

4103

51.157/a

TÁRSADALOM-
TUDOMÁNYI ■
KÖZLEMÉNYEK

MA 1.117

1975|1

11

177 11/117

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

1

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság
Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Gazsó Ferenc-Kolosi Tamás</i> : Szakmaválasztás, elírányulás, azonosulás - -	3
<i>Szorcsik Sándor</i> : A társadalmi tervezés gondolatának elterjedése és a gyakorlati tervezési kísérletek - - - - -	16
<i>Dajka Balázs</i> : Mobilitás a Budapesti Közlekedési Vállalat dolgozói körében -	38
<i>Simó Tibor</i> : A termelészövetkezeti vezetők intragenerációs mobilitásáról - -	53
<i>Pál László</i> : A budapesti értelmiség kulturális életkeretei és szokásai - - -	79

TÁJÉKOZÓDÁS

<i>Polonyi Péter</i> : Antihumanista tendenciák a jelenlegi kínai vezetés ideológiai platformjában - - - - -	107

INTÉZETI HÍREK

<i>Balázs József</i> : Közös munkák a békés együttélés és ideológiai harc témakörében néhány szocialista országban - - - - -	111

Szakmaválasztás, elirányulás, azonosulás*

A munkásfiatalok létszáma Magyarországon hozzávetőleg 950 000–970 000 fő. Ez a csaknem egymillió csoport a népgazdaság legfontosabb szektorait figyelembe véve a következőképpen oszlik meg: kb. 520 000-en dolgoznak az iparban (ide számítva az ipari jellegű szolgáltatásokat is), 133 000-en az építőiparban. A szövetkezeti iparban foglalkoztatottak létszámát 80 000-re, a hírközlés és a szállítás területén dolgozó fiatalokat pedig hozzávetőlegesen 88 000-re becsülhetjük. Az 1970–1971-es tanév adatait figyelembe véve, ezeket a számokat kiegészíti 220 000 szakmunkástanuló, akiknek a helyzete kettős: diákok is, termelőmunkások is, azaz szakmunkássá váló fiatalok.

Ezek az adatok mintegy horizontálisan mutatják a magyar munkásfiatalok megoszlását, a szakképzettségre vonatkozó adatok pedig a vertikális szinteket jelzik. Nem minden szocialista ország viszonyaira jellemző a szak-, betanított és a segédmunkás tagozódás. A Magyarországhoz hasonló gazdasági fejlettségű országok azonban – a kvalifikáció szintje szerint – a munkásifjúság e három legtipikusabb csoportját foglalkoztatják. Tudjuk viszont azt is, hogy a technikai, gazdasági fejlődés nyomán megjelenik – mondhatnánk így – a munkásosztály új „osztága”: a technikus végzettséggel rendelkező, a termelést szervező, irányító és ellenőrző szakmunkás is.

Ilyen átfogó csoportosítás természetesen csupán a nagyon hozzávetőleges kvalifikációs szintek kialakításához, mutatóinak kidolgozásához elegendő. Pontosabbá kell és lehet tenni a szintek szerinti megoszlást, hiszen számottevőek a különbségek az egyes szakmák társadalmi elismertsége, megbecsültsége között és fontosságuk szerint is.

Az ún. népszerű és a kevésbé népszerű szakmák köre statisztikailag is körülhatárolható. Ilyen szakmát folytatott 1968-ban – egy reprezentatív minta alapján – a munkásfiatalok 50%-a; míg népszerűtlen szakmát 20%-a. A tercier jellegű szakmákban alkalmazták a szakmunkásfiatalok 50%-át. Betanított és segédmunkás volt a min-

* E tanulmány egy folyamatban levő kutatássorozat alapján készült, amelynek célja egyrészt a szakmunkássá válás folyamatának, társadalmi és pedagógiai összefüggéseinek, továbbá a szakmaválasztást közvetlenül befolyásoló személyes motivációknak a megismerése; másrészt pedig a fiatal (20–25 éves) munkások munkával való azonosulásának és munkahelyi beilleszkedésének vizsgálata.

tában szereplők 15–15⁰/₀-a. (A hiányzó százalékot a szakképzett és a szakképzetlen mezőgazdasági fizikai dolgozó fiatalok adják.)

A népgazdaság jelenlegi fejlettségi szintjén ismernünk kell a szakképzett, a betanított, illetve a segédmunkát végző fiatalok iskolai végzettségét. A magasabban kvalifikált ipari szakmunkásoknak 31⁰/₀-a, a tercier ágazatban foglalkoztatott szakmunkásoknak 25⁰/₀-a rendelkezett a jelzett időben érettségi bizonyítvánnyal. Ez az arány a vizsgált mintában csupán 5⁰/₀ volt a főként manuális munkát igénylő vagy nehéz fizikai munkával járó szakmák szakmunkásai között. A tercier ágazatban dolgozó betanított munkások 31⁰/₀-a érettségizett. Az ipari betanított munkások 8, a segédmunkások pedig 21⁰/₀-ának nem volt meg a 8 évfolyamos általános iskolai végzettsége. Ezek az adatok jelzik, hogy ma a népgazdaság különböző ágaiban – különösen ha társadalmi elismertségüket is figyelembe vesszük – általában milyen képzési szint szükséges.

A munkássá válás igen széles társadalmi alapon szerveződő folyamat, amelyben markánsan kifejezésre jutnak hazánk gazdasági-társadalmi fejlődésének főbb jellemzői csakúgy, mint kulturális-társadalmi hagyományaink. A magyarországi tapasztalatok és adatok alapján az állapítható meg, hogy nálunk a munkásság utánpótlása jelentős részben a tőzsgyökeres munkásság soraiból történik.

Mіндеzt tükrözik egy országos reprezentatív vizsgálat adatai is. Az 1347 megkérdezett munkásfiatal közül csupán 135 főnek volt szellemi dolgozó az apja (vezető vagy középszintű értelmiségi, illetve adminisztratív munkakörben dolgozó). Ha pedig levonjuk a fizikai dolgozó apák számából a mezőgazdaságban dolgozó apák számát (333 fő), az 1347 munkásfiatal közül 879-nek volt az apja maga is munkás.

Természetesen nem érdektelen az sem, amit ez a mikroelemzés ki tud mutatni: kik kerülnek be az egyes szakmacsoportokba? A középszintű értelmiségi szülők gyermekei jelentős mértékben a magasabb kvalifikációt igénylő szakmákat tanulják vagy ipari betanított munkások. (Megjegyezzük, hogy a nem fizikai dolgozói munkakörben foglalkoztatottak gyermekei az ipari munkát sokszor azért választják, mert gyengébb tanulmányi eredményeik miatt közép- vagy felsőfokú oktatásba nem kapcsolódhatnak be.)

Az ipari szakmunkás apák gyermekei részben bizonyos népszerű szakmákban, jó részt pedig a tercier ágazatban helyezkednek el. A betanítottmunkás-szülők gyermekeiből betanított- és segédmunkások lesznek, illetve a kevésbé népszerű szakmákban helyezkednek el; a segédmunkásszülők gyermekeinek többsége pedig segédmunkás-ként.

Ezeket a tendenciákat jól tükrözik az ún. esélyszorzók, amelyek a fiatalok kilépési mobilitását jellemzik. Ezek az esélyszorzók azt mutatják meg, hogy egy-egy munkajellegcsoport gyermekének hányszorta nagyobb esélye van a szülei munkajellegcsoportjában maradásra, mint az onnan való kilépésre. A teljes skála egyik végpontján az értelmiségi szülők, illetve a mezőgazdasági kétkezi munkások gyermekei helyezkednek el (esélyszorzó 6,2; illetve 5,7). Ez azt jelenti, az ő esélyeik a legnagyobbak arra, hogy szüleik foglalkozását kövessék. A skála végpontján a szak- és betanított munkások gyermekei találhatók (az esélyszorzó 1,1; illetve 1,3). Ez annyit jelent, hogy ezeknek a munkajellegcsoportoknak a fiataljai a többieknél gyakrabban lépnek ki szüleik foglalkozási köréből. Mivé válnak? Részben középszintű szellemi dolgozókká (ezek esélyszorzója 2,1), ezek részben a szakmunkás szülők leányai; részben a munkásosztály más foglalkozási csoportjainak tagjai. Mivel azonban jó részt a munkásosztály körén belül maradnak, a kilépési mobilitásról mondottak nem cáfolják, ha-

nem más szempontból támasztják alá azt a megállapításunkat, hogy a munkásfiatal-ság rekrutációjának legfontosabb bázisa maga a munkásosztály.

A szakmunkássá válás legjellemzőbb útja a szakmunkásképzésben való részvétel: 1968–1969-ben például 212 000 fiatalot képeztek itt (390 intézetben), a 14–16 éves korcsoport 38⁰/₀-át. Közülük 28 551 fiatal ún. emelt szintű képzésben vett részt, továbbí 12 987 fő pedig már érettségivel rendelkezett, tehát a középiskola elvégzése után került be a szakmunkásképzésbe. A szakmunkássá válásnak még két – nem jelentéktelen – útja van. Az egyik a szakközépiskola, amelynek elvégzése után azonnal vagy bizonyos szakmai gyakorlati idő után szakmunkásvizsgát lehet tenni. A másik a segéd- és betanított munkások szakképzése. Bár az utóbbiak száma az utóbbi években csökkent, még 1968-ban is 13 035 főt jelentett.

A szakmaválasztás, a munkával szembeni igények

A társadalmi munkamegosztás jelenlegi rendjében a fiatalok szakmunkáspályára kerülése gyakorlatilag két módon lehetséges: egyfelől a fiatal óhajával megegyező *szabad* választás; másrészt az egyéni óhajokat keresztező *kényszerű* besorolás útján. E kétfajta lehetőség különböző arányokban realizálódik az egyes szakmák és az egyes egyének esetében. Természetesen az egyes szakmákhoz nem egyértelműen kötődik a szabad, illetve a kényszerű választás. Amíg például a gimnáziumot végzett fiatalok bizonyos – alacsony kvalifikáltsgú és presztizsú – szakmákat pusztán a kényszerítő körülmények hatására fogadnak el, addig a faluról felkerült és általános iskolai végzettséggel rendelkező fiataloknak e foglalkozások vonzó perspektívát jelenthetnek.

Minél fejlettebbek és sokoldalúbbak az egyén képességei, annál több pálya között választhat, és annál nagyobbak a munkával szembeni igényei is. Minél fejletlenebbek az egyén képességei, annál szűkebb az általa elérhető szakmák köre, ugyanakkor általában szerényebbek az igényei és a törekvései is. Az iskolázottsági szint a választási lehetőségek igen erőteljes differenciáló faktora. A magasabb, illetve az alacsonyabb iskolázottsági szinthez azonban nem kötődik egyértelműen a szakmaválasztás szabad vagy kényszerű mozzanata. Elméletileg e két mozzanat egyazon kontinuumon helyezkedik el. Az egyik végponton rendkívül kedvezőek a szakmunkás pályák közötti választás lehetőségei, de nem korlátlanok. A másik végpont felé haladva a lehetőségek skálája folytonosan szűkül, az általános iskolai tanulmányaikat befejezett fiatalok esetében azonban nem látszik olyan szélső határ, amelyre a választási lehetőségek teljes hiánya volna a jellemző.

A szakmaválasztás lehetőségzféráját *elsősorban* objektív tényezők határolják be. Ilyenek: a gazdaság technikai fejlettségi szintje és fejlődési üteme; a szakmai képzést nyújtó oktatási hálózat regionális elhelyezkedése; a családok anyagi és művelődési viszonyai; a szakmák hierarchiája, presztízse; a kereseti viszonyok és a munkafeltételek. E feltételek és körülmények azonban nem mechanikusan hatnak az egyéni döntésekre, nem determinálják egyértelműen azt, hogy az egyes egyének melyik szakma mellett döntenek. Az egyéni döntéseket közvetlenül olyan személyes mozzanatok motiválják, mint: a szakmák ismerete, az egyéni érdeklődés, a képességek és adottságok szubjektív megítélése, a munkával szembeni igények jellege stb. Ha tehát a szakmunkástanulólóvá válás folyamatát a maga összetettségében kívánjuk megragadni, akkor a folyamatban szerepet játszó *objektív társadalmi-gazdasági*, továbbá a *szubjektív-individuális* hatóerők együttes működését kell megvizsgálni.

Az optimális szakmaválasztást a társadalmi lehetőségek és szükségletek, valamint az egyéni törekvések találkozása biztosíthatja. Ennek subjektív feltétele az egyén *pályaválasztási érettsége*, amely a személyiség fejlődésének szerves része és meghatározott foka. A szakmunkásképző iskolába lépő fiataloknak tulajdonképpen egyrészt egyeztetni kell személyes törekvéseiket a szakmaválasztás adott lehetőségeivel; másrészt – e mérlegelés alapján – olyan szakmát kell választaniuk, amely megfelel személyes képességeiknek, kielégíti munkával szembeni igényeiket, s amelyhez személyes érdekeltségük fűződik.

A megalapozott szakmaválasztás természetesen nem azt jelenti, hogy a fiatal személyes adottságainak és képességeinek csakis egyetlen szakma felelhet meg. A valóságban a szakmunkáspályákra lépő fiatalok számos eltérő szakmát is képesek lennének elsajátítani. Az esetek többségében azonban, mivel a korrekció lehetősége intézményesen nem biztosított, és mert több szakma megtanulása jelentős családi és társadalmi megterhelést okozna, az első – esetleg teljesen elhibázott – szakmaválasztás életre szóló.

A technika fejlődése és differenciálódása miatt a szakmák közötti választás egyre nehezebb. Ezért az iskolára jóval nagyobb feladatok hárulnak a fiatalok orientációjának irányításában. A szakmunkáspályákat választó fiatalok helyzetét nemcsak a szervezett és tervszerű (pedagógiaiilag megalapozott) pályaaorientálás fejletlensége nehezíti, hanem az a körülmény is, hogy a munkával szembeni elvárások és orientációk az *egyoldalú intellektuális tevékenységet* jelentő tanulói életforma keretei között alakulnak ki. Éppen ezért a szakmát választó fiataloknak alig van tapasztalatuk a szakma gyakorlásának valóságos feltételeiről és körülményeiről.

A szakmunkássá válás folyamatának egyik leginkább szembeűnő negatív vonása tehát, hogy az ifjúság jelentős része lényegében felkészületlenül érkezik el a személyes életút egyik legfontosabb döntési aktusához – a szakmaválasztáshoz. Negatív következményei vannak annak is, hogy közoktatásunk mai rendszerében a tanulók olyan életkorban kényszerűlnek dönteni, amikor realisztikusan még nem alakulhattak ki a megalapozott döntés *szubjektív-személyes feltételei*. Ráadásul a téves döntés túlságosan súlyos következményekkel jár, mert közoktatásunk a *korrekciós irányváltások* kielégítését csak igen kis mértékben teszi lehetővé. A szakmunkástanulók – magán a szakmunkásképző iskolán belül is – általában csak az évvesztéssel járó lemorzsolódás útján kerülhetnek át egy másik, számukra jobban megfelelő szakmába.

Ily módon a szakmaválasztás mai rendszerében halmozódó ellentmondás keletkezik: a fiatalok korai és jórészt megalapozatlan választásra kényszerűlnek, ugyanakkor nem történik megfelelő gondoskodás arról, hogy idejében korigálni lehessen a tévesnek bizonyult szakmaválasztási döntéseket. Úgy véljük, hogy e negatív körülmények – bár nem kizárólagos – szerepet játszanak a szakmunkástanulók nagymérvű lemorzsolódásában, továbbá abban is, hogy a szakmunkásfiatalok jelentős része nem a tanult szakmájában helyezkedik el.

Mindezt főként azért bocsátottuk előre, hogy a szakmunkástanulók választását közvetlenül irányító személyes motivációkat – azok fejlettségét vagy fejletlenségét – a külső körülmények figyelembevételével ítélhessük meg.

Először arra a kérdésre keressük a választ, hogy a szakmunkástanuló fiatalok pályaválasztási döntései megéreledött, az *öntudat elemeiként elsajátított orientációkra* épülnek-e, avagy alapvetően a véletlen és kényszerítő körülmények sodorták őket

a szakmunkásképző iskolákba. Az eddigi kutatás eredményeiből a következő tendenciák rajzolódnak ki.*

A vizsgálat adataiból egyértelműen kitűnt, hogy a szakmunkástanulók mintegy 14⁰/₀-ának az általános iskola befejezésekor még semmiféle határozott elképzelése nem volt jövőendő életpályájáról. Feltehető, hogy ezek a pusztá véletlen vagy a kényszerítő körülmények alapján irakoztak be a szakmunkásképző iskolába. A tanulók többségének azonban többé-kevésbé határozott elképzelése volt a szakmaválasztásról és a továbbtanulás irányáról. A kérdezettek 82⁰/₀-a valamilyen szakmunkás-foglalkozást választott, szakmunkásképző iskolába kérte felvételét, mintegy 4⁰/₀-a értelmiségi foglalkozást akart és ezért középiskolába jelentkezett.

Úgy tűnhet, hogy a szakmunkástanuló fiatalok előzetes pályaelképzelései nagyobb nehézségek nélkül megvalósultak, hiszen *túlnyomó többségük* eleve szakmunkástanuló akart lenni. A részletesebb adatokból azonban kitűnik, hogy a vizsgálatba bevont szakmunkástanulóknak *mindössze 50⁰/₀-a* választotta az általános iskola befejezésekor a jelenleg tanult szakmát; mintegy 32⁰/₀ más jellegű szakmunkáspályákra készült.

Végeredményben tehát, a vizsgált szakmunkástanulók jelentős része más foglalkozások iránt vonzódott és csak az eredeti elképzelések meghiúsulása miatt tanulja a jelenlegi szakmát. Az eredetileg más szakmákat választók aránya az ún. elitszakmák (1. szakmacsoport) tanulói között mindössze 20⁰/₀, míg a másik két szakmacsoport szakmunkástanulói körében 50–54⁰/₀. Az idézett adatok elsősorban a szakmák eltérő presztízisének differenciáló hatásait tükrözik.

A munkával való azonosulás szociológiai vizsgálatának hazai és nemzetközi tapasztalatai arra engednek következtetni, hogy az egyéni óhajokkal megegyező szakmaválasztás általában pozitívan befolyásolja a szakmai azonosulást. Ezt az összefüggést a vizsgált mintánál is feltételezhetjük. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk, hogy a szakmunkástanulók szakmai elképzelései – az esetek többségében – csupán felületes információkra épülnek. Az előzetes elképzelések és óhajok maguk is képlékenyek, és nem zárják ki eleve az eredeti óhajoktól eltérő szakmával való azonosulás vagy elégedettség kialakulását. Az eredeti pályáóhajok – tömeges mérvű – meghiúsulásából tehát nem vonható le eleve az a következtetés, hogy a szakmunkástanulóknak csaknem a fele pusztá kényszerűségből, mindenfajta szubjektív leköötöttség nélkül tanulja a jelenlegi szakmát.

* A szakmák közötti különbségek felvázolásához három szakmacsoportot különböztettünk meg: első szakmacsoport: műszerész, autó- és motorszerelő, villamosipari szakmunkás; második szakmacsoport: gépi forgácsoló, lakatos, egyéb vasipari szakmunkás; harmadik szakmacsoport: építőipari szakmunkások.

E három szakmacsoportban szinte minden fontos társadalmi mutató lényegesen különbözik egymástól. Például míg az első szakmacsoporthoz tartozók közel 20⁰/₀-ának az apja szellemi foglalkozású, addig ez az arány a második szakmacsoportnál 16⁰/₀, a harmadiknál 10⁰/₀. Ezzel szemben az építőipari szakmunkások egynegyedének az apja mezőgazdasági dolgozó, a másik két szakmacsoportnál csak 5–8⁰/₀-uknak. Az érettségizett szakmunkások aránya az első szakmacsoportnál 30, a másodiknál 5⁰/₀, a harmadik szakmacsoportba pedig csak véletlenül kerül érettségizett fiatal. Az építőipari szakmunkások több mint kétharmada falun él, a másik két szakmacsoportnál csak 25–40⁰/₀. Saját szakmájuk társadalmi presztízisét – egy 7 fokú skálán – átlagosan az első szakmacsoporthoz tartozók 4,81-re, a másodikhoz tartozók 4,54-re, a harmadikhoz tartozók 4,19-re értékelték. Mivel mindhárom szakmacsoportban a dolgozóknak több mint 90⁰/₀-a férfi, így vizsgálatunk a fiatal munkásnőkre nem terjedt ki.

A szakmunkássá válás, a szakmunkástanuló iskolába kerülésének szubjektív körülményeiről újabb összefüggések birtokába jutunk, ha áttekintjük a tanulók személyes motívumait.

1. táblázat

*A szakmaválasztás motívumainak gyakorisága szakmacsoportok szerint
(a megkérdezettek százalékában)*

Motívumok	1.	2.	3.	Összesen
	szakmacsoport			
1. A szakma jellege vonzotta	54	54	30	47
2. Előzetes ismeretei alapján ezt ítélte a legelőnyösebbnek	22	10	15	16
3. Rokonai, barátai, ismerősei tanácsolták	9	13	21	14
4. A kedvezőnek ítélt kereseti lehetőség vonzotta	20	2	18	12
5. Nem volt lehetősége más szakma tanulására, illetve a középiskolai továbbtanulásra	4	17	17	11
6. Szülei kívánsága, tanácsa	5	10	10	8
7. Családi tradíció hatására	4	10	8	8
8. Tehetséget érzett a szakmához	17	—	1	6
9. Tanárai tanácsolták	4	5	—	3
10. Hirdetésre, toborzásra jelentkezett	—	1	2	1

Az adatok szerint a szakmai munka jellege és vonzereje a tanulók mintegy felénél nem befolyásolta a szakmaválasztást. Végeredményben tehát megállapíthatjuk, hogy a tanulók jelentős hányada – mintegy 30–40⁰/₀-a – kedvezőtlen pszichikus indítékokkal lép be abba a folyamatba, amelyben szakmunkássá válik. A szakmaválasztás személyes motivációs szférája egészében fejletlennek tűnik. Ezek az adatok is arra engednek következtetni, hogy a szakmunkástanuló fiatalok többségének pályaválasztási döntéseit *szituatív mozzanatok és kényszerítő körülmények* uralják.

A vizsgálat teljes anyagából egyértelműen kitűnik, hogy a tanulók jelentős része a választott szakma objektív jellegének ismerete, illetve a szakma gyakorlásához szükséges személyes képességek és tulajdonságok mérlegelése nélkül választ foglalkozást. A szakmatanulás éve alatt kialakul valamilyen elképzelés a szakmai követelményekről, bár mintegy 8–11⁰/₀-a még ekkor sem alakít ki semmiféle határozott elképzelést arról, hogy milyen ismeretek, személyes tulajdonságok és képességek szükségesek a tanult szakma eredményes gyakorlásához. Az erre vonatkozó elképzeléseiket a következő adatok érzékeltetik.

*A tanulók véleménye a szakma eredményes gyakorlásához
szükséges tulajdonságokról, képességekről
(a megkérdezettek százalékában)*

Tulajdonságok képességek	Szakmacsoportok			Összesen
	1.	2.	3.	
Manuális rutin (kézügyesség)	42	30	35	36
A szakma szeretete	39	40	11	31
Elméleti felkészültség	20	17	14	17
Műszaki érzék	20	17	6	15
Fizikai erő	4	6	27	11
Akarati tulajdonságok (kitartás, szorgalom stb.)	4	10	7	7
Nem tudja megítélni	9	5	11	8

A tanulók – a vizsgálatba vontak 80%-ának kivételével – olyan tulajdonságokra és képességekre hivatkoztak, amelyek valóban szükségesek a szakma eredményes gyakorlásához. A leggyakrabban említett mozzanat a manuális rutin, a kézügyesség, amit mindhárom csoport tanulói fontosnak tartanak. Az elméleti felkészültségnek, a szakelméleti ismereteknek jóval kisebb jelentőséget tulajdonítanak, mint a manuális rutinnak. Mindez részben a vizsgált szakmák túlnyomóan manuális rutinjellegével, továbbá azzal függhet össze, hogy a szakelméleti képzés és a gyakorlati ismeretek nem kapcsolódnak eléggé szervesen egymáshoz, s ezért a tanulók számára a szakelméleti ismeretek szükségessége kevésbé válik nyilvánvalóvá.

A szakmunkástanulók jelentős része a szakmához való szubjektív kötődésnek tulajdonít legnagyobb jelentőséget. Itt szembevetendő a különbség az építőipar és a két másik szakmacsoport tanulóinak felfogása között. Mindez azzal függhet össze, hogy az építőipari munka sokkal inkább rutinjellegű, és szubjektíve is kevésbé vonzó a fiatalok számára, mint a másik két csoporthoz tartozó szakmák. E munkát végző tanulók többsége úgy vélekedik, hogy a szakma sikeres folytatásához elegendő a rutinszerű begyakorlottság, továbbá a megfelelő fizikai erő. Végeredményben a szakma eredményes gyakorlásához szükséges tulajdonságokról és képességekről alkotott tanulói vélemények a szakmák eltérő jellegét és a munka sajátosságait tükrözik.

A vizsgálat egyik célja volt annak felderítése, hogy a szakmunkástanulók milyen mértékben elégedettek tanult szakmájukkal, s melyek az elégedettség, illetve az elégedettség legfontosabb motívumai.*

Célszerűnek tűnt, hogy a vizsgálatban elkülönítsük a tanulók két csoportját: egyfelől azt, amelyik *erősen kötődik* a tanult szakmához, s ha újra választhatna foglal-

* A szakmával való elégedettség jelenségkörét több oldalról és többféle módszerrel igyekeztünk megközelíteni. A kérdőíves felvétel elsősorban a statisztikailag megragadható összefüggések és tendenciák feltárására bizonyult alkalmasnak, míg a mélyinterjú a személyes motívumok behatóbb megismerését segítette.

kozást, ismét a jelenlegi mellett döntene. A másik – meglehetősen heterogén – csoportba azokat soroltuk, akik részben vagy teljesen elégedetlenek szakmájukkal, s ha újra választhatnának foglalkozást, más pályára mennének.

3. táblázat

*A feltételezett szakma újabb választásnál
(a megkérdezettek százalékában)*

Választás	Szakmacsoport			Összesen
	1.	2.	3.	
A jelenlegi szakmát választaná	73	62	57	65
Más fizikai foglalkozást választana	4	28	23	19
Továbbtanulna, szellemi-értelmiségi pályára menne	12	4	4	7
Nincs határozott véleménye	10	6	10	8
Nem válaszolt	1	—	6	1

A táblázat adatai a külső kényszertől mentes *pályakívánságokat*, a szubjektív vágyak és a tanult szakma közötti eltéréseket tükrözik, és arra engednek következtetni, hogy a tanult szakma és a szubjektív óhajok között jelentős – a későbbi szakmai beilleszkedést feltehetőleg érzékenyen befolyásoló – ellentmondások feszülnek. A tanulóknak mindössze 65%-a döntene – újabb választás esetén – jelenlegi szakmája mellett. Ezt az arányt a szakmacsoportok (a szakmai munka) jellege igen erőteljesen differenciálja. Az első szakmacsoporthoz tartozók inkább elégedettek szakmájukkal, mint a másik két szakmacsoport tanulói. Az utóbbi két csoportban a szakmaváltoztatási óhajok döntően más ipari szakmára vonatkoznak, míg a harmadik szakmacsoport „elirányulói” elsősorban értelmiségi foglalkozásokat választanának.

Hogyan kell értelmeznünk a szubjektív óhajok és a tanult szakma közötti eltérést tükröző adatokat? Nyilvánvaló, hogy a tanulók általános irányultságát, munkára vonatkozó igényeit a külső *kényszertől mentes óhajok* fejezik ki. Azt, hogy a tanult szakma számos esetben eltér a valóban óhajtottól, *a tervezett és a tényleges magatartás közötti ellentmondás megnyilatkozásaként* értékelhetjük. Ez az ellentmondás a pályaválasztás időszakában különösen kiélezett formát öltött, ahogyan azt az eredeti pályaválasztásra vonatkozó – előbb közölt – adatok is érzékeltetik. Ez az ellentmondás a szakmatanulás időszakában némiképp enyhült ugyan (csökkent a más pályákra kívánczók aránya), azonban az esetek többségében nem oldódott fel. Valójában tehát a „kényszerű választás” nem szüntette meg a személyiség általános irányultságát. Mindössze arról van szó, hogy a külső körülmények meghústották a szubjektív indítékoknak megfelelő választásokat. Mivel mindez és az ezt követő szakmatanulási folyamat általában nem vezetett az eredeti pályakívánságok megváltozásához, ma is pregnánsan kifejezett ellentmondást tapasztalhatunk a szakmai orientációk és a ténylegesen tanult szakma között.

A más pályákra kívánczók viszonylag jelentős tömegén belül határozottan elkülöníthető az „aktív elirányulók” csoportja. E csoportba azokat soroltuk, akik a jelenlegi szakma tanulását nem szándékoznak befejezni, s az esetek többségében a szak-

munkásképző iskolából lemorzsolódnak. Az „aktív elirányulók” mintegy 40⁰/₀-a más szakmát akar tanulni, többségük azonban szakközépiskolába vagy (kevesebben) gimnáziumba szeretne átlépni. A vizsgálat eredményei alapján úgy tűnik, hogy a fiatalok e csoportját ésszerűtlen egy olyan szakma tanulására kényszeríteni, amelyhez szubjektíve egyáltalán nem kötődnek, s amit – még ha be is fejezik a szakmatanulást – nem fognak tartósan gyakorolni.

A fiatal szakmunkások szakmájukhoz való viszonya

Néhány éves munkáslét után a társadalmi munkamegosztás kialakult rendszerébe bekapcsolódó 20–25 éves szakmunkásfiataloknak több mint háromnegyed része már egyáltalán nem kíván változtatni foglalkozásán, szakmáján. A pályakorrekciós törekvések mindhárom szakmacsoportban csak a fiatalok 22–25⁰/₀-ánál állnak fenn.

Jóllehet a pályakorrekciós törekvések nagyságában nincs szignifikáns különbség a három szakmacsoport között, azonban a törekvések iránya már jelentősen eltér.

4. táblázat

A pályakorrekció iránya
(a megkérdezettek százalékos megoszlása)

Csoport	Szakmaváltoztatási szándék a fiatalok százalékában	Ezen belül		
		szellemi munkára	más fizikai munkára	nincs konkrét elképzelés
1.	25	57	29	14
2.	24	46	42	12
3.	22	13	59	23

Míg a legképzettebb, a legmagasabb presztízszű 1. szakmacsoportba tartozók többsége szellemi munkára kívánja foglalkozását változtatni, addig az építőipari szakmunkások közül csak minden 5–6. lát lehetőséget arra, hogy szellemi dolgozóvá váljon*, és itt a legnagyobb azok aránya is, akiknél a pályakorrekció inkább elvagyódást jelent, mintsem konkrét változtatási tervet.

Ez jórészt azzal is összefügg, hogy a pályakorrekciós szándék a különböző csoportoknál eltérő mértékben kapcsolatos a jelenlegi foglalkozással való elégedetlenséggel, a tevékenység alacsony értékelésével.** Míg az első két szakmacsoport szakmát

* A szellemi munka nem jelenti azt, hogy az eddigi szakmától gyökeresen eltérő foglalkozásra törekednénk. Szinte kizárólag művezetői, technikus, mérnöki elképzeléseket tapasztaltunk, tehát inkább továbbképzésről, mint gyökeres fordulatról van szó.

** A szakma értékelését 4 tényező (a munka érdekessége, a szakmai továbbfejlődés lehetősége, a munka anyagi lehetőségei és a munka fizikai nehézsége) értékelésén keresztül mértük úgy, hogy az alanyoknak e négy tényezőt egyenként kellett 1–5-ig értékelniük. A fiatalokkal nem a szakmát, hanem a *jelenlegi foglalkozást* értékeltettük, mivel vizsgálatunkban szakmával nem rendelkezők is szerepeltek.

változtatni kívánó fiataljai között nagyjából egyenlő arányban voltak a foglalkozásokat alacsonyra és magasra értékelők, addig az építőiparban a szakmát változtatni kívánók 70^{0/0}-a alacsonyra értékelte foglalkozását, elégedetlen azzal. Mindezek alapján a szakmaváltoztatási szándék az első szakmacsoportnál viszonylag nagy százalékban jár együtt a jelenlegi szakma magas értékelésével és pozitív továbbképzési szándékkal; a harmadik szakmacsoportnál viszont a változtatási szándék fő motívuma a jelenlegi szakmával való elégedetlenség, és a jelentős nagyságrendű bizonytalan irányú „elvágyódás” mellett inkább átképzést, mintsem továbbképzést jelent.*

Ugyanakkor hasonlóan ahhoz, hogy a pályakorrekciós szándék nem jelent feltétlen a szakmával szembeni elégedetlenséget, a szakmát változtatni nem kívánók sem feltétlenül elégedettek szakmájukkal. Összességében az első szakmacsoporthoz tartozók 70, a második szakmacsoporthoz tartozók 60, a harmadik szakmacsoporthoz tartozók 70^{0/0}-a értékelte viszonylag magasra jelenlegi munkáját, elégedett foglalkozásával.** Ha az itt kapott adatokat összevetjük a változtatási szándék adataival, akkor igen jelentős különbségeket találunk az egyes szakmacsoportok között.

5. táblázat

Pályakorrekció és elégedettség
(a megkérdezettek százalékában)

Csoport	Nem változtatók		Változtatók	
	elégedett	nem elégedett	elégedett	nem elégedett
1.	57	18	12	13
2.	48	28	12	12
3.	40	38	7	15

A különbségek éppen abban a csoportban a legnagyobbak, amelyik jöllehet nem elégedett a szakmájával, azt alacsonyra értékeli, mégsem kíván foglalkozást változtatni, pontosabban nem lát lehetőséget foglalkozása megváltoztatására. Ez a bele-

* Átképzés, amikor az egyén a társadalmi szerkezeten belül „horizontálisan” mozog, tehát másik szakmában kíván szakmunkás lenni, továbbképzés a vertikális mozgás, amikor az egyén szakmunkásból technikus, mérnök stb. kíván lenni. Természetesen az átképzés is tartalmazhat – a szakmák közötti különbségekből adódóan – vertikális elemeket.

** A munkával való elégedettség mérésére a szakirodalomban különböző módszereket találunk, és ennek megfelelően a különböző adatok eltérő tartalmat jelentenek. A különböző vizsgálatok eltérő módszereiből adódnak azok a különbségek, amelyek az egyes országok vizsgálati eredményeiben jelentkeznek. A módszerektől függetlenül azonban az is megállapítható, hogy a szocialista országokban a munkásfiatalok többsége (50–80^{0/0}) a munkájával elégedettek közé tartozik, míg a tőkésországokban ez az arány valamivel alacsonyabb. Jelentősebb a különbség a szocialista és a tőkésországok között a munkával való elégedettséget meghatározó tényezők vonatkozásában. Míg a tőkésországokban a munkahely biztonságával összefüggő tényezők az alapvető determinánsok között szerepelnek, addig ezek a szocialista országokban nem jelentenek problémát, itt lényegesen nagyobb szerepe van a munka tartalmával kapcsolatos tényezőknek.

nyugvó csoport a műszerészek, az autószerelők, a villamosipari szakmunkások 18, a vasipari szakmunkások 28 és az építőipari szakmunkások 38⁰/₀-a. A jelenlegi szakmával elégedett, azon változtatni nem kívánó fiatalok teszik ki az ipari szakmunkások egészen közel felét; itt is érzékelhető a szakmacsoportok közötti különbség.

A szakmával való elégedettség és a szakma változtatásának szándéka azonban nem ad teljes képet a fiatal szakmunkások munkához való viszonyáról. Az elégedettség és a változtatási igény hiánya igen különböző motívumokon alapulhat. Jól mutatja ezt például az, hogy a különböző szakmájú fiatalok milyen motívumok alapján választanak munkahelyet, illetve mit tartanak általában fontosnak egy munkahely megítélésénél.

6. táblázat

A munka változatossága, érdekessége, illetve az anyagi-jövedelmi lehetőségek, mint legfontosabb tényezők*
(a megkérdezettek százalékos megoszlása)

Csoport	A munka változatossága, érdekessége	Anyagi-jövedelmi lehetőségek
1.	63,2	47,0
2.	44,8	51,5
3.	28,3	67,5

* A fiataloknak 14 tényezőtől három, általuk fontosnak vélt tényezőt kellett megjelölniük.

Természetesen előfordult, hogy valaki mindkét tényezőt kiválasztotta. Az orientációk különbségét azonban jól mutatják a táblázat adatai, hogy az első szakmacsoportnál a munka lényegesen nagyobb szerepet játszik, mint a harmadik csoportnál, ahol egyértelműen az anyagi-jövedelmi lehetőségek dominálnak.

A munka azonban fontos lehet az egyén számára akkor is, ha a jelenlegi munkája nem elégíti ki. Különböző típusválaszokat készítettünk, amelyekkel igyekeztünk feltérképezni a jelenlegi munkáról alkotott véleményeket. Míg általában az elégedettek köre megfelelt a más technikával kapott eredménynek, addig a jelenlegi tevékenységhez való egyértelműen pozitív viszony válaszalternatíváját lényegesen kevesebben választották. A jelenlegi tevékenységükkel elégedettek között ugyanis megkülönböztettük azokat, akiknél az elégedettség elsősorban a munka külső tényezőin alapszik, és azokat, akiknél az elégedettség a munka tartalmával való elégedettségen nyugszik, tehát akik nemcsak elégedettek a jelenlegi munkájukkal, hanem szeretik is azt. Ezeket az utóbbiakat a munkájukkal azonosulóknak neveztük. Ezzel nem tartjuk megoldottnak a munkával való azonosulás problémakörét, és tisztában vagyunk azzal is, hogy kategóriáink sok tekintetben pontatlanok. Mégis használhatónak tartjuk ezeket a kategóriákat, mert relatív pontatlanságukban is jól jeleznek bizonyos fontos társadalmi tendenciákat.

Azok közül a válaszok közül, amelyekkel nemcsak a munkával való elégedettséget, hanem a munkával való azonosulást akartuk leírni az első szakmacsoportba tartozóknak kb. 30, a másik két szakmacsoporthoz tartozóknak pedig nem egészen

20%-a választotta. Ezek az arányok lényegesen alacsonyabbak, mint a munka tartalmára való orientáltság adatai, és különösen jelentős a csökkenés az első két szakmacsoportban. Mindebből következik, hogy az építőipari szakmunkásoknál – társadalmi helyzetükből következően – a munka tartalma már eleve nem játszik döntő szerepet elvárásaik között, míg az első két szakmacsoportnál a munka tartalmi igényeit a tényleges tevékenység csak a fiatalok egy részénél elégíti ki.

Mindezek alapján a munkájukkal elégedett fiatalok között is megkülönböztethetünk két típust. Egyrészt a munkával *azonosulókat*, akik nem kívánnak foglalkozásukon változtatni, elégedettek azzal, és a munka tartalmát is pozitívan értékelik, munkájukat szeretik; másrészt pedig a *megállapodottakat*, akik a munkamegosztás adott rendszerében elfoglalt helyüket jelenleg „életre szólóan” megelégedéssel elfogadják, azonban a munkájukkal nem azonosulnak, elfogadásban a munka tartalmi oldala nem játszik lényeges szerepet.

Amennyiben a fiatalok szakmájukhoz való viszonyát is értékelni kívánjuk, valahol e két kategória között helyezkednek el azok, akik ugyan változtatni kívánnak jelenlegi foglalkozásukon, ez a változtatás azonban *továbbképzést* jelent. Ezek döntő többsége magasra értékeli a jelenlegi foglalkozását, nagy részük szereti is. Az azonosulóktól mindössze az különbözteti meg őket, hogy míg azok a jelenlegi foglalkozást nem kívánják megváltoztatni, addig ezek a jelenleginél „többre vágnak”.

E három kategóriával szemben a másik oldalon helyezkednek el azok a csoportok, amelyek egyrészt *átképzés* révén kívánnak foglalkozásukon változtatni; másrészt bizonytalan célokkal *elvágyódnak* jelenlegi munkájuktól; harmadrészt pedig *belenyugodtak* az általuk is negatívan értékelt jelenlegi helyzetbe.

7. táblázat

A foglalkozáshoz való viszony típusai
(a megkérdezettek százalékos megoszlása)

Csoport	Pozitív viszony				Negatív viszony			
	azonosuló	továbbképző	megállapodott	összesen	elirányuló	elvágyódó	belenyugvó	összesen
1.	23	12	34	69	8	4	18	30
2.	15	10	33	58	11	3	28	42
3.	12	3	28	43	14	5	38	57

A szakmai különbségek tehát jelentősen befolyásolják a fiatalok munkához való viszonyát. Összességében azonban azt is látjuk, hogy az ipari szakmunkások átlagát jelentő második szakmacsoportba tartozó fiatalok többségének jó a viszonya a munkához, a szakmájához. Ez a fiatalok egyharmadánál a jelenlegi helyzet elfogadását, egynegyedénél pedig a pozitív érvényesülés, önkifejezés lehetőségét is jelzi. A másik jelentős csoportot a helyzetükbe belenyugvók jelentik, és a fiataloknak mintegy 10–15%-a a jelenlegi szakma radikális megváltoztatásán keresztül képzelet el további életpályáját.

Mindebből az tűnik ki, hogy az ipari szakmunkások többsége nem szabad választás, hanem a termelési struktúra által meghatározott kényszerű besorolás révén ke-

rült jelenlegi szakmájába, a fiatalok felénél a szakmai munka jellege nem befolyásolta döntően a „választást”. Ennek egyik eredménye, hogy a szakmunkástanuló fiataloknak mintegy 20⁰/₀-a már a szakmunkásképzés során lemorzsolódik, „szakmát vált”, és a képzés befejezése előtt még mindig kb. 40⁰/₀ az, akinek ha lehetősége lenne, más pálya felé orientálna.

Mindez hozzájárul ahhoz, hogy a szakmunkásfiataloknak mintegy 40⁰/₀-a néhány munkával töltött év után sem tud pozitív viszonyt kialakítani a szakmájához. Természetesen nincsenek egyértelmű megfelelések. Azoknak a fiataloknak, akik eredetileg is a jelenlegi szakmájukra készültek 6–8⁰/₀-a csalódik 20–25 éves korára eredeti elképzeléseiben és változtatni kíván, 20–25⁰/₀ pedig inkább csak belenyugszik a jelenlegi helyzetbe.* Akik eredetileg más szakmára készültek, azoknak 26⁰/₀-a 20–25 éves korában megelégedett emberként fogadja el jelenlegi foglalkozását; sőt 13⁰/₀-uk a munkával való azonosuláshoz is eljut.

Tendenciájában azonban érvényesül a szakmaválasztás „szabad”, illetve „kényszer” jellege, és a szakmához való jelenlegi viszony közötti kapcsolat. Akiknek sikerült az eredeti pályaválasztási szándéka, azoknak 20⁰/₀-a jut el a munkával való azonosuláshoz, míg a másik csoportnál – mint láttuk – csak 13⁰/₀, az előbbieknél 68, az utóbbiaknak 40⁰/₀-a elégedett a jelenlegi munkájával.

Ugyanakkor a különböző szakmák között jelentős eltérések vannak; egyes szakmák inkább lehetővé teszik a szakmához való pozitív viszony kialakulását, mint más szakmák, és ennek megfelelően a különböző szakmák eltérő társadalmi helyzetű csoportokból meritik utánpótlásukat.

Összességében a fiatal szakmunkásoknak több mint a fele 20–25 éves korára elégedett a foglalkozásával, szakmájával. Sőt, egy munkamegosztáson alapuló és technikájában is változó társadalomban a szakmaváltoztatási törekvések sem értékelhetők egyértelműen negatívan. Problémát két vonatkozásban látunk: egyrészt viszonylag nagy a jelenlegi helyzetet kényszerből elfogadó, belenyugvó, illetve a bizonytalan aspirációjú, elvágyódó fiatalok aránya; másrészt a szakmunkás fiataloknak jelentős része a vizsgált folyamatnak ebben a szakaszában nem jut el a munkával való azonosuláshoz.

* * *

Az elmondottak a fiatal szakmunkások munkához, szakmához való viszonyát csak egyetlen aspektusból mutatják be. A további vizsgálatok két vonatkozásban is árnyalhatják ezt a képet. Egyrészt a szakmához, munkához való viszonyt sok vonatkozásban módosítja az, hogyan tudnak a fiatalok beilleszkedni az adott munkahely életébe, milyen társadalmi kapcsolataik alakulnak ki, hogyan alakul személyes szocializációjuk. Másrészt ezzel összefüggésben a munkában töltött további évek is jelentősen befolyásolják, átformálják a fiatalok munkához való viszonyát.

* Ez az adat arra mutat, hogy akik 14 évesen is a jelenlegi szakmájukra készültek, azoknál is szerepet játszik bizonyos *kényszermotivum*.

A társadalmi tervezés gondolatának elterjedése és a gyakorlati tervezési kísérletek*

A társadalmi tervezés eszméinek elterjedése és általánossá válása az 1960-as évekre tehető. Ugyanebben az időszakban – a társadalmi tervezés gondolatának érlelődésével egyidejűleg – bukkantak fel az első ilyen típusú tervezési kísérletek.

A társadalmi tervezés elméleti alapjainak kutatásával egyidőben megindult tervezési kísérletek azokkal a társadalmi-gazdasági változásokkal függnek össze, amelyek fellelhetők nemcsak a szocialista és a gazdaságilag fejlett tőkésországokban, hanem a harmadik világ országaiban is: a termelőerőkben és a termelési viszonyokban végbement változások új társadalmi-gazdasági struktúrákat hoztak létre, a társadalmi fejlődés új feltételcseit és távlatait bontották ki. A társadalmi-gazdasági struktúraváltozások – a változás tényén kívül, a létrejött új struktúrákból adódó új társadalmi követelmények – markánsabbá tették a társadalmi ellentmondásokat, feszültségekkel jártak, konfliktusokat idéztek elő és a fejlődés felgyorsulásával viszonylag rövid időn belül érezhetővé (és beláthatókká is) tették e változások társadalmi következményeit.

A leginkább szembetűnő jelenségek a társadalmi változások voltak: a második világháborút követően számos kelet-európai, ázsiai és latin-amerikai országban forradalmak zajlottak le, a társadalmi kibontakozás új lehetőségei és feltételei jöttek létre; kialakult és megszilárdult a szocialista világrendszer, megkezdődött a gyarmati rendszer – néhány országban a szocializmus távlatával összekapcsolt – felbomlása; a szocialista országokban lerakták az új társadalom alapjait, végbemege a társadalmi átrétegződés folyamata, jelentősen megváltozott az életmód, az életforma. A gazdaságilag fejlett tőkésországok társadalmi változásai a termelési eszközök tulajdonformájának változásában, az állami tulajdon növekvő súlyában, a társadalmi rétegződés további differenciálódásában, az elosztási viszonyok változásaiban jutottak kifejezésre, de tükröződtek e változások a szakszervezeti mozgalom balatolódásában, a baloldali ifjúsági mozgalmak megélénkülésében éppúgy, mint az életformák eltorzulásában, a közönyben, az elszürkülésben vagy a hippimozgalomban. A harmadik világ változásai a gyarmati rendszer felbomlásában, a demográfiai robbanásban, a leszakadástól való növekvő félelemben, egy iparosodási folyamat alapján megindult társadalmi átrétegződés kezdeteiben nyilvánultak meg; társadalmi rendszerektől függetlenül – bár eltérő módon – felgyorsult az életritmus, az urbanizáció.

Szembetűnőek a gazdasági változások is: az 1960-as évekre a szocialista országok-

* Részlet a szerző hasonló című kandidátusi értekezéséből.

ban befejeződött a gazdasági potenciál, az anyagi-műszaki bázis kiépítésének folyamata, nagyrészt kimerültek az extenzív fejlődés lehetőségei; erőteljes szerepet kap a fejlesztési tervekben az életszínvonal növelése, a hatékonyság, a munkatermelékenység emelése, megkezdődik a gazdasági struktúrák átalakítása. Ebben az időszakban tetőzött a tőkésországok gazdasági növekedése, roppant iramban haladt a „fogyasztói társadalom” kiépítése, hatalmas tőkefeleslegék halmozódtak fel, a termelési rendszerek addig nem tapasztalt szervezetsége és technikai-technológiai szintje jött létre. A harmadik világban megkezdődött a saját gazdasági bázisok kiépítése, az ipar elterjesztése, a féloldalas gazdasági struktúrák felszámolása. Az 1960-as években a nemzetközi tőkemozgás, a gazdasági kapcsolatok megélnkülése soha nem látott méretet öltött.¹

Az 1960-as években a társadalmi-gazdasági változások folyamatát rendkívül előre- lendítette a kibontakozó tudományos-technikai forradalom, a tudomány közvetlen termelőerővé válása, általában a tudományos eredmények és vívmányok közvetlen és gyors gyakorlati alkalmazása. Az automatizálás, a kibernetika, a kemizálás, a világűr meghódítása, az atomenergia felhasználása, a bioszféra romlása, az információs forradalom, a demográfiai robbanás, az irányítás-szervezés forradalma, az urbanizáció, a szabad idő növekedése, a motorizáció, az életritmus felgyorsulása stb. Ezek eltérően és más intenzitással, de egyaránt éreztették hatásukat a szocialista országokban épp- úgy, mint a gazdaságilag fejlett tőkésországokban, vagy a harmadik világ országai- ban. A tudomány és technika vívmányainak társadalmi alkalmazása, illetve azok társadalmi hatása és következményei, a hatvanas évek legkarakterisztikusabb jelen- ségei voltak.

Az 1960-as évek társadalmi-gazdasági változásai, a kibontakozó folyamatok rend- kívül szerteágazóak voltak. Közös vonásuk, hogy közvetlenül a társadalmi szférában éreztették hatásukat, megjelenésük pillanatában társadalompolitikai kérdéssé váltak. A társadalmi változások olyan általános törekvésekben öltöttek konkrét formát, hogy tervszerűbbé tegyék, előrelássák, bevonják a tervezés körébe ezeket a folyamatokat. A termelőerők fejlődésének társadalmi konzekvenciái – a tudományos-technikai haladás kedvező vagy kedvezőtlen társadalmi-gazdasági következményei –, valamint a struktúraváltozások új követelményei együttesen hozták létre azt a társadalmi szük- ségletet, amelynek kielégítésére mind a közgazdász, a filozófus, a szociológus, mind a politikus a társadalmi tervezést javasolta.

Az 1960-as évek társadalmi-gazdasági változásai, s a jövőbeli változások előjelei – helyenként erősen konfliktusos formában jelentkezve – sejtetik, már-már nyilván- valóvá is teszik, hogy napjainkban a társadalom fejlődésének új feltételei és távlatai bontakoznak ki. Úgy tűnik, hogy a társadalmi közeg, a társadalmi viszonyok alakí- tása és formálása, és felkészülés a várható változásokra több, mint egyszerű érzé- kenység a társadalmi összefüggések iránt. Ez a tudatosság a társadalmi gyakorlat elméleti megalapozásának igényében jelentkezik és a gyakorlati tervezési kísérletek- ben konkrét formát öltve, egyre erősödő vonása lesz a jövőnek. A tudatos társadalom- formálás igénye azonban a tőkésországokban – magától érthetően – csak reformok- ban jut kifejezésre, míg a szocializmusban a társadalom mélyreható átalakítására irányul.

1. Változások a tervezésben

A tervezés történetileg gazdasági szervezésként² mint a szocializmus útjára lépett országok gazdálkodásához szorosan kapcsolódó – vagy mint annak leglényegesebb vonását, specifikumát kifejező – kategória jelent meg. Az utóbbi évtizedekben megfigyelhető a tervezési tevékenység erősödése mind a gazdaságilag fejlett tőkésországokban, mind a harmadik világ országaiban. Bár a tervezés elterjedésének mélyebben fekvő – a társadalmi-gazdasági viszonyok változásában rejlő – okaí vannak, igaz Halvor Gille megállapítása, hogy a „szocialista országok kivételével számos országban még 10–15 évvel ezelőtt a tervezés eléggé lebecsült, mondhatnánk alábecsült volt. Jelenleg a legfejlettebb országokban és a különböző nem szocialista országokban is készítenek nemzeti fejlesztési terveket. A gazdasági és a szociális tervezés szükségességét most már széles körben elismerik . . .”³

A tervezés természetes velejárója, hogy miközben bővülnek és mélyülnek a társadalmi-gazdasági valóságról szerzett ismereteink, tökéletesedik a tervezés technikája és gyakorlata, a tervezés a gazdasági folyamatok egyre szélesebb körét képes átfogni. A gazdasági tervezés körének bővülése – fejlődésének bizonyos pontján – felveti a gazdaság határterületén végbemenő folyamatok tervezésének lehetőségét és igényét, vonatkozzon ez az igény akár a gazdasági folyamatok társadalompolitikai motívumaira, akár azok társadalmi következményeire. A tervezés körének tágulásán túl – a társadalmi folyamatok felgyorsulása – támogatja a tervezés időhorizontját is és a jövő tudományos előrelátására és a nagy távlatok tervezésére tereli a figyelmet.⁴ Mindez egyre élesebben veti fel a folyó gazdasági tervezés elégtelenségét – elsősorban a társadalmi elégtelenségét – és egyre inkább sürgeti a gazdasági fejlődés aspektusainak összekapcsolását a társadalmi-politikai fejlődés követelményeivel. A gazdasági tervezésben bekövetkezett változások, amelyek „szélességben átfogták a társadalmi-gazdasági és politikai jelenségek egyre nagyobb körét és mélységben egyre hosszabb időperiódusokra terjedtek ki . . .”⁵, szükségszerűen találkoztak a társadalmi vagy a szociális tervezés gondolatának érlelődésében, és konkrét formát nyertek a szaporodó ilyen típusú tervezési kísérletekben.⁶ A tervezés körének bővülése „nem elsősorban teljesen új szférák megjelenésében áll, hanem a társadalmi, gazdasági, műszaki aspektusok szorosabb kölcsönhatásának biztosításában . . .”⁷ A tervezés körének bővülése és a társadalmi tényezők, a szociális összetevők, valamint a tervezési tevékenység időhorizontjának tágulása, a tervezés komplex jellegében és az ilyen irányú gyakorlati tervezési törekvésekben jutott kifejezésre.⁸

A tervezésben bekövetkezett változások alapvetően arra összpontosultak, hogy kiküszöböljék a társadalmi és a gazdasági folyamatok közötti konfliktusokat, és a gyakorlatban is létrehozzák az összhangot azok között a folyamatok között, amelyeknek szembeállítását már Marx bírálta. Bizonyos idő már eltelt azóta, hogy felismerték: a társadalmi fejlődés a különböző tevékenységi területek, társadalmi szférák kölcsönhatásának eredménye, azonban a társadalmi tervezés gondolatához arra volt szükség, hogy a kölcsönhatás a társadalmi feszültségek és konfliktusok szintjén jelentkezzen. Az 1960-as években, a fejlődés társadalmi összetevői – az eltérő gazdasági fejlettségi szint és a különböző társadalmi berendezkedés ellenére is – nagyjában és egészében, mint a folyó fejlesztési politika vagy leggyakrabban, mint a folyó gazdasági-tervezési gyakorlat társadalmi elégtelensége jelent meg a különböző országokban: a fejlődés magasabb szintjén, a társadalmi-gazdasági folyamatok bonyolultabbá válásával egyre inkább kiütköztek a gazdasági-tervezési módszerek nehézségei,

a tervmódosításokat és a tervezéztetéseket a tervezőapparátus nem volt képes időben megoldani, a meghozott és realizált gazdasági döntések inerciái miatt nehézkessé vált a tervek korrekciója, nehézséget okozott a sokféle tervvariáns közül az optimális kiválasztása stb. Éleződött az ellentmondás a fejlesztési tervek rövid lejáratú gazdasági célkitűzései és a társadalmi közegben érvényesülő hosszú távú célok között, hiszen a szociális-kulturális, a területfejlesztési, a jövedelempolitikai stb. hosszú távú célkitűzések gyakran meghiúsultak, vagy ideiglenesen nélkülözni voltak kénytelenek a szükséges alapokat, mert a gazdasági kényszer olyan rövid távú tervezési célokat szabott meg, mint a belső és a külső egyensúly, a teljes foglalkoztatottság stb. Hasonlóan éles problémaként vetődött fel a szűkös erőforrások elosztása, a hosszú távú előnyökkel járó „szellemi beruházásoknál” is. A tudományos felismeréseknek elvitathatatlan érdemeik vannak a tervezés társadalmi orientálódásában, mégis a tervezési gyakorlat társadalmi elégtelensége volt az a tényező, amely erőteljes lökést adott a fejlődésnek.

Nyilvánvaló, hogy a gazdasági tervezés „egyeduralma” idején – a gazdasági fejlettség alacsonyabb szintjén – a gazdasági követelmények meghatározzák a figyelembe vehető és tervezhető társadalompolitikai célokat. Ezeket sohasem hagyták ki a fejlesztési célok közül, de megvalósításuk kívül esett a tervezési tevékenység hatókörén: felállítottak – implicit módon – bizonyos társadalmi célokat a gazdasági erőforrások elosztásánál és azok orientációjánál, de ezeket nem tervezték a szó mai értelmében. Vagy azért, mert a probléma nem volt különösen éles, vagy azért – és ez a valószínűbb –, mert a jövő alakítása szempontjából nem tulajdonítottak neki nagy jelentőséget, illetve nem szántak neki nagy szerepet. A gazdasági fejlődésnek mindig voltak társadalmi feltételei és következményei, de eddig ez nem volt több, mint általános feltételezés vagy utólagos felismerés. Mindez kevésnek bizonyul, amikor konkrét megoldásokat kell találni a társadalompolitikai elképzelések számára, azaz amikor fevetődik az ilyen típusú tervezés gyakorlati igénye.

A tervezés összefüggéscinek biztosítása viszonylag könnyű, amikor „csak” arról van szó, hogy a beruházásokat el kell osztani a termelő- és nem termelő szféra között vagy a nem termelő szférán belül. Az összefüggés megteremtése sokkal bizonytalanabb és bonyolultabb, amikor például egy közegészségügyi program hatását kell megtervezni a munkatermelékenységre, vagy össze kell kapcsolni a tervezési tevékenységben az oktatási rendszer vezérelveit a szakértelem egy későbbi fokára vonatkozó előrejelzéssel. A gazdasági tervezés hagyományos felfogásban alkalmatlan a társadalmi fejlődés követésére vagy tervezésére, hiszen a fejlődés mai szintjén már nehezen lehet megkülönböztetni a specifikusan gazdasági tevékenységet a specifikusan társadalmi (szociális) tevékenységtől. A fejlődés minden egyes problémája – legyen az kapcsolatban az ipar fejlesztésével vagy a mezőgazdaság strukturális változásaival, vagy a fiatalok képzésével stb. – társadalmi probléma, tehát politikai döntést kíván, egyformán igényei anyagi és emberi erőforrásokat, azaz a gazdasági és a társadalmi tevékenységek keveredését idézi elő. Az 1960-as évek tervezési gyakorlatában már megtalálható az a felismerés, hogy a „társadalmi befektetések” (pl. az oktatásügy, az egészségügy, a lakásépítés, a művelődésügy stb. területén) szükségesek a gazdasági növekedés fenntartásához. Mi több, a közgazdaságtudomány mindinkább felismerte, hogy a politikai struktúra, az életforma, a hagyományok stb. egyre fontosabb elemekké válnak a társadalmi fejlődésben. A közgazdaságtudomány és a gyakorlati

tervezés napról napra győződött meg arról, hogy a gazdasági növekedésnek önmagában nincs célja.

Az 1960-as évek társadalmi-gazdasági struktúraváltozásait, illetve e változások előjeleit érzékelte mind a közgazdaságtudomány, mind a gyakorlati tervezés. A társadalompolitikai aspektusok, a szociális összetevők és összefüggések egyre inkább megjelentek a tervezésben.

– A társadalmi összefüggések elsősorban azokon a tervezési szinteken fogalmazódtak meg, ahol a fejlesztési célokat mérlegették. Ilyenek például a társadalmi jólét szakadatlan növelése, a demokrácia fokozottabb érvényesítése, az emberi képességek kibontakoztatása, a társadalom nyílt jellege stb. Az ilyen célok azonban ritkán kerültek explicit módon kifejezésre a tervezésben, inkább a bevezetőben és az általános indokolásban említették meg. A tervezés gyakorlatában ezeket az átfogó fejlesztési célokat általában instrumentális célokkal támasztották alá, így például az anyagi javak termelésével, az iskolahálózat bővítésével, a tömegkommunikációs eszközök fejlesztésével, az iparfejlesztéssel stb. Jellemző, hogy a társadalmi összefüggéseket úgy tekintették és úgy is tervezték, mintha azok gazdaságfejlesztési célok lennének. A gazdasági tervezés részeként jelentkező társadalmi tervezés ilyen gyakorlatában a gazdasági tervezők végzik a társadalmi-politikai célok tervezését.⁹

– A tervezési gyakorlatban a társadalmi összefüggések nemcsak az átfogó fejlesztési elképzeléseknél fogalmazódtak meg, hanem az olyan tervezési tevékenységben is, amely a társadalmi folyamatok egy-egy részterületét fogja át. Az egyes tervezési szférák országoként igen nagy eltéréseket mutattak, de szinte mindenütt magukban foglalták az oktatásügyet, az egészségügyet, a „szociális intézményeket”, néha a kultúra és a közművelődés területét, a foglalkoztatottságot, a városfejlesztés, az urbanizáció néhány vagy összes problémáját. Ide sorolható a szociálpolitikai célok tervezését szolgáló mindenféle törekvés, amely a hagyományos értelemben vett szociálpolitikán túl folytat tervezési kísérleteket úgy, mintha gazdasági tervezés lenne. Ezekre a nem gazdasági szférákra általában úgy tekintettek, mint a társadalmi vagy a szociális tervezés területére.

Megfigyelhető, hogy a kibontakozó új típusú tervezés a társadalmi összefüggéseket, a szociális összetevőket eléggé eltérő dimenziókban és sok átfedéssel fogja át: a szociális helyzetkülönbségek csökkentése például alapvetően a szociálpolitika feladata, de „tervezi” a szociális tervezés is, sőt némely aspektusát a gazdaságfejlesztés is; vagy például az oktatásügy, az egészségügy, a lakásépítés stb. szintén megjelenhet a különböző tervezési szinteken, függetlenül attól, hol jelentkezik először a megoldandó feladat; hasonló a helyzet a demokrácia, a „részvétel”, a munkafeltételek javítása stb. eseteiben is – ezek nemcsak a szociálpolitika problémái, hanem legalább annyira a gazdasági tervezésé is. Az eltérő dimenziók és átfedések mutatják, hogy az ilyen típusú tervezési gyakorlat alapjául szolgáló elméleti előfeltevések nem egységesek, vagy hiányoznak és kiváltják azt a bizonytalanságot, amely minden olyan esetben fennáll, ha az elmélet és a gyakorlat – bár egyidőben, de – egymástól eltérő utakon jár. Semmi sem tarkább és sokszínűbb, mint azok az utak, amelyek az elmélet eljutott az ilyen típusú tervezés gondolatához. A társadalmi prognózisok, a jövőkutatás, az emberi viszonylatok, a humanizáció, az „élet minőségi” elemei, a társadalomirányítás, a tudományos-technikai forradalom, a demokrácia, a társadalmi struktúra, az érdekvizonyok stb. lehetnek azok a kutatási területek, amelyek kiindulásul szolgáltak ehhez.

A folyamat tehát elméletileg több irányból indult el, és napjainkban is más és más

irányokban, irányzatokban fejlődik. Az ilyen típusú tervezési gyakorlat azonban – a rendkívül eltérő konkrét megoldások ellenére is – alapvetően két fejlődési úton haladva vált a folyó gyakorlati tervezés részévé, mintegy kifejezve azt a tendenciát, amely a tervezés komplexitásának jelenleginél magasabb fokára fog elvezetni.

– Az egyik folyamat a gazdasági tervezés alapján bontakozott ki és alapvetően a szocialista országok tervezési gyakorlatára jellemző: a társadalmi összetevőket egyre inkább érvényesítik a gazdasági tervezésben, erősítik a tervezés társadalmi jellegét, s egy-egy fejlesztési területen kísérletet tesznek a társadalmi és gazdasági folyamatok integrálására.

– A másik folyamat a gazdasági tervezéstől elkülönülten alakult ki, és alapvetően a gazdaságilag fejlett tőkésországok tervezési gyakorlatára jellemző. Ez a társadalom nem gazdasági, ún. szociális szféráját, annak egy-egy területét kísérli meg tervezni, szoros összefüggésben a szociálpolitika tervszerűbbé tételére irányuló tervezési kísérletekkel. E gyakorlathoz kötődnek azok a tervezési kísérletek is, amelyek a szociális tervezés és a gazdasági tervezés integrációjaként jelennek meg.

A gazdasági tervezés társadalmi jellegének erősödése és a szociális szféra elkülönült tervezése voltak azok az alapvető fejlődési utak, amelyekben a tervezés komplexitása, a tervezés társadalmi orientálódása megjelent. A gyakorlati tervezési kísérletek jelzik, hogy a tervezés átalakulóban van. Az 1960-as években olyan fejlődési tendencia bontakozott ki, amely a társadalmi tervezés irányába mutat: „Tervezési tevékenységünket, terveink tartalmát már ma is hívebben tükrözné a társadalmi-gazdasági tervezés, a társadalmi-gazdasági terv megjelölés . . . Lehet, hogy később még messzebbre kell mennünk és a társadalmi szinten készülő legösszefoglalóbb tervet . . . egyszerűen csak társadalmi tervnek kell neveznünk.”¹⁰

2. *Eltérő értelmezések*

A gyakorlati tervezési kísérletek első megjelenési formáikban a társadalmi egyenlítő szerepét is töltötték be, a megoldandó társadalmi problémák és feszültségek reakcióiként jelentek meg. A gyakorlati problémák sokszínűvé tették a tervezési kísérleteket, de legalább ilyen tarka képet mutatnak e tervezés lényegéről, tartalmáról, szerepéről vallott felfogások is. A rendkívül eltérő értelmezések oka egyrészt, hogy kevés az általánosítható tapasztalat, és – a társadalmi problémák sajátossága miatt – még kevesebb az adaptálható gyakorlat; másrészt, hogy a válaszra váró társadalmi jelenség éppenhogy felbukkant, sokféleképpen „azonosítható”. Az ilyen tervezés lényegéről vallott felfogásokban kimutathatók azok a tudományterületek, ahonnan a különböző definíciók származnak.

Az egyik legelterjedtebb felfogás – bár a gyakorlati tervezési kísérletekre ennek van a legkisebb hatása –, hogy ezt a tervezést azonosítják a *társadalom tervezéssel*, vagy magával a tervezéssel.¹¹ Ide sorolhatók azok a modell-elméletek is, amelyek a társadalmi fejlődés lehetséges alternatíváira dolgoztak ki totális, komplex fejlesztési programokat: „modelleket kell készítenünk az egész társadalom viszonylatában várható szituációkról, s ezekhez alkalmazkodva aztán megtervezhetjük a technikai, a gazdasági és a szociális paraméterek további fejlesztését”¹². A társadalmi tervezés értelmezése e felfogásokban gyakran keveredik a társadalom tudományos irányításának kérdéseivel és sokszor feloldódik elég elvont – társadalompolitikai célként is értelmezhető – feladatok megfogalmazásában. Sokan úgy vélik, hogy az ilyen típusú

tervezés „felöleli az egész emberi tevékenységet, beleértve a szigorúan gazdasági tevékenységet is”¹³. Az ilyen felfogások filozófiai-szociológiai orientáltsága nyilvánvalóan kifejezésre jut olyan értelmezésekben is, amelyekben a társadalmi tervezés célja az „egyre fokozódó társadalmi egyneműség biztosítása, a társadalmi egyenlőség és szabadság biztosítása, minden akadály megszüntetése, amely megzavarja az ember harmonikus fejlődését, az egyén érdekeinek optimális összeegyeztetését az egész társadalom és a kollektíva érdekeivel”¹⁴.

Igen népszerű – főleg a szociológusok körében – az a felfogás, amikor a társadalmi tervezést azonosítják a tudományos *társadalomirányítással*. Ebben az értelmezésben a társadalmi tervezés végső soron az „emberi viszonylatok”, a „társadalmi ellenőrzés”, a „társadalmi tervekénység”, a „részvétel” stb. tervezését jelenti. A társadalmi tervezés így nem más, mint a „társadalmi viszonyok és folyamatok intézményes irányításának legfejlettebb formája, amely lehetővé teszi, hogy tudományos alapon előre lássuk és megoldjuk társadalmi problémáinkat”¹⁵. A totális társadalomtervezés gondolata ezt a felfogást szorosan köti a „társadalmi tervezés egyenlő társadalomtervezés” értelmezéséhez, bár abban különbözik tőle, hogy „csak” az irányítási aspektusokat ragadja meg. Helyenként a társadalmi tervezés mint az irányítási rendszer része jelenik meg: „A szocialista irányítás összes rendszerkapcsolataiban ragadja meg a társadalmi folyamatot, a technikai és a gazdasági aspektusok irányítása bővül a szociális tervezés komplexumával. Az utóbbi magában foglalja mind a hosszú távú terv kidolgozásának előkészítő szakaszát (szociális prognózis), mind a szociális céloknak és elérésük eszközeinek egész rendszerét az irányítás minden szintjén.”¹⁶ Ugyanakkor ez a felfogás az „intézményes irányítás” gondolatával szorosan kapcsolódik azokhoz az értelmezésekhez, amelyek a szociálpolitika tervszerűbbé tételében látják a társadalmi tervezés lényegét és minden problémáját. Az ilyen típusú felfogásnak jelentős hatása volt a gyakorlati tervezési kísérletekre a gazdaságilag fejlett tőkésországokban.

Az uralkodó felfogások egy csoportja a társadalmi tervezést a *gazdasági tervezés részeként* értelmezi, attól elválaszthatatlannak tartja és gyakran a gazdasági fejlődés társadalompolitikai motívumainak, illetve következményeinek tervezéseként fogja fel. Ebben az értelemben: ha a gazdasági tervezés mérlegeli a gazdasági növekedés társadalompolitikai motívumait, ha figyelembe veszi annak társadalmi következményeit, hatásait és főleg, ha elkerüli a negatív társadalmi konzekvenciákat, akkor a gazdasági tervezés lényegében már társadalmi tervezésnek is minősül.¹⁷ Ide sorolhatók azok a nézetek is, amelyek a társadalmi tervezést a gazdasági tervezés kiegészítésként értelmezik. Dr. Babrowski, a Varsói Egyetem professzora szerint, ha a „társadalmi tervezés nem a makroökonómiai tervezés elválaszthatatlan részét képezi, az utóbbi egy válfaja, akkor inkább egy program előkészítését tartalmazza, mintsem egy tervezését”¹⁸. Dr. Dich, a dániai Aarhusi Egyetem professzora viszont azt vallja, hogy „se nem több, se nem kevesebb, mint az emberi szükségletek szempontjából a gazdaságpolitika segédeszköze”¹⁹. A társadalmi tervezés a gazdasági tervezéshez tapadva létezik olyan felfogásokban is, amelyek a társadalmi tervezés alatt egyszerűen a „tervezés társadalmi jellegének erősítését”²⁰ értik. A társadalmi tervezés némileg távolabb helyezkedik el a gazdasági tervezéstől, de lényegében a gazdasági tervezés társadalompolitikai vonatkozásainak tervezésére szűkül le abban a felfogásban, ahol a „társadalompolitikának azon elemeit jelenti, amelyek realizálását a gazdaság körén belül kell biztosítani”²¹. A gazdasági tervezés társadalompolitikai vonatkozásai a társadalompolitikai szempontok levételét, a társadalmi követelmények érvényesí-

tését jelentik a gazdasági tervezésben, s a „vonatkozások” a motívumokat éppúgy magukban foglalják, mint a következményeket. Ettől „féloldalasabb” az a felfogás, ahol a „társadalmi tervezés fogalma a társadalmi következmények szféráját fogja át, azokat a konzekvenciákat, amelyeket a termelési vagy gazdasági változások idéznek elő”²². Még ennél is szűkebb az az értelmezés, amely társadalmi tervezésen a „gazdasági vagy társadalmi folyamatok nem várt, nem kívánt hatásainak tudatos tervezés útján való csökkentése, esetleg elkerülése” formulát érti, kétségek között hagyva a gyakorlati tervezőt: minimális vagy maximális program ez? A társadalmi tervezést a gazdasági tervezés részenként kezelik – több-kevesebb meggyőződéssel – a közgazdászok és a szociológusok, az utóbbiak különösen akkor, ha a gazdasági folyamatok társadalmi következményeinek tervezéséről van szó. De ha egy közgazdász filozófus-politikus (vagy a politikus filozófus!) képét ölti, akkor az ilyen típusú tervezés helyett „az élet minőségi elemeiről” beszél.

A társadalmi vagy szociális tervezéssel kapcsolatos felfogások újabb csoportjába tartoznak azok az értelmezések, amelyekben a tervezés azonosul a *szociálpolitika* tervszerűbbé tételével, vagy annak egy modernebb változatával, az ún. közjólét tervezésével. A szociális tervezés származása nyilvánvaló, hiszen „terminusa úgy kezdett használatba jönni, hogy szélesebb körű és dinamikusabb célokat, szándékokat jelölt, mint a szociálpolitika által felölelt terület”²³. Az eredmény végül az lett, hogy a „korábban szociálpolitikának nevezett tevékenység jó része most a szociális tervezés részét képezi”²⁴. Ebben az esetben az „abnormális egyedi szituációk” kiküszöbölése, a „be nem illeszkedés” stb. problémáinak megoldása a szociális tervezés feladata. Mások a szociális tervezést egyszerűen a szociálpolitikai célok megvalósulása egyik eszközeként tekintik. „A szociálpolitika a társadalmi fejlődés általános és hosszú távú irányainak kifejezésre juttatásával kapcsolatos, míg a szociális tervezés ezen általános irányok egy meghatározott, korlátozott időtartamon belüli megvalósítását jelenti. Másképpen szólva: a szociális tervezést a szociálpolitika egyik eszközének kell tekinteni.”²⁵

Elsősorban a szocialista országokban – különösen a Szovjetunióban és a Német Demokratikus Köztársaságban – jellemző a társadalmi tervezés olyan felfogása, amely ezt a fogalmat összeköti a *vállalati kollektívák szociális viszonyainak* tervezésével, illetve a vállalat vagy régió szociális tervezésével is. A társadalmi tervezés feladata, hogy megteremtse a dolgozók anyagi és szellemi szükségletei minél teljesebb kielégítését biztosító feltételeket. A társadalmi tervezés így „olyan megalapozott és anyagilag is biztosított intézkedések rendszere, amelynek realizálása a termelőkollektíva szociális életének tudományos szabályozását jelenti”²⁶. Ezek a felfogások a termelőerők fejlődéséből, a tudományos-technikai forradalom társadalmi következményeiből, vagy a szocialista vállalat kategóriájából vezetik le az ilyen típusú tervezés szükségességét, de helyenként érződik eredetében a „human relations” elméletének reakciója is. A vállalati kollektíva szociális viszonyainak tervezése irányítási aspektusokat is kap. A szociális tervezésnek ez a típusa döntően a mikro-szinten működő szociológusok körében népszerű.

Ahol megtalálhatók a tervezés – elsősorban a gazdasági tervezés – korlátai, vagy láthatók a gazdasági tervezés lehetőségének határai, ott hajlamosak a társadalmi tervezést azonosítani a *társadalom prognosztizálásával*, a futurologiával. Ez a hajlam elsősorban gyakorlati törekvést jelent, amelyhez idomulnak az elméleti megfogalmazások. Érthető, hiszen a tervezés határai egyben a konkrét cselekvési programok korlátai is, így a terv és a prognózis határai is elmosódnak. Ez a nézet a

közgazdászoknál alig tapasztalható, annál inkább jellemző a szociológiai megközelítésekre. Figyelemre méltó, hogy a VII. szociológiai világkongresszuson, amelyet a „társadalmi tervezés és szociológia” témájának szenteltek, lényegében nem foglalkoztak a társadalmi tervezés kérdéseivel, viszont annál többet a társadalmi prognózisok problémáival.²⁷

Igen elterjedt – a gyakorlati tervezés kísérletek alakulására is nagy hatással van – az a felfogás, amikor a társadalmi tervezést azonosítják a *szociális szféra* tervezésével. A társadalmi tervezés ebben az értelmezésben a társadalom szféráinak egyikét, a szociális szférát, az ott végbemenő folyamatokat kísérli meg tervezni. Ez a szféra az értelmezésekben jól elkülönül a társadalom más közegeitől és gyakran mint a „nem gazdasági”, az „improduktív” stb. szféra tervezése jelenik meg. A szociális szféra tervezésének körébe leggyakrabban a következő területeket sorolják: „oktatásügy, egészségügy, táplálkozás, lakásviszonyok, kulturális tevékenység, foglalkoztatás-politika, társadalombiztosítás, urbanizáció, jóléti szolgáltatások”²⁸. Ezek a szférák már hagyományos, ún. standard tervezési területek, amelyek aztán országonként eltérő módon bővíülhetnek. A tőkésországokban alapvetően ilyen elméleti előfeltevéseken folynak a gyakorlati tervezési kísérletek, a szocialista országokban folyó tervezési kísérletekre a speciális tervezési módszereken keresztül volt némi hatással.

Keletkezésüket tekintve legújabbak azok a felfogások, amelyek az új típusú tervezés lényegét a *gazdasági és a szociális szféra integrált* tervezésében látják. Azoknak a társadalomtudósoknak és gyakorlati tervezőknek a véleménye található itt, akiket egyrészt a gazdasági tervezés társadalmi elégtelensége a társadalmi tervezés felé sodort; másrészt azoké a társadalmi tervezőké, akik – elképzeléseik gazdasági megalapozottságának hiányában – az ilyen típusú tervezést csak a kinyilatkoztatások szintjén művelhették. Ebben a felfogásban figyelemre méltó, hogy a gazdasági szféra jól elkülönül a szociális szférától, és a fejlesztési terv az, amelyben integrálni kell az elkülönült társadalmi szférákat. Sokan a „gazdaságpolitika és a társadalompolitika integrálódását” jelölik meg a tervezési tevékenység továbbfejlesztésének járható útjaként: „a gazdaságpolitikát és a társadalompolitikát a fejlesztési programok teljes területén egymással szoros kölcsönhatásban levő tényezőnek kell tekinteni”²⁹. Az integrált tervezés koncepciója több, illetve más, mint a jelenlegi tervezési gyakorlat, hiszen alapeszméje, hogy kezdetben csupán a gazdasági tervezés létezett, ezt követte fejlődésében a társadalmi tervezés – azaz a tervezés társadalmi aspektusainak erősödése –, majd a folyamat az integrált tervezésben csúcsozódik ki. Ezek a felfogások – mielőtt még a szociális tervezés a maga teljességében kibontakozhatott volna – már a „gazdasági és a szociális tervezés növekvő integrációjáról”,³⁰ mint a tervezés új szakaszáról szólnak. Úgy tűnik azonban, hogy a fejlődés útja nem ez lesz.

A társadalmi vagy szociális tervezés lényegéről, tartalmáról, szerepéről, céljáról stb. vallott nézetek sokszínűsége, tarkasága a kutatási terület kialakulatlanságát, formálódását mutatja. Gyakorlatilag nincs két azonos nézet. Az eltérő felfogások magukon viselik azoknak a tudományterületeknek a nyomait, amelyeken kifejlődtek, és szükségszerűen foglyai is maradtak. Az eltérő felfogások ismeretelméleti gyökerei ide nyúlnak vissza. A különböző nézetek azonban találkoznak abban, hogy ugyanazon társadalmi jelenségre, illetve hasonló típusú problémákra keresik a választ. Ebben rejlenek az átfedések történelmi-tapasztalati gyökerei.³¹

A különböző felfogások „sorsa” ma még beláthatatlan. Néhányat biztosan el fognak felejteni, míg másokból elméletlettörténeti kuriózumok lesznek. A tudomány-

terület fejlődése szempontjából – minden bizonnyal – azok a felfogások lesznek maradandók, amelyek talaján fejlődött a gyakorlat, és azok az elméletek fognak megújulni, amelyek szoros kapcsolatban fejlődnek a gyakorlati tervezési kísérletekkel.

3. A tervezés társadalmi jellegének erősödése a szocialista országokban

A tervezés és tervgazdálkodás történelmileg a szocialista társadalom építéséhez kapcsolódó kategóriaként jelent meg, magában foglalta és kifejezte a szocialista termelési mód kialakításához és felépítéséhez kapcsolódó tudatos, aktív tevékenységet. A terv képezte a cselekvési programot. Ennek megfelelően, a szocialista országok tervezése egyrészt történelmileg és elméletileg is magában foglalja a tudatos társadalom-átalakítás – a társadalmi tervezés – legáltalánosabb követelményeit, elveit; másrészt – bár a szocialista társadalom tervszerű fejlesztése a gazdasági tervezéssel kezdődött – a gazdasági és a társadalmi folyamatok kölcsönös fejlesztésének igénye mindig alapelve volt a tervezési tevékenységnek. A szocialista országok gazdasági tervezése kezdettől fogva rendelkezett társadalmi aspektusokkal, társadalmi „töltettel”. A tervezés társadalmi tartalmát a gazdasági tervek hordozták, azon belül, azzal egységes rendszert képezve jelent meg.³²

A történelmileg kialakult társadalmi-gazdasági feltételek minden időszakban meghatározzák a tervszerű fejlesztés irányát és tárgyát. A fejlődés változásai feloldanak ellentmondásokat, de újakat is létrehozhatnak. Változik ezáltal a tervszerű fejlesztés iránya egyrészt a gazdaságon, másrészt a társadalmon belül. A tervszerűség történelmi tartalmának változásai tükrözik a társadalmi-gazdasági folyamatok mindenkori állapotának, fejlettségi szintjének változásait, külső és belső ellentmondásait. A tervezés társadalmi tartalma – a gazdasági tervezésen belül – a szocializmus építésének kezdeti szakaszára jellemző, ez megfelel az adott időszak társadalmi-gazdasági viszonyai állapotának. Sem a gazdasági tervezésben kifejezésre jutó társadalmi tartalom egységes tervezési gyakorlata, sem az, hogy ez a gyakorlat a társadalom alapját alkotó anyagi folyamatok tervszerű fejlesztését jelenti – nem elegendő feltétel ahhoz, hogy a tervezést társadalmi tervezésnek nevezzük. Elméletileg és módszertanilag sem helyes azonosítani a gazdasági tervezés társadalmi tartalmát a társadalmi tervezéssel. A gazdasági tervezés társadalmi tartalma a társadalmi feltételek, a társadalmi következmények és a társadalmi-politikai célok, valamint magának a gazdaságnak a viszonyában jut kifejezésre. A szocialista építés kezdeti szakaszában elméletileg sem vetődött fel a társadalmi tervezés gondolata, mert a gazdasági tervezés léte – a társadalmi tartalom kifejeződését biztosító formáival – kielégítette az akkori társadalmi-gazdasági követelményeket. A társadalmi tervezés gondolata akkor vetődött fel, amikor a társadalmi-gazdasági változások felszínre hozzák a társadalmi haladás új feltételeit, a távolabbi jövő új lehetőségeit. A társadalmi tervezés alapgondolata a társadalmi viszonyok elsődleges szerepéből következik, mert ennek fejlesztésétől függ a társadalmi haladás. Ebben van alapvető különbsége a gazdasági tervezéstől.

Az 1960-as évek elején egyre több szocialista országban – egyelőre mint a feszültségek reakciója – szükségessé vált a társadalompolitikai folyamatok tervszerűbbé tétele, a társadalmi és a gazdasági folyamatok kölcsönhatásában történő fejlesztésének fokozása. A társadalmi kritika – a fejlesztési politikán túl – érintette a gazdasági ter-

vezési gyakorlatot is – jogosan –, hiszen a „tervezés elmélete és gyakorlata nem mindig felelt meg teljesen azoknak a követelményeknek, amelyek a termelőerők elért fejlettségi szintjéből következtek. Különösen észrevehetővé vált ez a hatvanas évek clején . . .”³³

A szocialista országok gazdaságfejlődésének története a hatvanas évekig egy gazdasági potenciál felhalmozódási folyamatát tükrözi. E növekedés a hatvanas években olyan csomóponthoz érkezett, ahol sűrítve jelentek meg a továbbhaladás problémái. A gazdasági növekedés klasszikusnak is tekinthető – a termelés anyagi feltételeiben rejlő – lehetőségei beszűkültek, az újak – bár valószínűsíthető volt, hogy kibontakozóban vannak vagy léteznek – azonban még rejtve maradtak.

A hatvanas évek változásai egyre nyilvánvalóbbá tették, hogy a gazdaság nem függetlenítheti magát a társadalmi hatásoktól, attól a közegtől, ahol a gazdasági folyamatok megvalósulnak. „A népgazdasági fejlődés társadalmi és gazdasági tényezői egyre fokozottabb mértékű összekapcsolódásának, kölcsönhatásának objektív folyamata elkerülhetetlenül teszi, hogy a gazdasági növekedés tényezőit ne csupán a termelési-gazdasági hatékonyságban lássuk, hanem a társadalmi-gazdasági optimum fogalmával is értelmezzük.”³⁴ A társadalmi közeg a gazdaság számára – közvetlenül is érzékelhetően – mindenekelelt új társadalmi struktúrákat, negatív társadalmi következményeket és a haladás új társadalmi tényezőit jelentette.

Szinte valamennyi szocialista országban a hatvanas években érték be azok a strukturális változások, amelyek a szocialista átalakulással kezdődtek. A gazdasági alapok kiépülésével egységesebbé váltak a szocialista termelési viszonyok, homogénebb lett a társadalom osztályszerkezete, fokozódott a belső rétegződés, jelentős életmódbeli változások, új fogyasztói szokások alakultak ki stb. A strukturális változások a korábbtól eltérő, más jellegű társadalmi igényeket támasztottak a gazdasággal szemben. A gazdaság természetesen mindig érezte a társadalmi közeg jelenlétét, mindig kielégített társadalmi igényeket. A változás az, hogy ezek a társadalmi követelmények más jellegűek: a gazdaság belső szükségletéből következnek. A fejlődés addigi szakaszában a gazdasági potenciál növelése alapvető társadalmi következményként jelent meg. A fordulat akkor következett be, amikor a gazdaság belső mozgástörvényei – amelyeket rövid távon az erőforrások szűkössége motivál – szembekerülnek a társadalmi fejlődés hosszú távú érdekeivel.

A tervezéssel szemben támasztott társadalmi-gazdasági követelmények kielégítése a változások kettős folyamatát indította el: az egyik – a „hagyományos” gazdasági tervezésen belül maradva – a tervezési tevékenység egzaktabbá tételében, a tervezés módszereinek továbbfejlesztésében, a tervezési indikátorok tökéletesítésében, a tervezés modell-rendszeireinek kiépítésében, a tervezés időhorizontjának tágításában stb. kapott konkrét formát; a másik – számunkra ez a lényegesebb – a tervezés társadalmi jellegének erősödésében nyilvánul meg, és egyben az első lépést is jelentette az ilyen típusú gyakorlati tervezési kísérletek kialakulásához. A gazdasági tervezés társadalmi orientálódása a szocialista országokban nagyjában és egészében azonos folyamatokhoz kötődik, bár eltérő módon valósul meg. Az új típusú tervezés kialakulásának feltételei nyilvánvalóan ott voltak a legkedvezőbbek, ahol a társadalmi követelmények, az elméleti kutatások és a gyakorlati, politikai vezetés törekvése egy fókuszban találkozott.

A társadalmi követelmények terelték a gazdaság figyelmét a társadalmi viszonyok tüzetesebb vizsgálatára. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a gazdasági növekedésnek fel kell használnia a társadalmi viszonyokban rejlő előnyöket, amelyeket elméletileg

már eddig is ismertek, de csak a gyors növekedéssel azonosítottak. Megszilárdult az a felismerés, hogy a gazdasági növekedés intenzív tényezői csak a társadalmi viszonyokkal kölcsönhatásban tudnak a maguk teljességében kibontakozni. A műszaki-technikai haladás csak akkor teszi lehetővé és tartósítja az előnyös strukturális változásokat, ha a munkaerő rendelkezik a „befogadás” képességével. Rövid idő alatt világossá vált, hogy a tudományos-technikai forradalom nemcsak – és nem is elsősorban – a termelőerők anyagi elemeinek forradalmát jelenti, hanem megvalósulásának feltételei a társadalmi struktúrában rejlenek. „Nyilvánvalóvá vált, hogy a fejlett szocializmus felépítése nemcsak gazdasági ügy, hanem nagymértékben összefügg társadalmi tényezőkkel, és előtérbe kerültek a tudományos-technikai haladás emberi tényezői is, mint a gyors ütemű fejlődés előfeltételei.”³⁵

A gazdaság lényegesen nehezebb helyzetbe került, amikor szembe kellett néznie azokkal a negatív hatásokkal, amelyek a gazdasági fejlődés konzekvenciáiként jöttek létre a társadalmi szférában. Ezek egyrészt a gazdasági fejlődés elégtelenségének, másrészt a gazdasági fejlődés „természetes” – a szocialista társadalmi viszonyok között normálisnak egyáltalán nem tekinthető – következményei (pl. a környezet szennyeződése, a helytelen fogyasztási szokások kialakulása, az egyhangú munkavégzés stb.). Mindezek a gazdasági fejlődés társadalmi elégtelenségét jelzik, de nem mindig azonosak a fejlődés gazdasági elégtelenségével. A gazdaság e negatív társadalmi következmények elkerülését mindig társadalmi intervenciónak tartotta, és védekezésében a gazdasági adottságok objektivitása mögé húzódott. A társadalmi közeg tüzetesebb vizsgálata azonban világossá tette, hogy a kedvező társadalmi hatások a jövőbeli gazdasági fejlődés fontos hajtóerői.

Igen fontos szerepe volt a társadalmi tervezés gondolatának érlelésében – és e korszak fejlesztési politikájának formálásában is – annak a felismerésnek, amit a társadalom végső fogyasztása jelent vagy jelenthet a jövőbeli gazdasági fejlődésben. Mind nyilvánvalóbbá vált, hogy például a termelőberuházások növelésével nem arányosan változik a gazdasági – még kevésbé az általános – növekedés üteme, sőt le is lassíthatja azt. A fogyasztás növelése viszont módosíthatja a gazdaság belső szerkezetét, kedvezően befolyásolhatja a külkereskedelem áruszerkezetét, módosíthatja a fejlesztési arányokat stb., és ami a gazdaság számára leginkább értékelhető, gyorsíthatja a gazdasági növekedést is. Figyelemre méltó, hogy ebben az esetben is a gazdasági növekedés motivumainak keresése vezetett el a fogyasztás szerepének felismeréséhez, és a közgazdasági gondolkodás a fogyasztáson, a szükséglet-kielégítésen keresztül jutott el a gazdasági növekedés eddig is ismert – de nem kellően értékelt – új motívumaihoz: a szükségletek kielégítése javítja az életkörülményeket, emelheti az általános műveltségi szintet, befolyásolhatóbbá teheti az emberi magatartásokat. Bár az is nyilvánvalóvá vált, hogy itt nem közvetlen növekedési tényezőkről, hanem igen bonyolult társadalmi-gazdasági áttételeken keresztül érvényre jutó, más jelenségekkel és folyamatokkal is kapcsolatban álló tényezőről van szó, amelyeknek összefüggései – különösen a gazdasági tervezés számára – nem ragadhatók pontosan meg, de mindenfélképpen növekedést előmozdító tényezők. Nyilvánvalóvá vált, hogy az a politika, amely a társadalmi szükségletek jobb kielégítésére irányul, egyszerre érheti el társadalmi és gazdasági céljait – bár ezek a hatások a maguk teljességében csak hosszabb távon bontakozhatnak ki, megváltoztatva és egyben meg is erősítve a társadalmi-gazdasági viszonyokat. Mindezek a felismerések arra készítették nemcsak a gazdaságpolitikai döntéshozókat, hanem a gyakorlati vezetőket is, hogy mind teljesebb

ben ismerjék meg a társadalompolitikai kérdéseket, a gazdaság társadalmi vonatkozásait.

Igen nagy hatással voltak a társadalmi tervezés gondolatának elterjedésére – az európai szocialista országokban – a hatvanas években végrehajtott gazdasági reformok. Bár bizonyos időnek el kellett telnie ahhoz, hogy érezhetővé váljon: a gazdaság működési rendszere nem teremt gazdaságot. E vonatkozásban fontos az a felismerés, hogy a gazdaságpolitikai célok és a gazdaság működési rendszere egymástól elkülönült kutatásai egyoldalúsághoz is vezettek, és „inkább a mechanizmus reformjának követelményei alakítják a középtávú terv célkitűzéseit, mint fordítva”³⁶. A gazdasági mechanizmus vizsgálata felhívta a figyelmet a gazdaságirányítás és a társadalomirányítás összefüggéseire, fokozta a tudományos társadalomirányítás iránti érdeklődést. Ugyanakkor a gazdasági reformokkal olyan társadalmi konzekvenciák³⁷ is együtt jártak, amelyek hozzájárultak társadalompolitikai céljaink tudományosabb megalapozásához.

A gazdasági növekedés társadalmi tényezőinek összefüggésében igen fontos volt az a felismerés, hogy a munkaerő szakképzettsége, magatartása és képességeinek kibontakoztatása a gazdasági növekedés fontos társadalmi tényezője. Egyre konkrétabb értelmezést kapott az, hogy az ember a társadalmi haladás hordozója és fő tényezője. A marxizmus mindig hangsúlyozta az ember szerepét a haladásban és sokszor megtogalmazódott, hogy az ember révén az emberért van a fejlődés. Ez az elméleti értelmezés azonban nem mindig vezetett a vele összhangban álló gyakorlati politikához: nem tudatosult kellőképpen, hogy a munkaerőben rejlő képességek a haladást dinamizálják, és nem voltak hatástalanok azok a politikai gazdaságtani koncepciók sem, amelyek „nem termelő” szférát láttak a munkaerő képzésében, az oktatásban; a szakmberszükséglet gyakran a fejlesztési szükségletek származékaként jelent meg, és elhalványult annak a tudata, hogy a káderek a haladásnak nagymértékben autonóm tényezői, amelyek hatással lehetnek a fejlődés strukturális irányaira, a technológiai haladásra, a gazdasági hatékonyságra és ennek következtében a gazdasági növekedés ütemére is.

Az 1960-as években egyre erősödött az a szemlélet, hogy a dolgozók személyiségének, erkölcsi kultúrájának fejlesztése elengedhetetlen feltétele a gazdasági fejlődés és a tudományos-technikai forradalom megvalósulásának. Egyre inkább uralkodóvá vált az a felismerés: az ember nemcsak célja, hanem feltétele is a gazdasági fejlődésnek. A közgazdász számára azoknak a befektetéseknek, amelyeket közvetlenül az ember képességeinek fejlesztésére, tudásának gyarapítására fordítanak, csak akkor van értelme, ha a társadalom minden egyes tagjának sokoldalú fejlődése és képességeinek kibontakoztatása a társadalmi termelésben további fejlődésének legfontosabb feltételévé vált.

A hatvanas évek társadalmi-gazdasági folyamatai régi elveket döntöttek meg és új felismeréseket szültek. Amilyen mértékben feltárult „a gazdaságon kívüli” világ a közgazdasági gondolkodás számára, olyan mértékben tudatosodott az a felismerés, hogy azt a tervezés tárgyává kell tenni. Mindez „kiterjeszti a tervezés hagyományos érdeklődési körét és elvezet a társadalmi-gazdasági tervezés gondolatához”³⁸.

A társadalmi tervezés eszméje és ezen eszme elterjedése tehát szorosan kötődött a gazdasági folyamatok változásaihoz, a közgazdasági gondolkodás társadalmi orientálódásához. Ugyanígy a gazdasági tervezéshez tapadva kezdődtek el azok a tervezési kísérletek, amelyek a hosszú távú tervezéshez, az életszínvonal tervezéséhez és a

vállalati kollektíva szociális viszonyainak tervezéséhez, mint a társadalmi tervezési kísérletek első megjelenési formáihoz kötődtek.

A szocialista országokban a *hosszú távú tervezés* rendszeres munkálatai a hatvanas évek elején kezdtek kibontakozni.³⁹ A hosszú távú tervezés igénye a gazdasági fejlettség magasabb szintjével, az 1960-as évek legelején már érezhetővé vált társadalmi-gazdasági változásokkal, általában: a társadalmi-gazdasági folyamatok bonyolultabbá válásával függ össze.⁴⁰

A hosszú távú tervezés gyakorlati igényét az ötéves tervidőszakon túlmutató célok realizálása, illetve az ötéves terv utolsó éveiben meghozott gazdasági döntések megalapozása tette szükségessé, hiszen „tervezésünk eddigi történetében gyakoribb volt az az eset, amikor a tudományos előrelátás időtartama rövidebb időszakot foglalt magában, mint ahány évet a terv tartalmazott . . . a középtávú terv utolsó évei »ki-lógtak« a tudományos előrelátás időtartamából”⁴¹. A „csúszó tervezést” ugyan hamar felfedezte – de ugyanolyan hamar el is vetette – a közgazdaságtudomány, nemcsak azért, mert a folyamatos tervátértékelések tervezéstechnikailag gondot okoztak, hanem azért is, mert – a tervezés direktívákon alapuló rendszerében – elmosta a terv direktív jellegét: „Mi marad azokban így meg az ötéves terv direktívaiból, a középtávú tervezés lényegéből, amelynek feladata az ország gazdasági és kulturális fejlesztése nagy feladatainak megoldása? Jóformán semmi. A »csúszó« ötéves terv egy szokásos, semmire sem kötelező prognózissá válik.”⁴² Valójában a „csúszó tervezés”, a terv kötelező (törvény) jellegét nem mossa el, hiszen az indirekt eszközök túlsúlyán alapuló gazdaságirányításban is megmarad a terv kötelező jellege, legfeljebb az utóbbi típusú gazdaságirányítás alkalmasabb a „csúszó tervezésre”. Inkább a „céltervezés” koncepciója szenved csorbát, hiszen a „csúszó tervezésnél” módosulnak a közbeeső évek eredeti céljai és a végső cél is másodlagossá válik. A valóságos probléma, hogy az ötödik éven túlmutató évek „következmény évekké” válnak, s hosszabb idő elteltével a fejlődés maga is következmény lesz. Az ellentmondást tehát csak a fejlődés hosszabb távú előrelátásával lehet feloldani, azaz hosszú távú tervezés nélkül nincs „csúszó tervezés”.

A hatvanas évek elején folytatott hosszú távú tervezés eredményei a gyakorlatban nem realizálódtak, elsősorban azért, mert gazdasági tervek maradtak, annak ellenére, hogy magukban foglaltak társadalompolitikai célokat is. A kibontakozó hosszú távú tervezés annyiban volt gazdasági tervezés, hogy a termelőerők fejlődését követve a gazdálkodási feltételek – mint objektív adottságok – alapján vázolta fel azt a fejlődési sávot, amelyen belül kitűzhető és elérhetőek voltak a társadalompolitikai célok. Ebben a felfogásban csak a gazdaságilag megalapozott társadalompolitikai célok tervezhetőek, ami a rövid távú társadalompolitikai céloknál feltétlenül igaz, mint ahogyan igaz az is, hogy az előrelátás és a tervezés időhorizontjának tágulásával kiszélesedik az a fejlődési sáv, amelyeken belül a társadalompolitikai célok kitűzhetőek és elérhetőek. Ilyen megközelítésben a gazdasági tervezés a társadalmi-politikai célokat gazdasági célként kezeli, a jelen gazdasági feltételeiből származtatja és ragadja meg a jövőt. A gazdasági tervezés számára a jövő itt úgy vetődik fel, ahogyan azt az adott gazdasági struktúra – a legszélesebb értelemben – befogadni képes. A társadalmi-politikai célok – mint a gazdasági fejlődés végső célja elérésének – ilyen megközelítése eredményezi azt, hogy a társadalompolitikai célokban alternatívák jönnek létre vagy elmosódnak, ami azt mutatja, hogy a hosszú távú tervezés nem lehet csak gazdasági tervezés.⁴³

Ezt a felismerést az 1960-as évek végén a tervezési munkálatoknál – más jellegű

„nagy tanulságokat” is érzékelve – már felhasználták. Érezhetővé vált, hogy a hosszú távú tervezés a társadalompolitikai célokat nem tervezheti csupán gazdasági célként, nem származtathatja azokat csupán a gazdaságból; a társadalom fejlődéstörvényeinek feltárásával a jövőt nemcsak a jelenből kiindulva kell tervezni, hanem a közelebbi jövőt a távolabbi jövő alapján is meg kell ragadni. Az így megfogalmazott társadalompolitikai célok nem lesznek „irreális” társadalmi célok, mert a szocializmus jövője sem azonos a jelenben rejlő gazdasági lehetőségekkel. Mindez felhívta a figyelmet arra, hogy a hosszú távú tervezés feladatai nem oldhatók meg a nagy távlatok, a szocializmus további szakaszának ismerete nélkül. „A társadalmi tervezés tulajdonképpen akkor lesz »kialakultnak«, megvalósultnak tekinthető, ha már a szocializmus távolabbi fejlődési szakaszainak, illetve a kommunizmusnak egy adott – későbbi időpontra érvényes – állapotát modellezi társadalmi oldalról, és egészében körvonalazza a társadalmi méretű változásoknak azt a folyamatát, amely a távolabbi időpontra körvonalazott állapothoz történő eljutást jelenti.”⁴⁴ A társadalmi tervezés felé mutató tervezés így nem lehet meg a jövő pontosabb körvonalazása nélkül, nem nélkülözheti a nagyobb távlatok ismeretét.

A hosszú távú tervezés „eleve” társadalmi jellege szükségszerű, mivel a gazdasági fejlődés problémái megoldhatatlanok hosszú történelmi időszakra, ha nincsenek beleágyazva abba a társadalmi közegbe, amely közvetlenül vagy közvetve, de hatással van a gazdaság fejlődésére. Az anyagi tényezők fejlődésével összhangban fejlődik a társadalom gazdasági és szociális struktúrája, amelyek visszahatnak a termelési folyamatra. A hosszú távú tervezés szükségessé teszi a társadalmi folyamatok komplex, a társadalmi élet valamennyi oldalára kiterjedő tervezést.

A hosszú távú tervezés társadalmi jellegének erősödése kifejezésre jutott abban, hogy lényegében átfogta az anyagi-technikai bázis fejlesztésének, a társadalmi termelés hatékonysága növelésének, a termelési viszonyok alakításának, valamint a társadalom tagjai anyagi és szellemi szükségletei kielégítésének tervezését. A hosszú távú tervezési kísérletek lehetővé tették, hogy tervbe vegyék azoknak a problémáknak a megoldását, amelyek az életszínvonal, az életmód, az életkörülmények, valamint a gazdasági és a társadalmi összetevők kölcsönhatásainak tervszerűbbé tételével kapcsolatosak. Sőt, lehetőség nyílt arra is, hogy ezeket a célokat elsőrendű célként kezeljék. A hosszú távú tervezésben nagy szerepet kaphatott a társadalmi programok megvalósítása, kifejezésre juthatott – konkrét formát nyerhetett – benne a távlati társadalmi-gazdasági politika.⁴⁵

Annak ellenére, hogy a hosszú távú terv a termelőerők fejlődését vázolja fel – az objektív adottságok és törvények fejlődési tendenciái megszabta keretek között –, lehetőséget teremt a társadalompolitikai elvárások kielégítésére is. E céloknak és elvárásoknak megfelelően tervezi a gazdasági fejlődés hatását a társadalmi fejlődésre. Középpontjába így kerül be a társadalom anyagi és kulturális színvonalának emelése, a fogyasztás volumenének és szerkezetének alakítása, az életkörülmények, az életmód változásai, a társadalmi rétegződés, a jövedelemelosztás, a foglalkoztatottság, az oktatás, a szabad idő stb. A hosszú távú tervezés már vállalkozhat arra, hogy mérlegelje a társadalmi tényezők gazdasági hatását, a társadalmi állapotot közvetlenül is befolyásoló tendenciák jövőbeli alakulását. A hosszú távú tervezésben a gazdaság fejlesztésének kritériumai már jelentős részben társadalmi elvárásokat tükröznek és nem közvetlenül a gazdaságból származtatott követelmények. A hosszú távú tervezésben először sikerülhetett módszertanilag is érvényesíteni azt a felismerést, hogy a gazdasági potenciál növelése, a hatékonyság fokozása stb. nem célja, hanem eszköze

a társadalmi haladásnak. A hosszú távú tervezés így részévé válhatott annak a folyamatnak, amely tendenciájában a társadalmi tervezés kibontakozása felé halad.⁴⁶

A szocialista országokban folyó társadalmi tervezési kísérletek egyik sajátos formája az *éleltszínvonal-tervezés*, vagy a tágabban értelmezett életkörülmények (termelési és fogyasztási viszonyok, munkafeltételek stb.) tervezése. Az ilyen típusú tervezési kísérletek elterjedése nemcsak a hatvanas évek problémáival függ össze, hanem azzal is, hogy az új társadalmi-gazdasági fejlettségi szint megváltoztatta az éleltszínvonal jellegzetes összetevőit. Folytatódott a társadalmi differenciálódás, változott a szükségleti struktúra stb., ami szükségessé tette az éleltszínvonal növelését szolgáló új elemek fejlesztését. A társadalom végső fogyasztása is nagy szerepet kapott a gazdasági növekedésben, és így az éleltszínvonal tervezése mint gazdasági tervezési szükséglet jelent meg.

Az éleltszínvonal-tervezés elterjedése segítette a társadalmi tervezés gondolatának érlelődését, és tapasztalatokat is adott az ilyen típusú tervezési kísérletek számára. Világossá vált, hogy az éleltszínvonal növekedésének alapvető tendenciái nem jelenthetik csupán a korábbi fejlődés extrapolálását, hiszen ott, ahol az addigi fejlődés nem biztosítja eléggé a szocialista társadalom gondoskodását az emberről – pl. a tömegközlekedés, egyes gyógyszerek fogyasztása stb. – aktívan a változtatásra kell törekedni. E kérdések megoldását nemcsak a termelési szférájában kell keresni, függ ez az általános műveltségi szinttől, az emberi kapcsolatoktól, a társadalmi közérzettől stb. Rövid idő alatt nyilvánvalóvá vált, hogy az éleltszínvonal egyes elemeinek tendenciái nem alakulhatnak spontán módon. Elméletileg és a gyakorlatban is arra kell törekedni, hogy azok fejlődése elősegítse a szocialista személyiség formálását, amelynek jelentősége és szerepe egyre inkább fokozódik a tudományos-technikai forradalom kibontakozásával. A termelőerők és a személyes fogyasztás fejlődése bizonyos negatív jelenségeket is felszínre hoz, fékezi azoknak a tágabban értelmezett társadalmi feltételeknek a kialakulását, amelyek az éleltszínvonal emeléséhez szükségesek (fontos szerep jut ebben a munkafeltételek további javításának). Az éleltszínvonal prognosztizálásánál és tervezésénél ezeket a tágabban értelmezett társadalmi feltételeket és következményeket is figyelembe kell venni.

Bár az éleltszínvonal tervezése hasonlít a gazdasági tervezéshez – hiszen ezek a tervek az éleltszínvonal emelésére vonatkozó célokat továbbra is gazdasági célként tervezik, s értékmutatókban vagy naturáliákban, de mindenesetre konkrét gazdasági döntésekben fejezik ki –, kialakulásával egyidőben megkezdődött az éleltszínvonal-tervezés komplex mutatószám-rendszerének kialakítása, a társadalmi jelenségek és folyamatok statisztikai adatbázisának kiépítése. Kísérletek folynak a társadalmi-gazdasági részfolyamatokat tükröző mutatószámok aggregálására, különböző szimulációs modellek kidolgozására stb.

Sokan hajlamosak az éleltszínvonal-tervezést azonosítani a társadalmi tervezéssel, holott az valójában csupán a gazdasági tervezés társadalmi orientálódását jelenti – ennyiben előremutat a társadalmi tervezéshez –, és sok olyan tényezőre hívja fel a figyelmet, ami hozzájárul a társadalmi tervezés gondolatának további érlelődéséhez.

Figyelmet érdemel a társadalmi tervezés egyik sajátos formája, a *vállalati kollektívák szociális viszonyainak tervezése*.⁴⁷ A Szovjetunióban érdekes kísérleteket tettek a közepes méretű városok társadalmi tervezésére is,⁴⁸ a társadalmi élet egy-egy oldalát tervezték meg például megyei, járási méretekben a kulturális létesítmények fejlesztését. A vállalati társadalmi tervezés eszméinek elterjedése figyelhető meg a Német Demokratikus köztársaságban, ahol elsősorban a szovjet tapasztalatokat használják fel.⁴⁹

A vállalati társadalmi tervezés gondolata szorosan kapcsolódik a tudományos-technikai forradalom elterjedéséhez és a hatvanas évek azon gazdasági változásaihoz, amelyek a szocialista vállalat társadalmi funkciójának megnövekedett jelentőségével függnek össze. A társadalmi életben a vállalat egyrészt termelőegység, azaz a társadalmi munkamegosztás meghatározott láncszeme; másrészt társadalmi közösség, amelyben társadalmi viszonyok nyilvánulnak meg, társadalmi folyamatok mennek végbe. A szocialista vállalat rendelkezik mindazokkal a tényezőkkel, amelyek hatással lehetnek a termelő kollektíva élet- és munkakörülményeinek alakulására. A vállalati szociális tervezés alapeszméje, hogy a vállalati szociális viszonyok alakításában, formálásában ki kell használni ezeket a mozgatóerőket: a termelés minden problémáját az emberi kapcsolatok szempontjából, a társadalmi és társadalompszichológiai tényezők figyelembevételével kell vizsgálni. A vállalatnak így az „intézkedések egész komplexumát kell megterveznie, amely átfogja mind a szorosan vett gazdasági-termelési tényezőket, mind a szociális, de a társadalompszichológiai tényezőket is”.⁵⁰ A vállalatok szociális tervei a termelő kollektíva tagjainak anyagi és szellemi szükségletei kielégítésére, élet- és munkakörülményeik javítására, személyiségük fejlesztésére irányulnak; magukban foglalják a termelés tökéletesítésére, a munkatermelékenység növelésére, és a munkások munkához való kommunista viszonyának növelésére vonatkozó célokat is.⁵¹

A vállalati társadalmi tervezés feladata: tervszerűen kialakítani azokat a változásokat, amelyek a tudományos-technikai forradalommal együtt járnak és eredményeit szervesen összekapcsolják a szocialista társadalom előnyeivel. E tervezés feladata összhangba hozni a vállalati szociális folyamatokat az anyagi-műszaki feltételekben bekövetkezett változásokkal, tervszerűen és hatékonyan felhasználni a termelő kollektívák tevékenységének társadalmi feltételeire ható mozgatóerőket, hogy tervszerűen alakítsa ki a tudományos-műszaki haladásnak a munkában rejlő feltételeit és hajtóerőit, a vállalatban, mint társadalmi kollektívában meglévő lehetőségeket.⁵²

A vállalati társadalmi tervezés módszere még nem kialakult. Néhány problémának tűnő tapasztalat:

- a szociális tervek teljesítése még nem vált törvénnyé, bár az üzemek és vállalatok a megvalósításért – elvileg – ugyanolyan felelősséggel tartoznak, mint a műszaki és gazdasági tervek teljesítéséért; ezért a tervek gyakran kevésbé hatékonyak;

- a szociális tervek realizása és teljesítése függ a központi tervfeladatok teljesítésétől, az állami, ágazati, egyesületi és nagyvállalati tervek teljesítésétől; elméletileg és módszertanilag sem tisztázott a különböző szintű szociális tervek összehangolása;

- hasonlóan vetődik fel a dolgozók műveltségének és kultúrájának növelése, a mindennapos szükségletek kielégítésének kérdése is; nem tisztázott, hogy ezekből a feladatokból milyen részt vállal a vállalat, a város, a kerület, a terület, a köztársaság, az állam;

- probléma a normatív munka, a szociális folyamatok mérhetősége, az elemző munka és – nem utolsósorban – a tervek teljesítésének ellenőrzése.

A vállalati szociális tervek készítését széles körű szociológiai felmérés előzi meg, ezt követi az elemző munka, majd a szociális feladatok meghatározása. E munkába bevonják a dolgozók különböző társadalmi szerveit is. Az alapvető mennyiségi mutatókat és intézkedéseket a terv speciális fejezeteiben rögzítik, amely összegezi és általánosítja annak fő mutatóit, kijelöli a teljesítés határidejét és a végrehajtásért felelős személyeket. Megjelölik a tervteljesítések ellenőrzésének módját és egyéb intézkedéseket.

A vállalati szociális tervek tervfejezetekre, alfejezetekre, alpontokra bonthatók. A szociális tervek tartalmára vonatkozó elképzelések elég egyöntetűek.⁵³

A vállalati szociális tervek első tervfejezete a vállalati kollektíva szociális struktúrájának tervszerű megváltoztatását foglalja magában. E fejezetben célul tűznek olyan feladatokat, mint a termelőkollektíva szakmai és szakképzettségi struktúrájára vonatkozó célok; a szakmai képzés, továbbképzés, átképzés; a munka tartalmának és jellegének megváltoztatása, a munkaerő fluktuációja és a vállalaton belüli munkaerőmozgás; a szellemi dolgozók struktúrájának tökéletesítése; a nők munkája társadalmi-gazdasági aspektusainak szervezése stb. – vagyis mindazoknak az összetevőknek, tényezőknek a tervszerű szabályozását, amelyek hatással vannak a vállalati kollektíva szociális struktúrájára.

A második a munkakörülmények, a munkafeltételek javítására vonatkozó célkitűzéseket foglalja magában. Ezek döntően a munkavédelmi és munkabiztonsági feltételek javítását szolgálják, mint például az üzemi egészségügyi ellátás, az egészségvédelem, a higiéniai körülmények, a pszichofiziológiai feltételek stb., de szerepel ott a munkahelyi légkör, a termelés pszichológiai feltételeinek javítása is.

A harmadik fejezet a bérezés, az ösztönzési rendszer tökéletesítését, a vállalati dolgozók életkörülményeinek javítását foglalja magában. E vonatkozásban a terv tartalmazza: a munkások alapvető kategóriáira a munkabérek távlati növelésének meghatározását; a vállalati ösztönző alapok hatékony felhasználását; a munkatevékenységek anyagi és erkölcsi ösztönző rendszerének tökéletesítését; a termelő kollektíva szükségleteinek lehető legteljesebb kielégítését a lakáselosztásban és a gyermekintézmények vonatkozásában; a kulturális eszközök, a pihenés, az üdülés anyagi bázisának fejlesztését; a közétkeztetés megszervezését és az üzemi ellátás javítását.

A negyedik fejezet a személyiség kommunista nevelésére és a dolgozók társadalmi aktivitásának növelésére vonatkozó célkitűzéseket foglalja magában. Itt szerepelnek azok az intézkedések, amelyek a különböző társadalmi szervek munkáját és az ott dolgozók aktív részvételét biztosítják. Ilyenek: a társadalmi aktívák számának növelése és struktúrájuk fejlesztése; a kommunista munkamozgalom és a szocialista munkaverseny-mozgalom fejlesztése; a vállalati dolgozók újítomozgalmának fejlesztése; a dolgozók részvétele a termelésirányításban; az ideológiai-politikai nevelő munka tökéletesítése; a szabad idő, a kulturális tömegmunka kérdései; a testedzés és sport; a fiatalok helyzete; a munkafegyelem fejlesztése; társadalomlélektani tényezők fejlesztése.

A vállalati kollektíva szociális viszonyai tervezésének ilyen rendszere ma már az egész szovjet tervezési rendszer állandó tényezője.⁵⁴

A szocialista országokban a hatvanas években – elég eltérő társadalmi-gazdasági folyamatok részeként – kezdett a társadalmi tervezés eszméje elterjedni és általánossá válni. A kísérletek egyre inkább érelik a társadalmi összefüggések és összetevők új rendszerben történő tervezésének szükségességét. Ezek még a gazdasági tervezéshez tapadnak és – annak ellenére, hogy társadalmi orientáltságuk jelentős – lényegében nem oldják fel az ellentmondásokat:

– A társadalmi célok gyakorlatilag a gazdasági fejlődés következményeiként jelennek meg, annak ellenére, hogy elméletileg kiinduló feltételek voltak; a társadalmi-politikai célokat „maradékélv” alapján tervezik továbbra is.

– A társadalmi célok gyakorlatilag a gazdasági fejlődés következményeiként jelennek meg, s a társadalmi viszonyokban rejlő hajtóerőket a termelőerők kibontakozta-

tásának rendelik alá; a társadalmi viszonyok kibontakoztatása még alig látható összetevője az ilyen típusú tervezési kísérleteknek.

– A nagy távlatok még jórészt a múlt és a jelen tendenciáinak továbbéléséből adódnak, s a közelebbi jövőt a távolabbi jövőből kiindulva alig tervezik; a „mai lépések” kivételével jellemzője e tervezési tevékenységnek.

A létező ellentmondások ellenére, a gazdasági tervezés társadalmi orientálódása fontos lépés a társadalmi tervezéshez vezető úton.

JEGYZETEK

¹ Lásd *Simai Mihály*: A tőkés világtermelés fejlődésének fő tendenciái a hatvanas évek derekán. Valóság, 1967. 1. sz.

² Jóllehet az első terv, a GOELRO műszaki terv is volt.

³ A társadalmi tervezés problémái és módszerei. Kallvik 1964. augusztus 2–12. 6–7. old. (Genf. 1965. SOA/ESWP/1964/3.).

⁴ A tervezési tevékenységben végbement változásokat és a kapcsolódó elméleti kérdéseket – különös tekintettel a tervezés időhorizontjának bővülésére – átfogóan ismerteti *Kovács Géza* „A nagy távlatok és a tervezés” című könyvében. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970.)

⁵ N *Bedorenko*: Szocialno-ekonomiczeszkije celi i planirovanyije. Kommuniziszt, 1972. 5. sz. 70. old.

⁶ A népgazdasági tervezés 25. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülészekk (1972. szeptember 26–28) harmadik szekciója a tervezés társadalompolitikai aspektusaival foglalkozott. (Lásd *Sóvári Gizella* „A tervezés társadalompolitikai aspektusai” c. cikkét. Gazdaság, 1972. 4. sz. 54–67. old.)

⁷ *Drecin József–Hetényi István*: Néhány gondolat tervezésünk jövőjéről. Társadalmi Szemle, 1973. 6. sz. 38. old.

⁸ A tervezési rendszer komplexitásának fokozására irányuló törekvés figyelemre méltó igényként jelentkezik a nemzetközi és hazai közgazdasági irodalomban. (Lásd *Báger Gusztáv–Hajnal Albert* „A terv és a tervezés növekvő komplexitása” című cikkét. Közgazdasági Szemle, 1972. 4., 5. sz.)

⁹ Természetesen, ha a célok nem keverednek az eszközbeli célkitűzésekkel, akkor minden fejlesztési célt társadalompolitikai célként lehet értelmezni. A valódi problémát az ilyen jellegű célok tervezésében – politikailag is és tervezéstechnikailag is – a specifikus társadalmi összefüggések tervezése jelenti. Az átfogó fejlesztési elképzelések, a társadalmi összefüggések tervezése mögött ma valójában az erőforrások elemzése és az erőforrások elosztásának tervezése húzódik meg.

¹⁰ *Kovács Géza*: A nagy távlatok és a tervezés. 55–56. old.

¹¹ Az ilyen felfogások csekély hatása a gyakorlati tervezésre elsősorban azzal függ össze, hogy az általánosítás igen magas szintjén, rendkívül elvontan ragadja meg a társadalmi tervezés problémakörét, olyan szinten, amelyen a tervezési gyakorlat számára „messze” nem értelmezhetőek a társadalmi összefüggések.

¹² A tudományos-technikai forradalom és a társadalomirányítás. Béke és Szocializmus, 1972. 8. sz. 17. old.

¹³ A társadalmi tervezés problémái és módszerei. 31. old. (Genf 1965. SOA/ESWP/1964/3.)

¹⁴ *A. Rumjancev*: Vaproszi szocialnovo prognozirovanyija i planirovanyija. Vaproszi Filozofii, 1970. 8. sz. 75. old.

¹⁵ Ugyanott, 73. old.

¹⁶ A tudományos-technikai forradalom és a társadalomirányítás. Béke és Szocializmus, 1972. 8. sz. 17. old.

¹⁷ Lásd *Kulcsár Kálmán*: A társadalmi tervezés és a szociológia. A társadalmi tervezés és szociológia. Gondolat 1973. 92. old.

¹⁸ *Dr. C. Babrowski*: A szociális tervezés lényege. A társadalmi tervezés problémái és módszerei. 19. old. (SOA/ESWP/1964/3.)

¹⁹ *Dr. J. Dich*: A tipikus és az egyedi meghatározása a szociális tervezésben. A társadalmi tervezés problémái és módszerei. (SOA/ESWP/1964/3.)

²⁰ *Timár János*: A népgazdasági tervezés társadalmi jellegének erősítése. Magyar Tudomány, 1973. 4. sz. 201 old.

²¹ *Gadó Ottó*: A népgazdasági tervezés társadalmi vonatkozásai. Gazdaság, 1972. 4. sz.

²² *L. Kogan-P. Szpirin*: O jegyinsztve ekonomicseszkoivo i szocialnovo planirovanija. Vaproszi Ekonomiki, 1972. 10. sz. 121. old.

²³ A társadalmi tervezés problémái és módszerei. 32. old. (SOA/ESWP/1964/3.)

²⁴ *R. Khabisov*: A szociálpolitika és a szociális tervezés fogalma, valamint a szociális tervezés és a gazdasági tervezés kapcsolata. Ugyanott, 53. old.

²⁵ A társadalmi tervezés problémái és módszerei. 27. old. (SOA/ESWP/1964/3.)

²⁶ *Metogyika* planirovanija szocialnovo razvityija kollektiva promüslennovo predprijátija. Leninizdat 1970. 8. old.

²⁷ Lásd A társadalmi tervezés és szociológia. A VII. szociológiai világtudományi kongresszus témájához. Gondolat 1973.

²⁸ A társadalmi tervezés problémái és módszerei. 4. old. (SOA/ESWP/1964/3.)

²⁹ Ugyanott, 50-53. old.

³⁰ *L. Kogan-P. Szpirin*: O jegyinsztve ekonomicseszkoivo i szocialnovo planirovanija. Vaproszi Ekonomiki, 1972. 10. sz. 123. old.

³¹ Az eltérő nézetek, felfogások, értelmezések bármiféle csoportosítása tetszőleges, mert az alapul szolgáló kritériumok is csak tetszőlegesen választhatók ki. A nézetek ma még leginkább a tudományterületek szerint „szóródnak”, s a fejlődés e kezdeti stádiumában az efféle csoportosítás célravezetőnek látszik az adott jelenség – a társadalmi tervezés – lényegének teljesebb megértéséhez.

³² A tervezés társadalmi tartalmának a gazdasági tervezésen belüli kifejeződése jellemző valamennyi tagállamunkatól folytató szocialista ország tervezési gyakorlatára:

1. Az egységes népgazdasági terv valamennyi tervfejezetében megtalálhatók azok a célok, amelyek a népjólét, az életszínvonal stb. rendszerű fejlesztésére vonatkoznak. Az iparfejlesztési tervekben például szerepelnek a fogyasztási cikkek termelésének feladatai, a beruházási tervekben a lakásépítés, a szolgáltatások stb. fejlesztése.

2. Az egységes népgazdasági terv speciális tervfejezeteiben megtalálhatók az egészségügyi, a szociális és kulturális ellátottság fokozására, az oktatás és képzés stb. fejlesztésére vonatkozó célok.

3. A népgazdaság, az ágazatok és a területek fejlesztésének üteme, a strukturális változások stb. szoros kapcsolatban állnak a társadalmi célokkal – mint pl. meghatározott jövedelmi vagy fogyasztási szint eléréséhez – nemcsak egészében, hanem az egyes társadalmi csoportok, rétegek viszonylatában is.

4. Az egységes tervezési rendszernek része a gazdasági és társadalmi célok megvalósítását biztosító rendszerek, mechanizmusok tervezése is. A közvetítőrendszer társadalompolitikai következményei, a személyi jövedelempolitika, a szociálpolitikai célok stb. szintén társadalmi aspektusai a gazdasági tervezésnek. (Lásd Metodologicseszkoivo vaproszi szocialnovo prognozirovanyija v NRB. OON JEK. Gcnf. 1972.)

³³ *N. Lebegyinszkij*: Jegyinsztvennaja szisztyéma dolgozroszcsnüh i tyekucsih planov. Kommunizist, 1974. 3. sz.

³⁴ *N. Fedorenko*: Aktualnije problemi razvityija szovjetszkoi ekonomicseszkoivoi nauki v Sz. Sz. Sz. R. Vaproszi Ekonomiki, 1973. 7. sz.

³⁵ *Gadó Ottó*: A népgazdasági tervezés társadalmi vonatkozásai. Gazdaság, 1972. 4. sz.

³⁶ *Dr. Kovács Géza: Gazdaságpolitikai célok és a mechanizmus. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1968. 4. old.*

³⁷ A közgazdasági irodalom – legalábbis kezdetben – alig szentelt figyelmet a gazdasági mechanizmus reformja társadalmi konzekvenciái elemzésének. (Lásd *Lakos Sándor „A gazdasági mechanizmus reformjának egyes kérdései”* című munkájában felvetett ilyen vonatkozású problémákat. Kossuth Könyvkiadó 1967.)

³⁸ *J. Pajestka: A haladás társadalmi tényezői. Gazdaság, 1972. 4. sz.*

³⁹ Eltekintve az első hosszú távú tervtől, a GOELRO-tól.

⁴⁰ *Kovács Géza: A nagy távlatok és a tervezés, 44. old.*

⁴¹ Lásd *Dr. Beck Béla: Hosszú távú tervezés Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó 1969. 11. old.*

⁴² *N. Lebegyinszkij: Pecszeptivnijje i tyekucsijje plani v jegyinnoj szisztyeme. Kommunisztjy, 1974. 3. sz.*

⁴³ Ennek nemcsak az ideológiai-politika veszélye nagy – hiszen erre alapozva kétségbe vonható a szocializmus és a kommunizmus mint az emberi társadalom célja –, hanem gazdaságilag is káros, amennyiben előre leszűkíti a gazdasági fejlődés lehetséges útjait és állandóan kénszerzdöntéseket sugall a gazdasági vezetésnek.

⁴⁴ *Kovács Géza: A nagy távlatok és a tervezés. 53–54. old.*

⁴⁵ Az eddig uralkodó középtávú tervezés nem tette mindig lehetővé, hogy beépítsék a tervekbe azoknak a problémáknak a megoldását, amelyek egyes társadalmi jelenségek speciális fejlesztését indokolták. Ilyenek voltak például a műszaki fejlődés és a technológiai változások társadalmi következményei, a legtöbb társadalmi jelenség, amelyek lassabban változtak és amelyeket a közepes időtartamú tervezés exogén változónak tekintett. „A társadalmi tényezők többségét, az elosztási viszonyokat ezekbe az elméleti építményekbe exogén módon vitték be, nem a rendszeren belül adták rá magyarázatot, hanem előre adótnak tekintették.” (Lásd *N. Fedorenko: idézett cikkét.*) Ilyenek voltak a demográfiai jelenségek, a születések és halálozások arányai stb., olyan összefüggések, amelyekkel a maguk bonyolultságában a középtávú tervezés sohasem számolhatott.

⁴⁶ E fejlődés jellemző állomása a Szovjetunió hosszú távú társadalmi-gazdasági fejlődését felölelő koncepció, a tudományos-technikai forradalom társadalmi-gazdasági következményeit felvázoló, 1976–1990-re szóló komplex programja, amely a társadalmi, gazdasági és műszaki fejlődés egységben történő megoldását biztosítja. A komplex program jellegét tekintve több mint prognózis és kevesebb mint terv, mert nemcsak felvázolja a tudományos-technikai haladás alapvető irányait, hanem elemzi és értékeli annak lehetséges társadalmi-gazdasági következményeit is.

A komplex program olyan kérdésekkel is foglalkozik, hogy a tudományos-technikai forradalom milyen hatást gyakorol a termelés társadalmasodásának formáira, és ennek következtében a szervezés és irányítás objektív feltételeire, a tulajdonformák fejlődési perspektíváira, az urbanizációra, a migrációra, a foglalkoztatottsági struktúrában bekövetkező változásokra, a munkához való viszonyra, az egyes tevékenységfajták társadalmi presztízsére, a fiatalság problémáira, az anyagi és erkölcsi ösztönzők viszonyára stb.

A komplex program tükrözi azt a felismerést, hogy a legjelentősebb feladatok komplex megoldása nélkül a tervek átláthatatlanok, amelyekkel többé már nem lehet boldogulni. Ezért vált szükségessé egy-egy ágazat vagy társadalmi jelenség viszonylag önálló komplex fejlesztésének kidolgozása. A jövőben kidolgozzák a komplex társadalmi-gazdasági és tudományos-technikai programok egész sorát (lásd *N. Fedorenko* idézett cikkét), amelyeknek biztosítaniuk kell a terv legfontosabb céljainak megvalósulását. Jelenleg azonban még nem teljesen tisztázottak – sem elméletileg, sem gyakorlatilag – a hosszú távú tervezés olyan alapvető kérdései, mint a komplex programok kidolgozásának rendje, módszere, a távlati tervekbe történő beépülése és ennek alapján a tervek folytonosságának biztosítása.

Hasonló kísérletek folynak a Német Demokratikus Köztársaságban is, ahol az ún. témakomplexumok

(szükségletkomplexumok) elsősorban a távlati tervek megalapozásához nyújtanak segítséget. Ezek a témakomplexumok a szükségletek és a kielégítésükhöz elengedhetetlenül szükséges forrásoknak az összekapcsolását jelentik. Az eddigiek folyamán több témakomplexumot alakítottak ki, mint például életforma-komplexum, energiakomplexum stb.

⁴⁷ A szociális tervezés első öt éves tervét a Leningrádi Szvetlana Ipari Egyesülésnél dolgozták ki 1966-ban.

⁴⁸ Lásd *M. Rutkevics-L. Kogan*: Marksizsitzszkaja szociologija, szocialnoje prognozirovanyije i planirovanyije. Filozofszkije Nauki, 1971. 3. sz. 3-11. old.

⁴⁹ Vannak saját tapasztalataik is a Leuna, Schwedt, Schwarza, Mansfeld vállalatoknál és kombinátokban. (Lásd *P. Lichmann*: A szociális tényezők tervezésének elvi és gyakorlati kérdései a Német Demokratikus Köztársaságban. Vezetőképzés, 1972. 11. sz. és *P. Lichmann*: A társadalmi folyamatok tervezése. Einheit, Berlin 1972. 9.)

⁵⁰ *N. Rumjancev*: Vaproszi szocialnovo prognozirovanyija i planirovanyija. Vaproszi Filozofii, 1970. 8. sz. 73. old.

⁵¹ A szovjet sajtóban élesen bírálják azokat a vállalatokat, ahol szociális tervek helyett a műszaki-gazdasági terveket egyszerűen kiegészítik szociális tervfejezettel és nem komplex tervet készítenek. (Lásd *L. Kogan-P. Szpirin*: O jegyinsztve ekonomicseszkoivo is szocialnovo planirovanyija. Vaproszi Ekonomiki, 1972. 10. sz. 121-126. old.)

⁵² *G. Romanov*: Sztupenyi ekonomicseszkoivo rosztá. Kommunizist, 1974. 1. sz.

⁵³ Lásd *Metogyika* planirovanyija szocialnovo razvityija kollektivyia promüszlennovo predprijátvija. Leninizdat 1970.

⁵⁴ *Serény Péter*: Szociális tervezés a Szovjetunióban. Társadalmi Szemle, 1973. 6. sz.

Mobilitás a Budapesti Közlekedési Vállalat dolgozói körében*

E tanulmányban nem a mobilitás problémakörének egészét vizsgáljuk, hanem a meglevő, a mobilitás szempontjából is használható adatokat és a bennük rejlő összefüggéseket mutatjuk be.

Az adatok és az egyéb tanulmányok előzetes áttekintése során kitűnt, hogy a mobilitás gyűjtőfogalom általános tartalma nem esik maradéktalanul egybe a Budapesti Közlekedési Vállalatnál tapasztalható „mozgás”-jelenségekkel. Nem a szokásos mobilitás-modell jelentkezik itt, hanem egy lehatároltabb, szűkebb és minőségileg új elemeket is tartalmazó mozgásfolyamat.

Egyrészt a vertikális (ezen belül a ma nálunk gyakoribb felfelé irányuló) mobilitás a foglalkozások és beosztások jellegéből következően sok esetben nem jöhet számításba, a felemelkedés gyakran részleges: nem pozícióváltásban, hanem „csak” presztízs- és jövedelemnövekedésben nyilvánul meg.

Másrészt megnövekszik a mobilitás horizontális irányának szerepe, nagymértékben fordul elő a szakmán, a szakmacsoporton vagy a beosztás szintjén belüli helyváltoztatás, a hagyományos értelemben horizontális mobilitás. Ugyanakkor a munkakörök speciális volta és a korábban végrehajtott átszervezés következtében fellép egy minőségileg újszerű, jellegében horizontálisnak minősíthető intenzív mozgás. Ez nem helyváltoztatás, hanem az egyes dolgozók hatáskörének, felelősségének, öntevékenységi lehetőségeinek *bővülése*, változása.

A vertikális és horizontális mozgásformák mintáit követjük végig a rendelkezésünkre álló adatok során.

* A Budapesti Közlekedési Vállalatnál 1973-ban a Társadalomtudományi Intézet közreműködésével szociológiai felmérés készült. A vizsgálat alapján készült Jánka József „Az üzemi demokráciáról” című tanulmánya, amelyet folyóiratunk 1794/3-4. számában közöltünk. A különböző témák közül most az egyiket közöljük.

A mintába került 1195 dolgozó foglalkozás szerinti megoszlása

Foglalkozás	Fő	Százalék
Szakmunkás	504	42,2
Járművezető	428	35,8
Betanított és segédmunkás	92	7,7
Jegyellenőr	14	1,2
Menetirányító	39	3,3
Adminisztrátor	37	3,1
Forgalmi egyéb	7	0,6
Műszaki	74	6,1
<i>Összesen:</i>	<i>1195</i>	<i>100,0</i>

A mintába vontak a dolgozók összlétszámának $4,6\%$ -át képviselik. Ez a megoszlás két esetben tér el jelentősen az összlétszámokban mutatkozó arányoktól. Egyrészt a járművezetők a vállalati összlétszámoknak csak $22,4\%$ -át teszik ki, szemben a mintában szereplő $35,8\%$ -kal. Másrészt, a munkások aránya $39,3\%$, míg a mintában $49,9\%$. Erre az arányeltolódásra, ahol szükséges, tekintettel leszünk, bár éppen ez az a két nagy foglalkozáscsoport, amelynek mozgása a leginkább jellemzi és meghatározza az egész vállalat tevékenységét.

VERTIKÁLIS MOBILITÁS

1. Foglalkozás, beosztás

A mobilitás jelenségeinek egyik fő csoportját a – már említett – *vertikális* irányú mozgások alkotják. A felmérés elsősorban a beosztásbeli, a foglalkozásbeli, a szakképzettségbeli szintváltások (munkahely), és kisebb mértékben az anyagi, a szociális helyzet és a társadalmi rétegváltás (család, életmód, lakóhely), továbbá az igények, a szükségletek, az egyéni tervek (értékrend) változásainak kimutatására szolgál adatokkal.

A beosztások változása összefügg az egyes foglalkozások, pályák jellegzetességeivel. Hat évnél régebben azonos beosztásban dolgozik a szakmunkásoknak mintegy 41% , a járművezetőknek 39% -a. Természetes jelenség, hogy az alsó szintű vezetők megoszlása ilyen szempontok alapján szóródást mutat, mivel ezen a szinten túl az előrejutás már többnyire felsőfokú végzettséghez van kötve, ezért többen maradnak meg hosszabb ideig azonos beosztásban. A magasabb szintű vezetők 36% -a került egy-két éve jelenlegi beosztásába. Viszonylag nagyobb arányuk azt jelzi, hogy a magasabb beosztások tagoltabb skáláján sűrűbb időközökben van mód változásra. Hasonló a helyzet az adminisztrátoroknál.

A beosztásbeli változásokat mutató adatok nagyrészt emelkedést jelentenek. A vezetőből visszaminősített dolgozók száma elenyésző. Levonhatjuk tehát azt a követ-

keztetést, hogy a Budapesti Közlekedési Vállalatnál a magasabb beosztásba kerülés lehetőségei és tényleges adatai nem térnek el az általánostól.

Hasonló a dolgozók véleménye is erről: mindössze 4⁰/₀-uk véli úgy, hogy nincs lehetőség magasabb beosztásba kerülni. Az elvi lehetőséget sokan szándékoznak kihasználni, amit leginkább a továbbképzésben résztvevők magas aránya mutat. A továbbtanulók megoszlása összefügg az egyes pályatípusok által nyújtott objektív lehetőségekkel: a beosztott dolgozók 22, az alsó szintű vezetők 33, a magasabb szintű vezetők 50⁰/₀-a képezi magát tovább.

Figyelemre méltó, hogy a 30 évesek legnagyobb része tanul, közülük is az átlagos jövedelműek. Tehát főleg a középmezőny törekszik feljebb, azok, akik a maguk helyén már elértek egy bizonyos szintet, és mind korban, mind jövedelmi szempontból elérhető közelségbe került számukra, hogy feljebb lépjenek.

A foglalkozásváltások különböző típusait is legcélszerűbb a vertikális mobilitás fogalomkörébe sorolnunk, mivel egyrészt úgyszólván magukban foglalnak valamilyen szintváltást (sokszor éppen ez a motívuma a más foglalkozásra való áttérésnek); másrészt maguk a beosztásbeli emelkedések is sokszor járnak a foglalkozás megváltozásával.

A vállalaton belüli pályaképet vizsgálva két domináns csoportot találunk: akiknek nem volt a jelenlegitől eltérő foglalkozásuk (59⁰/₀), akiknek két más foglalkozásuk volt (25⁰/₀). Az előbbi csoport 53⁰/₀-a szakmunkás, az utóbbi 51⁰/₀-a járművezető. (Figyelembe veendő, hogy részarányuk a minta egészéből 42⁰/₀, illetve 36⁰/₀.) A szakmunkások 75⁰/₀-ának nem volt több, 19⁰/₀-ának pedig egy-két foglalkozása volt. Itt is a szakmunkások rétegére jellemző a legnagyobb mértékben, hogy nem kényszerülnek nagy számban foglalkozásuk megváltoztatására; 93⁰/₀-uk a képzettségének megfelelő munkakörben dolgozik, és feltehetőleg valamilyen horizontális irányú mozgási szándékra utal, hogy a szervezett képzésben nem maradnak le (18⁰/₀) az átlagtól (17⁰/₀).

A szakmunkások 78⁰/₀-a mindig ipari szakmunkás volt, 11⁰/₀-uk ipari betanított vagy segédmunkásként kezdett dolgozni. Egyetlen szembetűnő eltérés van ennél a csoportnál: mindössze 3⁰/₀-uk volt valamikor mezőgazdasági fizikai dolgozó, szemben a többi foglalkozási csoporttal, ahol arányuk 10–20⁰/₀ (kivéve a műszakiakat), a minta egészében pedig kb. 8⁰/₀. Bár nem feltétlenül igaz, hogy a mezőgazdasági dolgozóból vagy a segédmunkásból lett szakmunkások gyengébb minőségű munkakerők, megkockáztathatjuk a feltevést, hogy a vállalat szakmunkásgárdája homogénebb az átlagosnál, ezért stabilabb. Egyrészt, a kortáblákból kitétnik, hogy nem azért van több, eleve szakmunkásnak készült és tanult dolgozó, mert túlnyomórészt fiatalok, akik a mai egységes szakmunkásképzési rendszerben tanultak. Ellenkezőleg, a szakmunkások korcsoportjai némileg még egyenletesebben is szóródnak, mint a többieké. Másrészt az átlagosnál 7⁰/₀-kal nagyobb arányban szerezték szakképzettségüket a vállalatnál. A Budapesti Közlekedési Vállalat tehát a régi, törzsökös szakmunkások megtartásával, az újabb nemzedék jelentős részének kinevelésével elérte, hogy jó minőségű, állandó szakemberállománya legyen.

A járművezetők változatosabb múltját a vállalaton belül összefüggésbe hozhatjuk a kalauzrendszer megszüntetésével, mivel a 428 fős csoport 40⁰/₀-a volt kalauz, 54⁰/₀-ának nem is volt a vállalaton belül más foglalkozása. A felmérésből nem derül ki egyértelműen, hogy mi volt a járművezetők 36⁰/₀-ának másik foglalkozása a vállalatnál, ugyanis az összes többi foglalkozás együttesen csak 17⁰/₀-ot tesz ki.

Igen érdekesen alakult a járművezetők életútja, mielőtt a vállalathoz jöttek dolgozni: 19⁰/₀-uk a vállalatnál kezdte pályáját (7–10⁰/₀-kal kevesebb, mint a többi fog-

lalkozáscsoportnál); 13⁰/₀-uk mezőgazdasági fizikai dolgozó, ez még a betanított és segéd munkások magas (11⁰/₀-os) arányánál is nagyobb (a szakmunkásoknál 3⁰/₀). Mivel hasonlóan magas volt a mezőgazdasági fizikai dolgozók aránya a jegyellenőrök, a menetirányítók és az egyéb forgalmiak (igaz, az összevetéshez túlságosan kislétszámú) csoportjaiban is, és mivel a volt kalauzok nagy része kimutathatóan az utóbbi munkakörökbe került, arra következtethetünk, hogy a mezőgazdaságból jövők nagy része kalauzként kezdett dolgozni a vállalatnál, majd valamilyen speciálisabb képzettséget szerezve előbbre lépett. Ez a vállalat vezetőinek helyes törekvését igazolja, hogy a munkaerőhiányt belső tartalékok feltáráásával enyhíthésék.

Valószínűleg azért csak 19⁰/₀-uknak az első munkahelye a vállalat, mert a járművezetők közül a buszvezetőket csak megfelelő (tehergépkocsi-vezetői) gyakorlattal veszik fel. Emellett gépkocsivezetőként csak igen kevesen kezdenek dolgozni; legnagyobb részük az iparból jön, ezen belül kisebb arányban (30⁰/₀) szakmunkás, valamivel nagyobb arányban (35⁰/₀) betanított vagy segéd munkás múlttal.

Nem lenne helyes találgatni, hogy a különböző szak- és betanított munkások miért mennek a vállalathoz járművezetőnek. Valószínűleg a kereseti lehetőségek miatt; ugyanis a járművezetőknek – a többi foglalkozáscsoportot 20–30⁰/₀-kal felülmúlva – 46⁰/₀-a jött a vállalathoz anyagi okok miatt. De ennek kedvező hatása szinte alig lelhető fel a gépjárművezetők létszámának alakulásánál. Az öt évnél kevesebb ideje itt dolgozók 26⁰/₀-os átlagával szemben a szakmunkások 27, a járművezetők pedig 28⁰/₀-ot képviselnek. (A két évnél rövidebb ideje belépetteknél ugyanez a megoszlás 14., 13., illetve 17⁰/₀; mutatkozik a járművezetők javára csekély, nem szignifikáns különbség.)

A minta 36⁰/₀-át kitevő szakmunkások mellett alacsonynak látszik a segéd munkások aránya: kb. 8⁰/₀. Nem állt rendelkezésünkre olyan kimutatás, amely tartalmazta a vállalat összlétszámából a betanított és a segéd munkások arányát, de egy részleges (7 műhely 5408 dolgozójára vonatkozó) táblázat alapján módunk volt néhány összehasonlítást tenni, hogy ellenőrizzük a minta reprezentatív voltát. Ez az 5408 fős csoport (a minta ötszöröse) csak a szakmunkásokat, a betanított és a segéd munkásokat, valamint a járművezetőket tartalmazta.

2. táblázat

A hét üzemegység összlétszámának foglalkozás szerinti megoszlása, összehasonlítva a mintában szereplő adatokkal

Foglalkozás	Minta		Hét műhely	
	Fő	Százalék	Fő	Százalék
Szakmunkás	504	49,0	2302	42,0
Járművezető	428	42,0	2087	39,0
Betanított és segéd munkás	92	9,0	1019	19,0
<i>Összesen:</i>	1024	100,0	5408	100,0

Bár ez az összehasonlítás kissé torzít, annyi mindenestre kiderül, hogy a minta ebből a szempontból kevésbé reprezentatív. Bár a vállalat sajátos funkcióira való tekintettel elképzelhető, hogy az ipari üzemekhez képest valamivel kisebb arányban foglalkoztatnak betanított és segéd munkásokat. A szakmunkák viszonylagos túlsúlya miatt a munkaerővel szemben nagyobbak a követelmények. Ezt az összefüggést a horizontális mobilitási tendenciák vizsgálatánál is látni fogjuk.

A vertikális mobilitás szempontjából maga a létszamarány tulajdonképpen nem elsőrendű tényező. Legfeljebb arra adhat magyarázatot, hogy a vállalaton belül a szakmunkások közül miért voltak viszonylag kevesen korábban segéd munkások.

Milyen utat jártak be a betanított vagy a segéd munkások a vállalathoz kerülésük előtt és után?

A szakképzetlen munka jellegéből következik, hogy a megkérdezett betanított és segéd munkások 78⁰/₀-a ilyen minőségben dolgozik a vállalathoz kerülése óta. Ehhez még hozzáadhatunk 13⁰/₀-ot, akik foglalkozásváltoztatásnak tüntetik fel, hogy régebben másfajta segéd munkát végeztek ugyanitt. A fennmaradó 9⁰/₀ egy-két kivétellel hosszabb-rövidebb ideig kalauz volt. Ennél változatosabb képet kapunk, ha a vállalathoz kerülésük előtti pályákat nézzük; bár ebből a szempontból is ez a legkevésbé mobil csoport. Mintegy 11⁰/₀-uk volt mezőgazdasági fizikai dolgozó, ami a minta átlagánál 3⁰/₀-kal magasabb (nem kevés, de nem is kiugró arány). Tulajdonképpen ez sem magas arány, ha arra gondolunk, hogy a szakképzetlen mezőgazdasági munkaerő nagymértékű felszabadulása itt is érezteti hatását. Említésre méltó adat még, hogy 8⁰/₀-uk korábban ipari szakmunkás volt, de ez nem befolyásolja az alapvetően stabil képet, mivel a minta nem elég nagy, egy fő eltérés 1⁰/₀-ot jelent.

Hasonló a probléma a fennmaradó öt foglalkozási csoportnál. Olyan kicsi az abszolút létszámuk, hogy csak az igen erős tendenciákra lehetünk tekintettel. Leginkább az adminisztrátorok adatai problematikusak, mivel a minta egészéhez viszonyított részarányuk csak 3⁰/₀. (Ez egy 20 000-es nagyságrendű vállalatra vetítve 600 főt jelent, ami elég valószínűtlennek tűnik, de sajnos ismét nem álltak rendelkezésünkre a korrekciót lehetővé tevő adatok.) Róluk annyit állapíthatunk meg, hogy 49⁰/₀-uk korábban mint kalauz dolgozott, 11⁰/₀-uk betanított vagy segéd munkás is volt, s csak 22⁰/₀-uk nem változtatott a vállalatnál foglalkozást. Lehet, hogy az adminisztrátori munkakörnek sajátos jellege van a Budapesti Közlekedési Vállalatnál, többek között az átszervezéseknél lecsapódó szakképzetlen munkaerő, illetve női munkaerő „felvívőhelye” is. Ezt látszik alátámasztani, hogy 54⁰/₀-uk 40 évesnél idősebb; érettségije 46, szakképzettsége 49⁰/₀-uknak van (27⁰/₀-uk a vállalatnál szerezte); tehát nagyrészt átképzés és áthelyezés útján kerültek mai helyükre. Természetesen ebből nem lehet következtetni a vállalati adminisztráció minőségére, s ha a mobilitás szempontjából egyáltalán módunk van értékelésre, akkor ez pozitív jelenség. Pozitív egyrészt a vállalathoz való hűség és a régi dolgozók megbecsülése (14⁰/₀-uk 6, 73⁰/₀-uk 10 évnél régebben dolgozik itt); másrészt a feljebb, illetve kényelmesebb munkakörülmények közé kerülés lehetősége szempontjából, hiszen nagy részüknek ezt jelentette az adminisztrátorrá válás. A felsoroltakkal összhangban áll a korábbi foglalkozásaik jellege is: 35⁰/₀-uk ipari betanított vagy segéd munkás, 27⁰/₀-uk egyéb fizikai dolgozó, 30⁰/₀-uk szellemi dolgozó volt.

A többi kislétszámú foglalkozási csoporttal nem tudunk részletesebben foglalkozni: a jegyellenőrök, a menetirányítók és a forgalmi egyéb kategória. Közülük az ellenőrök és az egyéb forgalmiak túlnyomórészt szakképzetlenek, legfeljebb az általános iskola 8, de inkább kevesebb osztályát végezték, kb 80⁰/₀-uk 10 évnél régebben dolgo-

zik a vállalatnál. 40 évesnél idősebb emberek, főleg nők (70–80%), akik azelőtt egy-két kivétellel kalauzok voltak. A vállalathoz kerülésük előtt egyszer vagy kétszer változtattak munkahelyet, és segédmunkásként dolgoztak. Ők a legkorszerűtlenebb és valószínűleg a később nehezen betölthető vagy kihaló posztokon dolgoztak, távol a mobilitás „főútvonalaitól”.

A menetirányítók kategóriája nagyjából egy fokkal magasabb az előbbi kettőnél. Ők régi szakképzett dolgozók (egyesekek középiskolát is végeztek), nagyrészt 40 éven felüliek és 56%-uk férfi. Korábban szakmunkások, segédmunkások, kalauzok, ellenőrök vagy egyéb forgalmi dolgozók voltak, és úgy látszik az átszervezések során továbbképezték magukat, s így a vállalat is magasabb színvonalú munkakörben tudja őket foglalkoztatni.

A műszakiak csoportja szintén nem nagy létszámú, a minta 6%-a. Mégis nagy a jelentőségük, hiszen az alsó szintű vezetők 16%-a, s a magasabb szintű vezetők 78%-a közülük kerül ki.

Először tisztázzuk, kik vannak a „műszaki” elnevezés mögött, mivel a különböző adatok alapján a csoport egyáltalán nem tűnik homogénnek.

3. táblázat

A műszakiak megoszlása iskolai végzettség szerint

Iskolai végzettség	Fő	Százalék
8 általános, vagy 4 polgári	12	16
8 általános és szakmunkásképző	6	8
Középiskola + érettségi	45	61
Főiskola, felsőfokú technikum	4	5
Egyetem	7	10
<i>Összesen:</i>	<i>74</i>	<i>100</i>

Ez a legmagasabban képzett csoport láthatóan háromfelé tagozódik. Vannak régi szakemberek, akiknek nem a formális képzettségük magas, hanem tapasztalataik révén és feltehetőleg különböző tanfolyamok elvégzése után váltak képessé magasabban kvalifikált munka végzésére. Létszámban dominálnak a középszintű szakemberek, akiket technikusoknak foghatunk fel. Van egy 15%-os arányú felsőszintű szakembergárda, akiknek – meglepő módon – csak a fele magasabb szintű vezető, a másik fele alsó szintű vezetői beosztásban van. Mivel azonban az adatok nincsenek iskolai végzettség szerint végigbontva, ezt a kategorizálást nem tudjuk tovább követni, viszont az adott „műszaki” kategória sem felel meg – heterogén volta miatt – a fel-dolgozás céljainak. Le kell tehát mondanunk a műszakiak 30%-ának vizsgálatáról, akik beosztott dolgozók, ugyanakkor figyelmet kell fordítanunk arra a tényre, hogy – mint láttuk – az alsószintű vezetőknek csak 16%-a műszaki, a magasabb szintű vezetőknek pedig 78%-a.

Érthető és természetes, hogy az alsó szintű vezetőknek 76, a magasabb szintű vezetőknek 89%-a 10 évnél régebben dolgozik a vállalatnál.

Az alsó szintű vezetők 32^{0/0}-a volt korábban szakmunkás, 7^{0/0}-a járművezető, 8^{0/0}-a betanított, illetve segédmunkás, 4^{0/0}-a jegyellenőr, 5^{0/0}-a menetirányító, 6^{0/0}-a adminisztrátor, 10^{0/0}-a műszaki és 20^{0/0}-a kalauz. Jelenleg mintegy 60^{0/0}-uk foglalkozása szakmunkás, 13^{0/0}-uk járművezető, 7^{0/0}-uk menetirányító, 16^{0/0}-uk műszaki; a többi foglalkozási arány elhanyagolható. Összesen 8^{0/0}-uknak nincs szakképzettsége, és 80^{0/0}-uk a szakképztségének megfelelő munkakörben dolgozik. Eddigi pályájukon a Budapesti Közlekedési Vállalaton kívül a minta átlagánál kevesebbszer változtattak foglalkozást; 72^{0/0}-uknak (szemben az átlagos 66^{0/0}-kal) a jelenlegi az első vagy a második foglalkozása. Hasonló mértékű pályastabilitást a foglalkozás szerinti bontásban csak a szakmunkások, a menetirányítók és az adminisztrátorok körében találhatunk, s az összefüggés világos, hiszen az alsó szintű vezetők zöme közülük kerül ki, illetve ma is köztük dolgozik. Pályájuk a legszorosabban a szakmunkások vonalát követi, azzal a különbséggel, hogy több volt közülük ipari betanított és segédmunkás (19^{0/0}, szemben a 16^{0/0}-kal) és szellemi dolgozó (11^{0/0}, szemben a 4^{0/0}-kal). Összességükben az alsó szintű vezetők mobilitása hasonló, mint a közvetlen beosztottjaik mobilitása. A fő különbség – ami egyben a magasabb szintű vezetők típusához közelíti őket – a vállalaton belüli foglalkozásváltások száma.

Az adatokból az az erőteljes tendencia bontakozik ki, hogy a magasabb beosztások felé haladva egyre több a vállalaton belüli korábbi foglalkozások száma. Míg a beosztott dolgozóknak 64^{0/0}-a a vállalathoz hasonló foglalkozásban dolgozott, addig az alsó szintű vezetők 40^{0/0}-a, a magasabb szintű vezetők 17^{0/0}-a tartozik ebbe a kategóriába. Ez utóbbi csoport zömének két másik (31^{0/0}), 14^{0/0}-uknak pedig négy másik foglalkozása volt már. Az alsó szintű vezetőknél ez az arány 13^{0/0}, a beosztottnál pedig 1^{0/0}. Még ha számításba vesszük is, hogy a vezetőknek kb. 35^{0/0}-kal nagyobb aránya dolgozik 6–10 éve vagy annál régebben a vállalathoz, mint a beosztottaik, akkor sem lehet csak a szolgálati idővel magyarázni az eltéréseket. Arra kell következtetnünk, hogy a magasabb beosztásba lépés valamilyen módon az átlagnál nagyobb fokú mobilitást tételez fel a vállalathoz adódó különböző munkaterületek között.

E feltételezésünket úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a beosztásbeli emelkedés érdekében a dolgozóknak intenzívebb mozgása jellemző a vállalathoz, akár azért, mert „hosszú út” vezet a pozícióhoz, akár azért, mert a mobil típusú ember a legalkalmasabb vagy a legesélyesebb a poszt „megszerzésére” – akár pedig mindkét okból, mivel ezek összefüggnek.

Láttuk, hogy az alsó szintű vezetők nagy része a szakma szerinti munkahelyén marad, és megőrzi eredeti foglalkozását. Milyen pályát jártak be a vállalathoz a magasabb szintű vezetők, azon 17^{0/0} kivételével, akik rögtön vezetőként kezdtek itt dolgozni? Túlnyomó többségük (72^{0/0}) valamikor szakmunkás volt a vállalathoz, 19^{0/0}-uk foglalkozását ma is szakmunkásként jelöli meg, a többiek azonban egy kivétellel ma már műszakiak (78^{0/0}). Eredetileg is műszaki dolgozó 28^{0/0}-uk volt, érdemes tehát megvizsgálni, hogyan és mikor szerezték képzettségüket: 53^{0/0}-uk esti vagy levelező tagozaton tanult; 64^{0/0}-uknak egy, 31^{0/0}-uknak két szakképzettsége van; 47^{0/0} a vállalathoz kerülése után szerezte szakképztségét.

A kép egy erőteljes múltbeli belső káderfejlesztési politikára enged következtetni. A vállalat szakmunkásai közül választódtak ki a leendő vezetők, akik – hogy a vezetésre képessé váljanak – megszerzték a középfokú végzettséget. Lehet, hogy az előrelépésnek ez a módja a jövőben csökken. Az utóbbi években a korábban viszonylag elmaradott közlekedési ágazatban is megkezdődött a dinamikus technikai és szer-

vezeti korszerűsödési folyamat, ezért az ilyen vezetői pozíciókat valószínűleg csak speciálisan képzett felsőfokú szakemberck, közlekedési és egyéb mérnökök tölthetik be.

Milyen tényezők határozták meg, hogy mely területek szakmunkásaiból lettek az elmúlt évtizedekben vezetők? Érdemes megvizsgálni ezt a kérdést, mivel a korábbi életpályák vizsgálatából igen fontos összefüggések derülnek ki. Először is feltűnő, hogy a vezetők 39⁰/₀-ának ez az első, 42⁰/₀-ának pedig a második munkahelye (ezek az arányok 10–20⁰/₀-kal nagyobbak, mint a többi foglalkozási és beosztási csoportban). Nagy részük szinte már pályája elején megtalálta a neki való munkahelyet. Másodsor, ha volt korábbi munkahelyük, ott is szinte kizárólag szakmunkásként dolgoztak. Mezőgazdasági fizikai dolgozó egyetlenegy sem volt közülük, betanított vagy segédmunkás is csak kettő (5,6⁰/₀).

Ezt a jól irányzott és határozott pálya- és munkahelyválasztást sok tényező segíthette elő; ezek között a származásra vannak adataink. A magasabb szintű vezetők: legalább 10⁰/₀-kal nagyobb arányban (47⁰/₀) születtek Budpesten, mint a többi csoportban, s kb. 5⁰/₀-kal kisebb arányban falun vagy tanyán; apjuk legalább 4⁰/₀-kal nagyobb arányban volt szakmunkás (42⁰/₀), irodai dolgozó (8⁰/₀), illetve önálló kisiparos (11⁰/₀), ugyanakkor mintegy 20⁰/₀-kal kisebb arányban mezőgazdasági fizikai dolgozó (6⁰/₀), anyjuk 10–12⁰/₀-kal több esetben háztartásbeli volt (81⁰/₀).

Elemzésünk végeredménye tehát, hogy míg egyfelől a vezetői pozíció elérése pozitívan összefügg a vállalaton belüli mobilitás mértékével, addig a vállalathoz kerülés előtti pálya éppen ezekben az esetekben stabilabb, s mindezek mögött egy homogén, az ipari szakmunkások, az irodai dolgozók, vagy az önálló kisiparosok családi háttere áll, amely hagyományosan kialakult értékrendjével, szilárdabb orientálásával biztosabb egzisztenciát tudott nyújtani gyermekeinek, mint más rétegek.

2. Anyagi és társadalmi helyzet

A legfontosabb vertikális mobilitási jelenségek kétségkívül az előbbieken tárgyalt foglalkozás- és beosztás-váltás, az adatokból erre lehetett a leginkább következtetni. Módkunkban áll azonban egy-két kapcsolódó problémakört is megvizsgálni, amelyek egyrészt a szintváltás előzményeiként vagy ösztönzőiként, másrészt céljaként vagy eredményeként foghatók fel.

A motivációkhoz tartozik a továbbtanulás és az ezzel összefüggő magasabb beosztás vagy jobb szakma megszerzésének „kifizetődő” volta, illetve presztízsértéke. Ami az anyagi motiváltságot illeti, a tanulás vagy a magasabb beosztás értéke itt – és sok más vállalatnál – nem egészen egyértelmű. Ez természetesen, hiszen a vezetői pozíciók mellett a szakképzett fizikai munkát hasonlóan megbecsülik és honorálják. Ugyanakkor kissé megbontja a képzettség és a jövedelem lineáris összefüggését a járművezetők kiemelt bér- és juttatási színvonala, amiből átmenetileg feltehetően kisebb zavarok támadnak a motivációk rendszerében. Részletesebb elemzés nélkül egyetlen összefüggésre hívjuk csak fel a figyelmet: éppen azok között a legalacsonyabb a képzésben résztvevők vagy a tanulni szándékozók aránya, akik az anyagiakat tartják a legfontosabbnak. Egyébként ez az eltolódás nem nagy mértékű; a magasabb képzettséggel általában magasabb jövedelmek járnak együtt.

A társadalmi helyzet két szempontból lehet érdekes, egyrészt, hogy milyen hatást gyakorol a mobilitásra a származás; másrészt, hogy a felemelkedés milyen társadalmi helyzetbeli előnyökkel jár, ha egyáltalán beszélhetünk ilyenekről.

A magasabb szintű vezetőknél már kimutattuk, hogy származásuk jelentős tényező életpályájuk alakulása szempontjából. A hagyományosan ipari szakmunkás, illetve bizonyos mértékig az irodai dolgozó, az önálló kisiparos családok gyermekeinek nagyobb esélyük volt a Budapesti Közlekedési Vállalatnál a vezetővé válásra; továbbá nagyobb arányban budapesti születésűek. A többi foglalkozási csoportban csak a szak- a Budapesten születettek aránya, a betanított vagy segédmunkásoknál alacsony munkások (40%), az adminisztrátorok (49%) és a műszakiak (46%) között magas (28%), a járművezetőknél közepes (34%). A többi csoportba tartozók nagy része falun vagy tanyán született.

A családtípust elsősorban az apa foglalkozása határozza meg, az anya foglalkozása szerint nem rajzolódnak ki éles határvonalak. A két legfőbb típust az ipari szakmunkás-, illetve a mezőgazdasági fizikai munkás-család képviseli (az előbbiben nevelkedett a legtöbb szakmunkás és műszaki, az utóbbiban a legtöbb segédmunkás).

A dolgozók mai családi és társadalmi helyzetéről kevés jellemző adat áll rendelkezésünkre. A lakáskörülményeket vizsgálva megállapítottuk, hogy a zöldövezetben kevesen laknak. A külső kerületekben lakik a járművezetők 38%-a, 8–10%-kal többen, mint az egyéb csoportokban, a magasabb szintű vezetők 22%-a, a beosztottak 32, illetve az alsó szintű vezetők 34%-a.

A családnagyság tekintetében nincsenek jellegzetességek.

A járművezetők és a műszakiak között van a legtöbb autótulajdonos (15, illetve 16%). A beosztottak 10%-ának, az alsó szintű vezetők 11%-ának, a magasabb szintű vezetők 14%-ának van kocsija.

Az anyagi és a társadalmi helyzet jellemzőit összegezve megállapíthatjuk, hogy az iskolai végzettséggel, a szakképzettséggel és a beosztással nagyjából arányos előnyök járnak együtt, minden túlzás vagy torzulás jele nélkül. A vertikális mobilitás ilyen motíváló tényezői tehát a Budapesti Közlekedési Vállalatnál normális hatékonysággal működhetnek, kombinálva a munkaerő-gazdálkodás aktuális szükségleteinek megfelelő, tudatosan irányított ösztönzési rendszerrel. A vállalatnál dominálnak a szakmunkás típusú életpályák, nemcsak a létszám, hanem az érvényesülési lehetőségek szempontjából is.

HORIZONTÁLIS MOBILITÁS

A *horizontális* mobilitás kategóriája feltételezi, hogy vannak olyan mozgási formák, amelyek nem járnak együtt a szakma, a foglalkozás vagy a beosztás megváltozásával. Az egyik ilyen lehetséges forma a különböző munkaszervezeti egységek – brigádok, műhelyek, üzemegek, hivatali osztályok stb. – közötti helyváltogatás. Erre az elkészült táblázatok gyakorlatilag semmilyen információt nem nyújtanak. Bár kirajzolódnak bizonyos feszültségek és érdekeltségek a jelenlegi munkahely megváltoztatásának irányában, ezekről azonban nem tudhatjuk, hogy feloldásuk a vállalaton belül fog-e megtörténni vagy nem. Ezért minden ilyen jelenséget mint a munkahelyről elirányuló (tehát potenciálisan kilépés) motivációt fogunk értelmezni.

Elvi jelentősége annak sincs, hogy az ilyen feszültségek átlépéssel való megoldása nem szükségszerűen csak horizontális mozzanatot, hanem esetleg foglalkozási vagy beosztásbeli szintemelkedést (esést) is fog tartalmazni. A vállalatnál ugyanis még nem körvonalazódott, hogy milyen mozzanatokból fog állni a megoldás, ezért az adatokból csak a problémák létre vagy hiányára tudunk következtetni.

A továbbiakban így a horizontális mobilitást mint a vállalatától való „kilépést”, az erre irányuló motivációt pedig mint „feszültséget” vagy „elégedetlenséget” tárgyaljuk. Ki kell térnünk ugyanakkor az ezzel ellentétes irányú tendenciára, a vállalathoz való kötődésre is, annak motívumaival együtt.

A vállalat évi munkaerő-forgalmának érzékeltetésére bemutatunk néhány adatot az 1973. évi beszámolóból a mintában található megfelelő arányokkal.

4. táblázat

Foglalkozás	Létszám	Belépett		Kilépett	
	(fő)	fő	százalék	fő	százalék
BKV-összlétszám:	26 191	4 683	18	5 080	19
Munkás	596	9	1,5	13	2,2
Járművezető	5 863	909	16	868	15

BKV 1973. évi átlag

Foglalkozás	Létszám	Egy évnél rövidebb ideje lépett be		Határozott szándéka, hogy kilép	
	(fő)	fő	százalék	fő	százalék
<i>Minta (1973)</i>					
Munkás	10 269	2 459	24	2 454	24
Járművezető	428	12	2,8	2	0,5
Minta összlétszám:	1195	21	1,8	21	1,8

Bár a két táblázat összehasonlíthatósága részleges, a belépettek mintabeli és vállalati kategóriája nagyjából megfelel egymásnak, így biztosak lehetünk abban, hogy a minta itt nem reprezentatív. A vállalatától történt összes kilépés indokai azt mutatják, hogy az esetek nagy részében a kilépés nem volt szándékos, vagyis előzetes elhatározásról nem beszélhetünk (fegyelmi, elbocsátás, letartóztatás, haláleset stb.). Ha csak azokat az eseteket vesszük számításba, amelyekben a kilépés a dolgozó elhatározásából történt (tehát ha a mintába bekerül, így nyilatkozott volna), akkor a vállalat összlétszámához viszonyítva évi 8⁰/₁₀-os kilépési arányt kapunk, jóval magasabbat, mint a mintában. Mindenesetre csakis ez utóbbi átszámítás révén válik valamelyest összehasonlíthatóvá a két táblázat kilépési mutatója.

Az összehasonlításból tehát végül is az tűnik ki, hogy a munkaerő-forgalom jóval nagyobb mértékű, mint amilyenre a minta következtetni engedne, sőt a ki- és belépők száma abszolút értelemben is igen magas. Kísérreljük meg feltárni ennek az erőteljes mozgásnak az okait, és nyomon követni a folyamatot.

Mint láttuk, a munkások kategóriája a felmérés során kétfelé bontva jelent meg. Ezt a továbbiakban is követjük, mivel a szakmunkások más jellegzetességeket mutatnak, mint a betanított és a segédmunkások. A szakmunkások, foglalkozásuk viszony-

lag kötött jellegének megfelelően, egyenletes eloszlást mutatnak. Tíz évnél régebben dolgozik a vállalatnál 57⁰/₀-uk, a rövidebb ideje beléptek aránya pedig az eltöltött idővel együtt egyre csökken. Ugyancsak egyenletesen csökkenő arányban dolgoztak egy, két, három stb. más munkahelyen, 29⁰/₀-uknak ez az első munkahelye. Tudjuk ugyan, hogy a százaléktételek nagyságát illetően a minta nem reprezentatív, de ez az egyenletes eloszlás igen jól megfelel a szakmunkáspálya sajátos jellegének, és nagy valószínűséggel megfelel a valóságnak is. (Emlékeztetőül: a korosztályok is a szakmunkások csoportjában szóródnak a leegyenletesebben, tehát joggal feltételezhetjük, hogy a munkahelyváltások gyakorisága az életkorral függ össze, azzal együtt emelkedik.)

E jelenség okai egyrészt az egyenletességet magyarázó, másrészt annak ellentmondó, vagy legalábbis a tendencia megváltoztatására utaló motívumokkal magyarázhatók. A vállalathoz való belépés indokait vizsgálva úgy tűnik, a szakmunkás az a típus, aki a műszakiakhoz hasonló színvonalon, a legmeggondoltabb és leginkább időtálló indokok alapján választ munkahelyet. A döntés motívumai között nagyságrendben a személyes, baráti vagy a rokoni tapasztalatok (javaslat) foglalják el az első helyet (23⁰/₀). A többi csoporthoz viszonyítva kevésbé játszott közre az anyagi szempont (17⁰/₀), még kevésbé a munkásszállás (1⁰/₀) és az utazási kedvezmény (2⁰/₀). A munkaközvetítő szerepe közepes mértékű (13⁰/₀), 7⁰/₀ pedig ipari tanulóként itt kezdett. (Összehasonlításul: a betanított és a segédmunkások csoportjában a közeli munkahely és a munkaközvetítő 17⁰/₀-ot képviselő indok, a járművezetőknek 46⁰/₀-a anyagi okokból ment a vállalathoz, így a javaslat alapján történt döntésre 16⁰/₀, a munkaközvetítőre pedig 8⁰/₀ jut.)

Bizonyos tudatosságra, igényességre utal az a tény is, hogy a szakmunkások magas, 31⁰/₀-os arányban választották első kereső foglalkozásként azért, mert „tetszett a szakma”. Azt az indokot, hogy „nem volt más”, 12⁰/₀-uk válaszolta (tudjuk, hogy 78⁰/₀-uknak a szakmunkásság volt az első kereső foglalkozása). A munkahelyek közötti mozgásukban azért nincsenek kiugró fordulatok, mert meggondoltan, megbízható tájékozódás alapján választanak.

Éppen ezért figyelemre méltó, hogy a műszakiakkal, az adminisztrátorokkal és a jegyellenőrökkel együtt ők voltak a legelégedetlenebbek a felmérés idején: 35⁰/₀-uk gondolt a kilépésre (az előbb említettek kivételével a többi csoportnál ez az érték 15-20, maximum 25⁰/₀ között mozog). Az elégedetlenség oka túlnyomórészt anyagi természetű (20⁰/₀), nagyságrendben csak az adminisztrátorokhoz (22⁰/₀) és a műszakiakhoz (18⁰/₀) mérhető (a többi csoportnál 6-9⁰/₀). Feltehetőleg a járművezetők kiemelt kedvezményének mellékhatásaként jelentkezik ez a feszültség, bár egyéb okai is lehetnek. A kilépéssel való foglalkozás azonban még nem határozott döntés, az összesített vállalati adatok szerint 1974 első felében pontosan ugyanolyan volt a kilépő munkások aránya, mint az előző években.

A szakmunkások kategóriájától sok szempontból élesen elválnak a betanított és a segédmunkások. Tudjuk róluk, hogy a mintában a legmagasabb arányban (35⁰/₀) ez az első munkahelyük, annak ellenére, hogy egyáltalán nincs köztük több fiatal, mint más csoportokban. Munkahelyválasztási szempontjaik valamelyest esetlegesebbnek tűnnek: anyagi okból 13, javaslat alapján 24⁰/₀ jött a vállalathoz (ez még a szakmunkásokhoz hasonlítja őket), de magas közöttük a közeli munkahely vagy a munkaközvetítő alapján döntők aránya (17-17⁰/₀). Az első kereső foglalkozás megválasztásában érthetően nagy szerepet játszott náluk, hogy „nem volt más” lehetőségük (26⁰/₀).

Kilépésre 83⁰/₀-uk sohasem gondolt (a megfelelő érték a többi csoportoknál 10–20⁰/₀-kal alacsonyabb). Nem annyira a pozitív elégedettség jele ez, hanem valószínűleg az igénytelenségé. Arra utal, hogy majdnem mindegy, hol végeznek szakképzetlen munkát. Ezt támasztja alá a tény is, hogy a munkarend, az erkölcsi megbecsülés hiánya vagy a személyes ellentét egyáltalán nem zavarja őket. Anyagi vagy egyéb okból gondoltak kilépésre.

Míg a szakmunkások foglalkozásából és életmódjából egy egyenletes, kiegyensúlyozott mobilitás következik, a segéd munkásokat egy nem is annyira stabil, mint inkább stagnáló, a tehetetlenségi erő által meghatározott állapot jellemzi. A járművezetőket pedig a másik „véglet” jellemzi: határozott érdekekkel rendelkeznek, az előnyös feltételeket felkutatják és rugalmasan követik.

Már kimutattuk, hogy a többi csoporthoz képest a járművezetők csoportja heterogénebb származási és foglalkozási összetételű. Náluk nem annyira a családi hagyományok, az ismerősök javaslata vagy a szakképzettség volt a döntő tényező a foglalkozás és a munkahely megválasztásában, hanem a jó kereseti lehetőség. A belépés indokaként 46⁰/₀-uk hivatkozott anyagi okokra, 16⁰/₀-uk jött javaslat alapján és 8⁰/₀-uk a munkaközvetítő útján. Az átlagnál többször változtattak munkahelyet, míg itt végre megtalálták a számításukat: 74⁰/₀-uk (magas arány) nem is gondol a kilépésre, s aki igen, az sem az anyagiak (6⁰/₀), inkább a munkarend miatt (12⁰/₀). Az adatok egy részéből nem is a járművezetőkről tudunk meg jellemző tényeket, hanem csak a juttatások és béremelések hatásairól, amennyiben ezek vonzereje áll az előtérben. A kérdések sem jól differenciálnak közöttük, mivel a heterogén csoportban sokféle ember van.

Valószínűleg érdemes lenne a dolgozóknak erről az igen mobil típusáról részletesebben és finomabb módszerekkel is tájékozódni, hogy megtudjuk, kik és miért vállalkoznak az általuk is nehéznek, idegfeszítőnek és rossz beosztásúnak tartott munkára. Arra már adataink alapján is felfigyelhetünk, hogy kb. 10⁰/₀-kal nagyobb arányban vannak közöttük 30–40 év közöttiek (36⁰/₀), mint más csoportokban, és 84⁰/₀-uk családos (5–10⁰/₀-kal több), az átlagnál nagyobb részben laknak a legkülsőbb kerületekben, kisebb részüknek van telke, vagyona, és a közös háztartásban élők száma közöttük aránylag magas. Autója az átlagosnál nagyobb részüknek van, s nyilván van valamilyen anyagi természetű céljuk.

A többi kategória közül a jegyellenőrök és az egyéb forgalmi dolgozók csoportjával kapcsolatban itt sem tudunk részletekbe bocsátkozni; közöttük a kilépés gondolatával főleg azok foglalkoztak, akiknek erre egészségi és egyéb okai voltak. A menetirányítóknak valamivel nagyobb csoportjáról sem tudunk az adatok szóródása miatt jellemző tendenciákat kimutatni horizontális mobilitásukkal kapcsolatban.

Némileg könnyebben tájékozódhatunk az adminisztrátorok mozgásáról és helyzetéről. Az elégedetlenek közé tartoznak: 62⁰/₀-uk nem gondolt a kilépésre (ez a minimum a legalacsonyabb érték). Még a szakmunkásoknál is nagyobb arányban (22⁰/₀) neveztek meg okként az anyagiakat; ez érthető, hiszen 1972-ben 35⁰/₀-uk keresett 2000 forintnál kevesebbet havonta, s csak 11⁰/₀-uknak volt több a havi jövedelme 2600 forintnál.

Ennél a foglalkozási csoportnál érdekes összefüggéseket ismerhetünk fel, ha figyelembe vesszük azt a kérdést, hogy „ha több foglalkozása volt, melyiket szerette”. A többi csoportban a legtöbben a „jelenlegit” jelölték meg, ami sokféle érzelmet takarhat az elégedettségtől a közömbösséig. A műszakiakon kívül csak az adminisztrátorok nyilatkoztak jelentős arányban (24⁰/₀) úgy, hogy más munkát szerettek volna,

végezni, de a vállalaton belül. Az adminisztrátorok korábban a következő munkakörökben dolgoztak: szakmunkás 3⁰/₀, járművezető 8⁰/₀, betanított és segédmunkás 11⁰/₀, forgalmi dolgozó 5⁰/₀, műszaki és kalauz 49⁰/₀; 49⁰/₀-uk feltehetőleg megszakítással vagy a vállalaton belül más helyen volt adminisztrátor. Nem tudhatjuk, hogy ezek közül melyiket szerették jobban, de arra tudunk következtetni, hogy – legalábbis az irodákban – a munkahelyen belüli mobilitást nem mindig a régi helyvel való elégedetlenség vagy az új hely előnye, vonzása határozza meg, hanem más tényezők is közrejárhatnak.

A műszakiak csoportja a horizontális mobilitás szempontjából sem felel meg elemzésünk céljainak, körülbelül hasonló okokból, mint a vertikális mobilitásnál. Most is célszerűbb lesz ehelyett az alsó- és a magasabb szintű vezetőket vizsgálni, ismét azzal a megszorítással, hogy a foglalkozási és beosztásbeli kategóriák nem fedik egymást.

Az alsósintű vezetők ezúttal is a szakmunkásokhoz hasonlóan viselkednek, de átmenetet tükröznek a magasabb szint felé is. A beosztottak (29⁰/₀) és a vezetők (alsósintű vezetők 28⁰/₀, magasabb szintű vezetők 25⁰/₀) között nincs szignifikáns különbség a kilépést latolgatók arányában. Az okok között első helyen mindnyájuknál az anyagiak állnak (13, 15 és 11⁰/₀). Bár a többi ok részaránya igen alacsony, a megoszlás úgy tűnik, megfelel a végzett munka jellegének. Viszonylag magasabb értéket kapott a beosztottaknál a munkarend (6⁰/₀), az alsósintű vezetőknél az erkölcsi megbecsülés hiánya (4⁰/₀), a magasabb szintű vezetőknél pedig a személyes ellentét (8⁰/₀).

Igen érdekes képet mutatnak a munkahelyválasztás motívumai a beosztás szempontjából vizsgálva.

5. táblázat

*A megkérdezettek megoszlása a belépés indoka alapján
(százalékban)*

Indokok	Beosztott dolgozó	Alsó szintű vezető	Magasabb szintű vezető
1. Anyagi okok miatt	28,6	20,5	5,6
2. Javaslat alapján	21,0	22,5	30,6
3. Munkásszállás miatt	0,3	0,0	0,0
4. Utazási kedvezmény	1,2	0,0	2,8
5. Közeli munkahely	7,7	10,6	2,8
6. Munkaközvetítő útján	11,5	13,2	16,7
7. Ipari tanulóként jött	3,2	3,3	2,8
8. Egyéb okok miatt	25,0	29,9	38,6
9. Ismeretlen	1,5	0,0	0,0

Az adatok azt a feltevésünket támasztják alá, hogy a magasabb beosztású szakemberek fontosabbnak tartják a végzett és a végzendő munka jellegét, érdekességét, személyes igényeiknek való megfelelését, mint mások. Jellemző példa, hogy a felsőbb szintű vezetőknél már az első kereső foglalkozás megválasztásakor is az volt a

legfőbb ok, hogy „tetszett a szakma” (53⁰/₀, minden más értéknél legalább 30⁰/₀-kal magasabb). Még ha némi szépítés is van emögött, valószínűbb az a feltételezés, hogy aki már kezdettől fogva szívesen végzi a munkáját, nagyobb valószínűséggel lép előre, egészen a vezető pozíciókig.

További bizonyítékunk is van arra, hogy a felsőbb szintű szakember (és mint az adminisztrátoroknál láttuk, az egyéb szellemi dolgozó is) kritikusan mérlegeli a mostani és a korábbi tevékenységét.

6. táblázat

*A válaszok megoszlása arra a kérdésre,
hogy több foglalkozás esetén melyiket szerette
(százalékban)*

Válaszok	Beosztott dolgozó	Alsó szintű vezető	Magasabb szintű vezető
Nem volt több foglalkozása	27,5	23,8	5,6
A jelenlegit	55,6	52,3	50,0
Mást, de a vállalaton belül	4,9	11,9	27,8
Mást, de a vállalaton kívül	5,3	4,0	11,1
Egyiket sem	1,3	1,3	0,0
Ismeretlen	5,4	6,7	5,5

Az adatok szerint az alsósintű vezetők 16⁰/₀-ának és a magasabb szintű vezetők 38⁰/₀-ának nem a mostani a legkedvesebb foglalkozása; egyrészt a kifinomultabb igények és ítélőképesség miatt, másrészt az otthagytott (főleg szakmunkás) munka iránti nosztalgia miatt a jelenlegi munkáját sokuk bonyolultnak, idegileg megterhelőnek és fárasztónak minősíti (de ugyanakkor érdekesnek, önállóknak, változatosnak is).

Végezetül megemlítünk néhány – bár az itteni gondolatmenetek és adatsorok logikájába kevésbé illeszkedő, de – érdekes jelenséget, amelyek talán segítenek teljesebbé tenni az összképet. Először is felhívjuk a figyelmet arra, hogy a feszültségek és a motivációs források természetesen nem mindig eredményezik a munkaerő helyváltoztatását. Ugyanezek az erők ösztönöznek egyrészt a több és jobb minőségű, nagyobb termelékenységű munkára, s ezzel összefüggésben a magasabb jövedelem elérésére egyénenként és vállalati szinten; másrészt viszont maga a munkahelyi struktúra, az üzemszervezet, az egyes tevékenységi és hatáskörök sem megváltoztathatatlanok, sőt fejlődésük, korszerűsödésük éppen ezeknek a feszültségeknek a hatására következnek be.

Finomodnak az ún. nem formális kapcsolatok, utak-módok, megoldások is. Anélkül, hogy az ehhez szükséges adathalmazt részletes bizonyításként előtárnánk, csak jelezzük, hogy a havi átlagjövedelmek és az egy főre jutó családi jövedelmek táblázataiból bizonyos nivellálódási tendenciák olvashatók ki. A perifériális foglalkozásoktól eltekintve szinte általános volt, hogy az alacsonyabb fizetésű csoportok túlórázás és egyéb, még nem nevezett mellékjövedelmek révén 1972-ben „feltornázták” magukat kb. 2000–2500 forintos egy főre jutó jövedelmi szintre, míg a magasabb fizetésűeknél a névleges kereset és a jövedelem között nem volt ekkora különbség.

Egy másik, csak nagy vonalakban kibontakozó tendencia arra mutat, hogy bár a Budapesti Közlekedési Vállalatnál bevezetett különleges bérpolitikai intézkedések a korábbi években átmenetileg megbontották a különböző foglalkozások, állások és pozíciók közötti értékhierarchiát, és ebből számos probléma adódott, 1973-ra már nagyjából kialakult az új rend, és enyhültek a bér- és presztízsfeszültségek.

Ennek a normalizálódási folyamatnak, úgy hisszük, nem mond ellent a viszonylag nagyarányú munkaerő-forgalom és az sem, hogy a vállalat továbbra is munkaerő-gondokkal küzd. A Budapesti Közlekedési Vállalat sajátos termelői és szolgáltatói helyzetéből következően nem homogén szerkezetű nagyüzem, hanem egymással szoros függésben álló kisebb egységek hálózata, amelyben a folyamatos együttműködés fenntartása különleges feladatok elé állítja a dolgozókat. A viszonylag erőteljes mobilitás végül is éppen az egyik feltétele annak, hogy az ezekre a feladatokra különlegesen alkalmas és ahhoz kedvet érző dolgozókat tudatosan vagy automatikusan kiválaszthassák és velük a régi törzsgárdát feltöltsék, illetve megújítsák.

A termelőszövetkezeti vezetők intragenerációs mobilitásáról

A mezőgazdaságban 1971-ben 2698 gazdasági szervezet működött, amiből az állami mezőgazdasági szervezet 207 volt. A szövetkezetek közül 2373 a mezőgazdasági termelőszövetkezetek száma. Az állami gazdaságok termőterülete 1 929 000 kat. hold (1 110 000 hektár), míg a termelőszövetkezeteké 8 236 000 kat. hold (4 740 000 hektár). A mezőgazdaság bruttó termelési értéke 106 524 millió forint, amiből az állami gazdaságok 14 719 millió, a termelőszövetkezetek közös és háztáji gazdaságai 72 420 millió forint értéket állítottak elő, a többit az egyéni, kisegítő gazdaságok. A mezőgazdaságban foglalkoztatott 1 275 000 főből 1 045 000 főt a termelőszövetkezetek foglalkoztatnak. A mezőgazdaságban a gazdasági szervezetek közül a legjelentősebb szervezetek a termelőszövetkezetek.

Vizsgálatunkba¹ a termelőszövetkezetek vezetői közül 1023 főt vontunk be. A szövetkezeteket véletlen módszerrel választottuk ki. Az országot 50 termelési körzetre bontottuk, s ezekből választottunk ki 107 szövetkezetet. A termelőszövetkezetekben teljes körű felmérést végeztünk két kategóriában, a felső szintű és a középszintű vezetők körében. Az összes felső szintű vezetők közül 309 főt (4,37%), a középszintű vezetők közül 656 főt (4,4%) vontunk be a vizsgálatba, amit kérdőíves interjúval bonyolítottunk le. Bevontuk továbbá az ellenőrző bizottságok nem függetlenített elnökeit is (2,4%), s bár arányuk eltér a vezetők arányaitól, kis számuk miatt lényegében nem változtatnak az arányokon, ezért korrekciót nem alkalmaztunk.

A felsőbb szintű vezetők közé soroltuk az elnököt, a főagronómust és a főkönyvelőt, a középszintű vezetők közé az üzemágak, üzemegységek, illetve a brigádok függetlenített vezetőit. Abból indultunk ki, hogy a két vezetői kategória jól megkülönböztethető minden termelőszövetkezetben, s ezek összehasonlíthatók más gazdasági szervezetek hasonló kategóriáival.

Kutatásunk *elsődleges* (primér) *forrása* az 1023 fő különböző szintű termelőszövetkezeti vezetőiről készült kérdőíves interjú, valamint a fogyasztási szövetkezetek vezetőiről (781 fő) készült kérdőíves felmérés anyaga, továbbá az ezzel kapcsolatos statisztika. *Másodlagos* (szekunder) *forrásnak* vettük a társadalmi mobilitással, köztük a vezetők mobilitásával foglalkozó tanulmányokat. *Harmadlagos* (tercier) *forrásnak* a szociológia vagy más tudományágak e témához kapcsolódó tanulmányait, a témával kapcsolatos jogszabályokat stb. A felhasznált publicisztikát, szépirodal-

mat, filmet stb. természetesen nem tekintjük tudományos argumentumnak, ezekre a szemléltetés, a kor hangulatának érzékeltetése érdekében hivatkozunk.

E tanulmányban a vezetők intragenerációs mobilitásának vizsgálatával, a vezetők életútjával és két fontos „csatorna”: az iskola és a szervezetek szerepével foglalkozunk.

A vezetők megoszlása nem és kor szerint

1. táblázat

A vizsgálatba vont 1023 vezető nemek szerinti megoszlása

A kérdezett	férfi		nő	
	fő	%	fő	%
Szövetkezeti vezető	970	94,8	53	5,2

A vezetők között rendkívül kevés a női vezetők száma. A fogyasztási szövetkezetek mobilitásvizsgálatánál a nők aránya 23,7⁰/₀ volt.²

2. táblázat

A különböző vezetői szinteken a nemek megoszlása

A kérdezett minősége	Férfi		Nő		Összesen fő
	fő	%	fő	%	
I. sz. vezetők	289	93,5	20	6,5	309
II. sz. vezetők	625	95,3	31	4,7	656
Ellenőrző bizottsági elnökök	56	96,6	2	3,4	58
<i>Összesen:</i>	970	94,8	53	5,2	1023

A fogyasztási szövetkezetekben végzett vizsgálatunknál a középszintű vezetők között volt a legnagyobb a nők aránya, 28,9⁰/₀, de ott is a felügyelő bizottság elnökei körében a legkisebb az arányuk.

Amennyiben az I. sz. vezetők beosztását is vizsgáljuk, kiderül, hogy a nők főleg főkönyvelők, közülük körülbelül minden *ötödik* nő (19,2⁰/₀). A vizsgálatba vont I. sz. vezetők között sem elnök, sem főagronómus nincs.

A szövetkezeti vezetők közül csak körülbelül minden huszadik nő. A nőknek legnagyobb az esélye, hogy I. sz. vezető, s legkisebb az esélye, hogy az ellenőrző bizottság elnöke legyen. Az egyes számú vezetők közül a nők esélyei a legkedvezőbbek a főkönyvelői beosztásban (19,2⁰/₀), de ebben is jelentősen elmaradnak a férfiak

mögött. Meglepő, hogy a nők esélyei csökkennek a termelőszövetkezetekben a II. sz. vezetők körében, ami ellentétes más gazdasági szervezetekben tapasztaltakkal, pl. a fogyasztási szövetkezetekével.

A vezetők összességét vizsgálva, több mint háromnegyed részük (77,6%) 50 éven aluli, s több mint fele a 31–50 éves. Differenciáltabb a kép, ha a vezetői szintek szerint vizsgáljuk a vezetők kor szerinti megoszlását.

3. táblázat

A vizsgálatba vont vezetők kor megoszlása beosztási szintek szerint (százalékban)

A kérdezett minősége	30 éven aluli	31—40 éves	41—50 éves	51—60 éves	60 év feletti
I. sz. vezetők	7,7	36,2	36,0	16,8	3,3
Elnökök	1,9	19,6	41,1	29,9	7,5
II. sz. vezetők	27,7	24,7	26,5	19,4	1,7
Ellenőrző bizottsági elnökök	3,7	8,6	32,6	27,5	22,4
<i>Összesen:</i>	20,6	27,3	29,7	19,2	3,2

Az adatokból kiderül, hogy a termelőszövetkezeti vezetők között *a vezetői hierarchiával általában növekszik a kor is, vagyis a magasabb beosztásban levő vezetők idősebbek.* Ha összehasonlítjuk a fogyasztási szövetkezetek vezetőivel, megállapíthatjuk, hogy a termelőszövetkezeti vezetők között nagyobb arányt képviselnek a fiatalok. Míg a vizsgált fogyasztási szövetkezetek vezetői között 8,6% a 30 éven és 33,8% a 40 éven aluliak aránya, addig a termelőszövetkezeti vezetők között 20,6%, illetve 47,9% az arány. Míg az I. sz. vezetők között a fogyasztási szövetkezetekben a legjellemzőbb a 41–50 (54,4%), továbbá az 51–60 évesek aránya (24%), addig a termelőszövetkezetekben a 31–40 (36,2%) és a 41–50 éveseké (36%).

Nem érdektelen, hogy a termelőszövetkezeti vezetők körében a 30 éven aluliak aránya a II. sz. vezetők körében a legnagyobb (27,7%), amit az I. sz. vezetők közül a főagronómusok követnek (15,3%). 40 éven aluli vezetőket legnagyobb arányban találunk a főagronómusok között (65,3%), míg a II. számú vezetők között 52,4% az arány.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a termelőszövetkezeti vezetők korösszetétele kedvezőbb – nagyobb a fiatalok aránya –, mint a fogyasztási szövetkezeti vezetőké. Úgy tűnik, a forradalmi átalakulás korosztályait felváltják a szocializmusban felnőtt korosztályok; különösen *a magasabb szakképzettséget igénylő vezetői beosztásokban (főmezőgazdász) erőteljesen növekszik a fiatalok aránya.* Az elnökök abszolút többsége aktívan részt vett a felszabadulás utáni változásokban, valamint a termelőszövetkezetek tömeges átalakításában.

A termelőszövetkezeti vezetőkre a „családiasság” jellemző. A házások aránya nagyobb, mint a fogyasztási szövetkezetek vezetői körében, ahol egyébként is magas (92,1%) ez az arány. Valamivel nagyobb a hajadonok és a nőtlenek és kisebb az elváltak és az özvegyek aránya, mint a fogyasztási szövetkezetek vezetői között. E helyzetet több körülmény magyarázza. A vezetők körében nem egészen 20% a

30 éven aluliak, és kb. 3⁰/₀ a 60 éven felüliek aránya. A magas arányszám azonban feltehetően annak következménye, hogy egyrészt a mezőgazdasági, falusi környezet nagyobb nyomást gyakorol a vezetőkre, hogy „rendezett” családi életet éljenek. Nehezebb a falusi környezetben a magánosok intim kapcsolatát megvalósítani, s ha ilyen létrejön, azt legalizálni kell a közvélemény szemében. Másrészt, bár általában nehezen szervezhető meg magános élet, falun ez különösen nehéz, s időseknek még nehezebb. A termelőszövetkezeti tag egyedül nehezen boldogul a háztájiban, a háztartásban, a nyugdíja kevesebb, a szolgáltatások színvonala alacsonyabb, mint a városban, az öregek, betegek gondozása megoldatlan. Feltehetően a mobilabb életformában kevésbé esik szét a család, mint a „vegetáló” életmódban.

A vezetőkre leginkább a két- és többgyerekes családok a jellemzőek (58,3⁰/₀). A termelőszövetkezeti vezetők között kisebb a gyermektelenek aránya, mint a fogyasztási szövetkezetek vezetőinél (16,3⁰/₀), és kisebb az egygyerekesek aránya is. Ennek az a magyarázata, hogy a termelőszövetkezeti vezetők között nagyobb arányú a mezőgazdasági foglalkozású munkásszülő és a háztartásbeli anya, továbbá a megkérdezettek első foglalkozása nagyobb arányban mezőgazdasági. Legtöbbjük első generációs szellemi foglalkozású és még előző rétegződésük termékenységet hoztak magukkal. Ilyen átmenet esetén rendszerint az előző rétegüknél kisebb a termékenyséjük, de nagyobb annál a rétegnél ahova „érkeztek”.

II. VERTIKÁLIS MOBILITÁS. A SZÖVETKEZETI VEZETŐK INTRAGENERÁCIÓS (GENERÁCIÓN BELÜLI) MOBILITÁSA

A vezetők pályakezdése, foglalkozásváltása

Az intragenerációs mobilitást a megkérdezettek eddig megtett életútja mutatja, vagyis az az út, ami az első munkavállalás és a jelenlegi beosztás között van.

A megkérdezett szövetkezeti vezetőknek több mint a fele (54,5⁰/₀) első foglalkozásában is szellemi munkát végzett, a magasabb beosztású vezetők (I. sz.) nagyobb arányban (71,3⁰/₀), az alacsonyabb beosztású (II. sz.) vezetők egyenlő arányban voltak fizikai (49,7⁰/₀) és szellemi (49,7⁰/₀) foglalkozásúak első munkavállalásuk időszakában.

A vizsgált különböző vezető réteg közül az első foglalkozásukban legmagasabb a fizikai arányszáma az ellenőrző bizottsági elnökök körében (81⁰/₀). Ha más felmérésekkel hasonlítjuk össze, akkor megállapíthatjuk, hogy a termelőszövetkezeti vezetők nagyobb arányban (45,1⁰/₀) voltak fizikai dolgozók pályakezdésükkor, mint a vidéki értelmiség (32,6⁰/₀), de kisebb arányban, mint a fogyasztási szövetkezetek vezetői (54,4⁰/₀).

Míg a fizikai foglalkozású pályakezdők a termelőszövetkezeti elnökök és középvezetők között a legnagyobb, addig a fogyasztási szövetkezetekben az I. sz. vezetők-nél. (Az összehasonlíthatóság kedvéért eltekintünk a fogyasztási szövetkezetek III. sz. vezetőitől.)²

Ha viszont csak az elnököket vizsgáljuk, alig van eltérés – az első munkavállalás időszakában fizikai foglalkozást végző – a termelőszövetkezeti elnökök (54,2⁰/₀) és a fogyasztási szövetkezetek elnökei (53,7⁰/₀) között. Az elnökök nagyobb arányban voltak munkások mint a középszintű vezetők.

Ennek alapján úgy tűnik, hogy a későbbben alakult gazdasági szervezetekben (a szö-

vetkezetekben) *kevésbé jellemzőek* a fizikai munkásból lett *felső szintű vezetők*, mint a jóval korábban létrejött fogyasztási szövetkezetek I. sz. vezetőire. Az életkort vizsgálva megállapíthatjuk: *a fiatalabb generációra az jellemző, hogy kisebb az első foglalkozásban fizikai munkásból lett vezetők aránya.*

A 30 éven aluli vezetők között körülbelül minden tizedik, a 31–40 évesek közül körülbelül minden harmadik, a 41–50 évesek között gyakoribb, mint minden második, az 51–60 évesek közötti vezetők közül pedig négyből három kezdte fizikai dolgozóként életpályáját.

Összegezve tehát, az első foglalkozásukban fizikai dolgozók nagyobb arányban az ellenőrző bizottsági elnökök, a szövetkezeti elnökök és az idősebb vezetők voltak; a legfiatalabbak (10,9%) és a főagronómusok (11,2%) között a legkisebb arányban találhatók azok a vezetők, akik első munkavállalásuk időszakában fizikai munkát végeztek.

A fogyasztási és a termelőszövetkezeti vezetők összehasonlításából egyrészt arra következtethetünk, hogy a fejlődés korábbi szakaszában alakult gazdasági szövetkezetek vezetői (54,4%) nagyobb arányban voltak első munkavállalásukkor fizikai munkások, mint a később alakult termelőszövetkezetek vezetői (45,1%). Másrészt az I. sz. vezetők, valamint az idősebbek körében nagyobb azoknak az aránya, akik pályájukat fizikai munkásként kezdték, mint a fiatalabbak és a magas szakképzettséget igénylő szakvezetők (főagronómus, főmérnök) között.

Figyelemre méltó, hogy míg a fogyasztási szövetkezetek felügyelő bizottság elnökeiből minden harmadiknak, addig a termelőszövetkezetek ellenőrző bizottsági elnökeiből négyötödnek volt a kezdő foglalkozása fizikai jellegű. A termelőszövetkezetek ellenőrző bizottsági elnökeinek 83%-a nincs semmilyen vezető beosztásban a termelőszövetkezetekben, feltehetően társadalmi presztízsük is jóval kisebb, mint a fogyasztási szövetkezetek ellenőrző bizottsági elnökeinek, s feltételezhetően függő helyzetben vannak a szövetkezetek vezetőségétől (feladatukat társadalmi megbízatásként végzik).

A termelőszövetkezeti vezetőknek körülbelül a felc, az I. sz. vezetők összességénél kisebb arányban – mint az általános fogyasztási szövetkezetek – mutatkoztak mobilnak olyan értelemben, hogy fizikai foglalkozású dolgozóból szellemi foglalkozásúvá váltak.

A termelőszövetkezeti vezetők körülbelül háromnegyed részének (72,4%) első foglalkozása mezőgazdasági, 12,2%-nak pedig ipari jellegű volt. Kisebb arányban kezdték pályájukat a szolgáltatásban vagy a számvitelben. Összességében tehát a termelőszövetkezeti vezetők meglehetősen homogének. A mezőgazdasági szövetkezetekben nagyobb az iparban pályakezdő vezetők aránya (12,2%), mint a fogyasztási szövetkezetekben (6,8%).

A mezőgazdasági szövetkezetekben nagyobb arányban kerültek ki a középvezetők azok közül, akik pályakezdekő mezőgazdasági vagy ipari területen dolgoztak (85,5%), mint az I. sz. vezetők (74,8%). Nagyobb az iparban kezdők aránya a középvezetőknél (13,7%), mint a felső szintű vezetőknél (8,1%). A fogyasztási szövetkezetekben az iparban és mezőgazdaságban kezdők aránya a felső szintű vezetőknél volt nagyobb, vagyis fordított a tendencia mint a termelőszövetkezetekben.

A termelőszövetkezetekben a mezőgazdaságban kezdő vezetők aránya a legnagyobb a főagronómusok (főmérnök) körében (87,8%), míg a legalacsonyabb a főkönyvelők között (34,6%). A főkönyvelők között viszont nagyobb az iparban kezdők aránya (13,5%), mint az elnökök körében (8,4%) és csaknem eléri a közép-

vezetők arányát (13,7⁰/₀). A számvitelben és a szolgáltatásban kezdték pályájukat legnagyobb arányban a főkönyvelők (39,4⁰/₀).

Ami a kormegoszlást illeti, a legfiatalabb, a 30 éven aluli (80,6⁰/₀), és a legidősebb, az 51 év feletti vezetők (70,6⁰/₀) kezdték legnagyobb arányban pályájukat mezőgazdasági munkaterületen. A legkisebb arányban 41–50 éves vezetők (65,5⁰/₀) kezdték a mezőgazdaságban, s ugyancsak ők azok, akik a legnagyobb arányban az iparban vállaltak először munkát.

A termelőszövetkezeti vezetőknek közel kétharmada (64⁰/₀) mindvégig a mezőgazdaságban dolgozók közül került ki, továbbá az iparból (12,6⁰/₀) és a párt, tanácsi szervezetből (10,9⁰/₀) kerültek ki nagyobb arányban. A belépési mobilitás a különböző vezetői szinteken úgy változik, hogy a felső szintű szövetkezeti vezetők közül körülbelül minden második a mezőgazdaságból és körülbelül minden negyedik a párt és a tanácsi szervekből, míg a középszintű vezetők közül körülbelül minden háromból kettő a mezőgazdaságból és körülbelül minden hatodik az iparból került ki. A felső szintű vezetők közül az elnökök 57,9⁰/₀-a dolgozott mezőgazdasági területen, míg 28⁰/₀-a a párt- és tanácsi szervekből került ki.

A felsőszintű vezetők közül legnagyobb arányban a főagronómusok (főmérnökök) dolgoztak a mezőgazdaságban (70,4⁰/₀), míg a legkisebb arányban a főkönyvelők (33,7⁰/₀). Ugyanakkor a főagronómusok 18,4⁰/₀-a, a főkönyvelők 23,1⁰/₀-a párt- és tanácsi szervektől került a mezőgazdaságba. Lényegesen kisebb (5,6⁰/₀) a középszintű vezetők között azok aránya, akik a párt- és tanácsi szervekből kerültek a mezőgazdaságba, míg 68,4⁰/₀ állandóan a mezőgazdaságban dolgozott. A második legnagyobb arányú csoport (15,4⁰/₀) az iparból került a mezőgazdaságba.

A legfiatalabb (77,7⁰/₀) és a legidősebb (72,7⁰/₀) korosztályban a legnagyobb azoknak az aránya, akik mindig a mezőgazdaságban dolgoztak. Az iparból a legnagyobb arányban a 31–40 éves vezetők jöttek (15,8⁰/₀), míg a párt- és a tanácsi szervektől a 41–50 évesek (14,5⁰/₀).

A szövetkezeti vezetők legnagyobb aránya az „egyéb” kategóriából (24,4⁰/₀) – ami lényegében az egyéni gazdálkodót jelenti –, továbbá a gazdasági szervezetben (vállalati) beosztott vezetők közül (22,6⁰/₀) és beosztott dolgozókból 20⁰/₀, valamint olyanokból kerültek ki, akik mindig a szövetkezetben dolgoztak (18,4⁰/₀).

Meglepő, hogy a szövetkezeti vezetők közül csak körülbelül minden negyedik volt egyéni gazdálkodó és csaknem a fele (44,7⁰/₀) vállalatnál dolgozott. Ha az egyéb (országos és középírányító) szervezetek is számoljuk, 57,1⁰/₀-uk került más szervezetektől jelenlegi beosztásába. Mivel a szervezetek szerepét külön vizsgáljuk, itt a mobilitás irányára térünk ki. Minél inkább közelítünk a felsőszintű vezetőkhez, annál kisebb az arányuk azoknak, akik egyéni gazdákból lettek vezetők. Míg az ellenőrző bizottsági elnököknek 55,2⁰/₀-a – akik nem függetlenített vezetők, s csak mintegy 17⁰/₀-uknak van valamilyen vezető beosztásuk –, a középszintű vezetőknek 26,8⁰/₀-a és a felsőszintű vezetőknek 13,5⁰/₀-a volt egyéni gazdálkodó („egyéb”).

A felsőszintű vezetők közül a legnagyobb az egyéni gazdákból lett vezetők aránya az elnökök között (30,8⁰/₀), s legkisebb a főmérnökök között (3,1⁰/₀). A főmérnökök (58,1⁰/₀) és a főkönyvelők dolgoztak legnagyobb arányban (53,8⁰/₀) a vállalatoknál.

Azok közül, akik mindig a szövetkezetnél dolgoztak, legnagyobb a középszintű vezetők (22,6⁰/₀) és a főmérnökök (18,4⁰/₀) aránya.

Nehézebb arra a kérdésre válaszolni, hogy a vezetők előző munkahelyükhöz viszonyítva „felfelé” vagy „lefelé” voltak mobilak. Úgy tűnik, hogy a jelenlegi vezetők nagy többségére a „felfelé” való mobilitás a jellemző. Így például 15 vezetőből, akik

előző beosztásukban középírányító (járási, megyei) szervek vezetői voltak, 13 felső szintű vezető lett a szövetkezetben, s ebből 11 elnök. Mindössze 2 fő lett közülük a szövetkezetben középszintű vezető. A vállalati vezetők közül lett szövetkezeti vezetőknél is hasonló a helyzet. Talán nem sokat tévedünk, ha azt állapítjuk meg, hogy a termelőszövetkezeti vezetők többsége előrelépett, amikor jelenlegi funkciójába került, vagyis felfelé volt mobil. A vezetők 4,6⁰/₀-a értékeli úgy, hogy a szövetkezetben belül előrejutott, majd visszasett, és 3,7⁰/₀ az, amelyik külső szervtől alacsonyabb beosztásba került a szövetkezetbe.

4. táblázat

A megkérdezettek megoszlása a munkahely sokasága szerint (százalékban)

A megkérdezett minősége	Egy	2—5	5—10	10-nél több	Egyéni gazdálkodó	Nem válaszolt
Felső szintű vezetők	8,5	51,7	31,4	0,3	8,1	—
Középszintű vezetők	18,4	52,0	9,8	—	19,5	0,3
Ellenőrző bizottsági elnökök	6,8	37,8	17,2	—	38,2	—
<i>Összesen:</i>	14,8	51,1	16,6	0,1	17,2	0,2

A mezőgazdasági és a fogyasztási szövetkezet vezetői mobilitásának tendenciája megegyezik. *A munkahely-változtatás gyakorisága korrelál a vezetői hierarchiával.* A megkérdezettek közül az első munkahelyén lett vezető a *termelőszövetkezetben* körülbelül minden hetedik, a *fogyasztási szövetkezetben* minden kilencedik.

Míg a felső szintű vezetők közül a termelőszövetkezetekben körülbelül minden tizenkettedik, a fogyasztási szövetkezetekben körülbelül minden harmincadik vezetőnek volt esélye, addig a középszintű vezetők közül a termelőszövetkezetekben körülbelül minden 5-6., a fogyasztási szövetkezetekben körülbelül minden kilencedik vezetőnek volt lehetősége arra, hogy első munkahelyén vezető legyen. Legnagyobb esélyük – mindkét szövetkezettípusban – azoknak a vezetőknek van, akik 2-5 munkahellyel rendelkeznek, ezek aránya 51,1, illetve 60,4⁰/₀. *A kevesebb munkahely általában az alacsonyabb szintű, míg a több munkahely a magasabb szintű vezetőknél kedvezőbb.*

A mobilitás szempontjából nem érdektelen annak vizsgálata, hogy a jelenlegi munkahelyén hány év óta dolgozik.

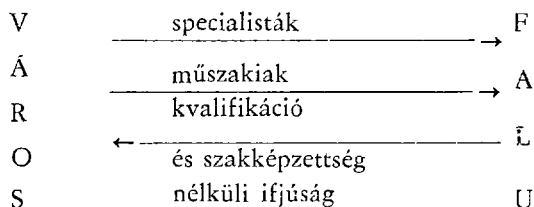
A termelőszövetkezeti vezetők nagyobb aránya (58,6⁰/₀) 10 évnél rövidebb ideje dolgozik jelenlegi munkahelyén. Az a tény, hogy a vezetők között a felső szintű vezetők kisebb arányban (36,3⁰/₀) dolgoznak 10 évnél régebben jelenlegi munkahelyükön, míg a középszintű vezetők 40,7⁰/₀-a, s az ellenőrző bizottsági elnökök 77,7⁰/₀-a – önmagában nem sokat mond. Ha külön vizsgáljuk a felső szintű vezető-

ket, azt tapasztaljuk, hogy közülük az elnököknek több mint a fele (57,9^{0/0}), a főmérnököknek 20,4, és a főkönyvelőknek 28,8^{0/0}-a tartozik azok közé, akik jelenlegi munkahelyükön 10 évnél többet töltöttek el. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a főmérnökök a legmobilabbak, majd őket követik a főkönyvelők, s a legkevésbé mobilak az elnökök.

A munkahely-változtatás átlagos idejét tekintve mobilnak azokat a vezetőket tekinthetjük, akik 2–8 év között (átlagosan kb. 4,5–5 év) változtatnak munkahelyet. Ezt a megállapítást arra alapoztuk, ahogy az a gyakorlatban kialakult. Adataink szerint a vezetők 52,5^{0/0}-a, tehát körülbelül minden második vezető átlagosan 2–8 év között változtatott munkahelyet.

A magyar publicisztikában rendkívül furcsa módon keverednek az állásfogalások (érdekek) a vállalati dolgozókkal, a vezetőkkel kapcsolatban. Teljesen érthető, hogy a vállalati vezetők – vállalati érdektől vezérelve – igyekeznek törzsgárdát kialakítani, s azok számára valami anyagi-erkölcsi ösztönzőt is teremteni, s ezáltal megkísérelni, hogy a legjobb szakembereket, a különböző szintű vezetőket stb. a vállalatnál tartsák. Ez vállalati érdek. A makrogazdaság számára ez a vállalati érdek azonban csak másodlagos, az elsődleges érdek az, hogy a legjobb szakemberek, vezetők a progresszív vállalatokhoz kerüljenek át.

A falu és a város közötti mozgások, az ipari stb. és mezőgazdasági munkahelyek közötti mobilitás modellje

Ez a mozgás természetes és szükségszerű, s az teszi *elkerülhetetlenné*, hogy a szakiskolák, a közép- és a felsőfokú képzettség megszerzésének lehetőségei, a műszaki-technikai bázisok a városban vannak. Így a műszakilag, technikailag fejlett mezőgazdasághoz magasan kvalifikált szakemberek csak a városból kerülhetnek.

Mi nem tartjuk kedvezőtlennek – szükségszerűnek tekintjük –, hogy a termelőszövetkezetek vezetői több mint 50^{0/0}-ban mobilnak mondhatók. Bár Magyarországon még nem volt tudományos vizsgálat, amely azt kutatta volna, hogy milyen előnyökkel és hátrányokkal jár a vezetői mobilitás, illetve stagnálás; feltételezhető, hogy a rendszeres „újrakezdes” még a sikeres vezetőknek is új lehetőségeket nyit, s a rutinmunkába süllyedés veszélyeinek elkerülését teremti meg. Valószínű az új környezettel kapcsolatos előnyök hátrányokkal is járnak – bár a tapasztalatok azt látszanak igazolni, hogy a mobil vezetőkben jobban kifejlődik a környezethez való alkalmazkodás képessége, jobban bírják a mentális terheléseket, látókörük szélesedik és toleránsabbak munkatársaikkal stb. Ugyanakkor redukálódnak azok az előnyök, amiket a tartós baráti, rokoni, szomszédi körök biztosítanak, különösen a munkahely-változtatással gyakran együtt járó társadalmi és földrajzi változások esetén.

Ami a gazdasági szervezeteket illeti, úgy tűnik, hogy a patriarchális viszonyok eltűnésével, a modern, bonyolult gazdasági szervezetekben – amelyekben már nem

elég a tulajdonosi hatalom a gazdaság irányításához – megszűnt a vezető egy életen át típusa is. Egyrészt a vezető – biológiai adottságai miatt – különböző életkorban különböző terheléseket (stresszes) tud elviselni. Másrészt nincs egy életre szóló képzettség. A felgyorsult tudományos-technikai változások néhány év alatt devalválják az iskolákban szerzett tudást, ha az nem egészül ki állandó továbbképzéssel stb. Ezért valószínűbbnek látszik az az egyre inkább uralkodóvá váló felfogás, hogy a gazdasági szervezeteknek is kedvezőbb, ha elsősorban egy korszerű vállalati mechanizmusra és nem személyre orientálva fejlődnek.

Ami a termelőszövetkezeti vezetők munkahely-változtatásának átlagos idejét illeti, a legmobilabbnak a felső szintű vezetők bizonyultak, akiknek csaknem háromnegyed része, $72,2\%$ -a sorolható azok közé, akik munkahely-változtatásának átlagos ideje 2–8 évig terjed. Ugyanakkor a középsővezetők közül csak körülbelül minden harmadik ($34,6\%$) tartozik a mobil vezetők közé. A munkahely-változtatás átlagos idejét tekintve a felső szintű vezetők közül a legmobilabbak a főkönyvelők ($88,5\%$), őket a főagronómusok követik $73,3\%$, míg az elnökök közül körülbelül minden második ($53,3\%$) tartozik a mobil vezetők közé.

A szövetkezeti vezetők $22,3\%$ -a soha nem változtatott munkahelyet, minden ötödik vezetőnek a szövetkezet az első munkahelye. Míg azonban a felső szintű vezetőknél ez az arány $11,6\%$, addig a középszintű vezetőknél $27,4\%$.

Alig van olyan főagronómus és főkönyvelő, akinek egy-egy munkahelyen átlagosan eltöltött ideje meghaladja a 10 évet ($1,8\%$ illetve $2,9\%$), az elnökökből körülbelül minden negyedik tartozik a kategóriába ($24,3\%$).

A munkahely-változtatás okai között a megkérdezettek legnagyobb csoportja ($26,7\%$) a szövetkezetbe lépést jelölte meg. Különösen magas ez az arány az ellenőrző bizottsági elnökök (62%), a szövetkezeti elnökök ($35,5\%$) és a középszintű vezetők ($29,2\%$) között, a főagronómusok és főkönyvelők csoportjában alig néhány százalék.

A munkahely-változtatás okaként jelentős számban anyagi okokat is megjelöltek, bár külön szerepelt okként a lakásépítés ($7,5\%$). Ha ezt is az anyagi okok közé soroljuk $26,1\%$ azok aránya, akik anyagi okok miatt változtattak munkahelyet; közöttük nagyobb arányban a felső szintű vezetők ($28,4\%$), a középszintű vezetők ($26,4\%$); a felső szintű vezetők csoportjában a főkönyvelők ($35,5\%$) és a főagronómusok ($31,6\%$). Nagyságrendben harmadik okként az átírányítást jelölték meg: a felső szintű vezetők $26,2\%$ -a, a középszintű vezetők $7,9\%$ -a, a felső szintű vezetők közül az elnökök 29% -a, a főkönyvelők $26,9\%$ -a. Nem sokkal kisebb a főagronómusok aránya $22,4\%$.

Figyelemre méltók még a családi ($5,6\%$) és a személyi okok ($4,3\%$). A főagronómusoknak mindkét kategóriában $10,2\%$ -a hivatkozott erre, vagyis minden ötödik főagronómus családi vagy személyi okok miatt változtatott munkahelyet.

Az iskolai végzettség és mobilitás

Minél dinamikusabban fejlődik egy gazdaság, annál több új munkahelyet teremt, részben új gazdasági szervezetek létrehozásával, részben a meglévő gazdasági szervezetek növekedése útján. Ugyanakkor a gazdasági növekedés és fejlődés a munkamegosztás állandó differenciálódó rendszeréhez, foglalkozásstruktúrájához vezet. E foglalkozásstruktúrához a közvetítők („csatornák”) az iskolák és a modern szervezetek. Vizsgálatunkban ezért nagy figyelmet fordítottunk az iskolai végzettségre,

a szakképzettségre és a továbbképzésre. Azt kerestük, hogy az iskolai végzettség mennyire feltétele a szövetkezeti vezetők mobilitásának. Tudatában vagyunk annak, hogy a társadalomtudományi kutatások jelenlegi állapotában erre pontos válasz nem lehetséges, mert számos tényezőt, motivációt nem ismerünk abból, ami különböző szintű vezetővé tesz valakit, illetve a tanulásra ösztönöz. Tény azonban – s ez általános jelenség –, hogy a tulajdonból származó hatalom már nem elegendő a modern gazdasági szervezetek irányításához. A fejlett országokban a „self made man” felváltotta a képzett menedzser, az autodidaktákat egyre inkább a tudományosan képzett szakemberek. Vagyis általános tendencia, világjelenség, hogy a gazdasági vezetők között egyre nagyobb arányú a felsőfokú iskolai képzettség növekedése.

Az Egyesült Államokból 900 nagyvállalat legfelsőbb vezetőinek 1952. évi adataival rendelkezünk. A megvizsgált vezetők 65⁰/₀-a végzett egyetemet, s ezek körülbelül egyharmada képezte magát tovább egyetem után. Az 50 éven aluli vezetőknek már 84⁰/₀-a végzett egyetemet.³ A Szovjetunióban a vállalatok és azok alegységeinek vezetői közül 1959-ben 85,8⁰/₀-nak volt felső-, közép- és befejezetlen középiskolája. A szovhozok igazgatói közül 1969-ben 94,7⁰/₀ rendelkezett felső- és középfokú végzettséggel, a kolhozelnökök között 78,1⁰/₀ és a függetlenített helyettesek között 58,9⁰/₀ az arány. A kolhoz brigádvezetők között 15,6⁰/₀, a gazdasági ágak vezetői között 15,4⁰/₀ a specialisták aránya.⁴

A Társadalomtudományi Intézet vidéki értelmiség felmérésében szereplő gazdasági vezetők 50,2⁰/₀-a rendelkezik diplomával, ami az átlagnál alacsonyabb.⁵ A fogyasztási szövetkezetek felső szintű vezetői közül 20⁰/₀ egyetemet, 61,6⁰/₀ középiskolát, míg 18,4⁰/₀ általános iskolát végzett (nyolc osztályt vagy ennél kevesebbet). Az arány a középvezetőknél: 14,8⁰/₀ egyetemet, 60,8⁰/₀ középiskolát és 24,4⁰/₀ nyolc általánost, vagy annál kevesebb osztályt végzett.⁵

A vizsgálat azt mutatja, hogy a három iskolatípus között a termelőszövetkezeti vezetők megoszlása csak kismértékben tér el. Legnagyobb az általános iskola nyolc vagy annál kevesebb osztályt végzők aránya 35,3⁰/₀, ezt követik a főiskolát és egyetemet végzetek 34⁰/₀, míg a legkisebb arányt a középiskolai végzettséggel rendelkezők képviselik 30,7⁰/₀. Szembetűnő, hogy míg a *fogyasztási szövetkezetek* vezetőiből csak körülbelül minden *tizedik*, addig a *termelőszövetkezetekben* körülbelül minden *harmadik* vezető rendelkezik *felsőfokú végzettséggel*.

A termelőszövetkezeti vezetők iskolai végzettsége a felső szintű vezetők körében kedvezőbb, mint a középszintű vezetők körében. Míg a felsőszintű vezetők 48,4⁰/₀-a végzett egyetemet és 20⁰/₀-a általános iskolát, addig a középszintű vezetők közül 31,9⁰/₀, illetve 31,4⁰/₀. Vagyis, míg a felső szintű vezetők között csak minden *negyediknek* volt általános iskolai vagy annál kevesebb végzettsége, addig középszintű vezető lehetett alsófokú végzettséggel körülbelül minden *harmadik*. *Az iskolai végzettség korrelál a vezetői hierarchiával*, ugyanúgy, mint a fogyasztási szövetkezeteknél, ahol az egyetemi végzettség aránya a felső szintű vezetőknél 20, a középszintű vezetőknél 14,8⁰/₀, az alsó szintű vezetőknél 1,7⁰/₀. A termelőszövetkezetekben is magasabb a felsőfokú végzettségük aránya a felső szintű vezetők (48,4⁰/₀), mint a középszintű vezetők között (31,9⁰/₀).

A termelőszövetkezetek felső szintű vezetői közül a legmagasabb képzettségűek a főagronómusok, akikre az *egyetemi végzettség* (89,8⁰/₀), az elnökökre az *általános iskolai* (48⁰/₀) és az *egyetemi végzettség* (31,8⁰/₀), míg a főkönyvelőkre a *középiskolai* (64,4⁰/₀) és az *általános iskolai* (24,1⁰/₀) végzettség a jellemző.

A középszintű vezetők iskolai végzettsége hasonlít az elnökök képzettségére, az

általános iskolai (36,8⁰/₀) és az *egyetemi* (31,9⁰/₀) végzettség a jellemző. Az ellenőrző bizottsági elnökök általános iskolai végzettségük (84,5⁰/₀).

Mindezek arról tanúskodnak, hogy *míg általában a magasabb szintű vezetők nagyobb arányban rendelkeznek magasabb fokú iskolai végzettséggel, az azonos szintű, de különböző beosztású vezetők jelentősen eltérő szintű iskolai végzettséggel rendelkeznek.* Míg például a felső szintű vezetők közül ahhoz, hogy valaki *főagronómus* lehessen, akkor van esélye, ha *felsőfokú végzettséggel* rendelkezik (tízből kilenc esetben). Ugyanakkor ahhoz, hogy *főkönyvelő* legyen valaki, az esetek *kétharmadában elegendő a középiskolai végzettség.*

Amíg a 30 éven aluli vezetők közül körülbelül minden *háromból kettő* felsőfokú, a 31–40 évesek közül csaknem *minden második*, a 41–50 évesek közül *minden ötödik*, az 51–60 évesek közül csak körülbelül *minden tizenhatodik* és a 61 éven felüliek közül körülbelül *minden harmincharmadik* végzett egyetemet. Tehát *minél fiatalabb korosztályhoz tartoznak a termelőszövetkezetek vezetői, annál magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek.* Ez a tendencia szorosabb és határozottabb, mint a fogyasztási szövetkezetek vezetőinél, ahol az egyetemi végzettség a 41–50 évesek, míg a középiskolai végzettség a 31–40 éveseknél volt a legkedvezőbb.

A legnagyobb a diszkrétancia a termelőszövetkezeti elnökök és funkciójuk és iskolai végzettségük között, iskolai végzettségük nem éri el a középszintű vezetőké. Az elnökök 31,8⁰/₀-a végzett egyetemet és 25,2⁰/₀-a középiskolát, míg a középszintű vezetők aránya ugyanazon iskolatípusokban 31,9⁰/₀, illetve 31,4⁰/₀.

Ez a tény feltehetően azzal magyarázható, hogy az elnökök között a legnagyobb azok aránya, akik egyéni gazdákból lettek felső szintű vezetők (30,8⁰/₀), sőt valamivel meghaladják a középszintű vezetők arányát is. Ezenkívül az elnökök között a legmagasabb a 41–60 évesek aránya (71⁰/₀).

Az iskolai végzettséget tekintve a legrosszabb az arány az ellenőrző bizottsági elnököknél, az *általános iskolai* vagy annál kevesebb végzettség a jellemző (84,5⁰/₀), míg egyetemet, főiskolát 8,6⁰/₀ végzett. S hogy ez milyen alacsony, mutatja az is, hogy a fogyasztási szövetkezetek felügyelő bizottsági elnökeinek 26,8⁰/₀-a végzett általános iskolát és 36,6⁰/₀ egyetemet, illetve főiskolát.

A termelőszövetkezeti vezetők a végzett iskola jellege alapján két nagy csoportba sorolhatók: akik mezőgazdasági képzést nyújtó iskolát (50,6⁰/₀) és akik a képzést nem nyújtó általános iskolát (35,3⁰/₀) végeztek. Jogi vagy közgazdasági jellegű iskolába a vizsgált vezetők közül csak körülbelül minden huszonötödik, kereskedelmi iskolába csak közel minden századik vezető járt. Iskoláik jellegét tekintve a leghomogénabbak a főagronómusok (100⁰/₀), a középvezetők (52,6⁰/₀) és az elnökök (51,4⁰/₀).

Az iskolavégzés módját illetően a vezetők három nagyobb csoportra oszlanak. A legnagyobb csoportba azok tartoznak, akik nappali tagozaton (65,9⁰/₀) végezték iskoláikat, ezt követi a levelező tagozaton (21,9⁰/₀) majd a nappali és esti tagozaton (11,1⁰/₀) vegyesen végzők csoportja.

A vizsgálat azt mutatja, hogy a *magasabb beosztású vezetők a termelőszövetkezetekben kisebb arányban végezték iskoláikat nappali tagozaton, mint az alacsonyabb beosztású vezetők (a felső szintű vezetők 63,4⁰/₀-a; a középszintű vezetők 66,9⁰/₀-a; az ellenőrző bizottsági elnökök 67,2⁰/₀-a).*

Ez a jelenség megegyezik a a fogyasztási szövetkezetek vezetői körében végzett vizsgálat tapasztalataival. Ott a *felső szintű vezetők* 42,4⁰/₀-a, a középszintű vezetők 47,4⁰/₀-a, az *alsó szintű vezetők* 69,6⁰/₀-a végezte nappali tagozaton az iskoláit.

A felső szintű vezetők 28,4⁰/₀-a volt első foglalkozásában fizikai munkás, míg a középszintű vezetők 49,7⁰/₀-a és az ellenőrző bizottsági elnökök 81⁰/₀-a, mégis nagyobb arányban végeztek felnőtt korban iskolát a felső szintű vezetők (36,6⁰/₀), mint a középszintű vezetők (33,1⁰/₀), vagy az ellenőrző bizottsági elnökök (32,8⁰/₀). Tehát azt mondhatjuk – ezt mindkét vizsgálat megerősítette –, hogy *az iskola felnőttkori végzésében nagyobb szerepe van a munkamegosztásban elfoglalt helynek és a státuszszal kapcsolatos elvárásoknak*, mint az első munkavállalás jellegének.

A fiatalabb korosztály természetesen nagyobb arányban végezte iskoláit nappali tagozaton, mint a 41–60 évesek.

Az idősebbek között részben magasabb az általános iskolai végzettség aránya, például a 60 éven felüliek között 90,9⁰/₀, az 51–60 évesek között 68,3⁰/₀, míg a 31–40 évesek között 14,7⁰/₀ és a 30 éven aluliak között 5,7⁰/₀. A legidősebb korosztály nagyobb arányát a nappali tagozaton tehát az magyarázza, hogy nagyobb arányban csak általános iskolai végzettséggel rendelkeznek. Legnagyobb arányban a 41–50 éves vezetők (49,3⁰/₀), körülbelül minden második esti vagy levelező tanfolyamon végezte iskoláit, míg legkisebb arányban a 30 éven aluliak, körülbelül minden tizenkettedik (8,1⁰/₀).

Amennyiben az iskolai végzettséget vesszük független változónak, úgy kiderül, hogy a nyolc általánost és a középiskolát végzett vezetők végezték iskoláikat legnagyobb arányban levelező és esti tagozaton (47,7⁰/₀ és 44,3⁰/₀). Az egyetemi (felsőfokú) végzettségük közül csak körülbelül minden negyedik vezető végzett esti vagy levelező tagozaton. A különböző korosztályokat tekintve *a legfiatalabb korosztályok kevésbé, az idősebb korosztályok nagyobb arányban végezték iskoláikat esti és levelező tagozaton*.

A termelőszövetkezeti vezetők szakképzettségüket illetően három nagyobb csoportra oszlanak. A vezetők nagy többsége, 61,9⁰/₀ *mezőgazdasági szakképzettségű*, 15⁰/₀-ának *nincs szakképzettsége* és 13,4⁰/₀-ának *számviteli képzettsége* van. A többi szakma aránya jelentéktelen (pl. a kereskedelem 0,1⁰/₀, a szolgáltatás 1,7⁰/₀). A termelőszövetkezetek kezdeti vertikális fejlődését jelzi, hogy a vezetők 7,7⁰/₀-a ipari szakképzettséggel rendelkezik. A fő profilall összefüggő mezőgazdasági szakképzettség a termelőszövetkezeti vezetők körében nagyobb arányú (61,9⁰/₀), mint a fogyasztási szövetkezet vezetői között. Itt a kereskedelmi képzettségük aránya 51,9⁰/₀, viszont mindössze 2,3⁰/₀ a szakképzetlen vezető, ezek aránya a termelőszövetkezeti vezetők között 15⁰/₀-os.

Ami a szakképzettségi arányokat illeti, mezőgazdasági szakképzettsége van a főagronómusoknak (100⁰/₀), számviteli képzettsége van a főkönyvelőknek (91,3⁰/₀), ipari képzettsége a legnagyobb arányban a középvezetőknek (10,5⁰/₀).

Az elnökök kétharmadának mezőgazdasági (68,6⁰/₀) és egynegyedének (24,8⁰/₀) nincs szakképzettsége. Az ellenőrző bizottsági elnökök 29,3⁰/₀-ának van mezőgazdasági és 56,9⁰/₀-ának nincs szakképzettsége. A középvezetők 67,5⁰/₀-ának mezőgazdasági képzettsége van és képzettség nélküli 14,8⁰/₀-uk.

Nem érdektelen megvizsgálni a kor és a szakképzettség összefüggéseit.

A fiatalabb korcsoportokhoz tartozó vezetők nagyobb arányban mezőgazdasági képzettségűek, mint az idősebb generáció. Míg a 30 éven aluli vezetők 85,8⁰/₀-a, a 31–40 évesek 66,3⁰/₀-a, addig a 41–50 évesek 53,6⁰/₀-a, az 51–60 évesek 49⁰/₀-a és a 61 éven felüliek 24,2⁰/₀-a mezőgazdasági képzettségű. A 30 éven aluliakra jellemző továbbá, hogy jelentéktelen a szakképzetlenség aránya: 0,5⁰/₀, a 31–40 évesek között 2,9⁰/₀, míg a 41–50 évesek között 20,4⁰/₀ és az 51–60 évesek között 31,6⁰/₀.

Minél idősebbek tehát a szövetkezeti vezetők, annál nagyobb körükben a szakképzetlenek aránya.

A fiatalabb korosztályok között nagyobb az ipari szakképzettségűek aránya, mint az idősebbek között és hasonló a tendencia a számviteli képzettségénél is, kivéve a 30 éven aluliakat, ahol ez 3,3%. Lényegében hiányzik a kereskedelmi szakma a termelőszövetkezeti vezetők között.

A mezőgazdasági képzettségűeknek a főagronómusi beosztásra van a legnagyobb esélye, ehhez valamennyi vezető csoportnál nagyobb arányban van szükség felsőfokú képzettségre. Esélye van továbbá, hogy középvezető legyen és végül elnök. Legkisebb az esélye, hogy főkönyvelő legyen. Számviteli képzettséggel főleg főkönyvelői beosztásra van esélye és némi esély az elnöki beosztásra (kb. minden tizenötödik elnök).

Ipari szakképzettséggel középvezetői beosztásra van a legnagyobb esélye (kb. minden tizedik), és semmi esélye sincs arra, hogy főagronómus legyen. Szakképzettség nélkül legnagyobb esélye volt arra, hogy ellenőrző bizottsági elnök (több mint minden második elnök szakképzetlen), esetleg termelőszövetkezeti elnök legyen (kb. minden negyedik elnök szakképzetlen), de semmi esélye nem volt, hogy főagronómusi vagy főkönyvelői beosztásba kerüljön.

A termelőszövetkezeti vezetők *politikai iskolai* képzettségénél csak azokat a politikai iskolákat fogadtuk el, amelyek bizonyítványt adnak a hallgatónak (marxista esti középiskola, esti egyetem, pártiskolák).

A magasabb szintű szövetkezeti vezetők nagyobb arányban végeztek politikai iskolákat, mint az alacsonyabb szintű vezetők. A vezetők 32,6%-ának van politikai iskolai végzettsége – tehát körülbelül minden harmadik vezetőnek –, az elnökök 55,1%-ának, a középszintű vezetők 28,7%-ának, az ellenőrző bizottsági elnökök 12%-ának. A fogyasztási szövetkezetek vezetői között nagyobb a politikai iskolai végzettség (68%). A legnagyobb eltérés a felügyelő (ellenőrző) bizottsági elnököknél van: a termelőszövetkezetekben 12, a fogyasztási szövetkezetekben 51,2%-nak van politikai iskolai végzettsége.

Nem sokat tévedünk, ha a vezetői hierarchia és a politikai iskolai képzettség összefüggését azzal magyarázzuk, hogy a magasabb szintű gazdasági vezetőkkel szemben – mivel tagjai a különböző politikai szervezeteknek – nagyobb az ilyen jellegű elvárás. Már a fogyasztási szövetkezetek vezetőinek vizsgálatánál is igazolódni látszott az a feltételezés, hogy az alacsonyabb képzettségű felső szintű vezetők azért végeznek nagyobb arányban politikai iskolákat, mert ezzel kívánják kompenzálni alacsonyabb képzettségüket, illetve iskolai végzettségüket.

Politikai végzettséget legnagyobb arányban a középiskolai végzettséggel rendelkező (44,6%) és az általános iskola nyolc osztályát végzett (31,9%) vezetők szereztek. Ez alól a főagronómusok kivételek, akik között csak lényegtelen a középiskolai végzettségük (kb. 10%) és csaknem 40%-os a pártiskolát végzettségük aránya.

A kérdőívek lehetőséget adtak arra, hogy vizsgáljuk a kor és a politikai iskolai végzettség összefüggését.

Politikai iskolai végzettséggel a 41–50 évesek rendelkeznek legnagyobb arányban (40,8%). Ehhez még hozzátehetnénk, hogy a politikai iskolai végzettség aránya abban a korosztályban a legnagyobb, akik iskoláikat legkisebb arányban végezték (50,7%) nappali tagozaton. Politikai iskolai végzettséget főleg a magasabb szintű, közép- vagy általános iskolával rendelkező, 41–50 éves vezetők szereztek a legna-

gyobb arányban. A termelőszövetkezeti vezetők a pártiskoláknál is nagyobb arányban végeztek vezetőképző tanfolyamot.

Vezetőképző tanfolyamot végzett a kérdezettek 41,9⁰/₀-a, ami csaknem eléri a fogyasztási szövetkezetek vezetőinek (48,8⁰/₀-os) arányát. A vezetőképző tanfolyam aránya – hasonlóan a fogyasztási szövetkezetek vezetőinél szerzett tapasztalatokhoz – annál nagyobb, minél magasabb szintű vezetői hierarchiához tartozik. A felső szintű vezetők 56⁰/₀-os, a középszintű vezetők 34,5⁰/₀-a végzett vezetőképzőt. Meglepően magas a tanfolyamot végzett ellenőrző bizottsági elnökök aránya, 51,7⁰/₀.

A különböző beosztású felső szintű vezetők közül nincs számottevő különbség az elnök és a főagronómus között (68,2⁰/₀, illetve 66,3⁰/₀ végzett vezetőképzőt). A főkönyvelők ettől jelentősen kisebb arányban – kb. minden *harmadik* – végeztek vezetőképző tanfolyamot. Ez valamivel kisebb, mint a középszintű vezetők aránya (0,8⁰/₀ a különbség). Amennyiben az iskolai végzettség és a vezetőképző tanfolyam összefüggéseit vizsgáljuk, kiderül, hogy vezetőképzőt legkisebb arányban (35⁰/₀) a középiskolai végzettséggel rendelkezők végeztek. A vezetőképzőt – a politikai iskolától eltérően – elsősorban az egyetemi végzettségűek (47,1⁰/₀), továbbá az általános iskola (46⁰/₀) vagy annál kevesebb végzettséggel rendelkezők (37,3⁰/₀) végezték el.

Összegezve, a *magasabb szintű* szövetkezeti vezetők nagyobb arányban végeztek *politikai iskolát*, különösen azok, akik *közép- vagy általános* iskolai végzettséggel rendelkeztek. Vezetőképző tanfolyammal is általában a hierarchiának megfelelően a *magasabb szintű vezetők*, elsősorban a *felső szintű* és az *általános* vagy *annál alacsonyabb iskolai végzettségűek* rendelkeznek.

Már utaltunk arra a feszültségre, ami akkor lép fel, ha a státus és az iskolai végzettség között ellentmondás van. Egy más jellegű, de a képzettséggel kapcsolatos ellentmondás adódhat a vezető és a beosztottak iskolai végzettsége közötti különbségekből.

A megkérdezett szövetkezeti vezetők között a legnagyobb arányt (37,1⁰/₀) azok képezik, akiknél beosztottjaik iskolai végzettsége egyértelműen alacsonyabb. A vezetők másik legnagyobb csoportja (26,6⁰/₀) azok, akiknél beosztottjaik iskolai végzettsége azonos vagy alacsonyabb. A harmadik nagyságrendű csoport, akiknél beosztottjaik iskolai végzettsége vegyes (10,8⁰/₀). Magasabb iskolai végzettségű beosztottakkal a vezetők 2,5⁰/₀-a rendelkezik, magasabb és egyenlő 7,4⁰/₀-nál. A szövetkezeti vezetők 2,5⁰/₀-ának beosztottjai rendelkeznek magasabb iskolai végzettséggel, ez nem magas arány. Ha azonban ezt felbontva vizsgáljuk, kiderül, hogy az elnökök között vannak legnagyobb arányban (17,8⁰/₀) azok a vezetők, akiknek kisebb az iskolai végzettségük, mint a beosztottjaiknak.

A szövetkezeti elnökök 47⁰/₀-ának, vagyis csaknem felének azonos, vagy azonos és magasabb, illetve csak magasabb iskolai végzettségű beosztottjaik vannak. Csak alacsonyabb, vagy egyező és alacsonyabb beosztottja van az elnökök 21,5⁰/₀-ának, a főagronómusok 75,6⁰/₀-ának, a főkönyvelők 65,4⁰/₀-ának és a középvezetők 73,3⁰/₀-ának. Az ellentmondás annál kisebb, minél magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek a vezetők. Ugyanakkor nem tekinthetjük egyértelműen kedvezőtlennek azt a helyzetet sem, amikor a vezetőnek – különösen az első számú vezetőnek – alapfokú vagy középfokú iskolai végzettsége van és beosztottjaik magasabb iskolai végzettségűek.

Figyelemre méltó, hogy a 30 éven aluli vezetők 73,5⁰/₀-ának, a 31–40 éves vezetők

38,7⁰/₀-ának, míg a 41–50 évesek 24,3⁰/₀-ának, az 51–60 évesek 20,9⁰/₀-ának és a 60 év felettiak 6,1⁰/₀-ának csak alacsonyabb képzettségű beosztottja van.

Ugyanezt a tendenciát tapasztalhatjuk, ha a felsőfokú végzettséget a korosztályok szerint csoportosítjuk. *Minél fiatalabb korosztályúak* a gazdasági vezetők, annál nagyobb arányban végeztek főiskolát, egyetemet, s annál kisebb azoknak a vezetőknek az aránya, akiknek iskolai végzettsége elmarad beosztottaik végzettségétől. A termelészövetkezeti vezetők felsőfokú képzettségének nemcsak az aránya, hanem a tendenciája is kedvezőbb – a fiatalabb kor és a felsőfokú képzettség közötti korreláció igen szoros. Ez azt is jelentheti, hogy saját szervezeten belüli előléptetésekkel emelhető a felső szintű vezetők iskolai végzettsége, feltehetően a vezetés színvonala is. Mindez természetesen nem teszi feleslegessé a szakember-utánpótlást, ellenkezőleg, ha újabb és újabb státust felsőfokú képzettségű vezetővel töltenek be, az növeli a szakemberigényt.

A vezetők továbbtanulási szándéka

Ma már közhely, hogy nincsenek életre való végzettségek, vagyis az iskola nem ad életre szóló szakismeretet. A gyors műszaki-technikai változások, felfedezések néhány év alatt devalválják a szakemberek tudását, ha nem képezik magukat rendszeresen. Ezért tartottuk fontosnak azt vizsgálni, szándékoznak-e továbbtanulni a termelészövetkezeti vezetők.

5. táblázat

A megkérdezett különböző szintű vezető megoszlása a továbbtanulási szándék alapján (százalékban)

Beosztás	Tovább akar tanulni	Nem akar tovább tanulni	Nem válaszolt
Felső szintű vezetők	51,6	46,7	1,7
Középszintű vezetők	47,3	51,2	1,5
Ellenőrző bizottsági elnökök	15,5	84,5	—
<i>Összesen:</i>	46,8	51,6	1,6

A táblázat adatai azt mutatják, hogy a termelészövetkezeti vezetőknek körülbelül a fele (46,8⁰/₀), a fogyasztási szövetkezetek vezetőinek 32,9⁰/₀-a akar továbbtanulni. A magasabb szintű vezetők nagyobb arányban akarnak továbbtanulni (a felső szintű vezetők 51,6⁰/₀, a középszintű vezetők 47,3⁰/₀ és az ellenőrző bizottsági elnökök 15,5⁰/₀-a).

A tendencia a termelészövetkezeti vezetőknél egyértelmű, de csak általában érvényesül a fogyasztási szövetkezetek vezetőinél. Közülük is a magasabb szintű vezetők nagyobb arányban (38,4⁰/₀) kívánnak továbbtanulni, mint az alapegység vezetők,

azonban a középszintű vezetők még ennél is nagyobb arányban, 41⁰/₀. A termelőszövetkezeti felső szintű vezetők között a főagronómusok aránya a legnagyobb (61,2⁰/₀).

Mindez arra enged következtetni, hogy bár a státusszal szembeni elvárások – mint a levelező stb. úton folytatott tanulás vizsgálata mutatta – alapvetően befolyásolják a vezetők tanulását, mégis kell lennie olyan faktornak, ami nagyobb hatást gyakorol a szövetkezeti vezetők tanulására, mint a vezetői hierarchiában elfoglalt hely.

Először iskolai végzettség, majd az életkor és a továbbtanulási szándék összefüggését vizsgáltuk. Azt tapasztaltuk, hogy *a magasabb iskolai végzettség nagyobb hatást gyakorol a továbbtanulási szándékra, mint a vezetői hierarchiában elfoglalt hely.*

Míg az általános iskola nyolc osztályánál kevesebb iskolát végzett vezetőkből körülbelül minden *tizennyolcadik*, addig az általános iskolát végzettek közül körülbelül minden *negyedik*, a középiskolát végzettek közül körülbelül minden *második* és a felsőfokú végzettségűek közül több mint 70⁰/₀ akar továbbtanulni. Az aki nem szerzett általános iskolai végzettséget, lényegében zsákutcába jutott a további iskolázás szempontjából.

Ez a tendencia – bár nem olyan differenciáltan – jelentkezik a fogyasztási szövetkezetek vezetőinél is. Az általános iskolát végzett vezetők 23,3⁰/₀-a, a középfokú végzettségűek 40,1⁰/₀-a, a felsőfokú végzettségűek 42,9⁰/₀-a szándékozik továbbtanulni. A vizsgálat azt mutatja, hogy mindkét szövetkezeti formában a legszorosabb összefüggés az *életkor* és a *tanulási szándék* között van, jöllehet mind az iskolai végzettség, mind a vezetői hierarchiában elfoglalt hely hatással van a továbbtanulási szándékra.

Míg a 30 éven aluliak közül körülbelül minden *ötötől négy*, a 31–40 évesek közül minden *háromból kettő*, a 41–50 évesek közül nem egészen minden *hármadik*, s az 51–60 évesek közül minden *tizenegyedik* kíván továbbtanulni.

Vizsgálatunk kiterjedt arra is, hogy a továbbtanulási szándék *saját szakmájában* vagy *más szakmában* irányul magasabb képzettség megszerzésére. A továbbtanulni szándékozó vezetők abszolút többsége (46,8⁰/₀-ból 41,3⁰/₀) saját szakmájában és 5,5⁰/₀ más szakmában akar magasabb képzettséget elérni. Ez az arány kisebb, mint a fogyasztási szövetkezetek vezetőinél (32,9⁰/₀ továbbtanuló közül 25,5⁰/₀), míg 7,4⁰/₀ más szakmában szándékozik magasabb képzettséget nyerni. Ugyanakkor azt tapasztaltuk, hogy minél *magasabb a vezetői szint*, annál jobban növekszik azok aránya, akik *más szakmában* kívánnak magasabb képzettséget szerezni (a felső szintű vezetőknél 13,6⁰/₀, a középszintű vezetőknél 9⁰/₀, az alapegység-vezetőknél 3,4⁰/₀ az arány). Amennyiben az iskolai végzettséget vesszük független változóként, azt tapasztaljuk, hogy *minél magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek* a vezetők, annál nagyobb arányban szeretnének *más szakmában* magasabb képzettséghez jutni. Míg az általános iskolai végzettséggel rendelkező vezetők 2,9⁰/₀-a, addig a középiskolát végzettek 10,6⁰/₀-a és a felsőfokú végzettségűek 13,1⁰/₀-a kíván *más szakmában* képzettséget szerezni. A termelőszövetkezeti vezetők szintjei között (kivéve az ellenőrző bizottsági elnököket) nincs lényeges különbség. A felső szintű vezetők közül az elnökök 6,5⁰/₀-a, a főagronómusok 5,1⁰/₀-a és a főkönyvelők 4,8⁰/₀-a kívánja *más szakmában* továbbképezni magát. Az előző vizsgálathoz hasonlóan a termelőszövetkezeti vezetők is annál nagyobb arányban kívánnak *más szakmában* képzettséget szerezni, minél magasabb iskolai végzettségűek van. Az életkor a fogyasztási szövetkezetek vezetőinél nem jelent szignifikáns különbséget, csak 51 éven felül gyakorol

lényeges hatást; minél fiatalabb korosztályról van szó, annál nagyobb arányban kívánának más szakmában magasabb képzettséget szerezni. Így például a 30 éven aluliak 10⁰/0-a, a 41–50 évesek 2,6⁰/0-a.

Amikor tehát azt állapítottuk meg, hogy a magasabb iskolai végzettség konvertálhatóbb – azaz minél magasabb az iskolai képzettség, annál kedvezőbbek a feltételek újabb szakmák (képzettség) megszerzésére –, nem hagyhatjuk figyelmen kívül az életkort sem. A jelenlegi *körülmények között az életkor gyakorolja a legnagyobb hatást a továbbtanulási szándékra, a szakmaváltás szándékára pedig az iskolai végzettségnél kisebb hatást gyakorol.*

A szervezetek szerepe a vezetők mobilitásában

A modern társadalmak munkamegosztásának fejlettsége létrehozta a modern szervezeteket. A szervezet a társadalmi munkamegosztás fontos megvalósítója, az a keret, amiben a termelőmunka, a társadalom gazdasági és politikai tevékenysége, igazgatása, kulturális életének folyamatai zömében lejátszódnak. A szervezet az egyén számára is jelentős, az ember legszűkebb környezetét a család és baráti csoport mellett a szervezetek alkotják (mikrokörnyezet); ezek a legjelentősebbek az egyén szocializálódásában is.

A meghatározó a társadalmi struktúrában elfoglalt hely, a szervezetek azonban sajátos struktúrájuk, érdekeik, értékeik és normáik következtében közelebbi feltételeit jelentik az ember élete és tevékenysége számára, összekötik a makro-társadalommal, s jelentős szerepük van az ember személyiségének alakításában.

A szervezet szociológiai fogalmaként jól használhatjuk Kulcsár Kálmán definícióját: „A szervezet az emberi munkamegosztás fejlődésével bizonyos cél vagy célok érdekében kifejtendő tevékenység elvégzésére kialakított olyan intézmény, amely csoporttulajdonságokkal rendelkezik, amelyeknek céljait, felépítését, tevékenységét formálisan is meghatározott előírások szabályozzák és amely e szabályozásból, valamint a szervezeten belül kialakuló nem formális emberi kapcsolatokról adódóan hierarchikusan felépített státusok és szerepek funkcionális hálózati rendszere.”⁶

A szervezet tehát a társadalmi struktúra terméke, jóllehet megvan a maga önálló mozgása is. A társadalom adott viszonyai határozzák meg a struktúráját; a társadalom munkamegosztási és érdekviszonyai, a társadalom politikai felépítménye, amiből következik a szervezet formális célja, tagoltsága, működési elve, tagjai, akiket részben összeköt a makrostruktúrával, részben magukkal hozzák a szervezetbe a társadalmi struktúra viszonyait, érdek- és értékrendszerét.

A különböző hierarchikus szervezetek nagy szerepet játszanak a társadalmi mobilitásban. A szervezeti, hivatali hierarchiák, mivel egyes szintjei a társadalmi struktúrában elhelyezkedő különböző osztályokba, rétegekbe, csoportokba érnek, a „híd” szerepét töltik be. Ez a mobilitási mechanizmus csaknem kiszorította a múlt századbeli mechanizmust, amely abból állt, hogy az egyén tőkét gyűjtött és növelte a termelési eszközöket.⁷ Amennyiben a polgári társadalomban a szervezeteknek igen nagy szerepük van az emberek nagy tömegeire, még inkább áll ez potenciálisan a szocializmusra, ahol már nem a tőkés magántulajdon viszonyai uralkodnak.⁸

Mobilitásvizsgálatunkban főleg két körülményt igyekeztünk vizsgálni. Először azt, hogy a *saját* szervezetnek, vagyis a termelőszövetkezetnek – mint gazdasági szervezetnek – milyen hatása volt a mobilitásra. Másodszor azt, hogy *más* szervezetek,

különösen a politikai szervezetek és a szövetkezeti vezetők mobilitása között milyen összefüggések vannak. Ezért különös figyelmet fordítottunk – a szövetkezeti szervek mellett – a politikai szervezetekre, a pártra – mint a társadalom politikai életének legfontosabb szervezetére, a tanácsra stb. Számos kutatás alapján azt mondhatjuk, hogy a politikai párt szerepe a társadalmi mobilitásban – általában és néhány speciális területen is – ismert. A kormány és a más igazgatási testület tagjai rendszerint a pártmunkában szereznek politikai gyakorlatot, s azokat az ismereteket, amelyek az államigazgatási munkához szükségesek.⁹

A pártok képviselőiket az állami vezető funkciókba, önkormányzatokba az önkéntes aktivisták köréből toborozzák, akik a szervezetben – a magasabb hierarchia értékeit elsajátítva – mintegy összekötő kapcsot jelentenek a pártvezetés és a társadalom meghatározott csoportjai között, s így a vertikális mobilitás fő áramlatait koncentrálják.¹⁰

A termelőszövetkezet gazdasági szervezet, kollektív vállalat.¹¹ A nagyüzemi termelés anyagi-technikai folyamatai feltételezik a központi koordinációt, irányítást. A gazdasági szervezet felkötéseinek megvalósítása szükségessé teszi a gazdasági tevékenységek részekre való felosztását, vagyis a szervezeten belüli munkamegosztást. E részmunkák „összekapcsolása”, koordinálása feltételezi az egységes akaratot, tekintélyt.¹² Ennek érdekében létrejön a szervezeten belül a tekintélyek hierarchiája, azaz az egymás fölé rendelt pozíciókhoz kapcsolódó tekintélyviszonyok. Minden pozícióhoz meghatározott hatáskör tartozik, s a szervezet működési elvében (alapszabály, ügyrend, hatásköri lista stb.) előírja a különböző szintű pozíciók döntési és ellenőrzési jogát, amelyek nagysága a hierarchiában elfoglalt helyvel korrelál.

A különböző szintű vezetői státusokhoz különböző presztízs, vagyis társadalmi elismerés kapcsolódik. S miután „a termelés és a csere anyagi feltételei elkerülhetetlenül egyre bonyolultabbá válnak, párhuzamosan a nagyipar és a mezőgazdasági nagyüzem fejlődésével, és ezzel együtt a tekintély területe is egyre bővül”¹³. Természetesen a szövetkezeteken belüli tekintélyviszonyokat a társadalom termelési viszonyai határozzák meg. Annak következtében azonban, hogy az árutertermelés (termelés és csere) fejlődésével a szervezeten belüli munkamegosztás, és ily módon a kvalifikáltabb és nagyobb presztízzsel rendelkező státusok száma nő, lehetőség nyílik a szervezeten belüli vertikális mobilitásra.

A saját szervezet szerepe a mobilitásban

Először megvizsgáljuk a *saját szervezet*, a termelőszövetkezet, majd az egyéb szervezetek szerepét a szövetkezeti vezetők mobilitásában.

A szövetkezeti vezetők közül alig több mint minden *negyedik* mindig a szövetkezeti mozgalomban dolgozott, hasonló arányt képviselnek azok, akik aktív munkaidejük nagyobbik részét dolgozták a szövetkezeti mozgalomban. Csaknem minden *második* vezető aktív munkaidejének kisebbik részét töltötte a szövetkezeti mozgalomban. Figyelemre méltó, hogy *azok, akik végig, illetve aktív munkaidejük nagyobb részét a szövetkezeti mozgalomban dolgozták le, nagyobb arányban kerültek be a termelőszövetkezet felső (60,4%) és középszintű (58,2%) vezetői közé, mint azok, akik munkaidejük kisebb részét töltötték a szövetkezeti mozgalomban.* A felső szintű vezetők valamivel nagyobb arányban tartoznak a szövetkezeti mozgalomban huza-

mosabb időt töltök közé, mint a középvezetők. Ugyanakkor az elnökök között a legkisebb azok aránya (57,1⁰/₀), akik mindig vagy nagyrészt a szövetkezeti mozgalomban töltötték aktív munkaidejüket, a főagronómusok között pedig a legnagyobb (64,3⁰/₀). Azoknak az elnököknek az aránya, akik végig a szövetkezeti mozgalomban dolgoztak 17,8⁰/₀, a főkönyvelőké 28,8⁰/₀, s a legmagasabb a középvezetőké 32,9⁰/₀, csaknem ugyanennyi a főagronómusoké 32,7⁰/₀. A szövetkezeti elnökök közül csak körülbelül minden *hatodik* dolgozott mindig a szövetkezeti mozgalomban, a főagronómusok és középvezetők közül körülbelül minden *harmadik*.

A fogyasztási szövetkezeteknél a magasabb beosztású vezetők nagyobb arányban dolgoztak mindig vagy nagyobbbrészt a szövetkezeti mozgalomban, mint az alacsonyabb beosztású vezetők.

Minél magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek a szövetkezeti vezetők, annál nagyobb a valószínűsége, hogy mindig vagy nagyobbbrészt a szövetkezeti mozgalomban töltötték aktív munkaidejüket: az általános iskolai végzettségű vezetők 36,5⁰/₀-a, a középiskolai végzettségűek 54,8⁰/₀-a és a felsőfokú végzettségűek 71,2⁰/₀-a.

Vizsgáltuk, hogy a különböző beosztású szövetkezeti vezető *mióta tagja annak a szövetkezetnek, ahol jelenleg ténykedik.*

6. táblázat

A megkérdezettek megoszlása a szövetkezeti tagsági idő alapján (százalékban)

A kérdezett minősége	Nem	5 évnél kevesebb ideje tag	5-10 10-15		15 évnél régebben	Összesen (fő)
			éve			
Elnök	—	15,9	14,0	45,8	24,9	107
Főagronómus	30,5	31,6	21,4	14,3	2,0	98
Főkönyvelő	32,7	24,0	15,4	25,0	2,9	104
Felsőszintű (I.) vezetők összesen	20,7	28,6	16,9	28,8	10,0	309
Középszintű (II.) vezetők	13,3	30,5	14,0	34,9	7,3	656
Ellenőrző bizottsági elnökök	1,7	8,7	10,3	62,0	17,8	58
<i>Összesen:</i>	14,2	27,2	14,7	34,6	8,7	1028

Míg a fogyasztási szövetkezet vezetőinél azt tapasztaltuk, hogy gyakorlatilag minden vezető (0,4⁰/₀ kivételével) szövetkezeti tag, addig a termelőszövetkezeteknél a vezetők 14,9⁰/₀-a nem tagja a szövetkezetnek, hanem alkalmazott. A szövetkezetben kb. 11⁰/₀ az alkalmazottak aránya, érthető, hogy a vezető beosztásúak között – akik a leginkább mobil emberek – valamivel nagyobb az arány. A mezőgazdasági *termelőszövetkezeti tagság* ugyanis azzal a következménnyel járt, hogy hátrányosabb helyzet-

ben voltak a társadalmi, szociális juttatások terén (nyugdíj-korhatár, gyermekgondozási segély, családi pótlék stb.), mint más vállalatnál, intézményben. Az alkalmazott pedig ugyanolyan elbírálás alá esik. Az elnökök között nincs olyan, aki ne lenne szövetkezeti tag. A szövetkezeti törvény ezt előírja. A szövetkezeti vezetők legnagyobb arányban (34,6⁰/₀) 10–15 éve, illetve öt évnél kevesebb ideje (27,2⁰/₀) tagok. A vezetők több mint a fele 10 évnél kevesebb ideje tag, vagy nem tag. A fogyasztási szövetkezetekben a vezetők 80,9⁰/₀ 10 évnél régebben tag, míg a termelőszövetkezeteknél 43,3⁰/₀. A termelőszövetkezeteknél az alacsonyabb szintű vezetők nagyobb arányban tartoznak a 10 éven felüli tagsággal rendelkezők közé, mint a magasabb szintű vezetők. A fogyasztási szövetkezeteknél pedig fordítva.

Figyelemre méltó azonban, hogy a termelőszövetkezeti elnökök és az ellenőrző bizottsági elnökök között a legnagyobb a 10 éven felüli szövetkezeti tagság (70,7⁰/₀, illetve 79,3⁰/₀), a főagronómusok 16,5⁰/₀-a tartozik e kategóriába.

Mielőtt következtetéseinket levonnánk, vizsgáljuk meg, hogyan jutottak jelenlegi beosztásukba a különböző vezetők. A fogyasztási szövetkezetek vezetőinek 61,4⁰/₀-a, a termelőszövetkezeti vezetők 83,1⁰/₀-a *szövetkezeten belül jutott jelenlegi beosztásába*. A szövetkezeti vezetőknél azt tapasztaljuk, hogy a *saját szervezet jelentősége kisebb* a felső szintű vezetőknél, mint a középszintű vezetőknél. A termelőszövetkezeti vezetők között folytatott vizsgálat azt mutatja, hogy az *elnökök* (menedzserek) nagyobb arányban jutottak a *szövetkezeten* – tehát saját szervezeten – belül *jelenlegi beosztásukba*, mint más felső szintű vezetők; a főkönyvelők és a főagronómusok. Ugyanakkor az *egyetemet végzettek nagyobb arányban* jutottak *előre saját szövetkezetükben*, mint az alacsonyabb iskolai végzettségűek.

Mindez arra enged következtetni, hogy a legkisebb arányban azok a felső szintű vezetők (és ez a középszintű vezetőkre is vonatkozhat) juthattak jelenlegi beosztásukba saját szervezetükön belül, akik speciális képzettséggel, gyakorlattal rendelkeznek, mint például a főagronómusok. Valószínű, több tényező játszik közre abban, hogy a főkönyvelők csak kisebb mértékben kerülnek ki saját szövetkezetükből, mivel a termelőszövetkezeten kívül lehet megszerezni azt a gyakorlatot, vagy szakmát, ami például a szövetkezetek vertikális fejlesztéséhez vagy korszerűsítéséhez szükséges.

Ha azt vizsgáljuk, milyen területről kerültek a vezetők a mezőgazdaságba, kiderül, hogy többségük mezőgazdasági (64⁰/₀, ebből mintegy 9,3⁰/₀ nem a szervezeteken belül jutott jelenlegi beosztásába, hanem egyéni gadálkodóból lett vezető), ipari (12,6⁰/₀), kereskedelmi (5,1⁰/₀) és szolgáltatási – 6⁰/₀ – szervezetből került ki.

A politikai szervezetek és a gazdasági vezetők mobilitása

A termelőszövetkezetekbe a vezetők nagy csoportja a *politikai-hatalmi szervezetekből* került (11,4⁰/₀). Ez az arány magasabb, mint a fogyasztási szövetkezetekben, ahová a vezetők 8,2⁰/₀-a került politikai-hatalmi szervezetekből. Mindkét helyen a *vezetői hierarchiával növekszik* azok aránya, akik előzőleg politikai-hatalmi szervezetekben dolgoztak: a felső szintű vezetők közül a termelőszövetkezetekben körülbelül minden *negyedik*, a fogyasztási szövetkezetekben körülbelül minden *hatodik*, a középszintű vezetők közül körülbelül minden *tizenhatedik*, illetve körülbelül minden *tizedik*. A felső szintű vezetők közül az elnökök 28⁰/₀-a politikai-hatalmi apparátusból került ki.

Megvizsgáltuk, milyen hatással volt a vezetők életútjára a saját és a külső szervezet. Vizsgáltuk, hogy melyik szervezetben jutott jelenlegi beosztásába, volt-e visszaesése, stagnálása (stagnálónak azokat tekintettük, akik 10 évnél hosszabb időt töltöttek azonos beosztásban).

A vezetők közül csak körülbelül minden *tizenegyedik* nem szervezetten keresztül, csaknem fele külső szervektől, s mintegy 38⁰/₀ saját szervezetten keresztül jutott jelenlegi beosztásába.

A közvéleményben úgy él a termelőszövetkezet, mint a parasztemberek valamiféle zárt közössége, a vizsgálatokból pedig kiderül, hogy a termelőszövetkezet vezetői nagyobb arányban jöttek külső szervektől, mint a fogyasztási szövetkezetek vezetői (32,2⁰/₀). Mindkét vizsgálatnál azt állapítottuk meg, hogy a stagnáló vezetők nagyobb arányban kerültek ki a *külső szervektől jött* vezetők közül: a termelőszövetkezetekben 17,1⁰/₀; a fogyasztási szövetkezeteknél 8,2⁰/₀.

Adataink szerint a felső szintű vezetők kisebb arányban kerültek ki a saját szervezetből (29,4⁰/₀), mint a középszintű vezetők (44,8⁰/₀). Ugyanakkor a felső szintű vezetők közül az elnököknek valamivel nagyobb esélyük volt a saját szervezetben előrejutni, mint külső szervezen keresztül. Egyéni gazdából lett körülbelül minden *nyolcadik* elnök, körülbelül minden *kilencedik* középvezető, de 100 főagronómus közül csak egy.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy társadalmunkban a gazdasági szervezeteknek nagyobb szerepük van a vezetők mobilitásában, mint az egyéb szervezeteknek, és nagyobb a külső szervezetnek, mint a saját szervezetnek. Ugyanakkor minél magasabb szintű szövetkezeti (gazdasági) vezetőről van szó, annál nagyobb arányban került ki politikai szervezetből.

Választott funkciók a szervezetekben és a mobilitás

Megvizsgáltuk, hogy a különböző beosztású vezető milyen mértékben vesz részt a szövetkezet, valamint a politikai és egyéb szervezetek választott vezetőségében.

A vizsgálatba bevont termelőszövetkezeti vezetők 59,3⁰/₀-ának nincs választott funkciója. Minden *második* vezetőnek korábban sem volt, most sincsen, minden *tizediknek* korábban volt, de jelenleg nincs, minden *hatodiknak* korábban nem volt és jelenleg van, és minden *negyediknek* korábban is volt, ma is van választott funkciója a termelőszövetkezetben.

A megkérdezett különböző szintű vezetők megoszlása a választott funkciók alapján (százalékban)

A kérdezett minősége	Korábban volt, ma nincs	Korábban volt, ma is van	Korábban nem volt, ma van	Korábban sem volt, ma sincs	Összesen (fő)
Felső szintű I. vezetők	4,1	35,9	20,0	40,0	309
Középszintű II. vezetők	13,7	16,0	13,8	57,3	656
Ellenőrző bizottsági elnökök	—	63,8	36,2	—	58
<i>Összesen:</i>	10,1	24,7	16,0	49,2	1023

A választott funkciók megoszlása azt mutatja, hogy a felső szintű vezetők 55,9⁰/₀-ának, a középszintű vezetők 29,8⁰/₀-ának van választott tisztsége. A termelőszövetkezet elnöke és az ellenőrző bizottság elnöke választott funkció. A felső szintű vezetők között a főagronómusok közül csaknem minden *második*, a főkönyvelők közül csak minden *negyedik* tagja a választott vezetőségnek. A választott funkció és a különböző szintű vezetők között érthetően szoros összefüggés van. *Minél magasabb szintű vezető, annál nagyobb arányban van választott funkciója.*

Megvizsgáltuk, hogy iskolai végzettség szerint hogyan oszlanak meg a választott funkciók. Adatainak alapján megállapítottuk, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségű szövetkezeti vezetők nagyobb számban kerülnek be a választott vezetők közé: az általános iskola nyolc osztályát, vagy annál kevesebb iskolai végzettséggel rendelkező vezetők közül körülbelül minden *másodikkal*, a középiskolai és felsőfokú végzettségük közül körülbelül minden *harmadikkal* volt esélye arra, hogy a választott vezetők közé kerüljön.

A kor és a választott funkció összefüggése azt mutatja, hogy *minél idősebb korosztályhoz tartoznak a különböző beosztású szövetkezeti vezetők, annál nagyobb arányban rendelkeznek választott funkcióval a szövetkezetben belül.*

Összegezve megállapíthatjuk, hogy minél alacsonyabb az iskolai végzettsége, minél idősebb és minél magasabb beosztású a termelőszövetkezeti vezető, annál nagyobb a valószínűsége, hogy választott vezető is. Mindemellert kettős tendencia figyelhető meg: *a) az idősebbek és az alacsonyabb szintű iskolai végzettséggel rendelkezők között növekszik azoknak az aránya, akiknek korábban volt választott funkciójuk és ma nincs; b) mástézt az alacsonyabb beosztású vezetők aránya is nő e kategóriában.*

Vizsgáltuk a külső szervezetek és vezetői szintek közötti összefüggést. Az egyik összefüggés – bár ez formális jegy is lehet, nem mutatja a szervezetben való aktivitás fokát – a tagsági viszony. A másik összefüggés a külső szervezet választott vezetőségében való részvétel, ami egyben a döntésekben való részvételt is jelenti. Ez a szövetkezet hierarchiájában (vezetési szintjében) elfoglalt hely és a külső szervezetben elfoglalt vezetői szint közötti összefüggésekre utal.

Vegyük először szemügyre, hogy a különböző beosztású termelőszövetkezeti ve-

zetők milyen arányban tagjai a különböző szervezeteknek, illetve a legfontosabb politikai szervezetnek, a pártnak.

A vezetőknek több mint a fele párttag. Ez megegyezik a fogyasztási szövetkezeti vezetők vizsgálatánál tapasztaltakkal; minél magasabb vezetői szinteket vizsgáltunk, annál nagyobb közöttük a párttagok aránya.

A felső szintű vezetők közül a termelőszövetkezetben 71,1%, a fogyasztási szövetkezetben 76,8% párttag; arányuk a középszintű vezetők között 48,9%, illetve 50,8%.

A vizsgálatba vont termelőszövetkezeti vezetők közül a legnagyobb arányú a párttagok száma a főagronómusok és legkisebb az ellenőrző bizottsági elnökök között. Mindkét szövetkezeti típus vizsgálata azt mutatja, hogy a magasabb szintű vezetők között nemcsak a párttagok, hanem ezen belül a *hosszabb párttagsági idővel* rendelkezők aránya is nagyobb, mint az alacsonyabb szintű vezetők között.

Mivel a termelőszövetkezeti tagok nem tartoznak szakszervezetekhez, így két *expresszivo* szervezethez való tartozásukat vizsgáltuk: a *sportszövetség*, a *vadász- és horgásztársaság*. A szövetkezeti vezetők 16,6%-a tagja a sportszövetségnek, a felsőszintű vezetők 16,5%, a középszintű vezetők 14%-a és az ellenőrző bizottsági elnököknek 12,1%-a. A *sportszövetségben* a vezetők mecénásként is felléphetnek – rendelkeznek a szervezet sport- és kulturális alapjával –, s így bizonyos tömegtámogatást is szerezhetnek. A magasabb szintű vezetők nagyobb arányban és hosszabb ideje tagjai a sportszövetségnek, mint az alacsonyabb szintű vezetők.

A *vadász- és horgásztársaságnak* a vezetők 7,3%-a tagja. A köztudat a vadásztársaságot a vezetők olyan szervezetének tartja, ahol „fehérasztal” mellett döntenek el a legfontosabb személyi stb. kérdéseket. Vizsgálatunk céljai között ez a téma nem szerepelt, mert ez nem a mobilitás, hanem a szervezett szociológiai vizsgálat témája, továbbá az informális struktúra bármely *szervezetben* – a társas kapcsolatok számtalan formájában, például baráti társaság, kártyapartnerek stb. – létrejöhet.

A szövetkezetek vezetőinek csak egy kis hányada, körülbelül minden *tizennegyedik* tagja a vadász- és horgásztársaságnak. A magasabb szintű vezetők nagyobb arányban (11,7%) tagjai, mint a középszintű (5,8%-a) és az alacsonyabb szintű vezetők. Az ellenőrző bizottsági elnököknek 1,7%-a tagja e szervezeteknek. A szövetkezeti elnökök 22,4%-a – vagyis kb. minden *negyedik-ötödik* – tagja a vadász- vagy horgászszervezeteknek.

A szövetkezeti vezetők választott funkciói külső szervezetekben

A szövetkezeti vezetők és a külső szervezetek kapcsolatát legmarkánsabban a szervezetek választott vezetőségében való részvétel mutatja.

A szövetkezeti vezetők 51,9%-ának van választott funkciója politikai, érdekvédelmi szervezetekben. A termelőszövetkezeti vezetők tehát nagyobb arányban választott vezetők a külső (51,9%), mint a saját (40,7%) szervezetben. Ez megegyezik a fogyasztási szövetkezetek vezetőinél tapasztaltakkal.

A termelőszövetkezetek felső szintű vezetői *nagyobb* arányban (69,2%), a középszintű vezetők *kisebb* arányban (48,1) választott vezetők a politikai és érdekvédelmi szervezetekben. A fogyasztási szövetkezetek felső és középszintű vezetői nagyobb arányban (70,4%, illetve 50,4%) választott vezetők külső szervezetekben. Ugyancsak a fogyasztási szövetkezetek javára billen a mérleg, ha a felügyelő és az ellenőrző bizottsági elnököket hasonlítjuk össze, akik között az arány 80,5%, illet-

ve 58,6%. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a fogyasztási szövetkezetek „képviselése” kedvezőbb a politikai-hatalmi szervezetek választott vezetőségében.

A termelőszövetkezeti vezetőknél azt tapasztalhatjuk, hogy a középszintű vezetők aránya úgy nő, ahogyan távolodunk a politikai-hatalmi, érdekvédelmi szervezetektől. A felső szintű vezetőké pedig fordítva, ahogyan közeledünk a fontosabb politikai, érdekvédelmi szférák felé, úgy nő az arányuk, az ellenőrző bizottsági elnökök meghaladják a felső szintű vezetők arányát. A középszintű vezetők aránya *csak* a KISZ és a népfront választott vezetőségében (8,2%) haladja meg a felső szintű vezetők (5,5%) arányát. Az is figyelemre méltó, hogy a középszintű vezetők kisebb arányban tagjai a tsz-szövetségnek, mint az *egyéb* szövetségeknek, amelyek nem a termelőszövetkezeti érdekvédelemmel foglalkoznak.

A fogyasztási szövetkezetek vezetőinél is azt tapasztaltuk, hogy a vezetők *választott funkciónak aránya a vezetői hierarchiával együtt nő, a politikai szervezettől távolodva a felső szintű vezetők választott funkciónak aránya csökken, míg a középszintű vezetők aránya nő, s megelőzik a felső szintű vezetőket.*

Nagyjából hasonló a helyzet a felső szintű vezetők körében is. Az elnökök közül csaknem mindenkinek (97,2%) van külső szervnél választott funkciója. Az 1-2%-ba azok az elnökök tartoznak, akik választásuk után kerültek elnöki beosztásba, s előzőleg valamilyen ok miatt nem voltak tagjai választott testületeknek. A főagronómusok és a főkönyvelők ugyancsak a KISZ és a népfront, valamint az egyéb szövetségek tisztségeiben múlják felül az elnökök arányait.

Vizsgáltuk a választott funkciók szintjének megoszlását is. A termelőszövetkezetek vezetői és a különböző szervezetek kapcsolatában természetesen nem mindegy, hogy azok a szervezetek milyen szintű vezetőségében választott vezetők. A szervezetek tagoltságában az országos, megyei, járási-városi és helyi tagoltságot használtuk, mivel a politikai szervezetek és a legtöbb érdekvédelmi szerv eszerint tagolódik. A termelőszövetkezetek területi szövetségeit – jöllerhet a legtöbb megyében egynél több van – megyei szervként kezeltük. Ezt többek között az is indokolta, hogy érdekvédelmi kérdésekben a megyei tanács a partnere.

A termelőszövetkezeti vezetők sorrendben a legnagyobb arányban a helyi, majd kisebb arányban a megyei, járási és végül legkisebb arányban a szervezetek országos vezetőségében vesznek részt. Nyilvánvaló, hogy vizsgálatunkból nem általánosíthatunk – mégis hipotézisként megfogalmazhatjuk –, a vizsgálatba vont termelőszövetkezeti vezetők 0,6%-ának részvétele a szervezetek országos vezetőségében kevésnek tűnik.

A felső szintű termelőszövetkezeti vezetők nagyobb arányban tagjai a külső szervezetek magasabb szintű vezetőségének, mint a középszintű vezetők. Ez érvényes mind a járási, mind a megyei és országos szintű vezetésben résztvevőkre.

Az ellenőrző bizottsági elnökök lényegében a járási szervezetek vezetőségeinél nem jutnak magasabb szintű funkcióba.

A termelőszövetkezeti felső szintű vezetők ugyancsak a vezetői hierarchiának megfelelően nagyobb arányban vesznek részt külső szervezetek magasabb szintű vezetőségében. Az elnökök közül körülbelül minden *negyedik* járási, városi, körülbelül minden *második* megyei és körülbelül minden *huszzonegyedik* országos vezetőségi tagságra esélyes. A főagronómusok és főkönyvelők közül minden *kilencedik* járási, városi, körülbelül minden *betedik*, illetve *kilencedik* megyei és minden *századik*, illetve a főkönyvelők vizsgálatunk szerint nem esélyesek arra, hogy tagjai legyenek valamilyen szervezet országos szintű vezetőségének.

A *politikai és érdekvédelmi szervezetekben* betöltött választott funkciók és a vezetők párttagsága, valamint a párttagság ideje között szoros korreláció mutatkozik. Míg a pártonkívüliek 61,9⁰/₀-a, addig az öt évnél kevesebb ideje párttagok 50,4⁰/₀-a, az 5–10 év közötti párttagok 36,4⁰/₀-a, a 10–15 év közötti párttagok 37,9⁰/₀-a és a 15 évnél régebbi tagok 19,2⁰/₀-a nem tölt be választott funkciót.

Megyei szintű választott funkcióban a pártonkívüliek 4,9⁰/₀-a, a 10–15 év közötti párttagok 14,5⁰/₀-a, a 15 év feletti párttagsággal rendelkező vezetők 22,6⁰/₀-a van.

Összegezve: a fogyasztási és a termelőszövetkezeti vezetők mobilitásvizsgálata arra enged következtetni, hogy a gazdasági (szövetkezeti) vezetők mobilitásában a szervezeteknek alapvető jelentőségük van. A gazdasági vezetők mobilitásában a gazdasági szervezeteknek van nagy szerepe, ahol a vezetők zöme előbbrejutott, illetve ahonnan jelenlegi beosztásába került. Ezenkívül nagy szerepet játszanak a szövetkezeti vezetővé válásban a *politikai szervezetek*.

A vizsgálat megerősítette azt a korábbi következtetésünket, hogy a szervezetekhez való tartozás, a szervezetekben viselt választott tisztségek aránya, és különösen a politikai szervezetekben való részvétel – bizonyos iskolai végzettség mellett – szorosabb kapcsolatot mutat a vezetők mobilitásával, mint az iskolai végzettség emelkedése. Ezt mutatja például a fogyasztási szövetkezetekben a felső és középszintű vezetők, valamint a termelőszövetkezetekben az elnökök és főagronómusok, a felső és a középszintű vezetők jellemző különbségei. Az iskola jelentősége főleg egyes szakvezetői rétegeknél, például a fogyasztási szövetkezetek középszintű vezetőinél, a termelőszövetkezetek főagronómusainál már jelentősebb.

Igazolódni látszik az, hogy az iskola a magasabb beosztású vezetők mobilitására kisebb és a szervezeteké nagyobb hatással van – míg az alacsonyabb beosztású vezetőknél általában fordított. Mindenesetre ez a jelenség a forradalmi átalakulás kezdetén egy elmaradott országban adekvát a politikával, azonban a gazdaság és társadalom, a tudomány és technika fejlődése, a munkamegosztás differenciálódásának következményei már problémákat vetnek fel. E konfliktus megoldásának egyik variánsa lehet, hogy a politikai kívánalmakat a beosztásnak megfelelő iskolai végzettséggel párosítsák. Erre utalnak a párt-, az állami és a szövetkezeti szervek állásfoglalásai. Vagyis a gazdaság és társadalom fejlődése során várhatóan egyre fontosabb mobilitási csatornává teszi a magasabb szintű szövetkezeti (gazdasági) vezetők körében az iskolát, mert különben a munkamegosztásban elfoglalt hely és a vele összefüggő tudásszint nincs összhangban, megoldhatatlansága konfliktushelyzetet okoz, aminek fenntartása működési zavarokhoz vezethet a társadalomban.

A két szövetkezettípusnál lefolytatott vizsgálat arra enged következtetni, hogy a régebbi – a forradalmi átalakulás kezdetén alakult – szervezetekben talán jobban konzerválódhatnak, újratermelődhetnek ezek az ellentmondások. Mindenesetre tanulmányozásuk növelheti a praxis előrelátását a vezetőképzésben és a kádermechanizmus fejlesztésében is. Mindezek alapján úgy gondoljuk, hogy az iskola szerepe a szövetkezeti (gazdasági) vezetők mobilitásában várhatóan növekedni fog.

Ugyanakkor a szervezetek szerepe – adott iskolai végzettségre támaszkodva – mindig alapvető lesz a modern gazdasági szervezetek vezetőinek mobilitásában, többek között azért is, mert a vezető nem légüres térben mozog, hanem a társadalmi tevékenységcserében a társadalmi életet átszövő sokféle szervezettel áll különböző intenzitású kapcsolatban. Ezen szervezetek nélkül – a társadalmi munkamegosztás mai fokán – a gazdaság és társadalom megszervezése nem képzelhető el.

JEGYZETEK

¹ Lásd *Bognár László-Simó Tibor*: Termelőszövetkezeti vezetők társadalmi mobilitásvizsgálata. Szövetkezeti Kutató Intézet 1974. (Kézirat.)

² Lásd *Bognár László-Simó Tibor*: Hétszáznyolcvanegy. (Az általános Fogyasztási Szövetkezetek vezetőinek mobilitásvizsgálata.) Szövetkezeti Kutató Intézet, 1973. 26. old. – Az összehasonlításoknál mindenütt e tanulmányban foglalt adatokra hivatkozunk.

³ Lásd *C. W. Mills*: Az uralkodó elit. Gondolat Könyvkiadó 1972. 394. old.

⁴ Lásd *Rutkevics M. N.-Filippov F. R.*: Társadalmi átrétegződés. Moszkva 1970.

⁵ Lásd Vidéki értelmiség helyzete. IV. köt. MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézet kiadványa, Budapest 1975. 15. old.

⁶ *Kulcsár Kálmán*: Az ember és társadalmi környezete. Gondolat Kiadó 1969. 215. old.

⁷ Lásd *W. H. Whyte*: The Organisation Man. (A szervezeti ember.) New York 1956.

⁸ Lásd *T. Kotarbinski*: Trektat o dobrej, rabocie. Wroclav-Varsó 1958.

⁹ Lásd *Szimon Chedak*: Sistem partyjne Europy Zachedniej: poehodnonie, ewolucja, funkcje, spolcsne. (Nyugat-Európa pártrendszerei, származásuk, fejlődésük, társadalmi funkciók.) Varsó 1961. 123. old.

¹⁰ Lásd *S. M. Lipset-R. Bendix*: Social Mobility in Industrial Society. (Társadalmi mobilitás az ipari társadalomban.) University of California Press 1959. 14. old.

¹¹ Részletesebben lásd *Erdei Ferenc*: „A mezőgazdasági üzemszervezés néhány elméleti és gyakorlati kérdése” (Budapest 1966.); *Simó Tibor*: „Szőlő-gyümölcsstermelő szövetkezetek a kiskörösi járásban” (Szövetkezeti Kutató Intézet 1964.) című művét.

¹² Engels a tekintélyt a „hatalom” és „autoritás” fogalmak szinonimájaként használja. Mi is így értelmezzük. *Engels*: A tekintélyről. *Marx-Engels* Válogatott művek I. köt. Szikra 1949. 617-620. old.

¹³ Ugyanott, 620. old.

A budapesti értelmiség kulturális életkeretei és szokásai*

Vizsgálatunk itt ismertett eredményei – ugyanúgy, mint a vidéki értelmiség kutatásánál – nem kultúrszociológiai jellegűek és igényűek. A kulturális vonatkozású kérdések ugyanis csak kiegészítették az értelmiségnek a társadalom struktúrájában elfoglalt helyére és funkciójára vonatkozókat, hogy hozzájáruljanak a budapesti értelmiségről alkotott kép teljesebbé tételéhez.

A kulturális tevékenységgel és a kulturális értékekhez való viszonytal kapcsolatos kérdések tehát inkább csak horizontálisan fogják át az értelmiség kulturális magatartásával, illetve tevékenységével kapcsolatos problematikát. Felmérte a megkérdezettek birtokában levő vagy aktivitásukat kifejező eszközöket, a fontosabb információs forrásokat, a szép- és szakirodalom olvasottságát, valamint a kulturális intézmények látogatottságát.

A budapesti felmérés során már felhasználtuk a vidéki vizsgálatok tapasztalatait. Egyes kérdéseket elhagytunk, illetve kiegészítettük a helyi sajátosságokat figyelembe vevő kérdésekkel. Részletesebb válaszokat kértünk a napilapok és a folyóiratok olvasására, a kulturális intézmények látogatottságára vonatkozólag. E korrekciók, valamint az értelmiségen belüli különböző rétegek aktívabb csoportjainak meghatározása az egyes kulturális tevékenységeken belül és a két vizsgálat eredményeinek összehasonlítása feltehetően plasztikusabbá teszik az értelmiségről alkotott képet.

A tanulmányban levő táblázatok elemzését a következő tematikus csoportosításban végeztük el: először a mintában szereplők tulajdonában levő házi-, illetve családi könyvtár nagyságát és a vásárolt könyvek mennyiségét vizsgáltuk. Másodsor ehhez kapcsolva feltártuk a szépirodalmi művek olvasottságában megnyilvánuló tendenciákat. A harmadik – viszonylag elhatárolható – terület volt a szakkönyvek, a folyóiratok és a napilapok olvasásának felmérése. Ezt követte az értelmiségiek információs lehetőségeinek vizsgálata, a kulturális intézmények látogatottsága; végül megpróbáltuk az értelmiségieket kulturális érdeklődés szerint csoportosítani.

* E tanulmány a budapesti értelmiség körében végzett vizsgálatunk egyik részanyagán alapul. A fogalmi értelmezéseket a vidéki értelmiséggel kapcsolatos közleményeinkben ismertettük.

A budapesti értelmiség olvasási szokásai.

A családi könyvtár nagysága és gyarapítása

A budapesti értelmiségiek 90⁰/₀-ának néhányszáz, több mint egyharmadának 500-nál több kötetből álló házikönyvtára van.

Vegyük először a saját (a továbbiakban családi) *könyvtár nagyságát*. A vidéki felmérést előkészítőkkel összhangban az 500 kötetet meghaladó könyvtárat vettük nagy családi könyvtárnak. Ilyennel rendelkezik a budapesti értelmiségiek 35⁰/₀-a (a vidékiek 20,5⁰/₀-a).

A *foglalkozási rétegek* között viszonylag arányosan oszlanak meg a különböző nagyságú családi könyvtárak, s csak annyi észrevételezhető, hogy a műszakiak és a közgazdász-jogász csoportbeliek között az átlagosnál kisebb arányú a nagyobb családi könyvtárral rendelkezők aránya.

A *származás szerinti* kategorizálás szerint a vezető, illetve az értelmiségi szülőktől származók körében magas (48,2⁰/₀) a nagy könyvtárral rendelkezők aránya, és csak 6,5⁰/₀-uknak van 101 kötetnél kisebb könyvtára. A mezőgazdasági-fizikai származásúak között a legalacsonyabb a nagy könyvtárral rendelkezők aránya (24,5⁰/₀), és a legmagasabb (15,5⁰/₀) a 101 kötetnél kevesebbel rendelkezők aránya. A mintába kerültek 11⁰/₀-ának van 101 kötetnél kisebb könyvtára. (Ez az arány a vidékieknél 21,5⁰/₀.) Ez alátámasztja azt a más felmérések alapján megfogalmazott megállapítást, hogy az első generációban értelmiségivé vált fizikai dolgozók gyermekei magukkal hozzák a család kulturális miliójét, ami később is fontos determináns marad.

A családi könyvtár nagysága és a *korcsoportok* között annyiban van összefüggés, hogy a fiatalabbak között kisebb, az idősebbek között nagyobb arányban vannak nagy könyvtárral rendelkezők; a kisebb kötettségű családi könyvtárlajdonosok is inkább a fiatalabb generációhoz tartoznak. Ezt a pályakezdés, a családalapítási gondok stb. magyarázzák.

Más vizsgálatok tapasztalataival megegyező korrelációt találunk az *iskolai végzettség* és a könyvtárnagyság összefüggése között. Mind Budapesten, mind vidéken az alacsonyabb iskolázottsági szintek felé haladva csökken a nagy könyvtárral rendelkezők aránya, azon az általános tendencián belül, hogy a budapestieknél ez az arány jóval kisebb a vidékiek arányánál, mind az egyetemi diplomával, mind az érettségivel rendelkezőknél. A budapesti mintában és az egyéb vidéki városban születetteknél alig található különbség, de nagymértékben csökken a nagy családi könyvtárral rendelkezők aránya a falun születettek kategóriájában.

Az értelmiségi családok birtokában levő könyvtárak nagyságáról teljesebb képet kapunk, ha folytatjuk a vidéki értelmiségi vizsgálat azonos témájú kötetében megkezdett összehasonlítást.¹

*A megkérdezettek megoszlása a birtokukban levő könyvek száma alapján
(százalékban)*

Darab	Vidékiek	KMK- felmérés	Budapestiek
Nincs könyve	0,7	—	0,3
1— 50	8,8	4,0	2,8
51—100	12,0	11,0	8,2
101—200	21,7	19,0	15,2
201—300	36,0	20,0	37,9*
301—500	14,3	22,0	
501—1000	6,2	15,0	22,8
1001-nél több	0,3	7,0	12,3
Ismeretlen	—	2,0	0,5

* 200–500 között.

Forrás: Értelmiség, olvasás, könyvtár. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1970. A Könyvtártudományi és Módszertani Központ kiadványai 44. 17–18. old.

Az adatokból kitűnik a legmarkánsabb tendencia: a vidékiek és a budapestiek polarizáltsága. A vidékieknél a kisebb kötetszámú könyvtárak arányai jóval magasabbak, mint a fővárosiaknál; a nagyobb könyvtárak tulajdonosainak aránya Budapesten a vidékieknek a többszöröse. A szélsőségek a KMK felmérés eredményeiben nivellálódnak átlaggá (az általuk megállapított családonkénti 275 kötetes „átlag”).

Hasznos lenne, ha a családi könyvvállomány nagyságán túl, annak összetételéről is lenne valamilyen információ. Eddigi elemzéseinket azonban csak a könyvvásárlási aktivitás adataival tudjuk kiegészíteni. (Az országos könyvvásárlási adatokkal való összehasonlítást viszont megnehezíti, hogy a statisztikák mindig az évi könyvvásárlásra fordított összeget veszik alapul.)

Az egyes rétegeket tekintve a vidékieknél a nemek között jelentéktelen különbség van a könyvvásárlási aktivitásban, a budapestieknél pedig a különböző generációk könyvvásárlása mutat azonos képet.

Mind a vidéki, mind a budapesti felvétel tartalmazta a foglalkozási rétegek könyvvásárlásának adatait. Sok (évente 10 vagy ennél több) szakkönyvet vásárolnak vidéken a felsőoktatásban dolgozók, a pedagógusok és a népművelők; Budapesten is a felsőoktatásban dolgozók, a művész-népművelő csoport emelkedik ki. A párt- és az államapparátusban dolgozók is az átlag felett vásárolnak szakkönyvet. Vidéken a szakkönyvet nem vásárlók aránya a párt- és az államapparátusban dolgozók, a közigazdász-jogászok és a szabadfoglalkozásúak csoportjában magasabb az átlagnál.

A nagyobb számú (évente 20-nál több) szépirodalmi művet vásárlók aránya vidéken a népművelőknél, az egészségügyieknél, a felsőoktatásban dolgozóknál az átlag feletti. Itt a könyvet egyáltalán nem vásárlók arányaiban nincs jelentős különbség

a foglalkozási csoportok között. Budapesten a művész-népművelő és az egészségügyi csoportban levők a sok szépirodalmi könyvet vásárlók közé tartoznak, de a felsőoktatásban a párt- és az államapparátusban dolgozók is az átlag fölött vannak. A nem vásárlók között – ugyanúgy mint vidéken – nincs jelentős különbség. Az összesített (szak + szépirodalom) budapesti adatok azt mutatják, hogy az átlagot a pedagógusok képviselik, míg sok könyvet vásárlók közé a művész-népművelő, a felsőoktatásban dolgozók és az egészségügyiek csoportja tartozik. Viszonylag kevesebb könyvet vásárolnak a műszaki-agrár szakemberek, valamint a közgazdász-jogászok. A budapesti értelmiségiek 2,2, a vidéki értelmiségiek 5⁰/₀-a vallotta, hogy egyáltalán nem vásárol könyvet.²

2. táblázat

A nagy családi könyvtárral rendelkezők és a sok könyvet vásárlók aránya az egyes értelmiségi rétegeknél (százalékban)

Foglalkozási csoport	500-nál több kötetrel rendelkezik		Sok szakkönyvet vásárol		Sok szépirodalmi könyvet vásárol		Budapest n =	Vidék n =
	Budapest	vidék	Budapest	vidék	Budapest	vidék		
Párt- és államapparátusban dolgozók	43,8	12,6	24,8	9,9	28,1	23,4	32	111
Gazdasági vezetők, közgazdászok, jogászok	29,6	15,0	11,6	10,9	26,5	22,6	155	247
Műszakiak*	24,3	11,0	14,1	15,0	20,9	23,8	486	227
Pedagógusok	41,8	23,0	22,9	20,8	23,5	28,7	175	366
Felsőoktatásban dolgozók	49,5	34,0	35,4	32,1	32,7	32,0	113	53
Egészségügyiek	51,4	34,6	11,9	15,0	37,6	44,1	109	127
Művészek-népművelők	53,0	35,5	29,4	25,8	39,2	35,1	56	31

* Vidéken: műszakiak és agrárszakemberek.

Az adatokból látható, hogy a budapestiek minden rétegénél jóval nagyobb a nagy családi könyvtárral rendelkezők aránya, de a szakkönyvvásárlásnál a különbségek csökkennek, sőt a műszakiak és az egészségügyiek megelőzik budapesti társaikat. Ez a nivellálódási tendencia a szépirodalmat vásárlók arányainál a legszembetűnőbb.

Összegezve: a fővárosi értelmiség minden rétege jóval nagyobb arányban birtokol nagy családi könyvtárat, mint a vidékiek általában, de a vidéki egészségügyiek, műszakiak és az oktatásban dolgozók gyorsabb ütemű könyvvásárlása csökkenti ezeket a különbségeket.

A szépirodalom olvasottsága és az olvasmányok szerkezete

A vidéki – főleg a falvakban élő – értelmiség kultúraátadó, közvetítő funkciója jóval közvetlenebb, mint a fővárosban. Vidéken a véleménynyilvánítás és -irányítás a mindennapi interperszonális kapcsolatokban gyakran jelenlevő elem, és ebben az érte-

lemben ez átadó-közvetítő funkció magatartásmintaként fogható fel. (Ez nem jelenti azt, hogy az értelmiség más minőségű és jellegű magatartásformái nem szolgálnának ugyancsak mintaként.) A legmegalapozottabbnak az a feltevés látszik, hogy a települések nagyságának csökkenésével fordított arányban növekszik az értelmiségiek véleményirányító, befolyásoló szerepe.

Hasonló funkciója a fővárosi értelmiségnek is van, de ez az információk gyorsabb áramlása, a kontroll- és önkontroll tényezők jelenléte, a formális és informális vélemények, normák, értékelések gyorsabb, dinamikusabb váltakozása miatt nehezebben megragadható és természetesen más jellegű. (Erről bővebben csak a hasonló vizsgálatok szintézise és a további kutatás nyújthat.) Hogy a fővárosi értelmiség kulturaközvetítő funkciója, interperszonális kapcsolatai által hogyan és milyen mértékben nyilvánulhatnak meg, azt közvetve jelzik a vizsgálat azon eredményei is, melyek a más rétegekhez tartozókkal fenntartott társas (baráti, szakmai stb.) kapcsolatokat tárták fel.

Ha a vidéki értelmiség olvasási szokásait az elemzők pozitívan értékelték, a budapestiekénél ez még pozitívabb. Míg a vidékiek 30,2⁰/₀-a nem olvasott a megkérdezés előtti három hónapban szépirodalmi művet, addig ez az arány a budapestiekénél csak 16,3⁰/₀. A már említett 10 évvel korábbi KSH felmérésben – amely országos mintán, az iskolai végzettség alapján vizsgálta a nem olvasók arányát – az egyetemet végzettek aránya 16,8⁰/₀, az érettségivel rendelkezőké 28,6⁰/₀, az egyetemet végzett vezető állásúaknál 18,5⁰/₀. (Ezen belül az egyetemi végzettséggel nem rendelkezőknél az arány 24,5⁰/₀.) Tekintve, hogy a mi mintánkba kerültek közül sem mindenki végzett egyetemet (csak 82,4⁰/₀), feltételezhető, hogy az egyetemet végzett budapesti értelmiségnél a nem olvasók aránya kisebb 16,3⁰/₀-nál, és megközelíti a KSH felmérés 12,3⁰/₀-os eredményét, amelyet a budapesti egyetemet végzettek nem olvasóinál mutattak ki. Felhívjuk a figyelmet arra is, hogy az adatok és arányok értelmezésénél – vagy más kutatások eredményeivel való összehasonlításnál – nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a budapesti mintában 16,4⁰/₀ nem jelölte meg az olvasott könyvek számát, vagy egyéb okokból az ismeretlen kategóriába kellett sorolni. (A vidéki felmérésekben az ismeretlen csak 1,5⁰/₀.)

A budapestiek nagyobb aktivitása a szépirodalom olvasásában elsősorban az olvasott művek számával fejezhető ki. A sok könyvet olvasók aránya a budapesti értelmiségnél magasabb, a kevesebb művet olvasóké a vidékieknél.

3. táblázat

A budapesti és vidéki értelmiség megoszlása az utolsó három hónapban olvasott szépirodalmi könyvek száma alapján (százalékban)

Egy	Kettő	Három	Négy	Öt vagy több	Nem olvasott	Ismeretlen	N =
16,4	18,2	12,9	9,7	11,1	30,2	1,5	1223
6,1	11,5	13,3	15,2	30,8	16,4	16,3*	1132

* Ide soroltuk azokat is, akik nem jelölték meg az olvasott könyvek számát.

Említésre érdemes a nemek viselkedése is, a kérdésre a budapesti férfiak (18,7^{0/0}) kétszer nagyobb arányban válaszoltak tagadólag, mint a nők (9,4^{0/0}). A nem olvasók között vidéken a nők (19,8^{0/0}) még a budapesti férfiaknál is nagyobb arányban szerepelnek, és kétszer nagyobb a nem olvasó férfiak aránya (33,4^{0/0}), mint Budapesten. Míg vidéken a fiatalabb korosztályok (a 30-on aluliak) olvasnak inkább szépirodalmat, addig Budapesten a generációs csoportok között alig van különbség.

A munkahelyi beosztást tekintve vidéken a beosztási hierarchiában felfelé határozottan emelkedik a nem olvasók aránya; Budapesten ellentétes tendenciát találunk.

4. táblázat

Az utóbbi három hónapban szépirodalmi könyvet nem olvasók arányának megoszlása a beosztás alapján (százalékban)

Beosztás	Vidék	Budapest
Felső szintű vezető	14,9	37,2
Középszintű vezető	33,2	15,2
Beosztott dolgozó	25,7	17,1

5. táblázat

A sokat* olvasók és a nem olvasók foglalkozási rétegeken belüli arányai (százalékban)

Csoportok	N =		Szépirodalmat			
	Budapest	vidék	sokat olvasók		nem olvasók	
			Budapest	vidék	Budapest	vidék
Párt- és állami apparátusban dolgozók	32	111	12,4	15,3	6,3	37,9
Közgazdászok, jogászok	155	247	26,9	15,4	14,8	37,3
Műszakiak	486	227	20,6	15,9	20,9	34,8
Pedagógusok	175	366	34,3	26,2	10,9	23,8
Felsőoktatásban dolgozók	113	53	27,4	17,0	14,1	39,6
Egészségügyiek	109	127	24,0	24,5	12,8	23,6
Művészek-népművelők	56	31	23,8	27,0	16,1	22,6

* A sok könyvet olvasóknak azokat vettük, akik legalább négy szépirodalmi művet olvastak a felvételt megelőző három hónapban.

Az olvasási aktivitásban „vezet” a fővárosban a pedagógusok csoportja. A műszakiak viszont a nem olvasók arányában elsők, és a sok könyvet olvasóknál is szerény aránnyal szerepelnek. A párt- és az államapparátusban dolgozóknál a legkisebb a sok könyvet olvasók aránya, de a könyvet nem olvasóké is, így ők a legkevésbé polarizáltak.

A foglalkozási rétegek különbségei a szépirodalom olvasottságában – az „ismeretlen” és „nem mondott számot” kategóriák el nem hanyagolható arányai mellett – mind a budapesti, mind vidéki mintában a hét foglalkozási csoportban elég egyenletesen szóródnak. A táblázatok figyelmesebb összevetéséből azonban kiderül, hogy az utóbbi három hónapban csupán egy könyvet olvasók aránya vidéken a hét foglalkozási csoport közül hatban magasabb, mint Budapesten. A két könyvet olvasóknál már csak három foglalkozási csoport, a három vagy több könyvet olvasóknál már egy sem előzi meg a budapestieket; a három vagy annál több könyvet olvasók magasabb arányai egy-két kivétellel a budapesti foglalkozási csoportoknál találhatók.

A XX. századi külföldi szépirodalom olvasása egyes olvasás-szociológiai tapasztalatok szerint par excellence értelmiségi tevékenység, némi túlzással: karakterisztikus életmódelem. Ez magyarázható az értelmiség azon igényével, hogy el akar igazodni a modern társadalom természet- és önátalakító küzdelmeiben, és tudatosan szembe akar nézni a küzdelmek és konfliktusok során átélte általános emberi problémákkal. E problémák jelentős része – gyakran sajátos módon – a kortársi világirodalomban fogalmazódik meg. Az értelmiség kiemelkedő érdeklődését a modern világirodalom iránt a KSH által végzett országosan reprezentatív (12 000-cs) vizsgálat adatai is mutatják.³ Ezek szerint országosan az összes olvasmányok 8–9%-a XX. századi világirodalom, de például a kutatóintézetekben dolgozók összes olvasmányainak 28,5%-a jelenkori világirodalom. Ez a bölcsészettudományi egyetemet végzettekénél és a műszaki kutatóknál eléri a 30–40%-ot is.

Vizsgálataink szerint a vidéki értelmiségiek általában kevesebb XX. századi külföldi szépirodalmat olvasnak. A fővárosiak ilyen irányú olvasmányigénye azonos akár demográfiai rétegenként, akár iskolai végzettség szerint csoportosítjuk azokat.

Míg a XX. századi világirodalom iránti érdeklődés a fővárosban a beosztás szerinti csoportoknál szinte azonos, a vidékieknél az érdeklődés differenciáltabb, a beosztottak több ilyen könyvet olvasnak. A foglalkozási rétegeket tekintve Budapesten a pedagógusok, a felsőoktatásban dolgozók és az egészségügyiek olvassák inkább a műveket. (A kevésbé érdeklődő budapesti rétegek körülbelül azonos arányban olvassák, mint a leginkább érdeklődő vidéki foglalkozási rétegek.)

A XX. századi magyar irodalom olvasottságát vizsgálva kiderült, hogy több figyelmet kívül nem hagyható okból nem bizonyult szerencsésnek a magyar irodalmi művek kategorizálásánál a XX. századi cezúra megvonása. Ha megnézzük az idevonatkozó vidéki és budapesti táblázatok adatait, akkor azt látjuk, hogy konstans differenciáló tényezőn (vidéki vagy budapesti) túl csak a foglalkozási rétegek érdeklődésében mutatkozó differenciák érdemelnek figyelmet. A foglalkozási rétegeknél mind vidéken, mind Budapesten a pedagógusok a legaktívabb olvasók, de Budapesten a többi réteg érdeklődése is csak igen kis mértékben alacsonyabb. Vidéken nagyobbak a különbségek: a pedagógusoknál jóval kevesebbet olvasnak a műszakiak, a párt- és az államapparátusban dolgozók, a gazdasági vezetők és a felsőoktatásban dolgozók. E tendenciák is alátámasztják, hogy a magyar társadalom jól elkülöníthető szakaszai irodalmának olvasottságáról nem kaphatunk képet.

6. táblázat

A foglalkozási csoportok megoszlása az utóbbi három hónapban olvasott szépirodalmi könyvek száma alapján (százalék)

Foglalkozási csoport	Egy		Kettő		Három vagy négy		Öt és több		Ismeretlen és nem mond számot		N =	
	könyvet olvasók											
	vidék	Budapest	vidék	Budapest	vidék	Budapest	vidék	Budapest	vidék	Budapest	vidék	Budapest
Párt- és állam- apparátusban dolgozók	16,2	15,6	18,9	18,8	18,9	25,0	8,1	9,3	—	25,0	111	32
Közgazdászok, jogászok*	16,6	13,5	15,8	19,5	22,2	35,6	5,7	12,1	2,4	4,5	247	155
Műszakiak**	14,5	16,9	21,6	20,0	19,0	25,4	8,8	10,6	1,3	6,2	227	486
Pedagógusok	14,7	11,4	18,9	28,7	27,1	32,6	14,7	18,3	0,8	5,1	366	175
Felsőfokú oktatásban dolgozók	17,0	15,0	15,1	20,5	20,7	32,7	5,7	12,4	1,9	5,3	53	113
Egészségügyiek	22,8	11,0	17,3	15,6	18,9	31,1	15,8	15,7	1,6	13,7	127	109
Művészek- népművelők***	16,1	7,1	22,6	26,7	25,8	30,4	12,9	12,5	—	7,2	31	56

* Vidéken: gazdasági vezetők.

** Vidéken: műszaki és agrár-értelmiségiek.

*** Vidéken: népművelők.

A kortársi, illetve a XX. századi magyar és világirodalom iránti érdeklődés mértékét meg sem közelíti a *klasszikus* (a XX. század előtti) *irodalom* olvasottságának aránya. Ezen belül azonban a *klasszikus világirodalmi műveket* csekély arányban többen olvassák, mint a magyar (a XX. század előtti) klasszikusokat. A vidékiek és a budapestiek között mind az olvasók arányában, mind az olvasmányok mennyisége között az eddigeknél jóval kisebbre zsugorodnak a budapestiek javára mutatkozó különbségek: a budapestiek $20-22\frac{0}{10}$ -a, a vidékiek $15-17\frac{0}{10}$ -a olvasott a felvételt megelőző három hónapban legalább egy XX. század előtti világirodalmi művet.

A foglalkozási rétegek közül Budapesten csekély differenciákkal a párt- és az államapparátusban dolgozók és a pedagógusok a legjobb olvasók, míg vidéken – ugyancsak kis különbségek mellett – a szabadfoglalkozásúak, a népművelők, a pedagógusok és az egészségügyiek, akik a többi rétegekhez viszonyítva nagyobb arányban olvasnak klasszikus világirodalmat.

A magyar *klasszikusokat* olvasók aránya az előző kategóriához képest a legkisebb. (Csökken az e műveket nem olvasó budapestiek és vidékiek arányai közötti különbség is.) Az idősebb generációk közül valamivel többen választják olvasmányaikat e kategóriákból, mint a fiatalabbak. A különböző foglalkozási rétegek között is kicsi a különbség. Budapesten a felsőoktatási dolgozók, a művészek-népművelők olvassák legkevésbé ezeket a műveket, míg az egészségügyiek, a párt- és az államapparátusban dolgozók körében kedvelt olvasmányok. Míg a vidékiek közül a magasabb beosztásúak – bár csekély arányban – többet olvastak magyar klasszikusokat, a budapestiekénél nincs számottevő különbség.

Az *esztétikailag alacsonyabb értékű művek* (a kódolásnál ide soroltuk a lektúrt, a ponyvát, és a krimit, a továbbiakban: szórakoztató irodalom) olvasottságának vizsgálata azt mutatja, hogy az arányokban alig van különbség a budapestiek és a vidékiek között ($20,5$, $21,6\frac{0}{10}$). A demográfiai csoportokat tekintve a budapestiek között az idősebbek kevesebb szórakoztató irodalmat olvasnak, mint a fiatalabb korosztályok. A vidékieknél nincs ilyen különbség, és a beosztás sem differenciál. A budapestiekénél a magasabb beosztásúak valamivel több szórakoztató irodalmat olvasnak. A felsőoktatásban dolgozók, a pedagógusok, a művészek-népművelők pedig az átlagnál valamivel kevesebb szórakoztató irodalmat olvasnak mind vidéken, mind Budapesten.

Az iskolai végzettség tekintetében mind a vidékieknél, mind a budapestiekénél a minta nagy hányadát kitevő két-két csoportban (az érettségizettekénél és a hagyományos diplomával rendelkezőknél) szinte azonos a szórakoztató műveket olvasók aránya. A vidéki és budapesti értelmiségiek olvasási aktivitása e művek iránti érdeklődésben mutat legnagyobb egyezést: mindkét kategóriának egyötöde olvasott ilyen műveket a vizsgálatot megelőző három hónapban.

A szépirodalmi művek olvasottságának megoszlása
(százalékban)

Irodalom	Vidék	Budapest
XX. századi világ-	53,3	36,25
XX. századi magyar	48,2	36,9
Szórakoztató	21,6	20,5
Magyar klasszikusok	21,0	8,5
Világ klasszikusok	21,2	16,5

A budapestieknél a sorrend a kortársi világirodalommal kezdődik, ezt megközelíti a XX. századi magyar irodalom olvasottsága. Itt határvonalat húzhatunk, mert a művek további kategóriái iránti „maradék” érdeklődés – szinte teljesen azonos arányú megoszlásban – jóval alacsonyabb. Egyenletesebb az esése az érdeklődési görbének a vidékieknél. A szórakoztató irodalomnál előforduló találkozási pont után a vidékieknél meredeken „esik” a klasszikus irodalom olvasottságának görbéje.

A sajtó és a folyóiratok olvasottsága

Van olyan vélemény, hogy az értelmiségnek nagyobb az információigénye, mint más társadalmi csoportoknak. Az igény mértékéről a rendszeresen olvasott sajtótermékek arányainak alakulása ad képet.

A sajtótermékeken belül a budapesti értelmiségiek 4,2⁰/₀-a nem olvas *napilapot*, és más lapot sem. A „Népszabadság”-ot 60, a „Magyar Nemzet”-et 30⁰/₀-uk olvassa (természetesen más lapokat is). A „Népszabadság” a legnépszerűbb a közgazdászok-jogászoknál és a pedagógusok között, jóval kevésbé az egészségügyieknél, ők nagyobb arányban olvasnak „Magyar Nemzet”-et (38,6⁰/₀), mint „Népszabadság”-ot (31,2⁰/₀).

A többi foglalkozási csoportban a „Népszabadság”-ot és a „Magyar Nemzet”-et nem olvasók aránya – a teljes minta 47,5⁰/₀-a – legalább kétszer akkora, mint az egyéb lapokat, például a „Népszabadság” mellett „Magyar Nemzet”-et is olvasók – a teljes mintában 29,5⁰/₀ – aránya. Felmérésünk adatai nem erősítik meg azt a véleményt, hogy a „Magyar Nemzet” „az értelmiség” lapja.

A napilapokat egyáltalán nem olvasók aránya a művész-népművelő csoportbelieknél valamivel magasabb az átlagnál (7,8⁰/₀).

Budapesten az *általános (irodalmi és ismeretterjesztő) folyóiratokat leginkább a felsőoktatásban* dolgozók (66,4), a pedagógusok (59,4) és a művész-népművelő csoportba tartozók (64,8) olvassák, míg legkevésbé a műszaki-ágrár értelmiségiek (53,9) és az egészségügyiek (54,1⁰/₀).

A beosztás szerint megkülönböztetett csoportok közül a középszintű vezetők olvasnak viszonylag kevesebbet (50⁰/₀). A beosztotknál és a felsőszintű vezetőknel ez az arány 46,8⁰/₀. Az általános folyóiratok olvasottságát (a megkérdezettek fele nem olvas ilyet) többszörösen megelőzi a szakfolyóiratok olvasottsága (csak kb. minden 5–6. értelmiségi nem olvas szakfolyóiratot – 18⁰/₀).

Olvasási aktivitásukkal kiemelkednek a párt- és az államapparátusban, a felső-

oktatásban dolgozók, az egészségügyiek, de a pedagógusok sem maradnak el sokkal mögöttük. Ugyanakkor a művész-népművelő csoporthoz tartozók alig olvasnak szaklapot. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez kevésbé mérvadó, mivel az egyes művészeti ágakban kevés folyóirat jelenik meg. Beosztás szerint a felső szintű vezetők közül körülbelül minden 20., a beosztottak közül körülbelül minden 5-7. értelmiségi nem olvas rendszeresen szaklapot.

Szakkönyvek olvasottsága

Budapesten a nők valamivel kisebb arányban (69,3⁰/₀) olvasnak szakkönyveket a férfiaknál (76,9⁰/₀), vidéken 37,2, illetve 46,5⁰/₀ az arány. Tehát a budapesti férfiak és nők közül kétszer annyian olvasnak szakkönyvet, mint a vidékiek. A szakkönyv-olvasásban megmutatózó generációs különbséget a fiatalok némileg nagyobb aktivitása jelzi. A magasabb iskolai végzettség általában nagyobb olvasási aktivitással párosul, de a budapestiek aránya itt is kétszerese a vidéki értelmiségnek. Az érettségivel rendelkező budapestiek ($n=85$) 38,9 a vidékiek ($n=229$) 65,5⁰/₀-a nem olvasott az utóbbi 3 hónapban szakkönyvet. Az egyetemi diplomával rendelkezőknél ez az arány Budapesten ($n=931$) 23,4, vidéken ($n=840$) 52,5⁰/₀.

A szakkönyv-olvasásban megnyilvánuló aktivitás elemzésénél igen óvatosan kell eljárunk, mert egyrészt a budapesti felvételnél a megkérdezettekre volt bízva annak megítélése, hogy mit sorolnak a szakkönyvek közé; másrészt itt is elég magas arányokban (10,3-31,3⁰/₀-ig) szerepel a felvétel eredményeinél az ismeretlen és a nem mondott számot összesített kategória (vidéken csak 1,6⁰/₀ az ismeretlen).

Budapesten a felsőoktatásban dolgozók kicmelkedően magas arányban olvasnak szakkönyvet, de a pedagógusok, a párt- és államapparátusban dolgozók is meghaladják az átlagot. Az egészségügyiek, a közgazdász-jogász csoport, s még inkább a művészek-népművelők kategóriájába tartozók a szakkönyvek nem olvasásában „járnak élen”. Vidéken a felsőoktatásban dolgozók szintén igen aktívak, s csekély distanciával az egészségügyiek, a műszakiak is, és csak ezután következnek a pedagógusok. A párt- és az államapparátusban dolgozók háromnegyed része nem olvasott szakirodalmat az utóbbi három hónapban. A vidéki felmérésben szereplő az ismeretterjesztő művek kategóriája is. Ott a teljes mintában szereplők 70-90⁰/₀-a nem olvasott ilyen művet. *Összegezve*: a budapestiek egynegyede, a vidékieknek több mint a fele nem olvasott szakkönyvet a megkérdezésüket megelőző három hónapban.

A szakkönyvek és folyóiratok olvasottságán túl azt is megkérdeztük, hogy milyen szakmai információs forrásoknak tulajdonítanak fokozottabb jelentőséget, illetve honnan szerzik szakmai információikat.

8. táblázat

A megkérdezettek információs forrásának megoszlása

Információs forrás	Százalék
Szakmai folyóiratok, lapok	92
Szakkönyvek	88
Szakmai egyesületek rendezvényei	44
Szervezett szakmai továbbképzés	47
Tapasztalatcsere látogatások	45
Kötetlen beszélgetések kollégákkal	75
Rádió	30
Televízió	39

A budapesti értelmiségiek számára tehát a legfontosabb szakmai információs forrásokat a szakfolyóiratok, a szakkönyvek és a kollégákkal történő kötetlen beszélgetések jelentik, ezt követik a szakmai továbbképzés, a tapasztalatcsere-látogatások és szakmai egyesületek rendezvényei (ezeket a formákat nehéz elválasztani egymástól).

A különböző foglalkozású budapesti értelmiségiek közül a szakfolyóiratokból elsősorban a felsőoktatásban dolgozók és az egészségügyiek szerzik a szakmai információkat (a 92⁰/₀-os átlaggal szemben 96–97⁰/₀-uk).

A szakkönyvekből szerzett információkat a közgazdászok-jogászok használják a legkevésbé: 79⁰/₀ a teljes minta 97⁰/₀-ával szemben. (A közgazdászok-jogászok közé soroltuk a vállalati gazdasági vezetőket, akiknél szakmai problémát jelent a döntés, a vezetés és irányítás is.)

A kollégákkal folytatott beszélgetések formája – mint szakmai információs forrás – elsősorban az egyetemi-főiskolai oktatók és a pedagógusok között terjedt el (81–83⁰/₀), míg ezzel a lehetőséggel a közgazdászok-jogászok élnek a legkevésbé (67⁰/₀).

Az említett három legfontosabb szakmai információs forrásra a különböző beosztásban dolgozók nagyjából azonos mértékben támaszkodnak. A szakfolyóiratokból a középszintű vezetők 95, a felsőszintű vezetők 92, és a beosztottak 89⁰/₀-a szerzik az információt. A szakkönyvek használatánál beosztás szerint nem találunk eltéréseket. A kollégákkal történő szakmai tárgyú beszélgetések viszont a beosztott dolgozók között terjedtek el az átlagnál valamivel nagyobb mértékben (77⁰/₀), a felső- és középszintű vezetőknel valamivel kevésbé (75 és 73⁰/₀).

A válaszokból kibontakozó kép alapján „közepes” jelentőségűnek tekinthető szakmai információs források közül a szervezett szakmai továbbképzés leginkább a pedagógusoknál (65⁰/₀) és az orvosok-gyógyszerészek csoportjában (60⁰/₀) gyakori, a legritkább (41–41⁰/₀) viszont a felsőoktatásban dolgozók és a műszakiak körében.

A tapasztalatcsere-látogatások alkalmával szerzett szakmai információkra a felső-

oktatásban dolgozók (58⁰/₀) és a pedagógusok (57⁰/₀) hivatkoznak az átlagosnál gyakrabban, míg ez az információs forrás az egészségügyiek számára a legkevésbé jelentős (33⁰/₀).

Szakmai egyesületi rendezvényeken főként a felsőoktatásban dolgozók (56⁰/₀) és az orvosok-gyógyszerészek (52⁰/₀) szereznek szakmai információkat, ez a párt- és az államapparátusban dolgozók számára a legkevésbé fontos (28⁰/₀ említi).

A különböző beosztású budapesti értelmiségiek közül a szakmai továbbképzés a középszintű vezetők 43, a felsőszintű vezetők 47 és a beosztott dolgozók 53⁰/₀-ának jelent szakmai információs forrást. A tapasztalatsere-látogatásoknál fordított a sorrend: ez a forrás a középszintű vezetők számára a legfontosabb, a felsőszintű vezetők 47 és a beosztott értelmiségiek 42⁰/₀-ával szemben 51⁰/₀-uk jelölte meg. A beosztási szint emelkedésével a szakmai egyesületi rendezvényeket egyre többen említették a szakmai információ forrásai között (a beosztottak 43, a középvezetők 47 és a felső szintűek 51⁰/₀-a).

A szakmai információszerzés szempontjából a tömegkommunikációs eszközök viszonylag nagy jelentőségűek a pedagógusok számára (a televíziót 66, a rádiót 55⁰/₀-uk jelölte meg), az orvosok-gyógyszerészek viszont alig támaszkodhatnak ezekre az eszközökre (15-19⁰/₀ említi).

A művészek-népművelők és egyéb szabadfoglalkozásúak (a televíziót átlagosan, a rádiót átlagosnál nagyobb arányban) minden felsorolt információs forrást az összes többi értelmiségi foglalkozási csoportnál kisebb arányban veszik igénybe. Ez valószínűleg munkájuk jellegének következménye.

A tömegkommunikációs eszközök elsősorban a beosztott értelmiségiek számára jelentenek szakmai információs forrást. A rádiót a felsőszintű vezetők 21, a középszintű vezetők 28 és a beosztott értelmiségiek 33⁰/₀-a említette. A televíziónál a tendencia ugyancsak, csak a beosztási szintek közötti eltérés kisebb; a megfelelő sorrend: 34, 36 és 42⁰/₀.

A szakmai információs forrásokat eddig aszerint vizsgáltuk, hogy adnak-e információt a megkérdezetteknek. Lényegesebb azonban az, hogy a felsorolt forrásoknak a budapesti értelmiség különböző csoportjai milyen fontosságot tulajdonítanak. Ennek megállapításához megkértük a válaszadókat, hogy a felsorolt információs források közül válasszák ki azt a hármat, amelyeket a legfontosabbnak tartanak, és ezen belül is állítsanak fel fontossági sorrendet.

Figyelemre méltó, hogy az információs források fontosságában a vidéki és fővárosi értelmiségiek mennyire azonos sorrendet jelöltek meg.

A szakfolyóiratot az egészségügyiek kétharmada az első legfontosabb szakmai információs forrásnak tekinti, és ugyanígy vélekedik a többi foglalkozási csoport nagy része is. Csak a pedagógusok jelentenek kivételt: mindössze 45⁰/₀-uk sorolta első helyre a szakfolyóiratokat. Számukra (és a műszakiak számára) ugyanis a szakkönyv majdnem annyira fontos információs forrás, mint a szakfolyóirat (30-31⁰/₀-uk első helyen említi a szakkönyvet).

9. táblázat

*A válaszok megoszlása arra a kérdésre, hogy milyen forrásból szerzi szakmai információit első-, másod-, illetve harmadsorban?
(százalékban)*

Foglalkozás	Szakfolyóiratból			Szakkönyvekből			Személyes érintkezésből			N =
	1.	2.	2.	1.	2.	3.	1.	3.	3.	
	helyen említi									
Párt- és állam- apparátusban dolgozók	53	25	6	28	31	9	3	19	41	111
Közgazdászok-jogászok	58	14	3	19	40	8	9	17	38	247
Műszakiak	52	19	8	30	39	7	7	21	45	227
Pedagógusok	45	20	10	31	33	8	11	19	46	366
Felsőoktatásban dolgozók	59	27	5	26	41	14	11	19	58	53
Egészségügyiek	67	17	4	17	49	9	8	12	39	127
<i>Fővárosi értelmiség átlaga</i>	53	19	7	26	39	9	9	19	44	

A szakfolyóirat tipikusan „első helyes”, a személyes érintkezés pedig tipikusan „harmadik helyes” forrás. A szakkönyvet a második helyen említették a legtöbben – néhány rétegnél „versenyben van” az első helyért is (pl. a pedagógusok és a párt- és államapparátusban dolgozóknál).

A vidéki értelmiség megfelelő adataival összehasonlítva tekintsük át, hogy a különböző foglalkozású budapesti értelmiségiek milyen arányban említették első három helyen (tehát legfontosabb forrásként) a szakfolyóiratot, a szakkönyvet és a személyes érintkezést.

10. táblázat

A megkérdezettek megoszlása aszerint, hogy az információs források között milyen fontossági sorrendet állított fel (százalékban)

Foglalkozási csoport	Szakfolyóirat		Szakkönyv		Személyes érintkezés	
	Budapest	vidék	Budapest	vidék	Budapest	vidék
Párt- és államapparátusban dolgozók	84	84	68	51	63	71
Közgazdászok-jogászok	75	79	67	62	64	80
Műszakiak	79	75	76	73	63	91
Pedagógusok	75	75	72	73	76	72
Egyetemi-főiskolai oktatók	91	92	81	91	88	70
Orvosok-gyógyszerészek	88	91	75	76	59	54
Átlag:	79	79	74	70	72	76

A megkérdezettek a szakfolyóiratot Budapesten és vidéken azonos módon értékelik, míg a szakkönyvet Budapesten, a személyes érintkezést pedig vidéken tekintik többen szakmai információs forrásnak. Ez arra is utal, hogy a szakfolyóiratok megrendelhetők, de a szakkönyvek beszerzésénél vidéken nehézségek vannak.

A szakfolyóiratokat mind Budapesten, mind vidéken az egyetemi-főiskolai oktatók és az orvosok-gyógyszerészek közül említették a legtöbben első helyen legfontosabb szakmai információs forrásként, de Budapesten és vidéken lényegében egyformán ítélik meg az egyes foglalkozási csoportokban is. (A szakfolyóirat a közgazdász-jogászok számára vidéken, a műszakiak számára pedig Budapesten valamivel fontosabb forrás.)

A szakkönyvek mind Budapesten, mind vidéken a felsőoktatásban dolgozók számára a legfontosabbak, és a legkevésbé tartják fontosnak mind vidéken, mind Budapesten a párt- és az államapparátusban dolgozók, valamint a közgazdászok-jogászok.

A vidéki adatok elemzésénél kiderült, hogy a műszakiak (és bizonyos fokig a közgazdászok-jogászok is) milyen nagy mértékben tekintik információs forrásként a személyes érintkezést. Budapesten viszont ez a két foglalkozási csoport ennek az információs forrásnak az átlagnál is kisebb jelentőséget tulajdonít. A felsőoktatásban dolgozók és a pedagógusok Budapesten az összes többi foglalkozási csoport

portnál fontosabb szakmai információs forrásnak tartják a személyes érintkezést, ugyanakkor vidéken – az egészségügyiek mellett – e két csoportnak a legkevésbé fontos.

Az egyes értelmiségi foglalkozási csoportok megítélése az adott szakmai információs forrásról a munka jellegével hozható kapcsolatba. De ha egy adott foglalkozási csoport ugyanazt a forrást Budapesten homlokegyenest ellenkezően ítéli meg, mint vidéken, illetve az információs forrást igen különböző mértékben tartja fontosnak, akkor a magyarázattal bajban vagyunk. Mi lehet például az oka annak, hogy a vidéki műszakiak (és a közgazdászok-jogászok) számára a személyes érintkezés lényegesen fontosabb szakmai információs forrás, mint a budapestieknek? Kétségtelen, hogy a vidéki műszaki értelmiség is igényli a szakmai információt és lehet, hogy az egyéb információs források szükségossége miatt tartják ennyire fontosnak a szóbeli informálódást.

Az információ iránti igény ugyanis – véleményünk szerint – függ a megszerzhető információ értékétől és – szakmai információról lévén szó – a megszerzett ismeretek hasznosításának lehetőségétől is. (A szakmai információk esetében a pusztán kíváncsiságnak feltehetően kicsi a szerepe.)

A pedagógusoknál viszont fordított a helyzet. Talán magyarázatot ad erre az, hogy vidéken a szétszórtság miatt nehezebb számukra a személyes érintkezés (ez a különböző városokban lakó felsőoktatásban dolgozóknál is fennáll); az egy munkahelyen dolgozók kevés új szakmai információt nyújthatnak egymásnak.

Feltételezhető továbbá – és ennek nem mondanak ellent az önállóság iránti igényre, illetve az önálló munkavégzés lehetőségére vonatkozó adatok –, hogy a vidéki pedagógusok és egyetemi-főiskolai oktatók körében kisebb a kezdeményezőkézség (csetleg a kezdeményezési lehetőség) és ezért kevésbé hasznosíthatják a megszerzett szakmai információkat. (Nem tisztázott kellően, hogy a különböző foglalkozási csoportoknál mit tekinthetünk szakmai információnak.)

A három legfontosabb forrást együttvéve – a különböző beosztású budapesti értelmiségiek adatai alapján – a folyóiratok inkább a vezetők, a tömegkommunikációs eszközök és részben a szakkönyvek inkább a beosztottak számára jelentenek fontosabb szakmai információs forrást; ezek a tendenciák a vezetési szintek között is megfigyelhetők. Ugyanakkor a személyes érintkezés a középszintű vezetőknél a legfontosabb információs forrás.

11. táblázat

A vezetők véleményének megoszlása az információs források fontosságáról (százalékban)

	Szafolyóirat	Szakkönyv	Személyes érintkezés	Rádió és televízió
Beosztott dolgozók	75	74	67	18
Középszintű vezetők	83	73	79	13
Felső szintű vezetők	87	68	72	6

A vidéki felmérés feldolgozói utalnak arra, hogy elsősorban a falvakban élő értelmiségiek számára az egyes intézmények (pl. a művelődési házak) inkább kulturális tevékenységük, aktivitásuk terét jelentik, semmint kulturális igényeik kielégítését. Tekintettel arra, hogy a vidéki és a fővárosi értelmiség kulturális tevékenységi formáinak különbségei nem voltak tisztázottak, a budapesti felmérés nem kísérte meg feltérképezni azokat a lehetőségeket, amelyek a fővárosi értelmiségiek számára a kulturális-közművelődési aktivitás fórumait jelentik. Ebből következően az elemzés az értelmiségieket inkább csak mint „befogadókat” közelíti meg. (A következő fejtegetés korántsem azzal a szándékkal fogalmazódott meg, hogy az értelmezés kerete legyen a vidéki és budapesti felmérés anyagának, csupán megkísérli a felmérési adatok különbségeinek egyféle, közművelődési problematika szempontjai szerinti interpretációját.)

A könyvek, a napi- és a hetilapok, folyóiratok igen nagy hányadához elvileg vidéken és Budapesten is azonos feltételek mellett juthat hozzá az érdeklődő. Mások viszont a lehetőségei például a mozik, a múzeumok, a kiállítások és még inkább a hangversenyek, a színházak gyakori vagy ritkább, de rendszeres látogatásának. (Ezekben az összehasonlításokban a „vidék”, illetve „vidéki” nivelláló s egyébként is operacionalizálhatatlan fogalma – afféle „átlag” –, ami mögött ott van az apró falvak, a nagyközségek, a kis- és nagyobb városok „kulturális objektumokkal” való ellátottságának nem kis különbsége is.) Mások is említik a vidéki értelmiség nosztalgiaját a főváros kulturális lehetőségei iránt. Ugyanakkor közismert a „pestiek” panaszkodása a fővárosi élet zaklatottságára, amelyben a folyamatos kulturális „fogyasztásra”, illetve aktivitásra késztetés miatt a szabadabb, az egyénre szabott kultúra kialakulására kevésbé van lehetőség. Az igazság azonban valószínűleg valahol másutt keresendő. Vidéken – s nyilván elsősorban a falvakban – a kulturális vonatkozásban „ingerszegény” környezet valóban kevésbé generálja az igényeket, és a korlátozottság állapota ellen küzdők igényességre való törekvését legalább annyira sorvasztja, mint serkenti a kulturálódásra fordított energia, idő, pénz állandó és kényszerű túlinvesztálása is. Viszont ebből a kialakuló és állandósuló, lappangó „másodrendű” vidéki „léttudatból” is táplálkozik a vidékieknek a fővárosiak kulturális nivójára vonatkozó túlértékelése is.

Ez a túlértékelés azon alapul, hogy a valóban összehasonlíthatatlanul jobb és nagyobb – de az egyének által csak korlátozottan kihasznált és így jórészt csak absztraktként létező – fővárosi lehetőségek a vidékieknél valóságosan kihasznált lehetőségként feltételeződnek. Holott a fővárosiak „mérhetetlen” – illetve annak vélt – kulturális lehetőségei individuális sikon számtalan – itt fel nem sorolható – ok miatt a feltételezettnél kisebb mértékben realizálódnak. Csak kisebb részük válik, szublimálódik ténylegesen megélt kulturális élménnyé, épül be az életmódba. Ugyanakkor gyakran a budapestiek is túlértékelik a vidékiek „gondolator érlelő”, meditatívabb életvitelre való lehetőségeit. Már csak azért is, mert egyrészt az értelmiségnek az ilyenfajta életvitelre vidéki régióként (települési nagyságától, jellegétől függően) is igen különböző mértékben van lehetőségük. A huzamosabb ideig „nyugodtabb” körülmények között élők nem kis része pedig nyomasztónak, elviselhetetlennek érzi ezt a közeget és arra törekszik, hogy „zajosabb” (= dinamikusabb) környezetbe jusson. Közben nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a vidéki értelmiség szabad idejének nagy részét kitölti a közéleti tevékenység, egyes csoportjainál a kultúráközvetítés

– szükséges, nélkülözhetetlen és így nem kis értékű – hétköznapi apró munkája, rutin-feladatai, a kisebb mértékben előforduló „üresjáratok” is. A budapestieknél pedig az állandó „birtokon belülség” – a kulturális lehetőségek állandó és bő választéka, könnyen elérhetősége – a választás, a válogatás szabadsága, még inkább a szabadság tudatának megszokottsága a mindennapi gondok mellett az egyén valóságos lehetőségeinek ki nem használását is eredményezheti. A korlátozottság tudata náluk kevésbé hat az aktivitásra stimuláló tényezőként. Ugyanakkor a kulturális értékek „konzumálását” a fővárosiaknál feltehetően inkább befolyásolják az ad hoc döntéseket inspiráló reklámok, az „intim”, a „jólétesült” információk.

A vidéki régiók és a főváros kulturális intézményekkel való ellátottságának különbségeivel a tudományos kutatás gyakorlata is találkozik, például oly módon, hogy a – régióként is nagy változatosságot mutató – különbségek az értelmiségi életmód vizsgálatánál állandó együtttható tényezőként jelentkeznek, amit az átfogó – az értelmiség társadalmon belüli helyzetét célzó – vizsgálatok nem hagyhatnak figyelmen kívül. (Nem is hagyják, a kultúrszociológiai vizsgálatoknak általában ez az egyik kiindulópontja.) Az alapvető társadalmi-gazdasági életfeltételeken és meghatározókon túl ugyanis az értelmiségi rétegnek az értelmiségi léthez szükséges „infrastrukturális” feltétele a kulturális intézményekkel való ellátottság. Az intézmények az értelmiség speciális tevékenységének materiális alapjai, amelyek nélkül funkcióját csak részben, illetve korlátozottan képes ellátni. Hogy az empirikus társadalom-kutatásban ez fontos, azt alátámasztja az is, hogy más országokban is végeznek hasonló vizsgálatokat. Például Puljiz jugoszláv kutató megállapítja, hogy a városi lakosság által élvezett jobb oktatási és kulturális feltételrendszer nem más, mint „területi”, „művelődési” járadék.³ Gyakorlatilag a helyzet a következő: míg a fővárosban azt kell eldönteni, hogy „melyiket nézem, hallgatom meg” stb.; ugyanakkor a falusias településeken a választás elsősorban abban nyilvánulhat meg, hogy a néző dönt: „Ezt megnézem vagy nem”, és az elutasítás vagy elfogadás mellett más műsor, darab stb. megnézésére nincs lehetőség. Tehát a fővárosiaknak az elutasítás, illetve az elutasítással kifejezett érték-választás lehetősége sokszorosa a vidékiekének, mert ez a választási szabadság (ami magában foglalja az elutasítás szabadságát is) fokozatosan csökken a település nagyságával, ami általában szoros összefüggésben van az intézményi ellátottsággal.

A színház-, hangverseny-, múzeum-, mozi- és könyvtárlátogatás gyakorisága

Ahhoz, hogy a budapesti értelmiségieknek a főbb kulturális intézmények látogatásában kifejeződő aktivitásáról képet alkothassunk, célszerűnek látszik először a látogatás polarizáltságát vizsgálni.

A megkérdezettek megoszlása a kulturális létesítmények látogatottságának gyakorisága szerint (százalékban)

Intézmény	Gyakori látogatók		Soha nem látogatók	
	vidék	Budapest	vidék*	Budapest
Színház	21,1	30,4	13,7	5,4
Kiállítás, múzeum	—	26,1	—	6,5
Opera, hangverseny	—	20,4	—	18,3
Mozi	20,3	27,9	11,4	4,6
Könyvtár	—	47,3	—	25,5

* A „nincs rá lehetőség” és a „soha” válaszok együtt.

A táblázat alapján megállapíthatjuk, hogy a fővárosiaknak 25⁰/₀-a gyakori (havonta egynél több) látogatója a kulturális intézményeknek, és kb. ugyanennyien az intézményeket sosem látogatók közé sorolják magukat.

A vidékiek „rosszabb” arányai itt is szembetűnőek. Vegyük először a színházba járás különbségeit.

A budapesti és vidéki értelmiség megoszlása a színházba járás gyakorisága alapján (százalékban)

Helység	Gyakran	Soha, vagy nincs rá lehetőség	N =
Budapest	30,4	5,4	1132
Szeged	26,0	10,4	222
Miskolc	24,8	6,3	254
Kecskemét	50,0	10,7	56
Hódmezővásárhely	28,1	12,5	32
Más város	18,8	16,6	48
Más járási székhely	14,4	13,3	249
Falu	15,2	21,7	336

Annak ellenére, hogy városokként, illetve településenként igen nagyok a különbségek a mintába kerültek között, mégis logikusnak tűnik az a tendencia, hogy a település nagyságának csökkenésével függ össze – de a nagyság csökkenésének arányai-val már jóval kevésbé – a színházba gyakran járók arányainak változása.

*A gyakori látogatók részvétele
a különböző kulturális rendezvényeken**
(százalékban)

Foglalkozás	Színház	Opera, hangverseny	Kiállítás, múzeum	Mozi	N =
Párt- és államapparátusban					
dolgozók	43,7	12,5	12,5	28,1	32
Közgazdászok-jogászok	27,8	18,1	20,0	28,4	155
Műszaki-agrár					
szakemberek	24,8	16,5	20,4	28,3	486
Pedagógusok	24,3	19,5	37,7	24,5	175
Felsőoktatásban dolgozók	31,8	29,2	39,8	29,2	113
Egészségügyiek	35,8	26,5	23,8	29,3	109
Művészek-népművelők	41,1	41,2	41,5	29,4	56
<i>Teljes minta átlaga:</i>	30,3	20,4	26,1	27,9	1132

* A foglalkozási rétegek 35—50%-a a könyvtárakat gyakran látogatók közé tartozik és csak a felsőoktatásban dolgozóknál 65%. Ezeknek az aránykülönbségeknek azonban nem tulajdoníthatunk nagyobb jelentőséget a családi könyvtár nagysága miatt.

A gyakori látogatók arányairól készített táblázatból kitűnik, hogy a felsőoktatásban dolgozók és a művész-népművelő csoport aktivitása emelkedik ki. Az átlagot a pedagógusok és az egészségügyiek képezik, de nincs nagy „lemaradás” a többi réteg-nél sem. Bizonyos homogenitás észlelhető a közgazdász-jogász csoportnál és a műszakiaknál – az „alsó-közép” szektort alkotva –, és lazább kapcsolódással a felsőoktatásban dolgozóknál és az egészségügyiekénél, akik viszont a „felső-közép” szektort képezik. A pedagógusok lennének a „közép”, míg a művész-népművelő csoport és a párt- és államapparátusban dolgozók a polarizált – de azonosságot is mutató – „rendhagyóbb” csoport.

Említést érdemel még, hogy a különböző foglalkozási csoportoknál nagyjából azonos a mozilátogatás gyakorisága. A ritkán látogatóknál a legkisebb arányokkal a felsőoktatásban dolgozók szerepelnek a művész-népművelő csoporttal együtt. A pedagógusok aránya sem emelkedik az átlag fölé, amit körülbelül a műszaki-agrár csoport, valamint a párt- és államapparátusban dolgozók képviselnek.

15. táblázat

*A ritkán látogatók részvétele
a különböző kulturális rendezvényeken
(százalékban)*

Foglalkozási réteg	Színház	Opera, hangverseny	Kiállítás, múzeum	Mozi	Könyvtár	N =
Párt- és államapparátusban dolgozók	3,2	12,5	9,4	—	37,5	32
Közgazdászok-jogászok	7,0	24,5	10,3	9,0	29,7	155
Műszaki-agrár szakemberek	5,8	20,6	6,0	4,3	22,7	486
Pedagógusok	4,6	17,1	2,3	5,7	24,6	175
Felsőoktatásban dolgozók	4,4	12,4	2,7	0,9	16,8	113
Egészségügyiek	5,5	14,6	14,6	5,5	35,8	109
Művészek-népművelők	4,0	7,8	3,9	2,0	29,4	56
<i>Teljes minta átlaga:</i>	5,4	18,3	6,5	4,7	25,8	1132

16. táblázat

*A kulturális rendezvények gyakori látogatóinak megoszlása
életkori bontásban
(százalékban)*

Korcsoportok	Színház	Opera, hangverseny	Múzeum, kiállítás	Mozi	Könyvtár	n =
60 évesek és idősebbek	27,9	24,6	33,3	26,0	37,6	69
55—59 év közöttiek	28,6	24,6	27,2	20,4	53,3	77
50—54 év közöttiek	30,3	28,8	30,6	23,4	40,5	111
40—44 év közöttiek	26,0	18,2	22,6	21,4	42,5	383
30—39 év közöttiek	35,1	17,6	27,4	29,1	50,6	316
30-on aluliak	33,5	21,5	28,8	49,0	62,0	163
<i>A ritkán látogatók</i>						
60 évesek és idősebbek	15,9	26,0	20,2	8,7	40,7	69
55—59 év közöttiek	5,2	15,6	11,7	7,8	29,8	77
50—54 év közöttiek	6,3	14,4	8,1	4,5	22,6	111
40—49 év közöttiek	6,3	21,9	5,7	6,3	27,5	383
30—39 év közöttiek	2,8	14,9	4,1	2,2	24,4	316
30-on aluliak	3,7	16,6	3,7	2,5	17,2	163

Ha a különböző generációk tekintetében is megvizsgáljuk a látogatás gyakoriságát, akkor megállapíthatjuk, hogy a 40 évnél fiatalabbak két korcsoportja a színház- és a mozilátogatásban „vezet”, az 50 éven felüliek három korcsoportja viszont a zenei élményeket és a kiállításokat, a múzeumokat részesíti előnyben, amellet, hogy a többi intézmény látogatásában is átlagos aktivitást mutat. A 40 és 49 év közöttiek a legalacsonyabb arányt képviselik. Feltehetően ez az a korosztály, amelyiknek mind a munkahelyén, mind a közéletben – és a családban is – a legtöbb elfoglaltsága van, s valószínű, hogy ez a legtöbb pluszmunkát vállaló generáció is. Az 50 és 54 év közöttieknél is észlelhető bizonyos aktivitásnövekedés – és a ritkán látogatóknál is inkább a fiatalabb generációk arányaihoz áll közelebb. Ennek az lehet a magyarázata, hogy gyermekeik már önállósodtak és így a pluszmunkájuk is kevesebb. Az 55 éven felülieknél enyhe polarizálódást látunk: az aktivitás alig csökken, viszont nagymértékben növekszik a ritkán látogatók aránya. Az érdeklődés lanygulásának az egészségi állapot lehet elsősorban az oka.

17. táblázat

*A mozilátogatásban megnyilvánuló aktivitás
különböző településeken
(százalékban)*

Település	Legalább havi		Nem látogat	n =
	egy	két		
	látogatás			
Budapest	47,7	27,8	4,7	1132
Szeged	57,3	21,2	7,7	222
Miskolc	33,4	14,1	6,3	254
Kecskemét	41,8	23,2	8,9	56
Hódmezővásárhely	37,5	28,1	9,4	32
Más város	50,0	20,8	16,7	48
Járási székhely	42,2	21,7	7,8	249
Falu	40,7	22,0	16,1	336

Ha a moziba gyakran látogatók kategóriáját bővítjük a legalább havi egy alkalommal járók arányaival, akkor a vidéki városok és települések arányai közelebb kerülnek a fővárosiakéhoz.

*A mozilátogatásban megnyilvánuló aktivitás
Budapesten és vidéken az iskolai végzettség szerint
(százalékban)*

Végzettség szintje*	Gyakori látogatók		Nem látogatók		n =	
	Budapest	vidék	Budapest	vidék	Budapest	
Középfokú végzettségűek	25,4	20,6	8,4	10,5	130	296
Felsőfokú végzettségűek	28,3	20,5	4,3	10,4	1002	884

* A kisszámban előforduló egyéb iskolai végzettséggel rendelkezőket e két csoportba soroltuk (megkezdett közép- vagy felsőfokú iskola, egyéb diploma).

A budapesti közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezőknél egyaránt magasabb a moziba gyakran járók aránya, mint a vidékieknél. Ugyanakkor a moziba nem járóknál mind a két csoportban a vidékiek „vezetnek”. Feltűnő viszont, hogy a más esetekben differenciáló iskolai végzettség a vidékieknél itt semleges tényező.

Kulturális aktivitás a különböző jellegű diplomások csoportjainál

A budapesti értelmiségiek között végzett felmérés során kísérletet tettünk arra is, hogy a megszerzett diploma jellege szerinti rétegződés alapján is megvizsgáljuk a kulturális szokásokat. Abból az előzetes feltevésből indultunk ki, hogy az értelmiségiek az egyetemi évek során már megkapják a kulturális érdeklődésüket nagymértékben befolyásoló impulzusokat, amelyek meghatározzák a később kialakuló és megerősödő kulturális szokásaikat.

Ha a gyakori kategóriák arányainak összevetéséből indulunk ki és a magasabb százalékok alapján megkíséreljük a kilenc típus aktivitásában egymáshoz hasonló csoportjait egymás mellé rendezni, akkor igen laza „szektorok” különböztethetők meg.

A táblázat első három helyét elfoglaló humán csoport igen kézenfekvő okokból preferálja a vizsgált intézmények által nyújtott – túlnyomóan humánjellegűnek mondható – élményeket, ismereteket. Nem teszi kérdéssé e csoport aktivitásában való kiemelését első helyen, és a „nem látogatók” általában hasonló vagy nagyobb arányai sem, de nem segíti a pontosabb distinkciók megtételét sem.

Nehezebb a második, az előzőnél kevésbé aktív csoport elhatárolódása. A közzgázdászokat nem lehet a műszakiak elé tenni – akiknél nem nagy arányban, de minden pozícióban aktívabbak – a nem látogatóknál meglevő nagyobb arányok miatt. A kisszámú egyéb diplomával rendelkezők igen egyenetlenül aktívak: mindenki jár moziba, színházba, de legkevesebben hangversenyre, operába. A reálszakosok a leginkább homogének: a legkisebb az aktívak és a passzívak aránya.

*Az intézményeket gyakori és nem látogatók arányai
diplomatípus szerint
(százalékban)*

A diploma típusa	Gyakran látogatók				Nem látogatók				n =	
	Színház	Opera, hang- verseny	Kiállítás, múzeum	Mozi	Színház	Opera, hang- verseny	Kiállítás, múzeum	Mozi		
Humán egyetem	36,0	23,9	37,6	27,9	4,1	14,7	3,0	5,1	197	I.
Művészeti főiskola	34,7	47,9	65,4	17,4	8,7	4,3	8,6	4,3	23	
Orvosgyetem	36,3	26,6	25,7	29,2	4,4	13,3	13,3	4,4	113	
Közgazdasági és jogi egyetem	33,3	19,5	22,2	31,7	4,1	17,1	6,5	5,7	123	II.
Állatorvosi és agrár egyetem	31,3	18,7	34,4	18,7	9,3	18,8	12,5	6,2	32	
Társadalomtudományi egyetem	26,6	—	26,8	53,4	—	53,4	6,6	—	15	
Műszaki egyetem	28,0	18,8	21,2	28,1	4,6	16,3	3,9	3,2	410	III.
Reálszakos egyetem	20,6	13,7	27,6	17,2	—	10,3	—	3,4	29	
Nincs egyetemi végzettsége	25,9	16,1	20,0	26,4	10,8	30,9	11,9	7,6	185	

20. táblázat

*A könyvet vásárlók és olvasók megoszlása
diplomatípusok szerint
(százalékban)*

A diploma típusa	Évente 20 könyvet vásárol	500-nál több könyve van	Négy vagy több könyvet olvasott	Ötnél több általános folyóiratot olvas	Három vagy több könyvet olvas	Négy-nél több szak- folyóiratot olvas	Nyugati és keleti folyóiratot olvas	Népszabadságot + egy másik lapot olvas
Humán egyetem	58,9	51,8	35,5	16,8	26,0	24,4	6,1	14,7
Orvosegyetem	56,6	49,6	23,1	3,5	14,2	21,2	14,4	8,8
Művészeti főiskola	56,6	52,7	40,3	17,0	30,7	69,5	—	4,0
Közgazdasági és jogi egyetem	49,6	39,1	29,2	9,8	26,0	30,9	4,1	17,9
Állatorvosi és agráregyetem	31,3	21,8	21,9	—	31,2	19,0	3,1	9,0
Társadalomtudományi egyetem	47,7	13,2	53,4	6,0	26,6	26,7	—	13,0
Műszaki egyetem	42,5	27,8	20,0	5,6	23,7	23,4	14,6	9,8
Reálszakos egyetem	37,9	27,6	17,0	3,0	41,3	34,0	13,8	3,0
Nincs egyetemi végzettsége	34,6	23,8	20,1	3,2	22,9	8,1	3,2	8,6

21. táblázat

A nem olvasók megoszlása diplomatípusok szerint*
(százalékban)

A diploma típusa	Szépirodalmat	Általános folyóiratokat	Szakirodalmat	Szakkönyveket	Csak magyar folyóiratokat	Napilapokat
	olvasók					
Humán egyetem	13,2	34,0	17,8	13,7	73,1	5,6
Orvosegyetem	11,5	52,2	31,9	10,6	59,3	4,4
Művészeti főiskola	17,3	—	34,9	26,0	56,5	4,0
Közgazdasági és jogi egyetem	10,6	44,7	28,5	14,6	73,2	1,6
Állatorvosi és agrár egyetem	25,1	66,0	31,3	22,0	62,5	6,0
Társadalomtudományi egyetem	6,6	47,0	20,0	33,3	60,0	—
Műszaki egyetem	18,3	50,7	21,9	15,9	48,8	4,1
Reálszakos egyetem	10,4	48,0	10,4	7,0	41,5	—
Nincs egyetemi végzettsége	21,6	49,9	32,9	32,9	56,2	5,4

* A könyvet nem vásárlók és akiknek nincs saját könyve olyan csekély arányokban szerepelnek az egyes diplomatípusoknál! — 0 és 1 százalék között —, hogy ezek gyakorlatilag figyelmen kívül hagyhatók.

Az állatorvosi-agrár diplomások egyaránt hasonlíthatók a műszakiakhoz és a közgazdasági és jogi diplomásokhoz.

A hasonlóságok és különbségek elég egyenletes megoszlása alapján kérdéses, hogy a felsorolt öt diplomafajta aktivitási „mutatók” alapján alkothat-e egy, az aktivitás szempontjából közbülső csoportot. Az viszont kétségtelen, hogy az egyetemi végzettséggel nem rendelkezők – az azonos nagyságrendű diplomás csoporthoz viszonyítva – szinte minden aktivitási mutatóban a legalacsonyabb arányokkal szerepelve a többi csoport mögött helyezkednek el.

Ha folytatjuk az aktivitási mércék diplomatípusok szerinti összehasonlítását és csoportosítását, ezt kiterjeszthetjük az olvasási szokások című fejezetben vizsgált területekre és akkor itt is észlelhető az intézmény látogatás elemzésénél kirajzolódó kontúrok. A humán csoport nagyobb aktivitást mutató arányaival itt is kiemelkedik az egyéb diplomás csoportokból, és elkülöníthetőségeket a passzivitást jelző arányaik sem korrigálják. A „köztes” csoportot a közgazdasági és jogi, valamint a műszaki végzettségűek alkotják. Az előbbieket határozottan aktívabbak, amit csak kevésbé befolyásol passzivitási arányaik némileg kiegyensúlyozottabb megoszlása. A mezőgazdasági szakot végzettek itt a magasabb passzivitási mutatóik miatt egy árnyalattal az egyéb és a relászakos diplomások mögé kerülnének. A diplomával nem rendelkezők e területeken nem is különíthetők el a „köztes” csoporttól, inkább annak az alsóbb régióját alkotják.

A kulturális szokások regisztrálása a diploma típusa szerinti jelzés az értelmiségen belül működő, a heterogenitás irányába mutató – legalábbis kulturális vonatkozású – tendenciák létezéséről.

Adatainkból – a budapesti értelmiség társadalmi helyzetének feltárását célzó vizsgálat részeként – néhány fontos kulturális szokásról, e szokásokban megnyilvánuló tendenciákról, azok intenzitásáról kaptunk információt. Ezek az információk elsősorban e társadalmi csoport munkakörülményeivel, belső rétegződésével, képzettségével, aktivitásával kapcsolatos kutatás eredményeit egészítik ki. Az elemzések során már utaltunk arra, hogy a vizsgálatban a kultúrával kapcsolatban feltett kérdések inkább csak extenzív módon járták körül az értelmiség kulturális életének kereteit, és csak a magatartás, a szokás szférájában megragadható karakterisztikus vonásokat vizsgálták.

JEGYZETEK

¹ Az összehasonlítás kiindulópontja *Polónyi Péter és Kamarás István* 1200-as országos mintával készült felmérése.

² A szövegközi tábláknál, ahol volt lehetőség összevonásokra, közöljük a vidéki felmérés adatait is.

³ *Puljiz, Vlado*: A falusi lakosság társadalmi és térbeli differenciálódása. (Socialna i prostorne differencijacija soeskog stanovnistva.) *Nase Teme*, 1973. 3. sz. 546–556. old.

TÁJÉKOZÓDÁS

POLONYI PÉTER

Antihumanista tendenciák a jelenlegi kínai vezetés ideológiai platformjában

A jelenlegi kínai vezetés nézetei elleni harcban elengedhetetlen feladatunk, hogy vizsgáljuk és bíráljuk azt az ideológiai platformot, amelynek alapján a jelenlegi kínai vezetés áll, vagyis a kommunista és munkáspártok zömének egységes politikájával szemben álló különvonalat, amelyet általában maoizmusnak nevezünk.

A maoista ideológia és gyakorlat legtöbbször homlokegyenesen szemben áll egymással, ami persze megkönnyíti a leleplezését, de nehezíti a valódi ideológiai bázis kimutatását. A kínai vezetés gondosan vigyáz arra, hogy valódi céljait marxista tételek mögé bújtsa. Éppen ezért számunkra különösen jelentősek azok a kínai megfogalmazások, amelyek nem marxista, sőt egyértelműen anti-marxista jellege azonnal szembetűnő. Ezek egyike a közelmúltban a Lin Piao és Konfuciusz ellen indított kampány során hangoztatott humanizmusellenesség, amely marxista eszmének próbálja feltüntetni a kulturális örökség tagadását, egyben tagadja a kommunista pártok magasztos humanista küldetését, s közvetett módon kifejezi azt a politikai hozzáállást, amelyet a kínai vezetők számos kül- és belpolitikai kérdésben az emberhez való viszonyukban tanúsítottak.

Természetesen nem ellentmondás nélküli ez a tendencia sem, mint ahogy szá-

mos belső ellentmondása van a heterogén bázisra épült maoizmusnak is. A humanizmusellenesség ideológiai megalapozásában is kimutathatók bizonyos ellentétek, amelyek abból táplálkoznak, hogy ez az ideológiai bázistól részben független belpolitikai érdekeknek van alárendelve, olyan politikai erők erősödésének megakadályozását szolgálja, amelyek szembeszegülhetnének a maoista vezetéssel. A jelenleg Beethoven és Schubert, vagy a korábban Debussy ellen folytatott kampány során ugyanis világos a közvetlen politikai indíték: a maoista ideológia monopóliumának megingása az értelmiség érintett rétegeiben, illetve mindenféle külföldi befolyás kiküszöbölése. Valójában tehát vannak a kampánynak manipulatív céljai is.

Ismerve azonban a kínai vezetőknek a háború és béke kérdéseiről tett különböző nyilatkozatait, az emberélet lebecsülésével kapcsolatos állásfoglalásait, nem mellőzhető azoknak a nézeteknek a vizsgálata, amelyek legutoljára az európai zenével és a kínai kulturális örökséggel kapcsolatos sajtókampányban kaptak hangot.

Az antihumanizmus tételeit leginkább a kulturális területen használják, s egész rendszerré nem álltak össze. Ezeknek az antihumanista tételeknek a deklarálása mégis arról tanúskodik, hogy a maoiz-

mus ideológiai bázisában igen komoly következményeket rejtő veszélyek húzódnak meg, amelyek kritikus bel- és külpolitikai helyzetekben a potenciális veszélyből tényleges pusztító erővé válhatnak.

A marxista filozófusok között – a marxizmus klasszikusai állásfoglalásainak értelmezése körül – az utóbbi években kibontakozott vita fényében is kétségtelen, hogy mindaz, amit Mao Ce-tung és más kínai vezetők az emberi kultúráról, az emberi humánusról mondtak és mondanak, nagyon távol áll a marxizmus szellemétől és tételeitől, bármennyire is marxistának próbálják azt feltüntetni. Figyelemre méltó jelenség az is, hogy kínai részről az e kérdésben kibontakozott nemzetközi vitákat mindig is ellenségesen figyelték, s a Szovjetunió ellen hangoztatott egyik vádjuk éppen az, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártja a szocialista humanizmus jegyében folytatja politikáját és harcát az emberiség boldog jövőjéért.

Mao Ce-tung már a negyvenes évek elején, a jenani periódusban világosan megfogalmazta ezzel kapcsolatos tételeit, amelyekre a mai vitában szüntelenül hivatkoznak. Az irodalom és a művészet kérdéseiről 1942-ben Mao megállapítja: „a világon csak konkrét emberi lényeg létezik, elvont emberi lényeg nem. Osztálytársadalomban pedig csak olyan emberi lényegről lehet szó, amelynek meghatározott osztályjellege van; osztályon kívüli emberi lényeg nincsen.” E tételek első pillantásra látszólag megfelelnek a Feuerbach-tézisekben megfogalmazott marxi álláspontnak, amely a mai kínai napisajtó hasábjain is gyakran helyet kap: „az emberi lényeg nem valami az egyes egyénben benne lakozó elvontság. Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége.”

Csakhogy amíg Marx e zseniális tételt az európai fejlődés 2500 éves folyamatának eredményeként fogalmazta

meg, amely folyamat kialakította, magától értetődőnek vette a személyiséget, s e tételében csupán a történelmi és társadalmi helyére tette azt, addig Mao Ce-tung és követőinek megfogalmazása mögött nincs meg e történelmi háttér, az emberi lényeg általuk végrehajtott „helyére tevése” még attól a kevés jogától is megfosztotta a szubjektumot, amelyre az a kínai társadalmi fejlődés során szert tehetett.

A személyiség fejlődésének problematikája a kínai társadalomtörténet legkevésbé vizsgált területi közé tartozik, de itt nincs lehetőség a kérdés történelmi előzményeinek akár futólagos áttekintésére sem.

A továbbiakban kizárólag a kínai sajtó 1974 eleji anyagaira támaszkodva próbálunk képet adni a marxista osztályszemlélet maoista eltorzításáról, amely a marxizmus helyes felismeréseit végletekig torzítva tagadja az emberi humánus, az emberi kultúra minden folyamatosságát, ez utóbbi értékeit pedig egy teljesen leegyszerűsített „fekete-fehér osztályharc” séma gyakran teljesen mesterségesen kialakított rubrikáiba sorolja.

A *Zsenmin Zsipaó* 1974. január 14-i számában közzétett Csao Hua-cikk tagadja, hogy a különböző osztályok tagjai bármiféle közös érzéssel rendelkezhetnek, s ezen az alapon elképzelhetetlennek tartja más korszakokban létrehozott művészeti alkotások mai élvezetét. Ugyanebben a számban Csü Lan szerint „a modern revizionisták, annak érdekében, hogy elmosásák a proletariátus és a burzsoázia közötti lényegi különbséget, a burzsoáziától átvették az emberi lényegről szóló tanítás ócska fegyverét”. A cikk ezután támadásokat intéz a szovjet kulturális élet ellen, ahol „az egész emberiség sajátját képező” érzelmekről és érzésekről esik szó. A cikkíró szerint az olyan fogalmak, mint a „népi jelleg”, „összemberi jelleg” az emberi lényegről szóló burzsoa tanítás sajátjai. A *Zsenmin*

Zsipao 1974. január 19-i számában Beethoven IX. szimfóniájáról ez olvasható: „Szó sem lehet . . . arról, hogy a polgári gondolkodás bármiféle mérgeget terjesztünk. A polgári humanizmus, az emberi lényegről szóló tanítás e zene által hirdett eszméje ma, amikor a szocialista építést folytatjuk, s a proletárdiktatúrát szilárdítjuk meg, rendkívül értelmetlen.”

A Zsenmin Zsipao 1974. január 24-i számában ezek a gondolatok még általánosabban, még világosabban vannak megfogalmazva: „Amióta az emberi társadalom szembenálló osztályokra bomlott, azóta nincs semmiféle egységes kultúra, csak osztálykultúra létezik. Létezik a kizsákmányoló osztályok kultúrája; létezik a feltörekvő osztályt képviselő haladó kultúra, s létezik a hanyatló osztály gondolkodását tükröző reakciós, rothadó kultúra. Ez a kétféle kultúra minden korban harcban áll egymással . . . A történelem során minden osztály azt tette, hogy szembefordult az egyik kultúrával és védelmezte a másik kultúrát, mindössze ennek jellege változott. Ami napjainkban nem tartozik a proletár kultúrához, az feudális, burzsoá, revizionista kultúra . . . a forradalom során meg kell semmisíteni a feudális, polgári és revizionista kultúrát, s létre kell hozni és fejleszteni kell a proletariátus vadonatúj kultúráját.”

A látszatra marxista megközelítés itt is a teljes egyoldalúságot takarja, hiszen nem a múlt kritikus megközelítése, hanem teljes tagadása és meghamisítása dominál.

Lenin egészen másként foglalt állást a proletárkultúráról szóló határozatban: „A marxizmus mint a proletariátus forradalmi ideológiája azáltal tett szert világtörténelmi jelentőségre, hogy korántsem vetette el a polgári korszak igen becses vívmányait, hanem ellenkezőleg, magáévá tette és feldolgozta mindazt, ami az emberi gondolkodás és kultúra több mint kétezeréves fejlődésében érté-

kes volt. Csakis ezen az alapon és ebben az irányban továbbfolytatott, a proletárdiktatúra, mint minden kizsákmányolás ellen folyó végső harc gyakorlati tapasztalatai által meghirdetett munka ismerhető el az igazi proletárkultúra fejlesztésének.”

A *Vörös Zászló* 1974. 4. számában, Csu Lan „Bíráljuk elmélyültebben az emberi lényegről szóló burzsoá tanítást” című cikkén a humanizmus (amelyet a szerző az emberi lényeggel azonosít) és az osztályharc merev szembeállítására vonul végig. A szerző véleménye szerint: „A történelem osztályharcának tapasztalata azt tanítja, hogy valamennyi reakciós osztály osztálya politikai hatalmának megszilárdítása érdekében feltétlenül az emberi lényegről szóló tanítás terjesztéséhez folyamodik a néptömegek felletti eszmei uralmának megerősítése érdekében.”

E megközelítésnek megfelelően Konfuciusz valóban ellentmondásos etikájának kizárólag egyik oldalát hangsúlyozza, a régi konzerválásra irányuló törekvést, s figyelmen kívül hagyja a belháborúk szüntelen pusztítása közben megszólaló humánus hangot.

A lenini felfogás szerint a győztes proletariátus saját kultúrájának kiépítésekor kritikailag elsajátít minden addig létrehozott értéket, s helyzetéből adódóan (a proletariátusnak a forradalom előtt nincs lehetősége a művelődésre) a hangsúly az elsajátításra van, amely dialektikusan elválaszthatatlan a kritikai magatartástól. A „kulturális forradalomnak” a hatvanas években megfogalmazott kínai értelmezésében – noha a forradalom győzelmekor Kínában a tömegek kulturális színvonala a kelet-európainál összehasonlíthatatlanul alacsonyabb volt – a hangsúlyt a kritikára, sőt a tagadásra helyezték. A „kulturális forradalom” fogalma teljesen azonosult a minden régi örökséggel leszámoló morális átneveléssel; magának a kínai felfogású szocialis-

ta forradalomnak pedig az így értelmezett „kulturális forradalom” lett a legfontosabb mozzanata.

A „kulturális forradalom” kibontakozásakor 1966-ban közzétett elveik szerint a szocialista forradalom három szakaszból áll: a politikai forradalomból (1949), a tulajdonviszonyok terén végrehajtott gazdasági forradalomból (1956) és a „kulturális forradalmak” sorozatából, amelyeknek nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, mint az előző kettőnek.

A szocialista forradalomnak, a szocialista kulturális forradalomnak valóban az új arcú szocialista ember létrehozása a célja, e folyamat során azonban a múlt értékeinek átmentése nélkülözhetetlen mozzanat, s ha a maoizmus ezzel kapcsos-

latos elméletét és gyakorlatát bíráljuk, ezt azért tesszük, mert ott a múlt értékeivel való gyökeres szakítás mellett inkább a múlt egyes retrográd vonásainak újjáéledése figyelhető meg, mint a szocialista embereszmény megvalósulása. Számos kínai tradíció (így például a hagyományosan erős kollektívizmus) rossz és jó vonatkozásai egyaránt megmutatkoznak, a kínai vezetés azonban felhasználásuknál elsősorban saját politikai érdekeit nézi, s ezek fegyelmező, ellenőrző lehetőségeit tartja szem előtt, vagyis mindent a hatalmi érdekeinek rendel alá.

A maoista koncepció tehát tagadja az emberi humánus és az emberi kultúra folyamatosságát, s antihumanista tendenciái szembenállnak a szocialista humanizmus alapeszméivel.

INTÉZETI HÍREK

BALAZS JOZSEF

Közös munkák a békés együttélés és ideológiai harc témakörében néhány szocialista országban

A szocialista országok Tudományos Akadémiai Elnöksége mellett működő, „A két világrendszer békés egymás mellett élésével kapcsolatos ideológiai harc kérdései”-vel foglalkozó Nemzetközi Problémabizottság 1975. január 14–16 között tartotta ülését Moszkvában. Az ülésen a Magyar Problémabizottság képviselőjében dr. Balogh István kandidátus, a Társadalomtudományi Intézet tudományos osztályvezetője, a Magyar Problémabizottság tagja és Balázs József, a Magyar Külügyi Intézet tudományos osztályvezetője, a Magyar Problémabizottság titkára vett részt.

A Nemzetközi Problémabizottság XIII. ülése konstruktív légkörben zajlott le, több olyan dokumentum került kidolgozásra, amelyek az érintett témakörben nemcsak 1975-re, hanem több évre meghatározzák a sokoldalú tudományos együttműködés fő irányait és formáit. A XIII. ülés résztvevői a következő négy témát vitatták meg:

1. A Problémabizottság nemzeti tagozatainak beszámolója a XII. és XIII. ülés között végzett munkáról.

2. Az 1975–1976-os együttműködési terv pontosítása. Az 1976–1980-as öt éves tudományos együttműködési terv kidolgozása.

3. A Problémabizottság „Információs bulletin”-jének kiadásával kapcsolatos kérdések.

4. A Problémabizottság XIV. ülésének összehívása.

A XIII. ülés első munkanapján – az egyes napirendi pontok tárgyalása előtt – Mityin akadémikus rövid előadást tartott, amelyben döntően azzal foglalkozott, hogy az enyhülés előrehaladásával, sőt visszafordíthatatlanná válásával egy időben szélesedik, élénkül és egyre fontosabbá válik a nemzetközi méretekben folyó ideológiai küzdelem.

A nemzetközi ideológiai harc kiszélesedésének objektív okai vannak. A nemzetközi imperializmus az elmúlt évek során a világpolitika, a világgazdaság területein súlyos vereségeket szenvedett, és ez a folyamat tovább tart. A katonai erőviszonyok gyökeres megváltozása, a szocialista világrendszer dinamikus fejlődése szinte már végérvényesen lehetetlenné teszi az imperialisták részéről a katonai erőszak – a háború – totális alkalmazását a szocialista társadalmi rendszerek felszámolására. Ez nem azt jelenti, hogy a fejlett tőkésországokban valamennyi jelentős politikai, gazdasági és katonai tényező elismeri és megérti az erőviszonyok ilyen jellegű megváltozását és azok következményeit. (Sajnos a politikai és

a katonai „hégák” a legtöbb tőkésországban megtalálhatók még.)

Mindezeket figyelembe véve meg kell állapítanunk, hogy a nemzetközi erőviszonyokban bekövetkezett változások hatására a tőkés körök a politikai, gazdasági és katonai szférákban folyó küzdelem mellett különös megkülönböztetéssel foglalkoznak az ideológiai harccal, főleg a politikai ideológiával, és a marxizmus-leninizmus diszkreditálásának, felhígításának kísérletével.

Ezekben találjuk azokat az objektív okokat, amelyekre a nemzetközi ideológiai harc előtérbe kerülése visszavezethető. Mityin akadémikus rámutatott, hogy ellenségeink és ellenfeleink ebben a harcban – többek között – arra törekszenek, hogy az ideológiák konfrontációját megfosszák a tudományos értékektől és érvektől, és az ideológiai diverzió, a propaganda-háború színvonalára degradálják. Ezt azért teszik vagy kísérlik megtenni, mert a marxizmus-leninizmus tudományos igazságával szemben nincsenek valóságos, a szembesítést kiálló tudományos érvek. A tudományos érvek helyett az antikommunista ideológia – lényegében hamis tudat, a kapitalizmus néha szimplifikált apológiája – minden szocialista értéket tagadó, szitkozódó, saját magával is ellentmondásba kerülő, szubjektív propaganda-konstrukcióját teremti meg, és így az ellenséges lélektani hadviselés kap nagyobb prioritást, mint a tudományos értékek harca, akár a jelenlegi harcról, akár a jövőről van szó.

Mityin akadémikus végül felhívta a figyelmet a szocialista országok kommunista és munkáspártjai ideológiai titkárainak 1973 decemberében Moszkvában tartott értekezletén kidolgozott feladatok időszerűségére és jelentőségére. Mindenekelőtt arra, hogy a szocialista országoknak az ideológiai harc területén is – mint a nemzetközi harc többi szférájában – egységesen, az erőket koncentrálni kell fellépniük. Különösen fontos a kor fő

kérdéseinek egységes, marxista-leninista alapon való vizsgálata, interpretálása. Az 1973. decemberi moszkvai tanácskozásra hivatkozva hangsúlyozta, hogy az antikommunista ideológia elleni harcban a védekezésből támadásba kell átmenni, mivel az objektív történelmi igazság a mi oldalunkon van. Ezzel kapcsolatban jelentős feladatai vannak a Nemzetközi Problémabizottságnak is, elsősorban az ideológiai harc témaköréhez tartozó közös tudományos kutatások szervezésében és ezek eredményeinek hasznosításában.

* * *

A Nemzetközi Problémabizottság nemzeti tagozatainak beszámolóit – kivétel nélkül – pozitívan értékelték a XIII. ülés résztvevői. A bolgár nemzeti tagozat 1974-ben kidolgozta „A futurológia ideológiai aspektusai” című tudományos szimposium anyagát, bár technikai okok következtében a futurológiai munkacsoport ülését még nem tudták megtartani.

Ugyancsak elkészült egy munkakoncepció a következő témakörben: „A jelenkori burzsoá futurológia kritikai elemzése”. A munka befejezése után valószínűleg megjelentetik az egész anyagot. Nemzeti keretek között elméleti konferenciát szerveztek az „ideológiai harc a jelenkori feltételek között” címmel. Közreműködtek a „Győztes munkásosztály és az ideológiai harc korunkban” címmel Várnában rendezett nemzetközi szimposium megszervezésében.

A Német Demokratikus Köztársaság nemzeti tagozata kidolgozta a szociáldemokratizmus ideológiájának kritikai elemzésére vonatkozó kutatási koncepciót. E munka jelentős részét már el is végezték. Ennek a témakörnek a felelőse a Német Demokratikus Köztársaság nemzeti tagozata. Koordinációs szerepet töltenek be „A burzsoá ideológia kritikájához” című sorozat folyamatos megjelentetésében, amelynek jelentős sikere

van a Német Demokratikus Köztársaságban.

A lengyel nemzeti tagozat felelős „Az ideológiai harc mechanizmusa” témakör kutatásáért és az ilyen címmel működő munkacsoport tevékenységéért. 1975-re a munkacsoport programjában a varsói tudományos ülés szerepel. A lengyel nemzeti tagozat koordináló tevékenységet folytatott több olyan hazai tudományos ülés előkészítésében, amelyek a modern imperializmus és annak ideológiája elemzésével foglalkoztak. (Ilyen tudományos konferenciák voltak például Katowicében, Varsóban a Lengyel Tudományos Akadémia Tudományos Tanácsának szervezésében.)

A szovjet tagozat gondozásában megjelent „Az antikommunizmus elleni harc aktuális kérdései” című tudományos munka. A szuhomi nyári iskola anyagainak alapján elkészült „Az SZKP XXIV. kongresszusa és a jelenkori ideológiai harc” című összeállítás. A szovjet tagozat kidolgozta „A marxista-leninista filozófiai örökség és a jelenkori ideológiai harc” kérdéscire vonatkozó kutatási koncepciót, amelyet a XIII. ülés előtt írásban megküldött valamennyi nemzeti tagozatnak, azzal a javaslattal, hogy vegyenek részt a téma kutatásában, valamint az anyag elkészítésében. A XIII. ülésen Bogdanov elvtárs, a szovjet tagozat tagja, szóbeli kiegészítést fűzött az írásos anyaghoz. Javasolta, hogy a kutatási koncepciót szélesítsük ki. Az eredeti elképzelésben a lenini filozófiai örökség szerepelt, ennek kiterjesztését javasolta a marxista-leninista filozófiai örökség és a jelenkori ideológiai harc kérdéscínek vizsgálatára. A vitában valamennyi nemzeti tagozat képviselője részt vett, és végül az az álláspont alakult ki, hogy a kutatási koncepciót a szovjet tagozat dolgozza át és írásban küldje meg valamennyi nemzeti tagozatnak. A kutatási koncepciót a nemzeti tagozatok újból tanulmányozzák és írásban közlik Odujev

elvtárrsal, a szovjet tagozat elnökével, hogy mely fejezetek kidolgozásában tudnak részt venni. Odujev elvtárs a kutatási koncepció alátámasztásaként rövid előadást tartott „A marxista-leninista filozófia burzsoá és revizionista meghamisításának kritikájáról” címmel. Az előadást nem követte vita, csak néhány kiegészítés hangzott el.

A csehszlovák tagozat – a munkatervnek megfelelően – 1974 novemberében megszervezte a tudományos-technikai forradalom burzsoá és revizionista koncepcióinak kritikájával foglalkozó munkacsoport nemzetközi konferenciáját (ezen képviseltette magát a magyar Problémabizottság). A csehszlovák tagozat kiadásra előkészítette a konferencia anyagát, kiegészítve olyan tanulmányokkal, amelyeket szovjet, német és csehszlovák szerzők készítettek el.

A magyar tagozat képviselője beszámolt a Nemzetközi Problémabizottság 1974-ben Budapesten tartott XII. üléséről, amelyet a magyar tagozat szervezett. A magyar tagozat 1974. január végén és március elején két kibővített ülésen megvitatta „Az antikommunizmus ideológiai koncepciói és az ellene való harc tudományos megalapozása” című tanulmányt és a téma hosszabb távú kutatási koncepcióját. (E munka a Társadalomtudományi Intézetben készült.) A Kossuth Könyvkiadónál 1974 első felében megjelent a „Békés egymás mellett élés – ideológiai harc” című tanulmánykötet, amely a magyar problémabizottság által 1973 április végén szervezett hazai ideológiai tudományos tanácskozás anyagait tartalmazza. A magyar tagozat 1974-ben külön magyar számot állított össze az „Információs Bulletin”-nek, amely a XII. ülés idején jelent meg. (A Bulletin magyar száma a polgári demokrácia és a szocialista demokrácia elméleti és gyakorlati problémáival foglalkozó írásokat tartalmazza.) 1974 második felében részletes szakkönyvtárat állított össze és

küldött Prágába a Nemzetközi Problémabizottság titkárságára, a békés egymás mellett élés és az ideológiai harc témakörében. A magyar tagozat koordinációs szerepet játszik a kispolgáriság témakörében folyó kutatásokban, amelyek a Társadalomtudományi Intézetben folynak. (Ehhez kapcsolódik Böhm Antal könyve: „A közép- és kelet-európai társadalomban”). A magyar tagozat felelős az ifjúsággal foglalkozó munkacsoport tevékenységéért. Ez 1974 első felében nemzetközi tanácskozást tartott Budapesten, ami pozitív visszhangot keltett a szocialista országokban. A hazai tagozat tevékenységének negatívumai ellenére szerénytelenség nélkül állapíthatjuk meg, hogy a magyar tagozat 1974. évi tevékenysége nagy elismerést kapott Moszkvában a XIII. ülésen.

* * *

A XIII. ülésen elfogadott munkatervi feladatok részletes ismertetésétől eltekintünk. Néhány olyan feladatra hívjuk fel a figyelmet, amellyel kapcsolatban a magyar tagozatnak fontos teendői vannak. Budapesten nemzetközi tudományos konferenciát tervezett meg az ifjúsággal foglalkozó munkacsoport, amelynek témája „A modern ideológiai harc és az ifjúsági mozgalom”. A vitaindító referátumot a magyar fél tartja. (A tézisek elkészítésével Lövey Emil elvtársat, a Társadalomtudományi Intézet munkatársát bíztuk meg.) Ugyancsak tervbe vettük az „Információs Bulletin” újabb magyar számának anyagát, amely „Az ifjúság és az ideológiai harc” kérdéscímmel foglalkozik. (Az összeállításért Hülvely István elvtárs a felelős.) A tervek szerint nemzetközi tudományos konferenciát szervezünk Budapesten, „A különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élésének aktuális kérdései és az ideológiai harc” című témában. A Magyar Problémabizottság valamennyi tag-

jának fontos feladatát jelent ez és hatékony koordinációs munkát igényel a témával kapcsolatban a különböző kutatóműhelyekkel. Az érdemi munka jelentős része feltehetően a Társadalomtudományi Intézetre és a Külügyi Intézetre hárul. 1975–1976-ban a magyar tagozat több nemzetközi konferencián képviselteti magát, néhány közös munka elkészítésében és a közös tudományos kutatásokban vesz részt, például „A marxista-leninista filozófiai örökség és a jelenkori modern ideológiai harc” (1975–1980) kutatásában. „A tudományos-technikai forradalom marxista-leninista értelmezése és az erre vonatkozó burzsoá elméletek kritikája” című témakör is közös kutatást igényel (1977–1980). „Az ifjúság és a jelenkori ideológiai harc” című témakör (1978–1979) közös kutatásáért a magyar tagozat felelős. Ebben a témában a kutatás szervezése és a közös monográfia megjelentetése igen nagy feladatokat ró a magyar tagozat és az e témával foglalkozó magyar kutatókra, szakértőkre. A XIII. ülés egyik igen fontos és jelentős dokumentuma az ideológiai harc problémáival foglalkozó tudományos irodalom és információk cseréjére vonatkozó megállapodás. A XIII. ülésen a nemzetközi tagozatok képviselői megállapodtak abban, hogy az országokban az ideológiai harc kérdéseiről megjelentetett valamennyi munkáról (először 1972–1974-ig majd folyamatosan) összeállítják a bibliográfiát, recenziókat, annotációkat készítenek a közösen elfogadott szempontok alapján. A feldolgozott anyagot a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Tudományos Információs Intézetében „A társadalomtudományok külföldön” című információs – referáló – folyóirat összegezi, feldolgozza, és valamennyi nemzeti tagozatnak megküldi. Kezdetben ez jelentős feladatot ró az egyes nemzeti tagozatokra, de a befektetés viszonylag rövid idő alatt megtérül, mivel lényegében teljes tájékozódásunk lesz arról,

hol tart az ideológiai harc témakörének kutatása, ezek publikálása az egyes szocialista országokban, és mit hol érdemes vagy kell keresni.

Az ülés úgy határozott, hogy a Nemzetközi Problémabizottság XIV. ülését 1976-ban Berlinben tartja.

A Nemzetközi Problémabizottság XIII. ülése hasznos és eredményes mun-

kamegbeszélés volt. Az összes fontos dokumentumokat elvtársi, baráti légkörben folytatott vita után és alapján fogadtuk el. Ebből a magyar tagozatra nem kevés feladat hárul, ami teljes egészében összhangban van azokkal a tennivalókkal is, amelyeket az ideológiai harc teendőiről pártunk XI. kongresszusa elhatározott.

...the ... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

Содержание

Статьи

Ференц Гажо — Тамаш Колоши: Выбор профессии, направление, идентификация	3
Шандор Сорчик: Распространение идеи общественного планирования и практические плановые эксперименты	16
Балаж Дайка: Мобильность у работников Будапештского Транспортного Предприятия	38
Тибор Шимо: Об интрагенерационной мобильности колхозных руководителей	53
Ласло Пал: Культурные жизненные рамки и привычки Будапештской интеллигенции	79

Ориентация

Петер Полони: Антигуманные тенденции в идеологической платформе нынешнего китайского руководства	107

Институтские новости

Ежеф Балаж: Совместные работы некоторых социалистических стран В тематике мирного сосуществования и идеологической борьбы . . .	111

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest, V., Steindl Imre u. 6.)

Felelős kiadó: a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója.

Szerkesztőség: Budapest, VI., Benczúr utca 33. Tel.: 429-372.

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529),

a Posta Központi Hírlapirodánál (Budapest, V., József nádor tér 1.)

és bármely postahivatalnál (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162).

Előfizetési díj egy évre: 40,- Ft.

Külföldön megrendelhető a Kultúra Könyv- és Hírlapkülkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.).

Készült 3000 példányban, 11,2 (A/5) ív terjedelemben.

Index: 25 828

75-3253 Pécsi Szikra Nyomda

Felelős vezető: Melles Rczsö

316.861

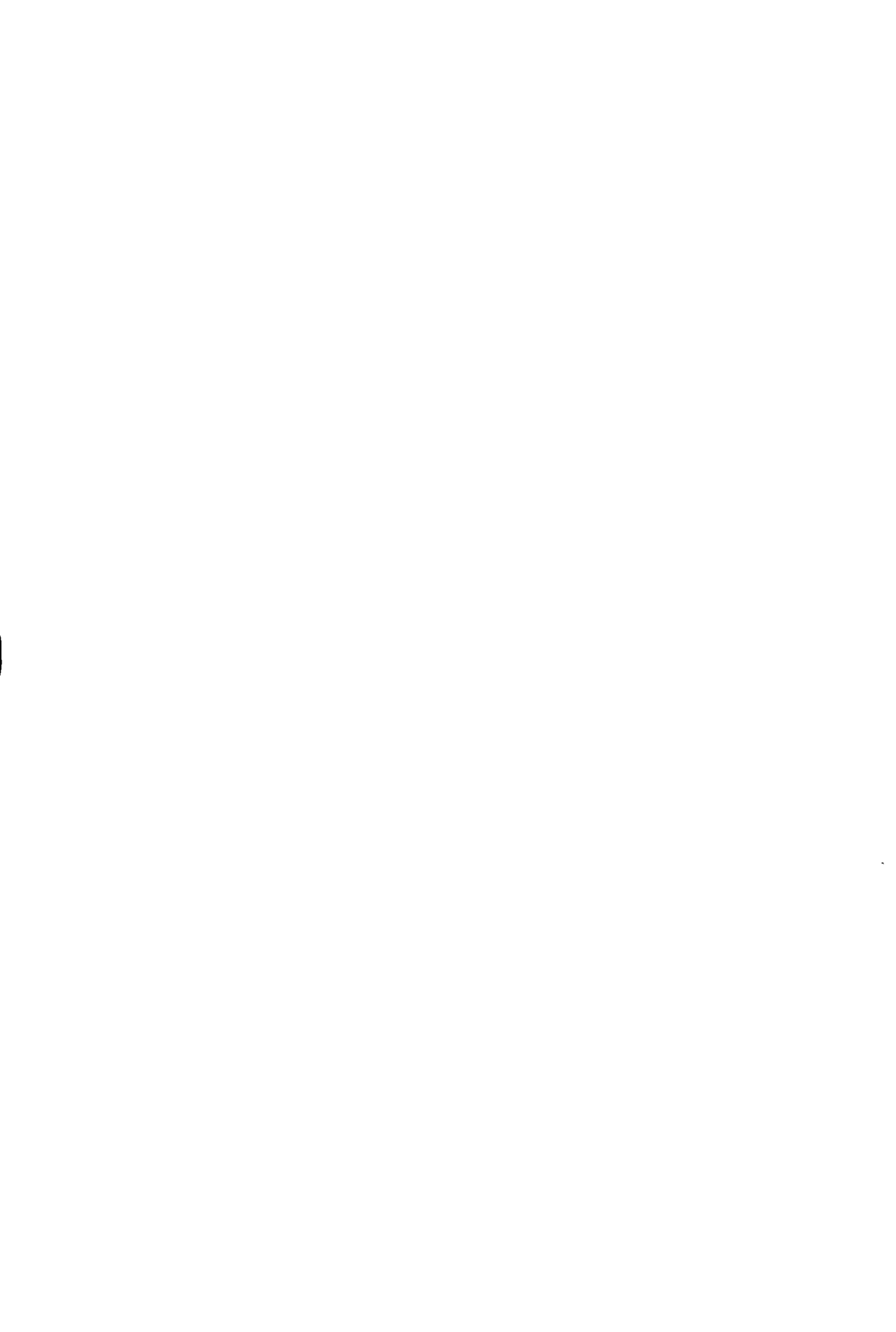
X
12

TÁRSADALOM-
TUDOMÁNYI ■
KÖZLEMÉNYEK

2

1975|2-3

4

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

2–3

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

1975/2-3

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Tartalom

TANULMÁNYOK

Az általános és különös dialektikája a világforradalmi folyamatban (Nemzetközi elméleti konferencia) - - - - -	3
<i>Óvári Miklós</i> : A konferencia megnyitója - - - - -	5
<i>Timur Tyimofejev</i> : A forradalmi folyamat általános törvényszerűségei és a békeprogram megvalósításának történelmi jelentősége - - - - -	9
<i>Bibari Ottó</i> : Az államiság fejlődésének általános és specifikus vonásai a baráti szocialista országokban - - - - -	29
<i>Maria Jarosinska</i> : A fiatal munkások társadalmi helyzetét és beállitottságát befolyásoló tényezők - - - - -	38
<i>Laki László</i> : Lemorzsolódás a szakmunkásképző intézetekből és a kimaradt tanulók további életútja - - - - -	52
<i>Kovács Ferenc</i> : A munkásosztály tudatának alakulása - - - - -	71
<i>Fodor Gábor</i> : Informáltság és elégedettség - - - - -	84
<i>Szabó Béla</i> : Vállalati tervszerűség, önállóság, anyagi érdekelttség - - - - -	90

TÁJÉKOZÓDÁS

A tudományos-technikai forradalom és a két rendszer versenye című konferenciáról - - - - -	102
<i>Halay Tibor</i> : A tudományos-technikai forradalom kibontakozása Magyarországon - - - - -	103
<i>Ágoston László</i> : A tudományos-technikai forradalom és a szocializmus egyesítésének történelmi folyamata a két rendszer versenyének feltételei között - - - - -	109
<i>Lipkóvics Károly</i> : A tudományos-technikai forradalom - a két rendszer versenyének fontos területe - - - - -	119
A 16-29 éves városi ipari keresők gazdasági ismeretei, véleményük gazdasági helyzetükről (<i>Szántó Miklós</i>) - - - - -	128

INTÉZETI HÍREK

Nemzetközi konferencia az ifjúságkutatásról (<i>Gazsó Ferenc</i>) - - - - -	140
Egy disszertáció vitájáról (Gál Róbert kandidátusi értekezésének intézeti vitája) (<i>B. I.</i>) - - - - -	143

Az általános és különös dialektikája a világforradalmi folyamatban (Nemzetközi elméleti konferencia)

A szocialista országok tudományos akadémiái közötti sokoldalú együttműködésben „A munkásosztály a világforradalmi folyamatban” című Nemzetközi Problémabizottság Magyarországon tartotta IX. ülését, 1975. szeptember 16–19. között. Nyolc ország képviselői vettek részt: bolgár, csehszlovák, kubai, lengyel, magyar, mongol, német és szovjet delegációk.

A problémabizottsági ülésen résztvevők eredményesnek értékelték az eddigi együttműködést és elfogadták az 1976–1980 időszakra szóló munkatervet. Az ötéves tervben a Problémabizottság tevékenységének fő irányáiként a következő együttműködési témák szerepelnek:

- a világproletariátus és az osztályharc fejlődésének törvényszerűségei (történelem és jelenkor);
- a munkásmozgalom problémái a tőkésországokban;
- a párt politikája és a munkásosztály a szocialista társadalom fejlődésének jelenlegi szakaszában;
- a munkásosztály és az ifjúság;
- a munkásosztály kérdéseivel kapcsolatos antimarxista koncepciók bírálata;
- a munkásosztály fejlődése a szocialista világrendszer országaiban;
- a munkásosztály és a felszabadult országok fejlődési útja megválasztásáért vívott harc (történelmi tapasztalatok és mai problémák).

Az ülészak idején külön szekcióban az „Automatizáció és ipari munkások”, valamint a „Munkásosztály és ifjúság” témakörben érdekelt kutatók megvitatták a további közös munkát és a kiadványok kérdését. Az ötéves terv részletesen tartalmazza a publikációs tervet is, továbbá a közös összehasonlító kutatások megindítását.

A Problémabizottság ülésével összekapcsolva rendezték meg „Az általános és különös dialektikája a világforradalmi folyamatban” c. nemzetközi elméleti konferenciát. A konferencia ünnepi nyitó ülésén Óvári Miklós, a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának tagja, a Központi Bizottság titkára tartott bevezetőt, majd T. Tyimofejev, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája levelező tagja, a SZUTA Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézet igazgatója, a Nemzetközi Problémabizottság elnöke „A forradalmi folyamat általános törvényszerűségei és a békeprogram megvalósításának történelmi jelentősége” címmel előadást; ezt követően Bihari Ottó, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, az MTA Dunántúli In-

tézetének igazgatója „Az államiság fejlődésének általános és specifikus vonásai a baráti szocialista országokban” címmel.

A tudományos konferencián a következő előadások hangzottak még el:

„Általános és különös, nemzetközi és nemzeti a tőkésországok munkásosztályának a forradalmi célokért vívott harcában” (H. Neubert, Német Demokratikus Köztársaság).

„A nemzeti és nemzetközi dialektikája a munkásosztálynak a szocializmusért vívott harcában” (G. Girginov, Bulgária).

„A munkásosztály fejlődése a Mongol Népköztársaság példáján” (B. Tudev, Mongólia).

„A munkásosztály szerepe a fejlett szocialista társadalom társadalmi struktúrája újratermelésének folyamataiban” (F. Harvat, Csehszlovákia).

„Forradalmak és a népi hatalom megerősödése az európai szocialista országokban” (J. Golembiowski, Lengyelország).

„Az osztályharc néhány vonása az imperialista országokban a jelen szakaszban” (A. Gallin, Szovjetunió).

„A szocializmus úgynevezett különböző modelljeiről szóló koncepciók, mint az általános és különös dialektikája marxista-leninista értelmezésétől való elhajlások bírálata” (D. Mitev, Bulgária).

„Az általános és különös tanulmányozása problematikájának komplex megközelítése a munkásosztály vezető szerepe fejlődésének folyamataiban a fejlett szocialista társadalom építésénél” (J. Hurza, Csehszlovákia).

„A vietnami forradalom győzelmes harcának 30 éve” (Van Tao, Vietnami Demokratikus Köztársaság).

Az ülés résztvevői nagy érdeklődéssel hallgatták meg Kuba képviselőjének (C. H. Perez) hozzászólását.

Az alábbiakban közöljük a megnyitó ülésen elhangzott előadások teljes szövegét.

ÓVÁRI MIKLÓS

az MSZMP Politikai Bizottságának tagja,
a Központi Bizottság titkára

A konferencia megnyitója

A Központi Bizottság nevében tisztelettel köszöntöm „A munkásosztály a világforradalmi folyamatban” c. témával foglalkozó Nemzetközi Problémabizottság tanácskozását. Üdvözlöm a bizottság tagjait, kedves külföldi vendégeinket, s az ülés valamennyi résztvevőjét.

Örömmel rendeztük meg hazánkban a szocialista országok akadémiai és pártintézményei képviselőinek, a társadalomkutatóknak e tanácskozását. Úgy véljük, a konferencia, az itt tárgyalt téma tudományos és politikai szempontból egyaránt fontos. Önök a munkásosztály forradalmi harcának kérdéseivel foglalkoznak, annak az osztálynak a harcaival, amely betöltve történelmi hivatását, korunkban a társadalmi haladás meghatározó ereje.

A jelenlegi tanácskozás időben egybeesik a fasizmus felett aratott világtörténelmi jelentőségű győzelem, s ennek következtében több szocialista ország, közöttük hazánk felszabadulásának harmadik évfordulójával. Az évforduló és még inkább az elmúlt három évtized gazdag történelmi tapasztalatai lehetővé teszik, sőt megkövetelik, hogy a társadalomtudományok megkülönböztetett figyelemmel vizsgálják a szocializmus építésének általános érvényű törvényszerűségeit, az egyes szocialista országok fejlődésének sajátosságait.

Pártunk három évtizedes harcának, felszabadult népünk történelmének fontos tanulsága, hogy sikereink nélkülözhetetlen forrása a marxizmus-leninizmus elméletének alkalmazása a hazai viszonyokra, a szocialista építőmunka általános érvényű törvényeinek figyelembevételre, testvérpártjaink tapasztalatainak gondos tanulmányozására. Ezért is fontosnak tartjuk ezt a jelenlegi tanácskozást, amely összekapcsolja a szocializmusért folyó harc általános érvényű törvényeinek vizsgálatát a konkrét helyzet konkrét elemzésének lenini követelményeivel.

Nagy jelentőségűnek tartjuk, hogy a szocialista országok tudományos intézményei összehangolt erőfeszítéseket tesznek harcunk törvényszerűségeinek vizsgálata, a felmerülő új kérdések megválaszolása, a marxizmus-leninizmus alkotó továbbfejlesztése érdekében. Ez így természetes és így helyes nemcsak mozgalmunk és eszméink internacionalista jellege miatt, hanem azért is, mert a kollektív munka hatékonyabb, eredményesebb, s megkímél mindannyiunkat attól, hogy külön-külön kelljen kidolgoznunk a megfelelő válaszokat.

Pártunk XI. kongresszusán is hangsúlyoztuk, hogy számunkra, a Magyar Szocialista Munkáspárt, a magyar nép számára nagy könnyebbséget jelent, hogy nem egye-

dül építjük a fejlett szocialista társadalmat, s támaszkodhatunk a Szovjetunió, és a többi szocialista ország tapasztalataira. Ezért teljes mértékben egyetértünk L. I. Brezsnjev elvtárrsal, aki pártunk XI. kongresszusán többek között a következőket mondotta: „Valamennyien tudjuk, mennyire fontos, hogy minden új történelmi szakaszban helyesen határozzuk meg a szocialista társadalom fejlődésének távlatait. Ebből a szempontból óriási jelentőségű a fejlett szocializmus irányvonalának kidolgozása a testvérpártok kollektív erőfeszítései, közös tapasztalatai alapján. E fejlett szocializmus megvalósítása folyik a szocialista országok többségében, oly módon, hogy tekintetbe veszik minden egyes ország sajátosságait.”¹

Mostani tanácskozásunk jelentőségét nemcsak abban látom, hogy fontos elméleti kérdések megvitatására kerül sor, hanem abban is, hogy ez a tanácskozás szerves része a testvérpártok erősödő, fejlődő ideológiai együttműködésének.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága nagyra értékeli a testvérpártok kollektív erőfeszítéseinek, közös tapasztalatainak jelentőségét. Ezért támogattuk eddig is és a jövőben is támogatni fogjuk az együttműködést, a közös munkát mind a társadalomtudományok művelésében, mind pedig az ideológiai munka más területén, a hírközlésben, az oktatásban, az irodalmi és művészeti életben.

*

Korunk történelme, a társadalmi haladásért vívott harcaink eredményei igazolják a marxizmus-leninizmusnak azt az általánosan érvényes tételét, hogy a munkásosztály a társadalmi haladás, a forradalmi folyamatok vezető ereje, s ezt a küldetését az új szocialista társadalom felépítésének minden szakaszában teljesíti. A Szovjetunióban több mint öt évtizedes munka után a kommunizmus bázisát teremtik meg, az európai szocialista országok pedig a fejlett szocialista társadalom építésének útján haladnak. A fejlett szocializmus építésében a munkásosztály vezető szerepe tovább erősödik, társadalmi befolyása egyre kiterjedtebb.

Számos ténnyel összefüggésben alakul ez így. A magyar munkásosztály – a felzabadosulás óta eltelt három évtized alatt – társadalmunk legnagyobb osztályává fejlődött, létszámának növekedése abszolút és relatív értelemben is igen gyors volt. A munkásosztály a társadalmi termelés rendszerében elfoglalt helyzetét tekintve is vezető szerepet tölt be: a társadalom anyagi bázisának fő létrehozója, a legkorszerűbb termelési formák és technika hordozója. A munkások egyre nagyobb aktivitással vesznek részt munkahelyük és a társadalom egész közösségének életében, látókörük szélesedik, műveltségük gyarapodik, közéleti aktivitásuk fokozódik. A munkásosztály politikai érettsége, fegyelme, szervezetheze, kollektívizmusa meghatározó módon hat a társadalom más osztályaira, rétegeire. A munkásosztály munkája, életvitele, kultúrája, magatartása teremti meg az új szocialista életmód kialakításának lehetőségét. A fejlett szocialista társadalom jellemző vonása, hogy az osztályok és rétegek közelednek egymáshoz, csökkennek a még meglevő osztály eredetű, illetve osztály jellegű különbségek, meggyorsul a társadalom egységessé válása. Ily módon a munkásosztály értékei, eszményei gazdagítják az egész társadalmat.

A szocialista, illetve a kommunista építőmunka időszakában végbemegy a tudományos-technikai forradalom kibontakozása. E folyamat a fejlett tőkésországokban is kifejti hatását. Ez azonban a termelési viszonyok kapitalista jellege miatt újabb antagonisztikus ellentmondásokat teremt, ezek elmélyülését eredményezi. Csak a

mi társadalmunkban lehetséges a szocializmus előnyeinek összekapcsolása a tudományos-technikai forradalom vívmányaival.

A szocializmus az egész nép számára, az egész nép munkájával, népünk alkotó erejének összefogásával épül. Ezt a szocialista célok jegyében fogant össznépi egyiséget őrizni, fejleszteni állandó kötelességünk. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy ennek az egységnek legfontosabb alkotó eleme a munkásosztály öntudata, tehetsége, magas fokú szakmai és általános műveltsége. Különösen nagy figyelmet fordítunk a munkásosztály ifjú nemzedékére, a munkásifjúságra, mely az új iránti fogékonyságával, lelkesedésével, felkészültségével egyik letéteményese a szocialista termelési viszonyok továbbfejlesztésének, a kibontakozó tudományos-technikai forradalom előrehaladásának. Ezt figyelembe véve fontosnak érezzük, hogy az önközös kutatómunkájában a magyar tagozat láthatja el a munkásifjúság témakörével foglalkozó kutatások nemzetközi koordinációját, illetve, hogy mostani konferenciájukon külön szekcióban szerepelnek az ifjúság, valamint az automatizáció és az ipari munkásság kérdései.

*

Közös tapasztalataink azt is bebizonyították, hogy a munkásosztály forradalmi harcának vezető ereje, élcsapata a párt. A párt azonban csak akkor töltheti be élcsapat szerepét, ha mindenkor a marxizmus-leninizmus elméletére támaszkodva, a konkrét helyzet gondos elemzésével állapítja meg a forradalmi folyamat során levő és távolabbi feladatait. Ebben a munkáspártok mindig támaszkodtak egymásra, s mindenekelőtt a Szovjetunió Kommunista Pártjának tapasztalataira. Együttműködésük a proletár internacionalizmus alapján áll, amely érdekeik közösségén, fejlődésük azonos törvényein nyugszik. A szocialista országokban tevékenykedő kommunista pártoknak a szocialista forradalom kivívása során szerzett tapasztalatai értékes segítséget jelentenek a tőkésországokban dolgozó testvérpártjaink számára is.

A szocialista társadalom felépítése hosszú és bonyolult történelmi folyamat. E folyamatot olyan általános törvényszerűségek jellemzik, amelyek a társadalmi, gazdasági, politikai, ideológiai élet fejlődésének alapvető közös, szükségszerű követelményeit foglalják magukban, a szocialista termelési mód kialakulását, fejlődését, továbbfejlődésének fő irányait tükrözik. E lényegi, közös vonásokon túl a szocialista országok belső fejlődésére, egymáshoz fűződő kapcsolataik jellegére rányomja azonban bélyegét az is, hogy az egyes országok között lényeges különbségek is vannak a termelőerők fejlettségi színvonalában, a gazdaság struktúrájában, a lakosság társadalmi összetételében, a mozgalmi, történelmi hagyományokban. Ilyen körülmények között rendkívül fontos mind a nemzeti sajátosságok figyelembevétele, mind ezek összekapcsolása a szocialista fejlődés meghatározó, közös nemzetközi érdekeivel. A kommunista pártok – ezt a szükségszerűséget felismerve – az utóbbi évtizedben is több fontos, közös tanácskozást tartottak, ahol kijelölték a forradalmi folyamat alapvető tendenciáit, a társadalmi haladás további útját.

*

Mint tudjuk, pártunk XI. kongresszusa programnyilatkozatot fogadott el, amely a fejlett szocialista társadalom építésének fő feladatait jelöli ki hazánkban. E történelmi feladat megoldásában fontos szerepe van a társadalomtudományoknak. En-

gedjék meg, hogy pártunk XI. kongresszusának határozatából is idézzek: „Az elméleti munkában . . . erősíteni kell az étel, a szocialista építtevékenységgel való kapcsolatot. Idejében kell feltárni és elemezni a fejlődés új tendenciáit és előremutató igényel általánosítani a tapasztalatokat”.² Úgy vélem, ebben az állásfoglalásban fontos és országaink közös tapasztalatait is általánosító vélemény fejeződik ki. A szocialista társadalom építése során az új kérdések sokasága vetődik fel, s elméleti megoldásukat is mindenekelőtt a gyakorlat sürgeti. De ezeket az elméleti válaszokat csak együttes erővel, a szocialista országok kutatóinak együttműködésével adhatjuk meg hatékonyan és idejében.

A munkásmozgalom számára a társadalmi folyamatokat és az azok törvényszerűségeit vizsgáló elméleti munka sohasem volt öncélú: mindenkor kapcsolódott a mozgalom gyakorlati feladatainak megoldásához. A marxi-lenini elmélet bázisán kialakuló kommunista mozgalom harcai vezettek el a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelméhez, majd a szocializmus világrendszerre válásához. A szocialista forradalom új feladatai, a világforradalom folyamatának új kérdései szükségessé teszik az elmélet továbbfejlesztését, s új elméleti kutatási témák kijelölését, megoldását inspirálják.

Külön jelentőséget ad munkánknak az, hogy korunkban mind szembetűnőbbé válik a különbség egyrészt a tőkés világra jellemző kilátástalanság, létbizonytalanság, másrészt a mi világunk egyenletes fejlődése, magabiztossága között. A tőkésországokban dolgozó emberek egyre nagyobb tömegei tőlünk, kommunistáktól várják a választ az őket foglalkoztató létfontosságú kérdésekre, és egyre nagyobb bizalommal tekintenek a szocialista országokra. A béke védelméért, a különböző társadalmi rendszerű országok békés egymás mellett éléséért folytatott harc megköveteli az elméleti munka színvonalának emelését, eszméink meggyőző propagandáját. Ez is szükségessé és elengedhetlenné teszi, hogy pártjaink, elméleti szakembereink, tudományos kutatóink között az együttműködés szorossá, a tapasztalatcsere széleskörűvé váljék.

A Nemzetközi Problémabizottság ma nyíló tudományos ülészaka is ilyen célok és feladatok jegyében végzi tevékenységét. E munkában elválaszthatatlanul fonódik össze a tudomány és a társadalmi haladás szolgálata, a nemzetközi munkásosztály egyetemes céljaiért és saját népeink boldog jövőjéért folyó küzdelem.

Még egyszer üdvözlöm Önöket és kívánok tanácskozásukhoz sok sikert, eredményekben gazdag jó munkát.

JEGYZETEK

¹ A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. 1975. III. 17–22. Kossuth Könyvkiadó 1975. 165. old.

² Uo. 481. old.

TIMUR TYIMOFEJEV,

a Szovjetunió Tudományos Akadémiája levelező tagjának,
a SZUTA Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézet igazgatójának előadása:

A forradalmi folyamat általános törvényszerűségei és a békeprogram megvalósításának történelmi jelentősége

I

A szocializmus erői szakadatlan növekedésének, az egész világforradalmi folyamat további előrehaladásának körülményei között lép a munkásosztály nemzetközi forradalmi mozgalma a XX. század utolsó negyedébe. Ilyen helyzetben elsődleges jelentőségű az osztályharc olyan általános történelmi törvényszerűségei kölcsönös kapcsolatainak tudományosan megalapozott elemzése, amelyek a kapitalizmusból a szocializmusba való forradalmi átmenet egész mai szakaszában hatnak, továbbá szükségessé e törvényszerűségek sajátos, a hetvenes években jelentkező konkrét-történelmi formáinak a vizsgálata.

A világszocializmus és a nemzetközi munkásmozgalom ma egyre újabb, nagyobb sikereket ér el az imperialista agresszió, a militarizmus és a reakció erői elleni fellépései során a békéért, a nemzetközi feszültség enyhítéséért, a népek társadalmi és nemzeti felszabadításáért vívott harcában.

A munkásosztálynak és kommunista élcsapatának vezető társadalmi-történelmi szerepe a világforradalmi folyamat minden fő frontján nő. Ezt különösen szemléletesen bizonyítják:

– *A szocialista világszisztemhez tartozó országok dolgozóinak korszakalkotó vívmányai az új társadalom létrehozásában*, a nemzetközi együttműködés és barátság kötelékeinek megerősítésében, amely elősegíti, hogy most új, fontos fordulóponthoz jussunk a szocializmus és a kommunizmus építésében. A Szovjetunió Kommunista Pártja és a többi baráti szocialista állam marxista-leninista pártjainak sikerei a lenini külpolitikai irányvonal megvalósításában mind nemzetközi, mind társadalmi-politikai szempontból hatalmas jelentőségű, s nagymértékben hozzájárul az osztály-erőviszonyok további, a szocializmus javára történő változásai kedvezőbb objektív feltételeinek megteremtéséhez, új lehetőségekhez a munkásosztály és minden antiimperialista erő harcában.

– *A munkásmozgalom és a tömegek demokratikus fellépéseinek fellendülése a tőkésországokban*: a monopóliumok elleni harc és ama politikai erők frontjának kiszélesedése, amelyek a proletariátus és forradalmi élcsapata körül tömörülnek a kapitalizmus általános válsága elmélyülésének jelenlegi szakaszában.

– *Új szakasz a baladó, antiimperialista népi mozgalmak fejlődésében és a latin amerikai országok, valamint az afro-ázsiai államok dolgozóinak harcában*: egyre

élesebbek és aktuálisabbak lesznek azok a problémák, amelyek ezeknek az országoknak az orientációja megválasztásával, a világszocializmus, a nemzetközi munkásmozgalomhoz fűződő viszonyuk meghatározásával kapcsolatosak.

– Az új, a nemzetközi munkásosztály és az antiimperialista világfront, valamint a forradalmi felszabadító áramlatok *kölcsönhatásának, internacionalista szolidaritásának és kölcsönös támogatásának* növekedését jellemző jelenségek.

E problematikának s ezen belül a világforradalmi folyamatban az általános és különös kimutatásának jelentős figyelmet szentelnek a „Munkásosztály a világforradalmi folyamatban” című téma keretében a Problémabizottság tevékenységében részt vevő tudósok és tudományos intézmények. Érdekes véleménycsere folyt e problémákról már a korábbi nemzetközi szimpóziumokon, például a Problémabizottság VII. ülészsaka (a Lengyel Népköztársaságban, 1974 januárjában)¹, valamint a VIII. ülészsak során (a Bolgár Népköztársaságban, 1974 októberében)².

A jelenlegi találkozón tovább vitatjuk ezeket és a határos problémákat, miközben figyelembe vesszük a világ társadalmi-politikai fejlődésében végbement új jelenségeket is.

Előadásomban a nemzetközi osztályharc elméleti és eszmei-politikai kérdéseinek csupán egyes aspektusait érinthetem. Ide tartoznak az általános és különös dialektikus kapcsolatának, az általános és a különös szerepének a világforradalmi folyamatban kérdései, osztályalapokon történő tudományos elemzésének egyes módszertani elvei. Ezzel összefüggésben meg kell vizsgálni a proletariátus osztályharca egyetemes történeti törvényszerűségei kölcsönös kapcsolatának kérdését korunkban, valamint e törvényszerűségek néhány sajátos megjelenési formájának problematikáját a hetvenes évek konkrét történelmi körülményei, a kapitalizmus általános válsága elmélyülésének és a Szovjetunió Kommunista Pártja XXIV. kongresszusa békeprogramja megvalósításának feltételei között.

*

Az osztályharc fejlődésének mindenoldalú tudományos kutatása szervezetszervezésben tételezi fel mind az osztályharc *egyetemes történelmi törvényszerűségeinek*, mind ezek kifejlődése *specifikus* feltételeinek tanulmányozását egy-egy – különböző konkrét körülmények között levő – országban, hiszen mint ismeretes „egy és ugyanazon gazdasági alap azonos az alapvető körülmények szempontjából, de a végtelenül sokféle empirikus körülmény, természeti feltétel, faji viszony következtében, amelyek a történelmi hatásokon stb. kívül gyakorolnak befolyást, megjelenési formájában végtelenül sok variációt és fokozatot mutathat, amelyeket csak ezeknek az empirikus adatoknak és körülményeknek az elemzése révén lehet megérteni”.³

A történelmi folyamatok tanulmányozásának osztálymegközelítésétől idegenek a nemzeti-oppportunista tendenciák, amelyek az egyes országok (vagy körzetek) történelmi fejlődése specifikus vonásainak eltúlzására irányulnak. Ugyanígy tarthatatlanok azok a doktrinér elméletek, amelyek ignorálják a dolgozó tömegek alkotó munkája objektív körülményeinek és formáinak sokféleségét, s azok is, amelyek a reális történelmi folyamatot a vulgáris sablonok „Prokrusztész-ágyába” akarják beszorítani.

A tudományos szocializmus megköveteli a világtörténelmi folyamat törvényszerűségeinek általános tendenciái és az egy-egy történelmi szakaszban a társadalmi hala-

dásért vívott harc fontosabb, fő irányai feltárásának helyes, dialektikus megközelítését. Ezzel együtt természetesen a kommunista mozgalom figyelembe veszi a nemzetközi osztályharc fejlődésének – a különböző, konkrét történelmi szakaszokban és az eltérő nemzetközi feltételek között – fennálló sajátos jellegét (beleértve a különböző alperiódusokat is a megfelelő korszakokon belül). A forradalmi munkásosztály s haladó szervezetei azt a körülményt is számításba veszik, hogy a világforradalmi folyamat gyorsulásának, „földrajzi” és társadalmi bázisa kiszélesedésének mértékében természetesen erősödik az egyetemes törvényszerűségek és általános tendenciák nemzeti-specifikus formái megnyilvánulásának sokfélesége és különbözősége az egyes országokban, a világ különböző körzeteiben.

Lenin miközben megfogalmazta a forradalmi proletárpártok hatékony, tudományosan megalapozott politikája megvalósításának legfontosabb feltételeit, „... az adott társadalom valamennyi osztálya közötti kapcsolatok összességét”, tehát számba veszi ennek a társadalomnak objektív fejlettségi fokát, valamint e társadalomnak és más társadalmaknak a viszonyát is. Ennek során az összes országokat nem statikusan, hanem dinamikusan vizsgálja, vagyis nem mozdulatlan állapotokban, hanem mozgásokban (amelynek törvényei az egyes országok gazdasági létfeltételeiből következnek).⁴

Az ilyen elemzésnél rendkívül fontos – mint erre a marxizmus–leninizmus megalapítói rámutattak – annak helyes értelmezése, hogy éppen ebben a történelmi korszakban melyik osztály a vezető forradalmi erő. A tudományos kommunizmus annak szükségességéből indul ki, hogy „... az adott konkrét időpontban, az adott konkrét helyzetben végbemenő történelmi folyamat objektív tartalmával...” kell tisztában lenni, hogy „... mindenekelőtt azt kell megérteni, hogy ebben a konkrét helyzetben melyik osztály mozgalma a fő rugója a lehetséges haladásnak”.⁵ Magától értetődik, hogy – amint ezt Lenin is megjegyezte – „minden korszakban vannak és lesznek egyes részleges mozgások, hol előre, hol hátra, vannak és lesznek különböző elhajlások a mozgalmak átlagos típusától és átlagos ütemétől”.⁶ A továbbiakban pedig: „Nem tudhatjuk, milyen gyorsan és milyen sikerrel fognak kibontakozni az adott korszak egyes történelmi mozgalmai. Azt azonban tudhatjuk és tudjuk is, hogy *melyik osztály* áll egyik-másik korszak középpontjában, meghatározva e korszak fő tartalmát, fejlődésének fő irányát, az adott korszak történelmi viszonyainak fő sajátosságait stb. Csakis ezen az alapon, vagyis csak akkor építhetjük fel taktikánkat helyesen, ha elsősorban figyelembe vesszük a különböző »korszakoknak« (nem pedig egyes országok egyes történelmi epizódjainak) fő megkülönböztető vonásait; és csakis az adott korszak alapvonásainak ismerete szolgálhat alapul ahhoz, hogy egyik vagy másik ország részletesebb sajátosságait számba vehessük.”⁷

Az osztályelemzésnek ezek a lenini elvei megbízható módszertani alapot adnak a jelen szakasz – az emberiség életében a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszaka – világforradalmi folyamatának fejlődésében az általános és a különös dialektikájának helyes meghatározásához. Éppen a munkásosztály – amely mint a leghaladóbb forradalmi osztály és korunk legdinamikusabb társadalmi ereje lép fel – mozgása jelenti az igazi társadalmi haladás fő mozgatórugóját ebben a történelmi szakaszban.

Elméleti-módszertani és politikai szempontból is komoly elvi jelentőségük van azoknak a lenini tételeknek, hogy minden egyes történelmi szakasz keretei között lehetnek egyes olyan periódusok, amikor ilyen vagy olyan *elhajlás megy végbe a kö-*

zéptípusú és középütemű mozgástól – azaz vagy meggyorsulása, felgyorsulása, vagy pedig ellenkezőleg, a mozgás átmeneti lelassulása: *vagy előre vagy hátra*.⁸

Nem kétséges, hogy a munkásosztály forradalmi tevékenységében az általános és a különös kölcsönös kapcsolatának kérdései helyes, tudományosan megalapozott megközelítésének kidolgozása a marxista-leninista forradalmi elmélet és gyakorlat egyik legfontosabb módszertani problémája. Éppen ez a probléma ad kulcsot a forradalmi folyamat objektív logikájának feltárásához, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet általános törvényeinek megismeréséhez, mégpedig szerves kapcsolatban a munkásosztály társadalmi harcának konkrét körülményeivel, s a harc sajátosságainak sokféleségével a különböző országokban és a fejlődés különböző szakaszaiban. Az általános és a különös dialektikájának helyes értelmezése elősegíti a nemzetközi munkásmozgalom tendenciái és perspektívái tanulmányozása helyes módszertani megközelítésének kidolgozását, s a munkásmozgalom olyan folyamatként értelmezését, amely egységes az alapjait (a benne részt vevő erők társadalmi-gazdasági helyzetének közös volta) és az alapvető céljait (a kizsákmányolás viszonyainak felszámolása, igazságos társadalmi rend létrehozása) illetően. Ugyanakkor történelmi fejlődése formáit tekintve végtelenül sokféle is, melyeket minden egyes adott országban a konkrét társadalmi feltételek és nemzeti sajátosságok határoznak meg.

Az általános és a különös kölcsönös kapcsolata problémájának fontosságát az határozza meg, hogy kilép az elmélet szférájából – a munkásosztály gyakorlati politikájában –, és lehetőséget ad a proletár élcsapat általános jelentőségű stratégiai és taktikai elvei kölcsönös kapcsolatának helyes meghatározására, s az elvek sajátos, a forradalmi munkásmozgalom révén történő alkalmazására az egyes országok konkrét körülményei között.

A munkásosztály társadalmi tevékenységének bármely alapvető oldalára vonatkoztatva – legyen az a nemzetközi kommunista mozgalom általános politikai vonala elveinek kidolgozása, a mozgalom soraiban az internacionalista egység megerősítéséért vívott harc, a szocialista államok közötti együttműködés fejlesztése, a forradalmi harc nemzetközi tapasztalatának felhasználása – ez a probléma mindig rendkívül nagy jelentőségű. A forradalmi stratégia szilárd elviségének összekapcsolása – a különböző konkrét situációkban – a stratégia politikai megvalósításának rugalmasságával, ami a marxista-leninista pártok politikáját jellemzi, az általános és a különös dialektikájában gyökerezik.

Az általános és különös problémája annál is inkább aktuális, mivel ma a munkásosztály társadalmi forradalma – ha azt világtörténelmi szempontból vizsgáljuk – nemcsak a különböző országokban végbemenő tulajdonképpen szocialista forradalmakból áll, hanem azokból a nagyszámú nemzeti-felszabadító, demokratikus mozgalmakból is, amelyek fejlődésük meghatározott szakaszaiban nem valósítottak meg közvetlenül szocialista célokat. A mai felszabadító harcok osztályösszetételét rendkívüli tarkaság jellemzi. Az objektív anyagi-technikai és társadalmi-politikai előfeltételek összefonódásától függően a munkásosztály és a parasztság mellett ebbe a harcba az értelmiség, a hivatalnokok, a katonák és a kistulajdonosok egyre nagyobb számú rétegei kapcsolódnak be, sőt néhány országban még a nem monopolista burzsoázia képviselői is ezt teszik. Persze – elismerve, hogy szükség van a sajátosságok (a gazdasági fejlettségi szinttel és a társadalmi osztályviszonyok érettségi fokával kapcsolatban is) figyelembevételére a nemzeti felszabadító mozgalomban – mégsem ismer-

hetjük el jogosnak néhány tudós gondolatait és javaslatait, hogy a proletariátus és osztályharca fejlődése néhány felszabadult országban tapasztalt specifikus sajátosságait emeljük a „törvényszerűségek” szintjére.⁹

A kapitalizmus éleződő általános válságának körülményei között a nemzetközi munkásosztálynak a világorradalmi folyamatban objektíve adott vezető szerepe hatást gyakorol a munkásosztály szövetségei részvételének jellegére a társadalmi mozgalmakban, amennyiben ezek a szövetségesek az antiimperialista erők közös frontjához közelednek.

Magától értetődik, nem lenne helyes tagadni a világorradalmi folyamat (amelynek különböző osztagai nemcsak hogy különböző szituációkban hatnak, hanem az emberi társadalom történelmi fejlődésének különböző szintjein is vannak) fejlődési formáinak növekvő sokféleségét. A forradalmi elmélet, mint a munkásosztály egységes, internacionalista tanítása, csak a marxizmus–leninizmus általános elvei következetes alkalmazásának és a forradalmi harc nemzetközi tapasztalata általánosításának feltételei között valósítható meg sikeresen, elszakíthatatlan kapcsolatban azzal a tapasztalattal, amit az egyes országok munkásmozgalma halmozott fel.

A tudományos kommunizmus a forradalmi munkásmozgalom nemzetközi tapasztalatai elsajátításának, valamint az általános és a különös helyes összekapcsolása meghatározásának dialektikus megközelítését követeli meg e tapasztalatok felhasználása alapján. Lenin, amikor rámutatott a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tapasztalatainak világtörténelmi jelentőségére, azt írta, hogy ez a forradalom „megmutatta az egész világnak a szocializmushoz vezető utat . . .”¹⁰ Ugyanakkor kitért arra is, hogy a proletár forradalmárok igyekezzenek „a kommunizmus általános és alapvető elveit alkalmazni a kommunizmus felé vezető objektív fejlődésnek arra a *sajátosságára*, amely minden egyes országot jellemez és amelyet tudni kell tanulmányozni, fellelni, eltalálni”.¹¹

A győzelmes proletárforradalmak és a szocializmus sikeres építése sok más országban is meggyőzően kimutatta a lenini párt tapasztalatainak nemzetközi jelentőségét és újból megerősítette a szocialista forradalom általános törvényszerűségeit. A szocialista forradalom e fő törvényszerűségeihez tartozik:

- a politikai hatalom kivívásának szükségessége a munkásosztály által, szövetségben a parasztság többségével és a dolgozók egyéb rétegeivel;
- a proletárdiktatúra valamilyen formájának a létrehozása, a társadalomirányítás biztosítása a munkásosztály és szövetségei részéről, a demokrácia kiterjesztése minden dolgozóra és az egész népre;
- az alapvető termelési eszközök tőkés tulajdonának felszámolása és a mezőgazdaság fokozatos szocialista átalakítása;
- a szocialista tervgazdaság létrehozása, amelynek feladata a dolgozók életszínvonalának szakadatlan emelése és a néptömegek aktív részvétele a vezetésben és az ügyek irányításában;
- az adott ország munkásosztályának szolidaritása más országok munkásosztályával;
- marxista–leninista párt szükségessége, amelynek valóban a munkásosztály igazi forradalmi élcsapatának kell lennie.

Amint a nemzetközi kommunista mozgalom programdokumentumai hangsúlyozzák, a szocialista forradalom és a szocializmus építésének általános elvei minden országban különböző formákban valósulnak meg – a történelmi körülményektől és

a nemzeti sajátosságoktól függően. Az új társadalom építése is, amely az általános törvényszerűségek alapján valósul meg, különböző formákban bontakozik ki, a konkrét történelmi körülmények és a nemzeti sajátosságok figyelembevételével.

A szocializmusért és az új társadalom létrehozásáért vívott harc fő vonásait – amint azt a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának főtákará, L. I. Brezsnyev elvtárs az SZKP XXIV. kongresszusán megjegyezte – „azok az általános törvényszerűségek határozzák meg, amelyek az összes szocialista országok fejlődésének sajátjai . . . Az általános törvényszerűségek hatása olyan különböző formákban jelentkezik, amelyek megfelelnek a konkrét történelmi körülményeknek és a nemzeti sajátosságoknak.”¹²

E kérdésekről éles eszmei-elméleti harc folyt és folyik a tudományos szocializmus és ellenfelei – a nyíltan antimarxisták, a különböző opportunisták, valamint szociál-reformisták, revizionisták, neotrockisták, maoisták irányzatok – között.

A polgári szerzőkre, akárcsak a jobb- és „baloldali” oportunizmus sok ideológusára, jellemző az a törekvés, hogy tagadják a szocialista forradalom egyetemes-történelmi törvényszerűségének az összes ország szempontjából általános, kötelező jellegét, amelyet az októberi forradalom, a munkásosztály győzelmes harca és a szocialista közösség baráti államaiban az új társadalom építésének tapasztalatai, valamint a világforradalmi folyamat korszakunkban végbement fejlődése is megerősített.

Ennek érdekében a marxizmus-leninizmus „romba döntői” különböző fogásokat használnak, különböző oldalról próbálják megtámadni a kommunisták egységes, nemzetközi forradalmi tanítását, többek között a filozófia frontján, a politikai gazdaságtan területén, a történettudományok és a jogtudományok szférájában, s más irányokban is.

A marxista-leninista elmélet elleni támadások egyik fő módja például Marx, Engels és Lenin a társadalmi-történelmi folyamat objektív törvényszerűségeiről, a társadalmi-gazdasági formációk egymást követő felváltásáról, a kizsákmányoló rendszerből a kommunizmusba való forradalmi átmenet elkerülhetetlenségéről szóló tanításának párhuzamba állítása a különböző pozitivisták és neopositivisták koncepcióikkal.

A „romba döntők” prédikátorai tudománytalan, szubjektivisták pozícióból értelmezik a történelmi folyamat tendenciáit. Tagadják a dialektikus kapcsolatot, az általános és a különös elválaszthatatlanságát, alábecsülik az objektív folyamatok szerepét, eltúlozzák az egyes események, specifikus tényezők jelentőségét a világtörténelemben.

Ezzel kapcsolatban Nyugaton nagyon széles körben elterjedt az „egységes” ipari és „posztindusztriális” társadalom doktrínája, valamint egyéb olyan sémák is, amelyek a műszaki haladásnak a világtörténelemben általában játszott szerepe és a modern tudományos-technikai forradalom társadalmi következményei sajátos szerepe helytelen, „nem osztály” jellegű interpretálásán alapulnak (R. Aron, D. Bell, W. Rostow koncepciói, akárcsak a „Frankfurti Iskola” úgynevezett „neomarxista” filozófusainak elméletei)¹³.

A szociológia terén a tudományos kommunizmus ellenfelei – miközben tagadják a tulajdonviszonyok elsődleges jelentőségét – elferdítik a társadalmi fejlődés és a proletariátus növekedésének általános törvényszerűségeit, s emellett szubjektivisták módon önkényesen értelmezik az osztály fogalmát. A polgári ideológusok mellett aktívak a tudományos szocializmus „balos”-opportunisták „neo”-trockisták vulgarizálói,

akiket D. Bell amerikai szociológus nyomán revidiálnak az A. Gortz típusú „neomarxista teoretikusok”, s arra törekednek, hogy az osztályok lenini meghatározásával szemben olyan áltudományos sémákat állítsanak fel, amelyekben az osztálykülönbségeket a szakmai különbségek váltják fel.¹⁴

A kommunista mozgalom határozottan fellép azoknak a folyamatoknak a helytelen interpretálása ellen, amelyek feltételezik a munkásosztály növekedését és sorainak bővítését, társadalmi pozícióinak erősödését. Mint L. I. Brezsnyev elvtárs is hangsúlyozta, „országunk mai haladó munkásának nemcsak a keze arany, hanem különféle ismeretekkel, széles látókörrel, növekvő tapasztalatokkal rendelkezik a szocialista munkaszervezésben, a munkafegyelem megerősítésében, s a párt gazdaságpolitikájának megvalósításában. Az ilyen munkás meg tudja oldani a társadalmi termelés hatékonysága növelésének, a gazdaság intenzív fejlesztésének problémáit. Ez a munkás a tudományos-technikai forradalom grandiózus feladatai megoldásának közvetlen résztvevője lett.”¹⁵

Ugyanezeket a gondolatokat fejtette ki a Kommunista Internacionálé VII. Kongresszusa negyvenedik évfordulójának tiszteletére Moszkvában rendezett tudományos konferencián M. A. Szuszlov elvtárs: „a társadalmi fejlődés jelenlegi szakaszában is érvényes a marxisták–leninisták következtetése, hogy a forradalmi harcban, az új társadalom létrehozásában szakadatlanul növekszik a munkásosztály vezető szerepe. Növekednek a munkásosztály politikai egysége megerősítésének objektív feltételei. A munka és a tőke közötti ellentmondás kiéleződésének, a munkásosztály politikai és kulturális színvonala további növekedésének mértékében egyre nagyobb jelentőségű az az általános vonás, amely egy osztályba egyesíti a munkásosztály – szakmailag és munkájuk jellege szerint különböző – osztagait és rétegeit . . . Ahogy Lenin is hangsúlyozta, ezek az általános vonások: a munkásosztály helye a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében, a termelési eszközökhöz fűződő viszony, a munka társadalmi szervezetében játszott szerep, s a kizsákmányolók ellen vívott harcban jelentkező érdekközösség.”¹⁶

Ezek a fontos tételek elvi jelentőségűek. Miközben kifejezik a modern kor fő politikai, eszmei-elméleti problémáival kapcsolatos pontos és világos lenini elveket, nemcsak meghatározott tudományos következtetéseket vonnak le az osztályképző meghatározó jegyekről, a munkásosztály társadalmi határainak meghatározásáról folyó vitákból, hanem rámutatnak a kutatások továbbfejlesztése szempontjából egyetlen helyes módszertani útra és kiindulóponttra is: a kutatások alapját nem a lenini osztálymeghatározás valamiféle „felülvizsgálatának” kell képeznie, hanem éppen az *osztályelemzés* marxista–leninista elveihez való hűségnek.

Korunk törvényszerűsége a munkásosztály és marxista–leninista élcsapata vezető szerepének növekedése a világforradalom fő folyamataiban: az új társadalom létrehozásában a szocialista országokban, a monopóliumok elleni harcban, valamint az antiimperialista mozgalmakban a nemzeti felszabadítás zónájában.

E körülmények között károsak a szociál-reformisták, a nemzeti-opportunisták olyan törekvései, hogy alábecsüljék a Szovjetunió és a többi baráti szocialista ország marxista–leninista pártjai történelmi tapasztalatának nemzetközi jelentőségét a valóságban létező szocializmus megteremtésében. A szociál-reformisták és a nemzeti-opportunisták ilyen vagy olyan változatban tovább ismétlik azokat a tudománytalan téziseket, amelyekkel annak idején a Kautsky, Szuhanov, Browder stb. típusú szociáldemokrata és revizionista ideológusok felléptek, mindenekeelőtt a lenini párt tapasztalatainak általános jelentőségét támadva.

Országaink marxista kutatói leleplezik és megcáfolják az ilyen tudományos kommunizmustól idegen koncepciókat. A szovjet szerzők számos olyan munkát jelentettek meg, melyek e problematikával foglalkoznak.¹⁷ Az utóbbi években új, érdekes kutatásokat végeztek e területen.¹⁸ Ezek közül számos kutatás kimondottan a nemzetközi proletármozgalom fejlődésének általános törvényeire, a munkásosztály fejlődése következetes növekedési tendenciáira (többek között a mai tudományos-technikai forradalom feltételei között), valamint az eszmei-politikai harc ezzel kapcsolatos különböző aspektusaira vonatkozott.¹⁹ Elérkezett a szocialista társadalom fejlődési törvényszerűségeivel foglalkozó komplex elméleti munkák kidolgozásának ideje. A különböző profilú tudományos intézményeket képviselő szovjet társadalomtudósok nagy kollektívája a fejlett szocializmus és a kommunizmusba való átmenet problémáival foglalkozó összesítő kiadvány előkészítését kezdi meg.

A szocializmus építésében az általános és a különös kölcsönhatásának feltárásával kapcsolatos kérdések alkotó, tudományos kidolgozásához jelentősen hozzájárulnak Magyarország, a Német Demokratikus Köztársaság, Lengyelország, Bulgária és más baráti ország marxista teoretikusai.²⁰

II

A marxista tudósok egyik legfontosabb feladata, hogy az adott korszak jellegének és osztálytartalmának, alapvető társadalmi ellentmondásainak helyes meghatározására támaszkodva, ennek alapján derítsék is fel az adott helyzetben a korszak egy-egy periódusának sajátos körülményei közötti ellentmondások konkrét történeti megjelenési formáit.

A XX. század hetvenes éveiben koncentráltan fejeződnek ki mind forradalmi korszakunk, a kapitalizmus általános válsága időszakának, egyetemes történelmi törvényszerűségei, mind meghatározott, sajátos, objektív feltételei (ezek vitathatatlanul sokkal kedvezőbbek, mint korábban), amelyeket a *társadalmi-politikai erők új kölcsönös kapcsolatai hoztak létre a világméretű küzdőtéren*, melyek elősegítik a világ-szocializmus, a munkásosztály és szövetségeseinek növekvő sikereit a békéért, a nemzetközi feszültség enyhítéséért, a népek nemzeti és társadalmi felszabadításáért vívott harcban.

Számos olyan fontos vonás és sajátosság tapasztalható, amelyek a társadalmi fejlődés jelenlegi fázisát megkülönböztetik korszakunk más, megelőző történelmi periódusaitól. Ezek a következők: – a feszültség enyhítéséért vívott sikeres harc következményei Európában és a nemzetközi küzdőtéren; – a nehézségek és a nagyszámú válságjelenség növekedése a kapitalista világrendszerben.

Ezek meghatározzák a két rendszer mai harcának sajátosságait, a kapitalizmus általános válságának további elmélyülését, az előrehaladást az osztályküzdelmekben. Az imperializmus sok ellentmondása és válságjelensége (beleértve a gazdasági, energetikai, társadalmi, politikai, ökológiai stb. válságot), általános válságának harmadik szakasza a szocialista társadalom szilárd és szakadatlan fejlődése közepette megy végbe, akkor, amikor erősödnek a szocializmus nemzetközi pozíciói.

Ezzel kapcsolatban helyénvaló emlékeztetni azokra az értékes módszertani útmutatókra és tanácsokra, amelyeket Lenin adott az elméleti front dolgozóinak – például 1922-ben a „Marxizmus zászlaja alatt” című cikkében – a kapitalizmus fejlődéséről.

dési törvényszerűségei, új jelenségei és ellentmondásai kutatása igazán tudományos, dialektikus megközelítésének szükségességéről. Lenin többek között hangsúlyozta: „minden oldalról kidolgozhatjuk és ki kell dolgoznunk ezt a dialektikát, . . . a dialektika marxi alkalmazásának példáival, valamint a dialektikának a gazdasági és politikai viszonyok területéről vett példáival kommentálva őket, hiszen a legújabb kori történelem, különösen a legutóbbi imperialista háború és a forradalom hihetetlenül sok példát szolgáltat erre.”²¹

Az állammonopolista kapitalizmus antagonizmusainak és az imperializmus ellentmondásainak tanulmányozása megköveteli, hogy az általános és különös dialektikáját dinamikájában derítsük fel.²²

A Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézetben, a Világ gazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézetében és a Szovjetunió Tudományos Akadémiája egyéb intézményeiben kutatások folynak a kapitalizmus általános válsága mai szakaszának, a kapitalizmus régi és új ellentmondásai dialektikájának, a társadalom különböző – gazdasági, társadalmi, politikai, ideológiai – szférájában jelentkező ellentmondások kiéleződése fontosabb megnyilvánulásainak és következményeinek problémáiról.

Biztosítanunk kell e kérdések tanulmányozásának *mindenoldalú és dialektikus* megközelítését (amint erre annak idején például Varga Jenő akadémikus is felhívta a figyelmet), hogy elkerüljük az egyoldalú, metafizikus pozíciókat. Az alkotó marxizmus-leninizmustól idegen a kapitalizmus társadalmi-gazdasági problémáinak mind reformista és jobboldali oportunisták értelmezése (alapvető ellentmondása élességének csökkentése szellemében), mind a kapitalizmus termelőerői „eldugulásának” dogmatikus, balos-kalandor koncepciói, s a kapitalizmus „automatikus csődje” elméletének stb. különböző variánsai.

A tudományos szocializmus az adott konkrét történelmi helyzetben az osztályharc objektív előfeltételeit és szubjektív tényezőit szerves egységben, kölcsönös kapcsolataiban vizsgálja.

A forradalmi proletármozgalmak stratégiájának és taktikájának kidolgozásánál – a különböző országokban és a tőkés világ különböző régióiban – nem hagyhatjuk figyelmen kívül a társadalmi-politikai erők megoszlásában történt előrehaladást, valamint a dolgozó tömegekre, a munkásosztály szövetségességre ható folyamatokat. Intézetünk tudósai nemrégiben publikálták a probléma tanulmányozásának néhány eredményét.²³

Ha röviden is, szólni kell a jelenlegi világhelyzet egyik legfontosabb jellemző vonásáról, arról, hogy a nemzetközi feszültség enyhülése hogyan hat a társadalmi haladásért vívott harcra és a munkásmozgalmaknak a kapitalista világban végbemenő fejlődésére.

A világesemények fő iránya napjainkban újból és újból megerősíti a marxista-leninista tanítás olyan általános elveinek elméleti helyességét és gyakorlati aktualitását, amelyek a munkásosztálynak mint a társadalmi haladás fő mozgatóerejének világtörténelmi szerepéről és mint az emberi társadalomnak a társadalmi igazságosság, szabadság, demokrácia és a népek békés együttműködése alapján történő átalakítása döntő tényezőjéről szólnak.

Vitathatatlan, hogy *minél erősebbek és szilárdabbak lesznek a nemzetközi munkásosztály pozíciói, annál jobban megerősödik fő vívmányának, a szocialista világrendszernek hatalma és befolyása, annál inkább elmélyülnek a világpolitika pozitív*

tendenciái, annál reményteljesebbek lesznek a népek harcának perspektívái a békéért, a nemzeti függetlenségért és társadalmi haladásért, annál inkább javulnak a dolgozó emberiség évszázados ideáljai megvalósulásának társadalmi-politikai feltételei. Ez az összefüggés, amely törvényszerűen vetődött fel a társadalmi fejlődés során, napjainkban az emberek újabb és újabb milliói előtt vált még nyilvánvalóbbá.

A világtörténelmi folyamat jelenlegi szakaszában hatalmas erő a világ kommunista és munkásmozgalma sokoldalú, s egyre növekvő befolyása a nemzetközi politika fő kérdései megoldásában. A szocializmus egyre sikeresebben és hatékonyabban valósítja meg humanista küldetését a Földön, a tartós béke létrehozása előfeltételeinek megteremtéséért vívott aktív harcot, az emberiség megmentését a világháborúk veszélyétől és az imperializmus agresszív törekvéseinek megakadályozását.

E törvényszerűség olyan folyamatot képviselt és képvisel, amely mindenképp a szocialista világorradalom sikeres fejlődésének következtében vált lehetővé, s amely kibontakozásának mértékében egyre jobban megerősíti a munkásosztály társadalomátalakító szerepét. Már az első proletárforradalom – a Párizsi Kommün – a gyakorlatban mutatta meg, hogy a forradalmi munkások, miközben fellépnek a kizsákmányolás minden formája, a háborúk és a kolonializmus ellen, nemcsak saját osztályuk érdekeiért harcolnak, hanem minden dolgozó érdekeiért és a társadalmi fejlődés fő szükségleteit juttatják kifejezésre. Bár a kommünárok vereséget szenvedtek, harcuk mégis jelentősen előrevitte a proletariátust, azon az úton, amely a munkásosztályt a történelem szubjektumává alakította át, olyan oszállyá, amely Marx szavai szerint kezében tartja „az emberiség újjászületését”.²⁴ E nemes küldetés megvalósítását valóban hatalmas mértékben és világtörténelmi jelentőséggel segítette elő a szocialista forradalom oroszországi győzelme, amely minőségileg új történelmi helyzetet teremtett a világban. A kapitalizmus elvesztette azt a szerepét, hogy teljhatalmúan intézze a népek sorsát. A világpolitika központi tengelye az imperializmus ellentmondásainak szférájából áttevődött a szocialista és tőkés társadalmak közötti harc területére. A közöttük fennálló erőviszonyok szakadatlanul a szocializmus javára változtak.

Ezt a folyamatot meggyorsította és visszafordíthatatlanná tette, hogy a Szovjetunió szétverte a nemzetközi imperialista reakció támadó erőit, hogy a forradalmi és demokratikus erők legyőzték a fasizmust, amely győzelemnek harminc éves évfordulóját nemrégén ünnepelte az egész haladó emberiség. A szocialista világrendszer kialakulása, a kolonializmus csődje, a munkásmozgalom, a nemzeti felszabadító és demokratikus mozgalmak széles körű kifejlődése, a kapitalizmus általános válságának elmélyülése, vagyis mindazoknak a tényezőknek az együttese, amely a második világháború után jött létre, új, kedvező lehetőségeket teremtett ahhoz, hogy a munkásosztály egyre teljesebben megvalósítsa a világ társadalmi haladása élcspátjának forradalmi-alkotó szerepét.

A nemzetközi munkásmozgalom a szocialista együttműködés – a szocialista világorradalmi folyamat legfontosabb előrelendítője – erejére támaszkodva aktívan és gyümölcsözően használja fel ezeket a lehetőségeket. Ennek meggyőző bizonyítékául szolgál a munkásmozgalom kiemelkedő sikere a jelenkor kérdésének – a béke kérdésének – megoldásában. Éppen a győzelmes proletariátus mutatta meg a kérdés megoldásának egyetlen helyes útját a különböző társadalmi rendszerű országok békés egymás mellett élésében, amelynek gondolatát még Lenin vetette fel és alapozta meg. A békéért vívott sokéves következetes harc eredményeként éppen a szocializmus ér-

te el, hogy a béke eszméje megszilárdult, s a nemzetközi viszonyokban fordulat állt be a hidegháborútól a nemzetközi feszültség enyhülése felé, az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia történelmi határozataiban pedig sarkalatos elvként testesült meg.

A nemzetközi forradalmi munkásmozgalomnak a társadalmi-politikai aktivitás összes alapvető területén elért grandiózusz sikereiben forradalmi korszakunk általános törvényszerűségeinek hatása tükröződik. De helytelen volna ezt a folyamatot értékelni annak a specifikumnak a számításba vétele nélkül, amelyet a különböző országokban és a különböző történelmi korszakokban felmutat; másképpen szólva: a folyamat fejlődésében az általános és különös dialektikájának figyelembevétele nélkül.

Ha a munkásosztály és az összes békeszerető erő a nemzetközi enyhülésért vívott mai harcát globális metszetben olyan folyamatként vizsgáljuk, amelyre dialektikus kölcsönhatást gyakorolnak a nemzetközi-politikai és a társadalmi-politikai tényezők, megállapíthatjuk, hogy a hetvenes években, különösen a Szovjetunió Kommunista Pártja XXIV. kongresszusa utáni időszakban ez a folyamat pozitív hatásának bélyegét rányomta a világ társadalmi haladásának minden olyan történelmileg perspektivikus tendenciájára, amelyeket a megelőző időszakban a világ erőviszonyaiban – a szocializmus és a körülötte tömörülő forradalmi proletár és általános demokratikus mozgalmak javára – végbement változás idézett elő.

Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell az enyhülés nagy jelentőségét a szocialista közösség országaiban az alkotó építéshez, kölcsönös kapcsolataik további elmélyítéséhez, a nemzetközi porondon elért pozícióik megerősítéséhez szükséges kedvező nemzetközi viszonyok biztosítása terén. Azokban az években, amikor a Szovjetunió harcot folytatott a kommunizmus gazdasági alapjainak megerősítéséért, a többi baráti ország pedig a fejlett szocializmus építésének időszakához érkezett, a nemzetközi helyzet megjavítása nemcsak az anyagi tartalékok békés célú felhasználásának kiterjesztését és optimalizálódását segítette elő, hanem annak is egyik döntő előfeltétele volt, hogy a szocialista államok kidolgozzák és megvalósítsák a gazdaságfejlesztés olyan hosszú távú, gazdaságon belüli és integrált terveit, amelyeket összekapcsoltak az enyhülés visszafordíthatatlanságának és a világ tartós békéje létrehozásának perspektívájával.

Törvényszerű a kölcsönös kapcsolat a szovjet békeprogram és a szocialista gazdasági integráció komplex programja között, amelyeket a társadalmi haladás objektív szükségletei keltettek életre. Az is törvényszerű, hogy maga az enyhülés és a visszafordíthatatlanságért vívott harc szükségessége, az emberiség előtt álló történelmi kötelesség, amelyet a szocialista államokra az enyhülés kezdeményezőinek és garáncióknak nemes küldetése ró, segíti a testvéri országok összeforrottságának erősödését, s amely a hetvenes években minőségileg új szintre emelkedett mind a gazdasági integráció terén, mind a politikai, ideológiai és kulturális együttműködés szféráiban.

A világ társadalmi haladásának fő áramlatában folyik az államok közötti viszonyok átrendeződése, amelynek tartalmát nem merítik ki a nemzetközi-jogi változások, hanem beletartoznak a világosan kifejezett társadalmi-politikai változások is. Ezt a folyamatot meghatározza a szocialista államok politikája, a proletár osztályirányultság, az internacionalizmus, a szocialista humanizmus, amelyek a harcot a nemzetközi élet és az államok érintkezése jóval tökéletesebb formái létrehozásának elvévé alakítják át. E hatás kiemelkedő eredménye volt az összeurópai értekezlet sikeres megtartása, ahol a békés egymás mellett élés lenini elvét a különböző társa-

dami rendszerű államok kölcsönös viszonyainak általánosan elismert normájaként erősítették meg.

A szocialista országok összehangolt nemzetközi politikája olyan fejlődési irányokat és olyan vonásokat biztosít az enyhülésnek, amelyek megfelelnek minden felszabadító és demokratikus mozgalom céljainak és érdekeinek, és lényegesen korlátozzák az ellenforradalom exportjának lehetőségeit. Az indokínai hazafiak győzelme, a reakciós diktatúrák bukása Portugáliában és Görögországban, s az utolsó – a portugál – gyarmati hatalom összeomlása olyan folyamatok, amelyek a demokratikus társadalmi megújulásért vívott harc aktivizálásáról tanúskodnak, egész sor országban. A forradalmi és a demokratikus erők ezeket a hatalmas eredményeket az enyhülés, az ellenforradalom gyengülő potenciálja körülményei között vívták ki.

Ezek a körülmények elősegítették a neokolonializmus válságát és az imperialista politika csődjét a fejlődő országokban, amelyek az enyhülés helyzetében a szocialista közösség aktív támogatásával nyílt és határozott harcot kezdtek az imperializmus ellen, megvédték nemzeti szuverenitásukat s elérték gazdasági függetlenségüket. E harc eredményeként folyik a volt gyarmatok és függő országok népei imperialista kizsákmányolásának felszámolása, kialakul a nemzetközi gazdasági viszonyok új struktúrája, amely az államok egyenjogúságán és a kölcsönös előnyökön alapul, s kialakulásában szoros kapcsolatban van az enyhülés folyamatával.

A békés egymás mellett élés és a nemzetközi enyhülés viszonyainak fejlődése hatást gyakorol a fejlett kapitalizmus térségében kibontakozó társadalmi-politikai folyamatokra, a tőkésországokban aktivizálja a forradalmi, demokratikus mozgalmakat, gyengíti a szélsőséges reakció pozícióit. A kapitalizmus általános válsága kiéleződésének körülményei között a leszerelés elősegíti a baloldali erőknek a militarizmus és antikommunizmus elleni harcát, a hadikiadások csökkentéséért vívott küzdelmét, együttműködésük fejlesztését a szocialista országokkal s mindezt a demokratikus és antimonopolkapitalista alternatíva hatékony tényezőjévé alakítja a reakciónak azzal a törekvésével szemben, hogy a válságból a demokrácia elnyomása, a neofasizmus és a „hidegháború” révén találjon kivezető utat. A békeharc és a válság által kiváltott társadalmi bajok, antidemokratikus tendenciák ellen vívott harc kölcsönhatása további lehetőségeket teremt minden olyan társadalmi és politikai erő aktivizálásához és tömörítéséhez, amelyet a monopolizáció elnyom. Mint ismeretes, ezeket a lehetőségeket sikeresen valósítják meg Olaszországban, Franciaországban, Spanyolországban és számos más országban.

Egyébként a különböző imperialista országokban a társadalmi-politikai harc feltételcinek és formáinak sokfélesége mellett – az országok többségében a világg kapitalizmus jelenlegi válsága elmélyülésének szakaszában kibontakozó – az osztályharcot és antimonopolista küzdelmeket *számos általános vonás, hasonló tendencia* jellemzi. Ilyenek:

- a munka és a tőke közötti antagonizmus, ami világosan megnyilvánul a sztrájkmozgalom (lásd I. táblázatot) méretcinek bővülésében, amelynek nyomása sok tőkésországban tovább nő a termelés válságos visszaesésének körülményei között;

- a követelések minőségileg jóval magasabb szintje, ami a munkásosztály harca támadó jellegének erősödéséről tanúskodik, s ami egyre gyakrabban összekapcsolja a mindennapi szükségletek és a dolgozók vívmányainak védelmét a vezető körök gazdasági és társadalmpolitikai alapjai, a monopóliumok mindenhatósága elleni fellépésekkel;

1. táblázat

*Az osztálybarc és a dolgozók tömeges gazdasági és politikai megmozdulásainak dinamikája a tőkésországokban
(a résztvevők száma)**

Ev	Összesen			Iparilag fejlett országok			Fejlődő országok		
	millió fő	Beleértve a sztrájkokat		Összesen (millió fő)	Beleértve a sztrájkokat		Összesen (millió fő)	Beleértve a sztrájkokat	
		millió fő	%-ban az összeshez képest		millió fő	%-ban az összeshez képest		millió fő	%-ban az összeshez képest
1966	44	13,7	31,1	27	10,7	39,6	17	3,0	17,6
1967	47	13,3	28,2	30	10,7	35,6	17	2,6	15,3
1968	57	15,0	26,3	43	12,3	28,6	14	2,8	20,0
1969	60	19,9	33,1	44	16,8	38,1	16	3,1	19,4
1970	65	18,2	28,0	45	14,7	32,6	20	3,5	17,5
1966– 1970	273	80,1	29,3	189	65,2	34,5	84	15,0	17,8
1971	70	19,6	28,0	48	16,6	34,5	22	3,0	13,6
1972	60	17,8	29,6	43	14,7	34,1	17	3,0	17,6
1973	60	21,5	35,8	45	17,5	38,8	15	3,9	26,0
1974**	62	23,0	37,1	48	19,0	39,6	15	4,0	28,6
1975**	63	24,5	38,8	50	20,0	40,0	13	4,5	34,6
1971– 1975	315	106,4	33,8	234	87,8	37,5	81	18,4	22,7
Változások 1971–75-ben (1966–70-hez képest, millió főben)	+42	+26,3		+45	+22,2		–3	+3,4	
Változások 1971–75-ben (1966–1970-hez képest, %-ban)		+54	+13,3	+24	+16,8		–3,6	+22,7	

* Megjegyzés: a táblázatot a szakszervezeti és a kommunista sajtó hivatalos statisztikai adatai alapján állítottuk össze.

** 1974–1975-ös értékelés.

– az osztályharc körülményei, tartalma és formái nemzetközivé válásának további megerősödése, a dolgozók mind nemzeti, mind nemzetközi szintű együttes fellépéseinek aktivizálódása;

– azoknak a folyamatoknak a fejlődése, amelyek tükrözik a dolgozók vonzódását az egységes akciók és a különböző irányzatokhoz tartozó munkásszervezetek együttműködése iránt a differenciálódás erősödése a szocialista és a szociáldemokrata pártok soraiban;

– a munkásosztály társadalmi-politikai szövetségei kibővítése és a szövetségeseknek a proletariátus oldalára állítása új lehetőségei, többek között a városi középrétegekből és faluról;

– a tömegek általános-demokratikus fellépési és a proletariátus szocializmusért vívott harcának erősödő összefonódása, kölcsönhatása. Emellett a marxisták–leninisták elutasítják azokat a kísérleteket, amelyek mesterségesen szembeállítják egymással a haladó, általános-demokratikus – többek között a háborúellenes és antimonopolista – mozgalmak jelszavait a szocializmusért vívott proletárharc feladataival.

A munkásosztály és szervezetei kidolgozzák politikai irányvonalukat, amelyben figyelembe kívánják venni mind a kapitalizmus általános válsága jelenlegi szakaszának sajátosságait, mind korszakunk osztályharcának általános tendenciáit. Mint a nyugat-európai kommunista és munkáspártok konferenciájának résztvevői megjegyezték: „Az imperializmus általános válsága, az állami monopolkapitalizmus válsága még nyilvánvalóbbá teszi a dolgozók és a széles tömegek számára a társadalmi és politikai változások szükségességét. A tőkés Európa minden országában új lendületet vesz a népi harc.”²⁵

Az enyhülés fejlesztéséért és elmélyítéséért vívott harcban elért sikerek, a legszélesebb dolgozó tömegek bevonása a harcba minden országban elősegíti a maoisták, a balos kalandorok, valamint más álforradalmi csoportok és áramlatok politikai elszigetelését, amelyek ellenséges crökként lépnek fel a népek egyetemes béketörekvéseinek korában az emberiség legalapvetőbb érdekeivel és reményeivel szemben.

A marxista–leninista pártok cáfolják a polgári és a reformista ideológusok valamiféle „szociális status quóról” szóló tudománytalan koncepcióját (amelyek hirdetői tagadják az osztályharc törvényszerűségét). E koncepciók ugyanis az ilyen szociális status quót a nemzetközi feszültség enyhülése elmélyülésének kötelező előfeltételként értelmezik. Ugyanilyen mértékben idegenek a tudományos szocializmustól a neotrockista típusú „balos” doktrínerek kalandor felhívásai a forradalmak kívülről történő „előrelökésére”. A kommunisták elutasítják embergyűlölő elgondolásaikat az új világháború „elkerülhetetlenségéről”, sőt „kívánatos voltáról”, s – úgymond – a népek szempontjából „jótékony” következményeiről.

A kommunistáknak a tartós békéért, a nemzetközi feszültség enyhítéséért vívott harca és a dolgozóknak a társadalmi haladásért való fellépési közötti dialektikus kölcsönhatás kétségtelen. Ezt helyesen hangsúlyozzák a kommunista pártok. Az Egyesült Államok Kommunista Pártjának vezetői például legutóbbi, XXI. Nemzeti Kongresszusukon (1975. június 26–29. között zajlott le Chicagóban) nagyra értékelték a Szovjetunió Kommunista Pártja lenini irányvonalát és annak hatékony megvalósítását. Kijelentették, hogy: „Az SZKP-nak a XXIV. kongresszus által jóváhagyott grandiózus békeprogramjának megvalósítására irányuló, a nemzetközi téren végzett sokoldalú tevékenysége és széles körű munkálkodása felbecsülhetetlen hozzájárulást jelent nemcsak a béke biztosításához, hanem az olyan feltételek megterem-

téséhez is, amelyek pozitívan hatnak a demokratikus, forradalmi erők új győzelmére és elősegítik a világforradalmi folyamat sikereinek erősödését.”²⁶ Mint Herman Axen elvtárs, a Német Szocialista Egységpárt Politikai Bizottságának tagja és Központi Bizottságának titkára megjegyezte: „a békeprogram megvalósítása meggyőzően tanúsítja a tartós békéért vívott harc és a társadalmi haladásért vívott küzdelem egységét . . .”²⁷

Mind módszertanilag, mind politikailag az az álláspont helyes, amely a világ társadalmi fejlődésében végbement fontos előrelépéseket és az új jelenségek vizsgálatát – különösen amelyek a hetvenes években bontakoztak ki – összekapcsolja korunk tartalmának és egyetemes történelmi törvényszerűségeinek, a jelen korszak alapvető társadalmi ellentmondásai fejlődésének elemzésével. Egyetértünk azzal a módszertani megközelítéssel, amellyel Berecz János elvtárs alkalmazott a Társadalmi Szemlében megjelent cikkében. Berecz elvtárs a kommunistáknak a nemzetközi enyhülésért és a társadalmi haladásért vívott harcának dialektikáját érintve indokoltan írta forradalmi korszakunk jellegéről: „Az SZKP XXIV. Kongresszusa által kidolgozott békeprogram nem egyszerűen egy állam számára előnyös nemzetközi helyzet kialakításának záloga; korszakunk átalakításának ügyét, a társadalmi átalakulások nemzetközi feltételeinek megteremtését szolgálja, s ezért forradalmi program.” A szerző, miközben megjegyzi, hogy „napjainkban szélesedik és egyidejűleg mélyül a nemzetközi forradalmi folyamat”, s hogy „az emberiség a szocializmus és a tartós béke irányában halad”, hangsúlyozza, hogy ez a két cél összefonódik és egyre inkább egy egészet képez.²⁸

A kollektív marxista–leninista elméleti gondolkodás a nemzetközi feszültség és következményeinek enyhítéséért folytatott harcot tehát nemcsak az államok közötti politikai viszonyok szempontjából vizsgálja, hanem fontos társadalmi jelenség gyanánt is. Helytelen volna a dolognak ezt a két oldalát valamiféle kínai fallal elhatárolni és nem látni a közöttük levő dialektikus kapcsolatot és kölcsönhatást. A nemzetközi feszültség enyhülése, ahogy ezt B. N. Ponomarjov elvtárs hangsúlyozta, mind forrásait és lényegét, mind következményeit tekintve „nemcsak nemzetközi politikai, de társadalmi-politikai jelenség is, amely új, fontos szakaszt jelent a világméretű antiimperialista harc fejlődésében”²⁹.

A kommunisták, miközben a forradalom „előrelökése” bármilyen fajta tudománytalan koncepcióját elvetik, fellépnek a nemzetközi feszültség enyhülése következményei és az azt kísérő jelenségek hatásának alábecsülése ellen, amely jelenségek kihatnak a munkás- és általános demokratikus mozgalmak fejlődésére, a tőkés világon belüli társadalmi, politikai és eszmei folyamatokra, nemzetközi méretekben az osztályharc kibontakozási feltételeire és formáira, valamint a kapitalizmus általános válsága kiélződésének jelenlegi szakaszára a világ különböző országaiban és körzeteiben.

Napjainkban az élet egyre meggyőzőbben erősíti meg annak a lenini jóslatnak a helyességét, hogy a „béke összehasonlíthatatlanul jobban előrelendíti az ügyet, mint a háború, . . . a béke százszor nagyobb és szélesebb utat nyit befolyásunk számára”.³⁰

A Szovjetuniónak és a baráti szocialista országoknak a béke megerősítéséért, a nemzetközi feszültség enyhítéséért, a Szovjetunió Kommunista Pártja XXIV. kongresszusán jóváhagyott békeprogram megvalósításáért vívott sikeres harca, amely békeprogram gyakorlatilag a dolgozók haladó szervezetei és földünk minden körzete békeszerető erőinek akcióprogramja lett, a hetvenes években sokoldalú társadalmi-politikai irányultságot kapott. A békeprogram megvalósítása elősegíti a sokoldalú

demokratikus erők aktivizálását a munkásosztály vezetése alatt, s a már megérett, haladó átalakulások meggyorsítását a világ minden körzetében, a nemzetközi viszonyok minden szintjén és különböző szféráiban. A békeprogram ma már jelentős tényezője a népek egymást támogató tevékenységének a társadalmi haladás útján.

Senki sem tagadhatja, hogy a jelen szakaszban megerősödött a baráti szocialista országok összehangolt politikájának hatása a nemzetközi eseményekre. Ennek eredményeként a világpolitika porondján egyre szélesebb körben elismerik az államok egyenjogú és kölcsönösen előnyös együttműködésének elveit, nemzetközi érintkezésük gazdasági, tudományos-műszaki és kulturális területein. A szocialista országok békeszerető politikájának, a nemzetközi viszonyokra gyakorolt növekvő hatásának újabb bizonyítéka az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet történelmi sikere, amelynek megtartását – mint ismeretes – a szocialista közösség országai kezdeményezték.

A nemzetközi helyzet jelenlegi fejlődése igazolja azt a lenini következtetést, hogy a béke és a népek biztonságának megerősítése elkerülhetetlenül az imperialista reakció pozíciójának meggyengüléséhez vezet, s elősegíti a felszabadító mozgalmak fejlődését. Ez a következtetés kifejezi a világ társadalmi haladásának objektív törvényszerűségét, amely éppen napjainkban mutatkozik meg a legteljesebben és legnyilvánvalóbban.

A vietnami hazafiak győzelmei, a portugál demokratikus forradalom, a „fekete ezredek” rendszerének bukása Görögországban, a francoizmus válságának kiéléződése Spanyolországban, a baloldali erők pozícióinak megerősödése Olaszországban, Franciaországban, Angliában és más országokban, a perui események alakulása, az osztályerők polarizációja, a tömegek balratolódása és az előrelépések Argentína, Venezuela és más latin-amerikai országok, valamint egész sor afro-ázsiai állam politikai életében, a fejlődő országok népei harcának aktivizálódása a függetlenségért, fellépéseik az imperialista politika túlsúlya ellen, s az új gazdasági rendszer létrehozásáért, mind olyan akciók, amelyek hangot kapnak a nemzetközi szervezetekben is (például az ENSZ-közgyűlés VI. és VII. rendkívüli ülésén, az UNESCO-ban, az ILO-ban, és az ENSZ egyéb szakosított intézményeiben). Mindez éppen abban az időszakban folyt és történik, amikor a különböző társadalmi rendszerű országok békés egymás mellett élésének elvei egyre szélesebben érvényesülnek az államok közötti viszonyokban, amikor a nemzetközi politikában a hidegháború helyett a nemzetközi enyhülés lesz az uralkodó. A nemzetközi feszültség enyhülésének és a békés egymás mellett élés megszilárdulásának következtében csökken az imperializmusnak az a lehetősége, hogy nyomást gyakoroljon a fejlődő országokra, nehezebben tud akcióba lépni, ugyanakkor a fejlődő országokat olyan haladó lépésekre kényszerítik, mint a monopóliumok tulajdonának államosítása, a külföldi bázisok felszámolása saját területükön, valamint kilépés az imperialisták által összekovácsolt katonai szövetségből.

A nemzetközi enyhülés pozitívan hat azoknak az objektív feltételeknek a létrehozására is, amelyek gyengítik az antikommunista ideológia hatását a tőkésországok lakosságára.

Mindezt számításba veszik a kommunista és munkáspártok. A nyugat-európai országok kommunista pártjai 1974-es brüsszeli konferenciájának résztvevői által elfogadott politikai deklarációban hangsúlyozták: „azok az eredmények, amelyeket a békés egymás mellett élés révén elértünk, egyáltalán nem gyengítik a nagytőke és

az imperializmus elleni harcot, ellenkezőleg, jobb feltételeket biztosítanak a dolgozóknak és népeknek ahhoz, hogy még kitartóbban folytassák az osztályharcukat minden országban és nemzetközi téren is, erősítve és kiterjesztve egyesített akcióikat, fejlesztve kölcsönös szolidaritásukat a békéért, a szabadságért, a függetlenségért, a haladásért és a szocializmusért vívott harcban”.

A világ társadalmi fejlődésének egész folyamata újból és újból bebizonyítja a munkásosztály világtörténelmi küldetéséről szóló marxista-leninista tanítás jogosultságát, a mai kommunista mozgalom, annak politikai stratégiája és taktikája megalapozottságát és hatékonyságát.

A forradalmi munkásmozgalom objektív internacionalista jellege feltételezi a testvéri kommunista pártok céljainak és elvi pozícióinak közösségét, amely a legteljesebben a pártoknak a marxizmus-leninizmushoz, a proletár internacionalizmus-hoz való hűségében fejeződik ki. A forradalmi harc további fejlődésének mértékében nő a kommunista mozgalom célja és elvi álláspontjai közös voltának jelentősége. Emellett figyelembe kell venni a világforradalmi mozgalom fejlődésének dialektikus jellegét is, amely két egységes folyamatból következik: az antiimperialista harc internacionalizálódásának fokozódásából, valamint a kommunista pártok tevékenysége konkrét körülményei, eljárásai és módszerei sokféleségének kibővüléséből.

Ezzel összhangban a marxizmus-leninizmus alapjain állók dialektikusan közelítik meg a kommunisták nemzetközi egységének problémáját, s az egyes testvérpártok összeforrottságának és önállóságának megerősödését úgy vizsgálják, mint az egész világ kommunista mozgalmában az egység megerősödésének alapjait. A kommunista és munkáspártok nemzetközi értekezletének záródokumentuma rámutat, „minél erősebbek és összeforrottabbak az egyes kommunista pártok, annál jobban tudják betölteni szerepüket, mind az országon belül, mind a nemzetközi kommunista mozgalomban”.

Az értekezlet – mint ismeretes – hangsúlyozta, hogy a kommunisták által védett nemzeti érdekeket nem szabad szembeállítani a szocializmus, a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom feladataival. A marxista-leninista párt tevékenységének vonalát nemcsak a politikai erők belső aránya alapozza meg, hanem a nemzetközi küzdőtéren összességében jelentkező osztály-erőviszonyoknak és az egész forradalmi világmozgalom érdekeinek kötelező számbavétele is. A történelmi tapasztalatok arról tanúskodnak, hogy minden egyes nép elsődleges nemzeti érdekeit akkor elégítik ki a legmélyebben és legteljesebben, amikor az értük folyó harcot összekapcsolják a más országok dolgozóinak érdekeiért vívott harccal, ami megfelel a nemzetközi antiimperialista harc alapvető követelményeinek.

A proletár internacionalizmus nemcsak nem tagadja a konkrét történelmi helyzetben és az osztályharc sajátos nemzeti feltételei között meglevő különbségeket, sőt ellenkezőleg, e sokféleség elismeréséből, s a nemzeti sajátosságok kötelező figyelembevételének szükségességéből indul ki az egyes országok kommunistái internacionalista feladatai megoldásának megközelítésénél. A kommunisták internacionalista kötelessége és nemzeti felelőssége elválaszthatatlan egymástól. Ugyanakkor – amint Lenin nemegyszer hangsúlyozta – a nemzeti és a nemzetközi egysége a munkásosztály harcában egyáltalán nem azt jelenti, hogy mechanikusan összeadjuk az egyes országok dolgozóinak erőfeszítéseit, hanem mindenképp azt, hogy a munkásosztály és minden ország kommunista élcsapata, miközben teljesíti saját feladatait, mindenoldalúan támogatja az antiimperialista forradalmi világmozgalmat, s ezzel együtt teljesíti a nemzetközi munkásosztályal szembeni internacionalista kötelességét. Pon-

tosan így vetette és veti fel ezt a kérdést a lenini párt és központi bizottsága.³¹ Ez a lenini álláspont volt és marad a szovjet kommunistáknak, a többi ország marxistáinak–leninistáinak, a kommunista mozgalom különböző osztagainak az internacionalista egység megerősítéséért vívott harcában a szilárd alap.

A Szovjetunió Kommunista Pártja XXIV. kongresszusa után eltelt időszakban a párt következetesen valósította és valósítja meg a nemzetközi kommunista mozgalom egysége megerősítésének, a világ minden forradalmi, békeszerető, haladó creje tömörítésének feladatát. Pártunk a Szovjetunióban a kommunizmus építését úgy tekintti, mint a hozzájárulást a világforradalmi folyamat fejlődéséhez, bolygónk összes haladó erőinek a békéért, a demokráciáért, a népek nemzeti és társadalmi felszabadításáért vívott harcához.

JEGYZETEK

¹ Lásd Ideii Lenina i mezsduarodnoje rabocseje dvizsenyje (*Lenin eszméi és a nemzetközi munkásmozgalom*) Varsó 1975.

² Internationalnoje znacsenje isztoricseszkoja opita pobedivseva rabocseva klassza i szovremennaja ideologicseszkoja borba. (A győzelmes munkásosztály történelmi tapasztalatainak nemzetközi jelentősége és a mai ideológiai harc.) Szófia 1975. A Probléma Bizottság Információs Bulletinje, 3. sz.

³ *Marx–Engels* Művei. 25. köt. II. rész. 354. old. (Oroszul.)

⁴ *Lenin* Összes művei. 26. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 6. old.

⁵ Ugyanott, 26. köt. 129. old.

⁶ Ugyanott, 131. old.

⁷ Ugyanott.

⁸ Ugyanott, 132. old.

⁹ Véleményünk szerint az adott esetben azoknak van igazuk (így A. J. Szoboljevnek), akik az ilyen álláspont híveivel vitatkozva azt tartják, hogy a tények inkább az ellenkezőjéről beszélnek. – Lásd *Rabocsij klassz i szovremennij mir*, 1975. 4. sz. 156. old.

¹⁰ *Lenin* Összes művei. 41. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 71. old.

¹¹ Ugyanott, 71. old.

¹² Lásd Az SZKP XXIV. kongresszusának anyagai. Moszkva 1971. 6. old. (Oroszul.)

¹³ A hasonló koncepciók részletesebb elemzését adja például *T. J. Ojzerman: Tehnofobija kak fenomen burzsoaznova szoznanij*; (Technofóbia mint a polgári tudat jelensége); *G. D. Csestnokova: Teorii jegynova industrialnava obsesztva i jegyinsztvo mirovova isztoricseszkoja processza*. (Az egyetemes ipari társadalom elméleti és a világtörténelmi folyamat egysége.) Lásd „Ideologicseszkoje problemni naucsno–tehnicieszkoj revolucii” című könyvében. Nauka, Moszkva 1974. 14–43. old.

¹⁴ Az ilyenfajta vulgarizáló sémák bírálatát lásd – többek között – a „Rabocsij klassz i Szovremennij mir” (1975. 4. sz. 114–122. old.) című folyóiratban.

¹⁵ *L. J. Brezsnyev: Leninszkim Kurszom*. (A lenini irányvonalon.) II. köt. 344. old.

¹⁶ *Kommuniszt*, 1975. 11. sz.

¹⁷ Az adott témával kapcsolatos munkák között a következőket említhetjük:

M. A. Szuszlov: Marksizm–leninizm–internationalnoje ucenyije rabocseva klassza. Moszkva 1973. (Marxizmus–leninizmus a munkásosztály internacionalista tanítása.)

B. V. Gorbacsov: Szocializm: obscsije zakonomernosztyi i mnogoobrazije form razvityija. Moszkva 1969. (Szocializmus: általános törvényszerűségek és a fejlődési formák sokszínűsége.)

V. V. Zagladin: Zakonomernosztyi rabocseva dvizsenyia i borba za szocializm. Voproszi Filozofii, 1970. 9–10. sz. (A munkásmozgalom törvényszerűségei és a szocializmusért vívott harc.)

K. J. Zadorov: O formah perehoda razlicnih sztran ot kapitalizma k szocializmu. Moszkva 1959. (A különböző országoknak a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenete formáiról.)

Leninizm i szovremennije problemi borbi za szocializm. Moszkva 1970. (A leninizmus és a szocializmusért vívott harc mai problémái.)

Obscsije zakonomernosztyi perehoda k szocializmu i oszobennosztyi ih projavlenija v razlicnih sztrana. Moszkva 1960. (A szocializmusba való átmenet általános törvényszerűségei és megnyilvánulásának sajátosságai a különböző országokban.)

P. N. Fedoszejev: Vozrasztanije roli partyii – zakonomernosztyi sztroityelvsztva szocializma i kommunizma. XXIV. szjezd KPSZSZ i razvityije markszisztzsko–leninszkoi teorii. Moszkva 1971. 117–149. old. (A párt szerepének növekedése a szocialista és kommunista építés törvényszerűsége. Az SZKP XXIV. kongresszusa és a marxista–leninista elmélet fejlődése című könyvben.)

¹⁸ Lásd például:

N. J. Ganin: Zakonomernosztyi szocialiszticeszkoi revolucii i isztorieszkij opit KPSZSZ. Moszkva 1974. (A szocialista forradalom törvényszerűségei és az SZKP történelmi tapasztalata.)

B. N. Ladigin: Isztorieszkij opit mirovova szocializma: obscsije zakonomernosztyi sztroityelvsztva novova obscsesztva. V szerii Szocialiszticeszkoi szodzrusesztvo szivodnya Moszkva 1974–1975. (A világszocializmus történelmi tapasztalata: az új társadalom építésének általános törvényszerűségei. A szocialista együttműködés ma című sorozatban.)

A. G. Lasin: Mezsdunarodnoje znacsenje opita KPSZSZ v goszudarsztvennom sztroityelvsztve. Moszkva 1974. (Az SZKP tapasztalatának nemzetközi jelentősége az államépítésben.)

R. J. Koszolapov: Szocializm. K voproszama tyeorii. Moszkva 1975. (Szocializmus. Az elméleti kérdéseikhez.)

F. F. Petrenko: Rukovodjacsja rol' kommuniszticeszkoi i kommunizma. (A kommunista és munkáspártok vezető szerepe a szocializmus és kommunizmus építésében.)

B. N. Ponomarjov: Aktualnije problemi tyeorii mirovova revolucionnova processza. (A világforradalmi folyamat elméletének aktuális problémái.)

XXIV. Szjezd KPSZSZ i razvityije markszisztzsko–leninszkoi teorii. (Az SZKP XXIV. kongresszusa és a marxista–leninista elmélet fejlődése.)

N. V. Pipilenko: Szootnosenyije obscsi zakonomernosztyej i oszobenyosztyej v voznyiknovenyii i razvityii szocializma. Moszkva 1974. (Az általános törvényszerűségek és a sajátosságok kölcsönhatása a szocializmus kialakulásában és fejlődésében.)

¹⁹ J. A. Kraszín: Dialektika revolucionnova processza. Moszkva 1972. (A forradalmi folyamat dialektikája.)

Kritika osznoznih napravlenij szovremennova antikommunizma. Leningrád 1974. (A mai anti-kommunizmus alapvető irányzatainak kritikája.)

G. B. Hromszin: Szovremennij mir i ideologicseskaja borba. Moszkva 1974. (Modern világ és ideológiai harc.)

²⁰ Lásd Komócsin Zoltán: Nacionalnije intereszi i internacionaliszticeszkij celi. Moszkva 1975. (Nemzeti érdekek és internacionalista célok.)

Puja Frigyes: Jegyinsztvo i diszkusszija v mezsdunarodnom kommuniszticeszkoi dvizsenyii. Moszkva 1970. (Egység és vita a nemzetközi kommunista mozgalomban.)

Internationale Arbeiterbewegung und revolutionärer Kampf in der Gegenwart. Berlin. 1973. (Nemzetközi munkásmozgalom és a jelenlegi forradalmi harc.)

Lásd még Rabocsij klassz v mirovom revolucionnom processze. Moszkva 1975. (A munkásosztály a világforradalmi folyamatban.)

²¹ Lenin Összes művei. 41. köt. 29–30. old.

²² Ezeket a problémákat – mint ismertes – sikeresen kutatják egész sor baráti szocialista ország

marxista tudósainak bevonásával. (Lásd például, azt az új, érdekes munkát, amit bolgár, magyar, a német demokratikus köztársaságbeli, lengyel és szovjet közgazdászok nemzetközi kollektívája készített elő: Állammonopolista kapitalizmus. Általános vonások és sajátosságok.) Goszudarsztvenno–monopoliszticeszkij kapitalizm. Obscsije cserti i oszobennosztii. Moszkva 1975. 591. old.

²³ Lásd Problemi mira i szocializma, 1975. 7. sz. (A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézetének tétisei a munkásosztályról és szövetségéről a kapitalizmus általános válságának jelenlegi szakaszában.)

Lásd még Kommunizist. 1975. 7. sz. 98–108. old.

²⁴ *Marx–Engels* Művei. 16. köt. 336. old. (Oroszul.)

²⁵ L'Humanité, 1974. január 30.

²⁶ Daily World, 1975. augusztus 23. (World Magazine, M–8.)

²⁷ Einheit, 1975. 4–5. sz.

²⁸ Lásd *Berecz J.*: A nemzetközi enyhülés és a viláforradalmi folyamat. Társadalmi Szemle, 1975. 7. sz.

²⁹ Problemi mira i szocializma, 1974. 6. sz. 5. old.

³⁰ *Lenin* Összes művei: 40. köt. Kossuth Könyvkiadó 19. 236. old.

³¹ Lásd *L. J. Breznyev*: KPSZSZ v borbe za jegyinsztvo vszeh revoljucionnih i miroljubivih szil. Moszkva 1972. (Az SZKP az összes forradalmi és békeszerető erő egységéért vívott harcban.)

Leninszkim Kurszom. I–IV. köt. (A lenini irányvonalon.)

Ob oszovnih voproszah ekonomiceszkij politik KPSZSZ na szovremennom etape. I–II. köt. Moszkva 1975. (Az SZKP gazdaságpolitikájának alapvető kérdéseiről a jelen szakaszban.)

BIHARI OTTÓ,

*a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának,
az MTA Dunántúli Tudományos Intézete igazgatójának előadása:*

Az államiság fejlődésének általános és specifikus vonásai a baráti szocialista országokban

I

Marx 1881-ben Domela Nieuwenhuishoz írt levelében – a holland szociáldemokraták tervbe vett kongresszusa egyik napirendi javaslatával kapcsolatban – erőteljesen kifogásolta a jövő szocialista állama első leendő intézkedéseiről tartandó teljesen elvont vitát. „Nem oldhatunk meg olyan egyenletet – írta –, amely adataiban nem tartalmazza megoldásának elemeit.” Majd azt is megállapította, hogy a kapitalizmus felbomlásának tudományos felismerése, a tömegek felháborodása, valamint a termelési eszközök pozitív fejlődése „mindez elegendő kezesség arra, hogy a valóságos proletárforradalom kitörésének időpontjában meglesznek e forradalom legközelebbi közvetlen (bár bizonyára nem idillikus) cselekvésmódjának a feltételei is”.¹ Marx tehát az utópista tervezetések, a fantázia játékaival szemben lépett fel olyan kérdésben, amelyben a felclótlenség a legnagyobb veszélyt jelentheti a proletariátus számára: a szocializmus építésének egyik alapkérdésében, a szocialista államiság megteremtésében. Ugyanakkor az a felsorolás, amit szinte csak mellékesen odavetett annak bizonyítékaként, hogy a proletárforradalom kitörésének időpontjára megteremtődnek a cselekvés módjának feltételei, másra is figyelmeztet minket. Valóban, még annak figyelembevételével, hogy a proletariátus annyi tapasztalat után is nehéz történelmi viszonyok közé is kerülhet – esetenként saját hibás cselekvése következtében –, mindazok a feltételek, amelyekről Marx írt, a szocialista államiság megteremtésének általános, objektív és szubjektív feltételeit adják. Azonban annak foka, hogy milyen mély egy adott országban a kapitalizmus felbomlásának tudományos felismerése, mennyire általános a tömegek felháborodása (mennyire ismerik fel a valóságos okokat és eszközöket), milyen fejlettek ott a termelési eszközök, egyben megadja az államiság kialakulásának változatait.

Napjainkban, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után közel hat évtizeddel, az európai népi demokráciák kialakulása után közel három évtizeddel, az ázsiai szocialista államok, sőt egy amerikai szocialista állam megalakulását követően természetszerűen sokkal több „adatunk” van a marxí „egyenlet” jelentős részének megoldásához. Mégsem mondhatjuk (hiszen ismerjük az általános és különös dialektikáját), hogy valamiféle receptünk lenne a szocialista államiság megteremtésére. Aligha lehetséges egyetlen forradalmárt, forradalmi gondolkodót felmenteni az alól, hogy a szocialista államiság általános vonásait vizsgálja, de az alól sem,

hogyan tanulmányozza annak az országnak speciális viszonyait, objektív és szubjektív helyzetét, amelyekben a szocialista államszervezet kialakítására sor kerül. Ráadásul – s erről sem szabad megfeledkezni – a különböző szocialista országokban évtizedek óta társadalomtudományi kísérletek folynak a racionális, korszerű államszervezet optimális kialakítására; ezek közül a legeredményesebbek visszhangra találtak más szocialista államokban is. Tehát a különös vonások nem egyszerűen „hagyományosok”, történelmileg, hanem kísérleti – jövőbe tekintő – jellegük következtében is.

A szocialista államszervezet kialakításának döntő lépése történetileg a *kommün-típusú állam* létrehozása volt. Ennek tanulságai, eredményei, kudarcai adtak először példát a nemzetközi munkásosztálynak és mozgalmának arra, milyen feltételek mellett lehet az új államiságot megteremteni. Lenin mindezt Marx nyomán abban foglalta össze, hogy az összetört államgépezetet egyrészt „a munkások és a parasztok közös hatalmával” kell helyettesíteni, ahol nagy szerepet kap a „primitív”, azaz a közvetlen demokrácia, minden szerv és tisztségviselő választásra kerül, egyben bármikor elmozdítható, ahol a választott testületek dolgozó testületek lesznek, tehát nem válik külön a törvényhozó és a végrehajtó tevékenység.² A kommün-típusú állam újraalapítása és fejlesztése a XIX. század végén, a XX. század elején a forradalmi mozgalom alapvető elméleti kérdésévé vált – különös tekintettel arra, hogy a reformizmus ezt a nagy történelmi eredményt a legjobb esetben muzeális emlékként kezelte, nem pedig történelmi tanulságként. Az 1905–1907. évi orosz forradalom, majd az 1917 februári, de különösen októberi eseményei bebizonyították, hogy a szocialista forradalom *szükségképpen* felveti azokat a problémákat, amelyek a párizsi kommünben kerültek előtérbe. A *szovjethatalom* – Oroszország néhány területén 1905–1907-ben helyi vagy területi hatalomként, 1917 októbere után pedig mint központi és területi – helyi – hatalom olyan államszervezetet hozott létre, amelyik a dolgozó lakosságot azonnal bekapcsolta az állam kormányzásában való gyakorlati részvételbe, amelyik megszüntette a törvényhozás és a végrehajtás hagyományos különválasztását, amelyik a demokratizmus eddigi formáinál szorosabb kapcsolatot hozott létre a tömegekkel, amelyikben a választás és a visszahívás – mint a demokratizmus minimuma – a legegyszerűbb eljárással történhetett.³ Az államszervezet általános vonásai tehát megegyeztek a kommün államszervezetével. Ami különbözött a két állam szervezeti felépítésében – például a választójog –, az a történelmi viszonyok eltéréseiből s esetenként abból a tényből adódott, hogy a francia kísérlet csupán egy metropolis területén folyt le, míg Oroszországban – óriási területe és lakosságának nagy száma miatt – szükségképpen más szervezeti formákra volt szükség. A fő kérdés, hogy mindkét forradalmi szervezet a munkásosztály diktatúráját valósította meg, azonosá tette a szükséges tartalmi elemeket.

II

A második világháború alatt és után létrejött *népi demokratikus államok* Európában – hosszabb-rövidebb átmeneti korszak után – maguk is olyan államszervezetet hoztak létre, amelyik a munkásosztály diktatúráját teremtette meg, amelyikben a szocialista demokratizmus sokszínű formái (a közvetlen és a képviselői demokrácia sokfajta megoldása) valósultak meg, ahol tehát a lakosság bevonása az állami tevé-

kenységbe elsőrendű feladat, a választáshoz és a visszahíváshoz való jog a demokratizmus minimuma, a választott képviseleti szervek részt vesznek a határozatok végrehajtásában és a közigazgatás állandó ellenőrzésében (a közigazgatás és más állami szervek állandóan és rendszeresen kötelesek beszámolni tevékenységükről az őket létrehozó népképviseleti szerveknek). Mindezt a Szovjetunió és a népi demokratikus államok alkotmányai egyöntetűen azzal az alaptétellel fejezték ki, hogy a *néphatalmat* („a munkások és parasztok szocialista állama” – Szovjetunió; „a város és falu dolgozóinak a munkásosztály vezette szocialista állama” – Bulgária; „a munkásoknak, parasztoknak és az értelmiségnek a munkásosztály által vezetett szilárd szövetségén alapuló szocialista állama” – Csehszlovákia; „a munkásosztály és minden dolgozó hatalmán és önigazgatásán alapuló állami közösség” – Jugoszlávia; „a város és falu dolgozó népé a hatalom” – Lengyelország; „minden hatalom a dolgozó népé” – Magyarország; „a munkásoknak, a parasztoknak a szocialista állama” – Német Demokratikus Köztársaság; „a városi és falusi dolgozók állama” – Románia stb.) helyezték az állam jellege meghatározásának középpontjába. A népszuverenitásnak ezt az elvét ezek az alkotmányok azzal támasztják alá, hogy az állam politikai alapjaként a választott *népképviseleti* szerveket jelölik meg („az SZSZKSZ politikai alapja a dolgozók küldötteinek” – Szovjetunió; „a nép hatalmát a szabadon választott képviseleti szervek útján . . . vagy közvetlen gyakorolja” – Bulgária; „a dolgozó nép az államhatalmat az általa választott, ellenőrzött és neki felelős képviseleti testületek útján gyakorolja” – Csehszlovákia; „a hatalom és más társadalmi ügyek igazgatásának funkcióit a társadalmi-politikai közösségekben a képviseleti testületek és a nekik felelős szervek gyakorolják” – Jugoszlávia; „a dolgozó nép államhatalmát a Lengyel Népköztársaság Sejmjébe és a néptanácsokba . . . választott képviselői útján gyakorolja” – Lengyelország; „a város és falu dolgozói választott és a népnek felelős küldöttek által gyakorolják hatalmukat” – Magyarország; „a Német Demokratikus Köztársaság polgárai politikai hatalmukat demokratikusan választott népképviseltek útján gyakorolják” – Német Demokratikus Köztársaság; „a nép . . . a hatalmat a Nagy Nemzetgyűlés és a néptanácsok útján gyakorolja” – Románia stb.) A hatalom gyakorlásának alkotmányi vetülete tehát a képviseleti szervek abszolút prioritása (elnevezésük többnyire tanács; az eltérés ettől legtöbbször más, korábbi hagyományos név miatt alakult ki Csehszlovákiában, Jugoszláviában, a Német Demokratikus Köztársaságban) néhány alkotmányban pedig utalás a közvetlen demokrácia intézményeire (Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország). Így voltaképpen az európai szocialista országok államszervezetük legfontosabb általános vonásaként a népszuverenitást, valamint a Párizsi Kommün és a szovjetek történelmi tapasztalataként a szocialista képviseleti rendszer elsődlegességét szilárdították meg. A népképviseleti szervek az állami szervezet központjában és csúcán lehetővé teszik a szocialista demokrácia intézményeinek állandó továbbfejlesztését, az államhatalom és a lakosság közti kapcsolatok állandósítását és megszilárdítását, az egész államszervezet ellenőrzését közvetlenül és különböző áttételeken keresztül a lakosság számára. A közvetlen demokratikus intézmények, amelyek nem szerepelnek az alkotmánytörvényekben, kiegészítik a népképviseleti rendszer működését, s legtöbbször kapcsolatban állnak azokkal – közülük is elsősorban a területi és a helyi szervekkel.

A szovjet fejlődés és általában a szocialista államiság fejlődésének az a vonása vált általánossá, amelyet a párizsi kommün tapasztalatainak tanulmányozásánál

olyan nagyon hiányoltak a szocialisták (először Marx): a munkásosztály legöntudatosabb csapatának, a *pártnak* a vezető szerepe. A kommunista pártok vezető szerepe a szocialista államiság szükségszerű és magától értetődő vonásává lett, nincs olyan európai szocialista állam, amelynek alkotmánya ne hangsúlyozná ezt. Így Bulgária alkotmányának első fejezete a pártot vezető crónek nevezi „a társadalomban és az államban”, Csehszlovákia alkotmányának I. fejezete „a társadalom és az állam vezető erejének” mondja; a Német Demokratikus Köztársaság alkotmánya szerint „a szocialista állam a város és a falu dolgozóinak politikai szervezete a munkásosztály és marxista-leninista pártja vezetésével” (I. fejezet); a Magyar Népköztársaság Alkotmánya I. fejezetében „a társadalom vezető ereje”; a Román Szocialista Köztársaság alkotmánya I. fejezetének címében „az egész társadalom vezető ereje”-ként beszél a pártról. A szovjet alkotmány az állampolgári alapjogok között foglalkozik a párttal mint a társadalmi, az állami szervek vezető erejével; a jugoszláv alkotmány pedig az alapelvek között foglalkozik a párttal. Nyilvánvaló, hogy függetlenül attól, kimondja-e az alkotmány a párt állami vezető szerepét, már maga az a tény, hogy az állam alaptörvénye ilyen jelentőségének megfelelő helyen és módon „inkorporálja” a pártot, annak egyik bizonyítéka, hogy a szocialista állam működésének irányító intézményéről van szó, s hogy ez a viszony párt és állam között a fejlett szocialista államiság általános vonása.

A szocialista állam általános vonásai közé tartozik napjainkban az állami szervezet fokozódó *specializálódása* és az állami *munkamegosztás* kereteinek megszilárdulása (így a hatásköri és feladatköri rendezés). A szocialista állam korai szakaszában a hatalom kérdése és annak egységes gyakorlása szinte az egyetlen probléma; olyan mértékben, ahogyan a szocialista állam szembetalálkozik a gazdaság szocialista szervezésének, valamint a kulturális és egyéb tevékenységek feladatával, szükségképpen felvetődik az állami szervezet ezekre specializált ágai megteremtésének a gondja, majd az új ágakatok helyes és jogilag is megalapozott munkamegosztása. A munkamegosztás-specializálás azonban nincs ellentétben azzal az igénnyel, hogy fennmaradjon a képviseleti szervek – különösképpen a képviseleti szervezet élén, csúcán elhelyezkedő legfelsőbb államhatalmi szerv (legfelsőbb szovjet, nemzetgyűlés, országgyűlés stb.) – prioritása, irányító-vezető szerepe. A lényeg az, hogy a képviseleti szervek hierarchikus felsőbbrendűsége *mellett* van szükség arra, hogy a végrehajtó és az egyéb állami funkciókat végző szervek között – a működési formájuknak megfelelő – legracionálisabb és viszonylag szilárd munkamegosztás, jogilag kifejezve: hatásköri rendezés jöjjön létre.

A Szovjetunióban már a húszas évek elejétől több kísérlet történt az állami feladatkörök szervezeti megosztására, és ezek első eredményei bekerültek az 1923–24. évi alkotmányokba. Azonban kidolgozott alkotmányos formáit első ízben az 1936. évi alkotmányban találhatjuk meg. Itt nemcsak a végrehajtó-rendelkező – államigazgatási – szervezet főbb szervezeti formáit rögzítették, hanem az igazságszolgáltatási és a szocialista törvényesség megtartásának felügyeletét ellátó ügyészégi tevékenység külön állami feladatát és szervezetét is. Így az 1936. évi szovjet alkotmány modelljében a képviseleti (az alkotmány kifejezése szerint: államhatalmi) szervezeten kívül, a munkamegosztás során kialakult az államigazgatási, bírói és ügyészi szervezet is. Ezt a szervezeti és munkamegosztást azóta szinte minden régi és újabb európai szocialista alkotmányban megtalálhatjuk – esetleg kisebb kiegészítésekkel.

Ezt a szervezeti modellt mint az *államszervezet* munkamegosztását számos ok miatt helyesnek és általánosnak fogadták el ezekben az országokban.

Az állami munkamegosztásnak ez a formája mégsem tekinthető a szocialista állam állandó vonásának, hiszen a történelmi visszapillantás azt mutatja, hogy az államszervezeti modell többek között a gazdaságpolitikai vagy a kulturális politika következményeként változhat. (Minderre a különös vonások tárgyalásánál még visszatérek.) Általános vonásnak tekintendő a szocialista államszervezet specializálódása és az ebből következő igény a munkamegosztásra, illetve viszonylag szilárd rögzítésére. A szocialista államszervezet nem egyszerűsödik, hanem szakosodik, a politikai döntések előkészítéséhez ugyanis specializált, igen bonyolult, korszerű, tudományos szinten tájékozódni tudó szervezet munkája szükséges, amelyik képes előterjeszteni az összes lehető döntési változatokat. Ugyanakkor ez a szakigazgatási szervezet alá van rendelve a szocialista állam demokratikus (így: képviseleti) szerveinek, amelyek a változatok közül – a párt politikai irányvonalának megfelelően – a politikailag leghelyesebbet kiválasztják, és a határozat végrehajtására kötelezik az alájuk rendelt szerveket, majd ellenőrzik a végrehajtást.

Napjaink szocialista államszervezetére tehát olyan modell jellemző, amelyben általános vonás a képviseleti szervek prioritása – a munkásosztály legöntudatosabb csapata, a marxista–leninista párt vezetésével –, és amelyben az államszervezet fokozódó specializálódása és munkamegosztása a jellemző. A részletmegoldásokban mind történetileg, mind területileg (országokként) szükségképpen eltérések vannak, hiszen ezek az államok különböző körülmények, előfeltételek mellett jöttek, illetve jönnek létre és működnek. A szervezeti modell a célok elsődleges megvalósítója; ha ezt helyesen, tudományos egzaktsággal állapítják meg, úgy a célokat helyesen tudja szolgálni. A szocialista államszervezet általános vonásai közül a képviseleti szervek prioritása, a párt vezető szerepének biztosítása a munkásosztály diktatúrájának megvalósításához szükséges; a szakosodás és a munkamegosztás a szocializmus és kommunizmus építése sokrétű és bővülő feladatainak megoldását szolgálja. A különös vonások nélkül nem léteznek az általános vonások az adott országban az adott viszonyok között, másrészt nyilvánvaló az is, hogy a különös vonások az általánosak nélkül nem szolgálnának adekvát társadalmi célokat.

III

A különös vonások a szocialista államok szervezetében – véleményem szerint – három típusra oszthatók megjelenésük oka és célja szerint: *a)* olyan különös vonásokra, amelyek közvetlenül a hatalom megragadása után jelen vannak, s amelyek ilyen módon megőrzik a forradalom előtti vagy a forradalmi hatalomgyakorlás formáit – anélkül, hogy e formát huzamosan fenn akarnák tartani; *b)* azokra a különös vonásokra, amelyeket az adott ország eltérő gazdasági-társadalmi fejlettsége, gazdaságpolitikája tesz szükségessé, vagy amelyek olyan pszichológiai momentumból következnek, amelyek figyelmen kívül hagyása a hatalom gyakorlása formáinak meg nem értését vonná maga után; *c)* azokra a vonásokra, amelyeket az adott államban „mesterségesen” állítanak elő, mert a szocialista államépítés területén bevezetett „kísérletek” következményei. Mindhárom kategóriára számtalan példát találhatunk a szocialista országokban. Azt azonban világosan kell látnunk – s ez a munkásosztály

harcának nemzetközi tapasztalata –, hogy a különös vonások nem tehetik kérdéssé az államépítésben az általános vonások érvényesülését, hiszen ilyen engedmény mellett az alapvető cél megvalósítása kerülne veszélybe. Itt azonban az első pontban említett, a hatalom megragadása utáni állapotban fedezhetünk fel bizonyos eltéréseket.

A hatalom megragadása utáni különös vonások között jelentős különbségek vannak. Vegyünk néhány példát. Magyarországon a felszabadulás után – a „kettős hatalom”-féle időszakban – a különböző osztályok érdekeit kifejező többpártrendszer idején az országgyűlési választásokon az ún. arányos, lajstromos rendszert alakították ki, ami az akkori parlamentáris rendszer mellett valóban a választási eredmények legpontosabb tükröződését tette lehetővé. Ennél többet azonban nem nyújtott. A fordulat éve után a népfrontjellegű választásoknál hosszú évekig fennmaradt a lajstromos rendszer – többpártrendszer nélkül. Mivel igen nagyok voltak az országgyűlési választókerületek (egy-egy megye) és a lajstromon megválasztott egyes képviselők számára ezeken belül nem lehetett kijelölni kisebb területeket, amelyeknek választóival esetleg közvetlen kapcsolatot lehetett volna fenntartaniuk: a képviselet alapintézményét, a képviselők felelősségét, beszámolási köteleességét a választókkal szemben. Ezért a visszahívási rendszert nem lehetett realizálni. Mindez összefüggött azzal a szemlélettel, amelyik még nem érzékelte a szocialista állam demokratizmusát, egyáltalán a képviseleti rendszer teljes szerepét a szocializmusban. Az első államépítési korszak különös vonásai másuttal még élesebben mutatkoznak meg. Közismert, hogy a forradalom győzelmét követően Kubában az államszervezetet közép- és dél-amerikai formák alapján építették ki – kiegészítve azzal, hogy a párt vezetők szerepét ebben a szervezetben is megvalósították, és a gyűlésező demokrácia igen érdekes és értékes formáit teremtették meg. Azonban a képviseleti rendszer fokozatos bevezetésére csak napjainkban került sor. Ebből is kitűnik, hogy a hatalom megragadása után milyen hosszú ideig maradnak fenn az általánostól esetleg jelentősen eltérő szervezeti megoldások.

A különös vonások azonban nemcsak ilyen ideiglenesen „túlélő” intézmények esetén jelennek meg. Sőt az mondható, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődésben meglévő eltérő vonások hatnak leginkább a különös vonásokra. Példaként felhozható, hogy az európai szocialista államokban mindaddig, amíg a gazdálkodó szervek kezdetleges formákban működtek, szükségképpen az államigazgatásra a rendkívül erős centralizált vezetés volt a jellemző (természetesen az is, hogy mindez összefügg a termelés alacsonyabb fokával és a rendelkezésre álló termékek kezdeti, viszonylag kis mennyiségével – tehát a hiánygazdálkodással!). Hadd utaljak a Szovjetunió fejlődéséből az 1918 augusztusában létrehozott Legfelsőbb Népgazdasági Tanácsra (Viszsijszovjet Narodnovo hozjajstvó); a létrehozó rendelkezés értelmében e szervezet (élén nagy létszámú kollektív szervvel) „a Köztársaság egész termelését és elosztását szabályozza, szervez és irányítja minden vállalatát”. A termelés növekedésével, a gazdasági (vállalati) szervezet fejlődésével megszűnik az ilyen típusú centralizáció szükségessége és a tudományos igényű tervezés centrális szükségletei mellett a gazdasági tevékenység – különböző fokú, de mindenesetre – növekvő aránya a vállalatokra, intézményekre hárul. Ez a tény (a háborús és külpolitikai feszültségekkel terhes időszakoktól eltekintve) minden európai szocialista államra jellemző. Függetlenül attól, hogy ez a trend kiolvasható-e az alkotmányból, a gazdasági fejlődés adta különös vonások történetileg és jelenleg is megtalálhatók a szocialista államszerve-

zetben. Mindenesetre az újabb szocialista alkotmányok nagy része kifejezetten utal a gazdasági élet adta állami szervezeti módosulásra. Így például Csehszlovákia 1960. évi alkotmánya 11. §-a szerint „az állam gazdasági szervezeteket, főképpen nemzeti vállalatokat létesít, amelyekre mint önálló jogi személyekre, rábízta a nemzeti vagyon egyes részeinek kezelését”; Bulgária 1971. évi alkotmánya 18. §-a értelmében „az állami gazdasági szervezetek tevékenységüket a gazdaságos elszámolásnak (hoz-rascot-nak) megfelelően valósítják meg”; a Magyarországon az 1972. évi alkotmánymódosítás után az alkotmány 9. §-a szerint „az állami vállalatok és gazdálkodó szervek a társadalom általános érdekeinek szolgálatában a törvényben meghatározott módon és felelősséggel önállóan gazdálkodnak a rájuk bízott vagyonnal”; a Német Demokratikus Köztársaság alkotmánya azzal jelzi a szocialista vállalat kiemelkedő szerepét a fejlett szocialista társadalomban, hogy külön fejezetet szentel többek között a vállalatok szerepének és megállapítja, hogy azok „a központi állami tervezés keretén belül a vezetés és tervezés önálló jogkörű közösségei” (41. §).

Hogy szocialista viszonyok között a társadalmi viszonyok különbözőségének milyen messzemenő tükröződése lehetséges, az a választási rendszereken bemutatható. Ismeretes, hogy a szovjetrendszer megteremtése Oroszországban az ellenséges osztályok teljes ellenállása mellett folyt. A burzsoázia voltaképpen magát zárta ki a szovjetekekből; a szovjet választásokon – az ellenséges osztályok fészakolásáig, gyakorlatilag az 1936. évi alkotmány elfogadásáig – a kizsákmányolókat kizárták a választójogból és a munkásosztály magasabb képviselati arányhoz jutott, mint a dolgozó lakosság más rétegei. A második világháború után létrejött európai szocialista országokban részben annak következtében, hogy a partizánháborúk, illetve az ellenállás a lakosság újfajta egységét kovácsolta ki, részben az osztály-erőviszonyok kedvező alakulása a munkásosztály javára eleve lehetetlenné tette a kapitalisták és gazdag parasztek olyan tömeges ellenállását, mint amilyen Oroszországban a polgárháború alatt kialakult – nem vezették be a választójog korlátozását és egyenlőtlenségét a román 1952. évi alkotmány kivételével. Nyilvánvaló, hogy mindkét intézmény különös vonása az állami szervezetben – a maga korában és az akkori társadalmi viszonyok között – indokolt volt.

Egyes szocialista államokban a *gazdaságpolitikai* modellek változása következtében is – tehát olyankor, amikor a tulajdonviszonyok nem változnak – különös vonások jönnek létre. Jellemző ilyenkor az igazságszolgáltatás szervezeti és hatásköri reagálása is a gazdaságpolitika változásaira. Ennek oka a tervlebontásos módszer vagy az abban bekövetkezett változás. Ha ugyanis a tervező államigazgatási szervek egyedi tervezési kérdésekben utasíthatják a vállalatokat, akkor a vállalatok közötti szerződéses viszonyt nem lehet pusztán jogi kérdésnek felfogni, hanem jogvita esetén tudomásul kell venni az államigazgatási szervnek a szerződéstől eltérő utasítását. Így ebben a kérdésben nem rendes bíróság, hanem az államigazgatási hierarchiába tartozó arbitrázsjellegű szerv dönt. Az arbitrázsban működő személyek nem rendelkeznek a bírói függetlenség ismert kiváltságaival. Ha azonban a tervlebontásos rendszer helyébe más tervezési módszer kerül, az egyedi utasítások jogával már a felső tervezési szervek nem rendelkeznek, a szerződésszegés kérdése egyszerű jogi vitává válik, vagyis rendes – esetleg egyszerűsített eljárású – bíróság hatáskörébe tartozik. Mindez az állami szervezeten belül az igazságszolgáltatás egységében, illetve megosztottságában mutatkozik.

A harmadik csoportba azok a különös vonások sorolhatók, amelyek – összefogla-

lóan *pszichológiaiakként nevezhetők* – momentumokból alakulnak ki. Itt elsősorban a *bagományok* erejéről van szó. Néhány általános vonást ilyenkor a lakosság számára ismert és jó ideje elfogadott szervezeti formákkal kötnek össze. Vegyünk néhány példát: Csehszlovákiában még a polgári köztársaság idején nagy tekintélye volt az elnöki intézménynek, a szocialista központi szervezet kialakításánál meg sem kíséreltek kollektív elnöki intézményt létesíteni. Kellő ellenőrzési rendszer mellett a képviseleti-hatalmi szerv részéről ebben az intézményben semmiféle veszély nem rejlik. A magyar állami-területi beosztásban az első tanácstörvényig a járások nem rendelkeztek önálló közigazgatási szervezettel. Ennek egyik oka az volt, hogy a járások nem váltak sem gazdaságilag, sem politikailag különálló egységekké. A később létrejött járási tanácsok ezért nem tudták megtalálni sajátos területi feladataikat – igen rövid átmeneti időszak kivételével. Az 1971. évi tanácstörvény alapján ezekbe a területi egységekbe nem hoztak létre tanácsokat, hanem csupán a felsőbb fokú, tehát a megyei tanács kihelyezett igazgatási szervezetét. Hasonló – korábbi hagyományokra épülő területi és hozzákapcsolódó szervezeti modell jött létre Lengyelországban 1975-ben a vajdaságokban és a vajdai funkció visszaállításával. A hagyományos elemek sorában nem részletezem a hagyományos elnevezéseket a különböző államok szerveiben, mert ezek az eltérések a szervek működésén voltaképpen nem változtatnak.

Szocialista hagyományoknak tekinthetjük – az ellenállás és a felszabadító háborúk idejéből – a népfrontmozgalmak különböző megoldásait. Hogy ezeknek tömegmozgalom-jellegük van-e, vagy rendes tagságuk, esetleg pártok is tagjaik, azt a 3–4 évtizeden át kialakult nemzeti elképzelések, hagyományok szabják meg. A népfrontok szerepe és alkotmányos helye természetesen a felszabadulás óta is változott.

A különös vonások egyik igen fontos része a különböző államépítési *kísérletek* és azok hatása az államszervezetre. Mivel a társadalomtudományi „kísérletek” nem lombikban készülnek, azért hatásuk a társadalomban csak utólag mérhető. Mégis bizonyos alapelvek megartása előre figyelembe veendő; tárgyunk szempontjából ezek a szocialista államiség általános vonásai. Ilyen kísérletek folytak és folynak hosszú idő óta a Szovjetunióban a gazdasági szervezet és az irányító szervezet területén; Lengyelországban, Magyarországon és Romániában a gazdasági feltételeknek megfelelő községi szervezetek kialakítására; a Német Demokratikus Köztársaságban, Romániában, Bulgáriában, Jugoszláviában a központi kormányzati szervezet új munkamegosztására; a Német Demokratikus Köztársaságban, Jugoszláviában és Magyarországon a dolgozó osztályon belüli érdekcsoportoknak a közérdekkel integrálható érdekeinek kifejezéséért az állami szervezeten belül stb. A kísérletek nagy részének alkotmányban tükröződő hatása volt és van. Az egyes szocialista országokban bevezetett és bevált kísérletek – amint erre már utaltam – szükségképpen hatnak más szocialista államokra is. Ezek a kísérletek azt a célt szolgálják, hogy korszerű módszerekkel oldják meg azokat az állami és társadalmi feladatokat, amelyek a szocializmus építését, a szocialista állam általános vonásainak megerősítését célozzák.

A szocialista államiség általános és különös vonásai így egymást feltételező és szükségképpen egymást erősítő intézmények kölcsönhatását jelentik. A különös vonások nem válhatnak autonómokká; az általános vonások realizálása azonban csak adekvát módon történhet – korszerű és a lakosság ismereteinek megfelelő, pszichológiai is elfogadható módon.

JEGYZETEK

¹ *Marx-Engels* Válogatott levelek. Szikra 1950. 403-404. old.

² Lásd *Lenin*: Állam és forradalom. *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 449-451. és 455. old.

³ Lásd *Lenin*: Tíz tézis a szovjethatalomról – az OK/b/P VII. kongresszusán. *Lenin* Művei. 27. köt. Szikra 1952. 143-144. old.

A fiatal munkások társadalmi helyzetét és beállítottságát befolyásoló tényezők

Társadalmi-gazdasági rendszerünk jelenlegi feltételei között a munkaképesség és a szaktudás az ember boldogulásának legfontosabb eszköze. A munka alkotja ugyanis társadalmunk többsége számára az alapvető megélhetési és jövedelemforrást, ez az egyén társadalmi helyzetének meghatározója, állampolgári beállítottságának mércéje, s egyben az a tevékenység is, amely a legerőteljesebben formálja a felnőtt ember személyiségét.

Mai viszonyaink között azonban már nem az általában vett munkával van dolgunk, hanem a társadalmi munkamegosztás rendszerében a részvétel egy meghatározott formájával. Az ebben elfoglalt hely egyrészt meghatározza azokat a különböző lehetőségeket, amelyeket a munka nyújt az egyén számára, és a különféle hatásokot is, amelyeket gyakorol rá; másrészt pedig meghatározott módon elhelyezi az egyént a társadalom struktúrájában. Nem véletlen, hogy a lenini osztálymeghatározás első helyen említi a társadalmi termelés történelmileg kialakult folyamatában elfoglalt helyet. Mielőtt azonban kifejténénk ezt a gondolatot – jelen esetben a szakmai státus problematikájával összefüggésben –, röviden foglalkoznunk kell azokkal a feltételekkel, amelyek lehetővé teszik az ember munkaképességének hasznosítását.

I

A kérdést kissé leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a munkaképesség két alkotóelemre bontható: a biológiailag és a társadalmilag meghatározott munkaképességre.

A társadalmilag meghatározott munkaképesség a mi körülményeink között elsősorban az életkorral függ össze. Noha az egyén a biológiai munkaképességét már korábban eléri, a hatályos jogi szabályozás szigorúan tiltja a 14 év alatti gyermekek bér-munkában való foglalkoztatását és a nyugdíjkorhatárt elértékét, noha a szabályozás itt enyhébb.

A törvényes korhatár – amelynek eléréséhez a kereső foglalkozás vállalása kötött – fontos tényező, minthogy a 14–17 éves korú dolgozókról van szó, akik a munkás-

* A szerző az ifjúság ismert lengyel kutatója. Az itt közölt írást intézetünk számára írta, amelyet „A munkásosztály és az ifjúság” című orosz és magyar nyelvű kiadványunk egyik tanulmányaként jelentettünk meg. Ebben az írásban a szerző e témakör lengyelországi kérdéseit elemzi, miközben számos általános érvényű következtetést is levon.

ifjúság részét képezik. A szocialista gazdaságban foglalkoztatott ilyen korú fiatalok száma 1971-ben 402 700 főt tett ki.¹ Ebbe a csoportba tartoznak a betanulás útján szakmát szerzők, az üzemi alapfokú szakiskolák tanulói, valamint az (üzemen kívüli) alapfokú szakiskoláknak azok a végzett növendékei, akik 17 éves korukban, tanulmányaik befejezése után közvetlenül munkába állnak. 1970-ben a szakmát szerző tanulók száma (életkorukra tekintet nélkül) 362 800 fő volt, az alapfokú szakiskolák végzett növendékeinek száma pedig (ugyancsak életkorukra tekintet nélkül) 130 000 fő.²

Nyilvánvaló, hogy e két csoport társadalmi problémái eltérőek. Míg az alapfokú szakiskolák végzett növendékeiről, akik az üzemekben gyakorlati idejüket töltik, számos vizsgálat készült – főként a munkába állással járó társadalmi-szakmai alkalmazkodásukról –, addig az üzemekben szakmát tanuló fiatalok problémáinak szociológiai megismerése nem látszik kielégítőnek. A fiatal munkások száma nagy, s helyzetük jellemző vonása az, hogy vagy a munka mellett tanulnak szakmát vagy a gyakorlati munkában sajátítják el azt, egyszóval egyszerre munkások és tanulók.

Mint hogy itt fizikai munkavállalókról beszélünk, meg kell említenünk, hogy általános tendencia a munkavállalási életkor emelkedése. Ez a tendencia a munkások körében is érvényesül. Ha elfogadjuk, hogy a 17 éves korukban vagy korábban munkába állók többségét munkások alkotják, akkor a következő képet kapjuk. 1927-ben és előtte az összes első ízben munkát vállalók között 60,5%-ot tettek ki a 17 évesek vagy ennél fiatalabbak, 1934–1939 között 31,4%-ot, 1959–1962 között 11%-ot,³ 1971-ben pedig 5,7%-ot. 1971-es adataink már közvetlenül a fizikai dolgozókra vonatkoznak – 17 éves korban vagy ennél előbb állt munkába 7,7% (ebből szellemi dolgozó 1,8%). Jelenleg a fizikai dolgozók legtöbbször 18–19 éves korában vállal munkát, azaz az esetek 60,7%-ában⁴. A munkavállalási életkornak ez az emelkedő tendenciája társadalmilag elfogadott; a társadalom ezt úgy tekinti, mint a gyerekeket kereső foglalkozásra kényszerítő társadalmi és gazdasági szükséghelyzet felszámolását.

A társadalmilag meghatározott munkaképesség tehát jogilag szabályozható. Kizáró hatást gyakorolhatnak azonban informális kulturális minták is. Társadalmunkban bizonyos rétegekben szívesen visszatartják a kereső munka vállalásától a nőket, különösen a férjes nőket. A szociológiai vizsgálatokból kitűnt, hogy a férfiak elég gyakran nem jó szemmel nézik, ha feleségük dolgozik,⁵ s Sziléziában a bányászok körében továbbra is funkcionál az a társadalmi szokás, amely a nőket elzárja a kereső foglalkozástól.⁶ Ezek azonban vagy olyan attitűdök, amelyeknek nincs nagyobb gyakorlati jelentőségük, vagy pedig egyes vidékeken jelentkező kulturális sajátosságok. A feleség munkavállalásával szemben a családokban tapasztalható bizonyos ellenállás mellett ugyanis általánosan elfogadott norma a leánygyermek kitaníttatása, ezt a képzést a munkára való felkészítés egyik formájának tekintik. Természetesnek tartják, hogy a leánygyermek iskolai tanulmányainak befejezése után munkát vállal, a későbbi családalapítás pedig általában nem vet véget a szakmai aktivitásnak. A női munkavállalást kizáró szokásnál a gyakorlatban eredményesebben működik a „munkacrőpiac” mechanizmusa: a munkacrőpiac azonban nem egyforma sem az egyes gazdasági körzetekben, sem a különböző időszakokban. Mindenesetre tény az, hogy a szocialista szektorban foglalkoztatott több mint 10 millió dolgozó közül a nők 4 millió főt meghaladó csoportot alkotnak.⁷ Ugyanakkor a GUS (Központi Statisztikai Hivatal) reprezentatív vizsgálatainak adatai szerint 30 éves korukban és ennél ké-

sőbb a nők és a férfiak azonos arányban vállalnak munkát – megközelítőleg $9-9\frac{0}{8}$ –, ami további kiegyenlítődést jelent.

Nem kevésbé bonyolult a biológiaiilag meghatározott munkaképesség problémája. Noha az emberek döntő többségének biológiai adottságai megfelelően vagy csupán különleges követelményeket támasztó munkák tekintetében korlátozzák munkaképességüket, az oktatás helyzetéről készült jelentés szerint az ifjúság minden egyes korosztályának kb. $4\frac{0}{0}$ -a fizikailag vagy szellemileg fogyatékos, és különleges gondozásra szorul, valamint speciális képzési rendszert igényel. Ezek jelentős része korlátozott munkaképességű – általában képes egyszerű, nagyobb erőfeszítést nem követelő munkákat elvégezni. Az öröklött, a gyermekkori életkörülményekből eredő biológiai fogyatékoság mellett a munkavállalás után is bekövetkezhet a munkaképesség biológiaiilag korlátozottá válása: közlekedési balesetek, üzemi balesetek vagy civilizációs betegségek (ártalmak) következtében. Feltételezhető, hogy e populáció bizonyos részét fiatal munkások alkotják. Egy részük csökkent munkaképességűeket foglalkoztató üzemekbe kerül, de a többiek – akik továbbra is rendes üzemekben dolgoznak – szintén különleges gondozásra és bánásmódra szorulnak.

II

Mint már említettük, a munkavállalással az egyén a társadalmi munkamegosztás meghatározott rendszerébe lép be. E munkamegosztás egyik megjelenési formája a szakmai munkamegosztás. Ilyen körülmények között a szakma az emberek életszervezési „felszerelésének” lényeges eleme, megléte vagy hiánya meghatározóan befolyásolja lehetőségeit és társadalmi helyzetét.

A szocialista Lengyelországban szinte alapjaitól kiépült a munkások, főként a fiatalok iskolai szakképzésének rendszere. A rendszer hatékonyságát szemléltetheti az a tény, hogy míg 1958-ban a szocialista szektorban alapfokú szakképzettséggel rendelkezett 520 000 dolgozó, addig 1971-ben számuk 1 740 000 főre emelkedett, azaz 13 év alatt megháromszorozódott.

A közvéleményben elterjedt az a nézet, hogy a munkáspályára a megfelelő út éppen ezen az iskolatípuson keresztül vezet. Azok között, akik 1971-ben fizikai dolgozóként vállaltak először munkát, ilyen szakképzettséggel rendelkezett $47,2\frac{0}{0}$, ugyanakkor $29,7\frac{0}{0}$ csupán befejezett általános iskolai végzettséggel állt munkába, $4,1\frac{0}{0}$ pedig még ezt sem végezte el.⁹ A fejlődési tendencia – amely azt mutatja, hogy csökken a szakképzettség nélkül munkába álló új dolgozók száma – kedvező, ettől függetlenül azonban ez a dolgozói kategória még létezik.

Feltételezhető, hogy a tárgyalt csoportban – a szakképzettség nélkül először munkába állók csoportjában – található a (biológiai szempontból) csökkent munkaképességű fiatalok bizonyos része is, ennek hányada azonban aránytalanul kisebb. Nézetünk szerint az ismertetett helyzetből a társadalompolitikával szemben két követelmény adódik: egyrészt elengedhetetlen az iskolás korú ifjúság szakképzési rendszerének további kiépítése; másrészt a már dolgozók képzési rendszerének bővítése. Az a körülmény, hogy mind gyakoribb a szakma megszerzéséhez is az iskolai képzés választása és az ezt helyeslő megalapozott közvélemény, viszonylagos társadalmi degradálódást jelent azok számára, akik fiatal koruk ellenére nem rendelkeznek megfelelő szakképzettséggel. Ez fontos társadalmi szempont annak ellenére, hogy a gazda-

ság jelenlegi fejlődési szakaszában még mindig vannak szakképzettséget nem követelő munkahelyek. Minthogy a különböző népgazdasági ágak felvevőképessége a szakképzetlen munkaerőből nem egyforma, az ilyen dolgozók különösen ott tömörülnek, ahol a jelenlegi szakképzettségi követelmények alacsonyak. Ugyanakkor ezek előtt a dolgozók előtt még mintegy fél évszázadnyi aktív életszakasz áll, ami elég hosszú idő ahhoz, hogy a velük szemben támasztott szakképzettségi követelmények alapvetően megnövekedjenek. Kérdés, lehetővé teszi-e számukra jelenlegi képzettségi szintjük, hogy e követelményeknek megfeleljenek? Ezt a kérdést nemcsak humanitárius megfontolásokból kell feltennünk, hanem jelentősége van a társadalmi struktúra átalakulásával összefüggésben is. A jelenlegi helyzet ugyanis azt mutatja, hogy továbbra is újratermelődik a segédmunkások kategóriája, mégpedig nem csupán az általuk végzett munka jellege szempontjából, hanem lényegesen alacsonyabb iskolai végzettségük és általános kulturáltságuk szempontjából is. A válasz az előbbi kérdésre egyrészt attól függ, hogy ezek a dolgozók – különösen a fiatalok – miként érzékelik jelenlegi helyzetüket, akarnak-e rajta változtatni vagy sem, mekkora erőfeszítésekre hajlandók tanulásuk érdekében; másrészt pedig attól, hogy munkakörülményeikre, családi körülményeikre és az oktatási rendszerre tekintettel meg tudják-e változtatni helyzetüket.

Nézetünk szerint, a fiatal szakmunkások helyzetének megismerésére irányuló szociológiai vizsgálatok viszonylag előbbre tartanak, noha még nem kielégítőek, addig a szakképzetlen munkásifjúságra vonatkozó vizsgálatok erősen elhanyagoltak. Helyzetük megismerése annál is inkább sürgető feladat, mivel elengedhetetlennek látszik e téren a megfelelő előbbre lépés, ennek irányai és eredményessége pedig a jelenlegi helyzetről alkotott diagnózisunk helyességétől függ.

Amint azt az idézett adatok mutatják, továbbra is nagy azoknak száma, akik potenciális jelölteként számításba jönnek a szakmák gyakorlati betanulással való elsajátítására. Közéjük tartoznak azok, akik az iskolarendszer keretén belül nem szereztek szakmát.

A szakmára való betanítást a szakmászító tanfolyamokon történő továbbképzés egészíti ki, ami a betanulással párhuzamosan folyik vagy azt követi. 1970-ben több mint 423 000 munkás fejezett be a munka mellett szakmai továbbképző tanfolyamot (nem számítva a baleset-elhárítási és munkacégszégügyi tanfolyamokat), az 1965–1970 közötti hatéves időszakban pedig összesen 1 967 000 fő. Ezenkívül ugyanebben az időben 570 000 személy szerezte meg a szakma mestere címet vagy a szakmunkásbizonyítványt¹⁰, ami az 1971. évi állapot szerint az összes fizikai dolgozók 44,5⁰/₀-át alkotja. (Sajnos nincsenek adatok az ifjúság hányadára nézve.) Mint látható, igen magas arányról van szó, ami arról tanúskodik, hogy mind a munkások, mind pedig a vállalatvezetőségek elfogadják a továbbképzésnek ezt a formáját. Tegyük hozzá, hogy évente mintegy 55 000 munkás vesz részt szakmai tanfolyamokon munkájának megszakításával,¹¹ s az itt képzésben részesült munkások száma évek óta állandóan emelkedik. Ugyanakkor bizonyos kétségeink vannak a tanfolyamok hatékonyságát illetően. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy többek között éppen a szakmai tanfolyamok – mint a munkások szervezett, folyamatos képzésének és továbbképzésének egyik formája – előtt áll nagy jövő. Természetesen a továbbképzés e formájának sikere függ a tanfolyamok színvonalától, amelynek igazodnia kell a népgazdaság és az oktatásban résztvevők igényeihez.

Ezeken a tanfolyamokon nemcsak kizárólag azok vesznek részt, akik betanulás

útján sajátították el a szakmát, hanem az alapfokú szakiskolák végzett növendékei is. E továbbképzési forma tökéletesítése annál jelentősebb probléma, mivel a dolgozók alapfokú szakiskolai képzési rendszere csak hiányosan épült ki. Ha fiatalkorukban nem tanultak ebben az iskolatípusban, akkor a felnőttek számára az az alternatíva marad, hogy szakmai tanfolyamokon szereznek szakképzettséget, vagy pedig esti, esetleg levelező tagozaton a technikumokban. A képzési rendszerek ezt a hiányosságát bizonyos körben kiegyenlíthetik az üzemek mellett szervezett dolgozók alapfokú szakiskolái, azonban a tanulók életkorára vonatkozó adatok azt mutatják, hogy ezeket főként fiatalok látogatják. Igaz, hogy a tanulók kb. 11⁰/₀-a már betöltötte 18. életévét, de ezen belül a 21 évesek és ennél idősebbek már csupán 0,9⁰/₀-ot tesznek ki (abszolút számban ez 8190 fő, amin belül az elsősztályos tanulók száma 4783 fő).¹² Szórványosan fordul tehát csak elő, hogy a katonai szolgálat letöltése után ilyen típusú iskolákban kezdenek el szakmát tanulni. A szakképzettség megszerzésére tehát marad a dolgozók technikuma.

Éppen ezek a típusú technikumok és szakközépiskolák tanulói alkotják a hallgatók egyharmadát, s itt igen népes sokaságról van szó. Az 1971/72-es iskolaévben a dolgozók technikumaiban 275 000 fő tanult, a nappali tagozaton pedig 511 000 fő;¹³ a tanulók 44⁰/₀-át az alapfokú szakiskolák végzett növendékei teszik ki, s ugyanilyen hányadot képviselnek az általános iskolát végzettek.¹⁴ A technikumok tanulói életkorára vonatkozó adatok azt mutatják, hogy 53⁰/₀-uk betöltötte 20. életévét.¹⁵ Sajnos nem áll rendelkezésünkre olyan adat, amelyből kitétnék, hogy a technikumba hányan jutottak közvetlenül az általános iskola, illetve az alapfokú szakiskola befejezése után.

Felvetődik az a kérdés is, hogy a technikumok mennyiben jelentik a szakmunkás-utánpótlás útját. A textiliparban végzett vizsgálatok kimutatták, hogy a tanulmányok befejezése után egy évvel a végzett tanulók 20⁰/₀-a maradt meg eredeti munkakörében; 80⁰/₀-uk vagy középszintű vezetői munkakörbe került (főként férfiak) vagy adminisztratív munkakörbe (főként nők).¹⁶ Így tehát a textiliparban a technikus oklevél megszerzése legtöbbször a közvetlen termelőmunkából való kiválással és a társadalmi helyzet megváltozásával jár. Bizonyára más a helyzet a vegyiparban, a gépipar egyes ágaiban stb., ahol a technikus oklevél megszerzése a szakmunkási képzettség szükséges emelését biztosítja. Az 1972. évi adatok szerint a népgazdaságban 150 000 fizikai dolgozó rendelkezett befejezett középfokú szakképzettséggel, de ezeknek csupán 30⁰/₀-a hasznosította szakképzettségét eredeti munkakörében.¹⁷ A közvélemény általános megítélése szerint a technikus diploma megszerzése még ma is egyet jelent a szellemi munkára jogosító képzettség megszerzésével.

Térjünk azonban vissza a fiatal munkásoknak ahhoz a csoportjához, amely befejezte az alapfokú szakiskolát, s itt szakmunkásbizonyítványt szerzett. Vajon azt jelenti-e ez, hogy szakmájukkal tartós kapcsolatban maradnak? Számos vizsgálatból kitétnék, hogy noha a fiatal munkások többsége tanult szakmájában dolgozik, jelentős hányaduk elhagyja azt. Ez már az első munkaviszony létesítésénél is megállapítható, amit a GUS 1971. évi, már többször idézett reprezentatív vizsgálataiból merített táblázat szemléltet (lásd az 1. táblázatot).

Fel kell vetnünk a kérdést, mi az oka ennek a jelenségnek? A leggyakoribb válasz az, hogy a képzés nem áll összhangban a népgazdaság szükségleteivel. Ez bizonyos mértékig igaz, de már a közölt táblázat is azt mutatja, hogy nem ez a teljes igazság. Erről tanúskodik az is, hogy az alapfokú szakiskolát végzettek szakképzettséget nem

Az alapfokú szakképzettséggel rendelkező
először munkába álló dolgozók megoszlása,
akiknek foglalkoztatása nincs összhangban szakképzési irányukkal
(százalék)

Választott szakképzési irány (végzett növendék)	A nem szakmá- jukban fog- lalkoztatottak hányada*	Összesen (fő)	Egyéb ipari szakmában dolgozók	Építőipari szakmában dolgozók	Szellemi munkakörben dolgozók	Szakképzettséget nem igénylő munkakörben dolgozók
Gépipari	12,2	3425	6,4	0,2	0,7	1,1
Bányászati	16,7	232	13,8	—	—	1,1
Élelmiszeripari	22,5	275	2,9	0,7	2,5	5,8
Villamossági	25,2	666	15,6	0,3	2,6	1,8
Faipari	26,3	171	7,6	2,3	1,6	11,7
Bőripari	29,0	93	12,9	—	8,6	5,3
Ruházati ipari	32,0	403	13,9	—	3,7	4,0
Vegyipari	51,4	216	30,6	0,5	6,5	6,9

* Különbség a 100% és a szakképzési irányuknak megfelelően foglalkoztatottak hányada között.

Forrás: Kordos, J.: Wiecej precyzji w zatrudnianiu robotników. Przegląd Zwiazkowy, 1973. 5. sz.

követelő munkakörökben is elhelyezkednek, noha – mint már említettük – az első ízben munkaviszonyt létesítőknél is több mint 30%-a minden szakképzettség nélkül lép munkába. Ez a jelenség bizonyos fokig annak is tulajdonítható, hogy a vállalatok nem veszik figyelembe a racionális munkaerő-gazdálkodás alapelveit és a személyzeti osztályok gondatlanul járnak el. Bizonyos részvizsgálatok szerint a nem szakmájukban foglalkoztatottak 40%-át azok a fiatal munkások teszik ki, akik első kereső foglalkozásukat júliusban kezdték meg, amikor megjelenik a munkaerőpiacon a különböző iskolatípusokban végzett tanulók egész tömege. A következő hónapokban ez a hányad csökken.¹⁸ A vállalatok tehát éppen akkor, amikor a munkaerő kiválasztására legjobb az objektív lehetőségek, alkalmaznak legnagyobb számban tanult szakmájuknak meg nem felelő munkakörben fiatalokat.

Úgy tűnik, hogy ez a jelenség arra is utal, hogy a munkát kereső végzett tanulók körében bizonyos idegesség uralkodik a munkát keresők nagy száma miatt, s ez az idegesség az első ajánlat elfogadásában nyilvánul meg.

A kérdés egy másik aspektusára világít rá az alapfokú szakiskolák végzős tanulói körében végzett felmérésünk. A tanulók mintegy 20%-a más szakmát tanul, mint amelyet szeretett volna. S még 10%-uknak a tanulmányuk befejezésekor ellenérzésük van a tanult szakmával szemben vagy „vegyes érzelmekkel” viseltetnek iránta.¹⁹ Az ilyen esetekben a munkavállalás alkalmul szolgálhat a tanult szakmának az ere-

detileg kívánt vagy ahhoz közelálló szakmára való felcseréléséhez. Egyébként az is lehetséges, hogy a tanult szakmát kedvelik az iskola befejezésekor, de ez például fizikailag túl megerőltető, ez jellemző a bányászati és kohászati szakmára. A végzett tanulók tehát könnyebb munkát keresnek. Úgy tűnik, hogy olyan esetek is vannak, amikor egy adott szakma megszerzését az iskolában eleve azzal az eltökélt szándékkal kezdik el, hogy más szakmában vállalnak munkát. A tanult szakma felcserélése más szakmával tehát részben maguknak a fiataloknak kezdeményezése. A szakképzés profilja nem csupán a termelés szükségleteivel nincs összhangban, hanem az ifjúság törekvéseivel és aspirációival sem.

Nézetünk szerint a jelenség összetett, s racionális, rugalmas cselekvést követel. Nyilvánvaló, hogy az oktatási rendszer és a népgazdaság szükségleteinek közelítése rendkívül fontos, mint ahogyan szükséges a személyzeti osztályok munkájának megjavítása is, de mindennek nem szabad az általános iskolások „szakmákba irányításává” fajulnia.

A tanult szakma elhagyása az aktív népesség igen jelentős részére általában is jellemző. A szociológiai terminológia ezt a jelenséget szakmai mobilitásnak nevezi, s bizonyos feltételek mellett pozitívan értékeli, amely a társadalom nyitottságáról tanúskodik. Nem lenne tehát indokolt, hogy megtagadjuk a szakmaváltoztatás jogát éppen a munkába álló munkásfiataloktól, azon a címen, hogy az iskolában szakmát tanult. Egyébként még a felsőfokú oktatási intézmények végzett hallgatói is – akiknek képzése jóval költségesebb – változtatnak szakmát. A probléma az, hogy – nem érintve a munkásifjúság jogát a tanult szakma megváltoztatására – egyúttal ne kényszerítsük rá ilyen változtatásra akkor, amikor ez a racionális munkaerő-gazdálkodás szempontjából indokolatlan, s csupán a vállalat pillanatnyi szükségletei diktálják azt.

A szakmai mobilitás nem csupán a tanult szakmának az első munkavállalás alkalmával való megváltoztatását jelenti. Ilyen változtatásra a szakmai pályafutás későbbi szakaszában is sor kerülhet. E jelenség méreteit szemléltetik a dolgozók munkájáról végzett vizsgálatok eredményei. A vizsgálatokat 1966-ban végezték, a városi felnőtt dolgozók országos reprezentatív mintája alapján. Ebben a mintában a szakmunkások 46⁰/₀-a pályafutása során csupán egyetlen szakmában dolgozott, két szakmában 25⁰/₀, három szakmában 15⁰/₀, ennél több szakmában 10⁰/₀. A 18–30 év közötti munkásifjúság körében korábban, 1961-ben végzett vizsgálatok kimutatták, hogy 73⁰/₀ ugyanazt a szakmát gyakorolta, a többiek már változtattak szakmát.²⁰

A szakmaváltoztatás indítékául az ifjúság saját törekvései, a körülmények véletlen összejártsága – ami elsősorban a munkahely-változtatásnál jelentkezett – szolgálhat; megkövetelheti ezenkívül a műszaki fejlődés is, amely többek között új szakmák létrejöttére és egyes régi szakmákban a munkaerő-szükséglet csökkenésére, sőt egyes szakmák teljes eltűnésére is vezethet. Hasonló következményei lehetnek valamely új üzem létesítésének is a helyi lakosság számára, amely vonzó foglalkoztatást tesz lehetővé a szakmai átképzés esetén. Példaként szolgálhat erre Konin, ahol a lakosság szakmai szerkezetében az iparosítás előtt nem voltak bányászok, a szénbánya megnyitása azonban sok dolgozó átképzését és szakmájuk megváltoztatását vont maga után. Így tehát önmagában az iparosítás és a műszaki fejlődés logikája is szükségessé teszi a termelőerők szakmai mobilitását. Ez a jelenség rövid időszakokon belül kevésbé szembetűnő, de a dolgozók majdnem fél évszázadot magában foglaló aktív életszakasza már elég hosszú ahhoz, hogy ezek a tendenciák teljes súlyukkal jelentkezzenek.

A fizikaimunkás-szaktörzsek katalógusának változékonysága és az e szaktörzsekben dolgozók arányainak megváltozása mellett figyelembe kell vennünk azt a jelenséget is, hogy fokozódnak a szaktörzsekkel és a szaktörzsei készségekkel szemben támasztott követelmények. Ez a termelés technikai fejlődésével és azzal függ össze, hogy mind bonyolultabb és a megmunkáltság mind magasabb fokán álló termékeket állítunk elő. A munkásifjúság tekintetében aspirációinak és a jövőre vonatkozó elképzeléseinek ismeretére alapozhatjuk azokat a prognózisokat, amelyek arra vonatkoznak, miként fog helyállni a fokozódó követelményekkel szemben. Az erre vonatkozó valamennyi lengyel vizsgálat szerint az ifjúság bizonyos hányada technikai vagy felsőfokú műszaki tanulmányok elvégzésére aspirál. A parasztszármazású fiataloknak a munkásosztályba való beilleszkedéséről végzett vizsgálatokban ilyen törekvésnek adott hangot e csoportban 32⁰/₀, a tősgyökeres munkásifjúság körében pedig 24⁰/₀.²¹ A leggyakrabban említett szaktörzsei cél az, hogy „technikus legyek” vagy „elvégezzem a technikumot”, (38,8⁰/₀), vagy „mérnök legyek” (17,7⁰/₀).²² E jelenséget alátámasztják J. Tulski és mások vizsgálatai is. Különbségek csupán az ilyen törekvések méreteiben mutatkoznak.²³ Igaz, nem tisztázott, hogy a technikai vagy mérnöki diploma megszerzésére irányuló aspirációk együtt járnak-e olyan tervekkel, hogy elhagyják a fizikai munkát, vagy éppen ellenkezőleg: a munkáskarrier új modelljének kialakulásával függenek össze. E modell lényege az, hogy a dolgozók a képzési rendszer segítségével igen magas szaktörzsekre tesznek szert. A motivumok tisztázatlansága ellenére maguk a törekvések kétségtelenül léteznek, s ami igen lényeges, egybeesnek a társadalmi termelés szükségleteinek fejlődési tendenciáival. Gyakorlati szempontból tehát feltétlenül célszerű, hogy a vállalatok elevenen tartsák és támogassák a fiataloknak ezeket a törekvéseit, tegyék lehetővé megvalósításukat, amint azt a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottsága VIII. plénumának határozata is javasolja.

A szociológia a szaktörzsei fogalmát nemcsak arra használja, hogy ezzel jelölje az embernek a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyét és az adott tevékenységre való felkészültségét, hanem összekapcsolja a fogalmat az adott szaktörzsei gyakorlati csoportjával is. Így tehát az orvosokat, jogászokat, mérnököket stb. bizonyos társadalmi csoportoknak tekintjük, nem pedig pusztán a gyakorlati foglalkozás szempontjából homogén statisztikai sokaságoknak. Az azonos szaktörzseiket egybefűző kötelék olyan elemekből tevődik össze, mint az ismeretek és készségek bizonyos közös készlete, a társadalmi munkamegosztásban való részvétel hasonlósága, a szaktörzsei gyakorlásáért kapott egyenértékű fajtája és nagysága (munkabér) stb. A modern társadalmakban a foglalkozási csoportok bizonyos intézményesedése is megjelenik. Ez a folyamat nem minden szaktörzsekben egyforma intenzitású, de érdemes ezt a problémát a bennünket érdeklő fizikaimunkás-szaktörzsek tekintetében megvizsgálni.

A fizikaimunkás-szaktörzsek körében e folyamat leglényegesebb, már megvalósult eleme az alapfokú szakiskolák – mint az ifjúságot a szaktörzsekbe bevezető alapvető formális intézmény – létrejötte. Ugyanezek a szaktörzsek azonban betanulás útján is megszerezhetők. A szaktörzsek emelésére bizonyos intézményes formát alkotnak a szaktörzsei tanfolyamok, de ezek nem jelentenek olyan integrált továbbképzési rendszert, mint például az orvostovábbképzés rendszere. A fizikaimunkás-szaktörzsekben nincsenek olyan szaktörzsei egyesületek, mint például az ifjú mérnökök és technikusok esetében; szinte alig jelennek meg szakfolyóiratok, nincsenek a hivatás gyakorlását ellenőrző szaktörzsei szervezetek (mint pl. az orvosi kamarák). A formalizált szaktörzsei intéz-

ményeken túlmenően a fizikaimunkás-szakmák többségében általában nem kristályosodott ki egy sajátos szakmai-ideológia és etika sem.

A helyzet azonban ebből a szempontból eltérő a különböző fizikaimunkás-szakmákban. Az olyanok mellett, amelyeket nem is oktatnak az alapfokú szakiskolákban (kalaposszakma), a csekély szakképzési követelmények miatt vagy az itt dolgozók igen csekély száma miatt (ún. egyéni szakmák), vannak olyanok is, amelyek rendelkeznek saját ideológiával és etikával, külső megkülönböztető jellel (egyenruha stb.), mint például a bányászok, vasutasok.

Felvetődhet azonban itt a kérdés, hogy a „bányászok” szakmát alkotnak-e, vagy itt inkább a szakmák egyfajta csoportjáról van szó, és ezért nem lenne-e helyesebb ezt a kifejezést inkább vajúrokra, bányaépítőkre, vagy csillésekre bontani? Sőt, tovább haladhatunk a munkamegosztás e rendszerében, és kérdezhetjük, hogy vajon nem inkább a főtekészítés szakma, nem pedig a bányaépítés. A főtekészítő ugyanis a bányaépítő egyik különös fajtája, mindkettő pedig a bányász egyik kategóriája. Sorolhatnánk a hasonló kérdéseket, amelyeknek magva az, hogy mi a különbség a munka tartalma szerint a szakmai specializálódás és a szakma között, amelynek igen gyakori jellemvonása a munkafeladatok feldarabolása, elaprózása.

A műveletek elaprózásának elvei és integrálásuk módjai változóak. Véleményünk szerint ez az egyik fontos ok, amely fékezi a munkások szakmai csoportjain belül a kötelek formalizálódásának folyamatát. A szakmák és munkakörök nomenklatúrájában használt elnevezések lényegében műveletfajtákat jelölnek, s ezek integrálódása a technikailag értelmezett szakmává – mint a munkamegosztás általánosabb közös kategóriájává – gyakran nem elég határozott körvonalúak. A dolgozók szakmai mobilitása mellett a szakmák határai gyakran képlékenyek. Ez kétségtelenül előnyt, rugalmasságot jelent, megkönnyíti a termelésben a változtatások és a termelés megszervezését, de mellékhatásként korlátozza a fizikai munkakörbe sorolható szakmai-foglalkozási csoportok bizonyos jellemzőinek kikristályosodását. Ezért a munkások szempontjából társadalmilag fontosabbnak tűnik az osztálykötelék a szakmaiaknál. (Itt jegyzem meg, hogy az értelmiségnél a szakmai kötelek látszanak dominálni a rétegjellegűekkel szemben.)

Az értelmiség aktuális érdekeinek kikristályosodása és érvényesítése nem az egész értelmiségi rétegen belül történik, hanem bizonyos szakmai-foglalkozási csoportokon belül (például az orvosok, pedagógusok stb. csoportjában), ami a megfelelő szakmai-foglalkozási intézmények és érdekképviselői szervek feladata. A munkások esetében ez a folyamat nem a szakmai-foglalkozási csoportokban megy végbe, hanem a meghatározott iparágban vagy népgazdasági ágazatban foglalkoztatottak csoportjában, s érvényesítését osztályintézmények és érdekképviselői szervek végzik. A munkásosztály tagjai számára így a szakmai köteleknél fontosabbak az osztályszolidaritás kötelei, s úgy tűnik, hogy noha különösen a fiatal munkásokra terjed ki a szakmához fűző kötelek formalizálódásának folyamata – tekintettel arra, hogy a szakmába az iskolán keresztül kerülnek be –, még számukra is fontosabb az osztály-hovatartozás, mint a szakmai hovatartozás.

III

Térjünk most át a fiatal munkásoknak a munkával kapcsolatos beállítottságára. E probléma szintetikus és átfogó igényű ismertetése rendkívül nehéz. Egyrészt magának a problémának is több különböző aspektusa van, másrészt pedig a végzett munka is igen sokféle, végül harmadszor: a „munkásifjúság” kategória is összetett, tekintettel életviszonyaikra és az ezzel összefüggő, beállítottságukat meghatározó szükségleteikre. Az ifjúság differenciáltságának fontos aspektusai között említhetjük például az életkort, a nemet, a családi állapotot, a szakképzettséget stb. Itt főként a férfi szakmunkások csoportjával és a munkával kapcsolatos beállítottságuknak azokkal az aspektusaival foglalkozunk, amelyek különösen jellemzőnek tűnnek épp e csoportra nézve, ugyanakkor pedig fontosak általánosabb ideológiai vagy társadalmi szempontokból.

Az egyének és a csoportok munkával kapcsolatos beállítottságánál felvetődő egyik általános probléma az, hogy milyen értékeket jelent számunkra a munka. A szociológiában és a pszichológiában e vonatkozásban viszonylag gyakran tekintik a munkát vagy autonóm értéknek, öncélnak, vagy instrumentális értéknek, amely más, nagyra értékelt célok elérésének eszköze. Viszonylag ritkán közelítik meg azonban a munka problémáját evilági vagy transzcendens értéként. Nézzünk szerint érdemes e kérdésnek valamelyes figyelmet szentelni.

Az európai kultúrkörben a munka nemcsak evilági funkcióira tekintettel lehet érték, hanem tekinthető olyan szenvedésnek is, amely a bűnök büntetését vagy kien-gesztelésük egyik formáját alkotja. Ez a vallásos felfogás különösen pozitív jelentőséggel ruház fel mindenféle nehéz, kellemetlen munkát: minél többet szenved az ember a Földön, annál jobban bocsánatot nyernek bűnei, annál bizonyosabb a túlvilági boldogság. Meg kell állapítanunk, hogy a munkások körében végzett egyetlen vizsgálat sem szolgáltatott olyan adatokat, amelyek alátámasztanák a munkával kapcsolatos ilyen vallásos beállítottság létezését. Vannak viszont vizsgálatok, amelyek megerősítik, hogy nagy megbecsülésben részesítik a nehéz munkát: például a bányász, a kohász munkáját; vagy a kellemetlen, terhes munkát, például a városi csatornahálózat tisztítását. Társadalmunk sok tagjának értékelésében az ilyen jellegű munkák a társadalmi megbecsülés hierarchiájában magasabb helyet foglalnak el, mint például a hivatali adminisztratív munka, amelyet könnyűnek és kényelmesnek tartanak. E megbecsülés forrása azonban világi és racionális – a megbecsülés az embereket illeti, akik a társadalom számára különben nagy szolgálatokat tesznek, mivel működéséhez ez elengedhetetlen, de ugyanakkor kellemetlen munkát végeznek. Ez a megbecsülés a dolgozók kulturáltságából, de egyben a szocialista ideológia társadalmi elfogadottságából is ered. Természetesen a nehéz, megerőltető munkát végzők nagy megbecsülése nem feltétlenül jelenti azt, hogy az egyén személy szerint saját maga számára is ilyen munkát kívánna.

Milyen tehát az a munka, amelyet a fiatal munkások kívánnak maguknak? A kérdéssel kapcsolatos valamennyi vizsgálat azt mutatja, hogy különösen ebben a társadalmi kategóriában tekintik az érdekes munkát vonzó munkának. Hasonlóan indokolják a szakma szeretetét is: szeretik szakmájukat, mert a végzett munka érdekes, vagy nem kedvelik, mert a munka nem elégíti ki ezt a követelményt.

Kulturális szempontból rendkívül fontos, hogy a munkával szembeni követelményeket azonosítsák a szabad idővel szemben támasztott alapvető követelményekkel.

Úgy tűnik, ez részben igazolja azt a folyamatot, hogy elmosódik az éles határvonal a szabad időhöz és a munkaidőhöz való viszony között; és arról tanúskodik, hogy túlhaladottá vált a munkaidőnek – mint a kényszer szinonimájának – éles szembeállítás a szabad idővel mint a személyiség kifejeződésének és a kötetlen élményeknek szférájával. A munkának is kell pozitív élményeket nyújtania, ki kell elégítenie az önkifejezés szükségletét, összhangban kell állnia az ember pszichikai szükségleteivel. Ezek nem csupán elvárások és a munka értékelésére alkalmazott kritériumok, hanem a fiatal munkások egy részénél valósággá váltak.

Az érdekes munka általában változatos elfoglaltságot jelent, amely tartalmában nem egyhangú és a megoldandó feladatok sem mindig azonosak. Olyan munkáról van tehát szó, amely nem csupán a mozgási sztereotípiák megváltoztatását kívánja, hanem szellemi erőfeszítést is igényel. Az érdekes munka tehát humanizált munka, valamivel többet követel a munkástól, mint azt, hogy a gép működését gondolatlanul, tompán kiegészítse az emberi izommunka.

A munkások szerint érdekes az olyan gépi munka, ami „ötletességet követel”, ami „fejtörést okoz” s ennél fogva lehet ugyan egyúttal nehéz a munka, de éppen ez igazolja a munkás értékét – így még kívánatos is lehet. Ha a munka eleget tesz ennek a feltételnek, akkor gazdagítja a személyiséget, fejleszti az ember szellemi és fizikai képességeit. Fontos ténynek tekintjük tehát, hogy ezeket az elemeket a szakmunkások bizonyos hányada értékeli. A munkának magasabb rendű emberi szükségleteket kell kielégítenie, bizonyos értelemben kellemes elfoglaltságnak kell lennie.

Egy másik, ritkábban említett, de a munkásifjúság munkával kapcsolatos beállítottságának társadalmilag lényeges vonása az, hogy lebilincseli a technika. A szakmai iskolák ezt az ifjúságot egy különös világba vezették be, ahol a gondolkodást és a cselekvést a fizika, a kémia, a matematika stb. törvényei irányítják. A munkásifjúság körében a jelentőség tudat és az erő érzetének alapjává e törvények megértése és az szolgálhat, hogy értő módon vesznek részt e törvényeknek a termelés céljaira való felhasználásában. A termelés ugyanis nem csupán társadalmi viszony, hanem a természethez való viszony is. Átélhető ez a természet feletti uralkodásként is. Erre lehetőséget nyújt az ember számára a technika, de csak akkor, ha ismeri és felismeri tevékenységének természettudományos megalapozottságát a munkában.

Meg kell jegyeznünk, hogy a munkásifjúság különösen a korszerű technikát értékeli. Magyarázhatjuk ezt azzal a ténnyel is, hogy ha modern gépet bíznak rá, emelkedik a munkás társadalmi pozíciója munkahelyén, és a modern üzemben végzett munka növeli a dolgozó rangját a helyi társadalmi közegben is. Mindez nem azt jelenti, hogy ezek a beállítottságok a fiatal szakmunkások egész csoportjára jellemzőek, csupán bizonyos csoportjaikra, de társadalmilag nagy horderejűek, mivel a fejlődés tendenciáját képviselik. Feltehető, hogy elterjedtségük a jövőben növekszik.

A munkával szemben támasztott követelmények: nevezetesen az, hogy a munka legyen érdekes, korszerű stb., a munkához kapcsolódó olyan beállítottságokat jeleznek, amikor a munkát az ember személyiségfejlődési szükségleteinek kielégítése és a magas társadalmi pozíció biztosítása szempontjából értékelik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a munkának nincs erkölcsi jelentősége a munkásifjúság számára. Ellenkezőleg, mint a munkások körében mindenütt – s általában a dolgozók körében – hazánkban kereseti forrásnak is tekintik. Az érdekesnek ebben a dimenziójában az a munka számít, amely magas keresetet biztosít. A munka értékelésére alkalmazott különböző elemek közül igen gyakran ez a legnépszerűbb. A kapott bér nagysága

fontos tényező a saját és mások munkájának értékelésében. Úgy tűnik azonban, hogy ez nem is lehet másként akkor, amikor a munka a fő megélhetési forrás, s az alapvető létszükségletek kielégítése anyagi eszközökkel biztosítható. Ez velejárója társadalmi rendszerünknek, amely – a mezőgazdaságtól eltekintve – felszámolta a termelési eszközök magántulajdonát; másrészt viszont a munkáért pénzbeli ellenértéket nyújt. Ezért nemegyszer bizonyos ellenérzés nyilvánul meg a felnőttek részéről az ifjúsággal szemben. Ez abból a megfigyelésből ered, hogy a mai ifjúság számontartja a kereseti lehetőségeket, utánajár a dolgoknak, követeléseket fogalmaz meg, igyekszik minden lehetőséget kihasználni, még az olyanokat is, amelyekkel az adott környezetben nem szoktak élni. Ahogyan ezt gúnyosan megfogalmazzák, a fiatalok ezekben a dolgokban igen „ügyesek”, „eszüknél vannak” stb. Legtöbbször azonban az ilyen „manipulációk” nem azt jelentik, hogy a fiatal munkások menekülnek a nehéz munkától, hanem csak azt, hogy meg akarják kapni munkájuk ellenértékét. Úgy tűnik, hogy ez nem csupán a fiatalok „hozzaállását” jellemzi a kereseti problémákhoz, hanem egy általánosabb tendenciát is jogaik érvényesítésére. Így a legkülönbözőbb ügyekben – amelyekre az idősebb munkások körében általánosan kialakult egy messzemenő tolerancia, a helyes megoldást lehetetlenné tevő „objektív okokkal” és „objektív nehézségekkel” szemben tanúsított megértés, s a hátrányos helyzet elfogadása vagy a vele való megalkuvás – az ifjúság inkább hajlik követelések megfogalmazására és kritikai magatartásra. Elégedetlensége az ilyen körülményekkel a változtatást kikényszerítő ösztönzővé válik. A mai képzett fiatal munkások egyfajta érdekcsoporttá (pressuregroup) válnak, amely nyomást gyakorol az üzemen belüli viszonyok megjavítására.

Ez a társadalmi funkció nem pusztán fiatal korukból adódik, noha közvetve összefügg vele. Úgy tűnik, hogy ez többek között a kollektívában elfoglalt helyük következménye, különösen a munkásifjúság fiatalabb korcsoportjainál. Annak ellenére ugyanis, hogy a munka elvégzéséhez megfelelő iskolai felkészültséggel rendelkeznek, a munkában eltöltött (szolgálati) idejük rövid, tehát az ennek folyamán szerzett szakmai tapasztalataik is gyérek. A munkások körében viszont a státust végző fokon mindig a munka során bizonyított hozzáértés határozza meg, ez az, ami számít. Így a fiatalok státusa – különösen, ha még csak rövid gyakorlati idő áll mögöttük – bizonytalan. Ez viszont azzal jár, hogy az adott üzemben előforduló mindenféle „hiba”, „nehézség”, „fogyatékoság” stb. első sorban őket sújtja. Ha rossz a szerszámellátás, a legfiatalabbak az elsők, akiknek nem jut szerszám; ha öregnek a gépek, a legrosszabbakat a legfiatalabbak kapják; ha feszítettek a termelési feladatok, átmenetileg felfüggesztik a betanítást.

A megfigyelések sok üzemben – úgy tűnik – arra mutatnak, hogy a fiatal dolgozók ún. munkahelyi problémáit az esetek többségében ugyanazok a nehézségek alkotják, amelyekkel az egész munkáskollektíva küszködik, a különbség csupán az, hogy ezek a problémák koncentráltabban, nagyobb intenzitással jelentkeznek a fiatalok körében, és ennél fogva érzékenyebben is érintik őket. Ezért, ha megfigyeljük az ifjúmunkások helyzetét egy üzemben, ez sokat elárul az egész munkáskollektíva helyzetéről.

A munkához való viszony problémájának utolsó aspektusa, amelyet még meg kell említenünk, az aktív beállítottság kérdése: általános társadalmi és gyakorlati szempontból egyaránt fontos probléma ez. A munkával kapcsolatos beállítottságra vonatkozóan megfogalmazott valamennyi észrevételünk lényegében a munkásifjúságnak

arra a részére érvénycs, amelyik aktív beállítottságú. Mit mondhatunk tehát a beállítottság elterjedtségéről?

E problémakörben J. Tulski végzett úttörő jellegű vizsgálatot.²⁴ Két, a munkásoktól magas szakképzettséget követelő gépipari üzemben végezte vizsgálatait, s ezek kimutatták, hogy a fiatal munkások 66,1⁰/₀-a aktívan, kezdeményezően közeledik a munkához. Ugyanakkor a további elemzés rávilágított arra, hogy a 16–18 éves válaszolók körében ez a hányad 77,8⁰/₀, a 19–21 évesek között 36,3⁰/₀, a 22–25 évesek csoportjában pedig 63,9. Igen fontosnak látszik az a megállapítás, hogy az aktív attitűdök jelentkezése nem egyenletesen oszlik meg. Feltehető, hogy elterjedtségük differenciált a fiatal munkások más személyi jellemzői, valamint a végzett munka jellemzői és az üzem fajtája szerint. Tehát az ilyen aktív beállítottság elterjedtségére – nézetünk szerint – csupán országos reprezentatív vizsgálat alapján válaszolhatunk.

A munkával kapcsolatos aktív beállítottság megnyilvánul abban is, hogy a munkás érdeklődik a munka szakmai tartalma iránt, fokozza a termelékenységet, törekszik gépével, részt vesz termelési feladatok vállalásában és az újítómozgalomban, törekszik munkáját jobban megszervezni, javítani az emberi kapcsolatokat stb. Azt is mondhatnánk, hogy készség az elkötelezett magatartásra, a tágan értelmezett termelőtevékenység különböző elemeinek megváltoztatására a gyártás, a munkaszervezés és az emberi kapcsolatok körében, ami a társadalmilag jobbnak ítélt körülmények megteremtését eredményezi. Ez a tevékenység irányulhat magára az egyénre, például az egyéni szakképzettség emelése formájában, de másokra vagy intézményekre, sőt tárgyakra is (szerszámok, termékek). Jelenthet részvételt a párt-, az ifjúsági szervezet, a szakszervezet munkájában, vagy megnyilvánulhat a szakmai szerep színvonalasabb ellátásában. A munkásfiatalok aktív beállítottsága különféleképp jelentkezhet és az üzem életének különböző jelenségeire irányulhat. Ugyanaz az egyén különböző időpontokban más és más irányban kötelezheti el magát. E beállítottság fő és állandó vonása azonban a törekvés a munka világának jobbá tételére.

JEGYZETEK

¹ Lásd Rocznik Statystyczny (Statistikai Évkönyv), 1972. 113. old.

² Lásd Rocznik Statystyczny Pracy (Munkaügyi Statisztikai Évkönyv), 1961. 20. sz. 25. old.

³ Lásd *Jarosinska, M.*: Przystosowanie młodzieży robotniczej do pierwszej pracy. (A munkásfiatalok alkalmazkodása első munkájukhoz.) Varsó, 1972. 223. old.

⁴ Lásd *Kordos, J.-Kulczyńska, B.-Paczkowska, M.-Zagórski, K.*: Nowe kadry pracowni w 1971 r. (Az új dolgozók. A szocialista szektorban első ízben munkát vállalók 1971-ben.) Statystyka Polski, Varsó 1973. 20. old.

⁵ Lásd *Piotrowski, J.*: Praca zawodowa kobiet a rodziny. (A nők kereső foglalkozása és a család.) Varsó 1963.

⁶ Lásd *Mrozek, W.*: Rodzina górnosłaska. przeobrazenia społeczne w górnosłaskim środowisku górniczym. (A bányászcsalád. Társadalmi átalakulások a felszőlésziai bányászok körében.) Górnosłaskie Studia Socjologiczne, II. köt. Varsó 1969.

⁷ Rocznik Statystyczny 1972. 111. old.

⁸ Lásd *Kordos, J.-Kulczyńska, B.-Paczkowska, M.-Zagórski, K.*: Nowe kadry pracowni w 1971 r. Statystyka Polski, Varsó 1973. 46–47. old.

- ⁹ Lásd ugyanott, 43. old.
- ¹⁰ Rocznik Statystyczny Pracy, 1971. 168. old.
- ¹¹ Rocznik Statystyczny Szkolnictwa (Oktatásügyi Statisztikai Évkönyv), 1971/72. 176. old.
- ¹² Lásd ugyanott, 116–117. old.
- ¹³ Lásd ugyanott, 155. old.
- ¹⁴ Lásd ugyanott, 139. old.
- ¹⁵ Lásd ugyanott, 143. old.
- ¹⁶ *Marciag, Z.*: Awans zawodowy robotników podnoszących kwalifikacje. (A szakképzettségüket növelő dolgozók szakmai előmenetele.) „Współczesna polska klasa robotnicza” (A jelenkori lengyel munkásosztály) című kötetben. Varsó 1973.
- ¹⁷ *Kordos, J.*: Więcej precyzji w zatrudnianiu robotników, (Több figyelmet a munkásfelvételen.) Przegląd Związkowy, 1973. 5. sz.
- ¹⁸ Lásd ugyanott, 57. old.
- ¹⁹ Lásd ugyanott.
- ²⁰ *Jarosinska, M.*: Adaptacja młodzieży wiejskiej do klasy robotniczej. (A falusi ifjúság beilleszkedése a munkásosztályba.) Wrocław 1964. 47. old.
- ²¹ Lásd ugyanott, 151. old.
- ²² *Jarosinska, M.*: Przystosowanie młodzieży robotniczej do pierwszej pracy. (A munkásfiatalok adaptálódása első munkájukhoz.) Varsó 1972. 223. old.
- ²³ *Tulski, J.*: Postawy młodzieży robotniczej wobec pracy zawodowej. (A munkásfiatalok viszonya a szakmájukban végzett munkához.) Varsó 1969.; *Nowak, J.*: Pedagogiczne problemy przystosowania młodych pracowników do pracy w przemyśle. (A fiatal dolgozók ipari munkához adaptálásával kapcsolatos pedagógiai problémák.) Wrocław 1969.; *Sokolowska, A.*: Stosunek młodzieży do jej perspektyw życiowych. (Az ifjúság viszonya életpályá-kilátásaihoz.) Varsó 1967.; Człowiek w organizacji przemysłowej. (Az ember az ipari szervezetben. Üzemszociológiai monográfia.) Varsó 1965.
- ²⁴ *Tulski, J.*: Stosunek młodych robotników do pracy zawodowej. (A munkásfiatalok viszonya szakmájukhoz.) Społeczne problemy pracy i produkcji. Praca zbiorowa pod. (A munka és a termelés társadalmi kérdései. Tanulmánykötet.) Varsó 1970.

Lemorzsolódás a szakmunkásképző intézetekből és a kimaradt tanulók további életútja*

Az 1973-ban elfogadott középtávú ifjúságkutatói tervben kiemelt témaként szerepel a munkássá válás folyamatának és mechanizmusainak kutatása. A fiatalok munkássá válásának különböző, egymástól nagyon is eltérő – az általános iskola utáni közvetlen elhelyezkedés, a szakmunkásképzettség megszerzését követő munkavállalás, az érettségi utáni munkábaállás – útjai közül a szakmunkássá válás folyamatát vizsgálja intézetünk ifjúságkutató csoportja. E választást elsősorban az indokolta, hogy az általános iskolát végzett fiataloknak mintegy 50⁰/₀-a szakmunkásképző intézetekben tanul tovább. E kutatási téma részeként került sor a szakmunkásképző intézetekből kimaradt tanulók további életútjának vizsgálatára is.

A lemorzsolódás mértéke és okai

A szakmunkásképzésre vonatkozó adatok tanulmányozása során elsősorban az tűnik fel, hogy ez az iskolatípus hatalmas létszámú tanuló képzését vállalja magára. A képzésben részt vevő fiatalok száma az elmúlt 15 esztendő alatt megduplázódott és az 1969–1970-es tanévben elérte a 223 750 fős csúcscélt. Ezt a nagymértékű és igen jelentős növekedést azonban negatívan színezi a tanulmányaikat abbahagyók viszonylag jelentős száma.

* Az itt közölt tanulmány egy folyó kutatás részeredményein alapul. Nem a szakmunkásképzés egészét tükrözi, hanem annak egy negatív metszetét, a szakmunkásképző intézetekből lemorzsolódók helyzetét, életét.

A szakmunkásképző intézetekbe beiratkozott tanulók
1964–1973 között
(fő)

Év	A beiratkozott tanulók közül		A lemorzsolódottak a beiratkozottak százalékában
	az adott évben kellett volna végeznie	a képzési idő alatt lemor- zsolódott	
1964	54 739	11 062	20,2
1965	59 157	11 889	20,1
1966*	63 083	16 296	25,2
1967	69 727	17 121	24,5
1968	72 504	13 996	19,1
1969	77 918	15 376	19,7
1970	81 043	15 221	18,8
1971	87 918	16 507	18,8
1972	85 980	15 374	17,9
1973	81 515	16 207	19,9

Forrás: Statisztikai tájékoztató az 1964–1973. évi szakmunkásvizsgákról. Kiadja évente a MŰM Szakoktatási Főosztálya (1974-től a MŰM Információs és Dokumentációs osztálya).

* 1966-ban a lemorzsolódási arány számítása eltér más évektől. Részben ez a magyarázata a magas kimaradási aránynak.

Mint a táblázat adataiból kiderül, hogy egy-egy képzési ciklusban¹ kb. 11 000–17 000 szakmunkástanuló szakítja félbe tanulmányait. A kimaradt tanulók aránya az elmúlt tíz évben alig változott és meglehetősen magas szinten maradt. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a szakmunkásképző intézetekből a lemorzsolódás csökkentésében még sok a tennivaló.

A lemorzsolódás körülményei és okai már régóta foglalkoztatják a szakmunkásképzéssel foglalkozó pedagógusokat és a tanügyigazgatási szakembereket. Az elmúlt időszakban a rendszeresen bővülő statisztikai adatszolgáltatásban mind több és mind részletesebb adatot tettek közzé a vizsgált kérdésről, természetesen elsősorban oktatástatistikai szempontból közelítve a problémához. A statisztikákból² kiderül, hogy a kimaradási arány lényegesen eltérő mind az egyes gazdasági ágazatok és szakmacsoportok, mind az egyes tagozatok és évfolyamok között.

A lemorzsolódás ágazatonkénti megoszlásából kitűnik, hogy az iparban felvett tanulók kimaradási aránya határozza meg végső soron az országos átlag alakulását, hiszen az ide felvettek az összes beiratkozott tanulónak megközelítően a 70%-át teszi ki. A jelzett ágazatból a kimaradók aránya mindig alatta marad az országos átlagnak. Az élelmiszeriparban viszont – ide tartoznak a mezőgazdasági szakmák is – a kimaradók aránya általában 10%-kal magasabb mint az országos átlag. Az ellenpólust a kereskedelem és a vendéglátóipar képviseli: a lemorzsolódók aránya 1964 óta hozzávetőlegesen 5–7%-kal alacsonyabb, mint az országos átlag.

A lemorzsolódók szakmai csoportok szerinti bontása felhívja a figyelmet azokra a szakmai csoportokra, amelyekben a kimaradók aránya mindig magasan az országos átlag fölött van (bányászat, kohászat, egyéb vas- és fémipar, mezőgazdasági szakmák stb.), jelezve, hogy a jelenséget befolyásoló tényezők hatása tartós. Ugyanakkor nem kevésbé fontos az a tapasztalat, hogy a lemorzsolódók aránya az egyes szakmacsoportokban rendkívül kiszámíthatatlanul, szinte rapszodikusán változhat. Nem ritkák az évenkénti 10⁰/₀ fölötti eltérések sem. Ez pedig az alkalmi tényezők szerepére irányítja a figyelmet.

A statisztikákból kiderül, hogy az iskolából való kimaradás szempontjából az első év a legkritikusabb. A lemorzsolódóknak mintegy kétharmada hagyja abba az első tanévben tanulmányait. A további egyharmad rész döntő többsége a második évfolyamon marad ki, vagyis már nem iratkozik be a harmadik évfolyamra.

A tájékoztatók szöveges elemzéseiből az is kitűnik, hogy a szakmunkásképzéssel foglalkozó szakemberek a lemorzsolódási arány alakulásánál többre is kíváncsiak voltak. A kimaradás okaira való rákérdezés látszott erre a legalkalmasabbnak. Ma már a statisztikák a kimaradást okonként is csoportosítják.³

Az iskolai adatszolgáltatás legfeljebb a kimaradás felszíni jelenségeinek megragadására alkalmas, hiszen csak azt regisztrálja, amit a szülő vagy a tanuló bement, illetve amit az osztályfőnök a kimaradás okaként hivatalosan bejegyez. Az már nem derül ki – a fentiek miatt nem is derülhet ki –, hogy a tanulás abbahagyása csupán egy tényezőre vezethető vissza, vagy több tényező együttes hatásának a következménye-e. Problémát okoz a statisztikák megbízhatósága is, mivel tapasztalataink szerint – összehasonlítva az anyakönyvi lapok bejegyzéseit a statisztikák által használt kategóriákkal – az egyes kategóriákba való besorolás legtöbbször esetleges és önkényes.

Mint az eddigiekből is megállapítható, a lemorzsolódásról sok mindent megtudhatunk a rendelkezésre álló statisztikákból. A lemorzsolódás egészéről, éppen tartalmi vonatkozásairól azonban nagyon keveset tudunk, mivel az ebbe az irányba tett lépések a lemorzsolódásnak csupán egy-egy kérdését vagy vonatkozását érintették.⁴

A kutatás célja

A téma kutatását elsősorban az indokolta, hogy nagyon keveset tudunk a szakmunkásképző intézetekben működő szelekciós mechanizmusról, holott ez – minden következményével együtt – tanévenként több mint tízezer tanulót érint. A kérdésekre – milyen mechanizmusokon keresztül történik a beiratkozottak szelektálása, hogyan működnek ezek a mechanizmusok, milyen okok játszanak közre abban, hogy a tanulók abbahagyják megkezdett tanulmányaikat stb. – a rendelkezésre álló adatok alapján nem lehetett kielégítő választ kapni. Arról pedig, hogy mi történik a lemorzsolódott szakmunkástanulókkal a kimaradás után, csupán elképzeléseink voltak.

A vizsgált iskolatípusból történő lemorzsolódás – és általában az iskolai lemorzsolódás – azonban nem csupán iskolai probléma,⁵ hiszen a szakmunkásképző intézetből történő lemorzsolódás kapcsán is elsősorban azokkal a tényezőkkel kell számolnunk, amelyek a társadalmi struktúrának az iskolarendszerre gyakorolt hatásait közvetítik.⁶ A kutatást a vizsgálandó iskolatípus szociális összetétele még indokoltabbá teszi – lásd a 2. sz. táblázatot –, hiszen a felvett tanulók mintegy 80⁰/₀-ának a szülei

fizikai dolgozók. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a szakmunkásképző intézetből való kimaradásban az általános iskolai oktató- és nevelőmunkának gondjai, problémái is megtalálhatók, hogy az általános iskolák e társadalmi rétegek gyerekeit nem mindig készítik megfelelően elő középiskolai tanulmányaik eredményes végzésére.

A problémát tetézi, hogy a kimaradást követően a fiatalok iskolák közötti és iskolán belüli pályakorrekciós esélyei és lehetőségei sokkal rosszabbak más középiskolák diákjainál, ami közvetlenül a vizsgált iskolatípusnak a középfokú oktatási rendszerben elfoglalt helyével kapcsolatos.

2. táblázat

A szakmunkástanulók megoszlása szülei foglalkozása szerint
(százalékban)

Tanév	Foglalkozási csoport	Nem mezőgazdasági fizikai dolgozó	Mezőgazdasági fizikai dolgozó	Egyéb foglalkozású	Összesen
1969/1970		54,3	24,3	21,4	100,0 ⁰ / ₀
1970/1971		54,7	23,5	21,8	100,0 ⁰ / ₀
1971/1972		55,6	24,0	20,4	100,0 ⁰ / ₀
1972/1973		56,6	24,1	19,3	100,0 ⁰ / ₀
1973/1974		56,7	24,6	18,7	100,0 ⁰ / ₀

Forrás: Tanérvnyitó statisztikai tájékoztató, 1969/1970. 100. old.; 1970/1971. 102. old.; 1971/1972. 94. old.; 1972/1973. 92. old.; 1973/1974. 109. old. MÚM Szakoktatási Főosztálya.

Ha egybevetjük a gimnáziumból és a szakmunkásképző intézetből lemorzsolódók választási lehetőségét, megállapíthatjuk, hogy míg az első esetben választási alternatívaként áll fenn a szakközépiskola bizonyos típusaiba és a szakmunkásképző intézetbe való átlépés lehetősége, addig a szakmunkásképző intézetből kimaradó tanulók többsége számára ennek nincs realitása. Többnyire a munkába állás az egyetlen járható út. A választási lehetőségek nagymértékű lecsökkenése azért is szembeötlő, mert a szakmunkásképzés is – területenként és szakmánként eltérő mértékben – tanulóhiánnyal küzd.

Mint az előbbieken már utaltunk rá, a lemorzsolódást – a társadalmi struktúrának az iskolarendszerre gyakorolt hatása ismeretében – nem tekintettük pusztán iskolai vagy pedagógiai problémának. A felmerülő kérdések tehát így hangzanak: mely társadalmi rétegek gyerekeit és hogyan érinti a szakmunkásképző intézetek oktató- nevelőmunkájában megtalálható problémák? Mely társadalmi rétegek és csoportok gyermekei válnak leginkább „lemorzsolódás-érzékeny”? Mi történik a kimaradt fiatalokkal: más szakmát választanak, más intézetben, esetleg más iskolatípusban folytatják-e tanulmányaikat, vagy az egyedül számbajövő lehetőség csak a munkába állás? A lemorzsolódóknak milyen foglalkozások betöltésére nyílik módjuk? Hogy élük át a kimaradást, marad-e ambíciójuk és lehetőségük arra, hogy tanuljanak és szakmát szerezzenek?

A szakmunkásképző intézetekből történő lemorzsolódás tehát nem korlátozódik csupán a tanulás abbahagyására és a kimaradás hivatalos bejelentésében realizálódó szakmaelhagyás tényére. A vizsgált iskolatípuson belül működő szelekciós mechanizmus összekapcsolódik olyan előzményekkel, mint például az általános iskolában elért tanulmányi eredmény; a család tanulásra vonatkozó aspirációi; az adott szakmára történő jelentkezés és a felvétel megvalósulása vagy kudarca; az iskolának és a gyakorlati oktatás helyének a tanulóra gyakorolt hatása stb., következményei pedig túlmutatnak az iskolarendszeren belüli pályakorrekció keretein, és olyan mechanizmust érintenek, mint a szakképzetlen munkaerőnek betagozódása a társadalmi munkamegosztás adott rendszerébe. A tanulás abbahagyásáig terjedő folyamatban számos intézmény és szervezet (a család, az általános iskola, a szakmunkásképző intézet, a gyakorlati oktatás helye), jó néhány formális és informális csoport és különböző szerepet betöltő egyén fejt ki hatását, hol egymást kiegészítő, hol egymást erősítő vagy kizáró elvárásokat, értékeket és normákat közvetítve a tanulók számára.

Az elmondottak alapján érthető, hogy miért esett a választásunk a folyamat kutatására, miért a lemorzsolódást megelőző társadalmi és pedagógiai tényezők összefüggését, ezeknek a kimaradásra kifejtett hatását és a tanulás abbahagyásának a következményeit kívántuk elsősorban megismerni. Azt a célt tűztük magunk elé, hogy részletesen feltárjuk az adott iskolatípusban működő szelekció jellemzőit, az iskolából való kimaradás kapcsolatát más tényezőkkel és mechanizmusokkal (pedagógiai, iskolai stb.).

A cikkben ebből a meglehetősen bonyolult problémából néhányat emelünk ki: a szakmunkásképző intézetbe való jelentkezés és beiratkozás előzményeit, a tanulás abbahagyásának körülményeit, az életút alakulását a kimaradás után és a volt tanulók jelenlegi tanulási törekvéseit.⁷

A lemorzsolódás társadalmi és pedagógiai előzményei

Már utaltunk arra, hogy a téma kutatásakor – az iskolarendszer és a társadalmi struktúra közötti összefüggésekre vonatkozó kutatások eddigi eredményeit alapul véve – abból indultunk ki, hogy a szocializációs folyamatban más és más funkciójú, a szocializáció szempontjából eltérő súlyú és hatású intézmények és szervezetek, az itt működő csoportok és a különböző szerepet betöltő egyének, valamint az ezekben lejátszódó folyamatok közvetlenül vagy közvetett módon kapcsolatban vannak a lemorzsolódás tényével. Feltételeztük, hogy a szakmunkásképző intézetből a kimaradásra a társadalmi és a pedagógiai előzmények vizsgálata alapján több szempontból is magyarázatot kaphatunk.

A szocializációs folyamatban szerepet játszó intézmények közül fontossága, a vizsgált folyamatra gyakorolt hatása szempontjából különösen fontos szerepe van a családnak – gondoljunk csak olyan tényezőkre, mint a család anyagi helyzete, épsége, műveltségi színvonala, nevelési szokásai, tanulási aspirációi stb. Adataink tanúsága szerint a vizsgált iskolatípusból lemorzsolódó tanulók zöme – az iskolatípus szociális összetételének megfelelően – fizikai dolgozók gyereke; arányuk megközelítően 80%. E kategórián belül két foglalkozási csoportot kell kiemelni: a szak- és a betanított munkásokat. A szakmunkás családból származó tanulók az összes lemorzsolódottaknak kb. 50%-át teszik ki, míg a betanított munkás kategóriába tartozók aránya 16%.

Kívülük még az egyéb szellemi dolgozók kategóriájában (a legalacsonyabb kvalifikációs szellemi munka) magas a lemorzsolódottak aránya: 13⁰/₀. (Ez a kategória tulajdonképpen teljes egészében felöleli a nem fizikai dolgozók csoportját.)

Adatainkból kiderül, hogy a tanulmányaikat abbahagyó tanulók zöme olyan anyagi körülmények között él, amely biztonságos bázisul szolgál a családok számára gyermekük taníttatásához. A nyolcadik osztály elvégzésekor csupán néhány tanuló esetben merül fel a munkába állás vagy a továbbtanulás közti választás reális problémaként, azonban ezek többségében inkább a gyermekek tanulást elutasító magatartása játszott a fő szerepet, nem pedig a családok kedvezőtlen anyagi helyzete. A családoknak a továbbtanulás szempontjából oly fontos iskolai végzettségbeli (műveltségbeli) és szakképzettségbeli adatai is meglehetősen kedvező képet mutatnak. Az apáknak 60⁰/₀-a elvégezte az általános iskola nyolc osztályát vagy annál magasabb képesítést szerzett (az érettségivel rendelkezők aránya 10⁰/₀, a felsőfokú diplomával rendelkezők aránya 5⁰/₀.) Az általános iskola hat osztályánál kevesebbet végzetek aránya viszont nem éri el a 3 százalékot. Az apáknak közel kétharmada iskolai keretek között szerzett szakmunkásképzéssel rendelkezik. Az adatok nemcsak az apák általános és szakmai felkészültségéről adnak kedvező képet, hanem általában a családok egészéről. Az anyák között is nagyon alacsony a hat osztályt el nem végzetek aránya (5⁰/₀), a legalább nyolc osztályt végzeteké 44⁰/₀, és a szakképzettséggel rendelkezőké is 32⁰/₀. Ugyanakkor a nagyapák egy jelentős része szintén rendelkezett szakképzettséggel. Mindezekből eléggé nyilvánvaló, hogy a vizsgált családokban természetesen törekvés a tanulás és a szakmaszerzés.

Adataink szerint a lemorzsolódás legszembetűnőbb faktora a tanulóknak az általános iskolában elért tanulmányi eredménye. Közismert, hogy a jelentkező tanulóknak mintegy négyötöde – ez az érték már évek óta standardnak számít – közepes és elégséges eredménnyel végzi el az általános iskolát. A felvettek között ugyan a közepes előmenetelű tanulók dominálnak (hózzávetőlegesen 50–60⁰/₀ között), azonban az elégségesek aránya sem elhanyagolható, hiszen az összes első évesnek az egynegyede tartozik ide. (A jeles eredményt elért tanulók aránya mindössze 1⁰/₀.)

A tanulmányaikat abbahagyók esetében az egyes tanulmányi kategóriák közötti és jónak egyáltalán nem mondható – arányok lényegesen átalakulnak.

3. táblázat

A budapesti szakmunkásképző intézetekből kimaradt tanulók megoszlása előző általános iskolai előmenetelük szerint (százalékban)

kitűnő	Általános iskolai tanulmányai				összesen (fő)
	jó	közepes	elégséges	ismeretlen	
1,6	6,3	39,1	45,5	7,5	100 ⁰ / ₀ (900 fő)

Forrás: A budapesti szakmunkásképző intézetekből vett reprezentatív minta adatai. (Kitűnő–jeles 4,5–5; jó 3,8–4,4; közepes 3–3,7; elégséges 2–2,9.)

Ha a táblázat adatait egybevetjük az előbb közölt adatokkal, kiderül, hogy az elégséges tanulmányi eredménnyel felvett tanulók aránya úgy válik a táblázat domináns értékévé, hogy közben lényegesen csökken a közepes előmenetelű fiatalok aránya is. Nem arról van tehát szó, hogy a közepes és az elégséges osztályzatot elért tanulók együttes aránya növekszik a náluk jobb tanulmányi eredményt elérték rovására, hanem arról, hogy az elégséges tanulmányi eredményt elérték aránya éppen a közepes tanulók rovására növekszik. Így a lemorzsolódás főként olyan tanulmányi előmenetelű tanulókat érint, akik a felvett tanulók egészéhez képest is gyenge tanulmányi eredményt értek el. Mindezek alapján felvetődik az a kérdés, hogy a családok sok tekintetben jó alapokat biztosító anyagi helyzete, aspirációi, és a szülők, valamint a testvérek által nyújtott személyes tanulási modellek ellenére miért ilyen rossz a tanulmányi előmenetelük ezeknek a tanulóknak. Ezen a ponton közelebbről kell szemügyre vennünk a családok műveltségi viszonyaiból adódó következményeket, vagyis az iskolai végzettségen túl a továbbtanulásra előkészítő és felkészítő folyamat működését kell megvizsgálnunk. Adatainkból jól nyomon követhető az a már sokszor ismertetett mechanizmus, amely a családok iskolai végzettségében és műveltségében meglévő hátrányokat tanulmányi hátránnyá alakítja át. Anélkül, hogy ezzel részletesen foglalkoznánk, utalunk arra, hogy ezek a családok sokszor csak kis hatékonysággal képesek az általánosan megfogalmazott továbbtanulási aspirációikat konkrét formába önteni és valamilyen hivatás (foglalkozás) irányába orientálni gyermeküket, mint ahogy a tanulás ellenőrzéséhez és a gyerek számára sok esetben nélkülözhetetlen segítségnyújtáshoz sem tudnak minden esetben kielégítő feltételeket biztosítani. Ezért nem tudják anyagi lehetőségeik és szubjektív törekvéseik ellenére sem gyermekük tanulását megfelelően elősegíteni. A családi pályaelőkészítés sokszor kimerül a szakmaszerzés fontosságának hangsúlyozásában vagy a segédmunkások „rossz” helyzetére való utalásokban. A pályaelőkészítésnek ez a folyamata azt eredményezi, hogy a szülőknek a továbbtanulásra vagy a szakmaszerzésre ösztönző magatartása – amely a pályaválasztáshoz életkorban egyébként is éretlen fiatalokat érinti – nem járul hozzá sem az általános iskolai eredmények javításához, sem a tanulók adottságainak és képességeinek megfelelő pályaválasztáshoz.

Mindezek következtében a tanulók egy része – saját bevallása szerint – azért jelentkezett a szakmunkásképző intézetbe, mert úgymond „nem akartam továbbtanulni” (értsd: nem akart középiskolába menni) vagy „mert valami szakma kell”.

A tanulók művelődési hátrányát az általános iskola – mint intézmény – sem javítja lényegesen. Ennek egyik összetevője, hogy az általános iskola egyoldalú, csak az intellektuális teljesítményt értékelő beállítottsága nem kedvez a közepes és az elégséges tanulóknak. Mivel az elért eredmények valóban nem kimagaslóak, az iskola ezeknek a gyerekeknek nem tud tanulásra ösztönző élményt nyújtani. Mindezek sok esetben azt eredményezik, hogy bizonyos tantárgyakkal, sőt általában a tanulásal és az azt megjelenítő intézménnyel az iskolával szemben is elutasító magatartást alakítsanak ki a tanulók.

A másik probléma abból adódik, hogy az eddig vázolt folyamatban részt vevő tényezők – a család, a gyerek, az iskola – mind tisztában vannak azzal, hogy az általános iskolában elért gyenge tanulmányi eredmény elég a szakmunkásképző intézetbe való jelentkezéshez. Ez egyáltalán nem ösztönzi a tanulókat a jobb tanulásra. Közvetlen következményei azonban súlyosabbak ennél, mivel a szakma konkrét megjelölésére csak az utolsó tanulmányi évben kerül sor, az osztályfőnökök a jelent-

kezés idején tájékoztatják a tanulókat arról, hogy tanulmányi eredményük elégséges-e a preferált szakmára való felvételihez vagy sem. Ilyenkor változatos eszközökkel – rábeszélés, önkényesen más szakma bejelölése, nem javasolják adott szakmára stb. – próbálják a választott – többnyire „elit” – szakmáról átirányítani a gyerekeket.

Mindez azt eredményezi, hogy az általános iskolában elért tanulmányi előmenetel nem csupán a középiskolába való jelentkezést és felvételt teszi illuzórikussá a tanulók számára, hanem bizonyos szakmák is – a szakmák preferáltságának („elit” szakma) vagy elutasításának („hiány” szakma) megfelelően – a középiskolához hasonlóan elérhetetlenné válnak számukra.

Ez azt jelenti, hogy az egységesnek kezelt iskolatípuson belül is működik egy szelektáló mechanizmus, amely a szakmák között osztja szét a jelentkezőket, mégpedig a rokon szakmákra vagy más, még betöltetlen helyekkel rendelkező szakmákra való átirányítás módszerével élve. Ennek eredményeként a mintába került tanulóknak mindössze egyharmada kezdte meg tanulmányait olyan szakmákban, amelyet magának elképzelt, illetve amelyikre jelentkezett. A vizsgált iskolatípuson belüli pályakorrekciók magas száma arra utal, hogy a tanulók nagy részét még a tanulmányaik megkezdése előtt negatív hatások érik ama intézmény részéről, amelynek tagjai szeretnék lenni. A „kényszerpályát” – ezzel a kifejezéssel jelöljük az iskolatípuson belüli pályakorrekciót – befutó tanulók aránya az első ránézésre arra enged következtetni, hogy a lemorzsolódás egyik nagyon fontos és arra legközvetlenebbül ható összetevőjét ragadhatjuk meg itt.

Az összefüggés kézenfekvőnek látszik, mivel a tanulókat nem az általuk preferált és választott szakmára vették fel, feltételezhető, hogy tanulmányaikat ugyan megkezdik, de szubjektíve nehezebben alkalmazkodnak a szakma konkrét követelményeihez és a jelentkező problémák következtében előbb otthagyják azt, mint ezt az általuk választott szakma esetében tennék. („Idegenkednek” a szakmától.) Ez az előfeltevés azonban csak részben igaz. Adatainkból ugyanis az derül ki, hogy a tanulók zöme a szocializációs folyamat sajátosságainak és egyéni elképzelései meghiúsulásának ellenére vállalja azt a szakmát, ahová átirányították. (Vegyük figyelembe a pályaválasztás előkészítetlenségét – mind a családit, mind az iskolait – és azt, hogy ez a pályaválasztáshoz életkorban is éretlen fiatalokat érint.) A választás tehát nem egyszerűen a „kényszerpályába” való beletörődés, hanem komoly elhatározás. Ezt más vizsgálatok is igazolják, hiszen az ipari tanulók egy része – mintegy 50%-a – a lemorzsolódottakhoz hasonlóan „kényszerpályát” futott be és mégsem hagyta ott a szakmáját.⁸ Közülük – és természetesen azok közül, akik a szakmától az elsajátítás ideje alatt „idegenedtek” el – ugyan többen hangoztatják, hogy ha érveszteség nélkül lehetőségük lenne szakmaválasztásra, úgy azt megtennék. Mivel azonban erre nincs lehetőség, megtanulják az adott szakmát, de utána nem abban a szakmában helyezkednek el. E jelenség inkább a szakmaszerzés utáni „lemorzsolódásra” irányítja a figyelmet.

A lemorzsolódási okok típusai

A következőkben az okokat vesszük szemügyre, amelyek az intézményrendszeren belül fejtik ki hatásukat. Köztudott, hogy a szakmunkásképző intézetbe beiratkozott tanulók mindennapi élete az iskola és a munkahely intézményes keretei között zajlik;

azaz félig tanuló, félig munkás életmódot folytatnak. Ez az iskolatípus képzési funkciójából adódó sajátosság, ugyanis a tanulók ebben az iskolatípustban elméleti (közismereti és szakelméleti tárgyak) és gyakorlati oktatásban részesülnek. Az elméleti órákat az iskolában tartják, a gyakorlatot pedig ki-ki annál az üzemnél – iskolai vagy vállalati tanműhelyben (kisiparosnál) – végzi, ahová beosztották, illetve ahova „szerződött”. A szakmunkásképzés funkcióját ellátó intézményrendszer tehát nem tekinthető egységesnek, vagyis olyanoknak, amely az egyes iskolák és az egyes szakmák közötti különbségektől eltekintve egységes elvárásokat és követelményeket közvetítené a tanulóknak.

Az iskolában folyó elméleti oktatás rendje és formája alig különbözik az általános iskolától, az elvárás és követelményrendszer pedig többek között abban is megegyezik más iskolákéval, hogy itt is az intellektuális teljesítményeket mérik. A szakmunkásképző intézetekben tanító tanárok és szakoktatók lényegében egységes követelményrendszert képesek közvetíteni a tanulóknak, hiszen a nevelés, az oktatás, a számonkérés, a fegyelmezés stb. alapelvei rendtartásban rögzítettek, az oktatás pedig a hagyományos tanár–diák részvétellel osztályrendszerű keretek között folyik.

A gyakorlati oktatás követelményrendszere azonban több szempontból is eltér az elméleti oktatást biztosító iskoláétól. Ott az elvárások nem csupán és nem elsősorban a tanulók intellektuális teljesítményére vonatkoznak, hanem a szakma gyakorlati el-sajátításában való előrehaladásra.

A gyakorlati oktatás elvárásainak és követelményeinek másik csoportja a gyakorlati oktatás helyének (iskolai tanműhely, üzem, kisiparos stb.) profiljától, az alkalmazott technológiáktól stb. függően változik. Ezek részben a munkahelynek a termelés formális és tartalmi rendjére vonatkozó, részben a szervezetben működő formális és informális csoportoknak, a különböző szerepű egyéneknek stb. a tanulók státusát és az ebből következő magatartását és viselkedését érintő elvárások. (Tulajdonképpen itt a munkahelyi szocializáció folyamatáról van szó.) A gyakorlati oktatást biztosító üzemekben tehát már nincs az iskolákéhoz hasonló egységes követelményrendszer, és ugyanígy a közvetítés módja és a közvetítésben részt vevő csoportok és egyének sem alkotnak homogén közeget.

Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy ebben az iskolatípustban nem olyan rendszerű szelekciós mechanizmus működik, ahol ha nem is homogén, de sok tekintetben hasonlóan tekinthető „tanulótömeget” egységes és nagyjából egységesen közvetített követelményrendszerrel szembesítenek. Itt két – egymástól szervezeten és helyileg elkülönülő, funkcióját és érdekeit tekintve is különböző – intézmény mind jellegében, mind érvényességében eltérő elvárásokat és követelményeket közvetít a tanulókhöz, akik a szakmájuknak a presztízs-hierarchiában elfoglalt helye, a népgazdaság szakmberszükségletei stb. következtében szintén nem alkotnak homogén tömeget.

Ha a lemorzsolódás okainak tipizálásánál számba vesszük mindazokat a tényezőket és összefüggéseket, amelyek az itt működő szelekciós mechanizmust befolyásolják, akkor az eddig kialakított és használt tipológiától sok tekintetben eltérő eredményre jutunk. (Ez nagyrészt abból adódik, hogy a kérdést eddig elsősorban oktatás-statisztikai szempontból közelítették meg és – az intézményrendszert egységesként kezelve – csupán a kimaradás „okait” különítették el, meglehetősen szabadon kezelve a valódi, a vélt és az érintettek által bediktált okokat.) Anélkül, hogy teljességre törekednénk és belebocsátkoznánk a részletekbe, az általunk felállított tipológián túl a lemorzsolódás néhány problémájára hívjuk fel a figyelmet.

Az *iskolai szelekció* elsősorban a tanulók intellektuális teljesítményének elbírálásán keresztül fejt ki hatását. A tanulók döntő többségét gyenge tanulmányi eredménnyel veszik fel a szakmunkásképző intézetbe. Ez a lemorzsolódás szempontjából több problémát rejt magában.

Először is azt, hogy az általános iskolai tanulmányi kudarcok a tanulókkal és az iskolával szemben is közömbös, többnyire elutasító magatartást alakítanak ki a tanulóknál. Ugyanakkor az elért eredmények (a közepes, de főként az elégséges érdemjegyek) mögött kevés és hiányos tudás van, ami megnehezíti a szakmunkásképző intézet helyzetét. Ez nem csupán az egyes általános iskolai tantárgyak tantervi anyagának elsajátítására, vagy a továbbtanulás szempontjából nélkülözhetetlen verbális és intellektuális képességek fejletlenségére (kialakulatlanságára) vonatkozik, hanem elsősorban olyan, a tanulás alapját képező készségekre, mint a folyékony olvasás, a négy számtani alpművelet megoldása stb., amelyek ismerete és begyakoroltatása az általános iskola alsó tagozatának feladata. Ez a vizsgált iskolatípus egyik leglényesebb kérdése. „A felmérések és a tapasztalatok – olvashatjuk Pápai Béla cikkében – arra hívják fel a figyelmet, hogy – ismeretlen szöveg először történő olvasása esetén – a mondat, illetve az értelmes mondat egység appercipálására, a szöveg tartalmi értelmezését megfelelő ütemű, értelmileg és hangsúlyilag árnyalt hangsúlyú olvasással is kifejezni tudó tanulók hányada alig éri el a 20⁰/₀-ot.” Erre a fokra a tanulók 62⁰/₀-a csak a szöveg többszöri olvasása után jut el. (De eljut!) „A fennmaradó hányadnak (18⁰/₀) szinte minden energiáját leköti a szavak felismerése, és az értelmi befogadásig csak magyarázattal, tanári segítséggel, újraolvastatásokkal jutnak el. (Földrajzi területenként eltérő számban olyanok is vannak, akik csak szótagolva tudnak olvasni.)”⁹ Természetesen a többi vizsgált tantárgyból (számтан, történelem, fizika, kémia) sem jobb a helyzet.

E folyamat logikus következménye, hogy a tanulók egy része nemcsak nem szeret, de nem is tud a követelményeknek megfelelően tanulni. Így aligha csodálkozhatunk azon, hogy a vizsgált tanulók mintegy kétharmada *tanulmányi problémákkal* küzd ipari tanuló évei alatt. Bár a tanulmányi nehézségek nem minden esetben vezetnek bukáshoz, a tanulók egy része aránytalanul nagy befektetéssel alig ért el minimális eredményt. A tanulmányi kudarcok tovább rontják a tanuláshoz – és többnyire az iskolához – fűződő egyébként sem pozitív viszonyt. Ezeken túl a tanulók nagy részénél a pályaelképzelések megghiúsulása és a más szakmára való átirányítás ténye is fennáll. Mindezek a hatások a szakmunkásképző intézetekben – főleg egyes szakmákban – egyszerre és egymást erősítve jelentkeznek. Az eddigi felmérések adataiból úgy tűnik, hogy ebben az iskolatípusban a tanulók nem nagyon értékelik az intellektuális teljesítményeket, viszont a szakma gyakorlati elsajátítása során elért eredményeket igen. A szakmunkástanulók igyekeznek a kétfajta teljesítményt élesen elválasztani egymástól, sőt szembeállítani. A szellemi teljesítmények helye a tanulók értékrendjében aligha járul hozzá a tanulás serkentéséhez és ahhoz, hogy az egyes tanulócsoportokban kialakuljon egy olyan réteg, amely a szakma elsajátításában elért tanulmányi és gyakorlati eredményei alapján mintegy „szívó” hatást fejthetne ki a többiekre. A lemorzsolódás szempontjából ez azért is fontos volna, mert a tanulók legközevetlenebb és legnagyobb hatást kifejítő környezete, a tanulócsoport éppen sajátos értékrendje és működése következtében alkalmatlan a sorozatos tanulmányi kudarcoknak kitett tanulók ösztönzésére.

Az eddigiek alapján világossá vált, hogy a tanulmányi problémáknak csak egy

része tisztán tanulmányi kérdés. Adataink alapján feltételezhető, hogy az esetek többségében a tanulmányi nehézségek következménye a tanulás és az iskola verbális, sőt sokszor a tanulók magatartásában is megnyilvánuló elutasítás. Ennek egyik formája a hiányzás (a „lógás”), ami néha olyan nagy mértékű, hogy a tanuló kénytelen abbahagyni tanulmányait. A szakmunkástanulók azonban nem mindig maradnak meg az elutasítás ilyen passzív formáinál, hiszen a vizsgálatba belekerülteknek épp elég jelentékeny része vagy az iskola rendjének megsértéséből fakadó, az osztályfőnök hatáskörét többnyire meg nem haladó fegyelmi vétségéről, vagy valamelyik pedagógussal lezajlott személyes konfliktusról számolt be. Nézetünk szerint nem csupán a tény érdemel figyelmet, hanem a különböző formájú és komolyságú konfliktusok megoldásának módja is, az, hogy az iskola rendjét és főként a tanárok személyét sértő magatartásoknak csak egy részét orvosolják az adott formális keretek között (a rendtartás előírásainak megfelelően), sokszor más okokhoz kapcsolódva ezek az iskola elhagyását eredményezik.

A tanulmányi nehézségekhez a tanulók egy részénél társulnak a gyakorlati oktatás problémái (személyes konfliktus, nem a szakmához tartozó követelmények stb.). A gyakorlati oktatáson szerzett tapasztalataik vagy alkalmatlanok a szakma iránti figyelem és érdeklődés felkeltésére, vagy annak elutasításához vezetnek, így a pályára kerülés ismert előzményei és a tanulmányi kudarcok következtében nem marad semmi, ami a pályához kötné a tanulókat. A problémák összefonódása többnyire a szakma teljes elutasításához vezet, esetenként a tanulók mindennemű szakmaszerzési (tanulási) törekvése is csorbát szenved.

A *gyakorlati oktatáson* elsősorban a szakma gyakorlati elsajátítását követelik meg a tanulóktól – ez természetesen bizonyos elméleti ismeretháttérrel is feltételez. Adataink szerint a szakma gyakorlati követelményeinek való megfelelés még a kimaradóknak sem okoz különösebb nehézséget, vagyis ez önmagában nem tekinthető a szelekciós mechanizmus lényeges elemének. A szakma követelményeinek való meg nem felelés mint az elméleti, vagyis mint a tanulási (iskolai) követelményeknek való meg nem felelés jelenik meg. Így a tanulóknak az a kép alakul ki, hogy a szakmát el tudták volna sajátítani és jó szakmunkás vált volna belőlük – hiszen a gyakorlati feladatokat meg tudták oldani –, ha az iskolai intellektuális követelmények nem lettek volna számukra túl magasak.

A gyakorlati oktatáson két különböző típusú problémát lehet elkülöníteni. Az *első típusba* tartoznak azok a tanulók, akik nem tudnak vagy nem akarnak beilleszkedni a gyakorlati oktatás folyamatába, rendjébe. Ebben számos tényező mellett esetenként a gyakorlati oktatás munkarendje megszervezésének, a gyakorlati oktatásvezetők egy része pedagógiai felkészültségének a problémái is szerepet játszanak.

A gyakorlati oktatás problémáinak *másik csoportja* a nem megfelelő munkakörülményekkel, a rossz munkaidő-beosztással és a szakma elsajátításához egyáltalán nem szükséges követelmények elutasításával kapcsolatos. Ilyen problémák elsősorban az üzemi környezetben, a termelés és a szolgáltatás közben kiképzett tanulóknál adódnak. Tapasztalataink szerint a tanulók nem csupán azért tiltakoznak a követelmények ellen, mert az hátrányosan érinti őket tanulásukban, szabad idejük beosztásában, pihenésükben, vagy mert az számukra megerőltető – a kereskedelemben többnyire lányok tanulnak –, hanem azért is elutasítják, mert úgymond az „segédmunka” és nem szakmai követelmény. A tanulók elutasítják azokat a követelményeket is, amelyek a szakmunkástanulók státusának sajátos értelmezéséből következnek (csak a ta-

nulók végeznek raktármunkát, csak ők tartják tisztán a helyiséget). Ezek önmagukban azonban csak elvétele vezetnek kimaradáshoz.

Az eddig ismertetett mechanizmusok és tényezők eredményeként a lemorzsolódóknak *egy sajátos típusa* is megtalálható a szakmunkásképző intézetekben. Ebbe azok a tanulók tartoznak, akiket nem arra a szakmára vették fel, amelyre aspiráltak. E fiatalok többsége a szakmunkásképzés éve alatt megszerzti eredetileg „idegen” szakmáját, egy részük azonban továbbra is közömbös és negatív beállítottságú azzal szemben – s közülük számosan lemorzsolódnak. Adataink szerint ezek közül az utóbbi tanulók közül senki sem töltött egy tanévnél hosszabb időt az ideiglenesnek tekintett szakmában, többségük azonban már az első félév folyamán abbahagyta megkezdett tanulmányait.

Bizonyos szempontból az előbbi csoporttal rokon a *lemorzsolódóknak az a típusa*, akik az elsajátítandó szakmára vonatkozó elvárásaik és a szakma oktatásának feltételei közötti meg nem felelés következtében hagyják abba tanulmányaikat. Bár kevés az erre vonatkozó adatunk, de feltételezhető, hogy a tanulóknak egy része azért marad ki az iskolából, mert a képzés színvonala és a gyakorlati munka nem felel meg a szakma sokoldalú és lehetőség szerint teljes körű elsajátítását célzó saját elvárásaiknak.

A lemorzsolódáshoz vezető okok különböző típusaiból következik, hogy a tanulók számára elsősorban nem az okoz gondot, hogy a velük szembeni elvárások túl sokfélék vagy hogy egymással összeegyeztethetetlenek. Nem az, hogy az iskola és a gyakorlati oktatás helyileg szétváljék, vagy a követelmények jellegüket tekintve különböznek egymástól; hanem az, hogy a kétféle elvárás és követelményrendszer egymás mellett, egymástól szinte függetlenül funkcionál és sokszor nincs is megfelelés a két között. (Gondoljunk arra, hogy a szakma elsajátításához egyáltalán nem szükséges követelmények az iskola által hivatalosan elfogadott követelményeknek sem felelnek meg.) Az eddigi kutatások azt mutatják, hogy az iskola (a tanulók az iskolával állnak jogi viszonyban) csak ritkán avatkozik bele a gyakorlati oktatás problémáinak a megoldásába, mintegy elismerve – ha nem is jóváhagyva – a tőle független követelményrendszer működését. Így a problémákat többnyire a tanulóknak maguknak kell megoldaniuk, és sok esetben csak a tanulás abbahagyása az egyetlen megoldási mód. Az iskoláknak tehát többnyire olyan tanulóktól is meg kell válniuk, akiknek nincsenek tanulmányi problémáik. A gyakorlati oktatáson szerzett negatív tapasztalatok és hatások többnyire a szakma elutasítását is maguk után vonják, elmentésben az iskolai kudarcokkal, ahol – mint erre utaltunk – inkább csak a tanulást és az iskolát utasítják el a kimaradók.

A szakmunkásképző intézetekből lemorzsolódó tanulók egy része *iskolán kívüli okok* következtében hagyta abba tanulmányait. Ezek aránya nem túl magas, főleg ha azt is figyelembe vesszük, hogy az ebbe a csoportba tartozóknak egy része a nem megfelelő kiválogatás eredményeként került az illető szakmára, vagyis a szakma elhagyása csak idő kérdése volt számukra. Ide tartoznak az *egészségügyi okból*¹⁰ kimaradók közül azok a testi fogyatékosok, akik testi állapotukat nem figyelembe véve választottak szakmát, valamint a kisegítő iskolában végzettek, akiknek felkészültsége sokszor nem éri el még azt a szintet sem, hogy az erősen liberális követelményeknek megfeleljenek. Ezek a tanulók kivétel nélkül a szülők szakmaszerzési törekvéseinek engedve jelentkeztek a szakmunkásképző intézetbe, bár már a kezdet kezdetén sem bíztak abban, hogy megfeleljenek a követelményeknek. A labilis önbizalom meg-

szilárdulásához nem járult hozzá az sem, hogy a tanulókat közvetlen környeztük elutasította, ami lehetetlenné tette számukra a beilleszkedést.

Az iskolán kívüli okok miatt kimaradók közül az előzőnél népesebb csoportot alkotnak a *családi ok* következtében lemorzsolódó tanulók. Az elvált és különélő szülők vagy közvetlenül befolyásolják az iskola otthagását, amennyiben pszichikailag és anyagilag képtelenek biztosítani a tanuláshoz szükséges feltételeket, vagy közvetett módon, például a tanulót felnevelő gondviselő (többnyire nagyszülők) rossz anyagi helyzete járulnak hozzá a lemorzsolódáshoz.

Az életpályák alakulása a lemorzsolódást követően

A kutatás kezdetekor számos, szerintünk reálisan számba jöhető életutat tételeztünk fel, amelyek a szakmunkásképző intézetből lemorzsolódó tanulók kimaradásához vezetnek; a tanulás indítékai, a személyes törekvések alakulása, a család aspirációi és lehetőségei stb. A tanulás abbahagyása nem jelenti minden esetben a szakma elutasítását vagy elhagyását is, és az iskolából való kilépés sem kapcsolódik feltétlenül össze a tanulási aspirációk feladásával. Az iskolarendszeren kívüli – sokszor a munka melletti – tanulásra és szakmaszerzésre ugyanúgy van lehetőség, mint arra, hogy a fiatal a kimaradás után intézményes oktatásban nem vesz részt (előbb dolgozik, majd újra tanulni kezd).

Bár tisztában voltunk azzal, hogy a lemorzsolódást közvetlenül követő pályakorrekciós lehetőségek szűkek – a tanulás és a munkába állás alternatívája között választhatnak – számos tényező alapján mégis joggal feltételezhetjük, hogy az első választást további, a tanulás és a szakmaszerzés szempontjából kedvezőbb pályakorrekciók követhetik. Úgy gondoltuk, hogy az esetek jelentős részében az intézményrendszeren belüli (más szakmára történő átlépések) pályakorrekcióról lesz szó, de nem tartottuk kizártnak a más középfokú iskolatípusba való átlépést sem. (Gondoljunk csak arra a sajátos helyzetre, amely ebben az időszakban a középiskolai továbbtanulás szempontjából releváns korosztályok létszámának növekedéséből és a szervezetrendszer befogadóképességének a változatlanságából adódott. Mivel a szakmunkásképzés vezette le a népességnövekedés következtében fellépő továbbtanulási hullámot, feltételezhető volt, hogy a középiskolába fel nem vett tanulók a szakmunkásképzőben ideiglenesen eltöltött év vagy évek után újra megpróbálnak – most már megnövekedett eséllyel – bejutni a preferált középiskolába.) A közvetlen munkába állók arányát is jelentősnek tételeztük fel – a szakmunkásképző intézetnek a középfokú oktatás rendszerében elfoglalt helye következtében –, azonban ezt az esetek egy részében inkább kényszerű megoldásnak minősítettük, és lehetőséget láttunk arra, hogy az iskolába való visszatéréseken vagy a munka melletti tanuláson keresztül sokan megpróbálkoznak még a szakmaszerzéssel. A vizsgálat eredményei azonban nem igazolták előfeltevéseinket, hiszen a szakmunkásképző intézetből lemorzsolódó tanulók döntő többsége munkába áll és fizikai munkásként helyezkedik el.

Felvetődik a kérdés, vajon miért a munkavállalás az egyetlen reálisan számba jövő lehetőség számukra?

Összefoglalóan azt válaszolhatnánk, hogy az ebből az iskolatípusból kimaradók pályakorrekciós lehetőségei beszűkülnek és tulajdonképpen a minimálisra csökken az elvileg lehetséges tanulás és munkába állás alternatívája közötti választás. Ennek

az összefüggésnek egyik tényezője az, hogy szinte kizárt a középfokú oktatási rendszer más iskolatípusaiba való átlépés. Mindezek után nyilvánvaló, hogy a szakmunkásképző intézetből többnyire tanulmányi problémáik miatt kimaradó tanulóknak alig van esélyük arra, hogy gimnáziumba vagy szakközépiskolába lépjenek át.

A másik számba jövő lehetőség az adott iskolatípuson belüli pályakorrekció – akár szakmaváltoztatás, akár iskolaváltoztatás formájában – hiszen a szakmunkásképzés is tanulóiánnyal küzd. A tanulók azonban alig élnek ezzel a lehetőséggel. Itt csak a gyakorlati oktatáson szerzett negatív tapasztalatokra utalunk, amelyek – többnyire tanulmányi kudarcokkal párosulva – sokszor maguk után vonják a szakma és a tanulás elutasítását is. Ez egyben azt is jelenti, hogy részben a tanulásnak mint tevékenységnek, részben az adott iskolai keretek közötti szakmaszerzésnek az elutasításáról van szó.

Az elmondottakból logikusan következik, hogy a lemorzsolódott tanulók pályakorrekciós lehetőségeinek a beszűkülése egyértelműen a munkába állás felé irányítja őket, vagyis a számba jövő alternatívák között a munkavállalás az egyetlen reális lehetőség.

A tanulók munkába állási lehetőségei és főként szándékai – néhány kimaradási oka: egészségügyi, családi ok kivételével – általában nem egyeznek meg a családok szakmaszervezésre vonatkozó aspirációival, pontosabban a törekvésekkel éppen szemben állnak. A családi konfliktusok lehetőségei tehát adottak. A szülők a tanulókat – a felelősségre vonáson túl – elhatározásuk megfontolására és megmáltására igyekeznek ösztönözni, jobban mondván a lemorzsolódók által egyoldalúan a munkavállalást preferáló választásokat szakma vagy iskolaváltoztatási lehetőségekkel is kiegészíteni. Ezek a törekvések azonban legtöbbször eredménytelenül végződnek.

Adataink szerint a pályakorrekcióra hatást gyakorló intézmények sora többnyire a családdal ki is merül. Kevés kivételtől eltekintve a képzésben részt vevő és érdekelt intézmények közül egyik sem vesz részt számottevően a lemorzsolódás megelőzésében, a kimaradást követő korrekció megoldási lehetőségeinek szélesítésében. A tanulás abbahagyásának hivatalos bejelentését követően – minden intézményes kapcsolat megszűntével – a család az egyetlen, amely aspirációi, lehetőségei, a gyerekekkel való törődés és foglalkozás milyensége stb. függvényében időlegesen és perspektivikusan is meghatározza a volt ipari tanuló életpályájának további alakulását. Még akkor is számos probléma adódik, ha a szülők minden közvetlen vagy közvetett segítséget megadnak gyermekük elhelyezkedéséhez (a volt tanulók jelentős része semmiféle segítséget sem kap, illetve nem vesz igénybe). A szakmunkásképző intézetekből lemorzsolódók számára – a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely szempontjából oly jelentős szerepet játszó iskolai végzettségbeli és szakképzettségbeli tényezők következtében – többnyire csak olyan munkakörök ellátására nyílik lehetőség, amelyek nem igényelnek semmiféle szakképzettséget. Ezek azonban a betanított és segédmunka különbségein túl, számos további vonatkozásban is eltérnek egymástól (pl. a munkahelyek által használt eszközök színvonalában, a munkahelyek különböző képzettségű munkaerővel ellátottságában stb.), amelyek kizárják vagy alig nyújtanak lehetőséget a szakképzetlen munkaerőnek a tanulásra, vagy valamilyen szakma megszerzésére.

Vizsgálatunkban a lemorzsolódók által betöltött állások nem csupán és nem első sorban az eddig leírt életút és a jelenlegi helyzet szempontjából érdekesek, hanem abból is, hogy a mindenkorai munkahelyek alapul szolgálnak-e az iskolai tanulmányok

abbahagyása ellenére meglevő és fontosnak tartott, többnyire szakmaszerzésre irányuló elképzelések megvalósításához vagy sem. (Bár a tanulók közül – éppen a lemorzsolódás okai következtében – összehasonlíthatatlanul többen helyezik a tanulás elé a munkát mint tevékenységet, a szakmaszerzés vagy a tanulás fontosságát általában és a személyes aspirációk között is fontosnak tartják.) A lemorzsolódóknak így a mindenkori munkahely jelenti azt a bázist, amely lehetővé teszi vagy megghiúsítja korábbi elképzeléseik realizálását, illetve, amely a munkaerővel szemben támasztott szakmai követelmények fokozásán és valamilyen szakképzettség megszerzésére irányuló ösztönzésen keresztül (a munkaerővel való perspektivikus gondolkodással) új aspirációkat képes kialakítani, irányt és célt tud adni az egyéni törekvéseknek.

Éppen ebből a szempontból fontos, hogy a kimaradást követően hol, milyen munkakörben tudnak elhelyezkedni a fiatalok. Ezt annak a közvetítőrendszernek a működése határozza meg, amely számukra az üres, az általuk elfoglalható állásokat közvetíti. Nem közömbös tehát, hogy ezen a rendszeren keresztül milyen munkahelyek cirkulálnak: a megközelítően megalapozott választáshoz mind mennyiségben, mind minőségben, elegendő állás áll-e rendelkezésre; milyen közvetítéseken át jut el egy-egy állás híre a kimaradt tanulóhoz.

Utaltunk már arra, hogy esetünkben a fiatal munkába állítása elsősorban a család feladata, ez a rokonok, az ismerősök és a barátok segítségével egészül ki. Ezenkívül jó néhányan hirdetés útján helyezkednek el. A jelzett közvetítőrendszerben cirkuláló állások tehát nagyon is véletlenszerűek és esetlegesek ahhoz, hogy egy viszonylag megalapozott választásról beszélhessünk: a fiatalok többnyire elfogadják az első adódó lehetőséget. A társadalmi munkamegosztás rendszerébe történő betagozásban jelentős szerepet játszó iskolai végzettségbeli és szakképzettségbeli hátrányoknak, a számba jövő állásokat közvetítő rendszer működése esetlegességének és a mielőbbi munkavállalás kényszerének nyilvánvaló következménye, hogy a kimaradó tanulók döntő többsége a legkevésbé kvalifikált foglalkozások közül válogathat, vagyis a lemorzsolódók a betanított és a segédmunkások utánpótlásának egyik, és nem is jelentéktelen forrását jelentik.

4. táblázat

A szakmunkásképző intézetből lemorzsolódó tanulók megoszlása jelenlegi foglalkozásuk szerint

Foglalkozás (% ₀ -os megoszlás nagysága szerinti sorrendben)	Százalék
Betanított munkás	41,7
Segédmunkás	29,6
Tanuló	11,3
Szakképzetlen szellemi alkalmazott	7,0
Szakmunkás	2,6
Egyéb foglalkozási	4,3
Jelenleg nincs foglalkozása	3,5
Összesen	100

Adatainkból kiderül, hogy a kimaradók jelentékeny része segéd munkásként helyezkedik el (szinte kivétel nélkül fiúkról van szó). Arányuk a táblázat értékénél jóval magasabb, ha az iskolából való kimaradás utáni első munkahelyüket vesszük alapul, mivel a fiatalok a munkahelyi közérzet, elképzeléseik és törekvéseik szerint igyekeznek a nekik leginkább megfelelő állásokba jutni.

Az állásváltoztatók zöme segéd munkás. Ennek az a legfőbb oka, hogy velük szemben a munkahelynek a munka elvégzésén kívül nincsen más elvárása, viszont a fiatalok nagy része a munkahellyel, a közvetlen környezettel és a fizetéssel való elégedettség ellenére is vándorol. Még a foglalkozásukkal elégedettek is ideiglenesnek és átmenetinek tekintik ezt az állapotot, és perspektivikusan a szakmaszerzésben látják a kiutat. Bár az első munkavállalást követő állásváltoztatások mögött elsősorban a tapasztalatszerzés, az elképzeléseknek és az elvárásoknak jobban megfelelő állások és a könnyebb, a tisztább, a jobban fizetett munkakörök felé való törekvés motivumai húzódnak meg, mégis olyan munkahelyekre és munkakörökbe törekednek, ahol hasznosíthatják a szakmunkásképző intézetben tanultakat, ahol valamilyen szakmunka jellegű tevékenységre nyílik lehetőségük.

A segéd munkásként elhelyezkedő fiúk közül többen ma már betanított munkásként dolgoznak, részben a szakmaválasztás irányának megfelelő munkakörben (pl. betanított autószerelő, betanított lakatos), részben a tanult szakmától eltérő pályán (pl. betanított villanszerelő, betanított esztergályos, betanított fűtésszerelő stb.). Az itt dolgozók eredeti szakmájuk befejezését vagy a betanítás irányának megfelelő szakmai képzettség megszerzését remélik. Hogy milyen erőteljes a szakképzettség megszerzésére irányuló törekvés, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a betanított munkaként végzendő, félig szakmunkás tevékenységek még olyan szakmánál is ösztönző erővé válnak, amelyeket a pályaválasztás során közömbösen vagy elutasítóan kezeltek (pl. pék, sikkötő). Feltehetően ez az oka, hogy a betanított munkásként dolgozó fiúk kevésbé változtatnak állást, mint a segéd munkások.

A tanulási aspirációk megvalósítását több tényező is akadályozza, illetve hátrányosan befolyásolja. Elsősorban az, hogy a fiatalok nem ismerik a munkahelyek ez irányú igényeit, illetve – mint a segéd munkásoknál – alig van ilyen igény. A segéd- és betanított munkás munkakörben legfeljebb egy-egy tanfolyam elvégzésére van kilátás. Problémát okoz az is, hogy a kimaradást követően még túlságosan fiatalok ahhoz, hogy a szakmunkásképző intézet által nyújtott oktatási formán kívül más szakképesítést biztosító képzésben részt vehessenek. A szakmájukhoz ragaszkodók gyakorlati idő után szakmásító tanfolyamra menjenek és vizsgát tegyenek.

A betanított munkásként dolgozó lányok helyzete jobbnak tűnik (ők teszik ki ennek a kategóriának a 60⁰/₀-át). A budapesti munkaerőhelyzet következtében a szolgáltatási ágazatban könnyen álláshoz tudnak jutni, jó részük a kereskedelembe, vagyis tanult szakmájában. (A lemorzsolódók kisebb hányada annál a vállalatnál helyezkedik el, ahol tanulóként gyakorolt.) Az ezeket az állásokat betöltők mind pillanatnyi helyzetük, mind további életútjuk szempontjából kedvezőbb helyzetben vannak az előbb említett két csoportnál, hiszen az általuk betöltött munkakörökben optimális esetben szakmunkásokat alkalmaznak. Mivel a szakképzetlenek felvétele kényszermegoldás, a vállalatok kötelezővé teszik a szakma megszerzését. Annak ellenére, hogy így a lemorzsolódók tanulási törekvései az általános ösztönzésen túl az egyéni irányuló elvárások alapján határozott célt is kapnak, a szakmaszerzési aspirációk realizálásának életkorbeli korlátai, az egyre aktuálisabbá váló családalapítás és kö-

vetkezmenyei a lányoknál is kérdésessé teszik, hogy valóban hányan szereznek szakmát.

A jelenleg is tanuló, valamilyen képesítést szerzett és szakképzettséggel rendelkező fiatalok aránya jóval alacsonyabb, mint azt a vizsgálat kezdetekor feltételeztük. Előfeltevéseinktől az is eltér, hogy a jelenleg képesítéssel vagy szakképzettséggel rendelkezők nem iskolai keretek között és nem a szakmunkásképző intézetben is oktattak szakmában szereznek képesítést. A szakmunkásképző intézetből lemorzsolódott tanulók az eltelt időszakban – a szó klasszikus értelmében – tulajdonképpen nem szereztek szakképzettséget. A szakmunkás kategóriába besorolt fiúk, akik a lemorzsolódást követően különböző segéd- és betanított munkákat végeztek, majd – idősebbek lévén a vizsgálatba bekerült évfolyamtársaiknál – a munka mellett elvégezték a gépjárművezetői tanfolyamot. (Nem véletlen, hogy a segéd- és a betanított munkát végzők „szakmaszerzési” törekvései a gépjárművezetői jogosítvány megszerzésére irányulnak, hiszen a különböző szállítási vállalatok gépkocsivezető-hiánnyal küszködnek és ezért számos tanfolyamot indítanak, de a Magyar Honvédelmi Szövetség is módot nyújt a jogosítvány megszerzésére, ugyanakkor ezeket a törekvéseket még a katonaidő megkezdése előtt realizálni lehet, sőt a katonaságnál fel is lehet használni.)

A szakképzetlen szellemi alkalmazottak zöme kisebb-nagyobb kitérő után a szülők ösztönzésére és a család vagy a munkahely anyagi bázisára építve gép- és gyorsírást tanult, és jelenleg adminisztrátorként dolgozik. A foglalkozásukkal kivétel nélkül elégedettek, tanulási törekvéseik pedig a középfokú képzettség megszerzésére irányulnak. Továbbtanulási szándékaikat a munkahelyek is támogatják és szorgalmazzák, és feltehetően ennek tudható be, hogy közülük többen már konkrét lépéseket is tettek tanulmányaik megkezdésére.

A jelenleg iskolai keretek között tanulmányaikat folytató fiatalok kivétel nélkül szakmunkástanulók, ami szintén nem igazolja azokat az előzetes elképzeléseket, amelyek lehetségesnek tartották a középfokú iskolatípusok közötti pályakorrekciót is. Ezen túl, a szakmunkásképzésen belüli pályakorrekciók megismert módjai is váratlan eredményt hoztak.

Az ebbe a kategóriába soroltak közül hármat tulajdonképpen csak potenciálisan tekinthetünk annak, hiszen a fegyelmi büntetésként kirótt egy-egy éves tanulói időhosszabbítás után folytathatták és folytatták is tanulmányaikat. A tanulmányaikat ideiglenesen szüneteltetőnek minősíthető két másik tanuló is – figyelembe véve, hogy nem tanulmányi okból maradtak ki –, akik a szakmájukban eltöltött egy-két évi munka után más intézetben kívánják megszerezni a preferált szakmát. Egy fiatal a lemorzsolódást követően javító-nevelő intézetben kezdte el egy számára új szakma elsajátítását, amelyet jelenleg az egyik szakmunkásképző intézetben folytat.

Mindezeket alapul véve nyilvánvaló, hogy a pillanatnyilag csekély számú szakmát tanulónak is alig több mint a fele minősül az adott iskolatípuson belül pályakorrekciót végrehajtó lemorzsolódónak. Ugyanakkor az új szakma kiválasztásának módja és körülményei, valamint a pályára kerülés véletlen és esetleges volta arra hívja fel a figyelmet, hogy a pályakorrekciók többnyire nem átgondolt és tudatos törekvések eredményei.

*

Míndezek után egyetlen feladatunk marad: a vizsgálat és az eddigi kutatások eredményei alapján javaslatot tenni arra, milyen intézkedéseket látunk célszerűnek a lemorzsolódás arányának csökkentésére, illetve a kimaradtak további életútjának befolyásolására. A lemorzsolódási arány csökkentéséhez részben az általános iskolai munka színvonalát és hatékonyságát kellene emelni, részben pedig, a szakmunkásképző intézet munkájában az eddigieknél fokozottabban figyelembe kellene venni a tanulók gyenge felkészültségét. Mivel ezek az intézkedések időben csak hosszú távon valósíthatók meg, mi csak az utóbbi témához szeretnénk hozzászólni.

A vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy a szakmunkásképző intézetekből lemorzsolódott tanulók életútjának további alakulása, a társadalmi munkamegosztás adott rendszerébe való betagolódás lehetőségei nem elégítik ki sem a volt tanulók szubjektív törekvéseit, sem a népgazdaság kvalifikált munkaerő iránti igényeit.

A fiatalok életpályájának alakulását elsősorban a kimaradást követő pályakorrekciós lehetőségek, ezek ismerete, a választás lehetősége, valamint a lemorzsolódók által betölthető szabad állásokat közvetítő mechanizmusok működése, az itt cirkuláló állások mennyisége és minősége befolyásolják. Azt is láttuk, hogy ezek a mechanizmusok szétosztják ugyan a fiatalokat, de az adott munkahelyre és munkakörbe való kerülés nagyon is véletlenszerű és esetleges, ugyanakkor mind a szülőknek, mind a tanulóknak nagyon kevés esélyük van arra, hogy helyzetükön aspirációiknak – amelynek fontos eleme a tanulás és a szakmaszerzés – megfelelően javítani tudjanak. A szakmunkásképző intézetből lemorzsolódó tanuló pályakorrekciós lehetőségei megoldatlanok. Úgy gondoljuk, hogy a kimaradás, annak egyéni és társadalmi következményei nem tekinthetők csupán a családok belső ügyének, hanem intézményes, szervezett intézkedésekre lenne szükség. Ehhez a keretek – véleményünk szerint – adottak, az Országos Pályaválasztási Tanácsadó Intézet ilyen irányú tevékenységének kibővítésével. Feladatai közé tartozhatna a továbbiakban például a lemorzsolódást követő pályakorrekciós lehetőségek kibővítése – elsősorban az adott iskolatípuson belüli változtatási lehetőségek megismertetésével és szorgalmazásával. A munkába állók számára pedig a megfelelően megalapozott elhelyezkedéshez szükséges információkat közvetíthetné azzal a céllal, hogy a lemorzsolódók többségének tanulási és szakmaszerzési törekvései ne maradjanak kihasználatlanul. Olyan munkahelyek, állások és munkakörök közvetítésére gondolunk, amelyek a fiatalok, többnyire meghatározatlan tanulási törekvéseit konkrét foglalkozások felé orientálnák, határozott célt és perspektívát adva az általános elképzelésnek és aspirációknak.

JEGYZETEK

¹ Képzési ciklus az az időmennyiség, amelyet a tanterv az adott szakma elsajátítására előír. Ez a szakmunkásképzésben egy, másfél, kettő vagy három év lehet.

² Lásd „Statistikai tájékoztató az ..... évi szakmunkásvizgákról”, a Tanévnyitó statisztikai tájékoztató című kiadványokat. Kiadja a MűM Szakoktatási Főosztálya.

³ A lemorzsolódás okai: betegség, fegyelmi vétség, családi körülmények, bejárás nehézségek, szakmától idegenkedés, gyenge tanulmányi eredmény, egyéb. Lásd Tanévnyitó statisztikai tájékoztató. Kiadja évenként a MűM Szakoktatási Főosztálya.

⁴ „Statistikai tájékoztató az ..... évi szakmunkásvizgákról.” Kiadja a MűM Szakoktatási Főosztálya.

⁵ Lásd *Ferge Zsuzsa*: A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. Szociológia, 1972. 1. sz.: *Gazsó Ferenc*: A társadalmi rétegződés és az iskola. Iskolavezetés. 1. Magyar Pedagógiai Társaság 1970.; Hetedikes tanulók iskola- és pályaválasztási szándékai. OPTI 1973.; *Gazsó Ferenc*: Közoktatási rendszer és társadalmi struktúra (TTI 1974. Kézirat.)

⁶ Lásd *Gazsó Ferenc*: Közoktatási rendszer és társadalmi struktúra. TTI 1974. (Kézirat.)

⁷ A vizsgálatot a budapesti szakmunkásképző intézetekből kimaradt, állandó budapesti lakással rendelkező tanulók körében végeztük. A mintába bekerült 16 intézet az 1970/1971-es tanév első évfolyamára 6742 tanulót vett fel. Adataink szerint ebből a második év, az 1972/1973-as tanév végéig, 900 fő morzsolódott le. Közülük 559 tanuló volt budapesti. Vizsgálatunkat nem reprezentatív minta alapján. 115 kimaradt tanuló adatai alapján bonyolítottuk le. A továbbiakban „a szakmunkásképző intézetekből történő lemorzsolódás” alatt a vázolt mintából nyert adatok értendők.

⁸ Lásd *Gazsó Ferenc–Csákö Mibály–Havas Gáborné*: A szakmunkásképzés néhány társadalmi és pedagógiai összefüggése. TTI 1974. (Kézirat.)

⁹ *Pápai Béla*: A munkásműveltség és a szakmunkás pályára készülő ifjúság. Szakmunkásnevelés, 1973. 8. sz. 5. old.

¹⁰ Ebbe a típusba soroltuk még a terhesség miatt lemorzsolódókat és azokat, akik orvosi tanácsra hagyták ott szakmájukat. Mint látható, a típus több, egymástól lényegesen különböző csoportot egyesít, azonban a gépi feldolgozás miatt a további bontás célszerűtlen volt. Tartalmi leírásra pedig a rendelkezésre álló adatok hiánya miatt nem vállalkozhattunk.

A munkásosztály tudatának alakulása*

Néhány módszertani probléma

a) Az elmúlt évtized hazai vitái társadalmunk struktúrájáról és a szocialista korszak munkásosztályáról felhívták a figyelmet – többek között – arra a tényre, hogy közgondolkodásunk kétféle munkásosztály-fogalommal dolgozik: egy teoretikus-absztrakt és egy empirikus-„konkrét” fogalommal. Az első a kapitalizmus marxí elemzésének egyik alapfogalma, s azt a társadalmi szubjektumot jelöli, amely – kapitalizmusbeli létfeltételei folytán – szükségszerűen sírásójává válik a tőkés társadalmi rendnek, osztállyá szerveződik, magáértvaló osztállyá; forradalmi módon megdönti a kapitalizmust, megszervezi saját diktatúráját, amely az osztályok megszüntetésének, az osztály nélküli társadalom megteremtésének eszköze. A második, az empirikus-„konkrét” munkásosztály fogalom *nem ezt*, vagy legalábbis nem egészen ezt a szubjektumot jelöli, hanem a „munkásságot”, az empirikusan „itt és most” tapasztalható és regisztrálható elemét az „iparosodott társadalmak” struktúrájának – természetesen statikus szemléletben, a múlt és a jövő figyelembevétel nélkül, az osztály szervezettsége és szervezetei, aktivitása és ideológiája nélkül. Ez a felfogás tehát a munkásosztályt a szocialista társadalomban nem tekinti aktív történelemformáló erőnek, a társadalom vezető erejének, hanem inkább passzív és szenvedő alannak, amelyet „meg kell váltani”, „fel kell szabadítani”. Ebből a felfogásból elitista következtetések és – a jobbik esetben – paternalista szociálpolitikai és aufklárista kultúrpolitikai konzekvenciák adódnak, de ennek alapján nem végezhető el a kortárs társadalom tudományos elemzése sem, amelynek eredményeként a lehetséges és kívánatos jövő felvázolható lenne. Ez a felfogás szembeállítja egymással az empirikusan regisztrálható „munkásságot” és a munkásosztály elméleti fogalmát, teljesen mellőzve azt a történelmileg kibontakozó és megújuló dialektikát, amely a munkásosztály elméletileg megalapozott fogalma és világtörténelmi funkciója, valamint a mindenkori „itt és most”-munkásság, a „magábanvaló” és a „magáértvaló” osztály, az osztály – a mozgalom – a szervezet, a spontán akció és a tudatos, szervezett akció között feszül.

b) A fent vázolt kétféle álláspont ellentétes következményekkel jár az osztály tu-

* A Magyar Tudományos Akadémia, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Párttörténeti Intézete és Politikai Főiskolája által, hazánk felszabadulása 30. évfordulója alkalmából 1975. április 23-án és 24-én rendezett tudományos ülésének B-szekciójában megtartott korreferátum alapján.

data, műveltsége, aktivitása egész problémakörének megítélésére és kezelésére is. Az empirikus-„konkrét”-munkásságfogalommal dolgozó felfogás egy funkcionális műveltségeszményt involvál – ami persze előrelépés minden reakciós műveltségeszményhez képest –, de a munkásságot nem tekintvén aktív történelemformáló erőnek, a számára „itt és most” szükséges műveltséget leszűkíti az általános és szakmai ismeretek, valamint az állampolgári ismeretek bizonyos minimumára, vagy ezt a minimumot – esetleg ezt sem – tapasztalva az osztály egyes rétegeinél, újabb érvet merít e tényből az osztály történelemformáló képessége és vezető szerepe ellen. Ez a felfogás továbbá – funkcionális műveltségeszménye ellenére is – elszakítja egymástól a műveltséget és az aktivitást, a műveltség értéktartalmát és az élet, a munka módját, kitaróan és egyoldalúan azonosítva a műveltséget az egyén ismereteivel.

A marxista-leninista osztályelmélet alapján – ezzel ellentétben – a mai „munkásság” nem választható el, még kevésbé állítható szembe a munkásosztállyal, annak osztályszervezeteivel, az osztálytudatosságot és fegyelmezettséget elsősorban hordozó és formáló párttal, a szocialista állammal, a szakszervezetekkel, a szocialista brigádmozgalmal. Ellenkezőleg: ezeknek az osztályszervezeteknek és mozgalmaknak alapvető támasza, eleven ereje, főszereplője a munkásság, elsősorban az állami ipari nagyüzemek munkássága. E szervezetek és mozgalmak révén, a bennük vállalt társadalmi-politikai, közéleti tevékenység és felelősség folytán, munkájuk tartalmának és irányának *meghatározó* befolyásolása révén a *munkásság mérbetetlenül több*, mint bizonyos nem mezőgazdasági munkafunkciók végzője, hordozója. Ez a többlet teszi ezt a ma már 3 milliós tömeget hazánkban *munkásosztállyá*, a *szocialista hatalom birtokosává*. Ennek megfelelően a munkásosztály tudatának, az osztálytudat alakulásának problémái, a szocialista társadalmi tudat fejlesztésének feladatai szorosan összefüggnek nemcsak a mai munkafunkciókkal és életkörülményekkel, hanem a perspektívával, a munkásosztály társadalmi vezető szerepének magasabb szintre emelésével, világtörténelmi szerepének betöltésével, az osztályszervezetek és mozgalmak működésével, a szocialista életmód alakításával, a szocialista személyiségformálás szükségleteivel is. Ily módon szemléletünkben a művelődés nem szűkül le az ismeretek közlésére és megtanulására (paternalista – aufklárista „népművelésre”), hanem – az ismeretek értékének vezető szerepe mellett – aktív elsajátítássá, közösségi művelődéssé, az osztály és az emberiség alapvető elveinek, szellemi értékeinek és normáinak aktív elsajátításává bővül, a felkészülés formáját ölti a mai és a holnap feladataira, melyek megoldásához szükséges készségek és jártasságok kialakításának folyamata lesz. Ebben a folyamatban az egyén személyes jogai és kötelességei egybeesnek, azaz távlatilag egyre kevésbé kötődnek a *mai* munkamegosztáshoz, vagy az egyénnek a szüleitől örökölt társadalmi helyzetéhez, hanem a számára *személyesen* elérhető maximális műveltség és képzettség megszerzése válik lehetségessé és társadalmilag szükségessé, amihez a társadalom szervezeten biztosítja a külső feltételeket. Így az ismeretek mellett nagyobb hangsúlyt kapnak a tapasztalatok, a készség a véleménynyilvánításra, nagyobb szerephez jut a vélemény minemősége, ugyanígy nő a jelentősége a műveltség világnézeti és etikai, politikai s ideológiai komponenseinek, mint a kommunikációra és együttműködésre való készség kifejeződésének. Ezt a szemléletet tükrözik pártunk határozatai, különösképpen az 1972 júniusi és novemberi, majd az 1974 márciusi központi bizottsági üléseken elfogadott határozat, továbbá a XI. kongresszus határozata és a Programnyilatkozat. A XI. pártkongresszus határozata például hangsúlyozza, hogy „a szocialista építés alapvető követelménye

– és a soron levő feladatok végrehajtásának feltétele –, hogy a munkásság vezető szerepe a társadalmi élet egészében érvényesüljön. Tagjainak céltudatos eszmei nevelésével, általános és szakmai ismereteinek bővítésével növelni kell politikai felvértezetttségét, közéleti aktivitását. Gondoskodni kell megfelelően felvértezett utánpótlásáról. E feladatok megoldásában is nagy segítő erő az országossá vált szocialista brigádmozgalom.”* Ezt a szemléletet tükrözi Köpeczi Béla elvtárs e tanácskozáson elmondott referátuma és más korreferátumok is.

c) Mielőtt rátérnék a mai magyar munkásosztály tudatának alakulását összefoglalóan szemléltető tények ismertetésére, engedjék meg, hogy az ülészak figyelmébe ajánljam felfogásomat a munkásosztály osztálytudatát általánosan jellemző alapelvekről és értékekről, kapcsolódva Köpeczi elvtárs hasonló felsorolásához a szocialista világnézet „uralkodó eszméi”-ről.

Legáltalánosabb tartalmát tekintve – véleményem szerint – a szocialista korszak munkásosztályának osztálytudatát, politikai-ideológiai műveltségét a következő alapelvek és értékek ismerete, elfogadása és érvényesítésére való törekvés jellemzi:

– a munkásosztály világtörténelmi hivatása: olyan osztály nélküli, a dolgozók szabad egyesületeiből álló társadalom – a kommunizmus – felépítésének lehetősége és szükségyszerűsége, amelyben „az összesség szabad fejlődésének feltétele minden egyes egyén szabad fejlődése”;

– a szocialista társadalmi rendszer és a szocialista ember, mint a fenti cél mai megközelítése, s így a legfőbb szociális érték;

– a munkásosztálynak és marxista-leninista pártjának vezető szerepe és szövetsége az egész dolgozó néppel;

– a néptömegek történelemalkotó képessége a termelés, a politikai cselekvés és a társadalom szellemi életében egyaránt;

– demokratikus centralizmus, kollektívizmus és egyenlőség;

– a képességek szerint végzett munka, mint az életöröm egyik fő forrása; a társadalmilag hasznos munka szerinti elosztás;

– a magánélet és a közélet összhangja; a személyes érdekek és a kollektív érdek harmóniája a kollektív érdek elsőbbsége mellett;

– a szocialista hazafiság és a szocialista nemzetköziség egysége; a szocialista világrendszer országainak egyenjogú együttműködése; szolidaritás minden haladó, békeszerető erővel;

– a szocialista humanizmus;

– a szocialista realizmus, a népet, a haladást szolgáló művészet;

– a dialektikus materializmus elvei és értékei.

Célunknak az felelne meg a legjobban, ha ezeknek az alapelveknek és értékeknek – vagy a szocialista alapelvek és értékek kollektív kutatómunkával kidolgozott és szisztematikusan megalapozott együttesének – ismeretét, elsajátításának fokát, realizálását a gyakorlati cselekvésben, magatartásban, életmódban vagy az ezt célzó tudatos törekvések elterjedtségét tudnánk részletesen és tételesen megvizsgálni a munkás-tömegek között szisztematikusan gyűjtött empirikus adatok alapján.

Ilyen részletes és direkt elemzésre azonban még nincs mód; hiszen alig találunk kísérleteket a szocialista értékrend összefüggő és megalapozott rendszerként történő kifejtésére, még kevésbé arra, hogy alapvető értékeink ismeretét és elsajátítását az empirikus kutatások módszereivel szisztematikusan vizsgálják.

* Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusa, Kossuth Könyvkiadó 1975. 159. old.

d) A mai magyar munkásosztály tudatának, politikai-ideológiai műveltségének és aktivitásának alakulását tanulmányozva 1968 és 1973 között – a Társadalomtudományi Intézet munkásosztály kutató csoportjában – elvégeztem az 1960-as évtizedben felvett és számomra hozzáférhető olyan empirikus szociológiai anyag másodlagos összehasonlító elemzését, amely megbízhatónak ítéltető adatokat tartalmazott az osztály fenti értelemben vett tudatának alakulásáról. Tizenhét önálló kutatás anyaga bizonyult felhasználhatónak az 1963–71-es évekből, közülük három (a Pest megyei, a csepeli és a salgótarjáni) csoportunk saját kutatása volt.

Ily módon meglehetősen sokoldalú megközelítésben, sokféle „metszetben” kaptunk adatokat a minket érdeklő tárgy *leírásához* és – részben – *elemzéséhez*, időbeli *változásainak értelmezéséhez*, belső és más tényezőkkel való *összefüggéseinek regisztrálásához*. Rendelkezésünkre áll – a *területileg* reprezentatív minták adatain túl – a munkásosztály legnagyobb számosságú, legfontosabb rétegének, az ipari-építőipari és szállítási *nagyüzemi munkásoknak* jelentős részét (mintegy 15⁰/₀-át) *közvetlenül* képviselő 15 ezer főnyi (azaz mintegy 1,5⁰/₀-os) mintájából nyert, nagyjából egyidejű és egymással sok tekintetben összehasonlítható adatsora, kéttucatnyi nagyüzemből. Ezek a felvételek azonban olykor csak igen bátortalanul és „hozzávetőlegesen” alkalmaztak egy-két, a bennünket itt érdeklő kérdések felderítésére szolgáló megközelítést, kérdésfeltevést. Ezért a szocialista politikai-ideológiai értékrend elsajátításának tételen és rendszeres vizsgálatától a 60-as évtizedre vonatkozólag el kell tekintenünk, remélve azt, hogy a 70-es évtizedben már lesz creje a magyar munkás-szociológiának e nagyfontosságú munka elvégzésére is. Meg kell tehát elégednünk azzal, amit a 60-as években felvett empirikus tényanyag lehetővé tesz: az *ismeretek* szintjét és ezek megszerzésére irányuló törekvést, a *véleményeket* és ezek nyilvánítására vonatkozó készséget, valamint az osztály szervezeteiben és mozgalmaiban az aktív, személyes felelősségvállalással járó rendszeres *részvételt* jellemző adatokkal.

Nem kétséges, hogy ez *nem ugyanaz*, mintha tétélesen és részletesen vizsgálnánk a szocialista politikai-ideológiai értékrendhez való viszonyt; *nem ugyanaz* továbbá, mintha módunkban lenne megállapítani a politikai-ideológiai ismeretek szintjét, mennyiségét és minőségét a munkásosztály különböző rétegeinél, s e szint alakulását a vizsgált évtized elejétől végéig; *nem ugyanaz*, mintha elemezhetnénk a különböző munkásrétegek politikai-ideológiai képességeinek és készségeinek fejlettségét, differenciáltságát és sokoldalúságát; *nem ugyanaz*, végül, mintha részletes, idősorba rendezhető adataink lennének a munkások politikai-ideológiai aktivitásának minden valóságos formájáról, e formák hatékonyságáról, célszerűségéről és helyénvalóságáról, a szocialista demokrácia gyakorlásának állapotáról.

Az sem kétséges azonban, hogy mindezek tükröződnek és bizonyos értelemben mérhetőkké válnak az ismeretek szintjében és az ismeretszerzésre irányuló törekvésekben, a vélemények szóródásában és a saját vélemény nyilvánítására vonatkozó készségben és e készségek hiányában, a politikai szervezetekben vállalt rendszeres társadalmi munkában, a politikai oktatásban, és a szocialista brigádmozgalomban való részvételben.

Mindez – ha nem is teszi lehetővé a szocialista politikai-ideológiai értékrendhez való viszony alakulásának részletes és tétéles elemzését – *megbízható következtetések levonását engedi meg egészben a szocialista ideológiai-politikai értékrend hegemón szerepére és ennek tartósságára, szilárdságára nézve a munkástömegek és külön-külön az egyes munkásrétegek tudatában és törekvéseiben.*

Alapvető következtetésünket a vázolt tényanyag elemzéséből már most levonhatjuk: az 1960-as évtizedben a létszámban és összetételében is megújuló, szakképzettségét és általános műveltségét, aktivitását, társadalmi helyzetét és vezető szerepét is megújító, továbbfejlesztő magyar munkásosztály joggal tekinthető osztálynak, a marx-i elméletben megalapozott világtörténelmi szerep sikeres megvalósításán fáradozó nemzetközi munkásosztály részének. Adataink azt mutatják, hogy az itt és most tapasztalható és empirikus módszerekkel leírható „munkásság” – ha osztályszervezeteinek és – mozgalmainak, megbízottainak és képviselőinek működésével *együtt* vesszük szemügyre –, nem állítható szembe a tudományos munkásosztály-fogalomban megragadott történelmi szubjektummal, hanem éppen *azonosítható* azzal, mint annak történelmileg és helyileg konkrét megnyilvánulása.

A politikai-ideológiai aktivitás

A szocialista eszmék és értékek határozzák meg a munkásosztály osztálytudatának – és a társadalmi tudatnak – szocialista jellegét, ezek világítják meg a távlatokat, ezek vezérlik az osztályszervezetek működését, ezek nyújtanak egységes eszmei alapot elért eredményeink megítéléséhez, a további teendők kijelöléséhez. Az egyéni magatartás tudatos formálásához is nélkülözhetetlen immár a szocialista eszmék és elvek alapulvétele; munkánk és életünk módja, köz- és magánügyeink intézése, törekvésünk, érdekeink érvényesítésére úgy lesz csak szocialista, ha mindinkább ezek az értékek vezérlik. Ezek alapján tudunk következetes harcot folytatni önmagunk és mások maradisága és önzése, szűk látókörű mának élése, közügyeinktől való visszahúzódása ellen, vagy éppen a közügyek antidemokratikus intézése ellen.

A munkások, különösen az osztálytudatos és szervezett ipari-nagyüzemi munkások már a kapitalizmus viszonyai között is szembeszálltak azzal a szkeptikus burzsoá nézettel, amely szerint „homo homini lupus est” és osztálymozgalmaik és szervezeteik erejét szegezték szembe a soraikat is megbontó konkurenciával és individualizmussal. Létfeltételeinél fogva a munkásosztály a fő hordozója és megvalósítója a *kollektívizmusnak* és a hatékony, nem csupán karitatív, hanem társadalomformáló *humanizmusnak*, amelyek az osztályszolidaritás önvédelmi eszközeiből a szocialista forradalom során az egész társadalmat átható alapelvekké és ennél fogva személyiségformáló erőkké válnak.

A szocializmus napjainkban gyorsuló ütemben kezdi áthatni és átalakítani az emberek tömegeinek életmódját hazánkban is. Mégpedig nemcsak megélhetésének, munkájának feltételeit és színvonalát, hanem egyszersmind mindennapi tevékenységének, időtöltésének, művelődésének és szórakozásának, egyéni és családi, magán- és közösségi életének külső kereteit, formáit és belső szerkezetét és tartalmát is. Ebben az átalakulásban nagy szerepe – mondhatni: vezető szerepe – van a közélet és magánélet, a *nyilvános és a privát-szféra új összhangjának*, annak, hogy egyrészt a szocialista társadalom tisztelgetni tartja és biztosítja az emberek jogát a zavartalan magánélethez és fejleszti az ehhez szükséges anyagi és szervezeti, szolgáltatási stb. feltételeket, másrészt, a szocialista értékeket elsajátító egyének *ugyanazeket* az értékeket érvényesítik magánéletük rendjében is. Azaz, nem a társadalomtól való egoista elzárkózás és az antiszociális hajlamok szabad megnyilvánulási szférájának tekintik magánéle-

tüket, hanem az értelmes és tartalmas pihenés és szórakozás közhasznú tevékenységre való felkészülés, illetve az egyéni szükségletek kielégítése kulturált módjának.

Ma tehát – egy bizonyos idő alatt – megfordul az a történelmi tendencia, amely a közélet, és a magánélet egymástól való elválasztására és egymással szembeállítására, a közéleti ember és a magánember dualizmusára vezetett az osztálytársadalomban. Amilyen mértékben feloldódik objektíve és szubjektíve is a közérdek és a személyes érdek ellentéte a szocialista társadalmi tulajdon alapján, olyan mértékben válik meghaladottá és relativizálódik a közéleti cselekvés és a privát magatartás dualizmusa, a közszféra és a magánszféra elkülönülése, a magánember és a politikus ember kettőssége.

Ez a folyamat természetesen nem egyéni elhatározásokból táplálkozik, hanem a szocialista társadalmi viszonyokból, az egyenjogú, kollektív tulajdonos állampolgárok *demokratikus együttműködéséből*. Ez a demokratikus együttműködés egy általános társadalmi szervezethez formájában és keretében nyilvánul meg, amelyben vezető szerepük a munkásosztály osztályszervezeteinek van. A munkásosztálynak – első sorban a szocialista ipar nagyüzemeiben dolgozó munkásságnak – más dolgozó osztályokhoz és rétegekhez viszonyítva is nagy lehetőségei vannak a szocialista eszmék és elvek elsajátítására és gyakorlati alkalmazására. A munkásság a pártban és a szakszervezetekben, a KISZ-ben és a szocialista brigádmozgalomban való tömeges részvétele révén, a politikai oktatásba történő folyamatos bekapcsolódás útján megismeri és elsajátítja az osztálytudat szocialista tartalmát *s mindinkább eszerint él és ítél*.

A munkásosztályra jellemző szocialista osztálytudat kialakulásához és működéséhez elengedhetetlen a politikai-közéleti aktivitás növekedése, tömegmértetűvé és rendszeressé válása is. Az osztálytudat elsajátítása ugyanis nemcsak és nem is első sorban tételes tanulás, hanem *gyakorlás*, az alapelvek kipróbálása, alkalmazása „sajátkezűleg”, a személyes részvétel az eszmény megvalósításában. Erre az egyénnek a szocialista mozgalmakban és szervezetekben van lehetősége. Az elmúlt harminc év, különösen annak a három évtizednek a második fele, ebben a politikai szervezethez és aktivitásához is nagy fellendülést hozott. A munkásosztály tagjainak *több mint tíz százaléka párttag*, tehát a politikai-ideológiai tudatosságnak és aktivitásnak, a fejelemnek és a személyes felelősségvállalásnak erre a leginkább megbecsült fokára jutott el. A szakszervezeti szervezethez ennél jóval nagyobb arányú, több mint 90%-os, de ismert, hogy ez kisebb mértékű személyes politikai elkötelezettséget és aktivitást jelent, mint szervezeten belül a párthoz tartozás. A félmilliónyi *szakszervezeti aktivista* már magasabb fokú és rendszeres politikai-közéleti működést fejt ki – körülbelül kétharmada munkás. A munkások további százalécai fejtenek ki rendszeres politikai aktivitást a munkásországi, a KISZ-szervezetekben, a nőbizottságokban, a népfrontmozgalomban és több más szocialista szervezetben és mozgalomban.

A politikai aktivitásnak azonban két olyan formája tömöríti a legnagyobb tömegeket, amelyek az ellenforradalom leverését követő jó másfél évtized során külön-külön is milliós taglétszámúvá váltak: a politikai oktatás és a szocialista brigádmozgalom. A *politikai oktatás* jelentőségét – az állami iskolarendszer, a tömegessé vált újságolvasás, rádióhallgatás és televízió nézés mellett is – az adja a szocialista értékrend megismerése és elsajátítása szempontjából, hogy ebben a munkástömegek az időszűrű – országon és helyi – feladatokkal és személyekkel szoros kapcsolatban, tapasztalt propagandista vezetésével, vitatkozás közben ismerik meg és sajátítják el a marxista-leninista eszméket és alapelveket. A *szocialista brigádmozgalom* jelentősége a

szocialista értékrend megismerésében és elsajátításában, az osztály szocialista tudatának és közvéleményének alakulásában abból adódik, hogy ez a mozgalom a tanulást és az egyéni tudat és életmód formálását egybeötvözi a termelőmunka kollektíváival, a termelés aktuális és távlati feladataival. Továbbá – s ez nem lebecsülendő tényező – abból, hogy ez a mozgalom „félhivatalos” jellegű, azaz nem szervezet, nincsenek funkcionáriusai és apparátusai, hanem döntően éppen a munkások öntevékenységére épít. Tartalmát, törekvéseit tekintve azonban éppúgy szocialista, mint az osztály hivatalos szervezetei: velük összhangban és együttműködve a szocialista célokért tömöríti és mozgósítja a munkások tömegeit, neveli őket a szocialista eszmék és elvek megvalósítására.

A munkásosztály politikai-közéleti aktivitásának itt vázlatosan felsorolt és jellemzett formáiban sokan egyszerre, párhuzamosan is részt vesznek, ezért a létszámadatok nem összegezhetők. A milliós nagyságrendek azonban megengedik azt a következtetést, hogy a rendszeres politikai-közéleti aktivitás és személyes elkötelezettség ma már a munkásosztálynak *több mint egyharmadára* jellemző. Ez nagy fejlődés a 60-as évek elejéhez képest, amikor is az aktivitás ilyen foka még körülbelül 20–25%-os arányú volt, az akkor létszámában is kisebb munkásságnak alig negyed részére volt jellemző.

Ennek a következtetésnek döntő jelentősége van a szocialista demokratizmus, mindenekelőtt az üzemi-munkahelyi demokrácia fejlesztésének lehetőségei és szükségessége szempontjából. Tarthatatlanok, a tények alapján nem igazolhatók az ezzel kapcsolatos „jóindulatú”, ám pesszimista és „paternalista” vagy technokrata nézetek, valamint az osztály „felkészületlenségére” hivatkozó sajnálkozó semmittevés sem. A pártnak és az osztály más szervezeteinek lehetősége és szüksége van arra, hogy ezt a tömeges és rendszeres önkéntes aktivitást fejlessze, irányítsa, hatékonyabbá tegye.

Az ismeretek és tapasztalatok

Az ismeretek – az érzékelt világ tényeinek és ezek összefüggéseinek speciális visszatükröződései a tudatban – vagyis a *tudás*, olyan hatalmas jelentőségű *eredménye és eszköze* a világ egyéni és kollektív elsajátításának, célszerű megváltoztatásának és a valósághoz alkalmazkodásnak, annyira fontos determinánsa a tudatos cselekvésnek, hogy nem csodálkozhatunk, ha a műveltséget gyakran és kitartóan *azonosítják* a tudással, az ismeretek mennyiségével és színvonalával.

Ezt az azonosítást azonban – ha meg is értjük – nem fogadhatjuk el. A politikai-ideológiai műveltségnek a tudás, az ismeretek terjedelme és színvonala nem olyan nagy jelentőségű komponense, mint egyébként a (politikai-ideológiai tartalom nélkül vett) általános műveltségnek, vagy különösen a szakmai műveltség valamely válfajának, fajtájának. A politikai-ideológiai szférában ugyanis a *cselekvés, a magatartás döntő meghatározói az érdekek és értékek, s az ezek alapján létrejövő és működő* mozgalmak és szervezetek, nem pedig a „technológiai” jellegű ismeretek.

Mindzezzel korántsem akarjuk lebecsülni a politikai-ideológiai *ismeretek* jelentőségét. Ellenkezőleg. A szocialista forradalommal kezdődő „gyökéres szakítás a régi világgal” csak úgy mehet végbe és válhat visszavonhatatlanná, ha a politikai-ideológiai cselekvés tudatos és szervezett, rendszeres tömegcselekvéssé válik, amelyben a

tömegek immár *nemcsak* felismerik és elfogadják, elsajátítják spontán módon termelt (és vezetőik, politikusaik, ideológusaik, művészeik által megfogalmazott és própagált) érdekeiket és értékeiket, hanem egyre inkább tudatosan és „*sajátkezűleg*” is termelik és érvényesítik, alakítják és realizálják azokat.

Ebben a folyamatban viszont már rendkívüli fontosságúvá, a *tömegek számára is funkcionálissá, gyakorlatilag nélkülözhetelenné, hasznossá válik a tudás*, az ismeretek terjedelme és színvonala, rendszerezettsége és mélysége, tudományos megalapozottsága és korszerűsége a *politikai-ideológiai szférában is*, ahhoz hasonlóan, ahogyan már most funkcionálisakká váltak a *szakismeretek* a termelésben a munkásosztály egyre szélesebb rétegei számára. A munkástömegek körében a politikai-ideológiai ismeretek *általános szintje* hamarabb és közvetlenebbül válik funkcionálissá, mint a konkrétan „*szakmai*” szintekhez tartozó ismeretek. Így például sokkal gyakorlatiasabb ismeret egy kongresszusi *alaphatározat* ismerete és lényegének megértése, mint egy speciális kérdést rendező politikai határozat ismerete.

Az ismeret, a *tanulással szerzett tudás* természetesen a politikai-ideológiai szférában is végső soron magasabb rendű, pontosabb, megbízhatóbb eredménye és eszköze a világ elsajátításának, mint az *egyéni tapasztalat*, mert rendszeres, teljes, tudományosan megalapozott és ellenőrzött, a lényegét, a törvényt, a „*elérő*” tudást jelent, s így eredményesebben szolgálhatja a racionális gyakorlatot. Az ilyen tudás relatíve „*teljes*” rendszere azonban ma még elérhetetlen a munkásosztály tömegei számára, hiszen ennek *minimumát* az egyéves pártiskola illetve a marxizmus–leninizmus esti egyetem hároméves tanfolyama foglalja össze, s ennek elvégzése ma még messze nem jellemző a munkásosztályra, de még a politikai aktivisták nagy részére sem.

Ezzel szemben a politikai-ideológiai *tapasztalat*, a politikai-ideológiai jelenségek, folyamatok, változások tapasztalása, észlelése és tanulással járó átélése természetesen hozzáférhető (sőt elkerülhetetlen) a munkástömegek számára is. A tapasztalat, persze, nem ismeret, de nem is különbözik attól *elvéleg*, hiszen mindkettő egy-egy „*fajtája*” az objektív világ tudati tükröződésének s így eszköze a világ aktív elsajátításának és megváltoztatásának. Ennélfogva a tapasztalat és az ismeret egyszerre és egyaránt nélkülözhetetlen a racionális, célszerű cselekvéshez. Az ismeret tapasztalati eredetű, a tapasztalat – ha rendszeres és módszeres – ismeretértékű. A szórványos, véletlenszerű, egyedi tapasztalat persze rosszul orientál, de ugyanígy a szórványos, egyedi ismeret sem elégséges a helyes cselekvéshez.

Természetesen az egyéni tapasztalat ösztönös, véletlenszerű, hézagos tudást ad, míg a felhalmozott, általánosított, rendszerbe foglalt, tervszerű és sokoldalúan ellenőrzött kollektív tapasztalat, vagyis az egyén számára tanulással elsajátítható ismeretek rendszere szükségszerű, megbízható, „*teljes*” és módszertanilag is tudatos tudás. Ennyiben – és csakis ennyiben – az elméleti tudás a politikai-ideológiai szférában is magasabb rendű terméke és eszköze a világ megismerő-megváltozó elsajátításának. Ezt a munkástömegek tagjai közvetlenül és személyesen ma még nem, *hanem mint osztály*, vagyis az osztály szervezetei, elsősorban a párt, és értelmiségi szintre emelkedett képviselői útján birtokolják. A *továblépés azonban ma már lehetségessé és szükségessé válik*, azokat a politikai-ideológiai tapasztalatokat, amelyeket a magyar munkásosztály tömegei szereztek a szocialista építés évtizedeiben, ma már ki lehet és ki kell egészíteni, teljessé lehet és kell tenni az *elméleti ismeretek rendszerének elsajátításával*, politikai-ideológiai értékrendünk teljességének, mint szükség-szerű rendszernek megismerésével.

Ebben az összefüggében nagyfontosságúak a különböző munkásrétegek politikai-ideológiai ismereteinek színvonalát felmérő empirikus vizsgálatok, amelyek hozzájárulhatnak ahhoz, hogy objektív képet kapjunk ez ismeretek színvonaláról, hézagairól, funkcionálissá válásának folyamatáról, az ezzel kapcsolatos teendők irányairól és arányairól. A tapasztalatok „mérésére” nem találtunk kísérletet, bár a vélemények és véleménynyilvánítások empirikus módszerekkel történő „feltérképezése” nyilván jórészt a tapasztaltságnak, a tapasztalati úton szerzett tudásnak a becslésére is alkalmas. Sajnos, mindkét vonatkozásban csupán a kezdeti eredményekre támaszkodhatunk a 60-as évtizedből.

Az ismeretek színvonalát igen egyszerű módszerrel szokás mérni: a kiválasztott minta (direkt vagy indirekt) vizsgáztató jellegű kérdéseket kap, előre megadott válaszvariációkkal – vagy ezek nélkül –, s a beérkezett válaszok közül kiválasztják a helyes válaszokat, ezek számát pedig elosztják a megkérdezettek számával. Mivel a kapott index nem eléggé szemléletes, ezért százzal szorozzák, s így az adott kérdés, vagy kérdéscsoport által „mért” ismeretszínvonal százalékos formában fejeződik ki. A nehézséget itt az adja, hogy az emberek általában nem szeretik a vizsgaszituációt, a vizsgáztató kérdésekre nem szívesen válaszolnak. Néhány vizsgálat a politikai-ideológiai ismeretek (valamely részterületének) felderítésére átgondolt (vagy elég ötleteszerű) kérdésfeltevéseket alkalmazott. Ezek kérdezték pl. hazai és külföldi politikusok nevét vagy funkcióját, a nemzeti ünnepek politikai tartalmát, különböző események dátumát, egyes sűrűn használt politikai fogalmak definícióját, néhány intézmény pontos megnevezését a közhasználatú betűszók alapján stb. stb. Az ilyen kérdésfeltevések feltűnő előnyökhöz juttatják a szellemi dolgozókat, ami meg is nyilvánult a helyes válaszok arányában: az 1960-as évek első felében felvett anyagban a mezőgazdasági fizikai dolgozók helyes válaszainak aránya átlagosan mindössze 30⁰/₀-os, a nem mezőgazdasági fizikai dolgozóké 40⁰/₀ és 60⁰/₀ között mozgott, s csak a szellemi dolgozók helyes válaszai közelítették meg a 75–80⁰/₀-os arányt.

A 60-as évek végén, a 70-es évek elején felvett anyagban már módosultak az arányok, valószínűleg nemcsak a kutatási módszerek finomodása következtében, hanem az időközben megnövekedett újságolvasás, televíziózás folytán is. Az iskolai végzettség előnye a vizsgáztató jellegű kérdésekre adott helyes válaszok arányában, a sorrendben továbbra is megnyilvánult: a szellemi dolgozók helyes válaszai többnyire 80–90⁰/₀, a nem mezőgazdasági fizikai dolgozóké átlagosan 60–70⁰/₀, a mezőgazdasági fizikai dolgozóké pedig közel 50⁰/₀-os arányúak.

Ilyenformán a 60-as évtized idézett ismeretszint-vizsgálatai azt bizonyították, hogy az egész lakosság politikai-közéleti-ideológiai ismereteinek színvonala emelkedett, ezen belül a munkásosztályé, elsősorban a szakmunkás és a művezető, a technikus, a csoportvezető kategóriáké jelentősen megnőtt. E vizsgálatok megmutatták, hogy a munkásosztály utóbbi kategóriái alig vagy egyáltalán nem maradnak el a „szellemi dolgozók” átlagos politikai-ideológiai ismereteinek színvonalától. Ez a teljesítmény is alátámasztja korábbi következtetésünket, hogy immár megvannak a feltételek és igények (elsősorban persze társadalmi és még kevésbé személyes igények) ahhoz, hogy a munkástömegek, mindenekelőtt a szakmunkás és a művezető, a technikus stb. rétegek számára „magasabbra emeljük a mércét” azaz politikai-ideológiai képzésüket magasabb színvonalra emeljük, igényesebbé és rendszeresebbé, s ezzel gyakorlatilag hatékonyabbá tegyüek.

Ezek a vizsgálatok feltárták a „hézagokat” és „fehér foltokat” is, amelyek figye-

lembevételében részben már meg is történt a tömegkommunikációs és politikai-ideológiai propagandamunkában, részben azonban még mindig esedékes feladat, aminek részletes tervét a párt központi bizottságának 1974 márciusi ülése a munkásosztály vezető szerepével és a közművelődés helyzetével kapcsolatban sokoldalúan tárgyalta.

A vélemények és a véleménynyilvánítások

A „vélemények világa” különösen bonyolult realitás, ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy – valószínűleg – kevésbé ismerjük, s – minden bizonnyal – kisebb mértékben tudjuk célszerűen befolyásolni, mint azt a társadalmi realitást, amely egyebek között éppen a véleményekben is tükröződik, miközben a realitás a vélemények által is „kiegészül”. A vélemények – bizonyos értelemben tehát maguk is realitások lévén – komponensei, determinánsai a társadalmi világnak, bár nyilvánvalóan a magatartásnak nem elsődleges meghatározói. A magatartást – akár az egyénét, akár a csoportét, rétegét vagy osztályát – közvetlenül általában az objektív körülmények, érdekek és értékek, szükségszerűségek és lehetőségek, s ezek tükröződései az ismeretekben és tapasztalatokban szabályozzák.

Az ismeretekhez és tapasztalatokhoz képest a vélemények a világnak kevésbé pontos és megbízható, „lazább” és „homályosabb” tükröződései, amiért is gyakran mondják, hogy „ahol a tudás véget ér, ott kezdődik a vélemény”.

A vélemények nem azért (vagy nemcsak azért) sokfélék s mint ilyenek „vitatkoznak egymással”, mert vannak megalapozatlan, felületes, nem eléggé meggondolt vélemények is, hanem elsősorban azért, mert az emberek a rendelkezésükre álló elméleti és tapasztalati ismeretek alapján (s ezek maguk igen sokfélék) tudatosan felismert, vagy spontán módon elsajátított érdekeik és értékeik, normáik és igényeik szerint (ezek is sokfélék) ítélnék a „világról”, az „életéről”, dolgokról, tulajdonságokról és viszonyokról, eseményekről, csoportokról és személyekről (amelyek és akik objektíve „önmagukban véve” is sokfélék) így teljesen természetes, hogy az emberek véleményei (értékkitevételei, nézetei, állásfoglalásai, javaslati) sokfélék, ellentmondásosak, „diffúz”-jellegűek.

A vélemények ilyen mivolta azonban semmivel sem csökkenti jelentőségüket a magatartás, törekvés befolyásolásában, s így megismerésük, tanulmányozásuk fontosságát sem. Ez a heterogén és diffúz jelleg – ami az elméleti ismeretek rendszeréhez, de még a tapasztalati ismeretekhez képest is jellemzi a „vélemények világát” – ugyanis távolról sem jelenti azt, hogy minden vélemény egyformán fontos vagy jelentéktelen, egyaránt elfogult vagy téves, felületes vagy megalapozott, s ezért komolyan veendő vagy számításán kívül hagyható. Tapasztalati tény, hogy az emberek (töbnyire spontán és ösztönös módon) maguk „rangsorolják” véleményeiket.

A társadalom, a különböző közösségek, mozgalmak és szervezetek, „az emberek” valamilyen mértékig mindig tisztában vannak azzal, hogy a vélemények eltérnek egymástól és gyakran pontatlanok és tévesek is; valamint tudják azt is, hogy a megfogalmazott és „kinyilvánított” vélemények nem mindig esnek egybe a gyakorlati magatartással, ámde nem is mindig térnek el attól. Ezért ősidők óta nagy gondot fordítanak arra, hogy formálják, befolyásolják, olykor „előírják” és ellenőrizzék az emberek véleményét, nézeteit, meggyőződését, vagy „megtérítsék” embertársaikat, közelítsék az eltérő véleményeket a saját véleményükhöz, illetve a közösség, mozgalom,

szervezet hivatalosan megfogalmazott közvéleményéhez. Ennek a törekvésnek a szükségszerűsége az együttélés és együttműködés szükségletéből adódik. Az együttéléshez és együttműködéshez ugyanis nemcsak a pillanatnyilag *tapasztalható* magatartás ismeretére van szüksége az együttműködőknek, hanem *a lehetséges, várható magatartás „verbális modelljé”-nek, a véleménynek az ismeretére is*, amelyekben sajátos módon megfogalmazódik, kifejeződik a nyilatkozó szubjektív „*elméleti*” viszonya a világhoz, a dolgokhoz és személyekhez, mintegy előlegezve és előkészítve az esetleges, bekövetkező objektív, „*gyakorlati*” viszonyt, a cselekvő magatartást irányukban. Így a vélemény, mint *potenciális cselekvés*, érthető módon roppant fontossá válik, noha természetesen véleményeinknek csak töredéke „*érelődik*” cselekvéssé, hiszen sokkal több dologról van véleményünk, mint amennyire közvetlenül, személyesen aktív hatással lehetünk.

A társadalom, a közösség, a mozgalom, a szervezet *objektíve érdekelt* abban, hogy tagjainak *legyen* véleményük, hogy ezek a vélemények *ne legyenek* extrémek, felületesek és megbízhatatlanok, hanem lehetőleg megalapozottak, stabilak és komolyan vehetők legyenek *a hit, az elv, a meggyőződés szintjét érzék el* az adott közösség, mozgalom, szervezet stb. által elfogadott alapvető értékek, elvek és normák tárgykörében, hogy tartalmukat, irányukat tekintve ezekkel összhangban legyenek, tehát erősítsék az adott közösség véleményét, járuljanak hozzá a közös cselekvés előkészítéséhez. Így a vélemény léte, megalapozottsága, világossága és tartóssága *maga is értékké, normává vált* („legyen elved, hited”, „ha férfi vagy”), s a vélemény hiánya vagy eltitkolása vagy különösképpen „*váltogatása*”, kétértelműsége, a képmutatás, a „*linkség*” és a „*langyosság*”, jellembeli fogyatékoságnak, nevetségesnek és károsnak bizonyulnak, mert a megbízható együttműködésre képtelenség jeleinek minősülnek.

Az elmúlt évtizedben rendkívül sok és sokféle tárgyra vonatkozó véleményt gyűjtöttek össze a munkástömegek között. E vélemények egy részét már „*menet közben*” méltányolták is, mint a valóságos és (vagy) a tömegek tudatállapotát, helyzetét jól tükröző állásfoglalásokat és kívánságokat, javaslatokat a gyakorlati intézkedésekben és az agitációs programokban, az ismeretterjesztésben stb. Más részek nagyon is instabilnak, változékonyak bizonyult, inkább „*hangulatnak*”, mintsem véleménynek tűnt, az értékelés szubjektív tévedéseit tükrözte (vagy éppen a „*mérés*” pontatlanságát, a véleménykutató szituáció szülötte volt stb.), ezért gyakorlatilag nem volt komolyan vehető. A vélemények harmadik csoportja pedig azért nem volt gyakorlatilag figyelembe vehető, mert megoszlásuk túlságosan véletlenszerűnek tűnt, nem tükrözte az adott réteg ismeret- és tapasztalat-, norma- és igény szintjét.

Itt említjük meg, hogy általános és örvendetes tapasztalata nemcsak a véleménykutatásnak, hanem egyáltalán a hazai empirikus szociológiai felvételeknek, hogy átlagosan igen alacsony – a nemzetközi átlagnál jóval alacsonyabb – mind a válasz megtagadók aránya, mind pedig az egyes, akármilyen „*tázós*” kérdésekre adott kitérő válaszok aránya. Ez a társadalmi légkör demokratikus nyíltságára és őszinteségére vall.

Mindenesetre *a nagyfokú készség a válaszolásra, véleménynyilvánításra igen nagy vívmánya a szocialista közélet, köztudat, közhangulat megszilárdulásának* egy olyan országban, ahol a szocialista forradalom előtt a demokratikus előzmények fejletlenek, felemásak, rövid életűek voltak, s *a tömegek* magatartását, közérzetét, állampolgári öntudatát nem vagy alig érintették.

Ez a nyílt, demokratikus légkör, a véleménynyilvánítások sokféle lehetőségének kibontakozása, a közérdekű ügyek rendszeres, nyíltan és nyílt fórumokon történő megvitatása a tömegek számára is az általunk vizsgált évtized fejleménye, visszafordíthatatlan vívmánya. Az emberek általában ma már nem tartják kockázatosnak a „hivatalos állásponttól” eltérő, sőt, azzal esetleg szemben álló véleményük közlését sem, különösen az országos jelentőségű ügyekben – bár a konkrét munkahely konkrét problémáinak megítélésében, illetve a vélemény közlésében még sokszor érvényesül ez az óvatosság és bizalmatlanság.

Az általunk ismert és feldolgozott forrásanyagban a következő típusú kérdések és válaszok szerepeltek:

a) *direkt-politikai kérdések*, például „Egyetért-e ön hazánk külpolitikájával? Teljesen – nagyrészt – csak részben – nem.” (Ugyanez a belpolitikára, a gazdaságpolitikára és a kultúrpolitikára vonatkozólag is sok helyen alkalmazott kérdésfeltevés);

b) *a politika helyi érvényesülésének értékelésére* vonatkozó kérdések (például az anyagi és erkölcsi megbecsülés vagy ösztönzés, a helyi politikai intézmények működésének megítélése vagy egy-egy jelentős politikai intézkedés értékelése stb.);

c) általános, direkt *világnézeti és etikai* kérdések (például felsorolt világnézeti és etikai álláspontok közötti választás);

d) nemzeti, vallási, faji és szubkulturális *előítéletekre* és elfogultságokra vonatkozó kérdések (például „szívesen barátkozna-e ön cigánnyal?” stb.)

Az összegyűjtött munkásvélemények elemzéséből a véleménykutató szituáció és a vizsgálati módszerek adta keretek között arra a közelítő érvényű következtetésre kell jutnunk, hogy:

1. nem található *lényeges eltérés* a társadalmi rendszerrel, a politika egészével való elégedettség és egyetértés mértéke és a konkrét munkahellyel, valamint a konkrét szakmával való elégedettség mértéke között;

2. ez az elégedettség a társadalmi rendszerrel illetve a politika egészével minden általános és direkt kérdésre, valamint minden közvetett és konkrét kérdésre kapott válaszok megoszlásában – a különböző helyeken és eltérő időpontokban végzett vizsgálatok szerint – *66 körül* mozog a 60-as évek második felében;

3. ez a kétharmados többség azonban *nem kritikátlan*, hanem ennek jelentős része – feltehetőleg a legaktívabb része – mind az országos, általános politikai kérdésekben, mind a konkrét munkahelyi feltételek megítélésében kritikus, progresszív, javító szándékú véleményt nyilvánít;

4. ez a kétharmados többség körülbelül *kétszcrese* a rendszeres társadalmi-közéleti aktivitás egyéni felelősséggel járó formáiban résztvevőknek és jelentősen meghaladja az időnként, esetenként aktív, egyes akciókban részt vevő rétegek arányát is;

5. ugyanennek a dolognak másik oldala, hogy az általános direkt-politikai kérdésekben a kétharmados aránynál jóval nagyobb, általában a 90%-ot meghaladó mértékű a szocialista rendszerrel, alapvető értékeinkkel vállalt szolidaritás, a nyíltan deklarált elkötelezettség;

6. az „általában feltett”, „másokról” szóló kérdésekre adott válaszokból és a kontroll-kérdésekre adott válaszok összehasonlításából – ahol erre lehetőség nyílt – az derült ki, hogy a vélemények tranzitív jellegűek, de különböző mértékben; látható továbbá, hogy különösen a munkások, s elsősorban a fiatal vagy még tanuló munkások – *elég fejlett önkritikával* nyilatkoznak, gyakran még a „rázós” politikai és

morális kérdésekben is; ez pedig nagymértékben valószínűsítheti a nem személyekről szóló véleményeik őszinteségét és megbízhatóságát is;

7. a munkásvélemények – elsősorban a munkásosztály különböző rétegeit gyakorlatilag közelről érintő kérdésekben – *nagymértékben szituatív jellegűek*, kritikusabbak a „valóságosnál”, az éppen aktuális probléma megoldását kívánják befolyásolni, sürgetni;

8. a munkásvélemények elemzéséből kirajzolódó összkép egybehangzó módon az ismeretek színvonaláról szóló elemzésünk végeredményével – rendkívül *differenciált, de a politikai-ideológiai tudatosság átlagos színvonalának jelentős mértékű emelkedéséről tanúskodik* mind a „nagy”, mind a „kis” dolgokról nyilvánított véleményekben.

Informáltság és elégedettség

– Kérdőjelek egy kategória használatához –

Az információ mindig egyfajta társadalmi szükségletet elégít ki. Ha nincs ilyen szükséglet, vagy hiányzik ennek az érzete, tulajdonképpen értelmetlenség információról beszélni. Ez a sajátos szükséglet nem valamiféle általános emberinek a terméke, hanem a legszorosabban összefügg az adott kor termelési módjával, s az ezekre épülő érintkezési formákkal, szokásmechanizmusokkal, anyagi és intellektuális igényekkel.

Ezért minden egyes információ értéke a kommunikáció történelmi-társadalmi szituáltsága által meghatározott, tehát valódi vagy vélt érdekekhez kötődik. Ez az oka annak, hogy egy információ különböző értékeket képviselhet aszerint, hogy milyen érdekek fűződnek hozzá. Az érdekmozzanat azonban nemcsak azoknál játszik fontos szerepet, akiket informálnak, hanem a kibocsátónál is. Amennyiben e kettő felismert érdekei egybevágnak, információs érdekegyensúlyról van szó. Egészen más a helyzet, ha az érdekek nem vágnak egybe vagy nem egyformán felismertek. Ilyenkor felborul az egyensúly, s végletes esetben az egyik oldalt az információs érdekképtelenség állapota jellemezheti. Ilyenkor a tömegkommunikációs eszközök vagy azért bűnülnek meg, mert mostohán kezelnek egyes információkat, vagy azért, mert azok, akiknek az információt szánták egyszerűen nem vesznek tudomást az információról.

Az utóbbit szemléltetően érzékelteti például annak az akciónak a kimenetele, amelynek során elhatározták, hogy Cincinnati lakóit egy kampány keretében tájékoztatják az ENSZ munkájáról. Az előzetes felmérések alapján a kampányt elsősorban a nőknek, a kevésbé iskolázottaknak, az idősebbeknek és a szegényebbeknek szánták, mert úgy találták, hogy ezek a rétegek rendelkeznek a legkevesebb ismerettel az ENSZ tevékenységéről. Ugyanakkor a kampány leginkább mégis azoknak az ismereteit gazdagította, akik már eddig is többet tudtak az ENSZ-ről: az iskolázottabbak, a tehetősebbek, a fiatalabbak és a férfiak. Ez az eset az egyik klasszikus bizonyítékává vált annak, hogy az információs érdekegyensúly hiánya információs felvevőképtelenséget okozhat. Mármost, ha megkérdezték volna Cincinnati lakóit, hogy milyen mértékben elégedettek az ENSZ tevékenységére vonatkozó információkkal, feltehetően azok lettek volna inkább elégedettek, akik beállítódottságuk miatt elérhetetlenek voltak a tömegkommunikációs eszközök számára. Az információval való elégedettségből vagy elégedetlenségből tehát sokkal inkább juthatunk el a különféle viszonylagosságokig, mint az információs csatornák tényleges teljesítményéhez. Más szóval egyáltalán nem biztos, hogy akik kevesebb információhoz jutnak, azok kevésbé lesznek elégedettek a tájékoztatással, mint a több információval rendelkezők.

Ezt a negatív hipotézist támasztotta alá néhány olyan hazai vizsgálat, amelynek során arra keresték a választ, hogy fontosnak tartott eseményekről milyen ismeretekkel rendelkeznek a munkások és az értelmiségiek; továbbá, hogy az ismeretszinttel összefüggésben a tájékoztatásra vonatkozóan milyen elégedettségi, illetve elégedetlenségi arányok mutathatók ki közöttük. A meglepő az volt, hogy a két réteg között az ismeretszint-különbségek egészen csekély szóródást jeleztek, ezzel szemben az elégedettségi faktorban igen nagyok voltak a különbségek a munkások javára. A nagyjából azonos ismeretekkel rendelkező munkások tehát sokkal elégedettebbeknek bizonyultak a tömegtájékoztatással, mint az értelmiségiek.

Az értelmiség alacsonyabb fokú elégedettségi arányában többféle tényező együttes hatása játszik szerepet. Olyanok, hogy a társadalom és a mikrokörnyezet nagyobb tájékozottsági elvárásokat támaszt velük szemben; hogy a magasabb műveltségi index egyébként azonos feltételek mellett is több információ felvételét teszi lehetővé; hogy jelentős részük – különösen az ún. humán foglalkozásúak és a vezető munkakörökben foglalkoztatottak csoportjai – úgy érzi, csak akkor tud eleget tenni feladatköreinek, ha politikai tájékozottsága naprakész és magas szintű.

Mindezekhez még az is hozzájárul, hogy a politikai tájékozottság mindenütt a legszorosabb összefüggést produkálja a személyes presztízzsel, mert nemcsak arról van szó, hogy a tudás hatalom, hanem az ellenkezőjéről is: a hatalomgyakorlás közvetlen lehetősége, formája, közvetlenebb információs lehetőségeket és formákat biztosít. Tehát az informáltság értékéhez további, járulékos érték csapódik, ami abban fejeződik ki, hogy valakinek lehetősége van olyan információhoz jutni, amelyhez a másinak kevesebb lehetősége van, tehát valamilyen szempontból az előbbi „a kiválasztottak” közé tartozik, azzal szemben, aki ugyanabból a szempontból nem tartozik a kiválasztottak közé. Az értelmiség mindig törekedett ennek a járulékos értéknek a megszerzésére, hogy a mindenkori uralkodó osztályok előtt növelni tudja presztízsét, s ha ezt az értéket hiányolnia kellett, az mint információs elégedetlenség nyilvánult meg önmaga számára is.

Ettől azonban teljesen függetlenül: valószínűleg van egy, a tömegkommunikációs eszközök struktúrájával közvetlenül összefüggő oka is annak, hogy az értelmiség gyakran kevésbé elégedett a tájékoztatással, mint a munkások. Egyrészt: az értelmiségiekre jellemzőbb a többféle információs csatorna rendszeres igénybevétele, mint a munkásokra.¹ Másrészt: a nagyobb iskolázottságú emberek többet és tovább nézik a televíziót.² Ezek együttvéve azt is jelentik, hogy az értelmiségiek többféle eseményről többféle megvilágításban értesülnek. Tehát hozzászoknak ahhoz, hogy az információk között válogassanak. Amikor csak hivatalos, vagy főként hivatalos kommunikék, közlemények látnak napvilágot, a többféle információs csatorna igénybevétele nem áll arányban az információ-szerzésre fordított idővel, mivel a hírmagyarázatok alig különböznek egymástól, hiszen az alapinformáción túl nem rendelkeznek elegendő háttér-információval. Ez különösen az ún. fontos eseményeknél tapasztalható, s a probléma mögött azért húzódik meg a tömegkommunikációs intézményrendszer egyik strukturális gondja, mivel a meglévő tartalmi struktúrák még mindig nem veszik eléggé figyelembe a köznapit tudat rétegeztségét.

Egy olyan nagy horderejű tömegkommunikációs eszköz, mint a televízió, igyekszik megtalálni azokat a tűrési határokat, amelyeken belül egy-egy műsor még többé-kevésbé egyaránt élvezhető mind az egyetemi professzor, mind az általános iskolát végzett segédmunkás számára. Ez a keresés nem bizonyult teljesen fölöslegesnek, mert tapasztalati igazolását nyújtotta, hogy előállíthatók az ún. több rétegű műsorok, ame-

lyek – a különféle dekódolási eljárásoktól függően – különféle tartalmakat közölhetnek a befogadókkal. Ha azt a közlést tekintjük információnak, amely valamiféle új ismeretet nyújt a közönség számára, akkor nem nehéz elképzelni, hogy ugyanaz a közlés többféle információs tartalommal is rendelkezhet, amely tartalmak egy sajátos héjszerkezetnek megfelelően rendeződnek el.

Az is nyilvánvaló, hogy az így elképzelt modellben az egymásra boruló héjak leválasztása a középpont irányába haladva mind nehezebb és nehezebb lesz, ezért ennek a feladatnak a megoldására nem mindenki képes. Tehát két alapkövetelménnyel kell számolni:

1. a külső burok leválasztása után is feltárulkozzék olyan közlés, ami bizonyos emberek számára informatív;

2. bizonyos emberck számára elérhető legyen a közlés magva.

Az első követelmény figyelmen kívüli hagyása rendszerint abban nyilvánul meg, hogy a külső burok lefejtése a legcsekélyebb személyes erőfeszítést sem követeli senkitől, mert nem rejlik mögötte semmiféle információs tartalom senki számára. Ez a vétség a politikai, művészeti, etikai stb. közhelyek szféráját kínálja, ami alól nem ad felmentést a közlés mélyebb rétegeiben meghúzódó információ tartalom. A második követelmény megsértése szimplán kommunikációs összeférhetetlenségnek nevezhető, a kommunikáció formáját öltő non-kommunikációnak³, amelynek a szocialista tömegkommunikáció csatornáiban nincs és nem is lehet létjogosultsága. Mindkét esetben számítani lehet az információval való elégedetlenségre, de korántsem mindig azok részéről, akik a legkevesebb információhoz jutottak hozzá.

Az egyén ismereteitől, attitűdjeitől, asszociációs bázisától stb. függően elvileg minden közlés lehet informatív, még az is, amely közönséges értelemben nem hordoz számára informatív elemet. A közönséges értelemben vett információ-tartalom nélküli közlés például felfogható olyan információnak is, hogy az informátor információképtelen vagy alábecsüli azokat, akiknek az információt szánták stb. Ebben az esetben tisztán mögöttes információról van szó, szemben azzal a gyakoribb jelenséggel, amikor a közvetlen információ-tartalom párosul a mögöttes információval, s kölcsönösen erősítik egymást vagy ellentmondásba kerülnek.

A mögöttes információ éppen úgy lehet szándékolt, mint a közvetlen, s bizonyos körülmények között a hatása felülmúlhatja az utóbbit. De a személyközi kommunikációtól a televíziós kommunikáción keresztül a nyomtatott kommunikáció felé haladva, egy olyan sort kapunk, amelyben fokozatosan csökkennek a szándékolt mögöttes kommunikáció hatékonysági lehetőségei, mivel a kommunikátor személye mindjobban távolodik a közönségtől. A mögöttes kommunikáció jelentőségét a hazai szakirodalomban többek között Szecskő Tamás elemzi, aki szerint a propagandának két stratégiai jelentősége van: vagy a közvéleményben meglevő tendenciákat erősíti, vagy a propagandacélok szempontjából károsnak ítélt tendenciák gyengítésére törekszik. Így olyankor, amikor az erősítő stratégiát követi, a tartalma általában nyílt, szövegjellegű, míg ha ellenkező stratégiára kényszerül, előtérbe kerül a mögöttes szöveg. A magunk részéről ezt kiegészítenénk azzal, hogy a szándékolt metakommunikatív hatékonyság lehetősége szempontjából különbséget kell tenni az interperszonális és az eszközátvitelű propaganda között, sőt, az egyes eszközfajták tovább differenciálják a lehetőségeket.⁴

A személyközi kommunikációban – a tárgyalt vonatkozásban még ide sorolható egy tömeggyűlés vagy egy színházi előadás is – a kommunikátor nemcsak teljes személyiségeivel vesz részt a közlésben, hanem állandó visszajelzésekre is számíthat, s

ha nem kívánt hatást tapasztal, megkísérelheti korigálani gesztusait, hanghordozását, egyszóval mindazt, amit mögöttes információnak szán. A televízióban még mindig a teljes személyiséggel szerepelhet, de már nem számíthat az állandó és közvetlen visszajelzésekre, esetleges korrekcióihoz csak a pillanatnyi önértékelése nyújthat valamiféle támpontot. A nyomtatott kommunikációban megjelenő közlés nemcsak térben, hanem időben is eltávolodik a közönségtől, menet közben nem korigálható, s a kommunikációs kódrendszer is egydimenziójú, szemben azzal a többdimenziós lehetőséggel, amikor például a verbális kód használata kiegészülhet a dekódolható gesztusokkal stb.

Elfogadva e sor létezését – ugyanakkor természetesen nem tagadva a mögöttes kommunikáció jelentőségét egyetlen szférában sem, beleértve ebbe a nyomtatott kommunikációt is, ahol az egydimenziójú kód távolról sem zárja ki a metakommunikatív tartalmak hordozását –, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a tömegkommunikációs eszközök használata során általában nagyobb biztonsággal lehet számítani azoknak a közléseknek a hatékonyságára, amelyeket a közvetlen információk fogalomkörébe utalhatunk. De ugyanakkor azt is tapasztalhatjuk, hogy a hatékonyság szempontjából nem elegendő a tömegkommunikációs eszközrendszer által továbbított információt közvetlen és mögöttes információra bontani. Szükségesnek tartunk egy további felosztást is, nevezetesen megkülönböztetni a közvetlen információ két elemét, az alapinformációt és a háttér-információt.

A televízió kommentátora például bejelenti, hogy megbukott a görög junta, s ehhez a bejelentéshez megjegyzéseket is fűz, továbbá megjegyzéseinek hatékonyságát non-verbális kódokkal (mosolyog, lelkesedést árul el stb.) igyekszik erősíteni. Itt alapvetően három információs elemet különböztethetünk meg: a junta megbukását alapinformációnak, a kommentátor megjegyzéseit háttér-információnak, mosolyát, lelkesedését stb. pedig mögöttes információnak tekinthetjük.

Az első két elem közötti különbségtevéshez nem azonos minőségük szolgálat alapot. Az alapinformáció olyan közlést tartalmaz, amelynek önmagában véve nincs értékelő jellege; olyan tényt, ami különböző kognitív rendszerek szerint különbözőképpen értékelhető, többféle összefüggésbe illeszthető, s így többféle következtetésre készíthető.

A háttér-információ értékelő jellegével tűnik ki, az alapinformációt olyan összefüggésekbe igyekszik hozni, amelyek egyrészt értékorientációs szelekció révén kerülnek a közlésbe; másrészt értékorientációra akarnak készíteni. A mögöttes információ rendszerint a háttér-információval kerül szoros korrelációba, amennyiben az esetek túlnyomó többségében arra hivatott, hogy az utóbbi értékorientációs tartalmának hatékonyságát erősítse. Ezért akkor, ha a háttér-információ csak kismértékben van jelen vagy teljesen hiányzik, megnövekszik a mögöttes információ részvételének jelentősége a közlésben, mert erre az elemre hárul, hogy a szándékolt irányba terelje a felvevő asszociációit.

De ugyanez megfordítva is áll: ha a mögöttes információ csak kismértékben van jelen, vagy a befogadó számára nem aperciálható, megnövekszik a háttér-információ részvételének jelentősége, mivel ez fogja tartalmazni az értékorientáció nagy részét vagy egészét. Tekintettel arra, hogy a tömegkommunikációs eszközök közléseiben eleve kisebb a metakommunikációs lehetőség, mint a személyközi kommunikációban, a hatékonysághoz általában gondosan felépített háttér-információra van szükség. Ez a tény azonban megnehezíti, sőt az esetek túlnyomó többségében kizárja a több rétegű közlések széles körű és nagyfokú hatékonyságát. Ugyanis a háttér-in-

formáció azonos értékorientációs tartalom mellett is lehet: 1. egy- vagy több oldalú bemutatás; 2. explicit vagy implicit közlés; 3. emocionális mozzanatokkal színezett vagy kognitív elemekkel színezett.

A kevésbé iskolázottaknál, továbbá azoknál, akiket kisebb mértékben érnek ellen-
tétes értékorientációjú információk, általában az egyoldalú bemutatás a hatékonyabb.
Ugyanezek a rétegek hajlanak inkább az explicit közlések felé. Megfigyelések szerint
az iskolázottabbakat kifejezetten türelmetlenné teszi a közléssel szemben az egyolda-
lú bemutatás és a túlzott explicititás. Ez még akkor is így van, ha olyan közlésekkel ta-
lálkoznak, amelyek egyébként nem ütköznek a meglévő attitűdjeikbe. Nem szabad
azonban egyetlen fajtájú közlésnek sem orientációszegénynek lennie, ha egy szándé-
kolt irányban akarják a véleményeket alakítani, mert az orientációszegény informá-
ciók csaknem kizárólag arra alkalmasak, hogy a már meglévő predispozíciókat erő-
sítsék a felvevőben, függetlenül az alapinformáció tartalmától.⁵

Az egyének a közléssel szembeni szelektív reakcióit nemcsak az fokozza, ha az
információban túlsúlyba kerül az orientációs elem, hanem az is, ha hiányzik. S mivel
ugyanabban az információban hordozott orientációs elemek bizonyos emberek szá-
mára soknak, másoknak kevésnek tűnhetnek: egy hatékony tömegkommunikációs
eszközrendszernek igazodnia kell a társadalom tudati struktúrájához, sőt, ennek a
tudati struktúrának a változásaihoz – mozgásához, alakulásához – kell szabnia saját
közlési struktúráit. Ezt vagy a különféle tömegkommunikációs eszközök közötti erős
rétegorientáltsággal, vagy az egyes eszközökön belüli rétegorientáltsággal lehet el-
érni.

Valamikor nagy tradíciója volt nálunk az egyes tömegkommunikációs eszközök kö-
zötti rétegorientáltságnak, ami részben következménye, részben pedig előidézője is
volt egy, a mai alakjától lényegesen különböző társadalmi nyilvánosságnak. Az 1867-
es kiegyezést követően például teljesen magától értetődő volt, hogy más közönség-
nek készül a „Pesti Napló”, a „Pesti Hírlap”, az „Ellenőr”, a „Magyar Állam” vagy
a „Munkás Heti Krónika”. A „Pesti Napló” értelmiségi elitlap volt, a „Pesti Hírlap”
a kispolgárnak készült, az „Ellenőr” a nemesi sérelmi politika patetikus szócsöve
volt, a „Magyar Állam” pedig a negyvennyolc előtti állapotokat szerette volna nyíl-
tan visszaállítani, amikor a „Munkás Heti Krónika”-val is jelzett periódusban nap-
világot lát a munkássajtó egyik legelső orgánuma. A Magyar Tanácsköztársaság le-
verését követő ellenforradalmi konszolidáció legelső időszakát és a második világhá-
ború alatti leginkább szélsőséges, nyílt, fasiszta diktatúrát kivéve, ez a politikai ré-
tegorientáltság nyomta rá a bélyegét a tömegkommunikációs intézményrendszer te-
vékenységére egészen a felszabadulás utáni koalíciós korszak megszűnéséig.⁶ Az
egyed tömegkommunikációs eszközök közötti rétegorientáltság tradícióinak a tovább-
örökítése ezután már elsősorban nem politikai, hanem a társadalom alapstruktúráját
figyelembe vevő rétegorientáltságra épült. Ez a törekvés azonban csak részlegesen
volt megvalósítható. Jelenleg az országos terjesztésű napilapok között nincs egyet-
len egy sem, amely a saját olvasótáborát csak megközelítően is egyrétegűnek tekint-
hetné. Ez természetesen még fokozottabban vonatkozik az elektronikus tömegkom-
munikáció közeire. Mindebben nyilvánvalóan szerepet játszik, hogy egyrészt a
kulturális forradalom következtében a műveltségi határok kevésbé húzhatók meg a
társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzet alapján; másrészt a tömegkommu-
nikációs eszközigénybevétel megoszlásában már nincs döntő súlya a családi jövede-
lemkülönbségeknek. Ebből azonban még egyáltalán nem következik, hogy az érdek-
lődési, műveltségi stb. szintek kiegyenlítődtek, vagy hogy az egyes tömegkommuni-

kációs eszközöket igénybevevő rétegek, közönségcsoportok egyformán elégedettek e csatornában feléjük áramló információk közlési típusaival. Ezt tudjuk. De amire kevesebb figyelmet fordítanak: egyáltalán nem biztos, hogy a hangoztatott elégedettség információs érdekegyensúlyt fejez ki.

Ahhoz, hogy az emberek egyik-másik csoportja elégedetlen legyen valamely információ-átvitellel, elsősorban az szükséges, hogy érintettnek érezze magát. Az elégedetlenséget érdekek diktálják. Ha nincs érdektudat, nincs érintettség, tehát nem alakulhat ki elégedetlenség sem. Egy színházi kritikával kapcsolatos elégedetlenségüket legkevésbé azok fogják kinyilvánítani, akik az első bekezdés után abbahagyják az elolvasását. Ugyanígy: egy külpolitikai információ-átvitel nem azokban kelt leginkább elégedetlenséget, akik csak a sport és a könnyűzene iránt érdeklődnek. Ezzel csak azt akartuk mondani, hogy az információ vonatkozásában az elégedettség nem túlságosan használható kategória, tehát semmi sem lenne elhibázottabb, mint azt hinni, hogy az információval való elégedettség megnyugtathatja a tömegkommunikációs eszközök irányítóit és szakembereit.

JEGYZETEK

¹ Lásd a tömegkommunikációs eszközök agitációs- és propaganda-tevékenységének hatékonysága az egyes társadalmi csoportok körében. Az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadványa, Budapest 1974.

² Lásd ugyanott.

³ Lásd *Aranguren, José L.*: Sociologia de l'information. Hachette, Paris. é. n.; l'Univers des Connaissances 1967.

⁴ Lásd *Szecskeő Tamás*: Kommunikációs rendszer – köznapi kommunikáció. Akadémiai Kiadó 1971.

⁵ Lásd *Fodor Gábor*: Megjegyzések a publicisztikáról. MRT Szemle, 1972. 3. sz.

⁶ Lásd *Dersi Tamás*: Sajtótörténet. MUOSZ kézirat kiadványa, Budapest 1965/66.

Vállalati tervszerűség, önállóság, anyagi érdekelttség

(Tapasztalatok egy nagyvállalat önálló elszámolási rendszeréről)*

Szocialista gazdaságunkat – benne vállalatunkat – olyan körülmények között kell hatékonyan működtetnünk, amikor egyrészt a népgazdaság központi irányításával, központi tervezési, elszámolási, szabályozási és ellenőrzési rendszerével biztosítani kell a társadalmi újratermelés arányait, a társadalmi szükségletek kielégítését, az egész népgazdaság tervszerű fejlődését. Másrészt a központi irányításnak és tervezésnek olyan összhangot kell teremtenie az adott ártermelési-piaci viszonyokkal, amelyben a különböző termelőegységek és kollektívák anyagi érdekelttségét, ösztönzését, önálló kezdeményezését messzemenően fel lehet használni a társadalmi fejlődés érdekében.

Ha nincs meg az összhang, a kölcsönös megfelelés a termelőcrök, a termelésben alkalmazott tudományos módszerek és technikák és az irányítás jellege és mechanizmusa között, feszültségek, ellentmondások keletkeznek a gazdaság egészében és a vállalatoknál, csökken a termelés társadalmi-gazdasági hatékonysága.

A szocializmus egyik nagy előnye, hogy a gazdaság egyrészt lehetővé teszi a munka kooperációjának kiterjesztését az egész népgazdaságra, sőt nemzetközi méretekben is. Másrészt lehetőséget nyújt az irányítás tudományos megalapozására. Ennek következtében az állam, illetve intézményei és szervezetei tervszerűen szervezhetik meg a munkát, biztosíthatják a tudományos-technikai haladást, a gazdaság gyors ütemű fejlődését.

Az előnyök realizálása azonban szükségszerűen megköveteli annak figyelembevételét, hogy a szocializmus olyan termelési közösség, amely *különböző* termelési kapcsolatokból, a vállalatok kölcsönös együttműködéséből, egyesüléséből tevődik össze. A gazdasági viszonyok a dolgozók, a vállalatok, valamint az állami szervek közötti termelési és irányítási kapcsolatok alapján realizálódnak. Az érdekek és a kapcsolatok összhangolása révén valósulhatnak meg a szocialista gazdaság előnyei. A szocialista gazdaságirányítás jelenti tehát a gazdasági folyamatok központi irányítását és szabályozását; ugyanakkor a gazdasági egységek és kollektívák (vállalatok, egyesülések, trösztök) viszonylagos önállóságát és elkülönültségét, döntési tevékenységét.

* A témában hosszabb időn át vizsgálatokat, elemzéseket végeztem, interjúkat készítettem egyik nagy gépipari vállalatunknál, amelynek 9 önálló gyáregysége az önálló elszámolás rendszerében tevékenykedik. Ezek közül két gyáregység vidéken van.

Korábbi írásaimban¹ a gazdaságirányítási rendszer, az állami irányítás és szabályozás, az érdekek és képviselők néhány makrostrukturális összefüggésére próbáltam ráirányítani a figyelmet, kiemelve azokat az alapvető új vonásokat, amelyek társadalmunkban, gazdaságunkban az elmúlt évtizedekben, szocialista árutermelési viszonyaink között, strukturálisan kialakultak. E tanulmányban a kérdéseknek és összefüggéseknek néhány elemét és vonatkozását taglalom a mikrogazdaságban, a vállalatok irányítási rendszerében. Pontosabban azt, hogy ezek az elemek hogyan, miként vannak jelen az állami vállalatok belső szervezetében, belső működési mechanizmusában.

A nagyipari termelés áru- és pénzviszonyai között az állam központi akaratának, gazdaságpolitikájának (gazdaságirányítás, szabályozás és beavatkozás) érvényesítése és a gazdasági egységek szervezeti elkülönültsége, önállósága és érdekelttsége (nyereségérdekelttségek) kialakítja a vállalatok sajátos belső szervezetét, működési és irányítási mechanizmusát. Ez a sajátos vállalati szervezet és mechanizmus szocialista viszonyok között alapvetően a *gazdasági önálló elszámolás* rendszerén jut érvényre. E rendszert vizsgálva és elemezve munkámban arra törekedtem, hogy egy nagy vállalat tapasztalatai alapján bővítsen a vállalatok gazdasági vezetőinek és munkatársainak a gazdasági önálló elszámolással kapcsolatos ismereteit. Mind elméleti, mind gyakorlati szempontból segítsen kezdeményezéseiket, a rendszer fejlesztésére tett erőfeszítéseiket.

Az önálló elszámolás lényegéről és elveiről

Állami vállalataink gyakorlatában az önálló elszámolás – elég gyakran – tervezési, ösztönzési, költségelszámolási módszerként, elszámolástechnikai eszközként jelenik meg. A különféle – főleg adminisztratív úton megvalósított – vállalati összevonások, külső és belső átszervezések kísérőjeként többször felvetődött szükségessége, azonban általában nem lépte túl az elszámolástechnikai kereteket. A gazdasági önálló elszámolás pedig nem technikai, hanem gazdasági kategória; szocialista társadalomban az állam és a vállalatok (egyesülések, trösztök és az ezeken belüli gazdasági egységek, gazdasági kollektívák) közötti gazdasági kapcsolatok *sajátos rendszere*, a szocialista irányítási rendszer része.

Az önálló elszámolás a szocialista árutermelés történetileg kialakult rendszeréből és közgazdasági kategóriáiból (terv, piac, pénz, többlettermék, pénz- és fogyasztási formák), az egységes népgazdaságon belül a gazdálkodó szervek (vállalatok) elkülönültségéből és sajátos érdekviszonyaiból, az irányítás, a döntések *osztottságából*, a gazdasági szervezetek (trösztök, egyesülések, vállalatok) gazdálkodási tevékenységéből következik. A gazdasági egységek egy harmonikus szervezetben nemcsak végrehajtják a „központi akaratot”, hanem viszonylagos önállósággal, elkülönültséggel rendelkezve gazdálkodnak és döntenek az általuk realizált többlettermék egésze vagy része felett, vagyis érdekeltté válnak az elért gazdasági eredményben, az adott egység bővített újratermelésében.

Lenin már a szovjethatalom első éveiben felismerte e rendszer szükségességét és kifejtette lényegét. Így például 1922 elején azt írta az önálló elszámolás alapján gazdálkodó vállalat típusáról, hogy az elkerülhetetlen, uralkodó vagy éppen kizárólagos formává fog válni. Lenin az önálló elszámolás legfőbb és feltétlen ismérvének tartotta, hogy a vállalatok és trösztök *bevételeikből fedezzék kiadásait*, munkájuk

ne legyen veszteséges. Az SZK(b)P XII. kongresszusán, 1923-ban is foglalkozott a *nyereség* jelentőségével, azzal, hogy az állami iparvállalatok értéktöbbletet (nyereséget) hozzanak létre, mert ez a szovjethatalom, a proletariátus sorsát jelenti.²

Amennyiben nem kívánunk az önálló elszámolás költség-elszámolástechnikai jellegénél megrekedni – anélkül, hogy részletes elméleti fejtegetésbe kezdenénk –, szükségesnek látszik két alapvető tényezőre felhívni a figyelmet. Az egyik a *tulajdon és az irányítás megosztása*, osztozottsága vállalati szinten; a másik a *realizált termék-többlet egésze vagy része feletti rendelkezés, döntés lehetősége*. E két tényező együttes megléte biztosíthatja az adott szervezet viszonylagos gazdasági önállóságát, gazdálkodási lehetőségét, az önálló elszámolás mechanizmusát.

Közismert ugyanis, hogy a szocialista termelési viszonyok egyik jellemző sajátossága a termelési eszközök társadalmi tulajdona. De a tulajdon irányítása nem közvetlenül a társadalom által, hanem az állami szervek segítségével történik. Ezek a szervek – bármennyire is furcsán hangzik – nem tulajdonosai a társadalom anyagi javainak. Az állami szervek nem sajátíthatják, nem idegeníthetik el a társadalom anyagi javait, tevékenységük az elsajátítás, elidegenítés eszközéül szolgál. Ezek a társadalom (állam) *nevében* irányítják a rendelkezésük körébe tartozó tulajdont. Az állami szervek különböző funkciói és jogai alapján az egységes társadalmi (esetünkben állami) tulajdon keretében végbemegy a *tulajdon irányításának a megosztása*. Ennek alapvető egysége a *vállalat*.

A szocialista állami vállalatok gazdasági önállósága – amely a tulajdon megosztott irányításának és a gazdasági elkülönültségnek következménye – jellemzi azokat az objektív feltételeket, amelyek mellett az önálló gazdasági szervezet funkcionálása lehetséges. Más oldalról – az előbbiekkal összefüggésben – az állami vállalatok gazdasági önállóságának kifejeződése a *termékek áruformában történő elidegenedése* is. A szocialista gazdaság társadalmi (állami) szektorán belül a termelési eszközöket és termékeket mint árukat idegenítik el.

A gazdálkodás oldaláról vizsgálva a kérdést, a vállalat gazdasági önállóságának alapja, hogy megkapja az általa realizált *többlettermék* jelentős részét. A többlettermékben való részesedés nagyon lényeges szerepet játszik a vállalat önállóságában. *Gazdaságilag csupán olyan önállóságnak van értelme, ahol a termelési egység (vállalat) rendelkezik a többlettermék egy részével, akkora hányadával, amely lehetővé teszi a bővített újratermelés megvalósítását.*³ Ellenkező esetben nem lehet önálló. A nyereségérdekeltség és az önállóság így alkot szoros egységet a vállalatban.

A szocialista állami vállalat önálló jogi személy, s mint ilyen az eredmény (nyereség) realizálása feletti döntési lehetősége és érdekelttsége révén önállóan gazdálkodik.⁴ Ennek megfelelően birtoklási, használati és rendelkezési joggal bír, azaz a tulajdonos megbízásából birtokol, használ, rendelkezik. Ahhoz, hogy szerződést köthessen, értékesítse saját termékeit, bankhitelt vegyen fel, a szocialista *állami vállalatnak meghatározott illetékességgel kell bírnia az ezen javakkal való rendelkezésre*. Ide sorolható a *munkások felvétele és a munka díjazása*.

Ilyenformán a tulajdon megosztott irányításának és a többlettermék feletti rendelkezésnek – amely a vállalat gazdasági tevékenységében jelenik meg – fontos szerepe van az irányítási mechanizmus tökéletesítésében. A gazdasági önállóság ezen objektív feltételeinek helyesen kell tükröződniük az önálló elszámolás szervezetében, a termelési és értékesítési viszonyokban. Az önállóság biztosítása ilyen értelemben az állami vállalatoknál nemcsak lehetséges, hanem szükséges is. A vállalat önállóságát

tehát nem a jogi aktusokból kell levezetni, hanem fordítva, tisztázni kell a gazdasági önállóság objektivitását és annak szükségességét a jogi viszonyokban. Az önálló elszámolás – mint gazdasági kategória – így nem csupán eszköze, hanem *része* a szocialista társadalmi-gazdasági irányítás rendszerének. Az önálló elszámolás *kritériumai* egyrészt a gazdasági egységek tényleges önállósága, gazdálkodási és döntési lehetőségei; másrészt a szervezetek hierarchiájában a kapcsolatok és a „visszacsatolás” (vezetői testületekben, vezetői döntésekben való részvétel, többlépcsős tervezés, autokratikus vagy kollegális vezetési stílus) elemei és formái stb., és nem a hatáskörök bővítése, centralizációja vagy decentralizációja. Nem a premizálási, jutalmazási módszerek vagy formák szélesítése vagy szűkítése. E kritériumokkal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az önálló elszámolás – éppen lényegénél fogva – kollegális, a dolgozók véleményét figyelembe vevő vezetési stílust kíván, hiszen önállóságra, döntésekre, munkához kapcsolódó felelősségre és anyagi érdekeltségre csak ebben a vezetési stílusban adódik lehetőség. Az autokratikus (tekintélyelven, parancsurálmon alapuló) vezetés deformálja, formálissá teszi, vagy ténylegesen ki is zárja az önálló elszámolás feltételeit, megvalósulásának lehetőségeit.⁵

Az eddigiek során az önálló elszámolás szükségességéről, belső lényegéről (közgazdasági tartalmáról) és megvalósulásának feltételeiről esett szó. *Elvei és követelményei a következőkben összegezhetők:*

1. A termelési (szolgáltatási) egységek gazdasági önállósága (elkülönültsége vagy elkülöníthetősége), a gazdálkodás tényleges lehetőségei.
2. A kollegális (demokratikus) vezetési stílus és ennek megfelelő szervezeti keretek.
3. A rentábilis gazdálkodás (kiadások bevételből történő fedezése) nyereség-orientáltság.
4. A realizált terméktöbblet (nyereség) egésze vagy része feletti rendelkezés, döntés, nyereségérdekeltség.
5. A gazdasági egységekben a bővített újratermelés biztosítása.
6. Az eddig felsoroltaknak megfelelő gazdasági, bér- és ösztönzési rendszer, anyagi felelősség.
7. Pénzügyi önállóság és ellenőrzés.
8. A követelményeknek megfelelő integrált (nemcsak pénzügyi, elszámolási, tervezési, hanem a műszaki, termelési tevékenységet is magában foglaló) információs, ügyviteli, bizonylati rendszer.

A vállalat, a gazdasági fő egységek (gyárak) gazdasági önállóságának megvalósítása további lehetőséget teremt az egyes gyáregységeken belüli önálló elszámolásra. Ez különbözik ugyan a vállalati önálló elszámolástól, azonban sok vonatkozásban az egyes gyár- és üzemegek, üzembrészek úgy tekinthetők, mint vállalatok a vállalatban. Különösen így van ez a trösztök, egyesülések, bázis- (anya- és leány-) vállalatok esetében, ahol az egyes produktumok, végtermékek áruként realizálódnak, illetve a termelés bizonyos produktumoknál (termékeknél vagy szolgáltatásoknál) elkülöníthető és annak megfelelően gazdálkodási, döntési, mérési lehetőségek, *csomópontok* alakulnak vagy alakíthatók ki. Ezeket a szinteket a termelési szakaszok, a *termék-produktumok realizálása* (termékkibocsátás) oldaláról célszerű megkeresni, illetve kialakítani. Így megvalósítható a gyáregységek, üzemek, üzembrészek, „realizált többlettermékének”, *nyereségének* számítása és az ehhez kapcsolódó fejlesztési, ösztönzési alapok kialakítása. Az eszközökkel, alapokkal történő gazdálkodás célja a termelés

hatékonyságának a biztosítása, a kitűzött (tervezett) terméktöbblet – nyereség – tömegének elérése. Az önálló elszámolás tehát a vállalaton belül – az alkalmazott és egységenként differenciált – anyagi ösztönzési rendszer lényeges elemeként a nyereség tömegét, az alakulásra ható tényezőket állítja.

Ezért szükségszerű a vállalaton belüli önálló elszámolás során a különböző önálló elszámolási egységek által létrehozott és realizált nyereség tömegének megállapítása és azoknak a tényezőknek a kiemelése, amelyek leginkább befolyással vannak a nyereségre. Mondhatnánk, a nyereséget ott kell tettenérni, ahol az keletkezik, realizálódik. Ezeken a pontokon alakíthatók ki tényleges döntési szituációk, részvételi, belső-érdekeltségi viszonyok. Ez bonyolult tervezési, elszámolási, költségelemzési feladatokat, integrált információs és ügyviteli rendszert jelent, illetve ilyet feltételez.

Az önálló elszámolás vállalati tapasztalatairól

A vállalat, amelyiknek tapasztalatait vizsgáltam, a hetvenes évek elején gazdasági és termelési nehézségekkel küzdött. A nehézségek a vállalat belső szerveztlenségéből, elavult és sokféle termékösszetételéből, a modern technológiák, eljárások hiányából, a nem kielégítő gazdálkodásból (anyag, pénz, munkaerő) adódtak. A gazdasági reform jelentősen segítette a vállalatot azzal, hogy bekapcsolta az egyik legnagyobb központi gazdasági programba. Ahhoz, hogy a vállalat megfeleljen e nagy lehetőségnek és feladatoknak, változtatni kellett belső mechanizmusán, szerveztségén, anyagi érdekeltségi rendszerén. Az új gazdasági vezetés a kényszerítő körülmények hatására nyúlt az önálló elszámolás rendszeréhez. Korábbi – más vállalatoknál szerzett – tapasztalatok alapján 1971 végén arra a következtetésre jutottak, hogy a termelésben és a gazdasági eredményekben való érdekeltséget alapvetően a *termelőhelyekre* kell áttenni. Ezzel a termelésben a szerveztlenség (ütemesség) növelését, a munkaerő, a termelőkapacitások, az anyagfelhasználás nagyobb hatékonyságát kívánták elérni. A dolgozók érdekeltsége így szorosan kapcsolódott a termelés napi ütemességéhez, az egyenletesebb napi termékkibocsátáshoz. A termelőegységek a műszaki, a termelés-előkészítő, az anyagellátási és kooperációs szervektől – a termelés mindennapi szükségletei alapján – a szervezettebb és folyamatosabb munka feltételeit kényszerítették ki.

Az egyenletesebb termékkibocsátás megerősítette a vállalat pénzügyi stabilitását is. Ezeken az alapokon lehetővé vált a bér- és munkaerő-gazdálkodás megszilárdulása mellett a termelési ráfordítások pontosabb számbavétele, értékelése, a termelési költségek tervezése, elszámolása, a nagyvállalat egységesebb bizonylati és információs rendszerének és fegyelmének kialakítása, a termelési folyamatok egymástól való elkülönítése és bizonylatolása – elsősorban az alkatrészgégyártás terén (alkatrészgyártás, raktározás, raktárra gégyártás és raktárból való vételezés, ennek bizonylatolása).

A tervezés oldaláról a többlépcsős tervezés és az ún. „öztönzőlevelek” jelentettek újat, amelyekben az alapvető, elérendő célokat és az elérhető anyagi juttatásokat (részesedés) éves viszonylatban megadták. Az elmúlt évek és a jelen év termelési, gazdasági eredményei igazolták e célok realitását, az új formák hatékonyságát.

Az itt közölt adatok jól szemléltetik a budapesti és vidéki termelőegységek egyenletesebb termékkibocsátását, ami a szervezettebb munka-előkészítést, a folyamatosabb munkavégzést tükrözi.

*A termékkibocsátás ütemessége a dekádok éves átlaga alapján
(termelési érték megoszlása százalékban)*

Dekád	1962	1963	1962	1963	1964 első félév összesen
	Budapest		Székesfehérvár		
I.	17,7	14,8	10,8	8,0	18,9
II.	23,7	23,4	27,9	18,2	22,0
III.	58,6	61,8	61,3	73,8	59,1

*Termékkibocsátás ütemessége a dekádok éves átlaga alapján
(darab megoszlása százalékban)*

Dekád	1972	1973	1974 első félév	1972	1973	1974 első félév
	Budapest			Székesfehérvár		
I.	29,1	29,1	28,4		30,3	30,4
II.		33,6	35,8		34,5	33,2
III.		37,3	35,8		35,2	36,4

A dekádértékesítés millió forintban

Év	I.	II.	III.	Osszesen
1973. december	225	301	204	730
1974. január	99	53	416	568

A gyakorlati tapasztalatok alapján megállapítható, hogy a vállalat gazdasági vezetői helyesen ismerték fel az önálló elszámolás vállalaton belüli bevezetésének szükségességét, lehetségesnek vélt formáit. Az eltelt két-három év alatt az önálló elszámolás polgárjogot nyert a vállalatnál. A kapott információk és szerzett tapasztalatok alapján úgy vélem, hogy a vállalaton belül megteremtődtek e rendszer további fejlesztésének lehetőségei. A szubjektív tényezők is kedvezőek e rendszer további kibontakoztatásához. Az interjúkba bevont gazdasági vezetők elismerik az eddigi kísérleteket és eredményeket. A rendszer továbbfejlesztését – bár nem azonos elvi alapon és intenzitással – igénylik és szorgalmazzák.

Többé-kevésbé felismerték azt is, hogy a tervezési, elszámolási és pénzügyi ellenőrzési alapokon és kereteken túl, a rendszert ki kell terjeszteni a vállalat tevékenységének egészére, a műszaki-termelés irányítási, értékesítési területekre is. Vagyis az *egész vállalatra*, a gazdasági szervezet egészére, annak minden tevékenységére (termelés, szolgáltatás) is ki kell alakítani az önálló elszámolás rendszerének megfelelő

szervezeti felépítést, egységes információs, ügyviteli és bizonylati rendszert. Ennek stratégiáját és taktikáját a vállalat legfelső vezetésének, vezetői testületének kell eldöntenie, az önálló elszámolás alapelvei, kritériumai és a vállalati adottságok egyeztetésével. Ezeket figyelembe véve különféle alternatív lehetőségek vezethetnek el a megoldáshoz. Azok az elképzelések, javaslatok, kísérletek, amelyek nem tartalmazzák az önálló elszámolás alapelveit és kritériumait – a rendszer szempontjából – objektíve nem jelentenek valóságos alternatívát. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert az eredmények és sikerek mellett vannak olyan jelenségek, hogy a gazdasági vezetők – éppen a helyi körülményekre, egyes vezetők ellenállására, különféle nehézségekre hivatkozva – túl nagy engedményeket tettek az önálló elszámolás alapelveivel szemben. Pedig az alapelvek, a feltételek biztosítása nélkül az önálló elszámolás rendszere harmonikusan nem funkcionálhat. Az elszámolástechnikai keretből ki kell lépni. A tervezési és elszámolási területekről a rendszert a *termelési* (műszaki-termelési) és *értékesítési* (eredményrealizálás) területekre kell áthelyezni. Ehhez alapvető, szervezeti és szemléleti változások szükségesek. Ez a lépés elkerülhetetlen, ha a jövőben az intenzitást, a hatékonyságot fokozni akarják. Csak a belső tartalékok jobb feltárása, kihasználása lehet a jövőben a nagyobb eredmény forrása. Ezeket a belső tartalékokat – az említett eredmények ellenére is – jól érzékeltetik a különféle veszteségidők, a gépek viszonylag alacsony kihasználása.

A gépek kihasználásának mértéke (M_2)

		1964	1974
		II. negyedév	
Hasznos időalap	= M_2 =	1,2	1,25
Tényleges kihasználás			

Tehát 10 év alatt alig változott.

A veszteségidők alakulása sem mutat lényegesebb változást.

A veszteségidők alakulása (százalékban)

	1963	1964	1973	1974 első félév
Munkástól függő veszteség	11,7	11,5	8,2	11,0
Munkástól független veszteség	3,4	1,9	2,4	2,1
<i>Összesen:</i>	15,1	13,4	10,6	13,1

A rendszer továbbfejlesztésének lehetőségeiről

1. A téma áttekintését, megértését, a cél meghatározását megkönnyítheti, ha kiindulásként a vállalatban belüli önálló elszámolás egységes rendszerét, mint fő- és alrendszerként fogjuk fel. Az első, a *főrendszer* – az önálló elszámolás I. rendszere (ÖNEL-I.) – jelenti a vállalatnak mint egésznek azon termelési, illetve szolgáltatási egységeit, ahol meghatározott vagy konkrétan, műszakilag, technológiailag is elhatárolható valamiféle termékkibocsátás (vagy meghatározott szolgáltatás) történik. Ez jelentheti a jelenlegi tervcímzettek körét (gyáregységek), vagy azokból alakítható ki.

A második – az önálló elszámolás II. rendszere (ÖNEL-II.) – jelentheti ezen gyáregységek – tervcímzettek (vagyis az ÖNEL-I.) – *belső egységeit*, ugyancsak technológiailag, termelésirányítás, elszámolás alapján elkülöníthető üzemeket, műhelyeket, részlegeket.

Helyzetüknél, önállóságuk mértékénél fogva az *ÖNEL-I. főrendszerként*, az *ÖNEL-II. alrendszerként funkcionál*, mégpedig a főrendszerüktől kapott (delegált) önállóság, döntési lehetőségek függvényében. Ezt a delegált önállóságot viszonylag állandó jellegű, *hosszabb távon érvényes keretek, normatívák szabályozzák*. Így a helyi döntésekben való részvétel, a tevékenységben az anyagi érdekelttség ténylegesen megeremthető.

Az önálló elszámolás rendszerében az önállóság („delegált önállóság”) a döntésekben való részvétel és a döntések keret- vagy normatív jellege juthat érvényre. Ezzel a „megvalósításban”, az eredményben való anyagi érdekelttség és ösztönzés lehetőségei alakulnak ki.

2. A jelenlegi vállalati önelszámoló rendszerben 9 egység van. Ezen egységekből célszerű kialakítani először a főrendszert, az ÖNEL-I.-t. A technológiai folyamatok, a termelési tevékenység, a késztermékek (produktumok) kibocsátása (az eredmény realizálása), az önálló elszámolás alapelvei adják meg a kereteket. A jelenlegi felosztás ezeket nem követi eléggé. Célszerű szervezetenként megkülönböztetni az önálló elszámolás követelményeinek megfelelően például az alapvető *termelőegységeket és az alkatrészeket gyártó, kiszolgáló, szolgáltató gyáregységeket*. A két vidéki termelőgyár mellett kialakítani a budapesti gyár egységes szervezetét. Ez jelenleg három termelő alapegységével szerepel (I., II., III. sz. gyáregység) az önálló elszámolás rendszerében. Így a budapesti termelő- (késztermék-kibocsátó) tevékenységet a maga egészében nem tudják tervezni, ösztönözni és mérni. Egységes anyagi felelősséget sem lehet kialakítani, pedig az alaptevékenység kb. 40⁰/₀-át ezek az üzemszettek együtt produkálják. A három üzemszék egy önálló egységbe (budapesti gyár) történő összevonása és kezelése mindenképpen indokolt. A jelenlegi szétaprózottság miatt a központi apparátus – különösen annak műszaki előkészítő, termelést, anyagellátást, munkaerő-gazdálkodást biztosító része – kettős feladatot lát el: egyrészt a budapesti termelőegységek lényegében operatív termelési feladatait (ezzel csökkentik a gyáregységek önállóságát); másrészt – ha marad még erejükből – a nagyvállalat központi feladatait. A feladatokért való felelősség így nem határolódik el eléggé, sőt inkább egybeesődik.

A jelenlegi rendszer a 9 egység között nem tud kellően differenciálni sem, például a vidéki – kb. 4000 fős, a termelés mintegy 40⁰/₀-át produkáló – termelőegység a már említett budapesti üzemszettek (608, 1202, 431 fő), vagy az ezeknél is kisebb szolgáltató jellegű, üzemfenntartó gyáregység között. A központilag kiadott tervezési, elszámoltatási és információs adatok a nagy egységnél nem elegendők, míg a kisebb

egységeknél túl sok adminisztrációt okoznak, az információt szükségtelenül felduzasztják. Ezért a tervcímzettek körét ajánlatos újra átgondolni, számukat csökkenteni.

Lehetséges elképzelések:

A) *Alapvető termékkibocsátó gyáarak:*

1. Nagyvállalat BUDAPESTI GYÁRA.
2. Nagyvállalat VIDÉKI GYÁRA.
3. Nagyvállalat VIDÉKI GYÁRA.

Alkatrészgyártó, kiszolgáló, szolgáltató és kísérleti gyáarak:

4. Szerszámgyár Budapest.
5. Sajtoló és sajtolt alkatrészgyár Budapest.
6. Egyedi és kísérleti gyár Budapest.
7. Budapesti üzemfenntartó gyáregység.

Ezen keretekben alakíthatók ki legtisztábban a *termelő-elszámoló* (nyereséget realizáló) gyáarak. A termelők *alrendszer*eit képezik a termelő, szerelő és kikészítő üzemek, a vidéken kialakult előkészítő, szerelő stb. üzemek.

A gyáarak második csoportja (alkatrészeket, szerszámokat, szolgáltatást stb. végzők) is jól elkülöníthető. Produktumaik (kibocsátásuk) meghatározható és gazdaságilag (terv és pénzügyi szempontból is) mérhető, értékelhető. Tevékenységüket tervezni, a ráfordítások alapján mérni (utókalkuláció) és a termelőgyárakkal és egymással, vagy külsőkkel való kapcsolatban bizonylatolni („számlázni”) lehet.

Az ilyen szervezeti felálláshoz szükséges tervezési bizonylati rendszer (tervezés, pénzügyi elszámolás, értékelés oldaláról) az apparátus egészében vagy részben rendelkezésre áll, illetve rövidebb idő alatt kifejleszthető. Ezen variáns kialakításával erőteljesebbé válik a nagyvállalat *központi* irányításának és apparátusának további elkülönülése az *operatív termeléstől*, ennek irányításától és apparátusától. Ez mind a központi, mind a termelőapparátusban erősíti a tisztánlátást, csökkenti a párhuzamosságok lehetőségét, növeli az anyagi érdekeltiséget és a konkrét felelősséget. Ez jelentős lépés lehet ahhoz is, hogy a vállalatban belül továbbfejlődjön az üzemi demokrácia.

B) Az önálló elszámoló főegységek (ÖNEL-I.) körének kialakításánál alternatíva lehet a budapesti gyár alrendszereként besorolni a budapesti üzemfenntartó gyáregységet, mivel tevékenysége alapvetően a budapesti termelőtelephelyekre összpontosul. Ezzel közelebb kerülne a budapesti termelőegységhez, s közvetlenül érdekelt lenne eredményében. Ugyanakkor nehezíti gazdasági tevékenységének tervezését, elszámolását és értékelését, a többi budapesti gyáregységgel való kapcsolatát, tervezését, elszámolását és értékelését.

Ugyanígy felvetődik az egyedi és kísérleti gyárnak a budapesti gyárba való besorolása alrendszereként. Emellett szólhat egyrészt az, hogy közvetlenebbül kapcsolódik hozzá a kísérlet és kutatás, és érdekeltté válik a termelésben és realizálásban. Másrészt a termelő érdekeltté válik a műszaki fejlesztésben és kísérleti munkában. Felhozható ellene, hogy a kutatásnak, kísérletnek tekintettel kell lenni a vállalat egészére, jövőjére, s azt a vidéki termelőgyáarak számára is biztosítani kell, s ezeket esetleg háttérbe szorítanák a budapesti lokális érdekek. Nehezebbé a tervezés, el-

számolás, értékelés is. A termelés, a kutatás és kísérleti tevékenység elkülönülését ez esetben is biztosítani kellene, a ráfordítások a többi egységet is érintik. Az egyedi jellegű termelés – mint alrendszer – a budapesti gyár önálló elszámolásában elképzelhető és mind műszaki, mind tervezési, termelési, elszámolási szempontból megoldható. Elkülönítése abban az esetben is indokolt, ha egyedi és kísérleti gyárról mint az önálló elszámolás főrendszeréről van szó. Ezen belül ekkor is két alrendszer funkcionál, az egyedi üzem és a kísérleti üzem.

Távlatilag felvetődik az *adatfeldolgozási és ügyvitelszervezési* tevékenység mint önálló elkülönült szolgáltatás bevonása az önálló elszámolás rendszerébe (főrendszer), illetve ilyen irányú továbbfejlesztése. Az itt folyó tevékenység mind eszközeiben, mind a munka tartalmában alapvetően eltér a nagyvállalati, valamint a gyárak operatív jellegű ügyviteli és szervezői tevékenységétől. Ez önmagában jelentős költségtenyező is képvisel. Ha tevékenységét csak mint fizetett szolgáltatást lehet igénybe venni – és ez a főrendszerben levő önálló elszámolási egységek eredményének terhére megy –, már jobban megfontolásra készíti az igénybevevőket, így a hatékonyság kerülhet előtérbe. Ugyanakkor a szolgáltatást adó is rákényszerül, hogy olyan tevékenységet fejtsen ki, ami a partnernél eredményt hoz, mert különben a tevékenységet nem veszik igénybe, munkája veszteséggé (esetleg feleslegessé) válik. Így, az anyagi érdekeltség hatására, a szolgáltatás szakmai elemei is megerősödnek mind emberi, mind technikai oldalról.

3. Az önálló elszámolás elveit erőteljesebben érvényesítve, az ajánlott szervezeti átcsoportosításokat átgondolva, a *tervezésnek* (nemcsak a gazdasági, hanem a műszaki, termelési tervezésnek is), a *pénzügy elszámolásnak és értékelésnek* (kalkulációk) el kell érni, hogy a *főrendszerek a termelés tervezését és elszámolását teljes (gyári) tevékenységre elvégezzék. Az eredmény-elszámolásuk tükrözze az általuk végzett teljes ráfordításokat (gyári önköltség) és egy bizonyos elért nyereséget.* Ez a nyereség lehet normatív vagy általuk tervezett, tehát nem csupán felülről diktált vagy megszabott. Itt az alapvető problémát a belső árak (üzemi, gyári árak) képzése és ezek rendszeres elemzése jelenti. Ezek viszonylagos stabilitását itt és a többi mutatónál azért hangsúlyozom, hogy a tevékenység *tervezhető és hasonlítható* (mérhető) legyen. Ez bizonyos értelemben *bázisszemléletet* jelent, de bármennyire is ismerjük ennek korlátait, minden gazdálkodó szervezet tevékenységét a saját korábbi eredményeihez is kell mérni.

A tervezés többlépcsős rendszerét azzal fejleszthetnék, ha a főrendszerek (gyárak) önálló tervezése erősödne, ha középpontjába még erőteljesebben a *realizált eredmény (nyereség)* kerülne. A maximális eredményre való törekvés hozhat további javulást mind a munkaerő, mind az álló- és forgóeszközök (gépek, anyagok) kihasználásának fokozásában, az ezekkel való gazdálkodás hatékonyságának növelésében. Enélkül a munkaerővel, anyaggal való takarékoság, a gépek kapacitásának magasabb fokú kihasználása, a munka és a termelés-szervezés nem lehet átütő erejű. Itt olyan önállóságról és lehetőségről lenne szó, hogy a gyárak nem csupán „visszaterveznek” a központi célkitűzéseket, hanem az alapvető termelési, gazdasági célok ismeretében a *gazdálkodás* egészét megterveznék, benne az általuk célul tűzött maximális eredménnyel. Ezt a nagyvállalat központja normákkal, keretekkel – akár „től-ig-os” rendszerben is – szabályozni, ösztönözni tudja. Ez döntési lehetőséget jelent a gazdasági-műszaki fejlesztési alapok bővítésére, az adott szervezeten bővített újratermelésére és a bérek, jövedelmek terén az anyagi részesedésre. Ugyanis a vállalaton belüli nyereségelvonás rendszerének biztosítani kell az önálló elszámol-

lási szervezetekben azt az érzést (tudatot), hogy a „nyereséget”, a fejlesztési lehetőségeket maguk termelik meg és nem a központtól kapják. A nyereség egy részét el vonják ugyan tőlük, de – a vállalat egészének érdekeit figyelembe véve – a központ, normatív keretekben ebből visszaad nekik.⁷

A nagyvállalatot (egyesület, trösztöt, anya- és leányvállalatot) úgy is felfoghatjuk, hogy a nagyvállalati politika, nagyvállalati célok érdekében a „központ” az egységeknél realizált többletermék (nyereség) egy részét elvonja, majd fejlesztési céljainak megfelelően normatív keretekben visszajuttatja. Így az egységek egyrészt érdekeltté válnak a nyereség tömegének növelésében, másrészt a visszajuttatott normatívák (keretek) között önállóan dönthetnek fejlesztési célkitűzéseikről. Nem céljuttatást, célberuházást kapnak, hanem fejlesztési, beruházási vagy hitelkereteket és lehetőségeket, s maguk döntenek el, hogy ezeket mire fordítják, a központot csak a hatékony felhasználás érdekli, tételesen nem avatkozik bele ezekben a beruházásokba, fejlesztésekbe.

Ez megköveteli a gyárak gazdasági, tervező, elszámoló apparátusának további erősítését. Ezen túl az önálló elszámolás szemléletét a gazdasági vezetők mellett a gyárak első számú vezetőinek és termelésirányítóinak is teljes mértékben meg kell ismerniük, meg kell érteniük, eszerint kell cselekedniük, célszerű őket erre megfelelő módon (pl. rövid tanfolyam) felkészíteni.

4. A második lépcsőben levő alrendszer (ÖNEL–II.) önálló elszámolási rendszerét a főrendszerek által delegált önállóság és gazdálkodási lehetőség függvényében a főrendszer vezetőivel együtt célszerű továbbfejlesztetni. A rendszerező elvek itt is a főrendszerre érvényes alapelvek lehetnek: a termelés technikai, gazdasági elkülöníthetősége, döntési szintek, tervezhetőség, mérhetőség stb. A termelési, ösztönzési alapsejtek a munkacsoportok, brigádok lehetnek, az egységekre való teljes lebontás nem látszik megvalósíthatónak (pl., hogy a brigádoknak, munkacsoportoknak mit kell elérniük, mit kell teljesíteniük, ezért milyen konkrét anyagi ellenértéket kapnak).

A fő- és alrendszereknek a rendező elvek szerinti új kialakításával feloldódik az az ellentmondásos helyzet, hogy jelenleg a nagyvállalat adminisztratív túlcen-tralizált, hiszen még a szükséges önállóságot sem biztosítja vidéki nagy gyáregységének (ez pl. még mérleget sem készíthet hivatalosan magának), ugyanakkor a budapesti termelés három részre elaprózott, túlzottan decentralizált, szervezetiileg hiányzik az egységes budapesti termelő (termékkibocsátó) főrendszer.

5. Törekedni kell arra, hogy a felajánlások, megajánlások, „túlteljesítések” helyett mind a két rendszerben a *tervszerűség*, a *tervezhetőség* legyen a domináló. A tartalékolás, az alultervezés, a visszatartás minden területen káros. Erre a különféle felajánlások szorgalmazásával, jutalmazásokkal nem célszerű ösztönözni. A reális (tartalékokat is hasznosító) tervezést és eredményt érdemes ösztönözni és minden tervezési szinten ebben anyagi érdekeltséget biztosítani. A tervezés hibái és ezek korrigálásának „jutalmazása” ellentétes az önálló elszámolás rendszerével, a differenciált, anyagi ösztönzéssel (munka szerinti elosztás). Ugyanakkor ezek növelik a spontaneitást; az ad hoc jellegű döntéseket, termelési, anyagellátási, pénzügyi nehézségeket, zavarokat, „kapkodást” okozhatnak.

6. Az önálló elszámolás fejlesztése érdekében a *nyereségérdekeltség rendszerét* kell a termelés, a tervezés, az elszámolás és az elemzés területén tovább finomítani. Ennek hogyanját a fő kérdések eldöntése után lehet az érdekelttekkel együtt kimunkálni. Ez vonatkozik a vállalat egészére érvényes, egységes, integrált – az önálló elszá-

molásnak megfelelő – vállalati információs ügyviteli és bizonylati rendszer kidolgozására is. Ennek komplex terve és megvalósításának ütemezése nélkülözhetetlen feladat. Az önálló elszámolás – miközben megtartja a gazdasági, pénzügyi ellenőrzést – kedvezően hat az önállóbb, rugalmasabb, demokratikusabb, a végzett munka szerinti ösztönzést jobban kifejezésre juttató szervezésre.

Az önálló elszámolás továbbfejlesztése végett egyrészt célszerű megerősíteni a központi közgazdasági, pénzügyi, tervezés, elemzés, ellenőrzés területeit mint funkcionális szervezeteket, másrészt a *főrendszereket* (ÖNEL–I.) megerősíteni üzembgazdászokkal, termelésvezetőkkel, pénzügyi, kalkulációs és jogi emberekkel.

Az ügyviteli és bizonylati rendszernek az elmondottakon túl valami olyan kettősséggel kell bírni, amely megőrzi és biztosítja a főrendszerek (gyárak) és alrendszereik közvetlen érdekelttségét és gyors informálását saját tevékenységükről. De egyben lehetővé teszi a modern, komplex ügyviteltechnikai elvek és rendszerek alkalmazását és ezzel a központi elszámolásokat, ellenőrzést és gazdasági elemzést. A „központ” gyors, naprakész „tisztánlátását”.

Ezek a célkitűzések ma már nem utópiák. Megtalálhatók fejlettebb ipari országok jól szervezett és hatékonyan működő vállalatainál. Érdemes módszereiket tanulmányozni és iparvállalatainknál hasznosítani ez irányú tapasztalataikat.

JEGYZETEK

¹ Lásd *Szabó Béla*: Vezetés – gazdálkodás – érdekelttség. Valóság, 1974. 6. sz.; *Szabó Béla*: Gazdaságirányítás, szabályozás, érdekek. Valóság, 1974. 11. sz.

² Lásd SZK(b)P XII. kongresszusának határozata a szovjet gazdasági reformról. *Lenin* Összes művei. 22. köt. Kossuth Könyvkiadó 1969. 64. old.

³ A többletermék céltételezése és egy része feletti rendelkezés – a modern árutermelés viszonyai között, a szocializmusban is – minden gazdasági tevékenység (vállalkozás) alapvető érdeke. A mai társadalmi, gazdasági viszonyok között „tisztán”, teljességében sehol nem valósul meg: sem a vállalatoknál, sem a területi önkormányzatoknál. De nélkülözhetetlen, mint a cselekvést alapvetően motíváló, az önállóság (gazdálkodás) lehetőségét fenntartó gazdasági kategória.

⁴ Az állami tulajdon, az állami vállalat értelmezése körül az utóbbi években sok vita volt, melynek során úgy látszott, hogy a vállalatok, szövetkezetek tényleges helyükre kerültek. Tisztázódott például az, hogy az állami vállalat nem azonos az állammal. Ezért nem léphet fel államként sem az állampolgárokkal, sem más vállalkozásokkal szemben. Az állami vállalat állami tulajdonnal gazdálkodó, önálló jogi személy, önálló vállalkozás.

⁵ Az autokratikus és kollegális vezetési stílus lényege a szakirodalomban közismert. A kérdésnek az önálló elszámolással való összefüggésére a „Valóság” 1974. 6. számában megjelent „Vezetés – gazdálkodás – érdekelttség” című írásomban kitérek.

⁶ Gyári önköltségen a közvetlen termelési költségeket, plusz üzemi általános költséget, plusz gyári általános költségeket értek. (Az ún. „üzeminel” többet.)

⁷ Az állami beavatkozás, a szabályozás, a gazdaságpolitika kapcsán az állam a nyereség jelentős részét progresszív adópolitikával elvonja, majd az állami költségvetésen és hiteleken keresztül preferált céljaira, az ágazatok és a területek fejlesztésére visszajuttatja. Az ágazatok és a területek (önkormányzatok) a mai követelmények között (pl. a termelés szerkezetének megváltoztatása, modernizálása, rekonstrukciók, a lakosság kommunális ellátásai: oktatás-, egészség-, lakásügy stb.) olyan nagy feladatok elvégzésére kényszerülnek, amit ma már helyi erőből, saját forrásból nem tudnak megoldani. Ezért szükségessé válik az állami, közigazgatási beavatkozás, a megtermelt javak (nyereség) egy részének elvonása és újraelosztása (visszaadása). Ezt a módszert követheti a nagyvállalat is a vázolt fő- és alrendszerei felé.

TÁJÉKOZÓDÁS

A tudományos-technikai forradalom és a két rendszer versenye című konferenciáról

Prágában 1975. október 29–30-án a *Béke és Szocializmus* folyóirat szerkesztősége nemzetközi tudományos szimpóziumot rendezett a fenti témakörben. Az eszmecszerén részt vettek Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, a Német Demokratikus Köztársaság, Románia, Szovjetunió kommunista és munkáspártjainak küldöttei, a tudományos intézetek és egyetemi tanzsékek e témával foglalkozó szakemberei. A tanácskozáson részt vettek a *Béke és Szocializmus* folyóirat szerkesztőségének állandó képviselői is.

A szimpózium munkája előrelépést jelentett – így értékelték a zárzóban és a résztvevők beszélgetéseikben egyaránt – a tudományos-technikai forradalom témakörében több eddigi eszmecszeréhez képest. Különösen érdeme, hogy a kérdések és a vita nagyon konkrétan kapcsolódott a szocializmus építésének, valamint a két rendszer versenyének a tudományos-technikai forradalommal kap-

csolatos valóságos és gyakorlati kérdéseibe. Főleg a következő három kérdés-komplexum váltotta ki a legnagyobb érdeklődést:

– a tudományos-technikai forradalom kifejlődésének konkrét menete, üteme és belső ellentmondásai; kísérletek a folyamat periodizálására;

– a tudományos-technikai forradalom szocialista megvalósításának konkrét problémái és feladatai, mint például az arányos és harmonikus fejlődés biztosítása;

– a tudományos-technikai fejlődés területén folyó békés verseny kölcsönös előnyeinek a kérdése a két rendszerre nézve, a verseny konkrét állása és perspektívái.

A magyar résztvevők – Ágoston László, Halay Tibor, Lipkovic Károly – felszólalásait az alábbiakban közöljük.

A szimpózium teljes anyagát a *Béke és Szocializmus* c. folyóirat ismertetni fogja.

A tudományos-technikai forradalom kibontakozása Magyarországon

A Magyar Szocialista Munkáspárt küldöttsége nevében nagyon köszönjük a meghívást, s úgy véljük, hogy politikai, tudományos és gyakorlati szempontból egyaránt nagy horderejű kérdésről van szó.

Az MSZMP XI. kongresszusa a párt programnyilatkozatában felvázolta a következő 15–20 éves időszak – a fejlett szocialista társadalom felépítésének – feladatait, mely hazánkban összekapcsolódik a tudományos-technikai forradalom kibontakoztatásával.

A felszólalásban csak néhány legfontosabbnak ítélt területét érintjük e folyamat hazánkban történő konkrét megvalósulásának.

1. A népgazdaság fejlődési irányai és a tudományos-technikai forradalom előfeltételei

A termelőerőknek a fejlett szocialista társadalom megkövetelte színvonala – a tervezett periódus alatt – reálisan létrehozható abból a gazdasági-technikai színvonalból kiindulva, ahová hazánk eljutott. Nemzeti jövedelmünk a felszabadulás előttinek közel ötszörösére, az ipari termelés több mint tízszeresére, a munka termelékenysége pedig négyszeresére növekedett. A mezőgazdaság pedig – fele-

annyi munkaerővel – 60%-kal több terméket ad; több alapvető termékben megduplázódott az 1 hektárra eső termés hozam, a döntő munkafolyamatok jelentős részében teret hódított a gépesítettség.¹

A következő 15–20 év fejlődése során – a tudományos-technikai forradalom kibontakozását felhasználva, a fejlett szocialista társadalom anyagi-technikai bázisát megteremtve – hazánk a világ gazdaságilag fejlett országai sorába emelkedik. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem a jelenleginek 2–2,5-szörösére, az ipari, valamint az építőipari termelés 2,5–3-szorosára, a mezőgazdaságban pedig 1,5–2-szeresére fog növekedni.

A tudományos-technikai forradalom kibontakozása szorosan kapcsolódik a korszerű, optimális gazdasági szerkezet követelményeihez is. Az ipar leghatékonyabb ágazatait és termékcsoportjait kell továbbra is dinamikusabban fejleszteni, a mezőgazdaság lehetőségeit a legjobban kihasználni. Népgazdaságunk ágazati szerkezte lényegében a fejlett típusú gazdaság irányába fejlődött, viszont a termékszerkezet (a termékek korszerűsége) messze elmarad a követelményektől. Országunk méreteit, nyersanyag-adottságait tekintve különösen fontos szerepe van annak, hogy fejlesszük részvételünket a nemzetközi munkamegosztásban, számunkra tehát létfontosságú az együtt-

működés, a KGST keretében a szocialista gazdasági integrációt szolgáló komplex program végrehajtása.

A magyar népgazdaság mai és távlati fejlesztésének középpontjában a hatékonyság kérdése áll. Ennek pedig egyik kulcskérdése a beruházási tevékenység. Egyrészt azért, mert konkrétan összefügg a tudományos-technikai forradalom megkövetelte műszaki haladás biztosításával. Másrészt pedig sok problémát is kell a beruházások területén még megoldanunk: csökkenteni az eszközök szétaprózott felhasználását, megakadályozni a túlzott igények érvényesítését, javítani a tervezést és műszaki előkészítést, növelni a szervezettséget, csökkenteni a kivitelezési időt, biztosítani a költségek szintjét, megoldani a nagy értékű termelőberendezések jobb kihasználását. Ennek ellenére eddigi beruházásaink megteremtik a továbbfejlődés szilárd bázisát: az elmúlt 25 évben a nemzeti jövedelem 23⁰/₀-át felhalmozásra fordítottuk és 1200 milliárd forintot beruháztunk.

A tudományos-technikai forradalom kibontakoztatása szempontjából is figyelembe kell vennünk, hogy az utóbbi egy-két évben lényegesen megváltoztak a világgazdaság folyamatai. Márpedig országunk adottságai olyanok, hogy az export nagysága megközelíti a nemzeti jövedelem 50⁰/₀-át, vagyis ezek nagymértékben érintenek bennünket. A világpiaccon ugrásszerűen emelkedett az energia-hordozók, a nyers- és alapanyagok ára, a késztermékek árának emelkedése viszont ezt csak kismértékben ellensúlyozta. Ennek következtében külkereskedelmi mérlegünk az elmúlt időben romlott, népgazdaságunkat jelentékeny veszteségek érték. A számunkra kedvezőtlen változások hatására és annak ellensúlyozására hosszabb távon is valószínűleg számolnunk kell. Szocialista tervgazdaságunk és együttműködésünk a szocialista országokkal, különösen a Szovjetunióval, valamint népgazdaságunk hatékonysági

problémáinak megoldása – éppen a tudományos-technikai forradalom alapján – lehetővé teszi, hogy lényegében kivédjük ezek hatását, de feltétlenül nagyobb figyelmet szükséges fordítanunk a világgazdaságban lejátszódó folyamatokra. Különben éppen a szocialista gazdaság fölényét, a tudományos-technikai forradalom kiteljesedése akadálytalanságát bizonyítja az is, hogy dekonjunkturális tényezők nem akadályozhatják meg tervszerű és dinamikus fejlesztési céljaink megvalósítását.

2. A munkaerőhelyzetre gyakorolt hatások és a munkaerőhelyzet várható fejlődési irányai

A tudományos-technikai fejlődés közvetlenül hat a munkaerő ágazati, szakmai, képzettségi és nemek szerinti megoszlására. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés elsődlegesen befolyásolja ugyancsak és nem lehet e jelenségek hatásait egymástól elszigetelten vizsgálni.

Magyarországon a szocializmus építésének kezdete óta a munkaerő területén minőségi változás történt. 1949 januárjában a keresők közel 55⁰/₀-a a mezőgazdaságban dolgozott, az ipari-építőipari ágazatban foglalkoztatottak aránya viszont alig haladta meg a 20⁰/₀-ot. Ezek az arányok teljesen megfordultak: a keresőknek már csak 23⁰/₀-a dolgozik a mezőgazdaságban és több mint 44⁰/₀-a az ipar és építőipar területén tevékenykedik. Mindezzel párhuzamosan minőségi változás következett be a dolgozók képzettségében is. 1949-ben csak 21,6⁰/₀-uknak volt nyolcosztályos általános iskolai vagy ennél magasabb végzettsége, míg ma 67,3⁰/₀-uknak. A fiatalabb korosztályoknál ez az arány már 85–90⁰/₀. Az említett időszakban a közép- és felsőfokú végzettségű dolgozók száma és aránya is megsokszorozódott – a közép-

iskolai végzettséggel rendelkezők aránya 4,3⁰/₀-ról 15,9⁰/₀-ra, a felsőfokú végzettségüké pedig 1,9⁰/₀-ról 5,8⁰/₀-ra emelkedett. Jelentősen módosult a fizikai-szellemi dolgozók aránya is: 1949-ben ez a mutató még 90:10 volt, 1973-ban viszont már 72:28. A fizikai dolgozóknak is mind általános, mind szakképzettsége jelentősen emelkedett, különösen gyors ütemben nőtt a szakmunkások száma és aránya. A végbement változások és a fejlődési tendenciák alapján állíthatjuk, hogy ez – az egyik legfőbb vonatkozásban – a tudományos-technikai forradalom kibontakozása irányában alakul.

Hazánk munkaerőhelyzetében, jelentős eredményei mellett, azonban lényeges ellentmondások is találhatóak, melyekkel – minthogy ezek a tudományos-technikai forradalom követelményei érvényesülését nehezítik – számolni kell. Így például nem tartjuk megfelelőnek a munka- és üzemszervezés színvonalát, a munka gépesítettségi fokát, s hogy viszonylag sok dolgozót – mintegy 20⁰/₀-ukat – a szállító-rakodó tevékenység területén foglalkoztatnak. Korábbi demográfiai okok miatt az ország munkaerőforrásának növekedésére az előttünk álló 15 év alatt nem lehet számítani, és a keresők számát a nem dolgozók fokozott bevonásával is csak igen korlátozott mértékben lehet tovább emelni. Ez a munkaerőhelyzet mint speciális hajtóerő igényli a tudományos-technikai forradalom kibontakozását a magyar népgazdaságban.

Az előttünk álló másfél-két évtizedben a munkaerő-struktúra a fejlett szocialista gazdaságnak megfelelő irányban fejlődik tovább. Még akkor is, ha a tervezés bizonyos nehézségeket okoz. A fizikai-szellemi keresők aránya tovább módosul a szellemi dolgozók javára. A fizikai keresők száma várhatóan abszolút mértékben is csökken, közöttük azonban nő a szakmunkások száma és

aránya, elsődlegesen a képzetlen munkások rovására. Az ágazati struktúra terén is további jelentős változásokra kell számítanunk. 1990-re a mezőgazdasági keresők aránya előreláthatóan az összes keresők 10–12⁰/₀-ára csökken. Az iparban és építőiparban dolgozók száma már csak mérsékelten emelkedik, s e területen a termelésnövekedést szinte teljes egészében a termelékenység-növekedéssel kell megoldani. Bővülni fog viszont az úgynevezett harmadlagos (tercier) ágazatokban foglalkoztatottak száma és aránya.

3. A tudományos kutatómunka szerepének jelentős növekedése

Magyarországon 130 főhivatású kutatóintézet működik, s több mint 1300 kutatóhelyen folytatnak kutató-fejlesztő tevékenységet. A kutatóhelyeken foglalkoztatottak száma meghaladja a 80 000-t. Ez a népgazdaságban foglalkoztatottak létszámának körülbelül 1,6⁰/₀-a. A kutatóhelyeken dolgozók 41⁰/₀-a tudományos kutató.

A kutatóbázison belül – a kutatói létszamarányokat tekintve – megfelelő struktúra alakult ki: a legnagyobb arányban részesednek a műszaki tudományok (48,7⁰/₀), ezt követik a társadalomtudományok (10,7⁰/₀) és az agrártudományok (8,1⁰/₀).

1974-ben a tudományos kutatásokat és fejlesztést szolgáló költségvetési kiadásokra a nemzeti jövedelem 3,2⁰/₀-át használtuk fel. Az ilyen célra fordított összegek növekedése meghaladta a nemzeti jövedelem növekedési ütemét.

Tisztában vagyunk azzal, hogy – a tudományos-technikai forradalom követelményeihez, s egyes országok lehetőségeihez képest – a mi anyagi feltételeink korlátozottak; és kis ország lévén, e ráfordítások abszolút mennyisége is a kutatás-fejlesztés rendkívüli „tőke”-igé-

nyességéhez viszonyítva nem nagy. De olyan tudományfejlesztési koncepciót alakítottunk ki és próbáljuk a gyakorlatban is érvényre juttatni, amely számol ezekkel a feltételekkel, s oda összpontosítja anyagi és szellemi erőinket, ahol azok a leghatékonyabban elégíthetik ki a társadalmi igényeket. A magyar tudományos bázist mi elsősorban arra tartjuk alkalmasnak, hogy figyelemmel kíséresse a nemzetközi haladást és elősegítse a külföldön elért eredmények hazai adaptálását; valamint néhány, jól körülhatárolt területen világszínvonalon álló, új tudományos eredményeket hozzon létre.

Az ilyen, a hatékonyságra irányuló és szelektív tudománypolitika fejeződött ki a kormány által elfogadott hosszú távú országos kutatási tervünkben is. Az országos tervben szereplő témák jelentős része a KGST komplex-programjához is illeszkedik.

Mínt hogy hazai kutatóbázisunkat – extenzív értelemben – kiépültek tekinthetjük, kidolgozott fejlesztési koncepciónk alkalmas annak intenzifikálására – melynek következetes érvényre juttatására törekszünk –, ezért mondhatjuk, hogy e tekintetben a tudományos-technikai forradalom kibontakoztatásához a legfőbb feltételekkel rendelkezünk. Ugyanakkor több vonatkozásban tudományos hálózatunk, a kutatómunka „termelékenységése” még elmarad társadalmi-népgazdasági igényeinktől; még ma nem elégítő a kutatás koncentrálttsága, a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazása, a tudomány és a termelés kapcsolata; a tudomány határfoka nincs mindig arányban a ráfordítások és a hazai kutatóbázis adta lehetőségekkel stb.

A tudományos-technikai forradalom megvalósulása a szocialista társadalomban szorosan összefügg a tudomány és politika kölcsönhatásával is.² Nem véletlen, hogy a társadalomtervezéssel kapcsolatban – a teoretikus viták és a gya-

korlati igények megfogalmazásai során – mindinkább exponálódnak olyan kérdések, mint a politika és szakszerűség összefüggésének, a politika és a szakmai elemek szerepének a vizsgálata a döntési mechanizmusban stb.

A politika és tudomány viszonyának alapkérdéseiről az elvi álláspontokat tisztázottnak véljük. Szocialista társadalomban a marxista-leninista párt politikájának és a tudománynak a kapcsolatát alapvetően egységük, kölcsönhatásuk jellemzi, melynek oka az alapok-célok-érdekek végső egybeesésében található. Ez azonban nem jelent valamiféle automatikus, abszolutizált, mindenkori harmóniát. Funkcióik eltéréseiből különbségek, ellentmondások is fakadhatnak, melyek azonban szocialista feltételek között társadalmi konfliktus nélkül feloldhatók.

Ami a politika és tudomány kölcsönös kapcsolata megvalósulási mechanizmusát, vagyis a politika tudományos megalapozottsága problematikáját jelenti, az három síkban közelíthető meg:

a) Az első sík a hosszú távú politikai célok tudományos megalapozása. Mínt hogy ez a hosszú távú fejlődési tendenciák elemzését jelenti, a stratégiához kapcsolódik, s szükségszerűen történelmi szemléletű: respektív értelemben is, mint a politikai-társadalmi tapasztalatok általánosítása, s prognosztikusan is, mint a tudomány által feltárható fejlődési-fejlesztési tendenciák.

b) A második sík a közép- és rövidebb távú politikai célok tudományos megalapozása. Az ilyen döntések a tudománnyal szemben legalább két igényt támasztanak. Egyrészt az ismeretek adott szintje és a konkrét elemzések-kutatások alapján az adott időmetszetben érvényes tendenciák felvázolását, a kiindulópontokra vonatkozó lehetséges alternatívák és reális variánsok kimunkálását, az adott történelmi-politikai szituációban alkalmas megoldásnak vélt

javaslatokat. Másrészt a tudományok valóságfeltáró funkciója alapján az információszolgáltatást, mely a politikai döntések számára a társadalomban zajló komplex folyamatokat (például mobilitást), a valóságos mozgásokat (például ércdckviszonyokat) képes társadalmi háttérként megvilágítani. Nem kell külön bizonyítanunk, hogy milyen jelentős szerepük van a tudományoknak a politika ama lenini alap gondolata érvényesülésében, ami „a konkrét helyzet konkrét elemzése” követelményeként foglalható össze.

c) Végül harmadik sík a politikai célok realizálása cszközveinek és az ügynevezett visszacsatolásoknak tudományos megalapozása. Mindenekelőtt azokat a konkrét megoldási módozatokat, intézkedéseket, döntéseket és létrehozott mechanizmusokat értjük ezen, melyek a politikai célok gyakorlati megvalósítását szolgálják. Ide tartozik a döntések tényleges társadalmi eredményeinek, hatékonyságuknak és az általuk kiváltott konkrét hatásoknak az elemzése is. És e típusba sorolhatók azok a döntések is, melyek magának a tudománynak a feltételeit biztosítják.

Az elmondottak megerősítik, hogy a szocializmusban a politika és tudomány szerves kapcsolata és annak realizálódása egyrészt rendkívüli gyakorlati jelentőséggel bír a társadalomvezetés tudatosságának fokozása végett, másrészt e viszonyban is jól kifejeződnek a szocialista társadalom előnyei, főlénye a kapitalizmussal szemben, így a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának egyik döntő emelője.

Következtetések

A tudományos-technikai forradalmat e felszólalásban elsősorban nem általános kérdésfeltevéseiben, nemcsak kiváltott vagy várható tendenciáiban és ha-

tásaiban, hanem a mai magyar körülmények között kibontakozó konkrét folyamataiban próbáltuk bemutatni. Ez is megerősíti, hogy a fejlett szocialista társadalmat építő országok számára a tudományos-technikai forradalom nem egyszerűen lehetőség és nemcsak a szükség szerű jövő, hanem a jelenlegi gyakorlat is.

Magyarország azonban még csak kezdetén van a tudományos-technikai forradalom kibontakoztatásának. A termelőerők fejlesztésére vonatkozó terveink (az ötödik ötéves terv, a népgazdaság hosszú távú fejlesztési irányai) e folyamattal számolnak, illetve éppen a szocialista úton elért eredményeink, a tervgazdaság lehetővé teszi, hogy hatékonyabban érvényre jusson. A társadalmi folyamatokban is már érződik hatása (a munka jellegében, az osztályok-rétegek jellemzőiben). Találkozunk már negatív melléktermékeivel is (például környezetszennyeződés). Megtervezett programjainkban figyelembe vesszük követelményeit és kihatásait (oktatási rendszer, közművelődés, lakáspolitikai). Ugyanakkor helytelen lenne eltúlozni mai szerepét és érvényesülési körét, s reálisan azt is számításba kell venni, hogy mintegy 10–20 esztendő – egyes vélemények szerint még több – szükséges a teljesebb körű kibontakoztatáshoz, hatásai megvalósulásához.

A szocialista fejlődés során szerzett tapasztalataink a két rendszer és a tudományos-technikai forradalom viszonyára vonatkozóan a következőket erősítik meg:

– A kapitalizmus néhány legfejlettebb országában igen jelentős tudományos és technikai eredmények születnek, s gyakran a termelés üzemi szervezethez, műszaki színvonalához, méreteihez, a termékek minőségéhez korszerű, magas színvonalú. Ezt lényegében a konkrét történelmi fejlődés során szerzett korábbi gazdasági előnyük teszi lehetővé. A ma végbemenő

tudományos-technikai fejlődés eredményei azonban nem a tökéletes társadalmi-gazdasági rendszer megszilárdulásának jelzői, hanem az a keret, melyben létezéséhez és fejlődéséhez – kiéleződött ellentmondásai között – mozgásteret talál. A kapitalizmusban objektív akadályai vannak annak, hogy a tudományos és technikai haladás eredményeit az egész társadalom érdekében hasznosítsák és a magas műszaki, technikai fejlettség az életszínvonal tömeges növelését szolgálja.

– A szocialista társadalom lényegét meghatározó viszonyok – a hatalom, a tulajdon, a tervszerűség stb. – kedvezőbb feltételeket biztosítanak: nincsenek objektív akadályai annak, hogy a tudomány és a technika fejlődésének eredményeit a társadalom egészének előrehaladása, a népgazdaság gyors ütemű fejlődése, a dolgozók életszínvonalának tömeges és rendszeres emelése érdekében használják fel, sőt a szocializmus-kommunizmus felépítésének objektív szükségszerűsége a tudományos-technikai forradalom kibontakoztatása. Természetesen ennek a folyamatnak a szocializmus viszonyai közt is vannak nehézségei, akadályai, ellentmondásai – például az a tény, hogy hazánkban az „első ipari forradalom” végrehajtásának szükségessége és a tudomá-

nyos-technikai forradalom kibontakoztatása összefonódva jelentkezett, továbbá vannak szubjektív akadályai is a szemléletmódban, a munkához való viszonyban, az irányítási rendszer problémáiban stb. Ezek azonban nem a társadalom lényegéből fakadóak, nem antagonisztikusak, ezért a társadalomvezetés során tudatos tővékenységgel feloldhatók.

Azt a célt, hogy mit szolgál a tudományos-technikai forradalom a szocializmusban, szemléletesen megfogalmazta Kádár János elvtárs a szovjet rádió és televízióknak adott nyilatkozatában:

„... a fejlett szocialista társadalom magasabb szintű, a jelenlegit meghaladó, szilárd gazdasági alapot, magasabb életszínvonalat, szélesebb körű, általánosabb és magasabb tudást, képzettséget, műveltséget jelent . . . , . . . olyan társadalom lesz, amely az egyenlőségnek új fogalmát fogja magával hozni, azaz minden embernek egyenlő feltételei lesznek a boldoguláshoz, amely majd az ember tiszteltét és méltóságát hozza magával, ahol nyoma sem lesz az emberek megalázásának. Olyan társadalom lesz, amely meg fogja hozni az osztályok közeledését, a fizikai és a szellemi munka közötti lényeges különbségek megszüntetését és az egyéniség szabad kibontakozását is.”³

JEGYZETEK

¹ A felszólalásban idézett adatok forrásai: az MSZMP XI. kongresszusának dokumentumai; Pártélet, 1975. 3. szám; Figyelő, 1975./14. szám.

² A kérdésnek ma már elég jelentős irodalma

van; az itt szereplő csoportosítás támaszkodik erre.

³ Kádár János: A fejlett szocialista társadalom építésének útján. Budapest, 1975. Kossuth Könyvkiadó, 177–178. oldal.

A tudományos-technikai forradalom és a szocializmus egyesítésének történelmi folyamata a két rendszer versenyének feltételei között

A két ellentétes társadalmi rendszer viszonyában – a szocializmus növekvő erőfölénye és a kapitalizmus általános válságának elmélyülése következtében – az utóbbi években olyan fázis kezdődött meg és bontakozik ki, amely sok tekintetben újszerű vonásokkal rendelkezik az előzőekhez képest. Ez a fázis elsősorban azzal jellemezhető, hogy fordulat bontakozik ki a nemzetközi enyhülésben; a szocializmus nemzetközi pozíciói oly mértékben megerősödtek, hogy hosszantartóan biztosítható a két rendszer békés együttélése; a nemzetközi osztályharc fő formájává a békés együttműködés és békés verseny válik az élet különböző területein, amelyek közül jelentőségében kiemelkedik a gazdasági harc.

Napjainkban sem a szocialista, sem a tőkés világrendszer helyzetét, sem a nemzetközi osztályharc feladatait és perspektíváit nem lehetséges annak a fordulatnak a figyelembevételével helyesen meghatározni, amely a második világháború éveitől a társadalmi termelőerők rendszerében az iparilag fejlett országokban világszerte kifejlődésben van, és amely fordulatot a marxista irodalom általában a „tudományos-technikai forradalom” terminológiával illet.

Megsértenénk a társadalmi termelőerők és meghatározó szerepükről szóló marxista-leninista tételket, ha nem is-

mernénk el a termelőerők, illetve az emberi civilizáció minőségi ugrásainak forradalmasító jelentőségét, amelyek a társadalmi formációk váltásának végső soron a legmélyebb alapját képezik. A tudományos-technikai forradalom is sajátos forradalmasító faktorként lép fel, amely teljes kifejlődésével a társadalmi termelőerők olyan új típusát eredményezi, amely összeférhetetlen a tőkés formával, amelyet „nem lehet többé idegen többletmunka elsajátításához béklyózni, hanem magának a munkástömegnek kell elsajátítania a maga többletmunkáját”.¹ Ezen a fokon a termelő „szabad egyéniségként” lép fel, „amely az egyének egyetemes fejlődésére és közösségi, társadalmi termelőkénségük mint társadalmi képességük alárendelésére alapozódik”,² azaz a kommunista társadalmat feltételezi.

A tudományos-technikai forradalom mai empirikus valóságában lényegesen gazdagabban, bonyolultabb formákban és irányokban, más társadalmi-történelmi körülmények között bontakozik ki, mint ahogy az több mint száz esztendővel ezelőtt látható volt. A marxista-leninista elmélet alkotó továbbfejlesztésének nagy eredménye az, hogy a tudomány és a technika az utóbbi évtizedekben jelentkező újszerű fejlődési tendenciáiban, a társadalmi termelőerők új elemeiben

és kapcsolataiban felismerte a termelőerők minőségi változásának azokat az előjeleit, amelyek Marx meglátásait reprezentálják, és azokat a mai kor szélesebb történelmi összefüggéseibe helyezte.

A mai tények és összefüggések alátámasztják azt a marxi igazságot, hogy a tudományos-technikai forradalom kifejtett formája végeredményben a kommunista társadalommal kapcsolódik össze, annak termelőerői bázisát képezi. Az is kétségtelenné vált azonban, hogy e forradalom teljes kifejlődése hosszan tartó társadalmi-történelmi folyamat, amely különböző fejlődési fázisokra tagolódik, és amely sajátos kölcsönhatásba lép a társadalmi rendszerekkel és korunk alapvető folyamataival.

A mai helyzet egyik specifikuma, hogy a tudományos-technikai forradalom olyan körülmények között „robban be” a világba, amikor a szocializmus erőinek folytonosan növekvő fölénye mellett a két ellentétes világrendszer léte és harca jellemző, és más-más okokból, eltérő társadalmi céllal és következményekkel vívmányai mind a szocialista, mind a tőkés viszonyok között alkalmazásra kerülnek.

A szocialista ösztársadalmi fejlődésnek, illetve közelebbről a termelőerők fejlődésének eddig elért eredményei és a további társadalmi haladás követelményei a tudományos-technikai forradalom és a szocializmus egyesítését már napjainkban is gyakorlatilag aktuálissá teszik. A Szovjetunió és nyomában az európai szocialista országok többsége különböző időpontokban messze túljutott a termelőerők viszonylag alacsony örökölt kiindulópontján, és a vele kapcsolatos negatív vonások fokozatosan elvesztik meghatározó szerepüket. Hol vannak már azok az idők, amikor Spengler arról írhatott, és írása széles polgári körökben hitelre is találhatott: „a színesek, és az oroszok mindig ide számítottak”, csak a „fausti”, azaz a nyugati technika „utánzására” képesek.³

A szocialista országok többsége termelőerők fejlesztésének minőségileg új szakaszába lépett. A szocializmus eddigi építése során hatalmas ipart és technikailag jól felszerelt népgazdaságot teremtettek. Az utóbbi időkben mind szorosabb kapcsolatba kerültek a tudományos-technikai forradalom nemzetközi áramlataival, és a továbbiakban ezek válnak fokozatosan meghatározókká. A tudomány és a technika számos élenjáró és létfontosságú területén, mint például – elsősorban a Szovjetunió – a nukleáris- és rakétatechnikában, az űrhajózásban stb. elérték, sőt túlhaladták az iparilag legfejlettebb tőkésországokat.

Az iparilag fejlett tőkésországokban – a tőkés gazdasági érdekek ösztönzésére – szintén kibontakozik a tudományos-technikai forradalom, sőt – viszonylag magas fokú technikai fejlettségük miatt – ezekben az országokban jelentkezett elsőként. A tőkésországok – bár éleződnek belső antagonizmusaik és erősödnek az általános válság jelei – továbbra is jelentős eredményeket érhetnek el a tudomány és a technika fejlesztésében, a munka termelékenységének az emelésében, és egészében véve e téren még előnyvel rendelkeznek a szocialista országok közösségével szemben.

Ezek között a történelmi körülmények között a tudományos-technikai forradalom nemcsak a szocialista-kommunista társadalom további építésének, hanem egyben a szocialista világforradalmi folyamatnak is törvényszerű összetevője, amely – mint a kommunista és munkáspártok 1969. évi nemzetközi tanácskozásának határozata kimondja – „a kapitalizmus és a szocializmus történelmi versenyének egyik fő területévé vált”.⁴

Hogy a tudományos-technikai forradalom a két rendszer harcában és történelmi perspektíváiban meghatározó tényezővé vált, jól kifejeződik a nemzetközi ideológiai harc jelenségeiben. Amíg a tudomány, a technika és a gazdasági kap-

csolatok terén növekednek a békés együttműködés és verseny kilátásai, addig a tudományos-technikai forradalom és a szocializmus, illetve a kapitalizmus viszonyának a kérdései körül a marxista és a burzsoá világnézet között a legélesebb harc folyik. A különböző burzsoá és revizionista áramlatok azt a történelmietlen, technicista szemléletet sugallják, mintha a mai tudományból és technikából olyan neutrális változások és konvergencia-tendenciák indukálódnának és gyűrűznének tova, amelyek az emberiséget túlmenelik az osztályharc történelmi keretein, megkérdőjelezzik a marxizmus-leninizmus sarkalatos tételeit, a munkásmozgalom kiforrott tapasztalatait, korunk alapvető lényegének átértékelését és újrafogalmazását teszik szükségessé.

A burzsoá ideológia és a revizionizmus azonban hamisan értelmezi a tudományos-technikai forradalom társadalmi-történelmi tartalmát és szerepét, hamisan szubordinálja korunk fő folyamatait. E forradalom nem változtatja meg korunk alapvető lényegét, nem kívánja meg újrafogalmazását. Az továbbra is a kapitalizmusból a szocializmusba való világméretű forradalmi átmenet. Sőt, ezt a helyes marxista-leninista értékelést a tudományos-technikai forradalom új oldaláról igazolja és gazdagítja, miközben sajátos kölcsönhatásba lép a világforradalmi folyamattal és új vonásokat visz abba.

A tudományos-technikai forradalom hatása a világforradalmi folyamatra elmentmondásos. Hatása ugyanis általában nem direkt módon, hanem az adott társadalmi rendszer viszonyain keresztül érvényesül. A tudományos-technikai forradalom – mint társadalmi részfolyamat – társadalmi tartalmában, céljaiban, funkcióiban és következményeiben alárendelődik a szocializmus, illetve a kapitalizmus uralkodó érdekeinek és értékeinek. Folyamatosan mindjobban kirajzolódik a tudományos-technikai forradalom reali-

zálásának egymástól gyökeresen eltérő szocialista és tőkés típusa.

A szocialista és a tőkés alternatíva elmentmondásosága mind plasztikusabban mutatkozik meg a tudomány és a technika fejlesztésének indítékaiban és prioritásaiban. A tudományos-technikai forradalom vívmányai a monopolburzsoázia kezében a munkásosztály elleni harc eszközei, annak az átfogó stratégiának a részei, amely a tőkés rendszer létének a meghosszabbítására, a tömegek forradalmiságának a leszerelésére, valamint a szocialista rendszer elleni gazdasági, politikai és ideológiai harc fokozására irányul. A szocializmusban a tudományos-technikai forradalom kifejlesztése és vívmányainak alkalmazása nem szűk, partikuláris érdekek, hanem a társadalom minden tagja igazi érdekei szerint, a reális egyéni és kollektív szükségletek mind magasabb fokú, racionális és humánus kielégítése és mindenoldalú gazdagítása érdekében történik.

Az új típusú termelőerők azonban, ha már egyszer életre keltek, túlmutatnak a szűk tőkés érdekeken és közvetlen célon, s új típusuknak megfelelő újszerű társadalmi kezelésüket igénylik. Ezek a termelőerők a társadalmisítás minőségileg magasabb fokát képviselik, a „társadalmi agy általános termelőerő”,⁵ tudományos termelőerők. Ezen a fokon a tudomány tárgyiasult formái nem állíthatók szembe a termelő egyénnel, illetve tömegekkel, és – mint már hivatkoztunk rá –, a szabad egyéniség, az egyetemes emberi termelőerők képezik a társadalmi gazdagság alappillértét. Amilyen mértékben a modern tudományos-technikai vívmányok bekerülnek a társadalom reális életfolyamatába, olyan mértékben vetődnek fel azok az objektív követelmények és tendenciák, amelyek olyan fejlettebb típusú társadalom megvalósítása irányába mutatnak, amely biztosítani képes az egyének kizsákmányolás és elnyomás nélküli, szabad fejlődését, ahol az egész

társadalmi életfolyamat „az általános intellektus ellenőrzése” alá kerül, és a tudomány alapján formálódik.⁶

Ebben fejeződik ki a tudomány közvetlen termelőerővé válása folyamatának szélesebb marxista értelme, amely tehát nem szűkíthető le technikai-termelési mozzanatokra. A termelőerők tudományos alapokra helyeződése megköveteli azt, hogy a gazdasági élet, a politika, a kultúra és a művelődés, azaz minden lényeges társadalmi tervékenységi szféra, az össztársadalmi irányítás is tudományos alapokra helyeződjék, és biztosított legyen az, hogy a társadalom tagjai maguk rendelkezzenek a tudomány és a technika hatalmas erőivel.

Míg a szocialista társadalomban a tudományos-technikai forradalomnak ez az objektív követelménye egybeesik a társadalom belső fejlődési tendenciáival, s ez a két oldal egymást erősíti és a szocializmus magasabb fejlettségű fokait eredményezi, addig a kapitalizmus képtelen e követelménynek össztársadalmi méretekben szabad utat engedni, ezáltal még megoldhatatlanabb ellentmondásokba bonyolódik. Egyik oldalon a tőkés gazdasági érdekek a termelőerők abszolút fejlesztésére ösztönöznek, és kifejlődnek az új típusú termelőerők. A másik oldalon viszont a termelőerők korlátlan fejlődésének tendenciája mind élesebben összeütközik a kapitalizmus korlátozott céljaival és termelési feltételeivel. Ez az utóbbi deformálólag hat a termelőerőkre, elzárja a társadalmi problémák racionális és humánus megoldásának az útját. Szaporodnak azok a feszültségek és ésszerűtlen, embertelen vonások, amelyek következtében a szocializmus mindinkább a haladás objektív követelményeként jelentkezik az élet minden területén.

A tudomány és a technika alkalmazásának tőkés visszasságai újabb tömegeket ébreszthetnek rá a politikai cselekvés szükségességére, a kapitalizmus forradal-

mi kritikájára, a szocializmus történelmi elkerülhetetlenségének a felismerésére. A tudományos-technikai forradalom kifejlesztése ily módon sokrétű csatornákon keresztül a nemzetközi és a nemzeti keretekben folyó osztályharc szerves részévé lesz, amivel tovább mélyül és széleseedik a világforgóradalmi folyamat.

A tudományos-technikai forradalom nem egyszerűen a nemzetközi és a nemzeti keretekben folyó osztályharc egyik horizontális területe. Tovagyűrűző hatásai és következményei vertikálisan is átfogják és belsőleg is integrálják a társadalmat. Ez – többek között – erősíti azt a tendenciát, hogy az ellentétes társadalmi rendszerek fokozatosan a maguk társadalmi viszonyainak a totalitásában kerülnek egymással szembe. A nemzetközi osztályharc történelmi dialektikája szerint a tudomány és a technika területén folyó verseny nem gyengíti, hanem fokozza a gazdasági, politikai és ideológiai harc jelentőségét. Hiszen csakis ezekben a formákban harcolható végig a tudományos-technikai forradalom által felvetett társadalmi problémák megoldása.

A tudományos-technikai forradalom más oldalról is kihat a szocialista világforgóradalmi folyamat elmélyítésére és intenzifikálására. Az új típusú termelőerők nem fejleszthetők ki és nem alkalmazhatók autarch módon, ezért a szocialista országok, de a tőkésországok között is elkerülhetetlenül erősödik a nemzetközi szakosodás és kooperáció. Az integrációs tömörülések versenye és együttműködése is újszerű mozzanatként lép fel a nemzetközi osztályharcban. Az integrációs tendenciák következményeként a kapitalizmus és a szocializmus nem annyira egyes országoként, hanem világrendszerekként tétéleződik. Az egyes országok is mint világrendszerek képviselői kerülnek egymással kapcsolatba, ami magasabb fokú internacionalista kötelezettségeket ró minden ország munkásosztályára

A tudományos-technikai forradalom azonban nemcsak a szocialista és a tőkés-országok egymás közötti, hanem az el-
lentétes társadalmi rendszerek közötti in-
tegrációs kapcsolatok szükségességét is
felveti az élet mind több területén. Ezek
nagyban hozzájárulhatnak a nemzetközi
enyhülés tartósságának a biztosításához,
s kedvező terepet adhatnak ahhoz, hogy
növekedjék a szocialista országok közös-
ségének kezdeményező szerepe a tudomá-
nyos-technikai forradalommal kapcsola-
tos globális világproblémáknak az em-
beriség érdekei szerinti megoldásában.

A tudományos-technikai forradalom
már az eddigiekben is jelentősen befolyá-
solta a nemzetközi osztályharcnak a má-
sodik világháború óta amúgy is alapve-
tően megváltozott feltételeit, és kibonta-
kozása mértékében még inkább befolyá-
solja azokat a jövőben. A tudományos-
technikai forradalom világtörténelmi sze-
repe és jelentősége, kölcsönhatása a
nemzetközi osztályharcra és korunk
alapvető kérdésével csakis következetes
osztályszempontok alapján vizsgálható
helyesen. Csak ilyen megközelítés tárhat-
ja fel azokat az újszerű vonásokat, ame-
lyeket a tudományos-technikai forrada-
lom kölcsönöz a világforradalmi folya-
matnak, adhat magyarázatot arra, hogy
a termelőerők fejlesztése, valamint társa-
dalmi alkalmazásuk célja és módja miért
vált – és miért válik mind fokozottabban
– a rendszerek közötti békés együttmű-
ködés és verseny egyik alapvető, ha nem
legalapvetőbb területévé, és a nemzetkö-
zi munkásosztálynak milyen érdekei fű-
ződnek ehhez.

Bár a tudományos-technikai forrada-
lomnak a szocialista-kommunista társa-
dalom építésében és a szocialista világ-
forradalmi folyamatban játszott szerepe
egymástól elválaszthatatlanok, nem sért-
jük meg kölcsönhatásukat, ha kiemeljük:
hogy mennyiben sikerül a tudományos-
technikai forradalom nyújtotta lehetősé-
geket a világforradalmi mozgalom érde-

kében kihasználni, az elsősorban azon
múlik, milyen mértékben és ütemben rea-
lizálódik a szocialista országokban a for-
radalom szocialista típusa, milyen mér-
tékben sikerül a szocializmus meghatá-
rozó szerepét ezen a területen is teljes
mértékben érvényesíteni.

A tudományos-technikai forradalom
szocialista megvalósítása maga is hosz-
szabb lejáratú stratégiai célkitűzés, ame-
lyet az SZKP XXIV. kongresszusa fog-
almazott meg szinte klasszikus formá-
ban: „Történelmi jelentőségű feladat áll
előttünk: szervesen egyesíteni kell a tu-
dományos-technikai forradalom vívmá-
nyait a szocialista társadalmi rendben
rejlő előnyökkel, szélesen ki kell bonta-
koztatni a tudomány és a társadalom
egyesítésének a szocializmusra jellemző,
sajátos formáit.”⁷

Ez a célkitűzés azóta majd mindegyik
európai szocialista országban a fejlett
szocialista társadalom programjának
szerves részeként a pártpolitikai tevé-
kenység előterébe került. Az MSZMP
XI. kongresszusának határozata is ki-
mondja: „Az eddigieknél nagyobb erőfe-
szítéseket kell tennünk, hogy hazánkban
is gyorsabb ütemben bontakozzék ki a
tudományos-technikai forradalom és pá-
rosuljon a szocialista társadalom előnye-
ivel.”⁸

Mit is jelent azonban elvileg a tudomá-
nyos-technikai forradalom és a szo-
cializmus előnyei egyesítésének a formu-
lája? A magyar közvéleményben nem
egyértelműen tisztázott ez a kérdés. En-
nek egyik motívuma az, hogy nem monda-
ható teljesen tisztázottnak a tudományos-
technikai forradalom fogalma sem. Nyil-
vánvaló, hogy például ama nézet szerint,
hogy sem a világban, sem Magyarorszá-
gon nem lehet e forradalomról mint rea-
lisan létező folyamatról beszélni, az egye-
sítés programja csak a jövőre vonatkoz-
hat és a jelen feladataira ilyenszerű aján-
lások adódnak: a tudományos-technikai
haladás meggyorsítása, a gépi nagyipar

tartalékainak kihasználása, az ipari forradalom végigvitele.

Azzal a felvetéssel is találkozhatunk, amely szerint szükségtelen a tudományos-technikai forradalom kérdésének a szocializmus körülményei között oly nagy jelentőséget tulajdonítani. Hiszen a szocialista rendszer létének első pillanatától kezdve szívós, következetes és tervszerű erőfeszítéseket tesz termelőerői színvonalának az emelésére. Ezek az erőfeszítések – elsősorban a Szovjetunióban – eddig is nagy teljesítményekhez vezettek anélkül, hogy a tudományos-technikai forradalomról szó esett volna.

Úgy gondolom, ezek a vélemények nem fejezik ki adekvátan sem a jelenlegi helyzet sajátosságait, sem a jövő tendenciáit, bár helyesen rámutatnak egy-egy részmozzanatra. A Szovjetunió és nyomában a többi európai szocialista ország – mint már említettem –, kétségkívül történelmi jelentőségű eredményeket ért el a társadalmi termelőerők fejlesztésében. Ezek az eredmények – ha az egyes szocialista országokban különböző fokon is – megérlelték a tudományos-technikai forradalom anyagi, tárgyi, személyi és intézményi feltételeit. Ezek közé a feltételek közé tartozik az is, hogy a hagyományos termelőapparátusba ékelődve bizonyos kulcspontokon – makro- és mikro-szinten egyaránt – tulajdonképpen megindult a tudományos-technikai forradalom alkotó kibontakozása. A belső és külső társadalmi okok egész komplexuma történetileg szükségszerűvé is teszi az áttérést, illetve annak meggyorsítását.

A jelenlegi fejlődési periódusban az okok komplexumából jelentőségükben kiemelkednek a gazdasági motívumok: az extenzív fejlesztés lehetőségeinek elzáródása vagy leszűkülése, számos termelési ágban, a gyártmánystruktúra és a termékek minőségének a korszerűsítése, új termékek kibocsátása, a munkatermelékenység és a gazdasági növekedés optimális ütemének a biztosítása stb.

Ezek a gazdasági kényszerek a jövőben minden bizonnyal csak még erősebben jelentkeznek, és ezzel együtt még erősebben jelentkezik az a követelmény is, hogy megteremtődjék a tudományos-technikai forradalom vívmányai hatékony felhasználásának társadalmi-gazdasági mechanizmusa és a társadalom irányítása minden területen az új követelményeknek feleljen meg. A tartalékok kihasználása és a gépesítés végigvitele, valamint a tudományos-technikai forradalom vívmányainak az alkalmazása korunkban nem két egymást követő, hanem két egymásra épülő fejlődési szakasz. A gépi nagyipar tartalékai nem használhatók ki a tudományos-technikai forradalomra jellemző korszerű tudományos, technológiai, szervezési és vezetési módszerek mellőzésével.

A tudományos-technikai forradalom gyorsított bevezetésére készlet – a reális lehetőségek határain belül – a nemzetközi verseny fokozódó irama és növekvő internacionalista felelősségünk is. A tudományos-technikai forradalom például a munka termelékenysége emelésének soha nem látott nagy lehetőségeit nyújtja, amelyek sokszor 10–20-szoros nagyságrendben felülmúlják a gépesítéssel elérhető eredményeket. Számos technológia egyszerűen alkalmazhatatlan a tudományos-technikai forradalom bázisán kívül. A mai körülmények között nem élni ezekkel a lehetőségekkel, csak oda vezethet, hogy nem csökken, hanem növekszik viszonylagos termelői elmaradottságunk a fejlett tőkésországokhoz képest. Nyilvánvaló, ez az út a szocializmus számára járhatatlan. Csak az ezzel ellentétes alternatíva jöhet számításba: maximálisan kihasználva a tudományos-technikai forradalom adottságait a szocializmus javára, élni az új típusú termelőerők lehetőségeivel, amelyek potenciálisan a kapitalizmus utolérésének és túlszárnyalásának a termelőerői.

A tudományos-technikai forradalom

és a szocializmus előnyei egyesítésének formulája azonban nemcsak az egyesítés lehetőségeire, meglevő és megteremtendő feltételeire, valamint gazdasági szükségességére utal. A folyamat történelmi előrhaladása fokozatosan – mind szélesebb értelemben – szükségessé teszi a szocialista társadalmi viszonyok mindenoldalú tökéletesítését a kommunista társadalom irányában.

Mindazok a célkitűzések, amelyeket a fejlett szocializmus megteremtésének a programja foglal magában a reális társadalmasítás, a tulajdon és elosztási viszonyok, a társadalmi struktúra és a politikai rendszer, a személyiség, a kultúra és a szocialista életmód fejlesztése terén, a szocialista társadalom önfejlődésének szükségszerű irányai, de egyben a tudományos-technikai forradalom követelményei is. E feladatok megvalósítása a tudományos-technikai forradalom bizonyos – eddig egzaktabban meg nem határozott – mértékű kifejlesztését feltételezi, és viszont – csakis a tudományos-technikai forradalom minőségileg új termelőeri bázisán mehet végbe a fejlett szocialista társadalom kiépítése. A fejlett szocializmust nemcsak a társadalmi-gazdasági viszonyok meghatározott fejlettségi foka, hanem a termelőerők adott jellege is „fémjelzi”. Bizonyára ebben jelölhető meg a tudományos-technikai forradalom és a szocializmus egyesítése formulájának tartalmi lényege.

Mégis sokszor tapasztalható, hogy a szocialista társadalom elméleti kérdéseinek a tárgyalásakor a termelőerők jellegének a minőségi változásai nem részesülnek kellő figyelemben. Ennek – úgy gondolom – történeti okai vannak. Aból következően, hogy a szocialista fejlődés az eddigiekben kizárólag a gépi nagyiparra támaszkodott, és nem is lehetett más bázisa, a két rendszer versenye is ezen a nagyipari háttéren nyugodott. A szocialista forradalom gyökeresen megváltoztatta a termelőerők társadalmi for-

máját, megszüntette a termelés társadalmi jellege és a tőkés kisajátítás antagónizmusát, megteremtette a termelési viszonyok összhangját a termelőerők jellegével. Nem szüntethette meg azonban az ember-gép viszonyoknak a gépesítésre jellemző sajátosságait, az ember részfunkcióit a közvetlen termelésben. Nem építette ki a termelőerőknek vele adekvát dologi rendszerét, sajátos anyagi-műszaki bázisát, és ez a szocialista fejlődésnek is számos területén bizonyos határokat szabott. Ezeken a határokon átlépni csak úgy lehetséges, ha a szocialista fejlődés túllép a termelőerők öröklött jellegén a tudományos-technikai forradalomra jellemző termelőerők kiépítésével. Hiszen a társadalom – Marx szavaival – nem más, mint a „társadalmi termelési folyamat végső eredménye”, „az ember a maga társadalmi vonatkozásaiban”, „a termelőerők és a társadalmi vonatkozások – mindkettő a társadalmi egyén fejlődésének különböző oldalai”⁹.

A tudományos-technikai forradalom és a szocializmus előnyeinek az egyesítése sokrétű és bonyolult történelmi feladat, amelynek az eddig említetteken kívül számos további fontos vonatkozása van.

Mivel a tudományos-technikai forradalom számos vívmánya tőkésországokból kerül át a szocialista országokba, egyes konkrét esetekben például eléggé bonyolult e vívmányok szocialista adaptálása. Természetesen, továbbra is meg kell különböztetnünk egymástól mind elvileg, mind gyakorlatilag a tudományt és a technikát – mint olyat – társadalmi-gazdasági alkalmazási viszonyaitól, amelyek az adott társadalomra jellemző viszonyok. A mai körülmények között azonban, amikor a monopolkapitalizmus kifejleszti az úgynevezett fogyasztói társadalmat a maga manipulációs rendszerével és más módokon is torzítólag hat a tudományos-technikai haladásra, a tőkés forma jellegzetességei sokkal mélyebben átszövik a technikai tárgyi alkotásó-

kat is, mint ahogy az első pillanatban látható.

Egyes importált fogyasztási cikkekkel kapcsolatban is felmerülhet, hogy azok nemcsak használati értékek, hanem meghatározott társadalmi viszonyok, magatartás és mentalitás hordozói is. A konsumerizmus hatására a tőkésországokban indokolatlanul egyszeri használatra gyártott, eldobható, és a szükségesnél alacsonyabb élettartamú cikkek szocialista viszonyok között is terjeszthetők a pazarlás szellemét, kiválthatják az emberi munkától való elidegenedést. Kellő elővigyázatosság nélkül a technikai konstrukciókkal és szervezeti előírásokkal együtt a tőkés forma jellegzetességei is beszűrődhetnek hozzánk. Sokszor még a műszaki tervezési irányokkal kapcsolatban is felvetődhet a kérdés: vajon azok mennyiben jelentik a tudományos-technikai fejlődés haladó tendenciáit, és mennyiben tipikusan a tőkés gazdasági viszonyok megnyilvánulásai. Ez a kettősség mutatkozik meg például azokban a – tőkésországokban gyakori – tervezési irányokban, amelyek a technikai funkció rovására a külsődleges vonásokban jelentkező kereskedelmi szempontokat részesítik egyoldalúan előnyben.

Ez a néhány példa is mutatja, hogy a tudományos-technikai verseny nem kezelhető olyan neutrális területként, mint ami a maga egészében minden formameghatározástól mentes. Azaz, abban is megmutatkozik a nemzetközi osztályharc elmélyülése és bonyolultabbá válása, hogy ezen a területen is lényegessé válnak az osztály jellegű mozzanatok. Ebben a harcban – legalábbis jelenlegi fázisában – nemcsak a szocializmus termel ki új formákat és eszközöket a kapitalizmus elleni, hanem a kapitalizmus is a szocializmus elleni harcában, ami újabb elméleti és gyakorlati feladatokat állít előtérbe. Mint Huszár István, a Béke és Szocializmus szerkesztője által rendezett egyik eszmecserején említette: hogy

„elkerüljük az olyan technikai újítások importját, amelyek eltorzíthatják a szocialista társadalom gazdasági és társadalmi struktúráját, alaposan elemeznünk kell azokat a gazdasági és társadalmi változásokat és törvényszerűségeket, amelyek a tőkésországokban a TTF-t jellemzik”.¹⁰ A szocialista társadalom és emberi fejlődés céljaival összhangban kell kidolgoznunk a tudományos-technikai vívmányok szocialista adaptálását.

A tudományos-technikai forradalom és a szocializmus egyesítésének, valamint a tudományos-technikai forradalom világforradalmi szerepének a vizsgálatában elsőrendű fontosságú a konkrét történetiség szempontja. A konkrét történetiséget tehát magára a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának és fejlődésének a menetére is alkalmaznunk kell, hiszen konkrét ütemének, útjainak és módjainak felmérése nélkül nem lehetséges a tudományos-technikai forradalommal kapcsolatos társadalmi célkitűzések helyes meghatározása és azoknak a mindenkori reális lehetőségeknek megfelelő, harmonikus és optimális megoldása. Különböző elkerülhetetlen bizonyos illuzórikus elképzelések és túlzott várakozások.

Ebből a szempontból egyik megkerülhetetlen probléma: a tudományos-technikai forradalom jelenlegi fejlettségi fokának az értékelése, amelyben sokszor szélsőségesen ellentmondó véleményekkel találkozhatunk: a „nincs tudományos-technikai forradalom”-tól egészen „a forradalom kellős közepén vagyunk” értékelésig.

Véleményem szerint azokat a marxista értékeléseket tarthatjuk reálisaknak, amelyek szerint bizonyos mutatók (az automatizáltság foka és az így termelt termékek, valamint az automatizált termelésben foglalkoztatottak aránya stb.) alapján a tudományos-technikai forradalom ma világméretben úgy jellemezhető, mint amely „kezdeti stádiumában”,

„előkészítő szakaszában”,¹¹ illetve „szűk tartományában”¹² tart.

A kezdeti stádium egyik mutatója az, hogy egyelőre a tradicionális technikák térhódítása is tovább folytatódik. A tudományos-technikai forradalom elsősorban bizonyos kulcságakban halad előre, a hagyományos termelőapparátusra épül rá, és annak teljesítményét fokozza. A kezdeti stádiumra utal az is, hogy miközben új fejlődési ágak nyílnak meg, és azokban a tudományos-technikai forradalom gyorsan tör előre, más ágakban – tisztán műszaki tekintetben is – lehetőségei eléggé korlátozottak. Egyelőre nem csökken, hanem növekszik a hagyományos gépi technika aránya. Az alap- és kiegészítő műveletek gépesítésének, az automatizálás alacsonyabb, parciális fokainak még tág „kifutási” lehetőségeik vannak.

Azzal a helyzettel, hogy a tudományos-technikai forradalomra jellemző technikák és technológiák a tradicionálisakkal sajátos szimbiózisban egymás mellett élnek, történetileg hosszabb távon kell számolnunk, miközben gyorsuló tempóban húzódnak szét a munkahely-, a szakma- és a képzettségi struktúra határai. A tudományos-technikai forradalom integráló hatásai ellenére egyelőre nem csökken, hanem növekszik a szakmák, illetve foglalkozások, és – a kezdeti szakasz sajátos ellentmondásaként – az automatizálás előrehaladásával egyelőre nem csökken, hanem relatíve szükségképpen növekszik a hagyományos területeken foglalkoztatottak száma.

Hiba lenne tehát abból a feltételezés-

ből kiindulni, hogy a magas fokú, alkotó jellegű munka arányai egyenletes linearitással növekednek, és a közeljövőben dominánssá válnak. A magasan és az alacsonyan kvalifikált munka egyaránt hosszú ideig szükséges az anyagi termelésben, sőt a tudományos-technikai forradalom kezdeti szakaszában csak növekszik a távolság közöttük.

E kezdeti, előkészítő szakasz a tudományos-technikai forradalomnak az a történelmi fázisa, amely – ha ellentmondásosan is – összefér a tőkés társadalmi viszonyokkal, és azokat a felbomlás felé hajtja. Ez a fázis sajátos történelmi helyet tölt be a világforradalmi folyamatban: a két rendszer versenyének döntő szakasza, amelyben a szocializmus kivívja mindenoldalú fölényét a tőkés társadalommal szemben.

A tudományos-technikai forradalom mai, kezdeti szakaszában is kitapinthatók már azok a tendenciák, amelyek idővel – egyes becslések szerint két-három évtized távlatában – elvezetnek a fejlődés inflexiós pontjához, és a tudományos-technikai forradalom kezdeti szakasza szűk tartományából átlép kifejlett szakaszának szélesebb tartományába. A tudományos-technikai forradalom eme szakasza eredményezi a kommunista társadalom tényleges termelőerőit, és teremti meg az anyagi-technikai feltételeket arra, hogy a két ellentétes társadalmi rendszer harca véglegesen a szocializmus-kommunizmus javára dőljön el.

JEGYZETEK

¹ *Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Marx–Engels Művei 46/II. köt. Budapest 1972. 171. old.

² Ugyanott, 46/I. köt. 75. old.

³ *O. Spengler*: Gép és ember. Budapest 1932. 98. old.

⁴ A kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozása, Moszkva, 1969. Kossuth Könyvkiadó 1969. 17. old.

⁵ *Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai, Marx–Engels Művei, 46/II. köt. Budapest 1972. 162. old.

⁶ Ugyanott, 170. old.

⁷ A Szovjetunió Kommunista Pártja XXIV. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1971. 70. old.

⁸ A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve, 1975. III. 17–22. Kossuth Könyvkiadó 1975. 166. old.

⁹ *Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai, Marx–Engels Művei, 46/II. köt. 169–170., 175. old.

¹⁰ A tudományos-technikai forradalom és a szocializmus. Béke és Szocializmus, 1972. 8. sz. 9. old.

¹¹ Naucsno-tehnicsezskaja revoljucija i ob-sesztvo (A tudományos-technikai forradalom és a társadalom), Müszlj, Moszkva 1973. 6. old.

¹² *R. Ricbta*: Scientific and technological revolution and prospects of social development (A tudományos-technikai forradalom és a társadalmi fejlődés kilátásai), Toronto 1974. (Kézirat).

A tudományos-technikai forradalom — a két rendszer versenyének fontos területe

(Néhány történeti-nemzetközi összefüggés)

A tudományos-technikai forradalom várható következményeinek részletes és pontos megítélése azért is nehéz, mert e jelenségnek még nincs története a szó igazi értelmében. Korunk teljesen új jelenségéről van szó. Haditechnikai forradalomként kezdődött s beköszöntét az első atombomba felrobbantása jelezte. Mind ez ideig az Egyesült Államok és a Szovjetunió hadiiparába hatolt be átfo-góan. A polgári termelésre az elmúlt 15-20 évben kezdett áttérjedni, s e szférá-ban fejlődésének még csupán kezdeti stá-diumát éli. Bizonyosan még hosszú idő-nek kell eltelni ahhoz, hogy a fejlettebb ipari civilizációval rendelkező szocialista és tőkésállamok egész gazdasági rendsze-rét áthassa. Azt pedig, hogy mikor bonta-kozik ki elementáris módon a „harmadik világban”, ma még igen nehéz megmon-dani, hiszen itt a tudományos-technikai forradalomnak egyelőre csak elvétve bukkannak fel egyes elemei.

A tudományos-technikai forradalom általános kibontakozásának a meggyor-sítása irányába hatnak a haditechnikai forradalmat megelőző és kísérő alapku-tatások, s a hadigazdálkodásban szerzett tapasztalatok, hiszen ezek jó része álta-lánosabb érvényű. A tudományos-techni-kai forradalom a hadiipar területén vi-szonylag gyorsan lezajlott, az Egyesült Államokban két évtizedet, a Szovjetunió-

ban pedig még ennél is néhány évvel rö-videbb időt vett igénybe. E két államban azonban a hadiipari komplexumok mére-tei a polgári szektornak csupán 8-10-12⁰/₀-át alkotják. Másrészt a gyors ütem mind a Szovjetunióban, mind az Egyesült Államokban össznépgazdasági méretű koncentráció eredménye volt. A tudomá-nyos-technikai forradalom teljes kibonta-kozása tehát hosszú időt igényel, nem egyszeri aktus, hiszen egészében véve olyan történelmi folyamat, amely csupán most kezd kibontakozni és lényegében csak a jövőben fog megvalósulni. A tudomá-nyos-technikai forradalom teljesebb, átfogóbb megvalósulása a szocialista kö-zösségben is az előttünk álló évtizedek feladata. Ennélfogva tehát e téren még nincs meg a történelmi távlat, a történel-mi stabilitás, hanem minden erős mozgás-ban, cseppfolyós állapotban van. A meg-bízható adatoknak e forradalom összje-lentőségéhez viszonyított szűkössége, a szerzett tapasztalatok frissesége óvatosságra int a tudományos-technikai forra-dalom perspektíváinak a részletezésekor. A tudományos-technikai forradalom még sok meglepetést tartogat a számunkra.

Ilyen helyzetben a jövő tanulmányozá-sa, a tudományos-technikai forradalomra vonatkozó prognózisok kidolgozása fo-kozott követelmény. A tudományosan megalapozott távlati kutatás teszi ugyan-

is csak lehetővé, hogy fő vonalaiban előre lássuk a tudományos-technikai forradalom jövőjét, várható gazdasági, társadalmi s politikai következményeit. Az eddigi tapasztalatok, megfigyelések, kutatási eredmények alapján már ma is felvázolható a tudományos-technikai forradalom alaklépete, s általános körvonala. Nyilvánvaló, hogy a tudományos-technikai forradalom korunk nagy természettudományos felfedezései alkalmazásának a következménye, továbbá, hogy ez mindenekelőtt a termelőerők forradalma, azok egyik fejlődési formája. A termelőerőkön belül zajlik, e területen eredményez új, minőségi fordulatot. Következményei azonban univerzálisok, mindente kiterjednek, történelmi-társadalmi folyamatainkra gyakorolt hatása pedig komplex jellegű. Már most kihat életünkre, s különösen a jövő távlatait határozza meg ellenállhatatlan erővel.

A tudományos-technikai forradalom nemzetközi jelenség, az emberiség összes civilizációs középpontjából nő ki, fokozatosan az egész világra kiterjed, össztermékeinek az értékesítése minden állam, minden nép érdeke. Ehhez az internacionalizálódáshoz járul az is, hogy a kutatás a technika legtöbb ágában rendkívül drágává vált, valamint az a körülmény, hogy a környezetvédelem is elkerülhetetlenné teszi a nemzetközi tudományos-műszaki együttműködés fokozását. Éppen ezért az egyes államok alkalmazkodása ehhez az emberiség jövőjét sok tekintetben meghatározó folyamathoz nemcsak a hazai erőforrások megfelelő mozgósításától függ, hanem a nemzetközi együttműködéstől, a tudományos-technikai forradalom világméretű áramköreibe történő eredményes bekapcsolódástól is.

A tudomány és a technika nem fejlődhet megfelelően elszigetelten, egyetlen ország határain belül. A tudományban és a technikában végbemenő gyors forradalmi változások körülményei között

egyetlen ország sem érhet el csupán saját erőfeszítése révén csúcsteljesítményeket az anyagi termelés minden területén. Ma már egyetlen ország sem (ha nem akar lemaradni a nemzetközi versenyben) valószínűsíthető, hogy a tudomány és a technika autark fejlesztését – ez a tudományos-technikai forradalom sajátos jellemzője. A tudomány és a technika új vívmányainak gyors asszimilálása feltételezi a termelési és a kutatási szférában mind a saját erőfeszítések fokozását, mind pedig a nemzetközi munkamegosztásba történő széles körű bekapcsolódást. A nemzetközi tudományos kooperáció minden állam számára a gazdasági haladást meggyorsító tényező.

Természetesen mindez fokozottabban érvényes a kisebb országokra. Ha a nagyobb államok számára a tudomány és a technika terén az autarkiaiális fejlesztés elmaradáshoz vezet, akkor ez a kisebb gazdasági erővel rendelkező államok számára még inkább végzetes lemaradást eredményez. A kis és közepes országok csak akkor tudnak eredményesen részt venni a tudományos-technikai forradalomban, ha megfelelően szelektálnak, azokat a területeket helyezik előnybe, amelyek leginkább megfelelnek szakosított termelési ágazataiknak, vagy a már korábban szerzett tudományos tapasztalataiknak. Ezeknek az országoknak a számára az utóbbi évtizedekben rendkívüli mértékben megnövekedett a nemzetközi kapcsolatok bővítésének a jelentősége a tudományos kutatás és a technika fejlesztése terén, mert csak a specializáció és az azon nyugvó kooperáció révén ellensúlyozhatják az anyagi eszközök és a szellemi erők terén fennálló korlátokat.

Napjainkban tehát jobban mint máskor, objektív történelmi szükségszerűség a tudományos-technikai kooperáció, beleértve a tőkés és a szocialista országok együttműködését is. Ezt mutatják azok az egyezmények is, amelyeket a Szovjet:

unió és az Egyesült Államok a hetvenes évek első felében kötött a tudományos-műszaki együttműködés és a környezetvédelem terén, továbbá azok az ajánlások, amelyeket 1975 augusztusában a helsinki Biztonsági és Együttműködési Konferencia fogadott el.

A tudományos-technikai kooperáció a két rendszer országai között nemcsak az általános gazdasági haladást segíti elő, hanem hozzájárul a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élésének az erősítéséhez is. A tudományos-technikai forradalommal összefüggő együttműködés valamennyi állam lényegbevágó érdekeit érintik, s az e téren erősödő kooperáció egyik szilárd komponense lehet nemcsak a nemzetközi enyhülési tendencia tartósságának és mind visszafordíthatatlanabb jellegének, hanem a különböző társadalmi berendezésű államok békés egymás mellett léte feletti rendszere kialakításának is.

A tudományos-technikai forradalom a különböző társadalmi rendszerű államok egyidejű létezésének a körülményei közepette kezdődött, s kibontakozását és jelenlegi fejlődését is erősen színezi a két rendszer harca és együttműködése. A szocializmus gazdasági és politikai stabilitásának további fokozódása, a tőkés rend válságthatásainak a csökkentése mindjobban lehetővé teszi, hogy a szocialista közösség országai prioritást élvezzenek a tudományos-technikai forradalom különböző nemzetközi áramköreibek bekapcsolódásában. A szocialista országoknak – rendszerük jellegéből következően – fokozni kell együttműködésüket a tudományos-műszaki fejlesztés terén, s a tudományos-technikai forradalom perspektíváit is elsősorban a szocialista közösség szférájával összhangban kell vizsgálniok. A szocialista közösségnek – mint világrendszernek – sokoldalúan fejlett tudományos-technikai, s ezzel összefüggő kutatói bázisra van szüksége. A saját erő minden oldalú ki-

fejlesztése e téren is alapkövetelmény, mert enélkül elképzelhetetlen a szocialista országok közösségének a gyors fejlődése, függetlensége és önállósága, s ezen az alapon célszerű a széles körű együttműködés kifejlesztése a tőkés szektorral. A szocialista gazdasági integráció további fejlesztésének és tökéletesítésének Komplex Programja erre vonatkozóan azt hangsúlyozza, hogy „a KGST-tagállamok számára a gazdasági fejlettségi színvonal közelítésével és kiegyenlítésével összefüggő feladat időszerűségét fokozzák a tudományos-technikai forradalomnak, az együttműködés elmélyítésének és tökéletesítésének, a szocialista gazdasági integráció fejlesztésének következményei”.

Ennek a tendenciának az érvényesítésével a termelőerők fejlődésének legperspektívikusabb területén erősödnek a szocialista országok kapcsolatai. Ez hozzájárul a szocialista nemzetgazdaságok szintkülönbségeinek további nivellálásához, meggyorsítja a szocializmus összgazdasági erejének a növekedését. Tovább erősíti a szocialista közösségben az internacionalista tendenciákat, az ideológiai egységet, s hozzájárul a szuverén szocialista államok együttműködése magasabb szintjének a további tökéletesítéséhez.

Az imperializmus agresszív természetéből, az Egyesült Államok hódító politikájából következően a tudományos-technikai forradalom haditechnikai forradalomként kezdődött, a nukleáris-rakéta fegyverkezés burkában jelentkezett, hatalmas hadiipari-katonai komplexumok kialakulásához vezetett, s teljes lendülettel még ma is elsősorban a katonai szférában fejlődik. A nagyhatású fegyverrendszerek kifejlődése és elterjedése minőségi változásokat idézett elő az államok hadipotenciáljának szerkezetében, ennek révén a katonai erőviszonyokban. A romboló erő rendkívüli megnövekedése miatt a katonai erő új jelentőségre tett

szert, s közrejátszott a nemzetközi élet átalakításában. Jelenleg az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Anglia, Franciaország és a Kínai Népköztársaság rendelkezik nagyhatású fegyverrendszerekkel, azonban a gazdasági-szellemi potenciálok nagyságrendjei miatt a haditechnikai forradalom a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban érte el a legnagyobb fejlettségi fokot. A jelenlegi feltételek között – anyagi okoknál fogva – csak a Szovjetunió és az Egyesült Államok képes világszínvonalon álló nagyhatású fegyverrendszerek fenntartására és kifejlesztésére.

Annak folytán, hogy a tudományos-technikai forradalom mélyen behatolt a katonai szférába, több más tényezővel együtt a fegyverkezés méreteinek halatlan megnövekedéséhez vezetett. A NATO-államok már 1949-ben több mint 18 milliárd dollárt költöttek katonai célokra, ami akkor igen nagy összegnek számított. Az Egyesült Államok az ötvenes években 40, a hatvanas évek elején 50, s jelenleg pedig több mint 80 milliárd dollárt költ évente fegyverkezésre. Az Egyesült Államokat terheli a felelősség azért, hogy a második világháború után, békében mindaddig ismeretlen méretű fegyverkezési hajszá bontakozott ki. A Szovjetunió, a szocialista közösség a nemzetközi helyzet kényszerítő hatására létrehozta a nukleáris-rakéta fegyvereket is magába foglaló több rétegű, a szocialista országok, a forradalom érdekeinek megvédésére, a világbéke fenntartására irányuló haderőt. A világ katonai költségvetése a koreai háború éveiben 120, az ötvenes évek végén 90 milliárd dollárra rúgott. A hatvanas évek végén ez az összeg megközelítette az évi 200 milliárd dollárt, s jelenleg – a hetvenes évek közepén – 240 milliárd dollár körül mozog.

A hidegháború kezdetétől napjainkig a katonai erő növekedési ütemében hullámzások figyelhetők meg, azonban ha

az elmúlt három évtizedet egységes egésznek vesszük, ez alatt a fegyverkezés állandóan növekvő, helyenként pedig lökésszerűen növekvő tendenciája érvényesül. A fegyverkezési költségek gyors növekedése, ezen belül a nukleáris és rakéta fegyverrendszerek nagy fajsúlya, a katonai költségeknek magas részesedése a nemzetközi jövedelmekből azt mutatja, hogy a második világháború után eltelt időben a fegyverkezésnek béke idején egyedülálló jelenségével van dolgunk. A XX. században első alkalommal fordult elő, hogy megszüntették a múltban fennálló minőségi különbségeket a béke és a világháborús időszakok fegyverkezési színvonala között. Béke idején első alkalommal építettek ki mozgósítás nélkül is minden méretű és formájú, háborúra alkalmas fegyverrendszereket és katonai szervezeteket. S bár a nemzetközi erőviszonyok pozitív irányú megváltozásával a háború éppen korunkban vált elkerülhetővé, mégis – s ez a problémakör ellentmondásosságát mutatja – békeidőszakban a katonai erőnek még sohasem volt ekkora szerepe a világpolitikában. A tudományos-technikai forradalomnak a katonai szférába terelése továbbá olyan helyzetet teremtett, amelyben a forradalom eredményei szabadabb áramlásának erős akadályai vannak, azaz a különböző társadalmi rendszerű államok között ez az áramlás nem olyan széles körű, mint amilyen az egymás mellett élés magasabb fejlettségi fokán lehetne.

Az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti erős konfrontáció következtében a hatvanas években mindkét állam hadiipari-katonai komplexuma áthaladt a tudományos-technikai forradalom minden szakaszán. Ez egyben azt is jelentette, hogy a Szovjetunió ledolgozta kezdeti hátrányát, s az Egyesült Államokéval egyenértékű nukleáris haderőt fejlesztett ki. Ma már az Egyesült Államok vezetői is elismerik, hogy a Szovjetunió az egyenlő katonai erő pozíciójából tárgyal-

hat velük. Mindez – a nemzetközi erőviszonyok más összetevőinek az előnyös változásaival együtt – oda vezetett, hogy a szocialista közösség erőteljesebben érvényesítheti akarát a nemzetközi küzdőtéren, s lépéseket tehet a fegyverkezési hajszát csökkentő rendszabályok bevezetésére, illetve azok kikényszerítésére. A szocializmus közelebb került egyik nagy feladatának a megvalósításához: a tudományos-technikai forradalomnak a katonai szektorból a polgári szférába áttéréséhez.

A szocializmusnak az a koncepciója, hogy a tudományos-technikai forradalmat teljesen kiiktassa a két rendszer versenyének katonai szférájából, s átterelje azt a rendszerek harcának, versenyének és együttműködésének polgári-gazdasági szférájába, összeméri és összforradalmi érdekeket fejez ki, s csak a militarista erők céljaival ellentétes. A nagyhatású fegyverrendszerek felszámolása, amely a szocializmus legalapvetőbb célja a leszerelés terén, természetesen nem old meg mindent, azonban hozzájárul a világ több alaproblémájának az enyhítéséhez. Mindenekelőtt azt segíti elő, hogy a kapitalizmus és a szocializmus alapvető ellentmondásának a megoldását a különböző társadalmi berendezésű államok békés versenyének a területére vigyék át, ezáltal is javítja a forradalmi erők harcának feltételeit. Hozzájárul ahhoz, hogy a rakéta nukleáris háborút kiiktassák az emberi társadalom életéből még a kapitalizmus teljes felszámolása előtt, tehát a két rendszer egyidejű létezése idején. Ennek az irányzatnak az érvényesítéséért folyó harc azonban nemcsak politikai, világnézeti forrásokból fakad. Tisztában vagyunk ugyanis azzal, hogy a leszerelés általában, a nukleáris-rakéta leszerelés pedig különösen óriási energiákat, anyagi erőket, szellemi kapacitásokat szabadít fel a szocializmus és a kommunizmus építése számára. A nukleáris-rakéta leszerelés megoldása törté-

nelmi útrövidítéshez vezet a szocialista társadalom továbbfejlesztésére irányuló stratégia megvalósításában.

A történelem jövőbeni útjainak a részletei azonban kifürkészhetetlenek. Azt nem tudjuk pontosan, hogy az előttünk álló egy-két évtizedben milyen mértékű előrehaladás érhető el a leszerelés terén. Az elmúlt három évtized tendenciáinak változatlan kivetítése a jövőbe, tehát az extrapolációs módszer alkalmazása a leszerelés jövőjének a vizsgálatában sötét képet mutat, szerencsére azonban ez az eljárás nem tudományos, hanem dogmatikus, nem tartalmazza a kialakuló új feltételek elemeit. A leszerelés perspektíváit az erőviszonyok mozgásával, változásaival párhuzamosan érdemes vizsgálni, mert ez a leglényegesebb összefüggés. A békében érdekelt erők gyors növekedéséből, továbbá a militarizmus mély gyökereinek tényéből kiindulva úgy tűnik, hogy a következő években a leszerelés terén lassú evolúció érhető el, méghozzá rendkívüli erőfeszítések árán. Már az is kedvező, ha a katonai részarány a nemzeti jövedelmekben stagnál, vagy lassan csökken. Ennek a tendenciának a tartósítása nagy eredmény, mert hozzájárul a nemzetközi enyhülés állandósításához, a szocialista közösségben jelentős összegeket szabadít fel a békés építés számára, s lehetővé teszi, hogy a szocializmus – története során első alkalommal – erőforrásait elsősorban ne a katonai védelemre, hanem anyagi és szellemi értékeinek a gyarapítására fordítsa.

A nukleáris-rakéta leszerelés irányába mutató evolúció fontos részlemét képezik azok a megállapodások, amelyeket a Szovjetunió és az Egyesült Államok az elmúlt években kötöttek a nagyhatású fegyverrendszerek korlátozására. Ezek a leszerelésért folyó küzdelemnek fontos építőkövei. Elvi jelentőségük az, hogy a két ország katonai erőinek a lényegét érintik, hiszen a hadipotenciál alapjait

képező nukleáris és rakéta fegyverrendszerekre terjednek ki. A stratégiai fegyverkezési hajszája korlátozására irányulnak, s céljuk meggátolni a fegyverkezés spiráljában újabb, magasabb szintre kerülését. „Ezek a történelem során valóban első ízben korlátozzák a legkorszerűbb és legrettenetesebb fegyverfajtákat” – állapítja meg az 1974. évi moszkvai szovjet–amerikai csúcstalálkozóról kiadott közös közlemény. Bizonyos, hogy ezekben a szerződésben foglalt elvek megvalósulása esetén csökken a fegyverkezés növekedési üteme, mérséklődik a tudományos-technikai forradalom eredményeinek katonai célú felhasználása, s mindez erősíti a nemzetközi enyhülési tendenciát.

A nukleáris-rakéta leszerelés a kommunista mozgalom távlati céljai közé sorolható. A fegyverkezési hajszája megállításáért, a nagyhatású fegyverrendszerek befagyasztásáért, majd pedig átfogóbb leszerelési programok megvalósításáért még nehéz küzdelmeket kell vívni. Az általános és teljes leszerelés megvalósítására pedig minden valószínűség szerint csak akkor kerülhet sor, ha a nemzetközi erőviszonyokban újabb radikális átalakulások mennek végbe a békében érdekelt erők javára. A békés egymás mellett élés fejlett rendszerének a kiépítése – amelynek fontos részemét képezi a fegyveres erők világpolitikai szerepének a csökkentése, s ez önmagában is jelentős lépés a leszerelés útján – súlyos harcok árán érhető el.

Ebben a helyzetben nagy jelentőségűek a részleges eredmények. A leszerelés evolúciós folyamatait biztosító mérsékelt, kisebb eredmények is nagyon fontosak, s nemcsak azok közvetlen gazdasági és politikai haszna miatt. A leszerelés megvalósítása felé vezető úton a reformküzdelem lebecsülése a stratégiai cél megvalósítását veszélyezteti. A kommunista mozgalom nem várhat addig, amíg az általános és teljes leszerelés megvaló-

sításának minden feltétele létrejön, hiszen egyébként is ezek a feltételek a mindennapos küzdelemben érlelődnek. Az imperializmus erejének állandó apasztására van szükség, s a leszerelés felé pedig a részleges eredményeken keresztül vezet az út.

Az a tény, hogy a tudományos-technikai forradalom először a katonai szférában bontakozott ki, s az Egyesült Államok és a Szovjetunió hatalmas hadiipari-technikai komplexumait teljesen áthatotta, miközben korlátozott mértékben néhány más állam katonai életébe is benyomult – hozzájárult a háborúra, a békére és a békés egymás mellett élésre vonatkozó néhány új összefüggés további megerősödéséhez.

A szocializmus e téren elért sikerei részét képezik a nemzetközi erőviszonyok általános megváltozásának a béke erői javára. Korlátozzák az imperialista hatalmak lehetőségeit, s olyan új helyzet kialakulásának a kezdetéhez járulnak hozzá, amely a nemzetközi feszültség csökkenésének és az enyhülési tendencia erősödésének az irányába mutat. Bár a világ továbbra is tele van válsággócokkal, és az ilyen göcök keletkezésére minden bizonnyal még hosszú ideig számítani lehet, mégis a nemzetközi kapcsolatok egészét egyre inkább az enyhülés irányzata szabja meg. Úgy tűnik, ez nem ideiglenes állapot, s minden bizonnyal nem olyan felületi jelenség, amelynek a mélyén ellenőrizhetetlen, s minden pillanatban robbanásra kész kaotikus állapot uralkodik. A Szovjetunió hatalmas és dinamikus növekvő ereje, gazdasági, ipari és katonai teljesítményei, a szocialista közösség összeforrottsága, s a többi forradalmi és a békében érdekelt erő együttesen már igen nagy stabilitást kölcsönöz a világnak. Ebben a helyzetben a reakció tevékenysége nyomán szüntelenül előálló válságok és földlökések, továbbá a forradalmak előretörése nyomán szükségszerűen jelentkező élesebb

situációk egyre ritkábban torkollnak államok közötti háborúba, s még ritkábban közelítik meg azt a mezőt, amelyen már a termonukleáris-rakéta háború helyezkedik el. Az a lényegi összefüggés, az a szoros kapcsolat, amely a XX. században mindig megvolt a helyi konfliktusok és a világháborúk között, még ma sem szakadt meg teljesen, de a nemzetközi erőviszonyok pozitív változásai és különösen a termonukleáris háború rendkívül pusztító-romboló ereje miatt erősen meggyengült.

A rendszerek kibékíthetetlen ellentétei a nemzetközi enyhülés erősödő tendenciája idején sem csökkennek. A világpolitika bizonyos kardinális kérdéseiben, mindenekelőtt a globális katonai összeütközés elhárításában azonban a különböző társadalmi rendszerű államok érdekei közelednek egymáshoz, hiszen a nagyhatású fegyverekkel vívott háború mindenki számára katasztrófa lenne. A tudományos-technikai forradalom óriási lehetőségeket rejt magában az emberi felemelkedés számára. Ezzel egyenértékűek a vele járó veszélyek is. Közülük az a legnagyobb, hogy a két világrendszer létének körülményei között a termonukleáris rakéta, biológiai és vegyi fegyverekkel vívott háborúban az emberi civilizációs központok létének vagy nem létének a kérdése is felmerül. Miután a tudományos-technikai forradalom a NATO és a Varsói Szerződés szféráiban alapjában véve lezajlott, egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy korunkban már nincs alternatívája a békés egymás mellett élés bázisán fenntartott kapcsolatoknak.

A szocialista közösség csak kezdetnek tartja azt a helyzetet és előremozgást a békés egymás mellett élés terén, amely többek között annak a bázisán alakult ki, hogy a hadi-technikai forradalom alapjában véve befejeződött a két szemben álló katonai tömb fegyverrendszerében. Ebben a Szovjetunió nagy sikereket

ért el. Az enyhülési tendenciát a nemzetközi helyzetben még stabilizálni szükséges és visszafordíthatatlanná kell változtatni. A szocializmus egyik nagy távlati célja a világpolitikában a különböző társadalmi berendezésű államok békés egymás mellett élése minőségileg új, fejlett rendszerének a kialakulása. Ennek ismerve többrétűek, egyik fő kritériuma a nukleáris-rakéta háború lehetőségének a teljes megszüntetése a két rendszer egyidejű létezése mellett.

A legfejlettebb tőkés és szocialista országok gazdaságainak polgári szektorába az ötvenes évek közepétől kezdett behatolni a tudományos-technikai forradalom, tehát ettől kezdve a szocializmus és a kapitalizmus gazdasági versenye e forradalom területére is kiterjed. A tudományos-technikai forradalom polgári hasznosítása az elmúlt évtizedben vett nagyobb lendületet, s ebben a periódusban a két rendszer gazdasági versenyének és együttműködésének lényegi elemévé vált. E versenyben a gazdaság méreteinek és mennyiségi növekedésének továbbra is fontos a szerepe, a súlypont azonban kezd áthelyeződni az államok gazdasági potenciáljának a minőségére és struktúrájára. A gazdasági versenynek ez a motívuma a tudományos-műszaki haladással, s egyre inkább a tudományos-technikai forradalommal függ össze.

A szocializmusnak megvan a lehetősége arra, hogy e téren is előre törjön, hiszen a kizsákmányolástól mentes társadalmi rendszerben a tudományos-technikai forradalom fejlődésének szabad tere van, amíg a tőkésországokban a termelési módból adódó akadályokba ütközik. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a tőkés rendszerben nem fejlődhet helyenként gyorsan a tudomány és a technika, s azt sem, hogy a szocializmusban nem jelentkezhettek gátló tényezők. A szocialista termelési viszonyok nyújtotta előnyöket maximálisan kihasználva

a szocialista közösség most már képes arra, hogy a tudományos-technikai forradalom révén történelmileg belátható időn belül leküzdje a gazdaság polgári szektorában még meglévő hátrányait. A szocializmus egyik hosszú távú, történelmi feladata: korunk nagy tudományos felfedezéseinek hasznosítása a gazdaság minden ágában, azaz a gazdasági erő olyan növelése, amely figyelembe veszi a tudományos-technikai forradalom által teremtett új mennyiségi-minőségi összefüggéseket. A szocialista közösségnek ugyanis ma már megvan a lehetősége arra, hogy egész gazdasági rendszerben széleskörűen alkalmazza a tudományos-technikai haladás eredményeit, s hosszabb távon fokozatosan egész gazdasági rendszerét a tudományos-technikai forradalom követelményeivel összhangban építse át.

Ennek feltételeit elsősorban a szocialista közösség eddigi fejlődésének objektív menete biztosítja. A sok évtizedes rendkívüli erőfeszítések eredményeképpen a szocializmus olyan nagy gazdasági-ipari erőt halmozott fel, amely lehetővé teszi több átfogó cél egyidejű kitűzését és megvalósítását. A szocializmus tehát már rég meghaladta fejlődésének azt a periódusát, amikor csak egyetlen nagy feladat megoldására futotta erejéből, amikor csupán egyetlen döntő láncszemet ragadott meg, többre ugyanis nem volt lehetősége. A korábbi évtizedek rendkívüli erőfeszítései olyan erő felhalmozását tették ma már lehetővé, amelyre több dimenziós politikát lehet ráépíteni. A tudományos-technikai forradalom oldaláról nézve ez azt jelenti, hogy a szocialista közösségnek lehetősége nyílt arra, hogy a lakosság életszínvonala emelésének meggyorsítása mellett s – ha arra szükség van – a védelmi feladatok további színvonalas megoldásával egyidőben meggyorsítsa össznépgazdasági méretekben a tudományos-műszaki haladást, s hozzájárjon a tudományos-techni-

kai forradalom eredményeinek széles körű, fokozatos hasznosításához. Az előttünk álló évtizedekben a szocialista közösség országokban végbemegy a termelőerők fejlesztésének a tudományos-technikai forradalom követelményeinek megfelelő össznépgazdasági méretű átépítése.

Ezt az objektív folyamatot gyorsíthatja a szubjektív tényező, a tudományos-technikai forradalom marxista elméletének a további kidolgozása, s a szocialista országoknak erre épülő hatékony politikai döntéssorozata.

A marxizmus-leninizmus idejében felismerte e forradalom korszakos jelentőségét a termelőerők fejlődésében, hasznosítását a gazdaság polgári szektorában. A szocialista országokban már az ötvenes évek közepén ebbe az irányba mutató döntéseket hoztak a tudományos-technikai forradalom és a szocialista építés összefüggéseinek sokoldalú felmérésére. Az elmúlt évtizedben pedig sor került a szocialista országok közösségében arra is, hogy sokoldalúan felmérjék a tudományos-technikai forradalom és a szocialista építés összefüggéseit. Egyes, főleg a gazdaságfejlesztés egyoldalú mennyiségi szemléletét előtérbe állító elméletek tudományos bírálata, s a figyelem ráirányítása a gazdálkodás hatékonyságára lehetővé tette a tudományos-technikai haladás és a tudományos-technikai forradalom jelentőségének pontosabb felmérését, s korszakalkotó szerepének jobb megértését.

Míndez szorosan összefügg a fejlett szocialista társadalom kritériumainak a megfogalmazásával, s a kommunizmusba való átmenet még részletesebb kidolgozásával. Az eddigi tapasztalatok és elméleti elemzések alapján levonható az a következtetés, hogy a mai viszonyok között a fejlett szocialista társadalom megvalósításának egyik kritériuma a tudományos-technikai fejlődés vívmányainak széles körű elterjesztése az egész népgaz-

daságban, azaz a tudományos-technikai forradalom népgazdaságméretű hasznosítása. S mivel a tudományos-technikai forradalom lényegében a kommunizmus építéséhez kötődik, a termelőerők átépí-

tése össznépgazdasági méretekben a tudományos-technikai forradalom alapján a kommunizmus építésének magasabb fokán következik be.

A 16—29 éves városi ipari keresők gazdasági ismeretei, véleményük gazdasági helyzetükről*

A felvétel célja

A felvétel elméleti kiindulópontja az a gondolat volt, hogy az ifjúság heterogén összetételű, rétegzett társadalmi csoport; az ifjúsági rétegeket a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzetük, különböző foglalkozási minőségük határozza meg, s mindezek folytán az egyes rétegek különböző ellátottsági szinteket, eltérő életmódot, műveltségi fokot, különböző érdekeket, magatartást, érték-változatokat jelentenek. E rétegek közötti különbségeket nem utolsósorban a kapott információk, az ismeretek különböző mennyisége, megértése, feldolgozásuk eltérő mélysége jellemzi.

A felvétel során a következő kérdésekre kerestünk választ:

1. Az egyes ifjúsági rétegek gazdasági tájékozottsága milyen, gazdasági ismeretük milyen mértékben fejezi ki az egész népgazdaság, saját szakmájuk, üzemük, saját helyzetük valóságos viszonyait, továbbá a különböző jellegű gazdasági információk milyen forrásokból táplálkoznak?

* *Szántó Miklós* – e tanulmány szerzője – vezetésevel a KISZ KB Ifjúságkutató Csoportja 1973–1974-ben felmérést végzett a 16–29 éves városi ipari keresők körében. Az általunk közölt írás ennek anyaga alapján készült.

2. Milyen a különböző ifjúsági rétegek tájékozottsága az 1968. január 1. óta életbe léptetett új gazdaságirányítási rendszerről?

3. Milyen szociálpolitikai intézkedéseket, intézmény- és eszközrendszert várnak, amelyek tovább javíthatnák az ifjúság életkörülményeit? Hogyan látják ebben a KISZ szerepét? Mit tudnak a KISZ érdekvédelmi funkciójáról?

4. Milyen nézetek élnek az ifjúság különböző csoportjaiban az érvényesülés lehetőségeiről, a szakmai képzés, a tanulás értelméről és tekintélyéről, és melyek azok a tényezők, amelyek színezik, motiválják ezeket a nézeteket?

A FIATALOK OBJEKTÍV LÉTFELTÉTELEI, ELLÁTOTSÁGA, KÖZÉRTETE

A 16–29 éves városi ipari keresők egy főre eső jövedelmének megállapítása zsákutcába vihet, ha nem vesszük figyelembe, hogy milyen nagy eltérések lehetnek a fiatalok különböző csoportjainak anyagi lehetőségeiben. Önmagában az egy főre eső jövedelem nem árulja tehát el az adatok mögött megbújó élethelyzetek különbségét.

Jövedelem és zsebpénz

A fiatalok egy főre eső jövedelme a kapott válaszok szerint:

1000 Ft alatt	7 ⁰ / ₀
1001–1200 Ft	8 ⁰ / ₀
1201–1400 Ft	12 ⁰ / ₀
1401–1600 Ft	13 ⁰ / ₀
1601–1800 Ft	12 ⁰ / ₀
1801–2000 Ft	14 ⁰ / ₀
2001–2300 Ft	16 ⁰ / ₀
2300–2600 Ft	10 ⁰ / ₀
2600 Ft felett	7 ⁰ / ₀
nem válaszolt	1 ⁰ / ₀

Összesen: 100⁰/₀

Interjúalanyaink és családjaik jövedelme az általános életszínvonal-alakulásnak alárendelt, és – a kapott adatok szerint – pontosan követik az országos arányokat.

A megkérdezettek anyagi helyzetét közelebb vizsgáljuk meg egy másik aspektusból is, a zsebpénz oldaláról. Ennek érdekében vessünk egy pillantást a következő adat-sorra.

Családfenntartó	35 ⁰ / ₀
Szüleinél él, de maga tartja el magát	14 ⁰ / ₀
Szüleinél él, keresetét hazaadja, zsebpénze kb. 300 Ft/hó	9 ⁰ / ₀
Szüleinél él, keresetét hazaadja, zsebpénze kb. 301–500 Ft/hó	6 ⁰ / ₀
Szüleinél él, keresetét hazaadja, zsebpénze kb. 501–700 Ft/hó	3 ⁰ / ₀
Szüleinél él, keresetét hazaadja, zsebpénze kb. 701–1000 Ft/hó	4 ⁰ / ₀
Szüleinél él, keresetét hazaadja, zsebpénze kb. havi 1000 Ft felett	11 ⁰ / ₀
Nem válaszolt	18 ⁰ / ₀

Összesen: 100⁰/₀

A házas családfők, a családtól távol, munkásszálláson élő, s a szüleiknél lakó önálló fiatalok esetében az egy főre

eső jövedelem jól kifejezi anyagi helyzetüket. Bizonyos emellett, hogy a szülőkkel együtt lakó, az otthon clónyait élvező fiatalok életkörülményeinek valóság-nak megfelelő látásához a zsebpénz-arányok közlése is hozzájárul.

Ellátottság

A különböző tartós fogyasztási cikkek iránti vásárlóképes kereslet alakulása és az igények kielégítése nem egyenletes az ifjúság különböző rétegeiben. Így a foglalkozási minőség szerint képezett csoportok ellátottsága erősen eltér. Interjúalanyaink egynegyedének a megkérdezés időpontjában még nem volt mosógépe, egyharmadának hűtőszekrénye, közel felének fényképezőgépe, kétharmadának nem volt magnója, háromnegyedének lemezjátszója. Azt is láthatjuk, hogy a mosógépek nagy részét 1965 és 1969 között vették meg, a hűtőszekrényeket 1970 után, a fényképezőgépeket mindhárom szakaszban – az 1965 előtti éveket is számítva – egyenletesen vásárolták, a lemezjátszókat inkább 1965 után, míg a magnókat 1970 után szerezték be. Ha a foglalkozási minőség szerinti csoportok különbségeit nézzük, azt kapjuk, hogy a vásárlási csúcsok az önálló és vezető állású szellemi dolgozó fiatalok csoportjában öt évvel korábbiak a fizikai dolgozóknál. A vásárlóképes kereslet a munkakategóriákon belül a leglassabban a segédmunkásoknál alakult ki. A háztartási gépek vásárlásában a nők, a magnó és fényképezőgépek beszerzésénél pedig a férfiak jelentős arányfölényét látjuk.

Jövedelemnövekedés

A fiataloktól megkérdeztük, hogy érztek-e jövedelemnövekedést a felvétel előtti évben. Mintánk háromnegyede nő-

vekedést érez, ezek 40⁰/₀-a ezt a növekedést kismértékűnek véli. A megkérdezettek 20⁰/₀-a beszél stagnálásról, és mindössze 4⁰/₀-a panaszkodik csökkenésről. Mindez azonban rétegenként hullámzik. Ha a kapott válaszokat összevetjük az egy főre eső jövedelem objektív adataival, van bizonyos ellenőrzési alapunk. Az „erősebben nőtt” és a „valamelyest nőtt” közti különbség 1000 Ft alatt 22⁰/₀ a csekély emelkedés javára, míg 2601 Ft felett megfordul a sorrend: az ebbe a csoportba tartozók 53⁰/₀-a beszél erős növekedésről, 32⁰/₀-a csak csekélyebb emelkedésről. A többi jövedelemkategóriában 2–10⁰/₀ között hullámzik a különbség.

A férfiak közül többen beszélnek erősebb növekedésről, mint a nők. Ez nagyjából így van a csekélyebb emelkedéstől számot adók sorában is, de itt már eltérő a tendencia a fizikai dolgozók és szellemiek között. A szellemi beosztású nők inkább vélekednek úgy, hogy jövedelmük valamelyest nőtt, mint csoportjuk férfi tagja. A stagnáló jövedelemről beszélők sorában minden kategóriában erős a nőtöbbség, a fizikaiaknál kétszeres, de a szellemieknél is meglehetősen nagy a két nem közti különbség. A legnagyobb százalékarányt a vezető szellemi beosztású nőknél találjuk, közel egyharmaduk érzi úgy, és nyilatkozott akként, hogy jövedelmük az előző évben nem emelkedett. Ha pedig adatainkat családciklus szerint is csoportosítjuk, a kép azonnal árnyaltabb lesz: az „érezhetően nőtt” sorban a legmagasabb értéket azoknál a gyermektelen családoknál találjuk, amelyekben két kereső adja haza keresetét. A nőtlen fiatalok vannak a 35⁰/₀-os átlag felett, az egy gyermeket nevelő családok és a hajadonok valamivel az átlag alatt és legalacsonyabb az e kérdésre igennel válaszolók aránya a kétgyermekes családoknál. A „valamelyest nőtt a jövedelem” válaszalternatívánál a nőtlenek vezetnek; a hajadonok, a gyermek-

tlenek és az egygyermekes családok valamivel az átlag alatt vannak; a két gyermeket nevelő fiatal házások aránya e rovatban megint a legkisebb. A változatlan jövedelemről számot adók közt a nőtlenek vannak aránylag a legjobb helyzetben. A panaszkodók közt a legmagasabb arány ismét a kétgyermekeské. Azok számaránya, akiknél csökkent – válaszuk szerint – a jövedelem, egyik rétegben sem számottevő, mégis adatainkból kitűnik, hogy az egygyermekesek hat és a kétgyermekesek 9⁰/₀-a érzi nagyon nehéznek a helyzetét.

Összesített adataink szerint a megkérdezettek háromnegyed része takarékoskodik valamilyen célra, egynegyedük azonban nem tesz félre pénzt. A válaszból kitűnik, hogy a takarékoskodók fele – mintánk 37⁰/₀-a – lakásra gyűjt. Bútorra, tartós fogyasztási cikkekre 16⁰/₀, gépkocsira 6⁰/₀, utazásra 3⁰/₀, előre nem látott kiadásokra és egyéb célra 13⁰/₀ takarékoskodik. A megkérdezetteknek az a negyed része, amelyik nem gyűjt, nem tesz félre pénzt, zömében az otthon lakó, legfiatalabb korosztályokból kerül ki.

Családi gondok

A lakáshiány az első és a legnagyobb akadály, amely felnőtt és önálló életük előtt tornyosul. A lakáskérdés mellett sokféle más objektív és szubjektív akadályról számoltak még be a fiatalok (például alacsony kereset; az érvényesülés nehézségei). Ezeknek súlya, aránya más és más a különböző rétegekben. Megjegyezzük, hogy a jövedelemszint erősen befolyásolja azt, hogy az alacsony kereset panaszolása milyen arányban és intenzitással jelentkezik. Ezer forint alatti havi egy főre eső jövedelemnél a válaszolók 45⁰/₀-a, 2301 és 2600 Ft között már csak 23⁰/₀-a, 2601 Ft felett már csak

20⁰/₀-a panaszkodott az alacsony kereset miatt.

Feltűnő, hogy a lakáshiány, amely köztudásúlag a legnagyobb súllyal szereplő akadály, mégis a panaszokban a kereset mögé szorult. A kétgyermekes családok enyhén az átlag felett panaszoznak a lakásgondot és valamivel többen teszik szóvá a kis keresetet. Az egygyermekes családoknál és a gyermekteleneknél már csaknem egy szintre kerül a lakáshiány és az alacsony kereset aránya. Az otthon lakó nőtlenek és hajadonok számára a kis kereset sokkal nagyobb gond, mint az önálló lakás, mert tudják, hogy egyedül úgy sem kaphatnak lakást.

A különböző élethelyzetben levő fiatalokat eltérő erővel és módon érintik a felsorolt gondok. A két gyermeket nevelő házások 49⁰/₀-a hangoztatja, hogy a lakás a fő problémájuk. Bár nagy részük égető lakásgondját megoldotta vagy enyhítette, a lakásprobléma magas arányú említése mégis megmutatja, hogy válaszaikat az országos állapotok ismerete és saját életükben a probléma közelmúltja egyaránt motiválja. Ezeknél a házaspároknál a „drága a gyermeknevelés” válasz jóval az átlag felett van, 20⁰/₀. Az egy gyermeket nevelő családok 65⁰/₀-a, a gyermekteleneknek már 67⁰/₀-a vallja a lakásszerzést a megoldandó gondok legfontosabbikának. Nagy részüknél ez éppen a jelen problémája. Ugyanakkor az egygyermekeseknél a „drága a gyermeknevelés” válaszalternatíva 18⁰/₀, míg azt a gyermektelenek alig említik, itt ennek említési aránya csak 9⁰/₀.

A szakmához fűződő viszonyuk, helyzeteük az üzemben

Interjúalanyaink egynegyede-egyharmada a felvételt megelőző egy éven belül kezdte munkáséletét; valamivel több, mint egyharmada két-három éve indult

pályáján, a segédmunkás és az irodában dolgozó nők közel fele tartozik e csoportba. A harmadik harmada az, amelynek négy évnél régebbi munkaviszonya van. Ez a megoszlás nagyjában-egészében minden foglalkozási csoportban azonos.

Mintánk többségének első munkahelye az az üzem, ahol a felvétel idején dolgozott. Ez azonban meglehetősen hullámzó. A teljesen kezdők közül az egy éven belül munkaviszonnyal rendelkezők 36⁰/₀-a a felvétel idején első munkahelyén volt, egyharmada második munkahelyén, további egyharmada pedig már e nagyon rövid idő alatt is három vagy ennél is több munkahelyet látott. A termelő munkájukat két-három éve elkezdettek fele volt első munkahelyes, egyharmaduk második munkahelyen dolgozott, 16⁰/₀-uk pedig már többször változtatott munkahelyet. A négyöt éve dolgozóknál több mint a fele első munkahelyes, több mint egynegyede a második munkahelyet próbálta ki és a többszörösen kísérletezők aránya 13⁰/₀-ra csökkent. Az öt éven túliaknak háromnegyede első munkahelyén dolgozik, kevesebb mint egynegyedük második munkahelyén működik és mindössze 5⁰/₀-uk a többszörösen próbálkozó.

A kapott adatok bizonyítják, hogy munkavégzésük első időszakában a fiatalok legtöbb problémája munkahelyük megismeréséből adódik, az üzemi viszonyokkal ismerkedni, azokat megszokni tehát nem könnyű, ezért ezek a hetek a fiatalok számára általában nem „mézes-hetek”. Mihelyt átvészelik azonban a kezdet nehéz szakaszát, akkor ragaszkodnak munkahelyükhöz, megszokják azt és megszeretik.

Szakmaválasztás

A felmérés során azt is megkérdeztük, hogy interjúalanyaink miért választották szakmájukat, további kérdéseink pedig

arra vonatkoztak, hogy választásukkal elégedettek-e vagy sem.

A válaszokból a következőket olvashatjuk ki:

1. A tehetség a szakmaválasztás okai közt csak második helyen szerepel, „holtversenyben” a családi tanáccsal és hagyománnyal. Az első helyre kerül az öszinte és meggondolkozott indok: „csak erre volt lehetőségem”. A szakmaválasztásban vonzást jelentenek a jó munkafeltételek is, továbbá a jó kereseti lehetőség, a tiszta, könnyű munka, a közeli munkahely stb.

2. A szakmaválasztás lehetőségei foglalkozási csoportonként változnak. Ha megnézzük és összehasonlítjuk a két jellegzetes adatsort: azokét, akik tehetségük alapján kerültek szakmájukba, és azokét, akiknek ez volt az egyetlen kínálkozó lehetőségük, éles különbségeket találunk elsősorban a fizikai és szellemi dolgozók között. Meglehetősen nagy eltéréseket látunk továbbá a fizikai dolgozók szakképzettségi szint szerinti csoportjai között.

3. Ezen a soron belül is éles különbségek vannak a férfiak és a nők között.

4. A szakmunkás férfiak között 19⁰/₁₀ azoknak az aránya, akik szerint egyetlen lehetőségük volt a választott szakma. A betanított munkásoknál ez az arány már 31⁰/₁₀, a segédmunkásoknál pedig 42⁰/₁₀. A szellemi dolgozók két férfi csoportjának aránya mindössze 12⁰/₁₀ és 7⁰/₁₀. A nők aránya, akiknek egyetlen lehetősége volt az adott szakma és azt tehát ezért választották, minden foglalkozási csoportban jóval nagyobb.

Megkérdeztük a fiataloktól azt is, hogy *változtatnának-e szakmát?*

A válaszokból az derült ki, hogy interjúalanyainknak még a fele sem ragaszkodik választott szakmájához. Egy kis része nem tud dönteni, a másik fele pedig szívesen cserélné szakmát. Az okokra vonatkozóan a szakmát cserélni szándékozó 50⁰/₁₀-nak a többsége *nem vala-*

miért, hanem valami miatt változtatna szakmát. Csupán 11⁰/₁₀, amely jobb keresetért vagy elismerésért, vagy kedvezőbb munkafeltételekért váгна neki az újnak. És merre orientálná ez az 50⁰/₁₀? Közel egynegyede szellemi pályát, 17⁰/₁₀-a egy másik fizikai szakmát, 10⁰/₁₀-a pedig szolgáltatási területet választana.

A különböző foglalkozási csoportok szakmacserélési szándékának iránya és elhatározásának erőssége nagyon eltérő. Rossz közérzet miatt leginkább a betanított és segédmunkások változtatnának szakmát. A kereset, mint egy másik szakma vonzó ereje is leginkább a segédmunkás férfiakra hat, és ehhez még hozzátehetjük, hogy a különböző foglalkozási csoportokon belül a férfiak a nőknél gyakrabban emlegették a jobb keresetet, mint változásra csábító tényezőt.

A fizikai dolgozók minden csoportjában magas azoknak az aránya, akik inkább egy másik fizikai szakmát vállalnának. A nőknél ugyanez a helyzet, azaz a különbséggel, hogy fizikai munkát viszonylag jóval kevesebben vállalnának. A nők szellemi munkára inkább vállalkoznának, mint a férfiak, minden foglalkozási csoportban egyaránt.

Szaktudás és munkahely

Mintánkban a megkérdezett interjúalanyainknak csupán 30⁰/₁₀-a tanul valamilyen szervezett formában, 10⁰/₁₀-uk szerint tulajdonképpen nem érdemes tanulni, ám ennek ellenére mégis tanul.

A megkérdezettek egynegyede változtatna munkahelyet 300 Ft körüli fizetés-emelés reményében. Ilyen célból a vezető szellemi beosztású férfiak közül kevesen, míg a segédmunkás férfiaknak több mint egyharmada, a nőknek majdnem fele menne át új munkahelyre. 500 Ft reményében azonban minden rétegnek több mint fele – férfiak és nők egyaránt – elmenne munkahelyéről, ebben az esetben

is a legkevésbé megint a vezető beosztású szellemi dolgozók és a szakmunkások változtatnának munkahelyet.

A nők számára a jobb műszak intenzívebben munkahelyváltóztatásra csábító tényező, mint a férfiaknál, s ez a momentum a nők között a fizikai munkát végző nőket erősebben vonzza, mint a szellemi foglalkozású nőket. A válaszokból az is érződött, hogy ha valamelyik üzem minden héten szabad szombatot csinálna, ez a fizikai dolgozókat jobban befolyásolná, mint a szellemi dolgozókat és minden csoporton belül inkább a nőket, mint a férfiakat.

A közelebbi munkahely, mint változtatási tényező legkevésbé a szellemi beosztású és szakmunkás férfiakat csábítaná, a férfiak közül elsősorban az irodai alkalmazottakat és segédmunkásokat, és ez minden foglalkozási csoporton belül sokkal jobban vonzza a nőket, mint a férfiakat.

A „jó munka akadályai munkahelyükön” kérdésre adott válaszokat vizsgálva elmondható, hogy nagyon kevesen vannak, akik üzemükben, vállalatuknál semmiféle gátló tényezőt nem látnak. A többség sokféle nehézséget említ, és mint összesített adatainkból kitűnik, a legtöbben a munkacéhiányt teszik első helyre. Ezt követi a szervezetlenség említése – egyenlő arányban a korszerűtlen gépek kárhóztatásával – és az anyaghiány, mint a jó munkát akadályozó tényező, csak ezek után következik.

A szak- és betanított munkás férfiak a korszerűtlen gépeket említik első helyen, míg a szellemi dolgozó férfiak a szervezetlenséget. A szervezetlenséget egyébként a szakmunkások nagyobb arányban emelik ki mint akadályozó tényezőt, és ebben eltérnek a többi munkáskategóriától. A nők minden csoportban – különösen a betanított és a segédmunkásnők – első helyre állítják a munkacéhiányt. Adataink szerint a munka-

erőhiány az irodákban is beszédtema, hiszen említésc az irodai lányok csoportjában is meghaladja az egynegyedec. Az anyaghiányt másképp rangsorolják a fizikai dolgozók különböző kategóriái: leginkább a szakmunkások érzik. Ennek említési aránya legalacsonyabb az irodai és a szellemi dolgozó nőknél. A szervezetlenséget mint gátló tényezőt legnagyobb arányban a szellemi foglalkozásúak és a szakmunkások jelölik meg, a férfiak jóval erősebben, mint a nők.

Üzemi közérzet és munkavégzés

A fizetést mint az elégedettség fő okát említi interjúalanyaink egyharmada – minden foglalkozási csoportban, férfiak és nők egyaránt. Ezt a legmagasabb arányban a szellemiek (38⁰/₀ és 40⁰/₀) vallják. A munkahely közelsége, a kellemes munkahelyi környezet az önálló szellemi beosztású nőknél nagyobb szerepet játszik, mint a szellemi dolgozó férfiaknál, és ebben megegyeznek a segédmunkás kategória arányaival. A szakmunkásoknál és betanított munkásoknál viszont alig van különbség. A megbecsülést és a jó kollektívát mint elégedettségi tényezőket meglepően kis arányban említik a vezető beosztású szellemiek, ez a faktor a legnagyobb arányban a segédmunkásoknál szerepel, de a betanított munkások és irodai alkalmazottak közül is sokan kiemelik – férfiak és nők egyaránt – ezeket a faktorokat. A munka tisztasága, könnyű volta a vezető szellemi beosztású nőket kivéve csaknem minden kategóriában – a nők között – dupla szavazati arányt kapott. Az „önállóság a munkában” tényező a vezető beosztású szellemi dolgozók elégedettségi indokai közt szerepel, s a munkásfiatalok férfitagjainak egynegyvede is ezt emeli ki, ám a másik két fizikai dolgozó kategóriánál és az irodai dolgozóknál ez a mozzanat hátrább szorul. Ugyanakkor csaknem

minden csoporton belül jelentősen több férfi, mint nő említi ezt a tényezőt.

Az elégedetlenség hangsúlyai teljesen mások. Ha a fizetéssel van baja interjúalanyainknak, akkor ezt a tényezőt minden foglalkozási csoportban, minden korcsoportban férfiak és nők egyaránt mind arányban, mind intenzitásban kiemelik. Ezzel az elégedetlenségi tényezővel vetekszik arányaiban a végzett munka fárasztó és piszkos volta. Ha interjúalanyaink úgy látják, hogy munkájuk végzéséhez nincs szükség különösebb szakértelemre, hogy munkájukból hiányzik az önállóság, akkor ez a tényező a válaszolók által említett faktorok között nagyobb arányban szerepel. A rossz kollektívát kevesen emlegetik, a megbecsülés hiányát viszont annál többen teszik szóvá. Végül nagy nyomatékkal szerepelnek az elégedetlenségi tényezők között a nagy távolság a munkahelytől és a munkavégzés rossz körülményei.

A hanyagul, rosszul dolgozókkal szemben minden foglalkozási csoporton belül a férfiak szigorúbbak, mint a nők. Az elbocsátást, mint végső eszközt ajánlók között a legnagyobb arányban az irodai alkalmazott és a szellemi beosztású férfiak szerepelnek. Az irodai dolgozó férfiak első helyre az elbocsátást tették, a szellemi beosztású férfiaknál ugyan a fizetés-csökkentéssel fegyelmezők aránya a legnagyobb, de a nevelést ajánlók a harmadik helyre szorultak. Velük szemben a fizikai dolgozók inkább a nevelés és azután a fizetés-csökkentés hívei.

A többség tehát példamutatással nevelnc. Ezen belül azonban a KISZ-vezetők inkább a pedagógia hívei, mint a KISZ-tagok, legkevésbé nevelnének pedagógiai eszközökkel azok a szervezetten kívüliek, akik közül többen büntetnének fizetés-megvonással, mint ahányan bíznak a példa erejében. Minden csoporton belül a nők nagyobb arányban hívei a ne-

velésnek, mint a férfiak. A szervezetten kívüliek szigorúbbak, mint a KISZ-tagok, a legszigorúbbak a legfiatalabbak.

A KISZ-vezetők többsége szocialista brigádtag, a férfiak inkább mint a nők. A KISZ-tag férfiak közel kétharmada tagja ugyanis a szocialista brigádoknak, a nőknél azonban már fordul az arány, hiszen a nők többsége nem brigádtag. Még rosszabb az arány a szervezetten kívülieknél, a férfiaknak kevesebb mint a fele, a nőknek csak egyharmada vesz részt a szocialista brigádok munkájában. A KISZ-hez tartozás tehát a szocialista brigádmozgalomban való részvételre pozitívan és – mint láthattuk – nagy erővel hat.

A GAZDASÁGIRÁNYÍTÁSI RENDSZER MEGÍTÉLÉSE

Felvételünk egyik fontos céljának tekintettük annak vizsgálatát, milyen ismeretek, vélemények élnek a fiatalokban a gazdaságirányítási rendszerről.

Életszínvonal és munkalehetőségek

Kérdésünk a következőképpen hangzott: „Véleménye szerint körülbelül mennyi idő múlva emelkedik jelentősen az életszínvonal a jelenlegi gazdaságirányítási rendszer hatására?” A válaszadók túlnyomó többsége 2–5 éven belül, vagy 5 éven túl várja a lényeges javulást.

A munkalehetőségek jövőbeni megítélésének alaphangja a biztonság. A fiatalok többsége több szakmunkáshelyet, a maival azonos számú vezetői íróasztalt, kevesebb segédmunkás és irodai dolgozó állást vár a jövőben. Ennek megítélésében sem korcsoportok, sem telephelyek, sem KISZ-tagság szerint a fiatalok között nincs lényeges eltérés.

A vállalati önállóság

Interjúalanyaink közel kétharmada megfelelőnek tartja a vállalati önállóság mértékét; majdnem egynegyedük szerint nem elegendő; 5%-uk az ellenkező állásponttól elégedetlen, túlzottnak véli az önállóságot, továbbá a fiatalok nagy aránya nemleges választ ad.

Azok között, akik az önállósággal elégedettek, a KISZ-funkcionáriusok szerepelnek a legnagyobb arányban, és ebben közel egyformán a férfiak és a nők. A szervezeten kívüliek valamivel az átlag alatt vannak.

Az önállóságot keveselők vagy túlzottnak tartók, tehát valamely oldalról kritikai álláspontot vallók között – adataink szerint – funkcionáriusok, KISZ-tagok, vagy szervezeten kívüliek közt nincs lényeges különbség. A férfiak minden csoporton belül valamivel kritikusabb álláspontúak, mint a nők.

GAZDASÁGI ISMERETEK, ÁLTALÁNOS ISMERETEK, TANULÁS

Ha a magas és az alacsony gazdasági ismeretszinteket összehasonlítjuk, egyenes és élesen elütő rangsor-lépcsőzet vezet az önálló, szellemi, vezető beosztású férfiak csoportjától a segéd munkásokig. A gazdasági ismeretek alacsony szintű csoportjába a segéd munkások 18%-a került, a szellemi foglalkozásúak közül azonban senki sem. A gazdasági ismeretek magas szintjénél a szak munkások aránya 67%, azaz a válaszok értékelésekor a szak munkás férfiak kétharmada ért el magas pontszámot. Az irodai alkalmazott férfiak aránya itt 85%, mindössze 9% a különbség köztük és az élcsoporthoz tartozó vezető beosztású férfiak között.

Ha az egyes csoportokon belül összehasonlítjuk a férfi és nőarányokat, változik a helyzet. Az önálló és vezető be-

osztású, szellemi munkát végző nők 84%-a a magas szintű csoportba tartozik, és ez az arány körülbelül megegyezik az irodákban dolgozó férfiak arányával. Az irodai alkalmazott nők viszont a szak munkás nőkkel szinte egyenlő arányban kerültek a magas szintű csoportba (47–44% között). Itt a betanított és segéd munkás nők aránya csak fele, illetve negyede a szak munkás nők arányának. A gazdasági ismeretek alacsony szintjén a szak munkás nők aránya a betanított munkás férfiakkal, a betanított munkás nők a segéd munkás férfiakkal egyeznek meg. Itt leghátul állnak a segéd munkás nők, akiknek egynegyede a gazdasági ismeretek alacsony szintű csoportjához tartozik. Ha megvizsgáljuk az általános ismeretszint foglalkozási minőség és nemek szerint bontott adatait, akkor – akárcsak a gazdasági ismeretek esetében – rangsorlépcsőt találunk a segéd munkásoktól a szellemi munkások csoportjáig. Ez a hierarchia minden szinten a nemek szerint is azonos vonalat ír le.

A KISZ-funkciót viselők magasabb pontszámú válaszszerintet értek el, mint az egyszerű KISZ-tagok, az utóbbiak viszont felülmúlták pontszámában a szervezeten kívüliek eredményeit.

Két párhuzamosan haladó – emelkedő – lépcsőt mutatnak adataink. Az egyik lépcső nemek szerinti: a férfiak aránya minden csoporton belül körülbelül kétszerese a nőkének. A másik vonulat ezt az általános irányzatot keresztelje és mérsékli. Ez a lépcső a tudatosság foka szerint halad (a kommunista ifjúsági szervezet tagságának vállalása magasabb politikai tudatosságot jelent és követel). Ez a tudatosság – mint mérték – hangsúlyosabban megvan azoknál, akik funkciót vállalnak.

Adataink az iskolai végzettség örvenletes emelkedését mutatják, másrészt ezzel együtt és kölcsönhatásban szokássá válik a három tömegkommunikációs csa-

torna mindennapos felhasználása. Az ipari keresők különböző foglalkozási rétegeinek kiegyenlítődési folyamata előre halad, a hírfogyasztás időarányai, előfordulási gyakorisága egyaránt ezt mutatják. Ugyanakkor az ismeretek terjedelme és mélysége tekintetében az egyenlőtlenség nem tűnik el, sőt a magasan képzett igényes rétegek és az igénytelen, ismeretszegény rétegek közt a különbség tartós, sőt egyes helyeken nő, és különösen aggasztó ez a jelenség – az egyes foglalkozási csoportokon belül – a férfiak és a nők között.

A tájékozódás forrásai

Vizsgálatunk során azt a kérdést tettük fel interjúalanyainknak, hogy számukra melyik a legfontosabb tájékozódási forrás. A válaszokból kiderül, hogy a rangsort a sajtó vezeti, majd a televízió és a rádió következik, ezeket a források sorában a gazdasági vezetés követi. Ha azt is megnézzük, van-e különbség a férfiak és nők között – például a magas gazdasági ismeretszintű csoportban – a források kedveltségének lépcsőzete tekintetében érdekes eltéréseket találunk. A férfiaknál a sorrend a következő: sajtó, televízió, rádió, gazdasági vezetés, a párt- és szakszervezet, majd a családtagok és végül a KISZ következik. A nőknél változik a sor. A sajtó, televízió, rádió és gazdasági vezetés után előbbre kerül mint forrás a család, és ezután következnek a mozgalmi szervek, közöttük végül a KISZ.

Legkevésbé az alacsony ismeretszintűek tanulnak, a közepes szintűek az átlag körül mozognak és a magas szintűek tanulnak magas arányban.

Ismeretszintek szerint más és más tanulási formák lépnek előtérbe. A szakmát tanulók és a dolgozók általános iskoláját végzők között az alacsony és közepes ismeretszintűek aránya a legna-

gyobb. A dolgozók középiskoláját végzők között növekszik a közepes ismeretszintűek aránya, de itt már vezetnek a magas ismeretszintűek. A főiskola végzésénél az alacsony ismeretszint eltűnik és a magas szintűek már kétszeresét adják a középszintűeknek.

Minden egyes ismeretszinten belül más és más a férfiak és a nők aránya. Az alacsony ismeretszinten a szakmát tanulók és az általános iskolát végzők közt a férfiak aránya kétszeres. Ez a középiskolánál már kiegyenlítődik. Az egyéb tanulási formáknál a nők 1⁰/₁₀-kal megelőzik a férfiakat. A közepes ismeretszinten a szakmát tanulók aránya a két nem között azonos, az általános iskolánál már a nők vezetnek. A nők vezető szerepe megmarad a középiskolánál is, a főiskolánál pedig újra kiegyenlítődik a férfiak és nők aránya, az egyéb tanulási formáknál a közepes ismeretszinten enyhe nőfölényt találunk. A magas ismeretszintű csoportban a szakmát tanulók közt egyenlő a nemek közti arány. A dolgozók általános és középiskolájánál valamelyest előnybe kerülnek a nők, a főiskolánál a helyzet fordított, hiszen a férfiarány már kétszeres. Azután újra változik a kép, és az egyéb tanulási formáknál a csoportban kétszeres a nők aránya. Ha pedig megnézzük azt a sort, amely a tanulást abbahagyott fiatalok adatait tartalmazza: az alacsony ismeretszinten többen vannak a nők, közepes és magas ismeretszinten pedig a férfiak.

*

A fiataloktól megkérdeztük: „Ha sérelem éri a vállalatnál, milyen szervezethez, intézményhez fordul elsősorban?” A válaszokból az tűnik ki, hogy a KISZ-vezetők, a KISZ-tagok és a szervezetten kívüli csoportokban más és más az említési sorrend és minden csoporton belül eltérő a férfiak és nők válaszaránya, sőt a különböző ügyekben is változik a válaszok aránya és az intézmények rangsora.

Az *érdekvédelmi* kérdések közül a KISZ szerepének megítélésében meglehetősen nagy a zűrzavar és a fiatalok közül sokan nem látják, hogy a KISZ-nek érdekvédelmi feladata is van. Nagy részük kérdésünkre azt válaszolta, hogy véleménye szerint a KISZ-nek van valamilyen érdekvédelmi funkciója, de a válaszolók több mint egynegyede nem tudta konkrétan megnevezni, hogy tulajdonképpen miben is áll ez az érdekvédelmi szerep.

Interjúalanyainktól rangsorolást kérünk abban is, vajon a szaktudástól, a tájékozottságtól, a szorgalomtól vagy a kollektíva erejétől függ-e avagy netán szerencse dolga a *magas teljesítmény*.

Az alacsony ismeretszintű nőknél a kollektíva erejének említési aránya az élre kerül, a szorgalom a második, ezután a szaktudás és a szerencse következik és utolsó helyre kerül a tájékozottság.

A közepes ismeretszintűeknél változik a sorrend és változnak az arányok is: az első hely férfiaknál, nőknél egyaránt a kollektíváé, a második helyen áll a szaktudás, de már magas férfi többséggel. Harmadik helyen a szorgalom erős nő-többséggel, majd a tájékozottságot, legvégén a szerencsét emlegetik.

A magas ismeretszintű csoportnál a kollektíva ereje még nagyobb fölényrel vezet. Itt hangsúlyosabb vonásokkal ugyanaz a helyzet, mint a közepes ismeretszintűeknél, legfeljebb még azt jegyezzük meg, hogy e csoport tagjainál a szerencse mint sikertényező, csak elenyésző arányban szerepel.

NÉHÁNY ÖSSZEFOGLALÓ MEGÁLLAPÍTÁS

1. Felvételnk kísérlet volt arra, hogy egy viszonylag ritkábban vizsgált réteg: a városokban lakó, ipari dolgozó fiatal-ság gazdasági tájékozottságát és ennek objektív és szubjektív hátterét térképezz fel.

Mi egy homogénabb réteget vizsgáltunk, amelyben az erőteljes egyneműség mellett is világosan kirajzolódik a belső tagoltság. E tagoltság fő erővonala a foglalkozási minőség szerint alakult. Ennek előzménye és előfeltétele az iskolai, szakmai végzettség, következménye a munkaért kapott kereset, a szerzett jövedelem. Élethelyzet, életszínvonal, ellátottság és tájékozottsági szintek tekintetében a vizsgált rétegen belüli fő eltérések a munkamegosztás során kialakult munkajellegcsoportok között vannak. A fizikai dolgozók csoportján belül hierarchikus lépcsőzetet találtunk, ugyancsak látjuk a vezető és önálló szellemi dolgozók és az irodai alkalmazottak között is. Nincsen hasonló szintű eltérés az életszínvonal vagy a tájékozottság tekintetében az általában vett szellemi és az összességében vett fizikai kategóriák között. Az iskolai végzettség és a nemhez tartozás keresztetzi, ellensúlyozza az előbbieken vázolt elrendeződés nyomvonalait. Egy biztos: a választóvonalak nem aszerint húzódnak a csoportok közt, ahogy a korcsoportok következnek, hanem elsősorban és végső soron az említett munkajelleg a döntő. Valamelyik korcsoporthoz tartozás, mint meghatározó faktor lényeges ugyan, de a nemhez tartozás egy sor területen hatáserősségben megelőzi, felülmúlja a kort. Mindebből az a következtetés adódik, hogy a KISZ-nek erőteljesebben kell törekedni a fiatalok differenciált megismerésére és elemzésére, azaz még mélyebben szükséges megragadni a különböző ifjúsági rétegek sajátos problémáit. A KISZ-nek munkájában az ifjúság belső tagoltságára tekintettel kell lennie. A KISZ-nek tehát nem szabad megfeledkeznie az egységen belüli különbözőségről, szervező, irányító, világnézetet formáló munkájában az eddigieknél jobban építsen e rétegek és a rétegeken belüli csoportok érdekeire és érdeklődésére.

A kép, amelyet a vizsgált ifjúsági ré-

teg életszínvonala mutat, meglehetősen vegyes. Éles ellentmondás feszül a különböző csoportok anyagi lehetőségei és például a kulturális szükségletek kielégítése közt. Az a biztonság és védettség, amit a szülőkkel együtt lakó fiatalok élveznek, ellentmondásos módon mégis arra ösztönzi őket, hogy minél hamarabb vágijanak neki az önálló családalapításnak és ebben a tapasztalatok nélküli, bizonytalan és átmeneti időszakban szakad rájuk a családi kötöttségek sora, az ösztöndíj hiánya, terheli őket a lakásszerzés és annak berendezése ezer gondja, a gyermekáldás örömei és problémái, a szakmakezdés nehézségei. A KISZ érdekvédelmi funkcióját tehát jobban ki kell terjeszteni az ifjúság e létidőmenziójára a különböző rétegek specifikumai figyelembevételére alapján, miközben szakadatlanul keresni kell a konkrét segítség módozatait.

3. Az egyik legfontosabb „eredményünk” annak belátása, hogy a pályaválasztás társadalmi, családi és egyéni dimenziói nemcsak eltérnek, nemcsak hogy időben és térben nem fedik egymást – ez szinte természetes –, de tartós ellentmondásba is kerültek. A családi és egyéni aspirációk gyakran elszakadnak a népgazdasági szükségletektől, a valóságos lehetőségektől, irreálisak. És ez a helyzet súlyosbodni fog. A vállalatok még mindig nem eléggé ébredtek fel az extenzív korszakban megszokott munkaerőbőség eufóriájából, a munkaerőhiány egyelőre gyakran jól megfér a kapukon belüli munkanélküliségekkel. A KISZ érdekvédelmi funkciója végzésekor jobban törődjön a pályaválasztás problémáival, továbbá már az általános iskola felső tagozatától kezdve ki kell terjeszteni és állandósítani a pályaválasztási vizsgálatokat, segítve ezzel is a szülői döntéseket. A SZOT-nak és a KISZ KB-nak közösen meg kellene vizsgálnia és kidolgoznia a pályakezdő fiatalok jobb adaptációs problémáit, s ennek az egész or-

szágra kiterjedő, munkaterületenként differenciált akciótervét.

4. Elemzésünk bizonyítja, hogy a munkával való elégedettség legerősebben ható tényezői tartalmi jellegűek: az önállóság, a felelősség öröme. (A nőknél a végzett munka tisztasága, könnyű volta kiemelkedő szerepet játszik.) Az elégedetlenség viszont fokozottan nő, ha a fiatal nem tud azonosulni szakmájával, konkrét munkájával. A saját foglalkozás tekintélye tehát szorosan összefügg a szakmaválasztás körülményeivel.

Adataink mutatják, hogy a fiatalok helyesen látják a jó munka akadályait. Közel egynegyedük bírálja a vezetés hiányosságait; sokan említik a korszerűtlen gépeket, alkatrész- és anyaghiányt. Mindez azt mutatja, hogy az üzemi közérzet megjavítása nemcsak kereset kérdése, hanem komplex probléma. A fiatalok többségének felelősségtudatára és igazságérzetére sokkal jobban lehetne és kellene építeni.

5. A tájékozottsági lépcsőzetekről kapott adataink nem megnyugtatóak, a tájékoztatás hatékonysága sem kielégítő. Meglehetősen magas az alacsony ismeret-szintű csoport aránya. Ezen a területen a legfiatalabbak között a legrosszabbak az arányok; a segédmunkások egy része pedig mintha kívül rekedt volna a kommunikációs csatornákon. Azonban az irodai nők tájékozottságával sem lehetünk elégedettek. Felvételünk megmutatta, hogy a férfiak és nők közt megengedhetetlenül nagy az eltérés a gazdasági tájékozottsági szint terén, s ez az egyenlőtlen-ség a gyermekes asszonyoknál még fokozódik.

Az ismeretek különböző típusait nem egyformán rögzítik a fiatalok: a mindennapi tapasztalatokhoz közelebb eső információkat jól hasznosítják, az elvontabb, nehezebb kérdéseknél még a középiskolát végzett fiatalok között is nagy fehér foltokat látunk.

Adataink igazolták feltevésünket az

ismeretek „kumulatív” szerkezetéről: a legnehezebb ismeretek birtokában levők könnyebb kérdésekre is tudtak válaszolni, világosan kivehetők tehát – egy me-redeken keskenyedő tájékozottsági – gúla szintvonalai. A szervezethez, a KISZ-keretek jelentősen módosítják a képet. A KISZ-funkcionáriusok jóval nagyobb, összefüggőbb, pontosabb információkkal rendelkeznek, mint a KISZ-tagság és a szervezeten kívüliség sajátos kommunikáción kívüliséget is jelent. A szervezeti keretek között működő nők tájékozottsága is lényegesen magasabb, mint a KISZ-en kívülieké.

A permanens képzés szükségességének belátása a legmagasabb iskolai, szakmai képzettségűek közt a legerősebb. Akik viszont a legkorábban abbahagyták a tanulást, akik a szakmai ismeretek továbbképzésével nem törődnek, azok a legtájékozatlanabbak és nem is tanulnak tovább. Mintha az utóbbi években csökkent volna egyes rétegekben a műveltség tekintélye – ezt sugallják adataink.

6. A mintánkba felvett fiatal ipari keresők gondolkodásmódját – a jelent és jövőt illetően – a biztonságérzet és realitások higgadt számbavétele jellemzi. Úgy látják, hogy érdemes tervezni az életüket, még akkor is, ha az előttünk álló esztendőök rejtenek magukban bizonytalansági tényezőket, kockázatokat is. Az életszínvonal jelentősen emelkedik majd, de nem azonnal, egy-két éven be-

lül, inkább három-öt év múlva, esetleg azon túl. Munkalehetőség bőven lesz a szakmunkások és betanított munkások számára, a technikai fejlődés, a munkaerőhiány fejlődése következtében azonban csökkenni fog a segédmunkás és a tisztviselő munkahelyek száma.

Amiket eddig felsoroltunk, az a felvételünk adta egyik fő jellegzetességét mutatja: a többség álláspontja a perspektívát illetően a kiegyensúlyozott, a végletektől – a világfájdalmas borúlátástól és az illúzióktól – egyaránt tartózkodó, alapjában reális optimizmus.

Az emberek segítőkészségét kiábrándultabban ítélik meg, mint az egy közösségi elvekre épülő, szocializmust építő társadalomban indokolt lenne. A kölcsönös segítség, a tapasztalatok átadása már nagyon erős hangsúlyt kap életünkben. Ez nyilván összefügg azzal, hogy az üzemekben, vállalatoknál a munkáséletüket elkezdő fiataloknak tapasztalatok híján nagyon-nagy szüksége van a kollektíva támogatására és bizony a kapott segítség gyakran elégtelen. Ezért is fontos lenne az ifjúsági mozgalom közösségteremtő funkciójának erőteljesebb érvényesülésére még nagyobb gondot fordítani. Szükséges, hogy a szolidaritás és a kölcsönös segítség, mint a szocialista értékrend alapvető faktorainak tudatosabb gyakorlata, legyen mindig jelen a KISZ-élet hétköznapjaiban.

Szántó Miklós

INTÉZETI HÍREK

Nemzetközi konferencia az ifjúságkutatásról

Immár hagyomány, hogy a Lipcsei Állami Ifjúságkutató Intézet nemzetközi konferencia keretében vitatja meg az ifjúságkutatás aktuális elméleti és metodikai kérdéseit, s lehetőséget teremt a szocialista országok kutatóinak a személyes találkozásra és véleménycserére. A legutóbbi tanácskozásra 1975. október 9–11. között került sor Lipcsében. A plenáris ülés, továbbá a hat szekció munkája a munkás- és tanulóifjúság társadalmi helyzetének, szocializációjának, társadalmi beállítódásának és aktivitásának szerteágazó témakörét fogta át.

A plenáris ülés, illetve az egyik szekció az ifjúságkutatás elméleti, metodológiai kérdéseivel foglalkozott. W. Friedrich professzor vitaindító referátuma az ifjúságkutatás szinte valamennyi vitatott metodológiai kérdését exponálta. Mennyiben tekinthető az ifjúság sajátos társadalmi csoportnak? Létezik-e úgynevezett ifjúsági szubkultúra? Milyen társadalmi-gazdasági okokra vezethető vissza az ifjúság belső tagoltsága? Melyek a generációk közötti alapvető különbségek? Talán e rövid felsorolásból is kitetszik, hogy a vitaindító előadás valóban lényeges kérdéseket exponált. Mindez összekapcsolódott az ifjúságkutatás konkrét eredményeinek és tapasztalatainak elemzésével, továbbá az egymásnak ellentmondó felfogások konfrontáltatásával.

A referátum kapcsán kibontakozott eszmecsere középpontjában elsősorban az a kutatásmetodológiai probléma állt, hogy miként határozható meg az az elméleti *interpretációs keret*, amihez az ifjúsággal foglalkozó konkrét kutatások illeszkednek, továbbá, amelynek segítségével *rendszerezni és értelmezni* lehet a kutatások által feltárt tényanyagot. Egyöntetű volt az a felfogás, hogy az ifjúsági problematikát a *társadalom egész struktúrája* felől lehetséges a leginkább természetesen megközelíteni. E megközelítési mód – jóllehet nem az egyedül lehetséges – feltétlenül előnyben részesítendő például egy *generációs típusú* elemzéssel szemben, hiszen az ifjúság nem önálló társadalmi réteg, s bár számos, csakis reá jellemző vonással rendelkezik, helyzetét és specifikus magatartásmódjait elsősorban a társadalom egész struktúrájában végbemenő folyamatok (az átrétegződés, a társadalmi differenciálódás és nivellálódás tendenciái, az életmód és a kultúra változásai stb.) tanulmányozása alapján érthetjük meg.

A struktúra egésze felőli megközelítés alapján válhat nyilvánvalóvá az is, hogy az ifjúság távolról sem tekinthető *egységes* csoportnak. Az egyes társadalmi osztályok és rétegek fiataljainak életfeltételei, céljai és törekvései, tanulási-mobilitási lehetőségei korántsem azonosak. Az

ifjúság strukturális meghatározottsága egy adott társadalmi-történeti szituációban az adott osztály és réteg specifikus feltételeinek öröklésében is kifejezésre jut. Rámutattak az eszmecsere résztvevői arra is, hogy a tapasztalatok szerint a legtermékenyebbeknek azok a kutatások bizonyultak, amelyek az ifjúságnak a társadalmi struktúrában elfoglalt helyét, ezáltal meghatározott rétegzettségét és magatartásmódjait igyekeztek feltárni. Csakis az ilyen metodológiai megfontolásokból kiinduló megközelítés teszi lehetővé az ifjúság helyzetének, életmódjának és szubkultúrájának megismerését, a szocializálódás, a társadalomba való beilleszkedés folyamatának és mechanizmusainak felderítését.

Természetesen óvakodni kell attól, hogy az ifjúságkutatás sajátos feladatait egybemossuk a társadalmi struktúra kutatásával. Nem lenne például célravezető, ha az ifjúságkutatás feladatának azt tekintenénk, hogy a társadalmi struktúrát vizsgálja valaminő generációs met-szetben. Termékeny ifjúságkutatás csak is olyan metodológiai kiindulópont alapján képzelhető el, amely az ifjúság problémáit nem egyszerűen generációs problémaként értelmezi, hanem a társadalmi (strukturális) meghatározottság primátusából indul ki, ugyanakkor nem hagyja figyelmen kívül a generációs problémákat sem.

A konferencia tapasztalata szerint az ifjúság és az ifjúságkutatás problémája igen különböző módon vetődik fel az egyes szocialista országokban. Néhány általános vonás azonban jól kivethető.

Az egyik általános vonás az, hogy a szocialista országokban az ifjúság túlnyomó többsége munkásként kapcsolódik be a társadalmi munkamegosztásba. Ezért a fiatalok problémáinak jelentős része egyúttal a munkásfiatalok gondja is. Ebből is következett az, hogy a konferencia megkülönböztetett figyelmet fordított a munkásfiatalokkal foglalkozó

kutatások eredményeinek és tapasztalatainak összegezésére, és a kutató munka további feladatainak körvonalazására. A konferencián a hozzászólók tehát fontos kutatási feladatként jelölték meg – többek között – a munkásfiatalok és más ifjúsági csoportok helyzetének, életmódjának, társadalmi beállítódásának összehasonlító vizsgálatát. Az ilyenfajta kutatások ugyanis egyfelől módot adnak az ifjúság egészét jellemző közös vonások megrajzolására, másrészt lehetővé teszik az egyes csoportok specifikus jellegzetességeinek konkrét megismerését. Általános volt továbbá az a vélemény, hogy az ilyen jellegű kutatások terén meglehetősen nagy a lemaradás. Az ezzel összefüggő módszertani-elméleti kérdésekről elsősorban a munkásifjúság kérdéskörével foglalkozó szekcióban folyt élénk eszmecsere.

Említést érdemel, hogy a konferencia – ezúttal első alkalommal – tűzte napirendre az ifjúság és család témakörét. Az ide tartozó kérdések bekapcsolása az ifjúságkutatásba viszonylag új keletű, annak ellenére, hogy némely területen – mindenekelőtt a családi nevelésre és az ifjúság szexuális magatartására vonatkozóan – a szocialista országok egy részében már hosszabb ideje folytak és folynak vizsgálatok.

Az e kérdésekkel foglalkozó szekció ülésén elhangzott referátumok elsősorban a következő témákkal foglalkoztak.

A család szerepe és részvétele a fiatalok személyiségének formálódásában. A referátumok arra a folyamatra világítottak rá, hogy a családban folyó szocializációs tevékenység során a szükségesnél nagyobb mértékű a családokban a fiú- és leánygyermekkel szemben támasztott követelmények különbsége, melyeket a szülők a nevelési folyamatban nem csupán eltérő módon állítanak fel, hanem a gyerekek a feladatok teljesítése esetén a szülői honorálást is eltérő mértékben kapják meg. A gyerekek neme

szerinti eltérés azzal kapcsolatban is nagy – és az életkor növekedésével párhuzamosan tovább növekszik –, hogy milyen mértékben törekednek a szülők a gyermekek szabad idejének ellenőrzésére.

A családi életre történő felkészítés témakörével foglalkozó kutatások eredményeiből kitűnt, hogy a fiatalok szexuális magatartásában és a családi élettel kapcsolatos beállítódásában egy-egy ország keretein belül is nagy különbségek figyelhetők meg.

Érdekes információkat szolgáltatott azok a referátumok is, amelyek az ifjúság testi, fizikai fejlődését befolyásoló tényezőkkel foglalkoztak. Empirikus vizsgálati eredményekre építve mutatták be, hogy az ifjúság egészségi állapotát milyen erőteljesen befolyásolják a társadalmilag kialakult szokások és értékítéletek, amelyek korántsem hatnak mindig előnyösen az ifjúság fizikális fejlődésére.

Számos referátum hangzott el a fiatal házások helyzetéről és általában az ifjúkorban kötött házasságok társadalompolitikai kérdéseiről is. Ezek a referátu-

mok elsősorban a házasságok stabilitását befolyásoló társadalmi, szociálpolitikai tényezőkkel foglalkoztak, továbbá azt a metodikai jellegű kérdést taglalták, hogy miként lehetne a házasság stabilitásának empirikus vizsgálatát megbízhatóbbá tenni.

*

A konferencia munkájának vázlatos ismertetéséből is kitetszik, hogy ez a tanácskozás nem protokoláris jellegű összejövetel volt, hanem olyan szakmai eszmecsere, amely érdemben foglalkozott az ifjúság tudományos kutatásának számos elméleti, metodikai kérdésével, mely ugyanakkor jelentősen hozzájárul a szocialista országok kutatóinak jobb együttműködéséhez is. A konferencián a Társadalomtudományi Intézetet három tagú küldöttség képviselte: Halay Tibor igazgatóhelyettes, Gázsó Ferenc, az Ifjúságkutató csoport vezetője és Kósa Erzsébet tudományos főmunkatárs. Mindhárman előadást tartottak a plenáris ülésen, illetve az egyes szekciókban.

Gázsó Ferenc

Egy disszertáció vitájáról

GÁL RÓBERT KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZLETÉNEK VITÁJA

A Társadalomtudományi Intézetben 1975. november 10-én vitatták meg Gál Róbert „Az ifjúság ipari szakmunkássá válásának társadalmi tényezői” című tanulmányát, amelyet a szerző kandidátusi értekezésékként kíván benyújtani. A vitában véleményt nyilvánított Balogh József, Gázó Ferenc, Hauptert József, Lakos Sándor, Nagy Sándor, Vendégh Sándor, Turgonyi Júlia, Kozma Tamás, megjegyzését írásban küldte el Salamon Zoltán. A disszertáció vitáját Halay Tibor, az Intézet igazgatóhelyettese vezette.

Gál Róbert írásában kísérletet tesz – egy empirikus vizsgálat eredményei alapján – a szakmunkástanulók szocializációja néhány társadalmi és pedagógiai összefüggésének felvázolására. A szerző tehát nagyon lényeges és aktuális témához nyúl, hiszen ma a fiatalok munkássá válásának különböző útjai közül a legjellemzőbb, a legtípikusabb az iskolarendszerű szakmunkásképzés. A munkásutánpótlás abszolút többsége a szakmunkásképző iskolákból kerül ki. E nagy létszámú ifjúsági réteg szakmai és társadalmi beállítódásának, szakmunkássá válását meghatározó vagy befolyásoló társadalmi, pedagógiai és gazdasági tényezők együttes hatásmechanizmusának feltérké-

pezése mind gazdaságpolitikai, mind közoktatáspolitikai szempontból nélkülözhetetlen.

A szakmai szocializáció kutatása azért is nagy jelentőségű, mert egyfelől hozzájárul a mai magyar munkásosztály helyzetének és fejlődési tendenciáinak megismeréséhez, másfelől fontos támpontot nyújt annak a kérdésnek a mérlegeléséhez is, vajon milyen összefüggésben áll a szakmunkásképzés (s általában az oktatás) a gazdasági növekedéssel. Gál Róbert tanulmánya az első – hangsúlyosan nevelésszociológiai és oktatástörténeti – szempontból közelítette meg a kérdést és ennek során értelmezési keretet dolgozott ki a szakmunkástanuló-lét tanulmányozásához.

Amit a hozzászólók dicsértek

Jelentős pozitívumként emelték ki a résztvevők a dolgozat iskolacentrikus jellegét. Egyetértettek tehát nevelésszociológiai irányultságával. A hozzászólók helyeselték azt, hogy Gál Róbert írása a szakmunkásképző iskoláról kialakult tradicionális felfogást történetileg elemzi, hiszen ma – amikor jelentős oktatáspolitikai célunk a szakképzés korszerűsítése – a fejlődés érdekében reálisan számba kell venni az előzményeket. Nevezetesen

az ipar fejlettségének színvonalát, a szakképzés korábbi szervezetét, jó és rossz hagyományait, azokat a magatartásformákat, előítéleteket, véleményeket, amelyeket e szervezet létrehozott és hordozott.

Ugyancsak figyelemreméltónak ítélték a hozzászólók a tanulmánynak azt az újszerű törekvését, hogy a szerző megkísérlti bemutatni a szakmunkássá válás folyamatához kapcsolódó érdekeltségi viszonyokat – az iskola, az üzem, a tanuló érdekeit, illetve az osztársadalmi érdeket. A véleményt mondók nagyon lényeges kérdésnek tartották a termelés és a szakképzés érdekeinek üzemben belüli összehangolhatóságát, s ennek kidolgozására a szerző figyelmét is felhívták. A résztvevők továbbá elismerőleg szóltak a dolgozat nyelvezetéről, kiemelték a szerző választékos, világos stílusát.

Mit vitattak a hozzászólók?

A véleményt mondók többsége szerint a kutatott anyag bővebb is, gazdagabb is annál, amit és amennyit a tanulmány tükröz. Javasolták, hogy amennyiben ez tudatos anyag- és témakezelési elv, akkor a dolgozat interpretációs keretét, behatárolását a bevezetőben határozottabban kell tenni.

Kifogásolták, hogy bár a szerző megfogalmazza a szakmai szocializáció folyamatában részt vevő intézmények és szervezetek (család–iskola–üzem) feladatait, „munkamegosztását”, mégis e három ható tényező – úgy tűnik e disszertációban – egymástól távol, izoláltan működik. Egyesek nem értettek egyet a szerző ama véleményével, mely szerint a szakmunkástanulók az üzemben, jövőben munkahelyükön szenvedik el a legtöbb konfliktust, ezért – mondták ezek a hozzászólók – a fogadó üzemről felvázolt kép a dolgozatban negatívabb a valóságos helyzetnél.

Többen azt javasolták, hogy a tanul-

mány az összefoglalóban mondja ki: a szakképzés és a szakmunkássá válás súlyosabb problémái és hiányosságai, az ezekkel kapcsolatos kudarcok a tanulók szemléletét és magatartását kedvezőtlen módon befolyásoló tényezővé válhatnak. Vagyis a fiatalok szakmai be nem válása és az ebből eredő konfliktusai megnehezítik társadalmi beilleszkedésüket is.

A szerző alapos kutatómunkája és tanulmánya lehetővé tette volna – mutatnak rá többen –, hogy a zárófejezetben bátrabb következtetésekre jusson. Ennek érdekében a szerzőnek disszertációjában markánsabbá kell tennie a szakképzés iskolarendszerünkben elfoglalt helyéről és szerepéről szóló fejezetet, kritikusanban kell nyúlnia a szakmunkásképző iskola és az üzem viszonyának kérdéséhez, ugyanakkor árnyaltabban szükséges kibontania és értékelnie a szakmunkásképzés eddigi eredményeit és pozitívumait is.

A vitavezető záróértékelése

Halay Tibor a vita összefoglalásában a következőket állapította meg.

Gál Róbert disszertációjának munkahelyi vitája során a hozzászólók a dolgozatot érdemesnek ítélték arra, hogy a szerző – a javasolt javítások elvégzése után – kandidátusi értekezésésként benyújtsa.

A szerző bátorítást kapott a vita során abban is, hogy a dolgozat pedagógiai-nevelésszociológiai irányultságát tovább lehet és kell erősíteni, ami szükségszerűen bizonyos aránybeli módosulást, szerkezeti átalakítást fog jelenteni. Ugyancsak tovább kell dolgoznia a tanulmány fogalmi-értelmezési keretén, a pedagógiai terminológia pontosításán.

A vitában résztvevők megfogalmazták azt a jogos igényt is, hogy a szerzőnek tovább kell gazdagítani a dolgozat értékes részeit, vizsgálatára eredményeit pe-

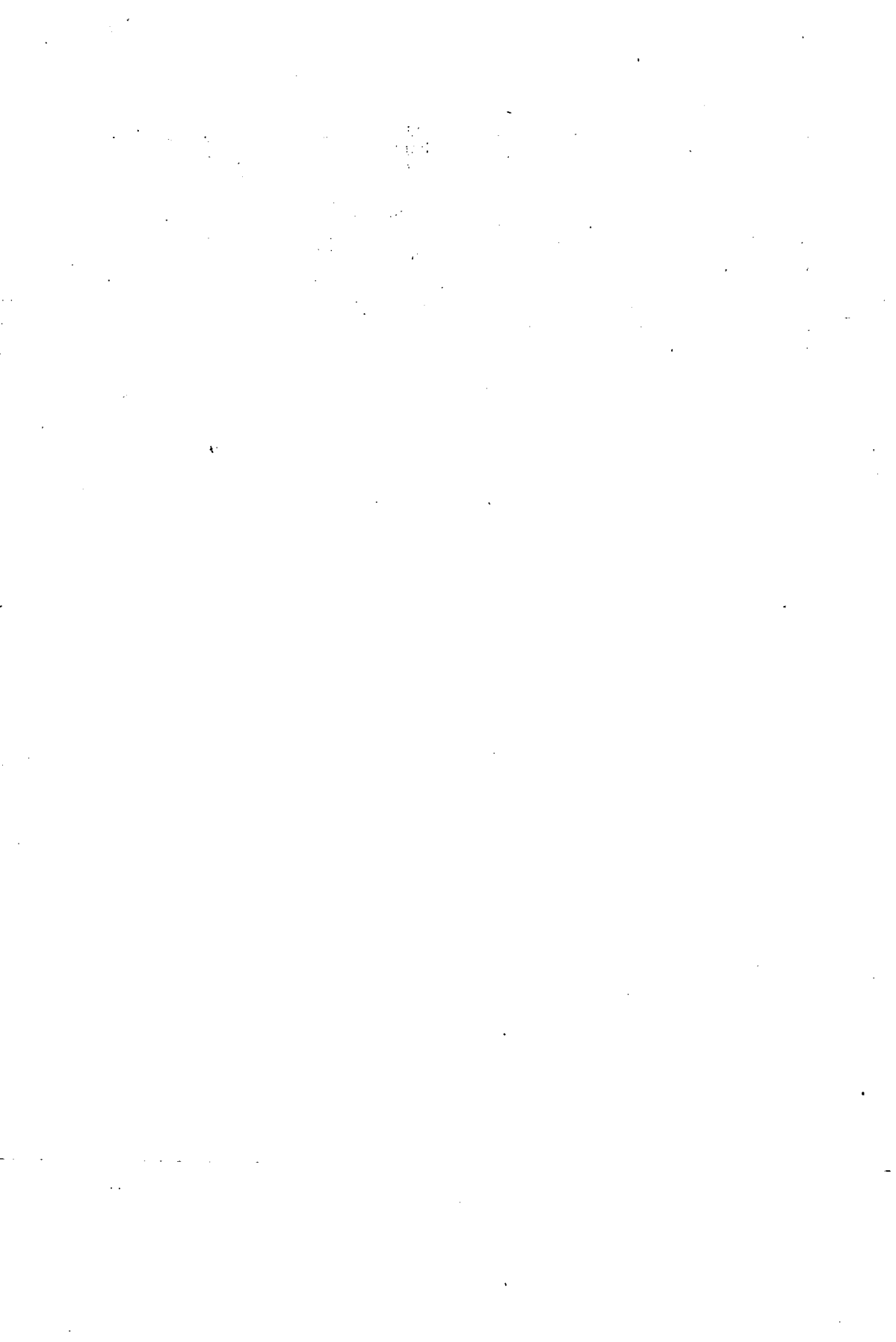
dig bővebben és határozottabban konfrontáltatnia kell a különböző hazai és külföldi kutatások eredményeivel.

Az összefoglalót – annak gondolati sokszínűségét, mélységét és terjedelmében mindenképpen erősíteni szükséges – ki kell egészíteni a mai gondokkal, problémákkal, a szocialista szakmunkásképzés eredményeivel, még akkor is, ha eredetileg ennek vizsgálata és kifejtése nem volt a szerző célja. Természetesen ez is a

szerző további kutató-elemző munkáját, dolgozata kibővítését igényli.

A vitavezető befejezésül hozzáfűzte: a disszertáció aktuális, fontos társadalmi, politikai kérdésekkel foglalkozik. Problémáival együtt is rendelkezik a tudományos igényű munkák fő tulajdonságaival, új gondolatok, megközelítések, következtetések alapja lehet.

B. J.

Содержание

Статьи

Диалектика всеобщего и особенного во всемирно-революционном процессе. (Международная теоретическая конференция)	3
<i>Миклош Овари</i> : Открытие конференции	5
<i>Тимур Тимофеев</i> : Общие закономерности революционного процесса и историческое значение осуществления программы мира	9
<i>Отто Бихари</i> : Всеобщие и особенные черты развития государственности в братских социалистических странах	29
<i>М. Ярошинска</i> : Факторы влияющие на общественное положение и направление молодых рабочих	38
<i>Ласло Лаки</i> : Выбывающие ученики из училища подготовки квалифицированных рабочих, и их дальнейшая жизненная путь	52
<i>Ференц Ковач</i> : Формирование сознания рабочего класса	71
<i>Габор Фодор</i> : Информирование и довольство	84
<i>Бела Сабо</i> : Планомерность, самостоятельность, материальная заинтересованность у предприятия	90

Ориентация

О конференции: Научно-техническая революция и соревнование двух систем	102
<i>Тибор Халаи</i> : Развертывание научно-технической революции в Венгрии	103
<i>Ласло Агоштон</i> : Исторический процесс соединения научно-технической революции с социализмом в условиях соревнования двух систем	109
<i>Карой Липкович</i> : Научно-техническая революция — важная область соревнования двух систем	119
Экономические знания городских промышленных зарабатывающих 16—19 лет, их мнения о своем экономическом положении (<i>Миклош Санто</i>)	128

Новости Института

Международная конференция об исследовании молодежи (<i>Ференц Гамжо</i>)	140
О дискуссии одной диссертации (институтская дискуссия о кандидатской диссертации Роберта Гал) Б. И.	143

Studies

The dialectics of universal and particular in the process of world revolution (International theoretical conference) - - - - -	3
<i>Miklós Óvári</i> : Opening of the conference - - - - -	5
<i>Timur Tyimofejev</i> : The universal regularity of the revolutionary process and the historical importance of realization of peace movement - - - - -	9
<i>Ottó Bihari</i> : Universal and particular tendencies of the development of statehood in the friendly socialist countries - - - - -	29
<i>Maria Jarosinska</i> : The influential factors of the social status and attitude of young workers - - - - -	38
<i>László Laki</i> : Further course of life of students after leaving skilled labour training-schools - - - - -	52
<i>Ferenc Kovács</i> : Formation of consciousness of working class - - - - -	71
<i>Gábor Fodor</i> : Knowledge and satisfaction - - - - -	84
<i>Béla Szabó</i> : Enterprise purposfulness, independence, material interest - -	90

Information

About the conference titled: The scientific-technical revolution and the competition of the two systems - - - - -	102
<i>Tibor Halay</i> : Development of scientific-technical revolution in Hungary - -	103
<i>László Ágoston</i> : The historical process of the union of the scientific-technical revolution and the socialism among the conditions of the competition of the two systems - - - - -	109
<i>Károly Lipkovic</i> : The scientific-technical revolution as the important sphere of the competition of the two systems - - - - -	119
Economic knowledge of the 16-29 years old urban industrial wage-earners and their opinions about our economic situation (<i>Miklós Szántó</i>) - - -	128

News of the institute

International conference about youth research (<i>Ferenc Gazsó</i>) - - - -	140
About discussion of a dissertation (the Institute discussion of Robert Gál's candidate dissertation) (<i>I. B.</i>) - - - - -	143

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest, V., Steindl Imre u. 6.)
Felelős kiadó: a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, VI., Benczúr u. 33. Tel.: 429-372.
Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó
megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529),
a Posta Központi Hírlapirodánál (Budapest, V., József nádor tér 1.)
és bármely postahivatalnál (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162).
Előfizetési díj egy évre: 40,- Ft.
Külföldön megrendelhető a Kultúra Könyv- és Hírlapkereskedelmi
Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)
Készült 3000 példányban, 13,3 (A5) ív terjedelemben.
Index: 25828

20, - Ft

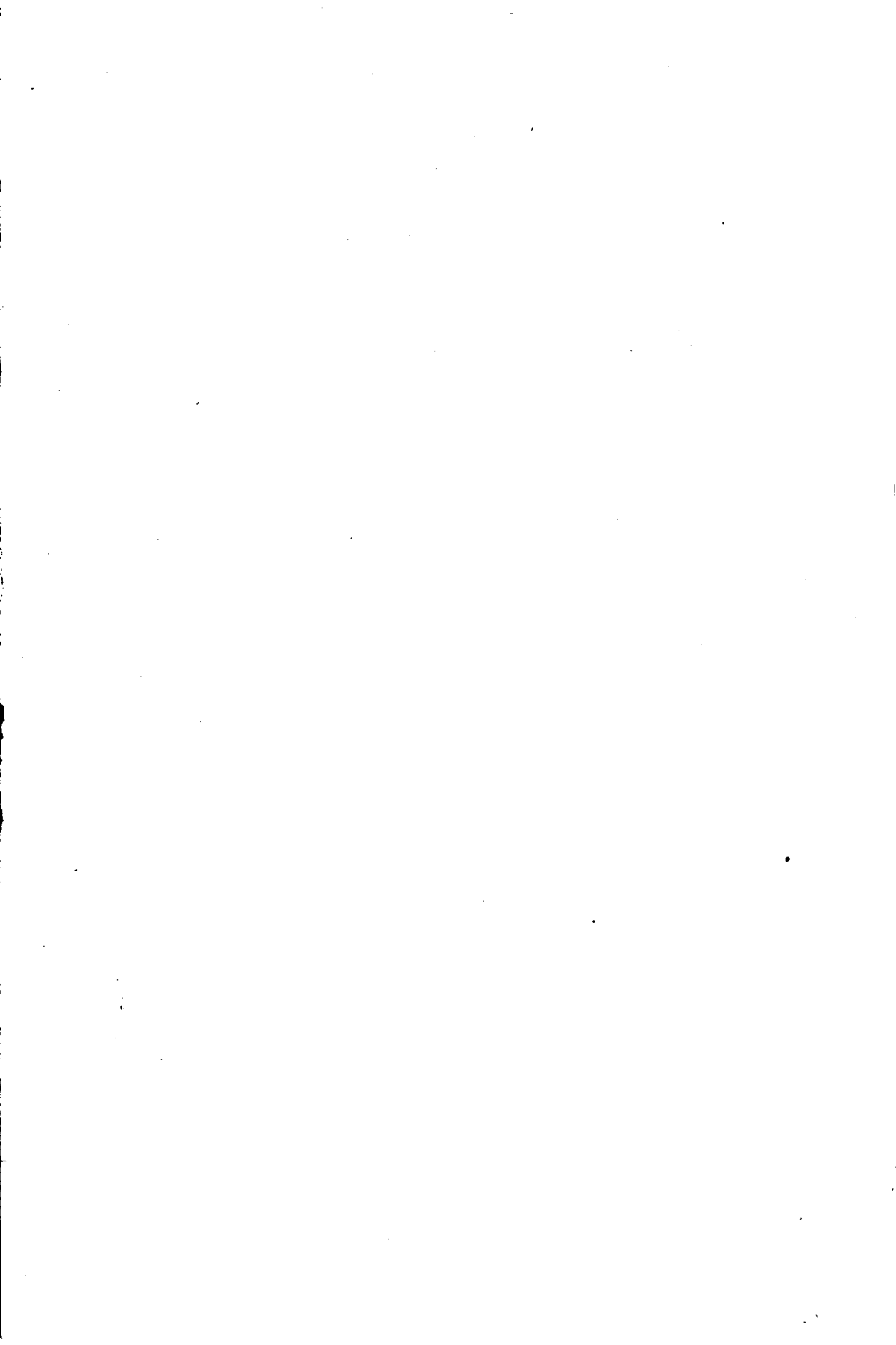
316.861

IX

TÁRSADALOM-
TUDOMÁNYI ■
KÖZLEMÉNYEK

2

1975/4

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

---

4 (Tematikus szám)

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET/1975

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság
Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Tartalom

TANULMÁNYOK

Az antikommunista törekvések ideológiai koncepciói, a Magyar Népköztársaság ellen irányuló antikommunista propaganda sajátosságai, az ellenük folyó harc fő irányai és módszerei - - - - -	3
<i>Pálos Tamás</i> : A testvérpártok ideológiai együttműködéséről - - - - -	32
<i>Balázs József</i> : Az amerikai „keletkutatás” kialakulásáról - - - - -	45
<i>Redl Károly</i> : Megjegyzések a későpolgári tudat „kritikai reflexív” típusának bírálatához - - - - -	58
<i>Tolnai Gyula</i> : A munkásosztály társadalmi-politikai integrációját célzó polgári törekvések a kapitalizmusban - - - - -	65

TAJÉKOZÓDÁS

Szimpozium a békés egymás mellett élés és az ifjúságért vívott eszmei harc témakörben - - - - -	88
<i>Budai Gyuláné</i> : Ifjúságpolitika - az ifjúság szocialista életmódjának formálásáért - - - - -	90
<i>Hülvély István</i> : Az ifjúság ideológiai képzésének néhány elméleti-módszertani kérdéséről - - - - -	96
Az ifjúság és az ideológiai harc mai kérdései című kollektív kötet terve	100
Az imperializmus lenini elmélete és korunk címmel rendezett konferenciáról	103
<i>Nagy László</i> : Az imperializmus néhány tendenciája és a békés egymás mellett élés - - - - -	105
<i>Sipos Aladár</i> : Az agrárkérdés a jelenkori imperializmusban - - - - -	113

INTÉZETI HÍREK

Az ipari kapcsolatok szabályozásának sajátosságai egy tőkésországban (Tolnai Gyula) - - - - -	120

Az antikommunista törekvések ideológiai koncepciói, a Magyar Népköztársaság ellen irányuló antikommunista propaganda sajátosságai, az ellenük folyó harc fő irányai és módszerei

Az alábbi tanulmány az MSZMP KB Agit. Prop. Bizottságának 1972–1975-ös évekre ajánlott középtávú kutatási tervének keretében készült. Alapjaiban a Társadalomtudományi Intézetben működő, a burzsoá ideológia kérdéseit kutató csoportban folytatott kutatómunkára támaszkodik, de emellett a tanulmány elkészítésében, megvitatásában részt vettek más kutatóhelyek képviselői, továbbá a Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége mellett működő, a két társadalmi rendszer békés egymás mellett éléséből fakadó ideológiai kérdésekkel foglalkozó problémabizottság tagjai is.

A nemzetközi élet legutóbbi eseményei természetesen több vonatkozásban túlbaladták a tanulmány – mely e kérdéskör nem befejezett megközelítése; ezért sem végeztük el a pontos forrásközlést, s ezért az olvasó jóindulatú elnézését kérjük – néhány megállapítását, egyes ideológiai áramlatok ma már másként jelennek meg, más formát öltenek, más szerepet játszanak, mint tanulmányunk megírásának idején; új nézetek, elméletek jelentek meg az ideológiai küzdőtéren, és változtak az ideológiai harc egyes eszközei, módszerei is. Olyan események zajlottak le időközben, mint a Helsinki Konferencia, továbbá az elmúlt évben bontakozott ki teljes mélységében a tőkésországok egyik legsúlyosabb gazdasági válsága stb.

Ugyanakkor a szocialista országok – ha nem is vonhatták ki magukat teljes mértékben a tőkésországokban lezajló folyamatok egyes hatásai alól – továbbra is a világ legdinamikusabban fejlődő régióját jelentették. Ezek az események nem kis mértékben befolyásolták a két társadalmi rendszer közötti erőviszonyokat, és hatásuk az ideológiai konfrontáció területén is érezhető.

Ezek a változások a burzsoá ideológia alakulásának új vonásai, az élet egyre szélesebb területére kiterjedő ideológiai harc további tanulmányozását teszik szükségessé.

Amikor mégis úgy döntöttünk, hogy a több mint két évvel ezelőtti kutatásokra támaszkodó tanulmányunkat csupán csekély változtatásokkal – némi rövidítéssel – tesszük közzé, egyik célunk éppen a továbbkutatás serkentése volt. Ezen túlmenően azonban úgy bízunk, hogy tanulmányunk alapvető megállapításait, következtetéseit az elmúlt időszak nem tette idejét múlttá. Ezek közül is érdemes talán utalni – példaként – az antikommunizmus és a burzsoá ideológia differenciált megközelítésének hangsúlyozására, illetve arra a napjainkban már mindjobban megfigyelhető tendenciára, hogy az ideológiai konfrontáció kiszélesedik az életmód és a mindennapi élet területére is.

Az antikommunizmus definíciójáról, az antikommunizmus és a burzsoá ideológia összefüggéséről

Az antikommunizmus változó, szerteágazó tevékenységek és nézetek együttese, ezért különböző meghatározásai más és más oldalát emelik ki és tartják legfontosabbnak. Így meghatározzák mint „a mai imperialista reakció fő eszmei-politikai fegyverét, amelynek lényege a szocialista rendszer rágalmozása, a kommunista pártok politikájának és céljainak, a marxizmus–leninizmus tanításának a meghamisítása” (Filozófiai Kislexikon). Eszerint az antikommunizmus mindenekelőtt ideológiát és propagandatevékenységet jelent. Egy további, szélesebb definíció szerint az antikommunizmus „az imperialista politika, ideológia és propaganda lényege és tartalma” (Világnézeti és etikai kérdések tanfolyamának tananyaga). Ily módon felfogva az antikommunizmus nem csupán ideológiai és propaganda jelenség, hanem mindenekelőtt az imperializmus gyakorlati politikájában fedezhető fel.

A sokféle nézetet összefoglalva, valamennyi oldalt figyelembe véve, a mai antikommunizmust a következőképpen határozza meg B. Ponomarjov: „A szó szűkebb értelmében az antikommunizmus az imperializmusnak a marxizmus–leninizmus és annak reális hordozói – a szocialista rendszer, a kommunista pártok – ellen folytatott harca, politikai és ideológiai bomlasztásának egész rendszere. A szó tágabb értelmében az antikommunizmus végeredményben azonos a történelmi perspektívától megfosztott, a mély társadalmi lezüllesztés állapotában levő állammonopolista kapitalizmusnak mint rendszernek a politikájával és ideológiájával . . . A hivatalos antikommunizmus táplálja és támogatja a legkülönbözőbb reakciós áramlatokat és szervezeteiket.”

Az antikommunizmus fogalmában ilyenformán két mozzanatot kell megkülönböztetnünk: az antikommunizmus az imperializmus *politikai gyakorlata* és ehhez szorosan kapcsolódó *ideológia és propaganda*.

Az antikommunizmus mindenekelőtt a gyakorlati politika területén érvényesül; a tőkésállamnak, a burzsoázia politikai képviselőinek politikai harcát a kommunista pártok, a szocialista országok ellen, amelybe beletartozik a *közvetlenül* e harc szolgálatában álló ideológiai és propagandatevékenység.

E kettős meghatározottság a következőképpen jellemezhető:

a) A gyakorlati politika rendszerének oldaláról az az összefüggés tűnik fel, hogy az antikommunizmus szükségessé teszi a célok, a lehetőségek kidolgozását, meghatározását, olyan többé-kevésbé konzekvens elméleti keretek kialakítását, amelyek egy-egy rendszerbe foglalják a burzsoá politikai célokat, az elérésükre alkalmasnak vélt módszereket és eszközöket. Ilyen módon az *antikommunizmus ideológiai területeként fogjuk fel azt az elméleti tevékenységet, amely a kommunista pártok, valamint*

a szocialista országok elleni politikai harc céljait teoretikusan megfogalmazza és kifejti, meghatározza az eszközöknek és a módszereknek azt a rendszerét, amelyeket ezek elérésére szükségesnek tart.

Meg kell jegyezni, hogy egyugyanazon időszakban megtalálhatjuk a hivatalos (tehát az állami politika rangjára emelt) antikommunizmust, de emellett léteznek (természetesen országonként eltérésekkel) nem hivatalos antikommunista nézetek, törekvések és tevékenységek, aszerint, hogy melyik burzsoá csoport hogyan dolgozza ki a kommunista pártokkal, a szocialista országokkal szembeni tevékenységének célját, módszereit stb. Az ilyen viták a burzsoá ideológián és politikán belül rendszerint arról folynak, hogy mi az antikommunista stratégia *belye* a burzsoázia politikai tevékenységének rendszerében, mely célok fogalmazhatók meg a kommunista pártok és a szocialista országok ellen, s milyen eszközök alkamasak ennek elérésére. A viták tehát 1. az antikommunizmus helyét, szerepét, 2. a célokat, 3. a célok és az eszközök viszonyát érintik, tehát nem részletkérdésekről van szó.

A különböző antikommunista elképzelések egyidejű létezése szükségessé teszi annak megértését, hogy e rendszerekből miképpen és milyen meghatározottság szerint emelkedik az állami politika rangjára az egyik vagy a másik irányzat. Ez nyilvánvalóan összefügg a különböző tőkés érdekcsoportok erőviszonyaival, a különböző csoportok által kialakított antikommunista koncepciók országon belüli és nemzetközi lehetőségeivel.

Az *antikommunizmus* ideológiai téren a kommunista pártok és a szocialista országok elleni politikai harc szükségletei szerint állítja előtérbe és rendszerezi a polgári elmélet és az ideológia különböző elemeit, vagyis *közvetlenül a burzsoá politika rendszeréből és szükségleteiből indul ki*. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a harc kizárólag a politika területén folyik, de azt megfogalmazhatjuk, hogy az antikommunista ideológia a marxizmusnak azokat az alkotó elemeit veszi célba, amelyekkel az imperializmus politikai rendszereinek közvetlenül meg kell küzdeniük a kommunista pártok és a szocialista országok elleni harcukban.

b) Az antikommunizmus mint gyakorlati politikai tevékenység és az ezzel közvetlenül összefüggő ideológia ezért a burzsoá ideológia gyakorlati-politikai felhasználhatóságát veszi szemügyre és azt értékeli. Ily módon az antikommunizmus a burzsoá ideológia egészét a szükség szerint alkalmazható eszmei tartaléknak, megújítható eszközei tárházának tekinti. Ezzel a kettő közötti azonosság és azonosulás lehetőségeinek mindenkorai formájáról is árulkodik. Az antikommunista ideológia tehát a burzsoá ideológiának az a része, amely a legkövetkezetesebb a marxizmus, a nemzetközi munkásmozgalom és a szocialista országok elleni harcban, a legszorosabb a kapcsolódása az imperializmus gyakorlati politikájához.

Ez az összefüggés és szoros belső kapcsolat ellenére sem tekinthetjük a burzsoá ideológia egészét azonosnak az antikommunista ideológiával. Mint a burzsoázia világ- és társadalomszemléletének kifejeződése, a burzsoá ideológia szükségképpen kötődik a valóság megismerési folyamatához, még akkor is, ha osztálykorlátai megakadályozzák abban, hogy a valóságot a maga komplex teljességében, totalitásában ragadja meg. Ez nem zárja ki, hogy részletekben, a valóság egy-egy folyamatához kapcsolódva tudományosan is jelentős eredményeket érjen el és ezzel együtt fontos társadalmi megbízatásoknak is eleget tegyen. Mindjárt problematikusabb azonban, ha részeredményeit a valóság egészére kell vonatkoztatnia, illetve, ha ezekből a részeredményekből általános következtetéseket kell levonnia. A rendszeren belül maradás elméleti-módszertani problémaként való jelentkezése egyúttal a burzsoá ideológiában mindig fellelhető végső alap, amely miatt az antikommunizmus a politikai

harcok konkrét követelményei szerint mindig azonosulhat vele. Végül közvetíti a burzsoá ideológiát a valóság megismerésének nem tudományos, hanem mindennapi formáihoz, a szokásokhoz, az életmódhoz stb.

Eltérően tehát az ideológiának attól a formájától, amely a politikai célok és módszerek kidolgozásának közvetlen szolgálatában áll, a burzsoá ideológia formáinak sajátosságát úgy fogalmazhatjuk meg, hogy ezeket a tudományok elméleti-módszertani problémái és a mindennapi tudat alakzatai – szokásai, magatartásformái, előítéletei – közvetíthetik a politikai tevékenységhez. Ennek jellemző esete például az, ahogyan a szaktudományokban kialakult tervezés, játékelmélet, prognosztika művelőit bevonják a politikai stratégiák kialakításán munkálkodó szakértői gárdákba, hogy elméleteiket a politika terén alkalmazzák.

Az antikommunizmus és a burzsoá ideológia egésze közötti kapcsolat összetett. A burzsoázia politikai tevékenysége belső szükségleteiből és érdekeiktől hajtva, a burzsoá ideológia területét mintegy kiszélesítve, kialakítja a kommunista pártok és a szocialista országok elleni közvetlen antikommunista propaganda és uszítás szféráját. Olyan intézményesített gépezet ez, amelyre hatalmas összegeket költenek a tőkésországok uralkodó körei, s amelynek „eredményei” napról napra elárasztják a polgári társadalmak kommunikációs rendszerét. Ugyanakkor arra ösztönzik a polgári társadalomtudományokat, hogy számukra agitatív-propagandisztikus anyagot szolgáltatassanak. (Ennek megvesztegető formáját mutatja egyes tudósok tendenciózus, éppen ezeket a célokat szolgáló közéleti szerepeltetése és reklámozása is.) Az ösztönzésen túl maga az antikommunista propagandagépezet a társadalomtudományi eredményekből – a bennük rejlő elmélet-módszertani ellentmondásokon, apologetikus vonásokon keresztül – tudatosan és célirányosan is leszűri azokat a tartalmakat és konzekvenciákat, amelyeket az antikommunizmus saját céljaira használhat fel. Tegyük hozzá: ez ma már egyre kevésbé jelentheti a polgári társadalomtudományok eredményeinek propagandisztikus felhígítását. A polgári társadalomtudomány egyre kevésbé tud kitérni a marxizmussal folytatandó elméleti-módszertani viták elől.

Bármilyen szoros is az összefüggés a politikai szükséglet és a polgári társadalomtudományok között a marxizmussal szembeni polémia és konfrontáció témája szerint, azonban jellegében, módszereiben, érveiben közvetlenül mégsem mindig a politikai tevékenység logikája szerint zajlik. Ennek következtében a különböző polgári ideológiai alakzatok vitáznak egyrészt a marxizmussal, másrészt az antikommunista politika gyakorlati szakembereivel, illetve az antikommunista ideológusokkal. A burzsoá ideológián belül ezért különbséget kell tennünk az ideológia tudatos, politikai szükségletek alapján konkretizált antikommunista szintje, valamint a burzsoá *ideológia* „öszönösebb”, a tudományok szintjén maradó, *nem közvetlenül antikommunista szintje között*. Ez utóbbiban megtalálhatjuk a marxista ideológiával és társadalomtudományokkal közvetlenül folytatott vita és harc elemeit – azaz az antimarxizmust –, továbbá olyan alakzatokat, amelyek a burzsoá ideológiai keretben adnak magyarázatot valamely kérdésre.

Az antikommunizmus és az antimarxizmus szintbeli és fokozatbeli megkülönböztetésének jogosságán az sem változtat, hogy az antikommunizmus politikai és propagandagépezetén belül is kialakulnak olyan elméleti centrumok, amelyek közvetlenül a marxizmus megcáfolásával foglalkoznak, s ebben az értelemben antimarxista műhelyeknek tekinthetők. Valójában ezek csupán másodlagos képződmények, s már az antikommunizmus-antimarxizmus említett tagozódásának előzetes létén alapulnak, ennek következményei, s így nem fedhetik el azt a tényt, hogy az antimarxizmus elsődleges területét a burzsoá ideológia öszönösebb és spontánabb, a társadalom

életét történelmietlenül, az adott formán belül értelmező szintjébe is ágyazódó polgári társadalomtudomány képezi. Ennek még az sem mond ellent, hogy ma már ez a természetesség és ösztönösség részben a marxista ideológia kritikája, részben pedig a kapitalizmus nagy megrázkódtatásai és alakváltozásai következtében ugyancsak visszaszorult, s helyett a természetesség helyett a mai modern kapitalizmus (s ez képezheti a második megkülönböztető jegyet) részben vélt, részben pedig valóságos teljesítőképességére épít, s ebben nemegyszer a marxizmus cáfolatának bizonyítékát látja, s többek között ezért is antimarxista.

De éppen azért, mert a mai kapitalizmus uralmi rendszere ténylegesen, tartalmilag is az adott rendszer érdekeinek a védelmezője (s ezért a társadalomtudós és a politika „szakértője” közötti vita belül marad a rendszeren), valójában *szükségszerű* kapcsolat és vonatkozás áll fenn a kettő között.

Napjainkban ez az összefüggés sajátos módon igazolódik. Amit ugyanis az antikommunizmus korszerűbb, a békés egymás mellett élés időszakának jobban megfelelő formáján értünk, ebben az összefüggésben éppen azt jelenti, hogy az antimarxizmus mint a marxizmus ellen folytatott elméleti polémia a korábnál nagyobb szerepet kap az antikommunizmus taktikájában. Ahogy növekszik az antikommunizmus táborán belül az a felismerés, hogy a szocialista országok ereje lehetetlenné teszi a szocialista rendszer katonai vagy belső ellenforradalmi alapon történő közvetlen megdöntését, úgy folyik párhuzamosan a használt eszközök és módszerek átértékelése is. A szocializmus elleni harcban e szerint a felismerés szerint egyre nagyobb szerepet kell kapnia az osztályharc olyan ideológiai célkitűzésének, mint a tömegek és az értelmiség tudatának befolyásolása, a nem marxista gondolkodásmód és magatartás konzerválása vagy hatásának növelése. Az utóbbi években megváltozott propagandisztikus hangnem tehát egyáltalán nem formai fogás a burzsoá propagandagépezet részéről, hanem annak következménye, hogy a burzsoázia maga is belekényszerül (más kérdés, hogy ma ezt mennyire érzik kényszerűnek, vagy annak érzi-e) a hegemoniáért folyó harcba.

Ám mihelyt ez a helyzet, az antikommunizmusnak „perspektivikusan” kell gondolkodnia. A direkt akciók és közvetlen propagandisztikus rágalmozás és denunciació mellett nagyobb szerepet kapnak a polgári kultúra mélyebb rétegei, s így a polgári társadalomtudomány antimarxista elméleti-módszertani beállítottsága is.

Mindez azonban már túlmegy az antimarxista és az antikommunista tendenciák fogalmi értelmezésén, és más összefüggések vizsgálata válik szükségessé.

1. Mely folyamatok határozzák meg a legfejlettebb tőkésországok gyakorlati politikáját a szocialista országokkal, valamint a kommunista pártokkal szemben, melyek a sajátosságai e politikai tevékenységnek, amely közvetlenül az antikommunista ideológia szolgálatában áll?

2. Milyen az antikommunista ideológia háttere a burzsoá ideológián belül, milyen irányban halad háttérfejlődése?

3. Milyen önálló formákat, doktrínákat ölt az antikommunista ideológia, milyen konkrét ideológiai alakzatokat, töredékeket használ fel ehhez önmaga háttéréből, miképpen rendszerezi és továbbítja ezeket?

AZ IDEOLÓGIAI HARC JELLEGÉNEK VÁLTOZÁSÁRÓL

Az antikommunizmus magában foglalja a kommunista pártok és a szocialista országok elleni politikai tevékenységet. Ezért az antikommunizmus feldolgozása, értékelése megkövetelné egyrészt a tőkésországokban működő kommunista pártok helyzetének értékelését, másrészt a szocialista tábor egésze fejlődésének nyomon követését.

Annál is inkább indokolt a részletes vizsgálat, mert az antikommunizmus egész rendszere más és más módszerek és eszközök alkalmazására kényszerül a tőkésországok kommunista pártjai és a szocialista országok elleni harcban. Elég csupán arra a törésre utalni, amely az antikommunizmus „hazai” és szocialista országok elleni „kiadása” között található. Míg a szocialista országok közvéleménye előtt a teljes demokrácia, a szabadság világaként állítja be a polgári demokratikus berendezkedést, addig saját uralmi körében nemegyszer gátat emel a kommunista pártok legális működése elé is, vagy azt a rendelkezésére álló hatalmi eszközeivel minimális körre korlátozza. (Természetesen ez a kör nagyon változó, s a döntő tényezőt az adott országban a munkásmozgalom ereje képezi.)

A szocialista országok elleni antikommunizmus problémájával kapcsolatban két jellemző tényezőt kell megállapítanunk. Egyrészt ez a tevékenység tartalmában, céljaiban, sőt eszközeiben is minden szocialista országra érvényes sajátosságot mutat. Másrészt viszont az antikommunizmus tudatosságából következően nagyon differenciált képet kapunk, ha az egyes szocialista országok elleni tevékenységét összevetjük. Az általános vonások mellett más az egyes szocialista országokban a propaganda „ideológiai tálalása”. Olyan törekvés ez, amely elsősorban az egyes szocialista országok sajátosságaira, eltérő múltjára, fejlettségi fokára, gazdasági rendszerének sajátos problémáira, illetve ezek polgári értelmezésére épít. A legfontosabb jellemző ezen belül, hogy a mindenkor különbségeket a szocialista országok közötti kohézió lazításának eszközeként használják fel a propagandában.

Az általános jellemzésnél maradván az ideológiai harc konkrét területei, kérdései, módszere az előzőekből következően meghatározottak.

a) A politikai stratégia által, amelyet a két társadalmi rendszer egymáshoz való viszonyában e viszony alakítására kidolgozott. Ez mindenekelőtt a két társadalmi rendszer egymáshoz viszonyított helyzetétől függ. A szocialista országok fejlődésének, megerősödésének, belső helyzetének alakulása döntő jelentőségű ebben a vonatkozásban.

b) Az ideológiák által, vagyis a marxista ideológia és a burzsoá ideológia fejlődésének belső, viszonylagos önálló törvényszerűségei révén.

c) A társadalomtudományoknak, a mindennapi életnek, az életmódnak olyan változásai által, amelyek jelentős hatást gyakorolnak az ideológia alakulására, fejlődésére.

A második világháború befejezése óta Európában a két világrendszer érintkezésének határvidékén gyakorlatilag a békés egymás mellett élés érvényesül. Eközben azonban több olyan szakaszt különböztethetünk meg, amelyek egymástól eltérő módon vetik fel, alakítják ki a szocialista országokkal szembeni politikai tevékenység közvetlen célját, taktikáját, s ily módon másképpen alakítják az ideológiai harc kérdéseit is.

A békés egymás mellett élés jelenlegi szakaszának megkülönböztető vonása, hogy a szocialista és tőkésországok egymáshoz való viszonya a *szembenállás és az együttműködés egyidejű összekapcsolódása mellett alakul*.

Természetesen, ebben a békés egymás mellett élés realitásainak a szükségletei és ezek felismerése játszik szerepet, s a józanabb burzsoá körök sem térhetnek ki előle. A szocialista tábor békepolitikája szempontjából is kedvező irányzatnak értékelhetjük e törekvést, szemben a hidegháború fegyvercsörtető köreivel és ezek politikájával. Ugyanakkor minden lehetséges illúzióval szemben meg kell állapítani, hogy ez a kapcsolatkiépítés nem jelenti az osztálycélok feladását a burzsoázia részéről. Ellenkezőleg, perspektivikusan úgy értékelhető, mint az antikommunizmus mai, adekvátabb formája. Mindazok a területek, amelyeken kialakul az együttműködés és ahol a tőkésországok technikailag fejlettebb színvonalat képviselnek, az antikommunizmus e modernebb irányzata számára potenciális feszültségek kialakításának és ösztönzésének forrásait képezik.

A szocialista rendszer megdönthetetlen realitásainak elismerése, a kapcsolatkeresés és kapcsolatteremtés mögött tehát az antikommunista politika, ideológia és propaganda átértékelődése, új jelentkezési formáinak kialakulása és megjelenése fedezhető fel. Az antikommunizmus durva, közvetlenül denuncioló, rágalmozó „hagyományos” formájával szemben és mellett *előtérbe kerül a szocialista országokban lezajló társadalmi folyamatok sajátos burzsoá értékelése, s az a törekvés, hogy e folyamatokat a saját szempont szerint befolyásolják.* Ezért az ideológiai konfrontáció mindinkább olyan területekhez kapcsolódik, mint a szocialista országok belső fejlődése, a két rendszer közötti külső kapcsolatok belső hatása, áttétele stb.

Az antikommunista propaganda új területeket von be működésének és tevékenységének körébe. Hiszen például a szocialista társadalom tanulmányozása, megismerése, mint törekvés a polgári értelmiség talán nem is jelentéktelen részénél nem nevezhető eleve antikommunista törekvésnek, mint ahogy kritikái megjegyzéseik egyes részei „őszinte értetlenségből” adódhatnak. E mögött az érdeklődés mögött természetes kíváncsiság is rejlik, amellyel a polgári értelmiség egy része a szocialista fejlődést, a szocialista tábor tevékenységét figyeli. Korábban, a hidegháború antikommunizmusában ez az érdeklődés maga is „kommunistagyanús” volt, amennyiben az antikommunizmusnak ez a formája mindenfajta közeledést ellenezett és megkérdőjelezett. Ma azonban változott a helyzet, ugyanis az a józanabb értékelés tört utat a maga számára, hogy a szocialista rendszer fennállásával perspektivikusan számolni kell, s ezért a kapcsolatteremtés történelmi szükségszerűség és elkerülhetetlen. Így más megvilágítást kapnak a polgári ideológia képviselői: szkepszisük, kérdőjelek és kritikájuk például jól jöhet egy-egy ideológiai párbeszéd során.

Mindez jelentős változásokat eredményez az ideológiai harc területén, jóllehet, hogy itt a harc egészére a politikai stratégia meghatározó jellegű, de emellett a politikai tevékenység kevésbé rendeli maga alá *közvetlenül* az ideológiai konfrontáció területét, módszereit, hanem *mint egészet illeszti bele céljaiba.* Ennek következtében az ideológiai harc közvetlen aktuális témái azokra a kérdésekre összpontosulnak, amelyek az ideológia saját problémakörét alkotják, s amelyek fejlődésének logikájával, illetve a szocialista társadalom fejlődési problémáival esnek egybe vagy kapcsolódnak össze.

Az antikommunizmus „modern” formája így egyre nagyobb területet használ fel a polgári társadalomtudomány köréből: *kiszélesedik az ideológiai konfrontáció tere.* Az eddigiekből is következően ez a folyamat nem az antikommunista gépezet akaratából történt, hanem objektív társadalmi folyamatok eredményeként alakult.

Éppen ezért ezeknek az objektív társadalmi folyamatoknak a zsemzögéből is meg kell vizsgálnunk a mai antikommunizmust, s helyét az ideológiai harcban, ez utóbbi teljességét tartva szem előtt. Közismert marxista tétel, hogy az ideológia szorosan

kapcsolódik az adott valóságos viszonyokhoz, napjainkban a kapitalizmus és a szocializmus rendszereinek valóságához. Másrészt beilleszkedik az osztályharc, nevezetesen a politikai harc egészébe is, annak logikájába. Ez a harc a Szovjetunió, majd a szocialista világrendszer kialakulásával széttörte a polgári világon belüli kereteket. Radikálisan megváltozott ezzel az ideológia vonatkozási rendszere is. A szocializmus építésének gyakorlati feladatai, sikerei és problémái, történelmileg adott helyzete és ellentmondásai sajátos módon befolyásolták és befolyásolják ma is az ideológiai „termelést” és konfrontációt. Hasonlóképpen: a kapitalizmus általános válságtünetei szintén befolyásolják a polgári ideológia arculatát, lehetőségeit. Így ma a polgári társadalomtudományok képviselőinek többsége az adott válságtünetek alapján nem vállalkozik már a mai kapitalizmus működési mechanizmusainak politikai-hatalmi rendszerének nyílt, közvetlen védelmére, apologetikájára. Ugyanakkor azonban – a létező szocializmussal szemben – továbbra is hisznek a jövő tőkés alternatívájában, egy „megreformált” kapitalizmus lehetőségében. A jövő problémájának előtérbe kerülése így közvetlenül elméleti-ideológiai konfrontáció tárgyává válik már a mai valóság talaján is.

Mihelyt így vetődnek fel a problémák, a vita – hatásaiban és politikai konzekvenciáiban – megszűnik közvetlenül az elvi síkon, vagy az elvek általános kritikájának síkján mozogni. A hangsúly a létező társadalmi formák *gyakorlatára* helyeződik át. Jó példája ennek a kérdés- és a problémafelvetésben bekövetkezett változás. Míg korábban a marxizmus értékrendszere képezte egyetemes kritika tárgyát, ma nem egyszer a marxista értékrendszer gyakorlati érvényesülését kéri számon a polgári ideológusok: az egyenlőséget, az életmódot, az állam elhalását stb. Így előtérbe kerülnek azok az általános emberi kérdések, amelyeket az ideológia tesz fel: a világról, annak sorskérdéseiről, az egyén és közösség viszonyáról stb. Mondhatnánk azt, hogy előtérbe kerülnek az általános „nagy” emberi problémák, amelyek felvetése és megválaszolása az ideológia önálló működésének belső logikájából fakad, s mely ugyanakkor nem szakítható el attól a gyakorlatilag is felvetődő kérdéstől, hogy melyik rendszer milyen eredményeket mutathat fel ezeknek a problémáknak a megoldásában.

Ezzel összefüggésben előtérbe kerülnek azok a tevékenységi területek, amelyek ugyan az ideológia megnyilvánulási formái, de amelyekben az ideológia nem tételszerűen mint elméleti-tudat eleme jut érvényre, hanem a mindennapi tevékenységhez kötődve, az életmódhoz kapcsolódva. Az ideológia tehát általános világképként és ennek fő kérdéseiként, mint az egyéni élet és tevékenység szintjén jelenik meg, pontosabban az ideológiai harc ezekre a területekre helyeződik át.

Összegezve a változások és hangsúlyeltolódások konzekvenciáit, megállapíthatjuk, hogy a fentiek alapján, a mai kapitalizmus és a mai szocializmus gyakorlatának „problematizálódása” révén a társadalomtudományok – szemben az „ideológia végét” hirdető elképzelésekkel – a korábbinál erősebb politikai-ideológiai töltetet kapnak. Így belső vitái jobban bekerülhetnek a világnézeti-ideológiai érdeklődés szélesebb közegébe. Ahol pedig – mint az antikommunista propagandánál – ennek a közegnek a befolyásolása a cél, nyilvánvaló, hogy a marxizmussal és a létező szocializmussal szembeni kételyek, szkepszisek és kritikák a közvetlen propagandisztikus céloknak megfelelő hangsúllyal közvetítődnek a tőkés tömegkommunikáció jövöltáblól.

Az ideológia – a marxi értelmezést véve alapul – spontán és nem spontán, azaz tudatos tevékenység kettőssége. Egyre nyilvánvalóbb ez a kettősség a kommunista mozgalom megjelenésével, majd századunkban a szocializmus létrejöttével. Az anti-

kommunizmus mint c tevékenység tudatosult, és ma már rendkívüli mértékben intézményesített és pénzelt része, ma már többre becsüli a polgári társadalomtudományok belső, hasznosítható, „propagálható” anyagait és irányzatait, mint korábban. Az ideológiai harc szempontjából fontos számunkra, hogy ebben az antikommunizmus lehetőségeinek számunkra kedvező változását is lássuk, azoknak a nehézségeknek ellenére, amelyeket az átrendeződés problémája számunkra is okoz.

Végezetül, ugyancsak az ideológia sajátos fejlődésének eredményeként, különös érdeklődési kört és az ideológiák közötti ütközőpontot jelentenek az ideológiáról szóló ideológiák. Itt szerepet kapnak az ellenfél ideológiai gyengéinek felderítésére és ideológiai kihasználására irányuló munkák és törekvések (burzsoá részről ez: antimarxizmus), továbbá az ellenfél ideológiájának rendszeresebb tanulmányozása, az ideológia, a politikai gyakorlat és a gondolkodás egymáshoz való viszonyának elemzése, az ideológia történeti útjának vizsgálata (burzsoá részről ez: marxológia), végül az ellenfél bizonyos eredményeinek hasznosítása, átvétele és egy alapjaiban neki ellentmondó ideológiai vagy tudományos rendszerbe való beépítése (például az úgynevezett „neomarxizmus”).

A BURZSOÁ IDEOLÓGIA NÉHÁNY VONÁSÁRÓL

Az antikommunizmus megjelenési formáinak vizsgálatához figyelembe kell vennünk a burzsoá ideológia egésze helyzetének és fejlődésének néhány jellegzetességét. Először a szocialista országokkal szembeni gyakorlati politikai tevékenység és az ennek közvetlenül szolgálatában álló ideológiai törekvések háttérét vizsgáljuk.

Azok a kérdések, amelyek jelenleg az ideológiai harc centrális témáit alkotják, s az antikommunizmus elleni harcban is fontos szerepet játszhatnak, nagyjából három csoportba oszthatók.

1. Korunk és az emberiség általános, nagy „sorskérdései”. Ide soroljuk: *a)* A társadalmi rendszerek és az emberiség jövője, perspektívái, az emberiséget fenyegető veszélyek és elhárításuk lehetőségei, a fejlődés és haladás kilátásai, alternatívái, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet nagy kérdése; *b)* az emberiség önmaga és tevékenységének eredményei feletti úrrálevésének problémái. A társadalmi folyamatok kontrolljának lehetőségei, ennek alakulása a különböző társadalmi rendszerekben; *c)* A népek és nemzetek sorsának alakulása: a fejlett és a fejlődő országok egymáshoz való viszonya, a különböző társadalmi rendszerek kapcsolatai, az integrációk és a nemzeti függetlenség alakulása, ehhez kapcsolódóan a nemzeti önállóság olyan értékmérőinek átalakulása, mint függetlenség, szuverenitás, önállóság stb.

2. Az egyének közvetlen, mindennapi életének problémái. Ide sorolható: *a)* Az egyéni cselekvés lehetőségei az intézményesített és intézményesülő társadalomban, az egyén önállóságának, a személyiség fejlődésének a problémái; *b)* Az életmód, a szabad idő felhasználásának problémái, a fogyasztás színvonala és lehetőségei. A fogyasztás mint érték megjelenése; *c)* Az értelmes egyéni élet kérdései, a közösséghez való viszony, az egyén önmagába záródása vagy másokért élése.

3. Az ember és eszméinek viszonya, az elkötelezettség kérdése: *a)* Az ideológia helye és szerepe a gondolkodásban, a megismerésben, az ideológia és az objektivitás, az ideológia és a tudományos gondolkodás egymáshoz való viszonya; *b)* Az eszme és a gyakorlati folyamatok dialektikája; a hamis tudat, az illúziók, kiábrándulás

illetve törekvés egy adekvátabb társadalmi tudat kialakítására; c) Az értékek átrendeződése, az anyagi és az erkölcsi értékek viszonya, konfliktusa, a hagyományos értékektől való elszakadás szükségessége és folyamata.

A burzsoá ideológia keretein belül jelenleg nem találunk olyan átfogó társadalom-elméleti koncepciót, amely a kérdésekre összefüggő és rendszerezett választ adna. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a burzsoá ideológia egésze ne tenne kísérletet e válaszra, vagy ne lennének kísérletek olyan koncepciók kialakítására, amelyek korunk lényeges kérdéseit vagy azok többségét átfogóan szándékoznának megválaszolni. Ezért nem csupán és nem is elsősorban az egyes nézetek, elméletek vizsgálata a leg-sürgetőbb tennivalónk, hanem inkább annak kutatása, hogy az egyes részproblémák magyarázatai, az elmélet-töredékek, hogyan kapcsolódnak a burzsoá ideológia alakulásának főbb irányaihoz, pontosabban, melyek azok az irányzatok, amelyek az anti-kommunizmus szempontjából is előtérben állnak.

Ha a szocialista országok elleni antikommunista ideológiára helyezük a hangsúlyt, és ezt használjuk tipizálási szempontként, mindenekelőtt abból kell kiindulnunk, hogy a legáltalánosabb elméleti-ideológiai probléma ebben a vonatkozásban a mai kapitalizmus és a létező szocializmus *viszonya*. Ebben az állásfoglalás vizválasztó a marxizmus és a nem marxista, így a polgári elmélet és ideológia vonatkozásában is. Ugyanakkor az erre a kérdésre adott válasz egyúttal érinti a polgári ideológia szféráját is.

A tömegek politikai befolyásolásában ma különösen jelentős – ebben a vonatkozásban – az úgyncevezett *konvergencia-elmélet*, amelyet napjainkban a polgári ideológia adekvát formájaként értékelhetünk. Formaként tarthatjuk nyilván azért is, mert különböző tartalmak – akár ellentétes nézetek is – kapnak helyet benne. Adekvát-nak tekinthetjük, hiszen, ha a szocialista világ létezésével immár perspektivikusan is számolni kell, akkor a fejlődés jövőbeli alakulásának kérdése válik kritikussá a két rendszer harca szempontjából.

Két irányzatot emelhetünk ki tartalmilag a formán belül.

a) *Az összenövési elméletek feltételezése*, hogy a továbbélés oly módon lehetséges, hogy egymásba olvad a tőkés rendszer és a szocialista társadalom. Ennek alapjául azokat a globális problémákat teszik, amelyekre mindkét társadalmi formában egyaránt választ kell adni, illetőleg amelyek megoldásához minden társadalom, ország együttes erőfeszítésére van szükség. Ezek a globális problémák fogalmazódnak meg azokban a nemzetközi együttműködési szerződésekben és szervezetekben, amelyekben mindenki kinyilvánítja közös érdekelttségét, az ember–természet kapcsolatának, a nemzetközi élet számos területének, végül bizonyos társadalmi problémáknak megoldásában. Ez az utóbbi az összenövési elméletek szempontjából különös figyelmet érdemel.

b) *Az átnövési elméletek feltételezése*, kiindulópontja az, hogy a szocialista társadalmi rendszer átnő a tőkés társadalomba. Ennek természetesen sajátos feltételei vannak mindkét részről. A lényeg ebben az, hogy a szocialista rendszer a fejletlen társadalmak problémáira adott egyfajta válasz, vagyis a fejlődéssel a szocializmust ki kell nőni, túl kell jutni rajta, s ehhez a példát a fejlett tőkés társadalom nyújtja – természetesen nem a klasszikus tőkés társadalom, s nem is minden vonatkozásában a mai fejlett állami monopolkapitalizmus.

A konvergencia irányzatán belüli elméletek legszélsőségesebb megnyilvánulásai-ban találhatunk valamiféle közvetlen apológiát, virulenciájuk éppen annak következtében áll elő, hogy lehetővé teszik a jelenlegi tőkés rendszer ideológiai és tudományos kritikáját és továbbélésének ezzel egyidejű kutatását.

Téma- és problémakör szempontjából értékelve a következő politikailag-ideológiailag hangsúlyos szerepet kapó polgári elméleteket emelhetjük ki:

1. a politikai rendszerek elméletét; 2. az ipari társadalom elméletét; 3. az ideológiák változásának elméletét; 4. a kritikai-negativista álláspont és az antikommunista propaganda elméletét; 5. a nemzetközi kapcsolatok rendszerének elméletét.

A különböző elméletcsoportok problémái áthatják egymást, egyúttal azonban bizonyos vonások határozott dominanciája, a módszerek sokasága figyelhető meg.

A következőkben nem az egyes nézetek bemutatását tekintjük célunknak, csupán olyan folyamatokra igyekszünk utalni, amelyek a különböző elméletek, megközelítésmódok mögött zajlanak.

1. A politikai rendszerek elmélete

Eme elméletek számára közös keretet ad, hogy a társadalom politikai szférájából indulnak ki, a problémákat politikai problémaként regisztrálják, továbbá a társadalom az egyének bajaira a politikai szférában keres orvosságot – csetleg szélsőséges módon a politika teljes elvetésével. A kor problémái ezen a kereten belül mint a társadalom politikai rendszereinek, vagy e rendszeren belüli jelenségnek a dilemmái fogalmazódnak meg, ezért centrális helyet kap az állam, az intézmények szerepe, a politikai szervezettel való elkötelezettség, az egyén autonómiája, a politikai átalakulás jellege, társadalmi bázisa, vezetői stb. – az ezeken belül jelentkező problémák. A technikai problémák viszonylag kevés figyelmet kapnak, illetőleg a politikai mozgás mögött végbemenő folyamatként jelennek meg, amelyek a politikai kérdés megválaszolása révén implicite megválaszoltatnak. Az e keretbe tartozó nézetek a politika autonómiáját és aktív-irányító szerepét ragadják meg és tanulmányozzák.

A politikai rendszerek problémája a konvergencia irányzatán belül olyan folyamatok tanulmányozásából táplálkozik, amelyek a legkülönbözőbb társadalmi formációban lezajlanak, illetve amennyiben jelenleg valamely formáció sajátosságai, várhatóan közös problémaként merülnek fel a politikai rendszerek fejlődésének következményeként. Azok a kérdések, amelyek előtérben állnak: az állam szerepe megnövekedett, a politikai állami intézmények megerősödése, s ezekhez kapcsolódva az egyén viszonya, önállóságának, szuverenitásának kérdései. Ebben az összefüggésben polgári szempontból a politika hasonló átalakuláson megy át a fejlett tőkésországokban és a szocialista országokban, ezért „felfedezik”, hogy azok a kategóriák és jelzők, amelyekkel a szocialista országokat hagyományosan jellemezték, sok esetben éppúgy illenek saját társadalmunkra, mint a szocialista országokra. „A totalitarizmus nem csupán a társadalom terrorisztikus politikai koordinációját jelenti, hanem olyan nem terrorisztikus gazdasági-technikai kooperációt is, amely a szükségletek manipulációján keresztül működik”. (H. Marcuse: Egydimenziós ember).

Polgári kereteken belül a változást a technikának a politikai szervezetbe való bevonulása jelenti: „A fejlett vagy fejlődő ipari társadalom kormánya csupán akkor képes helyzetét stabilizálni, ha sikerül mozgósítani, megszervezni és felhasználni azokat a technikai, tudományos eredményeket, amelyek az ipari civilizáció keretében létrejöttek” – írja Marcuse. Majd azzal folytatja, hogy a „demokratikus társadalom”, a „szabad társadalom” nem definiálhatók a gazdasági, politikai és intellektuális szabadságjogok tradicionális terminusaiban, de éppígy nem lehet ezeket a tradicionális formákat igényként állítani a szocialista országokkal szemben.

Az intézmények, a nagy organizációk politikai szempontból két nagy csoportra

osztják a társadalmat: az organizáció embereire, akiket Whyte jellemez és a tömegre, amelyről sokszor olvashatunk. Az organizációk emberei „... nem munkások, sem pedig fehérgallérosok a szónak szokásos, tisztviselői értelmében. Ezek az emberek csupán az Organizáció számára dolgoznak, akikről ellenben én beszélek ezenkívül egyúttal az Organizációhoz is tartoznak. Ezek az utóbbiak a középosztálybeliek, akik elhagyták otthonukat, lelkiileg éppúgy, mint fizikailag magukra vették az organizációk életének kötelekeit, és akik az önmagukat szüntelenül fenntartó és megújító intézményeink eszét és szellemét alkotják”. (W. H. Whyte: Az organizáció embere). Politikailag ez a fennálló elfogadásában, a személyes érdekeknek az organizáció érdekei alárendelésében kap jelentőséget.

Az organizáció szempontjából az intézményen kívüliek alkotják a tömeget. A dehumanizált tömegemember áll tehát szemben az egyéni karakterét feladó organizáció-emberrel. A tömegemember, a tömegtársadalom éppúgy nem csupán egyetlen társadalmi forma jelensége, mint ahogy a tömegememberrel, a tömegekkel való bánás módszerei is rokon vonást mutatnak például a fanatizmus felszításánál. (Gabriel Marcel: Az ember a tömegtársadalom ellen).

„Az individuum és a társadalom konfliktusa örök, a jövőben is fennmarad, csupán a dolyfős szellem lázálma a megoldást ígérő program” (W. H. Whyte: Az organizáció embere).

A konvergencia irányzatán belül sajátos helyet foglal el az „új osztály”-ról szóló elképzelés, amely a szocialista társadalomnak a mai fejlett tőkésországokhoz közelítő politikai-hatalmi struktúráját tárgyalja, illetőleg új kizsákmányoló osztály megjelenését vizsgálja. Raymond Aron és Gyilasz új osztály-felfogása szerint tulajdonképpen a szocialista társadalom csupán átmeneti forma, történelmi múlt pillanat a fejletlen tőkés társadalom és a modern állami monopolkapitalizmus között.

Végezetül a konvergencia irányzatán belül a politikai rendszerekről szóló elméletek között megemlíti a szocialista országok liberalizációjáról szóló felfogásokat. Részletesebb tárgyalásuktól azonban eltekinthetünk, mert nem alkotnak egységes elméleti problémakört, inkább a politikai rendszerek változásának részkérdéseit tárgyalják.

Hagyományosabb és konzervatívabb – jobboldalibb – az az apologetikus irányzat, amely a politikai rendszerek problémáját a pluralista és a totalitárius politikai rendszerek szembeállításával tárgyalja. Az eljárás sajátosan apologetikus vonása, hogy a totalitárius rendszer bírálatával, bemutatásával olyan kép alakuljon ki, amelynek minden vonása pontosan ellentéte a hagyományos polgári demokrácia ideáljának. Ezzel a polgári demokrácia politikai rendszere lesz a mérce, amely alapján minden más politikai forma differenciálatlanul a másik oldalra kerül. Nyilvánvaló azonban, hogy egy ilyen osztályozás csak rendkívül formális lehet, amely a társadalmi folyamatok legmélyebb tartalmaitól, az osztályérdekek antagonizmusától teljesen eltekint. Másrészt, a polgári demokráciáknál eltekint a különböző politikai pártok és csoportosulások „pluralizmusa” mögötti homogenizáló tényezőtől, a tőkés áruterelés mechanizmusától, amely végül is formálissá teszi a sokféleséget, illetve „totalitárius” egységbe fogja minden, a rendszeren túlmutató forradalmi törekvéssel szemben. Ez az irányzat az ezért, amelyik a leginkább magán hordozza a hidegháborús korszak antikommunizmusának jegyeit. S ezért van az, hogy a totalitárius rendszerek „modellezésének” törekvései (pl. H. Arendtnél) mint preconcepciók alkalmazhatatlannak bizonyultak minden közelebbi tudományos vizsgálódás számára, s ezért ma már csak inkább „részleteiben” él tovább a burzsoá ideológia egyes irányzataiban.

A totalitarianizmus koncepciójával rokon felfogás szerint a szocialista társadalmi

valóság a diktatúra, a terror, a „pártelit” általi elnyomás terminusaival közelíthető meg. Nem veszi át azonban az utóbbi koncepcióból az irracionalitás szükségszerűségét, továbbá nem is a két rendszer hasonulására, illetve alapvetően ellenkező előjelű megreformálódására, hanem párhuzamos, de más-más logikát követő evolúciójára következtet. Legprominensebb képviselője Z. K. Brzezinski, aki S. Huntingdonnal közösen írt könyvében így fogalmaz: „A Szovjetunióban egy viszonylag elmaradott társadalmat bizonyos fokig iparosítottak és modernizáltak . . . úgy, hogy egy rendkívül fegyelmezett . . . politikai elit terrorista eszközökkel totális társadalmi mozgósítást kényszerített ki. Ez a folyamat összeegyeztethetetlen bármilyen pluralizmus létrejöttével. Ezen túl a magángazdaság és az összes hagyományos vezető csoport felszámolása olyan társadalmi légüres teret hozott létre, amelyet országos szintű politikai integrációnak kell betöltenie. Egészen általánosan azt mondhatnánk, hogy a Szovjetunió esetében egy politikailag irányított és tudatos társadalmi homogenizálással összekapcsolt iparosítással van dolgunk. Amerikában ez a folyamat sokkal spontánabb volt . . . Az ennyire eltérő fejlődési folyamatok eredménye a társadalom és a politika közötti viszony szembeötlő különbsége . . . A szovjet politikai rendszer már a szovjet társadalom kialakulása előtt létrejött, sőt a politikai rendszert sepciólisán abból a célból alapozták meg és építették ki, hogy egy szovjet társadalmat teremtsenek meg. E rendszer *conditio sine qua non*-ja volt egy hatalomvágytól megszállott politikai elit” (Brzezinski–Huntingdon: *Politische Macht USA/UDSSR*).

Antikommunista elfogultság és formális leírás kettőssége, mint a totalitárius elméletek általános jellemzője, hatja át az egész Brzezinski-féle „szakvéleményt”, amelyből célzatosan kimarad a szovjet fejlődés gazdag történelmi dialektikájának érzékelése, az a világtörténelmi jelentőségű fordulat, amely alapjaiban rendezte át a világtörténelmet, s juttatott egy hatalmas népet a *szocializmus révén* a világ élvonalába. Ám beismerve ezt, aligha lehetne azt állítani, hogy a politikai rendszer „külsődleges kényszerként” érvényesül a társadalmi fejlődés egész folyamatában.

2. Az ipari társadalmak elméletei

Az ipari társadalom elméleteinek sajátossága, hogy a gazdasági-technikai fejlődés különböző vonásait elemzik, ezeknek az egész társadalmat meghatározó szerepét elfogadják, közvetlen érdeklődésük nem a politikai rendszerekre irányul, jóllehet megállapításaik politikai konzekvenciái sokszor nagyobb figyelmet érdemelnek, mint az ismertett elméleteké, mivel ezek a politikai konklúziók a gazdaság oldaláról alátámasztottak, vagy bizonyítottként jelenhetnek meg.

A konvergencia irányzatához tartozó elméletek kedvelt témaforrása a technikai fejlődéshez kapcsolódóan kiformált ún. „ipari társadalom”-elméletek. Ezek a leginkább kiterjedésedett csoportját alkotják a burzsoá ideológiának és társadalomtudományoknak. A konvergencián belül megfigyelhető több törekvés, amelyek áthatják ugyan egymást, de különböző csoportok, rétegek helyzetét fejezik ki.

Közös vonásuk a túlélés problémájának központi helye, csak abban különböznek, hogy a túlélésre vonatkozó elképzelés melyik lehetőségeit kutatják. Három ehhez kapcsolódó problémakört érdemes megemlítenünk:

- szocializmuskoncepciók,
- az ipari fejlődés stádiumairól szóló elméletek,
- az egyetemes katasztrófa prognóza.

E problémakörök közül az első kettőt részleteznénk. A szocializmuskoncepciók közül a második világháború utáni amerikai polgári szocializmuskoncepciókra rendkívül nagy hatást gyakorolt a szocializmusnak az a képe – helyesebben torz képe –, amelyet Joseph A. Schumpeter „Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia” című könyvében felvázolt. A könyv még a háború alatt íródott, első kiadása 1942-ben jelent meg, de hatása csak a háború utáni években bontakozott ki. (Joseph A. Schumpeter: Capitalism, Socialism and Democracy.)

Schumpeter szerint a vállalkozó történelmi missziót teljesített, egyéniségével leküzdötte a konzervativizmust a gazdaságban és a társadalomban állandóvá tette a változást. A kapitalizmust azonban saját sikere teszi tönkre. A polgárság a kapitalizmus zavartalan működését biztosító *társadalmi fegyelem* fenntartására képtelennek bizonyul. A magánvállalkozó igazi funkciója már megszűnt, a kapitalizmus is létjogosultságát veszítette. (Schumpeter egyik axiómája tehát kézenfekvő: a kapitalizmus a magánvállalkozás kapitalizmusa.)

A kapitalizmust tehát a szocializmus törvényszerűen váltja fel. Az új társadalmi alakulatot így definiálja: „Szocialista társadalomnak azt az intézményrendszert nevezzük, amelyben a termelési tényezők és maga a termelés irányítása központi szervnek vannak bízva – vagy másképpen kifejezve, ahol a társadalom gazdasági ügyei elvileg közügyek és nem magánügyek.” (Az így meghatározott szocializmus jellegzetességei közül Schumpeter kiemeli a nagy vállalatok államosítását, a szakértők által történő irányítást és a bürokrácia döntő szerepét.)

A schumpeteri szocializmus leglényegibb tartalmi vonása a *tartalommal szembeni közömbösség*, az államformával, a politikai elvekkel, az erkölcsiséggel, egyáltalán a társadalmi struktúrával és a célokkal szemben. Schumpeter szavaival ez a szocializmus „kulturális meghatározatlansága”. „Abszolút uralkodó vezetése alatt állhat vagy lehet a legdemokratikusabb módon megszervezve, arisztokratikus vagy proletár jellegű, lehet technokrata és hierarchikus vagy ateista, vagy a vallással szemben közömbös, állhat sokkal szigorúbb fegyelem alatt, mint a férfiak egy modern hadseregében, vagy lehet teljesen fegyelmeztelen, szellemissége lehet önmegtartóztató, vagy élvhajászó, energikus vagy lanyha, gondolhat csak a jövőre vagy csak a pillanatra, lehet harcos és nacionalista, vagy békés és internacionalista, az egyenlőség elve szerint szervezett, vagy ellenkezőleg, követheti urak erkölcsi felfogását vagy rabszolgák etikáját, művészete lehet szubjektív vagy objektív, életformája individualista vagy szabványosított, kedvezhet a normálison felüli vagy aluli emberanyagnak, s ennek megfelelően felsőbb- vagy alsóbbrendű embereket teremthet.” (Schumpeter: Capitalism, Socialism and Democracy)

A szocializmus lényege egyáltalán nem a profitmotívum megszüntetése, magasabbrendűségét pedig Schumpeter szerint magasabb szintű racionalitása testesíti meg, s ez utóbbinak – akár tetszik, akár nem – a bürokrácia a hordozója.

Felvetődik a kérdés, kikből tevődik össze a szocializmus bürokratikus vezető rétege. A Marxot „meghaladó” Schumpeter „szocializmusa”-nak új vonása az, hogy az irányító bürokrácia tagjai az exburzsoák legyenek, hiszen a burzsoázia „olyan osztály, amely az őt létrehozó kiválasztódási folyamatnak betudhatóan szupernormális kvalitású emberanyagot tartalmaz”. Kirajzolódik tehát a szocializmus (!) mint a polgárság legracionálisabb (legbürokratikusabb) uralma.

Nem teljesen konfliktusmentes ez az új rend: a bürokratikus módszerek hegemoniája elnyomhatja a kezdeményezést; egyáltalán a személyi szabadság nem érvényesülhet kellően a közgazdasági szempontból teljesen önkényes, a tőkés társadalom elosztási automatizmusát felváltó politikai aktus elválík a termeléstől; az eltérés

a modell elvicitől ugyanúgy előfordulhat, mint a kapitalizmusban, azzal a különbséggel, hogy a következmények súlyosabbak, nehezebben helyrehozhatók lesznek.

Liberalis belenyugvással fogalmazott burzsoá szocializmuskép az, amelyet Schumpeter megfogalmazott. A termelőerők társadalmasodása, a kapitalizmus húsz-harmincas évekbeli válságának gondjai új társadalmi mechanizmusok kialakítását tették szükségessé, az állam növekvő beavatkozását, a szervezettségi tényezők növeledését stb. A liberális individualizmus szemszögéből azonban ez a folyamat „kész” szocializmusnak látszott. Valójában azonban a szabadversenyre korlátozott liberális kapitalizmusképpel szemben a modern állammonopolista kapitalizmus jelenik meg „szocializmusként”, s ezzel a szocializmus tényleges problémája nála a tőkés rendszeren belül kényszerűen végrehajtandó technikai kérdéssé válik.

A Schumpeter-féle koncepció klasszikus variációja lett számos, a modern tőkés fejlődés bizonyos tendenciáival szembe forduló liberális, illetve többé-kevésbé kispolgári részének (például L. O. Kelso és M. I. Adler „Kapitalista Kiáltványá”-nak).

Az ipari fejlődés stádiumáról szóló elméletek jellegzetes vonása, hogy a társadalmi fejlődést nem a különböző társadalmi formák egymásutániségében, hanem az ipari fejlődés olyan szakaszai szerint vizsgálják, amelynek csupán laza keretet adnak a különböző társadalmi formák. Így járnak el az „ipari társadalmak” teoretikusai is: a történelem során az ipari civilizáció előzményei és fokozatai szerint alakulnak ki társadalmak, tehát egyedül a technika szintje dönti el, milyen típusú társadalommal van dolgunk. A technikai és történelmi fejlődés csúcspontját a „tömegfogyasztás társadalma”, vagyis az Egyesült Államok képviseli.

Az „ipari társadalom” francia eredetű elméletének amerikai továbbfejlesztése, adaptálása az amerikai kormányzat hatalmi céljaihoz, stratégiájához W. Rostow nevéhez fűződik. Rostow szerint a társadalmi fejlődés egyfajta gazdasági determinizmus alapján megy végbe.

Rostow egy gazdasági oldalról „megalapozott” konvergencia-elmélet kifejtésére vállalkozik *The Stages of Growth* című könyvében. Egy olyan fejlődéselméletet prezentál, melynek lényege: a szocializmus mint egy elmaradt technikai fejlődési szakasz belenövése, pontosabban belegépkocsizása az Egyesült Államok által megtestesített mintatársadalomba, amelynek lényege a pluralizmusnak nevezett magántulajdon. Így vonja meg Rostow technicista szakszemléletének politikai végkövetkeztetését. „Az ember pluralista lény... és joga van pluralista társadalomban élni.” (*The Stages...*)

J. K. Galbraith – ha nem is követi Rostow szakaszos növekedéselméletét – *szintén a technicista determinizmus nézőpontjából ítéli meg korunk jellegét*. Ha egyszer eldöntöttük, hogy legyen modern technika, a többi „magától jön”. Receptje egyszerű: „jellegzetes” képet ad: a hatalom nem a tőkéséké, hanem a szakértők rétegéé, s ahogy a tőkésök osztályát felváltotta az úgynevezett technostruktúra, úgy a fizikai munka szerepének csökkenésével a munkásosztályt a „fehérgallérosok” (szellemi dolgozók) „új osztálya” váltja fel, a piac helyébe a tervezés, a gazdaság szabályozás, a fogyasztási manipuláció lép. Egyszóval: a kapitalizmus nem kapitalizmus.

Galbraith szerint a szocialista országokban is legfeljebb csak az ideológia szocialista. A nagyüzemi termelés, a szervezés, a tervezés „ipari társadalmat” hoz létre a gazdaság irányítása tekintetében, a különbség nyilvánvalóan nem célban, csupán a módszerekben rejlik. A nagyipari termelés mindkét esetben megköveteli, hogy lehetőség szerint kikapcsoljuk a piacot és a fogyasztó szuverén akaratát.” (Galbraith: *Az új ipari állam*)

A tulajdonviszonyok problémáját nem tartja meghatározónak: „... A tulajdon kérdése nem döntő a fejlődés szempontjából. Nézze csak meg a kelet-európai országok példáját. Az ott létrehozott rendszer és a mi rendszerünk között a hasonlóságok nagyobbak, mint a különbségek. Valamennyi ipari államban megnyilvánul az a tendencia, miszerint az a veszély fenyeget, hogy a gazdasági élet hatalmas bürokratikus apparátusai – legyen az egy szocialista üzem vagy a General Motors – úrrá válnak a társadalom felett.” (Interjú a Spiegel 1972. január 9-i számában.) A tőkés társadalomban a monopoltőke társadalmi hatalma valójában ezt a *látszatot* kelti, hogy nem a tőke mint viszony, hanem a technika, az iparnak, a technológiának az apparátusa válik úrrá a társadalom felett.

Galbraith hódol ennek a látszatnak, sőt – az úgynevezett „technostruktúrán” keresztül – egy megnövekedett racionalitás lehetőségét látja benne, amely részben a nagyobb és biztonságosabb tervezés technikáinak kialakulásában, másrészt a nagyobb társadalmi felelősség megnyilvánulásának formájában jelentkezik. Ugyanakkor – különösen az új ipari állam megírása óta – kénytelen maga is beismerni, hogy ezek az elvárások részben csak nagyon ellentmondásosan, vagy pedig egyáltalán nem érvényesülnek a nagy tőkés monopóliumok bázisán. Ezért Galbraith az állam gazdasági szerepének a növelése mellett kénytelen síkraszállni, beleértve olyan társadalmi reformok keresztülvételének elvárását is, amely nem egy vonatkozásban antagonisztikus ellentmondásban áll a tőkés érdekek érvényesítésével.

A technikai, technológiai és gazdasági determinizmusra alapított konvergencia-elképzelések „optimizmusa” éppen az utóbbi társadalmi ellentmondásokon morzsolódott fel az utóbbi években. Jól mutatja ezt a Római Klub első tanulmányának sorsa is, amelyben nem kevesebbet kíséreltek meg a szerzők, mint a tőkés tendenciák alapján formálni ki egy világmodellt és prognosztizálni a jövő lehetőségeit és a „növekedés határait”. Ennek a nagyra ígérkező, s az emberiség számára fontos kérdéseket érintő vállalkozásnak egyik leggyengébb pontját a technikai-technológiai determinizmus absztrakt, társadalmi formációktól eltekintő problémamegközelítése képezte. A tanulmányok körül gyűrűző vitákban így egy tudományos szempontból sem mellékes áttörés ment végbe a korábbi felfogásokkal szemben: megerősödtek azok a pozíciók, amelyek a dinamizációs tényezők meghatározásánál nem térnek ki a különböző társadalmi rendszerek eltéréseinek a számbavételétől. S ha nem is tűnik el ettől a polgári alternatívakeresés reformista tendenciája, de megjelenik a más utakat járás lehetőségének az elismerése, s ezzel – az ideológiai konfrontáció síkján – a különböző jövőmodelleknek az eddieknél tudományosabb és érdemszerűbb vitája.

3. Az ideológiák alkonyáról és reneszánszáról.

Az ideológiák vagy valamely ideológiai rendszer hatásával, történetével, szerepével kapcsolatos elméletek és elmélettöredékek vizsgálatánál azt tapasztalhatjuk, hogy azok nem csupán szóba nem került új nézeteket tartalmaznak, és új ideológusokat jelentenek, hanem jellemző rájuk a korábbi ideológia, s amikor eme ideológia társadalmi szerepéről esik szó, kiderül, hogy más álláspontot foglal el, mint amelyet ténylegesen betölt. Ebből a szempontból jellemző az ideológia megszűnéséről szóló elmélet.

Ahogy Schumpeternél konzervatív alapon fogalmazódott meg a kapitalizmus XX. századi fejlődésével, a termelés társadalmasodásával kapcsolatos új helyzet értékelése, ez jellemzi Raymond Aronnak és Daniel Bellnek az ideológia elhalására vonat-

kozó megállapításait is. (Bár az utóbbi új könyvében korrigálta, illetve magyarázza korábbi álláspontját.) A mögött a megállapítás mögött ugyanis, hogy az ideológiák kora véget ért, két dolgot tárhatunk fel. Az egyik, hogy ez a megállapítás reagálás a hidegháború utáni korszak, valamint a nyugati kapitalizmus átmeneti stabilizációjának – az ötvenes és a hatvanas évek elejére eső – időszakára. A másik, hogy ez a reagálás konzervatív. Konzervatív annyiban, hogy az említett változásokkal együtt járó ideológiai változást úgy értékeli, mint az ideológia és vele együtt az ideológiai harc szerepének csökkenését.

Maga a probléma tulajdonképpen a neokantiánusoktól kezdve él, amennyiben ez az irányzat pozitív tudományokat és értéktudományokat különböztet meg. Ez azonban bizonyos történelmi előzményként szolgál csupán. K. Mannheimnek az ideológiától való megszabadulás szükségességét megfogalmazó tudásszociológiája már közelebbi forrása Aron és Bell koncepciójának. Az értelmiségi-elitista ideológia-koncepciók számára az ideológiák kimerülésének oka a nagy politikai összeütközések időszakának bezáródása, s ezen belül az, hogy az értelmiség a társadalomban – akár az állam szolgálatában, vagy mint szakértő bármely üzleti vállalkozásban – technikai jellegű tudásra tett szert, az ábrándozás és a filozofálgatás kérdései eldőlték. „A nyugati világban . . . a politikai kérdések tekintetében jelenleg nagy vonalokban egyetértés áll fenn az értelmiségiek között: ez jelenti a jóléti állam elfogadását, a hatalom decentralizálásának elismerését, a vegyes gazdálkodási rendszer és a politikai pluralizmus igenlését. Az ideológiák harca ebben a vonatkozásban is véget ért.” („Az ideológia vége”)

Az ideológiák helyére a szkepticizmus (Aron), illetőleg az utópia lép (Mannheim, Bell). Mindenesetre megjegyzendő, hogy e koncepciók alapján úgy tűnik, mintha az ideológia csupán értelmiségi „dolog” lenne, s másrészt, hogy az ideológiák szerepe csupán ott ér véget, ahol a fejlettség, az ipari-technikai előrehaladás nagymértékben előrehaladt. Azt mondhatjuk tehát, hogy e koncepciók szerint az ideológiák jelenléte a társadalmak fejlettségének mércéje. Ilyen körülmények között logikus a következtetés: a szocialista országokban az ideológia szerepe és hangsúlyozása egyfelől a fejlettség következménye, másfelől múlt valami, amely szintén átadja helyét a szkepticizmusnak, illetve az utópiának.

Az ideológia végéről szóló elképzelések „népszerűségének” és szavahihetőségének sokat ártottak a hatvanas évek végének politikai eseményei, a diáklázadások stb. Világossá vált ugyanis, hogy nem maga az ideológia s ennek fontossága hanyatlik, hanem egyes formái és módjai váltak időszerűtlenné.

Fontosabb ideológiai szerepre tarthatnak igényt ma azok a nézetek, amelyek az ideológiák területén a konvergencia gondolatát kísérlik meg érvényesíteni. A sajátossága itt a marxizmus egyfajta elismerését jelenti, amely azonban oly módon történik, hogy modernizálják, kiegészítik, „teljessé” teszik. Ezt az álláspontot a különböző marxizálók, illetőleg a neo-marxisták táborá képviseli. Megjegyezzük azonban, hogy az ideológia területén jelentkező konvergencia irányzatához tartozó felfogások az ideológia–tudomány kapcsolat vonalán haladnak, azaz a burzsoá ideológia és társadalomtudomány szélesebb problémáikhoz kapcsolódnak. Ahhoz, hogy Marx nézetei, ha nem is teljességükben, de bizonyos hatást gyakorolhassanak az ideológiában is – a burzsoá ideológiáról van természetesen szó –, mindenképp a burzsoá társadalomtudomány néhány alapvető problémáját meg kell említeni, mint a kritika problémáját, a tőkés társadalom új jelenségeinek elemzése iránti igényt, s talán mindenképp azt a szüntelen kísérlet és kudarc sorozatot, hogy a burzsoá társadalomtudományokon belül felépítsék az egységes elmélet épületét. A „nagy elmélet” iránti

igény, a szűk empirizmusból való kiútkeresés, a történeti érzék emlékvészítése tereli a burzsoá társadalomkutatók egy részének figyelmét a marxizmus felé.

Az e téren kísérletezők közül mindenekelőtt C. W. Mills-t kell említenünk. Az a kísérlete, hogy korának egyesült államokbeli társadalmát kritikailag vizsgálja, szükségképpen elvezette a marxizmus iránti érdeklődésig. A marxizmusban mindenekelőtt az elméleti konzekvenciát vette tekintetbe, viszont a polgári szociológia hagyományaival való ötvözést nélkülözhetetlennek tartja a konkrét szociológiai alkalmazás érdekében. „A szociológiai képzelet felfegyverez azzal a képességgel, hogy megragadjuk a történelmet és az egyének életét és a kettő egymáshoz való kapcsolatát a fennálló társadalomhoz való viszonyukban. Ez a feladat és a remény. E feladat és remény megragadása és felismerése a megkülönböztető jegye minden klasszikusnak, aki a társadalmat vizsgálta. Ez jellemzi Herbert Spencert, August Comte-ot és Emile Durkheim-et, továbbá Karl Marx intellektuális nagysága is.” (Szociológiai képzelet.) A marxizmus tudományos eredményeinek hasznosítására tett kísérletei közül kiemelkedik a Hatalmi elit című munkája, jóllehet ott erről a kapcsolódásról nem tesz említést, mégis követhetők a marxista ismeretek nyomai.

Mills kísérlete a marxizmus hasznosítására egyfelől a szociológiai gondolkodás megtermékenyítésének igényéből adódik, másfelől azonban – véli Mills – a marxizmus mai felhasználhatóságának útjában áll az is, hogy az a munkásosztály, amelyet Marx bemutatott, már a múlté, s megjelent az „új munkásosztály”. A marxizmus tehát tudományelméletileg hiányos (hiányzik belőle a szociológia), társadalmilag lemaradt azoknak a szociális változásoknak az értékelésétől, amelyek egészen az alapokig végbementek. A kettő szorosan összefügg, s a konklúzió ismét csak az, hogy a marxizmust ki kell egészíteni a polgári szociológiai gondolkodás eredményeivel, illetőleg a polgári szociológián belül megfogalmazva a programot: a szociológiai képzeletet meg kell termékenyíteni többek között a marxizmus segítségével.

A Mills-féle koncepció bizonyos időszakokban felélénkül, különösen, amikor a burzsoá társadalomtudományokon belül megfogalmazódik az igény a tudományos és a kritikai álláspont kialakítására. Herbert Marcuse például a marxizmust modern polgári pszichológiai és antropológiai elméletekkel kívánja összekapcsolni. A pszichológiai analízisben például olyan elméletet lát, amely az emberi lét egyik társadalmi szempontból is döntő szféráját fedezte fel és elemezte, amely nélkül a marxista szemlélet sem lehet teljes.

A *nyíltan apologetikus* és antikommunista polgári irányzat viszont az ideológiát visszaállítja az őt megillető helyre. „Az ideológiák vége igencsak távol áll attól, hogy véget vethessen az eszmék és ideálok politikai jelentőségének olyan korszakban, amikor az elvont dolgok és témák – amelyek a személyes és társadalmi élet jelentőségét hangsúlyozzák és meghatározzák – ismét centrális témává válnak” – írja Brzezinski (Két korszak küszöbén). Az Egyesült Államokban jelentkező ifjúsági lázadást és programjukat (Egyetemisták a demokratikus társadalomért – rövidítve S.D.S.) szintén a politikai ideológia újabb jelentkezéseként tartja számon. (Ugyanott.) Hasonlóképpen állítja vissza jogaiba az ideológiát Christenson–Engel Jacobs–Rejai Waltzer (Az ideológiák és a modern politika) megállapítván, hogy a különböző politikai mozgalmak éppen ideológiájuk alapján határolódnak el egymástól, „az ideológiát könnyű szavakban elutasítani és semmisnek nyilvánítani, de szerfelett nehéz ugyanezt gyakorlatilag megtenni.” Továbbá: „Az ötvenes évek elején a kutatók növekvő számban . . . arra következtettek, hogy az ideológiák szerepe csökken . . . a valóságos helyzet az, hogy . . . az ideológiák reneszánszának útja nyitva áll.” (Az ideológiák és a modern politika)

A nyílt apologetika nem engedi kétségessé tenni: az ideológusnak választania kell az ideológiák és a mögöttük álló politikai mozgalmak, illetve a társadalmi rendszerek között.

4. A kritikai-negativista álláspont és az antikommunista propaganda

Az antikommunizmus eszköztára korántsem merül ki a polgári ideológia politikailag megfelelő elemeinek felhasználásával és propagandisztikus kiaknázásával. Hasznosítja azokat az ideológiai képződményeket is, amelyek a mai kapitalizmus válságának hatására a társadalom egyes rétegeinek forrongását jelzik. Mivel azonban ez a forrongás vagy éppen lázongás spontán, és nem jutott túl az ösztönösség szintjén, így ideológiájára is az ellentmondásosság, a sokszínűség és az eklekticizmus jellemző. A romantikus antikapitalizmus elemei megtalálhatók benne a korábbi és a mai kispolgári ideológiák hatása, ezek anarchizmusa, a kínai „kulturális forradalom” és a maoizmus romantikus túlértékelése és a kommunistaellenes, vagy legalábbis szovjetellenes kijátszása.

Ezt a heterogén és képlékeny álláspontot anarchisztikus, a kapitalista és a létező szocialista valóságot absztrakt módon elutasító-tagadó jellege miatt *kritikai-negativista* álláspontnak nevezhetjük. Az elutasításban, a munkásmozgalomhoz való viszonyulás szemszögéből két tendenciát kell megkülönböztetnünk: az egyik ága a munkásmozgalomhoz is kapcsolódva, de külön irányzatot alkotva kritikaiként jelentkeznek, miként az „új baloldal” mozgalma és ideológiája, a másik ága viszont a politikától távol maradó egyértelműen negativista „mozgalom” és ideológia.

Ezeknek a tendenciáknak a felszínre kerülésével és az általuk reprezentált és megfogalmazott lázadással a fejlett tőkés társadalmak bizonyos válságjelenségei kaptak szemléletes kifejezést. Mindenekelőtt a fejlett tőkésországok ifjúsága egyes – főleg középosztálybeli és egyetemista – rétegeinek a megváltozott helyzetre való erőszakos reakciójáról volt szó bennük. Az egyetemek eltömegesedése, az egyetemi struktúrák és az oktatási rendszer konzervatív jellege, s mindenekelőtt a tőkés társadalmi termelésbe való besorolástól való félelem szolgáltatva azokat a konkrétabb okokat, amelyek a „fogyasztói társadalom” kulturális válságában tömeges lázadásra, tiltakozásra vezetett.

A lázadás erősen középosztályos jellege ösztönös-anarchisztikus formái azonban annyira az egység látszatát biztosították ennek a mozgalomnak, legalább annyira porlasztották is ezt az egységet. Az adott szinten való megragadás, a lázadás adott formáinak a konzerválása pedig manipulációs célként is megjelent a burzsoá politikában és ideológiában. Ezek a tényezők, továbbá a lázadás eleve politikusabb, illetve „privátabb” formáinak ellentétei végül is a látványos „protesztek” után a bomlás tendenciáit erősítették fel. Leghaladottabb részeinél az ösztönösség és az elvont kritikai jelleg fokozatos megszűnésével, a „régiből” való közeledés formájában, másutt a fogyasztói társadalomban való integrálódás tudatos-tudatlan módján.

Ez a felbomlási folyamat sem feledtetheti azonban, hogy a polgári társadalmak számára történelmileg új feszültséggóc termelődött ki, amely potenciálisan mindmáig jelen van. S ennek jelentőségét az sem feledtetheti el, hogy magának a marxista baloldalnak is nehézségei támadnak minden olyan esetben, amikor a már kiküzdött tudatosabb ideológiai szinthez ösztönösebb, e tudatosság ellen is fellépő elképzelések és mozgalmak társulnak. Egy ilyen szituáció feltétlenül az ideológiai konfrontáció éleződéséhez, az antikommunista és antimarxista tevékenység aktivizálásához vezet.

5. A nemzetközi kapcsolatok rendszerének elméletei

Míg az eddigi problémakörök a társadalom egy-egy szférájának folyamataihoz kötődtek és ezek értékelését adták, a nemzetközi kapcsolatok rendszerének elméleteinél már arról van szó, hogyan valósuljon meg az együttélés az egyes országok, az egyes társadalmi rendszerek között.

Nyilvánvaló, hogy az e kérdésben elfoglalt álláspontokat lényegesen befolyásolják az előbbi problémákra adott válaszok, elméletek és a hozzájuk való viszonyulás. A témára ugyanakkor jellemző az is, hogy az előző témákkal szemben megnő a szerepük az antikommunista „szakértőknek”, az antikommunizmus gépezetét működtető, vagy ebben a működtetésben közvetlenül részt vevő harcos antikommunistáknak. Mindez azonban csak azt tükrözi, hogy ezek az elméletek rendelkezésre készültek, s motivációjuk, ösztönérzésük közvetlenül az antikommunista harcból ered.

A két társadalmi rendszer közötti totális konfrontáció lehetőségének háttérbe szorulásával a különböző elképzelések arra irányítják figyelmüket, hogy melyek az egyensúly fenntartásának feltételei, továbbá, hogy a globális egyensúlyon belül milyen fokozatos erőviszony-eltolódási folyamatok alakulhatnak ki.

A szuperhatalmakról szóló elmélet szerint – amely csupán egy változata a bipoláris világról alkotott elképzeléseknek – a békés egymás mellett élés jelenleg nem egyéb, mint a két nagyhatalom erőegyensúlya, illetve a két nagyhatalom szövetségi rendszerének erőegyensúlya. Ez az egyensúly lehetetlenné teszi a nyílt és totális konfrontációt, de egyáltalán nem zárja ki a szövetségi rendszerek fokozatos erózióját, egyes szövetségesek leválasztását. Ez az egyensúlyi állapot azonban még ilyen úton sem borulhat fel a háború veszélye nélkül, ezért a katonai erő, és hegemonia, illetve a befolyási övezetek egyensúlya egyúttal felveti a megegyezés lehetőségét és szükségességét, teljesen függetlenül attól, hogy a hatalmi szférákba tartozó országok ezt a megegyezést elfogadják vagy elítélik.

A bipoláris, illetve multipoláris világhelyzetről szóló teória voltaképpen szintén a szuperhatalmakról szól, annyi eltéréssel, hogy a multipoláris rendszer esetén (mint ahogy az Kissinger felfogásában, illetőleg Brzezinski híres levélboríték sémájában megtalálható) további hatalmi centrumokat vesznek fel a két szuperhatalom mellé.

Ezekben az elméletekben nem társadalmi rendszerek harcáról, egymáshoz való viszonyáról van szó, hanem különböző hatalmi centrumok, esetleg csoportosulások befolyási övezeteiről, amelyek behálózzák és felosztják a világot. E szerint a globális status quo fenntartása szükségyszerű, helyi változás esetén a vesztes fél más területen kompenzálja magát. Lokális változás akkor képzelhető el, hogyha valamely nagyhatalmi centrum – amely részese a globális egyensúlynak – valamely kis országgal szomszédos. Ilyen esetben a kis ország fokozatosan elveszti szuverenitása egy részét, különösen a külpolitikai cselekvés területén, s alárendeli magát a szomszédos szuperhatalomnak. Tipikusan ez az eset szerintük például Finnország esetében (innen e teória elnevezése: Finnlandisation).

E felfogás szerint lényeges probléma, hogy a nagyhatalmi centrumok milyen módon alakítják ki és tartják fenn befolyási övezeteiket, illetőleg hogyan fogadják saját befolyási övezetükben új nagyhatalmi centrum megjelenését. Ez felveti azt, hogy a Szovjetunió és az Egyesült Államok milyen módon biztosítják hatalmi tömbjük egységét, s ezen belül saját vezető szerepüket. Erre szolgál egyfelől az úgynevezett „Breznyev doktrína”. Ami a változást illeti – sugallja ez az értelmezés – a Szovjetunió nem engedi meg új hatalmi centrumok létrejöttét. Azzal, hogy Kína fel-

lépett a szovjet befolyási szférán belül, felidézte a háború új típusának lehetőségét (háború a szocialista országok között).

Másfelől az Egyesült Államok mint szövetségeseinek elkötelezettje felelősséggel tartozik nem csupán önmaga iránt, de a szövetségi rendszerért is. Jóllehet a Nixon doktrína, amely szerint „nem az a kérdés, hogy az Egyesült Államok mit tehet másokért, hanem az, hogy mit tegyen önmagáért”, megfordítja a sorrendet, voltaképpen azonban azt feltételezi, hogy partnerei is elismerjék: azzal, hogy az Egyesült Államok önmagáért tesz valamit, egyúttal a szövetségesei érdekeit is képviseli. Következésképpen a szövetségesek nagyobb áldozatvállalására tarthat jogos igényt.

A hatalmi centrum és szövetségi rendszer felbomlasztását célzó politikai koncepció részét képezi annak a *fellazításnak*, amelyet Brzezinski így fogalmaz meg: „Gazdasági fejlődésük segítése csak akkor lehet indokolt, ha ugyanakkor olyan következményekkel is jár, amelyek a kommunista uralom iránti elkötelezettség érzőóját, a kommunista gazdasági rendszer strukturális reformját, a kapcsolatok szorosságának növelését, az eszmék és emberek szabadabb áramlását eredményezik. Ezek a változások nem spontán módon, hanem állandó nyomás eredményeként fognak bekövetkezni.” „Amikor egy ország növeli külső függetlenségét a szovjet kontrollal szemben, meg kell jutalmazni; amikor egy ország megfelelően liberalizálja belső rendszerét, meg kell jutalmazni. És hasonló ehhez, ha ezzel ellentétes tendencia fejlődik ki, az Egyesült Államok legyen kész megszakítani segítségét, visszavonni az olyan előnyöket, mint a legnagyobb kedvezmény elve („a kelet-európaiak érzékeny pontja”), és ne tétovázzon jelezni azokat a politikai motívumokat, amelyek döntését befolyásolták.” (Peaceful Engagement in Europa's Future.)

A fellazítás tehát ezeknek az elméleteknek a szempontjából olyan politikai koncepció, amely az ideológiai, a propaganda, a gazdasági és politikai eszközök együttesét foglalja össze azért, hogy gyengítse és felbomlassza a szocialista szövetségi rendszert, és ezáltal a maga javára változtassa meg a kiegyensúlyozottnak ítélt globális erőviszonyokat a szocialista tábor és a tőkés rendszer között. A fellazítást tehát a szocialista országok és a kommunista pártok elleni közvetlen politikai tevékenység, azaz az antikommunizmus mai, aktuális formájaként fogjuk fel, amelynek viszonya a burzsoá ideológiához és társadalomtudományokhoz lényegesen nem különbözik attól, amelyet az antikommunizmus kapcsán bemutattunk.

AZ ANTIKOMMUNIZMUS IDEOLÓGIAI ESZKÖZEIRŐL

Brzezinski és mások által adott fellazítás-értelmezés csak részben meríti ki a fogalom tartalmát. Az ugyanis magában foglalja azokat a törekvéseket is, amelyekkel az egyes szocialista országokon belül kívánják bomlasztani a társadalmi egységet, a szövetségi politikát. Céljaik közé tartozik a kommunista párt, a szocialista állam és a tömegek viszonyának megrontása, a párt vezető szerepének gyengítése, a tömegek ideológiai befolyása, a munkás és paraszt szövetség bomlasztása.

A nemzetközi kapcsolatok rendszerének említett elméleteivel olyan területre lépünk, ahol a burzsoázia érdekeit szolgáló politikai apparátusok tudatos tevékenységével találjuk magunkat szemben, s céljaik a már többször említett közvetlen politikai-ideológiai harc szolgálatában állnak. Itt már egyértelműen az antikommunizmus területén és közegében mozgunk.

Természetesen – ahogyan erről már szó volt – a burzsoá ideológia témái, nézetei, elmélettrövedékei önmagukban is az ideológiai konfrontáció részét alkotják. Az antikommunizmus – mint a szocialista országok elleni politikai tevékenység – mindezekből nem csupán kiemel egyes elemeket (vagy helyesebben: az egyes elemeket nem találomra emeli ki), hanem egyúttal olyan ideológiai alakzatokká gyúrja ezeket össze, amelyek különösen alkalmasak a közvetlen politikai támadás céljaira, továbbá, amelyek nem bonthatók le egyszerűen a burzsoá ideológia eddig érintett formáira. Ezért azt mondhatjuk, hogy az antikommunizmus ideológiája a burzsoá ideológia nézeteiből merít, de egyúttal más is, mint ezek szövevénye, különbség van a célokban, a funkciókban és az ideológia jellegében is.

A kérdés most már az, hogy milyen sajátos ideológiai formákra és tömegpszichológiai érvekre épít az antikommunizmus. Közülük kiemelnénk a következőket.

1. *A nacionalizmus.* Az Egyesült Államok a hatvanas évekig – saját állítása szerint – bizonyos mértékben alábecsülte a szocialista országok nacionalista jelenségeinek jelentőségét. Amerikai értékelések szerint a nacionalista tendenciáknak adott engedmények Kelet-Európában az 1956-os magyarországi és lengyelországi eseményekben, valamint a KGST integrációs „kudarcaim”- alapulnak. Ebben a helyzetben az Egyesült Államok feladata a „domeszticizmus” erősítése, a „függetlenedés” segítése.

2. *A szovjetellenesség.* A nacionalizmushoz kapcsolódóan ugyan, de annak sajátos irányt szabva külön ideológiai alakulatként jelentkezik a szovjetellenesség. Az úgynevezett nemzeti-modellek a szocializmus építésében például nem csupán az egyes országok izolációját szorgalmazzák, hanem sokkal inkább a szocialista országok együttes szembefordulását a Szovjetunióval. Ezt a szerepet tölti be az a törekvés is, hogy a Szovjetunióval kialakított gazdasági-politikai-katonai szövetséget mint a „szovjet imperializmus” eszközét mutassa be. Ennek megnyilvánulási formája, az „ortodox” külpolitika (amely úgymond a Szovjetunióval van alárendelve) és a „liberális” belpolitika szembeállítás, illetve Moszkva „bizalmatlanságának” hangsúlyozása.

3. *A szocialista országok* belső fejlődésének alakulásával kapcsolatban az antikommunista ideológia elsősorban a pártnak a társadalomban játszott szerepét támadja, illetőleg vonja kétségbe. A fő iránya ennek az ideológiai támadásnak a párt elszigetelése, illetve ennek előmozdítása.

A szocialista országok elleni politikai tevékenység szempontjából különös figyelmet érdemelnek ezek a nézetek. Főként azért, mert az együttműködés valamennyi területe az antikommunizmus eszközévé válhat, amint olyan – a szocialista országokon belül végbemenő – politikai folyamatról van szó, amelyben a tőkésországok politikai vezetői valamiféle fordulat lehetőségét látják. Ezért az eszközök területén állandó mozgásnak lehetünk tanúi: miközben az érintkezés egyetlen területéről és eddig kialakult formájáról sem mondhatjuk azt, hogy eleve antikommunista jellegű, egy adott időszakban ezek mindegyike valóságosan azzá válhat. Ilyenformán a szocialista országok számára a belső biztonság és a tőkésországokkal való kapcsolatok fejlesztése, a gazdasági-kulturális stb. együttműködés kialakítása csupán belső társadalmi-politikai stabilitásuk növekedésével együtt, ezzel párhuzamosan képzelhető el és tartható fenn. Ennek egyik eleme természetesen saját belső fejlődésük állandó tanulmányozása, az ellentmondások időben való felderítése és megoldása. A másik eleme az antikommunista politikai gyakorlat és az együttműködés különböző területi közötti kapcsolat figyelemmel kísérése, azoknak a változásoknak a felderítése, amelyek ebben a kapcsolatban lezajlanak. Itt egyidejűleg áll fenn egy illúzió lehetősége, amely

– miután az együttműködés valamely területe egy adott időszakban nem az antikommunizmus közvetlen szolgálatában áll – ezt a váltást elképzelhetetlennek ítéli, s fennáll az egysíkú, merev szemlélet lehetősége, amely ezt az utóbbi lehetőséget mindig mint konkrét, közvetlenül jelenvaló antikommunizmust fogja fel.

AZ. ANTIKOMMUNISTA PROPAGANDA SAJÁTÓSÁGAI ÉS AZ ELLENE VALÓ HARC KÉRDÉSEI

Az antikommunizmus tevékenységi terének és említett ideológiai eszközeinek általános jellemzése mellett külön kell szólni azokról a sajátosságokról, amelyek az egyes szocialista országok elleni antikommunista propagandát jellemzik.

Az antikommunista politikai és propaganda-gépezet tisztában van azzal, hogy tevékenységének hatékonyságát nagymértékben fokozza, ha eszközeivel és módszereivel konkrétan alkalmazkodik azokhoz a körülményekhez, amelyek egy-egy szocialista ország fejlődését – a szocializmus építésének általános törvényszerűségein túl – közelebbről meghatározzák. A szocializmus modelljeinek felfújtt, propagandasztikus és tendenciózusan kiélezett és az egyes modelleket egymással szembeállító és egymás ellen kijátszó teóriája ugyancsak egy valóságos mozzanatból indul ki: a szocializmus építésének sikeréhez hozzátartozik az adott ország gazdasági állapotának, kulturális hagyományainak, konkrét lehetőségeinek pontos felmérése. A szocializmus építésének ezt a minden országra jellemző „különösségét” játssza ki azután az antikommunista propaganda, mégpedig úgy, hogy eltekint az általános törvényszerűségtől, illetve ezeket mint az adott ország érdekeivel ellentétes, idegen meghatározásokat értékeli.

Amellett azonban, hogy a „modellek” gyártása közvetlenül propagandisztikus célt is szolgál, ennek egy másik oldala az a reális törekvés, hogy az egyes szocialista országok fejlődésfolyamatát közelebbről is megismerjék, s ehhez a konkrétan feltárt folyamathoz és ennek jellegzetességeihez alkalmazzák eszközeiket és módszereiket. Ezt a törekvést jól tükrözi az a munkamegosztás, amely szerint a Kelet-Európa-szakértők körében a szovjet „szakértők” mellett megtalálhatók a lengyel, a magyar stb. szakértők is, akiknek feladata olyan tudományos elemzések elkészítése, amelyben konkrétan megfogalmazódnak a feltételezett gyenge pontok.

Az egyes országok elleni fellazítás tehát sohasem „általában” folyik. Az antikommunista propaganda nem „általában” használja fel a nacionalizmust, a szovjetellenességet, és nem általában indít harcot a párt vezető szerepe ellen, hanem az adott országban fellelhető nacionalizmust próbálja értelmezni, ennek „gyengéire” épít, elemzi az adott ország és a Szovjetunió viszonyát, kapcsolatrendszerét és ebből kiindulva próbál bizalmatlanságot teremteni, s végül eme ország szocialista fejlődésének időleges ellentmondásaiba, nehézségeibe, gyakorlati problémáiba kapaszkodva igyekszik gyengíteni a párt hitelét és ily módon rombolni vezető szerepét.

Jól példázta mindezt a Magyar Népköztársaság elleni antikommunista propaganda is. Utalhatunk itt azokra a híresztelésekre és találgatásokra, amelyek népgazdaságunk fejlesztésének új módszerei és eszközei, a gazdaságirányítás folyamatához fűződnek. Azok a törekvések, amelyek a szocialista gazdaság fejlődésének meggyorsítását, az elért eredmények jobb kihasználását, a termelékenység növekedését szolgálják – e propagandagépezetben mint a szocialista tervgazdálkodás útjáról való le-

térés „modellje” értékelődik. E mögött a tendenciózus beállítottság mögött a fellazítás mindkét mozzanata feltárható: megtalálhatjuk mind a Magyar Népköztársaság és a többi szocialista ország közötti bizalmatlansággeltést, mind pedig hazánkban belül az internacionalizmus ellen kijátszható nacionalista hangulatkeltést.

Hasonló példa a magyar népgazdaság „kiszolgáltatottságáról” szóló értékelés, amely a magyar népgazdaság energiaszegénysége és külkereskedelemre orientáltsága kapcsán a Szovjetunióval szembeni hátrányos helyzetet hangsúlyozza, s a Szovjetunió kemény tárgyalási feltételeiről közöl „szakvéleményeket”, eleve tagadva a tárgyalásoknak a mindkét fél előnyeit számbavevő és egyeztető szakszerű és tárgyilagos menetét és ennek lehetőségét.

A „kettős” fellazítás további példái az antikommunista propagandának azok az állításai, amelyek szerint ellentmondás fedezhető fel a magyar külpolitika internacionalista és „szovjet-barát” vonala, valamint a belső gazdaságpolitikai és kultúrpolitikai intézkedések mögött. E szerint a fellazító szólam szerint Magyarország így vásárolja meg a „nagy testvér” beleegyezését a belpolitikai önállósághoz.

Ha mélyebben elemezzük ezeket a más szocialista országok vonatkozásában is tapasztalható fellazító törekvéseket, nem nehéz felfedezni bennük két, egymásnak ellentmondó vonatkozást. Ezt már csak azért is érdemes kiemelni, mert ebben a vonatkozásban az antikommunista propaganda egyfajta „hazardírozásra” kényszerül, amelynek felismerése és leleplezése nagymértékben erősítheti saját pozíciónkat, másrészt rávilágít az antikommunista ideológiai offenzíva gyengéire.

Miről van szó tulajdonképpen? A szocialista országok módszereinek és törekvéseinek „dicsérete” közvetve arra hivatott, hogy a szocializmus híveiből, vagy éppen a kommunistákból bizalmatlanságot váltson ki a fejlődés, a megváltozott helyzet, a két rendszer békés versenye által megkövetelt új megoldásokkal, módszerekkel, tevékenységmódokkal szemben. Minden olyan esetben, amikor a szocialista gazdaságot és általában a szocialista rendszer egészét erősítő intézkedéseket úgy állítanak be, mint amelyek „liberálisok”, „nem szocialisták” (a korábbiakat nem dialektikusan, közvetlenül azonosítva a szocializmussal), akkor könnyű felfedezni emögött az antikommunizmus titkolt, nyíltan soha meg nem fogalmazott óháját, a világméretű harcban jobban jönne az antikommunizmusnak egy fejlődésképtelen, a kor, az osztályharc fejlődő követelményeivel lépést tartani nem képes szocialista világ.

Az itt-ott fellépő „baloldaliság” egyik legnagyobb negatívuma, hogy nem veszi észre ezt az antikommunista propagandában rejlő manipulációs mozzanatot, s esetenként áldozatul esik neki. A szocializmus útja azonban nem vezethet visszafelé, nem állapodhat meg egy adott szinten. Nem mondhatunk le arról a marxi-lenini tanításról, hogy a szocializmus nem állapot, hanem mozgalom, amely fejlődik, mindig túllépi önmagát. De nem mondhatunk le arról sem, hogy megőrizzük pozíciónkat, erőnket a ma még bizonyára sokáig erőegyensúlyon alapuló világban.

AZ IDEOLÓGIAI HARC MAI JELLEGE, SZINTJEI ÉS MÓDSZEREI

Eddigi elemzéseink alapján megállapíthatjuk: az ideológiai harc területén eltérő szinteket és módszereket különböztethetünk meg, amelyek más-más összefüggésben lehetnek egymással. Ezeknek a különböző szinteknek a léte nem új. Viszont új helyzet,

hogy ez a tagoltság és a tagoltság felismerése *politikailag* a korábbinál fontosabbá válik.

A kapcsolatteremtés, az „aktív” egymás mellett élés időszakának realitásai ugyanis széthúzzák az ideológiai frontot, a közvetlen propaganda területéről kitolják e háttér a mindennapi élet és a társadalomtudományok területére is. Ha a szocializmus politikai elméletét nézzük, ebben tulajdonképpen semmi új nincs. Ez az elmélet mindig azt vallotta, hogy a forradalmat nem lehet exportálni, hogy az osztályharc belső végigvitele szükséges egy igazán forradalmi változáshoz. Ebből következik, hogy a marxizmus számára az ideológia mindig átfogóbb a propagandánál, sőt azt is mondhatnánk, hogy szemben az antikommunista propagandával, a marxista propaganda mélyebben ágyazódik e szélesebb területek ideológiai tartalmaiba, és sokkal szervesebben kötődik azokhoz a társadalmi folyamatokhoz, amelyek ezeket az ideológiai alakzatokat meghatározzák. Ám ha a hidegháborús korszak valóságát, az imperializmus mesterkedéseit a szocialista rendszer közvetlen megdöntésére, s az ebből eredő diszkriminációs, elszigetelő politikát nézzük, nyilvánvaló, hogy ez a mélyebb terület egyrészt könyörtelen lélektani hadjáratnak, gyanúsításnak és üldözésnek volt kitéve, másrészt nem kapott mozgásteret saját logikájú érvényesüléséhez, hiszen a kommunista üldözések sötét korában az antikommunizmus számára ez az öntörvényű érvényesülés maga is gyanús volt.

A békés egymás mellett élés mai korszakában azonban olyan folyamatok érvényesülnek, amelyek nagyobb mozgásteret adnak a különböző területek öntörvényszerűségének. Nagyon fontos annak felismerése, hogy egy elkerülhetetlen, szükségszerű és objektív folyamattal állunk szemben. Az érintkezés bővülése, a turizmus kiszélesedése, a tömegkommunikációs eszközök bővülése és hatósugarának növekedése, a kulturális érintkezés és csere, a tudományos konferenciák és tanulmányutak növekvő száma önmagában olyan helyzetet teremt, amikor az állampolgároknak – turistáknak, szakembereknek, művészeknek és tudósoknak – a korábbinál sokkal nagyobb tömege kerül olyan helyzetbe, ahol közvetlenül szembe találják magukat másfajta ideológiákkal, gondolkodásmóddal és magatartásformákkal. Ez a közvetlen találkozás közvetlen reagálást is kíván; világnézeti konfrontációt, de egyúttal lehetőséget teremt arra is, hogy a marxizmus és a szocialista rendszer igazságát saját tapasztalatain mérje le. Ha tetszik, úgy is fogalmazhatunk, hogy *az ideológiai harc hivatalos, politikailag uralt és ellenőrzött kommunikációs csatornái mellett formálódik a politikailag és hivatalosan-adminisztratívve kevésbé ellenőrizhető nem hivatalos, „informális” kommunikációs csatornahálózat.*

Ezzel a korábbinál „lazábbá”, valójában dialektikusabbá vált a viszony a társadalomtudományi kutatás, a mindennapi érintkezés és gondolkodás, valamint a közvetlen politikai-ideológiai propagandatevékenység és agitáció között. Most *közvetlenül* építenek ki sokoldalú kapcsolatokat a polgári társadalom azonos szféráival, közvetlenül folytatnak le ideológiai vitákat, eszmecseréket. A „párbeszéd” kifejezés jól jellemzi az eszmecseréknek és vitáknak ezt a módját. Nem a vélemények, a világnézeti állásfoglalás feloldása ez, hanem sokkal inkább az elvek, elméletek és módszerek összecsapása, „megmérése”, hogy mely elméletek és módszerek bizonyulnak a társadalmi-emberi problémák tudományos megközelítésére és megértésére. A szakszerűség, az elméleti felkészültség és tájékozottság éppúgy fontos, mint a politikai elkötelezettség és a meggyőződés szilárdasága. Ebben a közvetlen érintkezésben nem clég „másodkézből” vagy „harmadkézből” ismerni a dolgokat, hanem mindig a legszínvonalasabb, az elméletileg perdöntőbb elméletekkel és nézete-
tekkal kell konfrontálni.

Új körülmények közé helyeződik az ideológiai harc, a korábbival szemben új csatornákon is folyik, és egyre nagyobb teret nyernek benne az említett új formák. Kulcskérdés, hogyan értékelhetjük ezt az új helyzetet.

Ha ezt a változást az antikommunizmus, a kapitalizmus uralmi rendszerének oldaláról közelítjük meg, mindenképp az válik nyilvánvalóvá, hogy nem a szocialista rendszer fenyegette a világot, hanem az imperializmus tört a szocialista rendszerre, s kísérelte megdönteni az adott erőviszonyok mellett a számára használható eszközökkel. Ezért a békés egymás mellett élés elfogadása, a szocialista világ elleni legkülönbözőbb diszkriminációs intézkedések fokozatos leépítése, s egy józanabb imperialista politika előtérbe kerülése ebben a relációban nyilvánvalóan visszavonulás, a szocialista rendszer erejének elismerését jelenti.

De jelenti egyúttal az antikommunizmus, az imperializmus reményeinek és szándékainak áthelyeződését is. S hogy itt reményeket táplál a kapitalizmus, azt legalábbis részben mutatja az olyan követelés, mint „az emberek, eszmék és információk szabad áramlása”, s ennek propagandája. Politikai és ideológiai munkánk feladata: ahogy az antikommunizmus korábbi reményei is kudarcot vallottak, úgy valljanak kudarcot az érintkezés bővülésével kapcsolatos ilyen irányú reményeik is.

Nekünk két dologból kell kiindulnunk. Az egyik, hogy az új helyzet okozhat átmeneti gondokat a politikai-ideológiai felkészültségben. A szocializmus győzelmének objektív törvényszerűségeiből kiindulva egyúttal azt is látnunk kell, hogy elveink védelme és eszméink terjesztése ily módon új lehetőségeket is kapott. Kedvező mozzanatot, hogy a burzsoá ideológián belül az egyes ideológiai szférák nagyobb függetlenséget élveznek az antikommunista politikával és ellenőrzéssel szemben, mint korábban. A lehetőséggel nekünk is élnünk kell. Ehhez azonban jobban elemezni kell az ideológiai konfrontáció tartalmát, valóságos területeit, problémáit s ezek belső lényegi változását, hogy az új helyzetben teljes mértékben felkészültek legyünk és érvényesíthessük pozícióelőnyünket.

A jelenlegi ideológiai konfrontáció jellegét és tartalmi változásait a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A konfrontáció nem marad meg a szorosan vett ideológia területén, hanem fokozódó mértékben áttevődik a tudományok területére, a mindennapi magatartási formák szférájába is. Ennek következtében nem elegendő ideológiakritikát folytatni a tudományok területén, hanem tudományos-elméleti vitákon és vitákban alakul ki a kapcsolódó ideológia kritikája is. Ez azt jelenti, hogy az ideológia konfrontációban egyre nagyobb helyet foglalnak el az elméleti-társadalomtudományi kérdések, az elméleti konfrontáció. A korábbi szférák ezzel együtt nem tűnnek el, hanem módosulnak, s három egymással összefüggő, de külön problémát alkotó szférát alkotnak. Ezek: a propaganda konfrontációja; az ideológiák közvetlen összeütközése; az elméleti-tudományos viták, s ezek kapcsolódása az ideológiához.

Egyik lényeges probléma, hogy nálunk a különböző területek esetenként keverednek, nem kellően tisztázottak összefüggéseik, s a különböző módszereket, eszközöket nem mindig a maguk helyén alkalmazzuk. Ebben szerepe van annak is, hogy a harmadik, az elméleti-tudományos konfrontáció területén viszonylag kevés tapasztalattal rendelkezünk.

Ily módon az ideológiának a propagandával és a politikával való összefüggése mellett egyre jelentősebbé válik az ideológia és a tudomány összefüggése, így az ideológia viszonylagos önmozgásából adódó belső problémáinak és következményeinek – amelyek az ideológia egységes és folyamatos fejlődésének velejárói és feltételei – fontossága fokozatosan növekszik. Megítélésünk szerint a szocialista orszá-

gokban is alakul, formálódik a politikai gyakorlat – az ideológia – a társadalomtudományok változó viszonya, s e probléma megoldásától nagymértékben függ a marxista ideológia és társadalomtudományok fejlődése, vitakészsége, alkalmassága a burzsoá ideológia elleni harcra.

2. Lényegesen megváltozik az ideológiai konfrontáció szubjektuma. Míg eddig jórészt az ideológiai harc a politikai szférában elhelyezkedő ideológusok, propagandisták feladata volt, napjainkban valamilyen módon a társadalomtudományok művelői közvetlenebbül kapcsolódnak a konfrontációhoz, gyakran nem, vagy alig érzékelve a helyzet megváltozását. A tudományos kutatásnak ezért érzékenyebben kell reagálnia az ideológiai konfrontáció állapotára, s esetenként szükségesnek bizonyulhat olyan kutatások szorgalmazása, amelyek elsősorban ideológiával konzekvenciák révén lényegesek. Ez nem azonos azzal, hogy átvizsgáljuk például tudományos irodalmunkat, nem marxista vagy annak vélt nézeteket, elméleteket kutatva, nem is azzal azonos például, hogy, mondjuk a neopozitivistákat vagy a behavioristákat kutassuk, hanem azt jelenti – példánknál maradva –, hogy megoldjuk a viselkedés problémáját tudományos eszközökkel, esetleg nem is közvetlenül a gyakorlati haszon reményében, hanem ideológiai szükségletből.

Az ideológiai harc kilép az ideológusok-propagandisták és az elmélet szakembereinek műhelyéből és átszövi a mindennapi élet területét éppúgy, mint a társadalom valamennyi rétegének életét.

Ezt nem lehet csupán a propagandaeszközök megnövekedett szerepével megmagyarázni. Ez az alapja, hogy azok a társadalmi rétegek is, amelyek esetleg távol állnak a politikai mozgalmaktól, érdeklődéssel fordulnak az ún. „világ dolgai” felé. A béke és háború kérdése napi életünk problémája, a jövő közvetlenül érdeklí-érinti az emberek millióit, s a kibontakozó tömegmozgalmak belesodorják őket az eseményekbe. Érdeklődésük-érdekeik nyitottá teszi a társadalom legkülönbözőbb rétegeit az olyan megállapítások számára, amelyek nem mondanak ellent napi tapasztalatainknak. Ily módon a legkülönbözőbb elméletek vagy elmélettörvények bukkanhatnak elő a mindennapi gondolkodás szintjén, olyanok, amelyek nem spontán jöttek létre, hanem amelyeknek forrását az elméletben találjuk meg, s amelyek a propaganda közvetítésével jutnak el az emberekhez és megszilárdulnak gondolkodásukban.

A BURZSOÁ ÉS A MARXISTA POZÍCIÓK VISZONYÁRÓL

Az antikommunizmus elleni küzdelem – az előzőekből következően – egyidejű, de külön is választódó területeken folyik. Egyfelől a szocialista országok nemzetközi sikon kísérletet tesznek arra, hogy nemzetközi egyezményekkel akadályozzák meg az együttműködés különböző területeinek intézményes felbomlását a szocialista országok ellen. Továbbfejlődik a szocialista országok gazdasági integrációja, együttműködése más területeken, gyakorlati lépéseket tesznek egymással és a Szovjetunióval a szorosabb kapcsolatok kiépítésére.

Az antikommunizmus elleni küzdelem megköveteli a tartaléka, „háterszága” elleni fellépést is.

Korunk legfontosabb kérdéseiről sokféle és gyakran aprólékosan kidolgozott polgári nézetek vannak forgalomban. Ezek közös vonása, hogy a tőkés rendszer vaia-mely csoportja szempontjából veszik vizsgálat alá világunkat attól az igénytől hajtva,

hogy válaszoljanak a ma emberét foglalkoztató kérdésekre. Ennek következtében a tárgyalt nézeteket sem lehet csupán úgy kezelni, mint olyan „agyszüleményeket”, amelyeket a tömegek félrevezetésére, illetőleg a marxizmus elleni propaganda céljából találtak ki. Ezek a válaszok természetesen a tőkés társadalmon belül maradnak. Éppen ezért alkalmasak arra, hogy az antikommunizmus szolgálatába állítsák, s hogy a propagandában a marxista ideológia ellen használják fel. Ez a propagandaötlet azonban csak az egyik oldala ezeknek az elméleteknek, a másik oldal a burzsoá-tudományok növekvő felhasználásának, alkalmazásának, a reális problémák megoldásának igénye; s ez éppúgy része a jelenlegi polgári ideológiának, mint amaz.

1. Különösen lényeges, hogy a jelenlegi helyzetben ne egyoldalúan kezeljük a burzsoá ideológiát, s hogy ne feledkezzünk meg annak a realitás iránti érzékenységéről sem, mert csak ez utóbbi teszi lehetővé:

a) A modern tudományos eredmények felhasználását, alkalmazását és interpretációját a polgári ideológia részéről. Vonatkozik ez egyfelől bizonyos *tudományok* eszközöként való felhasználására is, mint például a modell-elmélet alkalmazása a szocialista országok tipizálására, sajátosságaik vizsgálata során, vagy a rendszerelméleti kutatások felhasználása egyes konvergencia-koncepciók kidolgozásánál. Ilyenkor a következtetések elsősorban módszertanilag megalapozottak, elbírák a tudományos kontrollt, s a cáfolat kizárólag csak úgy végezhető el, ha az alapokig visszamegyünk.

A tudományos eredmények felhasználásának növekedése másfelől azt jelenti, hogy bizonyos konkrét felfedezéseket, megállapításokat valamely polgári elmélet szerves részévé alakítja, vagy alapjaként teszi meg. E tekintetben az előzőeknél is bővebben találhatunk példákat akár az ipari társadalmak elméleti köréből, akár a politikai rendszer elméletei között.

b) A realitás iránti érzék – mint a burzsoá ideológia mozzanata – teszi lehetővé számukra a társadalom jelenségeinek analitikus vizsgálatát, interpretációját. A modern polgári ideológia vizsgálatánál rendszerint elfeledkezünk arról, hogy évszázados múltja van, igen fejlett technikával dolgozó olyan társadalomtudományra épít, mint a modern polgári szociológia, amely realitásérzéklet kölcsönöz a vele érintkező burzsoá ideológiának, egyúttal feltölti a valóságból vett válogatott tartalommal, végül eljárási mintát ad arra, miképpen kell és lehet a valóságra támaszkodó tényeket- adatokat általánosabb szinten elrendezni, interpretálni. Ennek következtében a burzsoá ideológia gyakran rugalmas, gyorsan reagál, kezdeményező, s több ponton támadásban van a marxista ideológiával szemben, illetve azt megfosztva a kérdésfeltevés előnyétől, csupán a szemben álló válaszadás lehetőségét adja meg.

Pedig az ideológiai harc a kérdésfeltevással kezdődik, már ezzel behatárolódik, a válaszok alternatívája, illetve a kérdésfeltevésnek az ellenfélre erőltetésével eleve eldőli az ideológiai harci terep.

2. Ideológiai konfrontációról lévén szó, a probléma természetesen szorosan összefügg a marxista ideológia és a társadalomtudomány néhány aktuális és megoldatlan elméleti és gyakorlati kérdésével.

a) Az elméleti-módszertani kérdések között megemlítjük, hogy a marxista ideológia és társadalomtudományi gondolkodásunk jelenleg esetenként egyoldalúan deduktív jellegű. Ez viszont azzal a következménnyel járhat, hogy eltűnik az új jelenségek újszerűsége, specifikuma, különössége, csupán az marad meg belőle, ami a legáltalánosabb törvényhez hozzáköti. E módszer mögött virul a polgári szociológia említett probléma érzékenysége, rugalmassága, legújabb események és tendenciák iránti figyelme. Ezzel függ össze, hogy korunk említett fő kérdéseire nem mindig rendelkezünk a napjainkhoz közelálló válaszokkal, vagy ezek a válaszok túlzottan általáno-

sak. A társadalmi rendszerekben a fő határvonalat meghúztuk, de a modern kapitalizmus néhány lényeges folyamatának (például pénzvviszonyok, a fogyasztás új szintjének, növekedésének következményei, tömegkultúra problémái) elemzésének munkáit meg kellene gyorsítani éppúgy, mint a fejlett szocialista társadalom kritériumainak, néhány fontos kérdésének elemzését. Folytathatjuk a társadalmi rendszerek jövőjének kérdésével, amelyen belül további elemzést kíván a tudományos-technikai forradalom várható hatása a szocialista viszonyokra, a növekedés határoltóságáról szóló elmélettel szembeni alternatíva kidolgozása.

Ugyancsak itt említhetjük meg a polgári ideológia különböző elméleti cáfolatának színvonalát. A bírálatok egy része abból indul ki, hogy a polgári ideológusok nem marxisták, s nem törekszik kellően arra, hogy az általuk felvetett problémákat magasabb színvonalon oldja meg, s ezzel cáfolja a burzsoá teóriákat.

b) A burzsoá ideológia elleni harcot nehezíti az, hogy helyenként szűkös a tudományos kapacitás s hatékony működtetésének csak most alakulnak ki, vagy a közelmúltban jöttek létre a feltételei a hazai és a nemzetközi együttműködés különböző formáinak.

*

Befejezésül megjegyezzük, hogy tanulmányunk nem egy befejezett kutatás eredményeit foglalja össze, hanem egy folyó kutatásról szóló beszámoló, s csupán az eddigi munka néhány konklúzióját tartalmazza. Fő törekvésünk az eddigi kutatásban az volt, hogy figyelmünket elsősorban nem az egyes személyekre, nézetekre összpontosítsuk, hanem azoknak a feltételeknek a vizsgálatára, amelyek a burzsoá ideológia fejlődését behatárolják, meghatározzák. Továbbá a burzsoá ideológiának a más társadalmi jelenségekhez való változó viszonyát jeleztük, végül önmozgásának sajátosságait igyekeztünk megvizsgálni.

A testvérpártok ideológiai együttműködéséről

A nemzetközi küzdötéren, a világpolitikai helyzet változásaival szoros összefüggésben, mind nagyobb szerepet kap a szocializmus és a kapitalizmus kibékíthetetlen ellentétét a legtömörebben kifejező ideológiai harc. Pártunk internacionalista kötelességének tartja, hogy itthon és határainkon kívül is elősegítse a marxizmus-leninizmus eszméjének előretörését és az eredményes fellépést a szocializmusellenes, az anti-kommunista nézetekkel szemben.

Ezt a harcot nem egyedül vívjuk, hanem a szocialista országok közösségében a nemzetközi munkásmozgalom részeként. Ideológiai tevékenységünket összehangoljuk a Szovjetunióval és más szocialista országokkal. Pártunk XI. kongresszusa jogosan állapíthatta meg, hogy ez az együttműködés – főleg a testvérpártok központi bizottságai titkárainak 1973. decemberi moszkvai tanácskozása óta – számottevően fejlődött. Az 1975 márciusában Prágában tartott központi bizottsági titkári tanácskozás további lendületet adott a közös munkához. 1976. januárban Varsóban a KB-titkárok találkozója pedig sokat tett annak érdekében, hogy az összefogás ezen a téren is még tartalmasabb, hatékonyabb legyen.

Napjainkban tehát a korábbinál is szervezettebben és célratörőbben bontakozik ki a szocialista országok együttműködésének egyik nagyon fontos területe: az ideológiai együttműködés. Tekintsük át ezt a folyamatot.

A KIINDULÓPONT: AZ INTERNACIONALIZMUS

A szocialista világrendszer, a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom egysége a közös ideológiára, a marxizmus-leninizmusra épül. A testvéri országokat és pártokat egybefűzi a közös cél, a szocializmus, a kommunizmus építése, a béke védelme szerte a világon. A közös ideológia, érdek és cél lehetővé, s egyben szükségessé is teszi a szocialista országok és kommunista pártjainak sokoldalú együttműködését az élet minden területén. Az együttműködés eredményei táplálják is az egységet, napról napra újabb elemekkel gazdagítják, erősítik az együvé tartozás elvi és politikai házisát.

A szocialista országok fennállásuktól kezdve a legszorosabb politikai, gazdasági és katonai együttműködésre törekedtek, mert csakis közös erővel tudták kiragadni az imperializmus kezéből a történelmi kezdeményezést, csakis együttes erőfeszíté-

sekkel válhattak a nemzetközi események formálásának döntő erejévé. A Varsói Szerződés keretében megvalósuló politikai és katonai együttműködés, a Kölcsonös Gazdasági Segítség Tanácsában kibontakozott sokoldalú gazdasági összefogás számottevő eredményekhez vezetett.

A szocialista országok politikai egysége, gazdasági együttműködése elválaszthatatlanul összefügg a szoros eszmei kötélekkel. Egyfelől ennek az eszmének közösége, együttes gazdagítása, alkotó alkalmazása, tisztaságának védelme, azaz a közös elvi platform és az arra épülő cselekvés segíti a testvérpártok és államok összehangolt politikai fellépését, gazdasági együttműködését. Másfelől pedig a politikai egység, a szocialista gazdasági integráció jó alapot biztosít az eszmei harc sikeréhez. Ebből a kölcsönhatásból indulnak ki a testvérpártok, amikor az internacionalista összefogás politikai, gazdasági, kulturális, tudományos stb. területei mellett mind nagyobb gondot fordítanak a ideológiai együttműködésre is.

A VILÁGPOLITIKAI VÁLTOZÁSOK HATÁSA

Az ideológiai együttműködés kialakulása és fejlődése kapcsolatban van a világpolitikai helyzettel, közelebről annak legutóbbi változásaival. Meghatározó jelentőségű, hogy csökkent a nemzetközi feszültség, és szélesebb körben bontakozott ki a békés egymás mellett élés. Ha pedig az enyhülés időszakában a vitás kérdések „megoldásai” közül sikerül kizárnunk a világháborút, akkor a két rendszer összecsapásában egyre inkább előtérbe kerülnek a gazdaság, a politika, a diplomácia, s nem utolsósorban az ideológia kérdései.

Ebben a helyzetben a szocialista országoknak nagyobb lehetőségük van a szocializmus eszméinek terjesztésére. Kiaknázásukkal erőteljesebben propagálhatják a szocializmus eszméit és politikai gyakorlatát, kialakult és tovább formálódó erkölcsi világát. A burzsoá ideológiával a harcot nem védekező pozícióból, hanem támadóan, a tények, a logika, az érvek erejével kell megvívunk. Az eddigienél is nagyobb tudományos megalapozottsággal, még több érv felsorakoztatásával, a változó körülményekre és feltételekre még jobban figyelve kell tökéletesíteni az ideológia tartalmát, formáit, módszereit és stílusát.

Ehhez kapcsolódik az is, hogy a burzsoá világgal való széles körű érintkezésnek – amelyet még tovább akarunk bővíteni – együtt kell járnia a társadalom ideológiai feivértetésével. Képesse kell tenni a lakosságot arra, hogy a szocializmus eszméitől vezérelve, azok igazába vetett hittel, a párt politikájában bízva, az ország és a világ helyzetéről jól tájékozódva, szilárd meggyőződéssel vegyen részt a kelet-nyugati kapcsolatok fejlesztésében, a békés egymás mellett éléssel együtt járó harcban és együttműködésben.

A mai helyzetben nemcsak a kommunisták, hanem ellenségeik is egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az ideológiai harcnak. Igyekeznek az új nemzetközi helyzetnek megfelelően módosítani taktikájukat. A változatlan stratégia szolgálatában ugyanis csődöt mondtak a kizárólag belső és külső erőszakra épülő taktikák, s előtérbe került – bár az erőszakról sohasem mondtak le – a szocializmus fellazításának taktikája. Ez elsősorban a szocialista világ, a kommunista mozgalom ideológiai alapjainak aláásásához fűz nagy reményeket.

Az enyhülés jellemezte nemzetközi helyzetben sem szabad tehát illúziókat táplál-

nunk. Éberem kell figyelniük az imperialista ideológiai diverziókra, elvi ellenségünk manővereire. Azok a tőkés csoportok, burzsoá politikai körök is, amelyek fontos kérdésekben az erőviszonyok kikényszerítette realista politikát folytatnak, stratégiájukat nem adták fel, eszmeileg szemben állnak velünk, a monopóliumok osztályérdekeit szolgálják és nem mentesek az antikommunizmustól.

Ebben a nemzetközi helyzetben az ideológiai munka hazai és nemzetközi feladatai csak úgy oldhatók meg sikeresen, ha a testvérpártok és államok szorosan koordinálják erőfeszítéseiket, a marxista-leninista elmélet aktuális problémáinak közös tudományos kidolgozásától kezdve a konkrét propagandaakciók operatív egyeztetéséig.

KEDVEZŐ FELTÉTELEK KÖZÖTT

Az együttes erővel vívott nemzetközi ideológiai harc feltételei kedvezőek. A szocializmus hazai és nemzetközi gyakorlata bebizonyította, hogy korunk nagy kérdéseire csakis a marxizmus-leninizmus képes tudományos választ adni. Tanúi lehetünk az eszme gyakorlati megvalósulásának a szocializmus építésében, de a nem szocialista országok kommunista és munkáspártjainak tevékenységében is. Ma már vitathatatlan, hogy a marxizmus-leninizmus nemzetközi érvényű tanítás, ezt bizonyítja – egyebek között – a szocialista orientáció világméretű térhódítása is.

Ezek a tények hatnak a közvéleményre, amely naponta meggyőződhet róla: egyedül a szocialista országok, a forradalmi erők tárnak reális alternatívát a világ elé a nukleáris pusztítással szemben. Napjainkban a nemzetközi élet eseményei a legfőbb érvek a mellett, hogy a szocializmus és a béke azonos jelentésű fogalmak. Ha mindehhez hozzávesszük a szocialista országok számottevő gazdasági sikereit, akkor világos a kérdésre adott optimista válasz magyarázata: pozícióikat ideológiai, politikai és gazdasági helyzetünk együttes hatása teszi kedvezővé a nemzetközi küzdőtéren.

Ez persze nem jelent problémánélküliséget, gondtalanságot, hanem éppen azt, hogy ideológiánk mind a jobb-, mind a „baloldali” oportunizmus okozta károk ellenére, politikánk a háborús erők esetenkénti átmeneti előretörése és a nemzetközi munkásmozgalomban levő nézeteltérések okozta nehézségek dacára, gazdaságunk a fejlődés teremtette komoly gondjai mellett is – a mai nemzetközi helyzetben kedvezőbb lehetőségekkel rendelkezik a szocializmus nemzetközi befolyásának erősítésére.

A szocialista világrendszer dinamikus fejlődésével szemben áll a kapitalizmus egyre mélyülő gazdasági, politikai válsága, s annak szerves részeként a burzsoá ideológia válsága is. Ez a válság azonban automatikusan még nem jelenti a kommunista eszmék győzelmét. A burzsoá ideológia még hatalmas manipulációs gépezettel rendelkezik, milliókat tud még szellemi rabságban tartani és él az imperializmus nagy gazdasági és katonai potenciáljából adódó lehetőségekkel. Mindamellett az az ideológia, amely nem képes tudományosan megalapozott választ adni a kor kérdéseire – s ezáltal befolyásolási övezete szűkül – elkerülhetetlenül válságban van. Ennek ellensúlyozására az utóbbi időszakban erősödött a burzsoá ideológia aktivitása, s az imperializmus eszmei fegyvertárában fontos szerepet kap a szovjetellenesség, a nacionalizmus, a kozmopolitizmus. Kezükre játsszik a jobboldali és a „baloldali” oportunizmus, a maoizmus, amely kárt okoz a szocializmus, a haladás és a béke ügyének.

Az ideológiai együttműködés feltételeit javítják a nemzetközi kommunista és mun-

kásmozgalomban crősödő egységtörekvések is. Beigazolódtak a kommunista és munkáspártok 1969. évi nemzetközi tanácskozásának megállapításai, miszerint „a keletkezett nézeteltérések közül némelyek a véleménycsere folyamán megszűnnek, vagy eltűnnek, amint az események fejlődése világosságot teremt az események lényegében. Más nézeteltérések tartósak lehetnek. A tanácskozás meggyőződése, hogy a vitás problémákat helyesen meg lehet és meg is kell oldani oly módon, hogy minden formában erősítjük a kommunista pártok együttműködését, bővítjük a pártközi kapcsolatokat, kölcsönösen tanulmányozzuk a tapasztalatokat, elvtársi vitákat és konzultációkat tartunk, s a nemzetközi küzdőtéren egységes akciókat hajtunk végre.”¹

Összefoglalva tehát: a szocialista építés hazai feladatai, a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom egységéért folyó harc, a szocialista internacionalizmus elveinek szolgálata, a változó világpolitikai helyzet, a békés egymás mellett élés és az ideológiai harc elszakíthatatlan kapcsolatban vannak. Ezek a tényezők érlelték a szocialista országok kommunista és munkáspártjai között az ideológiai együttműködés kibontakozását. A testvérpártok felismerték, hogy a nemzetközi ideológiai harcban a helyzet állás több tényezőtől függ. Elsősorban attól, hogy erősödjék valamennyi szocialista országban e harc hazai bázisa, vagyis politikai, társadalmi, gazdasági fejlődésük talaján fokozódjék a társadalom egyetértése a szocialista célokkal, növekedjék a marxista-leninista eszmék befolyása, a közgondolkodásban mind nagyobb teret nyerjen a szocialista szemlélet. A másik tényező a pártok együttes cselekvése, összefogása és együttműködése a marxizmus-leninizmus elvei alapján, figyelembe véve az egyes szocialista országok specifikus körülményeit és az adott időszak követelményeit.

KÉTOLDALÚ MEGÁLLAPODÁSOK

Ez a magyarázata annak, hogy nem most kezdődik az ideológiai együttműködés erősödésének folyamata. Megvalósult már a kommunista és munkáspártok 1957., 1960., 1969. évi nemzetközi tanácskozásain, amelyek az adott időszak marxista-leninista elemzésével nagymértékben hozzájárultak a kommunista mozgalom eszmei-politikai egységéhez. Számos más tanácskozás, két- és többoldalú találkozó, elméleti konferencia gazdagította még jelentősen közös elméleti bázisunkat, hozzájárultak mozgalomunk és a világ helyzetéből levont következtetések elméleti általánosításához és segítették a testvérpártok magas színvonalú tárgyalásait.

A testvérpártok az ideológiai együttműködés eredményeiből és fejlesztésének szükségességéből kiindulva a hetvenes évek elején ezen a téren is a kétoldalú megállapodások alapjára helyezték munkájukat. Magyar Szocialista Munkáspárt 1972–1973. években – időrendi sorrendben – a Bolgár Kommunista Párttal, a Szovjetunió Kommunista Pártjával, a Német Szocialista Egységpárttal, a Lengyel Egyesült Munkáspárttal és a Csehszlovák Kommunista Párttal kötött ideológiai megállapodást. Bár az okmányok különböző jellegűek és felépítésűek, valamennyi öt közös feladat megoldására kívánja összpontosítani a pártok együttes erőfeszítéseit:

- a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom eszmei, politikai egységének erősítése, a marxizmus-leninizmus és a proletár internacionalizmus alapján;
- szorosabb együttműködés a marxizmus-leninizmus időszerű kérdéseinek kidolgozásában;

– fokozni és fejleszteni a marxizmus–leninizmus eszméinek propagandáját, a szocialista országok és közösségek sikereinek bemutatását, a szocialista társadalmi rendszer előnyeinek meggyőzőbb hirdetését;

– az internacionalista-hazafias nevelés színvonalának emelése;

– az együttműködés szélesítése és erősítése a külföldre irányuló propagandamunkában, az imperializmus fellazító taktikájával, ideológiai aknamunkájával vívott harcban.

Az egyezmények általában két típusú megállapodásokat tartalmaznak. Az egyik csoportba tartoznak azok a feladatok, amelyek közvetlenül a pártot, intézményeit, szervezeteit érintik, a másik csoportban pedig kifejeződik, hogy a pártok támogatják és szorgalmazzák az állami és társadalmi szervezetek, intézmények ideológiai együttműködésének fejlesztését.

A megállapodások célul tűzik ki néhány időserű elméleti kérdés közös kidolgozását. A Magyar Szocialista Munkáspárt és a Szovjetunió Kommunista Pártja olyan témák vizsgálatára összpontosítja erőfeszítéseit, mint: a szocializmus gazdasági törvényei, s azok hatása, felhasználásuk a gazdaságpolitikában; a szocialista társadalom struktúrája, különös tekintettel a munkásosztály vezető szerepére; az antikommunizmus, a burzsoá ideológia, a jobb- és „baloldali” revizionizmus és opportunizmus elleni harc; a marxizmus–leninizmus tisztaságáért folytatott küzdelem.

Kimondják az egyezmények a közös szemináriumok szervezését, az előadók cseréjét, a különböző pártintézmények rendszeres együttműködését, a tömegkommunikációs területek együttműködésének bővítését, közös akciók szervezését.

A Magyar Szocialista Munkáspárt és a Lengyel Egyesült Munkáspárt közötti megállapodás értelmében például a pártkiadók fejlesztik együttműködésüket a társadalomtudományi, politikai és egyéb könyvek fordítása és kiadása terén. Kiállításokat rendeznek és megküldik egymásnak kiadványaikat.

Pártunk és a bolgár párt egyezménye szerint fejleszteni kell a széles körű együttműködést – elméletileg és gyakorlati területen egyaránt – az ifjúság kommunista nevelése tapasztalatainak cseréjében.

A Német Szocialista Egységpárttal aláírt megállapodás értelmében a Központi Bizottság megfelelő osztályai és központi lapjai intenzívebbé teszik a pártok központi orgánumainak tapasztalatcseréjét és hatékonyabban támogatják az országaikban dolgozó tudósítóik munkáját.

Pártunk és a Lengyel Egyesült Munkáspárt megállapodott, hogy eszmecserét és konzultációt folytatnak az imperialista fellazítás megnyilvánulásairól, az ellenséges propaganda jelentkezéséről és az ellene való harc politikai, propaganda kérdéseiről. Megküldik egymásnak az imperialista propaganda megfigyelésének tapasztalatait, kiadványait.

A Csehszlovák Kommunista Párt és a Magyar Szocialista Munkáspárt megállapodása szerint még hatékonyabban kell ellenőrizni a kulturális együttműködésről szóló hosszú távú egyezményt, javítani a végrehajtást, tökéletesíteni a két ország tudományos akadémiaja rövid távú egyezményei végrehajtásának ellenőrzését. Biztosítani kell a szocialista országok koordinált fellépését a nemzetközi kulturális rendezvényeken és a nemzetközi szervezetekben.

A már említett hazai és nemzetközi követelmények azonban még hatékonyabb együttműködést tesznek szükségessé, s ennek egyik útja, hogy a testvérpártok a kétoldalú ideológiai együttműködés mellett egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az ideológiai munka sokoldalú összehangolásának. Változatlanul fennmarad a kétoldalú együttműködés, amelynek továbbra is alapvetően kettős feladata van: egyrészt

megszabni azokat az együttműködési feladatokat, amelyek a két ország, a két párt sajátos igényeiből, lehetőségeiből adódnak, másrészt két-két párt viszonylatában konkretizálni a többoldalú együttműködésből adódó tennivalókat.

MOSZKVA, 1973. DECEMBER

A többoldalú ideológiai együttműködés megszilárdításának kiemelkedő állomása volt az a tanácskozás, amelyet 1973. december 18–19-én Moszkvában tartottak a szocialista országok kommunista és munkáspártjai központi bizottságainak titkárai. Az értekezleten részt vettek a Bolgár Kommunista Párt, Csehszlovákia Kommunista Pártja, a Kubai Kommunista Párt, a Lengyel Egyesült Munkáspárt, a Magyar Szocialista Munkáspárt, a Mongol Népi Forradalmi Párt, a Német Szocialista Egységpárt, a Román Kommunista Párt és a Szovjetunió Kommunista Pártja képviselői.

Az értekezlet résztvevői kicserélték pártjaik tapasztalatait az ideológiai munkában, és megvitatták miként lehetne elmélyíteni a testvérpártok közötti ideológiai együttműködést az adott nemzetközi helyzet viszonyainak megfelelően. Más szavakkal, a központi bizottságok titkárai a megváltozott nemzetközi helyzetből levonták az ideológiai munkára vonatkozó következtetéseket. Mindenekelőtt azt hangsúlyozták, hogy az ideológia minden eszközével elő kell segíteni a nemzetközi feszültség enyhülése elmélyítésének és kiszélesítésének folyamatát, a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élése elveinek megszilárdulását.

Az ideológiai harc időszerű problémái közé sorolták a szocializmus és a béke eszméinek védelmét, elterjesztését, az antikommunizmus elleni harcot, a Szovjetunió és a többi szocialista ország ellen irányuló ideológiai diverzió határozott visszaverését, azoknak az imperialista próbálkozásoknak a megghiúsítását, amelyek gátolni akarják az enyhülést és akadályozni a szabadságért, a függetlenségért és a társadalmi haladásért vívott harcot.

Az értekezletet az az elkölt szándék jellemezte, hogy fejlesztik a testvérpártok két- és sokoldalú együttműködését, s ezen keresztül erősítik a szocialista közösséghez tartozó országok egységét, népeik testvéri barátságát, a szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus szellemében történő nevelést.

Ezt tükrözték azok a dokumentumok, amelyeket a moszkvai tanácskozás résztvevői elfogadtak. A közös munka egyik legfontosabb tartalmi feladatáé azt jelölték meg, hogy a szocialista országok együttesen végzett külpolitikai propagandája segítse a szocializmus nemzetközi pozícióinak megszilárdulását. Rendkívül időszerű feladatnak tartották annak megvilágítását, hogy a békés egymás mellett élés elvét hirdető szocialista külpolitika nem a szocializmus és a kapitalizmus közötti alapvető ellentét megszüntetésére, a társadalmi status quo állandósítására törekszik, hanem – a lenini elvek értelmében – a két világrendszer harcának sajátos formáját alkotja. A résztvevők szükségesnek tartották, hogy a szocialista országok az ideológiai munka eszközeivel is leleplezzék az enyhülés ellenzőit, azokat a köröket, amelyek különböző alapállásból, de végső soron a szocializmus, a haladás és a béke ellen lépnek fel. A propagandában állandóan figyelemmel kell kísérni és megfelelő érvekkel kell megcáfolni a jobb- és „baloldali” opportunisták, a maoisták ultraforradalmi, álbalsoldali nézeteit, amelyek számos külpolitikai kérdésben azonos platformon vannak az imperializmus elképzeléseivel.

A testvérpártok képviselői rámutattak arra is, hogy a békés egymás mellett éléstről vallott marxista nézetek azonban csak akkor válnak uralkodóvá az emberek tudatában, ha együtt járnak a szocializmus iránti bizalommal. Éppen ezért kimondták, hogy az adott nemzetközi helyzetben a tömegpolitikai munkának még hitelesebb és sokoldalúbb képet kell adnia a szocializmusról. Ebben együtt kell szerepelnie a múltnak, a jelennek és a jövőnek. A szocialista országok eddigi történelmük során ugyanis már bebizonyították, hogy csak a szocializmus képes megoldani a társadalmi haladás létfontosságú problémáit, csak a szocialista rendszer tud rövid időszak alatt elmaradott országokat a fejlődés magasabb szféráiba emelni. A szocializmus jelenét egyebek között az jellemzi, hogy optimális társadalmi és gazdasági feltételeket teremt a műszaki-tudományos forradalom kibontakoztatására, politikai gyakorlatában pedig milliók számára biztosítja a demokratikus jogok gyakorlását, a közéletben való részvételt. Ezek a tapasztalatok nem hagynak kétséget afelől, hogy a jövő a szocializmusé. S ennek legfőbb magyarázata, amelyet az együttesen végzett ideológiai munkában hangsúlyozni és tényekkel alátámasztani szükséges, hogy a szocializmus a munka emberének az anyagi javak mellett olyan társadalmi és szellemi értékeket nyújt, amelyeket a kapitalizmus már nem képes adni.

Ebből az összefüggésből logikusan következik a Moszkvában kidolgozott okmány másik megállapítása, hogy a tömegpolitikai munka nem lenne eredményes, ha nem adna igaz képet a mai kapitalizmusról. Ez persze bonyolult feladat, hiszen érzékeltetni kell a mai kapitalizmus fejlődésének ellentmondásosságát. Be kell mutatni a kapitalista országokban végbemenő műszaki-tudományos haladást, de annak súlyos társadalmi következményeit is. Ábrázolni kell a néhány országban megfigyelhető viszonylag magas anyagi színvonalat, de feltárva a kiáltó társadalmi igazságtalanságokat, a kapitalista életforma egészének sivárságát. Tehát akkor adunk hiteles képet, ha bemutatjuk a kapitalista világ egyre mélyülő és szélesedő válságát, a tőkés rendszer embertelenségét és igazságtalanságát, politikai rendszerének népellenes irányát, s ezzel együtt rámutatunk a fejlett tőkésországokban folyó osztályharc erősödésére, új vonásaira is. A kapitalizmusról alkotott kép formálásában sokat segít, ha bemutatjuk, hogy a világon általában felvetődő nagy kérdésekre milyen választ ad a szocializmus és a kapitalizmus, milyen lehetőségekkel rendelkeznek a szocialista társadalomban a dolgozók ugyanazoknak a céloknak az elérésére, amelyekért a kapitalista országokban a tömegek harcolnak.

A kapitalizmusról alkotott modern kép tehát akkor alakul ki, ha az ideológiai munka eszközeivel a kapitalizmust mint társadalmi rendszert komplex módon mutatjuk be, vagyis egyaránt leleplezzük a kizsákmányoló belpolitikát és az agresszív külpolitikát. Emellett elengedhetetlen, hogy feltárjuk a kapitalizmus új jelenségeit és megcáfoljuk társadalmi lényegét leplezni próbáló, a valóságot meghamisító elméleteket. A moszkvai tanácskozás tartalmi dokumentuma tehát nemcsak arra ösztönöz, hogy propagálni kell a szocializmust és bírálni a kapitalizmust, hanem a szocializmus pozitív alternatívájának bemutatásával bizonyítani a tőkés rendszer reakciós visszahúzó lényegét.

A szocialista országok képviselői Moszkvában azonban nemcsak tartalmi elképzeléseiket egyeztették. Konkrétan tárgyaltak arról, mit kell tenni a közös munka sikere érdekében. Nyilvánvaló persze, hogy minden pártnak magának kell meghatározni a konkrét feladatokat, s az utat, amelyen haladni kíván, de eközben semmiképpen sem nélkülözheti a pártok közötti többoldalú együttműködést. Ennek alapján születtek meg a rendszeres konzultációkra, a közös kutatásokra, a propagandatevékenység összehangolására, a különböző együttes akciókra vonatkozó meg-

állapodások. A tanácskozás résztvevői ezeket az elképzeléseket saját pártjuk vezető testületei elé terjesztették és annak döntése alapján láttak hozzá az együttműködés kibontakoztatásához.

Megállapodtak például abban, hogy az ideológiai területen dolgozó pártmunkások rendszeresen találkoznak; a tudományos kutatóintézetek, a kulturális és a művelődési intézmények, a tömegtájékoztatási szervek vezetői és felelős munkatársai koordinációs megbeszéléseket tartanak, ahol kialakítják a munka összehangolásának mechanizmusát. Az illetékes intézményeket és szervezeteket olyan javaslatok kidolgozásával bízták meg, amelynek célja a televíziós programok cseréjének kiszélesítése, a közös filmgyártás fejlesztése és színvonalának emelése, a testvérországok alkotó szövetségei közötti közvetlen kapcsolatok kiszélesítése és így tovább. Megfogalmaztak néhány olyan témát is, amelyek közös kutatást érdemelnének. Ilyen például a békés egymás mellett élés és az osztályharc, a nemzetközi enyhülés elmélyítésének perspektívái, a legújabb burzsoá és reformista elméletek bírálata, a szocializmus és a tudományos-technikai forradalom és így tovább.

Egészében véve az 1973 decemberi tanácskozás eredményes volt: feltárta a békés egymás mellett élés kibontakozásával, az enyhülés folyamatával együtt járó ideológiai harc fő feladatait. Rámutatott, hogy a szocializmus és a kapitalizmus közötti történelmi összecsapás folytatódik a békés egymás mellett élés viszonyai között is, s ebben a küzdelemben jelentősen növekszik az ideológiai harc szerepe. Feltárta a szocializmus hazai és a kapitalista világban folyó offenzív propagandájának, a szocialista országok sikerei sokoldalú bemutatásának lehetőségeit és tennivalóit. A testvérpártok között már korábban kialakult kétoldalú együttműködés mellett kibontakoztatta a sokoldalú ideológiai együttműködés széles körű tematikáját és rendszerét.

Így értékelte a tanácskozást a Magyar Szocialista Munkáspárt vezető testülete is. A Központi Bizottság 1974. március 19–20-i ülésén megállapította: „A békés egymás mellett élés kibontakozása során növekszik az ideológiai munka fontossága. Pártunk aktívan részt vesz a moszkvai tanácskozáson kialakított közös ideológiai célok és feladatok megvalósításában.” Pártunk vezető testülete megállapította, hogy a testvérpártok által kidolgozott közös elgondolások megfelelnek általános irányvonalának és gyakorlatának. A szocialista országok közötti ideológiai együttműködés erősítése elősegíti pártunk ideológiai tevékenységének megjavítását. Éppen ezért úgy határozott, hogy a közösen érlelt és pártunk által is elfogadott feladatok megvalósítását fokozatosan, tervszerűen kell beépíteni szerveink, intézményeink munkájába, el kell kerülnünk a kampányszerűséget mind a magunk tennivalóinak meghatározásában, mind a sokoldalú nemzetközi ideológiai együttműködésben.

Ezek az elvi jelentőségű állásfoglalások pártunkban konkrét tennivalókhoz vezettek. A párttagság és az érdekelt tudományos kutatóintézetekben, a tömegkommunikációs szervekben dolgozó pártönkívüliek részletes tájékoztatást kaptak a moszkvai tanácskozás dokumentumairól, sőt a békés egymás mellett élés és az ideológiai harc kapcsolatát alapszervezeti taggyűléseken is megtárgyalták. Ezt a munkát a sajtó, a rádió és a televízió sajátos eszközeivel megfelelően segítette. A tananyagok összeállításánál a politikai oktatás minden szintjén figyelembe vették a közös elemzést. A Kossuth Könyvkiadó több, a témába vágó könyvet jelentetett meg. Részletesen feldolgozta a moszkvai tanácskozás anyagát az a politikai apparátus, amelynek a feladata, hogy külföldön végezzen propagandát. A tudományos intézetek összevetették saját kutatási terveiket a közös elgondolásokkal. Pártunk tehát a moszkvai értekezlet után azonnal nagy felelősséggel látott hozzá a közös elképzelésekből adódó fel-

adatok végrehajtásához, amelyek hosszabb időre meghatározzák az együttműködés irányait.

A moszkvai munkaprogramot az érdekelt testvérpártok konkrét feladatokra osztották. Ennek érdekében a központi bizottságok nemzetközi osztályainak és agit-prop. osztályainak képviselői 1974. május 27–28-án Prágában munkatalálkozót tartottak, ahol a koordináció gyakorlati kérdéseit vitatták meg. Szóba került új közös tudományos kutatócsoportok létrehozása, például a szocialista életmód kérdéseinek együttes vizsgálatára, és egyeztették a közös rendezvények naptárát is. Ennek alapján került sor például a Bolgár Kommunista Párt rendezésében a pártkiadók képviselőinek találkozására és más hasonló megbeszélésre.

PRÁGA, 1975. MÁRCIUS

A többoldalú ideológiai együttműködés új rendszerének első mérlegét 1975. március 4-én és 5-én a központi bizottságok ideológiai titkárainak Prágában tartott második tanácskozása vonta meg. Ennek munkájában részt vettek a Bolgár Kommunista Párt, Csehszlovákia Kommunista Pártja, a Kubai Kommunista Párt, a Lengyel Egyesült Munkáspárt, a Magyar Szocialista Munkáspárt, a Mongol Népi Forradalmi Párt, a Német Szocialista Egységpárt és a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának titkárai. A Román Kommunista Pártot a tanácskozáson a központi bizottság egyik tagja képviselte.

A tanácskozás résztvevői megállapították, hogy a moszkvai tanácskozás óta nagy erőfeszítések történtek a két- és többoldalú együttműködés fejlesztésére az ideológiai munka területén.

Ezt a megállapítást egy részletes kimutatás támasztotta alá, amely felsorolta, mi történt a két titkári tanácskozás között. Rendszeresebbé vált és tematikailag bővült a pártok különböző szintű képviselőinek tapasztalatcseréje, koordinációs megbeszélése. Találkoztak például a pártfőiskolák, a párttörténeti intézetek, a pártkiadók vezetői, állami vonalon az oktatásügyi miniszterek, a tudományos akadémiák elnökhelyettesei stb. Szélesedett a szocialista országok tudósainak sokoldalú együttműködése, s ennek révén több új és értékes elemzés született, például a fejlett szocialista társadalomról, a munkásosztály vezető szerepéről, a modern imperializmusról. Sikeres nemzetközi konferenciákat tartottak egyebek között a szocialista demokrácia aktuális kérdéseiről, a békés egymás mellett élés és az ideológiai harc összefüggéseiről. Nemzetközi ügynevezett problémabizottságok hangolják össze a tudományos együttműködést olyan kérdések kutatására, mint a szocialista társadalom szociális struktúrájának fejlődése, a társadalmi tervezés és előrejelzés a szocializmusban, a modern kapitalizmus problémái, a két vilárendszer békés egymás mellett élésével kapcsolatos ideológiai harc kérdései.

A testvérpártok közös lépéseket tettek az ideológiai nevelőmunka fejlesztésére is. 1975 februárjában Moszkvában kilenc szocialista ország – köztük hazánk – pártmunkásai, tudományos dolgozói a kommunista propaganda tudományos alapjairól és hatékonysága fokozásának lehetőségeiről tanácskoztak. Tovább fejlődött a baráti országok sokoldalú együttműködése az irodalom és a művészetek területén, számos filmet és kiállítást készítettek közösen. Az információs és propagandamunkát folytató szervek és intézmények vezetői megvizsgálták munkájuk hatékonysága növelé-

sének, a formák és módszerek tökéletesítésének lehetőségeit. 1973 decembere és 1975 márciusa között nyolc alkalommal találkoztak a szocialista országok különböző sajtó, rádió és televízió szerveinek vezetői.

E tények alapján vonta le a prágai tanácskozás azt a következtetést, hogy az ideológiai együttműködés a szocialista közösség és a nemzetközi helyzet mai fejlődési szakaszában megfelel az objektív követelményeknek és biztosítja a testvérpártok szoros együttműködését tevékenységük egyik legfontosabb területén.

Prágában azonban nemcsak mérleget készítettek, hanem tovább gazdagították az együttműködés programját. A tanácskozáson a résztvevők hangoztatták, hogy a szocialista országok tudósai szorosan együttműködnek a világfejlődés időszerű problémáinak kutatásában, a társadalomtudományokkal foglalkozó alapvető művek elkészítésében. A testvérpártok központi bizottságainak titkárai egyeztettek a konkrét intézkedéseket, hogy még mélyrehatóbban kutassák a szocializmus elméletének és gyakorlatának, az új típusú nemzetközi kapcsolatoknak legfontosabb kérdéseit és egyéb témákat. Felhívták a figyelmet, hogy tanulmányozni kell annak a mély válságnak okait, jellegét és következményeit, amely a modern állammonopolista kapitalizmus minden területét sújtja.

Az együttműködés újabb szintjét jelezte, hogy a résztvevők együttesen dolgozták ki például a hitleri fasizmus és a japán militarizmus felett aratott győzelem 30. évfordulójának főbb mondanivalóit. Ez a győzelem természetesen más-más formában született meg a különböző országokban, de a győzelem napjáról a szocialista országok népeinek lényegében mégis azonos a mondanivalójuk. Az a tény, hogy a testvérpártok egy közös érdekű és világpolitikai jelentőségű kérdésben egyeztettek nézeteiket, kétségtelenül az ideológiai együttműködés újabb szintjét mutatja.

A tanácskozás résztvevői közösen dolgozták ki azt is, milyen események állnak majd a következő időkben a testvérpártok ideológiai munkájának homlokterében. Felhívták a figyelmet a Győzelem Napjára, a Varsói Szerződés aláírásának 20. évfordulójára, a kommunista és munkáspártok soron következő kongresszusaira, valamint a Nők Nemzetközi Évére. Hangsúlyozták, hogy nagy figyelmet kell fordítani olyan jelentős nemzetközi események megvilágítására, mint az európai biztonsági és együttműködési értekezlet zárószakasza. Fontosnak ítélték, hogy a közvélemény tudomására hozzák az európai kommunista és munkáspártok készülő konferenciájának eszméit, majd az ott kialakult következtetéseket.

A többoldalú ideológiai együttműködésről szóló tanácskozást értékelte pártunk XI. kongresszusa is. Kiemelte, hogy a prágai tanácskozás további lendületet adott a közös munkához, amelyben a Magyar Szocialista Munkáspárt a jövőben is tevékenyen részt vesz. Pártunk ugyanis nemcsak híve, hanem következetes megvalósítója is az új társadalom építése legfontosabb kérdéseiben kialakult állandó tapasztalatcserének és gyakorlati összefogásnak. Az ideológiai munkában is kamatoztatja a két- és sokoldalú együttműködés eredményeit, s azok fokozására törekszik. Teszi ezt abban a szilárd meggyőződésben, hogy ha a testvérpártok és államok együttesen lépnek fel, akkor még sikeresebben oldhatják meg a szocialista építésből és a világpolitikai helyzetből adódó feladatokat az eszmék nemzetközi küzdőterén.

A korábbi tanácskozásokon is részt vett kilenc testvérpárt ideológiai és nemzetközi kérdésekben illetékes KB-titkárai 1976. január 26-án Varsóban találkoztak. Megbeszéléseik egyrészt folytatását jelentették az addigi eszmecseréknek: megvizsgálták az ideológiai együttműködés helyzetét és megjelölték a megoldandó feladatokat. Másrészt azonban a varsói tanácskozás kiemelkedett a tanácskozások sorából, mert az együttműködés újabb lehetőségeit tárta fel: a közös tapasztalatok alapján elemezte egy adott nemzetközi politikai esemény kapcsolatát az ideológiai harccal, majd az egyes pártok nézeteit összegezve körvonalazta az ideológiai munka jelenlegi feladatait a világpolitikai küzdelemben. Mindennek különösen nagy súlyt adott, hogy erre a vállalkozásra éppen az európai biztonsági és együttműködési értekezlet kapcsán került sor.

„A résztvevők véleménycserét folytattak az eszmei nevelőmunka időszerű kérdéseiről figyelembe véve a nemzetközi enyhülés elmélyítéséért folyó harc jelenlegi szakaszából adódó feladatokat, az európai biztonsági és együttműködési konferencia eredményeit” – állapította meg a Varsóban kiadott közlemény.

Hogyan is értékelték a testvérpártok az európai biztonsági értekezletet és a Helsinkit utáni helyzetet? Egyöntetűen történelmi jelentőségűnek nevezték a helsinki tanácskozást. Ráműtattak, hogy a helsinki konferencia eredményei megteremtették a feltételeket az államok együttműködésének jelentős kiszélesítésére és megélénkítésére a legkülönbözőbb területeken – a gazdaságban, a kultúrában, a tudományban, a közoktatásban, a tájékoztatás és az emberek közötti kapcsolatok terén. Hangoztaták, hogy a szocialista államok számára az ilyen együttműködés természetes és hasznos, éppen ezért szükségesnek tartják, hogy a záróokmányban megfogalmazott elvek és kötelezettségek a maguk teljességében megvalósuljanak. Következtesen síkra szállnak az egyenlőség, a szuverenitás, a más országok belügyeibe való be nem avatkozás elvének betartása mellett. Határozottan fellépnek a záróokmány egyoldalú magyarázatával szemben, s az ellen, hogy a helsinki megállapodásokat bárki is felhasználni próbálja a szocialista országokba való ideológiai behatolás céljaira.

A testvérpártok képviselői szerint a helsinki értekezlet záróokmányába foglalt elveket és megállapodásokat minden nép egyenrangú és konstruktív együttműködése, a szocializmus nemzetközi helyzetének további erősítése és a világ közvéleményére gyakorolt befolyásának fokozása érdekében kell érvényesíteni. Be kell mutatni, hogy a szocialista országok a nemzetközi együttműködés számos területén megvalósítják a záróokmány rendelkezéseit.

A szocialista országok vezető politikusai Varsóban is kimondták: következetesen fel kell lépni a szocializmus- és szovjetellenes propagandával, az enyhülés ellenségeivel szemben, érvekkel felfegyverkezve szükséges reagálni a „hidegháború szellemében” folytatott destruktív tevékenységre, a szocializmust támadó ellenséges fellépésekre.

Varsóban is szóba került: nagyon fontos az enyhülés elmélyítése és kiterjesztése minden országra és kontinensre. Látva azonban az enyhülés körüli propagandamánővereket, a KB-titkárok hangsúlyozták azt, hogy a békés egymás mellett élés nem jelenti az ideológiai harc gyengítését, a társadalmi status quo befagyaszthatását, a népek ama örök jogának megtagadását, hogy önállóan döntsenek sorsukról, nemzeti javaikról. Konkrét tényekre hivatkozva rámutattak arra, mennyire hatásos a testvéri

szocialista országok szolidaritása azokkal az erőkkel, amelyek a népek nemzeti és társadalmi felszabadulásáért küzdenek.

A testvérpártok képviselői úgy értékelték, hogy Helsinki után az ideológiai harc feltételei számunkra kedvezőbbek, körülményei azonban bonyolultabbak lettek.

Ebben a helyzetben szükségesnek tartották, hogy egyeztetett irányvonalat és összehangolt cselekvést állítsunk szembe azzal a szervezett, időzített, összehangolt imperialista politikai-ideológiai és propaganda tevékenységgel, amely Helsinki után, főként a demokrácia, a szabadság kérdései körül, a „harmadik kosár” témakörében kibontakozott.

Ennek keretében a szocialista országok a maguk valóságát, külpolitikájukat kívánják még hitelesebben, korszerűbben és hatékonyabban a világ elé tárni. Ez módot nyújt majd arra, hogy a tőkésországokban még szélesebb körben megismerjék a szocialista rendszer humanizmusát, a gondoskodást a társadalom anyagi és szellemi kultúrájának felvirágoztatásáról és az egyén sokoldalú fejlődéséről, a javak szocialista elosztásának igazságos elvét, a munkához való jog és más állampolgári jogok tényleges biztosítását, valamint a kizsákmányolástól mentes szabadságot, amely az igazi demokrácia talpköve. A kapitalista országok közvéleménye ily módon felismeri majd, hogy a szocialista országok miként tesznek eleget nemzetközi kötelezettségeiknek, ezen belül az emberi jogokra vonatkozó egyezménynek és a helsinki értekezlet záróokmányának.

A varsói tanácskozáson az erős alapokon nyugvó kapcsolatok kiépítése és fejlesztése a nem szocialista országok kommunista és munkáspártjaival, nemzeti-demokratikus, szocialista és szociáldemokrata pártjaival nagy hangsúlyt kapott.

A testvérpártok képviselői fontosnak tartották, hogy egymás országában is növeljék a kölcsönös tájékoztatást a szocialista építés eredményeiről, tapasztalatairól, különös tekintettel a már lezajlott és soron következő pártkongresszusokra. Ebben különösen kiemelkedik a Szovjetunió Kommunista Pártja XXV. kongresszusának jelentősége a szocializmus, a béke, a szocialista közösség országainak egysége, a testvérpártoknak a marxizmus-leninizmus, a proletár internacionalizmus elvein alapuló összeforrottságának erősítése szempontjából. El is határozták, hogy még hathatósabbban népszerűsítik a testvérországoknak a szocializmus és kommunizmus építésében elért eredményeit és kiemelik távlati társadalmi-gazdasági programjaik békés jellegét. Bemutatják a testvérpártok következetes és gyümölcsöző tevékenységét, amelynek célja a nemzetközi béke és biztonság erősítése, valamennyi nép vitathatatlan jogainak biztosítása a szabadsághoz és a társadalmi haladáshoz.

A tanácskozás résztvevői pozitívan értékelték az ideológiai együttműködés eddigi menetét. Megállapították: „az ideológiai együttműködés széles körű fejlődése segítette a szocialista és kommunista építés feladatainak megoldását. Fontos eszközzé vált a szocialista országok pártjai és népei közötti eszmei egység megszilárdítására. Olyan tényező lett, amely hozzájárult a szocializmus ideológiai offenzívájához a mai világban.”

Az eszmecserén megfogalmazták, hogy bővült a távlati tervek koordinálásának hasznos gyakorlata, s egyre több a közös vállalkozás a tájékoztatás, a propaganda, a társadalomtudományok, a közoktatás, a könyvkiadás, a kultúra, az idegenforgalom és a társadalmi szervezetek tevékenységének számos területén.

A varsói tanácskozás megállapította: „Folytatni kell az 1973 decemberében Moszkvában, s az 1975 márciusában Prágában tartott tanácskozásokon kijelölt vállalkozások megvalósítását, az ott meghatározott kérdések kidolgozását.” Ezzel kapcsolatban felvetődött, hogy a számos kutatócsoport munkája jelentősen előrehaladt

és hamarosan befejeződik. Ez tehát szükségessé teszi, hogy értékeljék a közös tudományos kutató tevékenység különböző formáinak eredményességét, kidolgozzák az ezzel kapcsolatos gyakorlati ajánlásokat, valamint az elkészült munkák publikálási módjait és felhasználását.

Miként a leírtakból is megállapítható, a varsói tanácskozás is lényegesen hozzájárult a testvérpártok többoldalú ideológiai együttműködésének a továbbfejlődéséhez.

A KB-titkárok tanácskozásai azonban nemcsak a pártközpontok együttműködésének fórumai. Hiszen a közösen kidolgozott tanulmányok, ajánlások, információk felhasználásra kerülnek a pártmunkában, a pártoktatási anyagokban, az előadásos propagandában, a könyvkiadásban, a tömegtájékoztatásban, a külföldre irányuló propagandában. Az érdekelt magyar párt-, állami és társadalmi szervek, intézmények képviselői is részt vesznek a közös tanácskozásokon, átadják tapasztalatainkat a testvérpártoknak és nagy figyelemmel tanulmányozzák más pártok gyakorlatát. Pártunk vállalkozik a testvérpártok által megjelölt témák kidolgozására és a kérdések nemzetközi megvitatásának koordinálására. El kell jutnunk azonban odáig, hogy az ideológiai téren megvalósuló közös munka kerüljön az alsóbb szervekhez. Elsősorban gondoskodni kell arról, hogy a párt és minden érdekelt állami, társadalmi szerv megfelelően tájékozott legyen az együttműködés programjáról, eseményeiről, eredményeiről, mert csak így kapcsolódhatnak be az ideológiai együttműködés különböző áramlataiba.

Erre az aktív tevékenységre kötelezi pártunkat a XI. kongresszus határozata, amely kimondja, hogy a párt „politikájával szolgálja a nemzetközi kommunista mozgalom, a szocialista világrendszer egységét, a nemzetközi munkásosztály és a nemzeti felszabadító mozgalmak erőinek gyarapodását, az imperialistaellenes közös front összekovácslását, a béke védelmét”. E célkitűzések megvalósításában a kongresszus fontos feladatként említette, hogy az MSZMP „részt vegyen a testvérpártok összehangolt ideológiai tevékenységében, velük összefogva fokozza a szocializmus propagandáját, leleplezze ellenfeleinek antikommunista, haladás- és békeellenes megnyilvánulásait”.²

JEGYZETEK

¹ A kommunista és munkaspártok nemzetközi tanácskozása. Moszkva, 1969. Kossuth Könyvkiadó 1969. 31. old.

² Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 492. old.

Az amerikai „keletkutatás” kialakulásáról

Az amerikai „keletkutatás”-nak viszonylag rövid történeti múltja van. „Az amerikai »szovjetológia« – a Szovjetunióval és a többi szocialista országgal foglalkozó interdiszciplináris »tudományág« – a hidegháborús időszak sajátos »intellektuális« terméke. A kommunistaellenes politikában és propagandában betöltött aktív szerepe ismeretes.”¹

A második világháború utáni években az amerikai társadalom fokozott érdeklődéssel fordult a Szovjetunió és a kelet-európai országok felé. A különböző egyetemen régebben működő szlavisztikai, sinológiai stb. tanszékek átalakultak „keletkutató” intézetekké, illetve állami és magánkezdeményezésre kutatóintézetek tucatjai jöttek létre. A régebben működő afrikai és ázsiai „térsgkutató” egyetemi tanszékek és intézetek a „keletkutatás” mellett fokozatosan háttérbe szorultak. Rövid idő alatt a „keletkutatás” – „kommunizmuskutatás” – „eredményeit” reprezentáló könyvek, folyóiratok és tanulmányok százai jelentek meg. Egyre több amerikai – és főleg emigráns – történész, jogász, közgazdász, szociológus, filozófus és politológus vált a „keletkutatás” szakértőjévé. Nem állíthatjuk, hogy egyszerűen az „intellektuális” érdeklődés orientálta az amerikai tudósokat, kutatókat a kommunizmuskutatás felé – bár ezt a motivációt sem zárjuk ki –, elsősorban a politikai okok, a kialakult politikai helyzet determinálták ezt és a szorosan vele járó propagandatevékenységet. Egyik-másik amerikai keletkutató maga is elismeri a fenti indítékokat. „... a Szovjetunióval és más kommunista rendszerekkel kapcsolatos kutatások jelentős tudományos munkaterületté váltak az Egyesült Államokban. Magán- és állami eszközöket bocsátottak rendelkezésre megfelelő központok és intézmények létesítéséhez, mert noha a Szovjetunió fő tényezővé vált a világpolitikában, kevés ember volt az Egyesült Államokban – a tudósok sem voltak kivételek –, aki tudott valamit a kommunista országokról.”² Kanet indoklását – bár nem tartjuk elegendőnek – lényegében elfogadjuk. A „keletkutatás” iránti megnövekedett érdeklődést kiváltó politikai helyzet meghatározta azokat a módszereket is, amelyeket a keletkutatók a hidegháborús időszakban alkalmaztak; természetesen a kutatások tartalmi irányultságát is. Kanet indoklását az sem negligálja, hogy Schumpeter, a Harvard Egyetem volt professzora már a második világháború előtt megírta – és először 1942-ben jelentette meg – „Capitalism, Socialism and Democracy” című művét. Schumpeter elmélete – a kapitalizmus „önpusztításáról” és a szocialista társadalom sajátos modelljéről – valóban megelőzte a „keletkutatást”, de munkássága még nem „keletkutatás” még akkor sem, ha az ötvenes években sokan felhasználták a schumpeteri „transzformációs” elméletet a szocialista forradalom szükségességének elmélete ellen. Az

persze kétségtelen, hogy a Schumpeter-féle polgári szocializmuskoncepció sajátosan integrálódott az amerikai „keletkutatás”-ba.

Az amerikai „keletkutatás” fellendülésének okait azonban tágabban is meg kell közelíteni. Megítélésünk szerint ezt tette, s az ok-kutatást a valóságos helyzetnek megfelelően végezte el Wiatr professzor. Kifejtette, hogy: „A Szovjetunió mint a világ egyik nagyhatalmának a helyzete rendkívüli mértékben megerősödött, ugyanakkor létrejött a Szovjetunióval politikai és katonai szövetségben álló európai szocialista országok tábora. A *szovjet és kelet-európai kérdések iránti érdeklődés tebát a nemzetközi erőviszonyok megváltozásának logikus következménye volt.* Megváltozott az Egyesült Államok helyzete is. A második világháború után az egész tőkés világ vezető ereje lett, és már nemcsak saját állami érdekeiért vállalt felelősséget, hanem az egész tőkés világ érdekeiért. (Ennek első politikai és ideológiai kinyilvánítása volt a Truman-doktrína.) Ebben a helyzetben – általános politikai szempontból – az Egyesült Államok kapcsolata a szocialista táborral jóval nagyobb jelentőségre tett szert, mint az izolacionizmus korszakában.

A nemzetközi erőviszonyokat a második világháború után – különösen a negyvenes és az ötvenes években – az ideológiai és stratégiai politikai felosztás közötti nyilvánvaló kölcsönhatás jellemezte. Gondolok itt az újkori történelemnek arra a viszonylag új jelenségére, hogy a világ egymással ellentétes ideológiájú és rendszerű blokkokra oszlott. (Nyilván nem a blokkok kifejezés a pontos, hanem a két világrendszer kialakulása. – B. J.) Az első világháború időszakában a hasonló rendszerű és ideológiájú államok változó »felállásának« és szövetségének lehetett tanúja a világ, és így a konfliktusok nem voltak sem állandóak, sem leküzdhetetlenek. A tegnapi szövetségesekből nyugodtan lehetett holnap ellenség, a mai ellenség pedig holnap barátta alakulhatott át. E tapasztalatok alapján jött létre az erők játékát valló politikai elmélet (»power politics«), amelyet a későbbiekben Hans Morgethau, John Stoessinger, Walter Lippman és végül Henry Kissinger is a magáévá tett. Ez az erőpolitika mindmáig fontos – bár korántsem egyetlen áramlata a nemzetközi kapcsolatok modern elméletének . . .

Az, hogy a nemzetközi kapcsolatok a társadalmi és ideológiai konfrontáció elemeivel telítődtek, az Egyesült Államokban növelte a kommunizmussal, a kommunizmus ideológiájával, társadalmi megoldásaival kapcsolatos kutatások igényét. Közrejátszottak itt a különféle politikai igények is: kezdve a propagandaigényektől a diagnosztikai-szakértői kutatásokig bezárólag.”³

Történelmi realitás, hogy jelenleg két világrendszer létezik. A két világrendszer egyidejű létezése elkerülhetetlenné – sőt szükségessé – teszi az érintkezést, amely szükségszerűen mindkét oldalon spontán és tudatos hatásokat, reakciókat vált ki. A békés egymás mellett élés gyakorlatilag is érvényesülő viszonyai között mind politikai, mind tudományos szempontból szükségszerűnek tartjuk, hogy a különböző politikai és ideológiai berendezkedésű társadalmi rendszerben élő népek – és a tudományos kutatók is – kölcsönösen megismerjék egymást, egymás történelmét, nemzeti szokásait, tradícióit, nyelvét és kultúráját, társadalmi és politikai rendszerét. Az ilyen megismerést szorgalmazzuk, bár tudjuk, hogy a népek, országok közötti jobb megértés – önmagában – nem oldja meg az alapvető, az antagonisztikus ellentmondásokat a két világrendszer között, és nem szünteti meg a nemzetközi feszültségek okait sem. A szocialista építés eredményeinek megismertetése a nyugati közvéleménnyel érdekünk, de nem azon a torzító – hamis tudati előképet adó – prizmán megtörve, amelyet, igen gyakran, a „keletkutatás” propagandacsatornáin keresztül továbbítanak a „fogyasztóknak”. A szocialista országok életének torzított, tenden-

ciózus bemutatása, a tényleges értékek devalválása, vagy tagadása nem segíti elő a népek közeledését, jobb megértését, ellenkezőleg, növeli a félelmet, a bizalmatlanságot, az előítéleteket. A valóság tényleges feltárására irányuló „keletkutatást” vagy „kommunizmuskutatást” nem állna érdekünkben elutasítani. De a reakciós politikai célokat szolgáló „keletkutatást” visszaautasítjuk.

A KELETKUTATÁS A HIDEGHÁBORÚS IDŐSZAKBAN

A hidegháborús időszakban a „keletkutatás” célja és eredményeinek felhasználása egyértelműen az ideológiai diverzió volt. Teljesen hamis képet adott a szocialista országokról és a szocialista társadalomról, hogy félelmet és gyűlöletet keltsen a szocializmus iránt. Készségesen, sőt esetenként túlbuzgón „visszacsatolták” – a hidegháborús politikai stratégiának megfelelően – azokat a politikai információkat és dezinformációkat, amelyeket nem a tudományos kutatások normális eszközeivel szereztek vagy kaptak meg. A tudományos köntösben jelentkező „visszacsatolás” következtetéseit a vezető politikai körök és a hivatalos állami adminisztráció felhasználta a döntéshozatal során. Ebben az időben a keletkutatók nem arról írtak, ami valóság volt a szocialista országokban, hanem ami „alátámasztotta” az uralkodó körök hidegháborús politikáját a szocialista közösséggel szemben. A „keletkutatás” kelléktárából kölcsönzött hasonlattal élve ebben az időszakban a keletkutatók nem a két világrendszer „konvergálódását” akarták kimutatni, hanem a „divergálódást”, amelyet valójában szolgáltak. Tartalmi, tematikai szempontból igen szegényes és ennek megfelelően durva volt a „keletkutatás”. Így nemcsak hordozója, hanem – tudatosan hamis premisszákra építve – inspirálója is volt a fellazító politikának.

A második világháború utáni években, s különösen az ötvenes évek elején, az amerikai „keletkutatók” fő kutatási területe a Szovjetunió és a szocialista országok politikai, államhatalmi rendszere volt. A proletárdiktatúrát, mint az „erőszak kizárólagos hordozóját” vizsgálták, figyelmen kívül hagyva az alapvető társadalmi, gazdasági folyamatokat és főleg ezek objektív jellegét. Abból az ideológiai – vagy inkább ideologikus – koncepcióból indultak ki, hogy a szocializmus, a kommunizmus a társadalom, a történelem betegsége, amely csak átmeneti állapot lehet. Ennek alapján jutottak el olyan képtelen – és szélsőségesen reakciós – következtetéshez, hogy a „kommunizmus éppen olyan betegsége az emberi társadalomnak, mint a faszizmus”. Ez a következtetés megfelelt a harmadik világháborúra készülő militarista amerikai körök politikai stratégiájának és – egy ideig – alkalmas volt igen jelentős tömegek tudati manipulálására a szocializmussal, a kommunizmussal szemben. A keletkutatás eme periódusában szinte semmiféle szerepe sem volt a tudományos bizonyításnak. A „keletkutatás” termékei nagyrészt deskriptív, „sztorizó” propagandaanyagok voltak.

Ma már egyes amerikai keletkutatók is elítélik ezt a korszakot, vagy legalábbis néhány területen látják az anakronisztikusságot: „A hatvanas évek közepéig a legtöbben azok közül, akik Kelet-Európával és a Szovjetunióval foglalkoztak, a kommunista rendszerek egyediségét hangsúlyozták és főleg leíró tanulmányokat készítettek. Általában nem kísérelték meg, hogy munkáikat összefüggésbe hozzák más politikai rendszerekben mutatkozó hasonló jelenségek kutatásával, amelyen a politológusok dolgoztak . . . A korai időszak sok tudósa emigráns volt, akiknek érdeklő-

dése majdnem kizárólag a Szovjetunióra és (vagy) Kelet-Európa többi részére irányult és képzettségük nem politológiai jellegű volt, hanem történelmi vagy jogi. Ezenkívül *munkáikban főként az említett államok politikájával foglalkoztak*, a kommunista rendszerekre vonatkozó pótlólagos információk iránt érdeklődtek, és kevésbé a módszerbeli kérdések vagy a kommunista és más politikai rendszerek közti hasonlóságok iránt . . .

Ilyen beállítottság mellett inkább a kommunista rendszeren belüli ellenőrzés és hatalomgyakorlás aspektusait hangsúlyozták, és elhanyagolták a politikai döntési folyamatokat. Sok vizsgálódásnál hallgatólagosan annak a feltételezéséből indultak ki, hogy a Szovjetunióban és Kelet-Európában nem léteznek olyan politikai folyamatok, mint a nem kommunista rendszerekben.”⁴

Ebben az esetben – véleményünk szerint – Kanet csak körüljárta a lényegét. A korai időszak „keletkutatását” a személyi feltételek nem determinálták, legfeljebb motiválták. A szocialista társadalmak és a társadalom betegsége, valamint a szocializmus és az erőszak szinonimaként használata, az „egyediség” hangsúlyozásával megfelelt az uralkodó amerikai politikai ideológia posztulátumainak. Be kellett bizonyítani – vagy legalábbis meg kellett kísérelni –, hogy a szocialista társadalom semmiféle társadalmi formációhoz nem hasonlítható „idegen test az emberiség történetében” és ezért jogos, sőt szükséges az „eltüntetése”. Más kérdés, hogy a történelem nem igazolta és sohasem igazolhatja ezt a koncepciót. Ebben a periódusban a szocializmus polgári interpretációja az Egyesült Államokban még a tudományosság látszatát sem őrizte meg; legalábbis a „keletkutatásban” nem. Erre még a Schumpeter-féle szocializmus-„modell” sem volt alkalmas, illetve – látszatra – csak az a része, amely a „szocialista rendszer bürokratizmusával és erősen centralizált” jellegével foglalkozik.

A második világháború utáni években kialakult és virágzásnak indult amerikai „keletkutatás” egyértelműen a két világrendszer közötti ideológiai és politikai konfrontációt szolgálta, sőt ennek egyik inspirálója volt az Egyesült Államokban. Ennek ellenére – s ez az objektív valóság ellentmondásának sajátos tükröződése – a korai amerikai „keletkutatás” olyan credményt is produkált, amelyet az Egyesült Államokban szubjektíve nagyon kevesen kívántak. Nevezetesen azt, hogy állandósult a tudományos igényű foglalkozás a szocializmussal és a kommunizmussal, és szükségszerűen megteremtette a tudományos, valamint a politikai polarizációt ebben a kérdésben is, elsősorban a kutatók, majd a diákok és általában az értelmiségiek körében. A polarizáció pedig nem kedvez az egységes antikommunista fellépésnek. A „keletkutatásban” létrejött polarizációnak természetesen nemcsak belső – ismeretelméleti, tudományos, metodológiai – okai és vonatkozásai vannak, hanem megtalálhatók külső tényezők is: a szocialista világrendszer egyenletes, dinamikus fejlődése, amely – egyes konfliktusok ellenére – negligálja azt a polgári szocializmus interpretációt, hogy ez a társadalmi rendszer az „emberiség történetének betegségeként” jött létre.

Az amerikai „keletkutatásban” felépített ideológiai mítoszban a szocializmus torz víziója jelent meg. Ez a vízió még nem pusztult el, de fokozatosan kiszorítja a szocializmus realisztikusabb – bár még mindig egyoldalú – „modell”-je, amely már nem az „ideiglenességet” hangsúlyozza, hanem – esetenként – a polgári társadalmi értékekhez való „közeledést” vagy ennek az „elvi” lehetőségeit.

AZ AMERIKAI „KELETKUTATÁS” ÚTKERESÉSÉNEK NÉHÁNY JELLEMZŐ VONÁSA

Tapasztalataink szerint az amerikai „keletkutatásban” a hatvanas évek közepétől kezdve – több síkon – jelentős változások mentek és mennek végbe. Már utaltunk rá, hogy ezek a változások – amelyeket hiba lenne túlértékelni – szoros összefüggésben vannak a szocialista világrendszer sokoldalú, dinamikus fejlődésével, a megváltozott és a folyamatos változás állapotában levő nemzetközi erőviszonyokkal, a békés egymás mellett élés gyakorlati érvényesülésével és a tudományos kutatás fejlődésének törvényszerűségeivel.

Az amerikai „keletkutatásban” végbemenő változások ellenére továbbra is tapasztalunk egy igen jelentős kontinuitást. Egyrészt az újszerű tartalmi irányultságú és az új metodológiát követő kommunizmuskutatást is felhasználják – áttételesen, bonyolultabb eszközrendszereken keresztül – a fellazítás céljaira. Ez még akkor is igaz, ha egyes „keletkutató” központok őszintén szeretnének bekapcsolódni a szocialista országokkal együtt az egyre intenzívebbé váló nemzetközi összehasonlító társadalmi kutatásokba, mivel ezt a kísérletet vagy tendenciát többféleképpen is lehet értékelni. Másrészt a politikai álláspontjukban megmerevedett keletkutatók tevékenységük lényegét változatlanul a szocializmus torz képének propagálásában látják. Ezek a kutatók – némi változtatással, amelyet a fejlődés kényszerített rájuk – a proletárdiktatúrát mint szocialista államformát, nem a társadalom többsége, egésze (totalitása) érdekei kifejezőjének, érvényesítőjének fogják fel, hanem gyakran „pártidiktatúrának”. Az ily módon értelmezett proletárdiktatúra – amely nem eszköz, hanem cél ebben az interpretációban – egyenlő a totális erőszakkal, amely természetesen idegen az ember lényegétől, mert megfosztja szabadságától. Ha ennek a „totális erőszaknak” mégis van pozitív hatása a társadalmi folyamatokra, az individuum fejlődésére, akkor egyes keletkutatók kegyesen elismerik a „jelentős változásokat”, de megkérdőjelezzik azok tartósságát és főleg irreverzibilis jellegét. Így például Ivan Völgyes, a nebraskai egyetem történész-szociológus professzora még nem adta fel azt az elképzelését, hogy a szocializmus az erőszak társadalma, s e koncepció „egységéről” szóló felfogását sem, noha az utóbbi húsz év magyarországi eredményeiről ő maga sem beszélhet elismerés nélkül.

Míndamellet az amerikai „keletkutatás” már eljutott az önvizsgálat és önreflexió bizonyos fokára. A „keletkutatáson” belüli tendenciákat vizsgálva Roger E. Kanet alapvetően az alkalmazott metodika és technikai apparátus alapján, valamint a politológiához való viszony szerint tesz megkülönböztetést. „A tudósok egyre nagyobb mértékben összpontosítják figyelmüket politikai rendszerek empirikus elemzésére és hipotéziseket állítanak fel, amelyek inkább tapasztalati anyagokon, mint dedukción alapulnak . . .

A magatartástudományoknak a politikatudományban való további kibontakozására vegyesek a kilátások. Egyrészt jelentős haladást értek el abban, hogyan tud a politológus jövőbeni politikai magatartást előre megjósolni statisztikai általánosítások alapján . . . Másrészt a kutatások sok területén az a majdnem megoldhatatlan probléma merül fel, hogyan lehet megbízható, kvantifikálható adatokat találni. Ez különösen akkor van így, ha nem lehet reprezentatív felmérések segítségével helyszíni kutatásokat végezni, vagy azért, mert a költségek túlságosan nagyok lennének, vagy mert a kormányok, ahogy az a legtöbb kommunista rendszerben tapasztalható, ehhez nem járulnak hozzá. (Kanet és munkatársai már azzal is megelégednének, ha a szo-

cialista országok a saját maguk által végzett reprezentatív szociológiai felmérések anyagát – bármilyen témában – átadnák nekik. – B. J.)

A politikakutatás legtöbb területén azonban a negyvenes évek óta lényeges haladást értek el. Így például húsz évvel ezelőtt még keveset tudtunk politikai fejlődési folyamatokról, viszont az ezt követő két évtized alatt a leíró és az általánosan összehasonlító jellegű vizsgálatok egész áradata jelent meg, amelyek gazdagították tudásunkat és megismerésünket az ilyen folyamatok bonyolult jellegével, és azokkal a társadalmi, gazdasági és pszichológiai tényezőkkel kapcsolatban, amelyek e folyamatokat befolyásolják. Ennek a kutatásnak jó példáit találjuk meg olyan szerzőknél, mint R. Holt, J. Turner, D. Lerner, D. E. Apter és L. Tye.”⁵

A „keletkutatás” megközelítési módjaiban, módszereiben bekövetkezett változások azonban korántsem értelmezhetők egyszerűen a „keletkutatás” belső evolúciójaként. Wiatr professzor joggal hívja fel a figyelmet az úgynevezett kontesztátori áramlatra. A diákság és a fiatalabb egyetemi oktatók jelentős része – nem marxisták – szemben állnak a régi, merev „mandarin” típusú keletkutatókkal. Új eszközöket, módszereket követnek és néhányan valóban meg akarják ismerni a Szovjetuniót és a szocialista országokat. Összegezve azt mondhatjuk, hogy – ellentétben az ötvenes évekkel – jelenleg az amerikai „keletkutatásban” legalább két fő tendencia áll szemben egymással: még mindig létezik és hat a hivatalos kormánypolitikát szolgáló, a szocializmus torz, irracionális képét és modelljét felrajzoló antikommunista „keletkutatás”, de vele egyidőben létezik, erősödik a másik irányzat (a kontesztátoroké), amely szemben áll az amerikai ideológiában jelen levő hamis szocializmusmítosszal, realitásnak és racionalista jelenségnek tartja a szocializmust. De ez az irányzat sem veszélytelen, mert a reálisan létező, racionalista szimptomákat hordozó szocializmust közelíteni akarja a modern kapitalizmushoz; ezért és így jut el a konvergenciaelmülethez, annak valamelyik változatához. Közülük azonban néhányan a marxizmushoz is eljuthatnak.

A MODERNIZÁCIÓ KONCEPCIÓJÁNAK JELENTKEZÉSE AZ AMERIKAI „KELETKUTATÁSBAN”

Mivel az amerikai „keletkutatók” továbbra sem akarják elismerni a szocialista forradalom történelmi szükségszerűségét és a társadalmi fejlődésre gyakorolt alapvető és komplex hatását – viszont megcáfolni sem tudják a kelet-európai fejlődés tényeit –, kénytelenek olyan ideológiai koncepciót kidolgozni és bevezetni, amelynek segítségével megkísérlik körüljárni ezt a fontos kérdést. A gazdasági, társadalmi és politikai folyamatok fejlődésének sajátos interpretációját, a mai polgári szocializmus-felfogást a „modernizáció” fogalmának segítségével akarják megoldani. „Az elmúlt évtized során a politikai tudomány terén az egyik legfontosabb fejlemény a modernizáció tanulmányozása iránti fokozott érdeklődés volt. W. Deutsch már 1961-ben felvázolta a társadalmi mozgósítás és a politikai modernizáció legfontosabb elemeit... A későbbi munkák ezen a területen nagyjában-egészében elfogadták az ő kategóriáit és fogalmait, sok kutató kezdte összehasonlító módon egy-egy országgal foglalkozó tanulmányokban vizsgálni a gazdasági és a politikai modernizációt.

A kommunista rendszerek kutatói között a totalitarizmus mint magyarázó fo-

galom hanyatlása oda vezetett, hogy fokozódó mértékben tudatára ébredtek a többi fontosabb elemnek e társadalmak politikai életében. Ma jelentős érdeklődés tapasztalható mind a gazdasági, mind a politikai modernizáció és a kommunista hatalom közötti összefüggés iránt.”⁶

A modernizáció fogalma ily módon az egyik legfontosabb elméleti-módszertani kiindulópontjává, illetve vizsgálódási szempontjává vált a „keletkutatásnak”. S bár a fogalom tudományos értelmezésében mindmáig nincs egység, s legtöbbször pozitíviztikus, illetve szubjektivistá megítélésekkel találjuk magunkat szemben⁷ – a „keletkutatást” mégis kimozdította korábbi, sokszor teljességgel tudománytalan pozíciójából. Ahhoz ugyanis, hogy a modernizáció fogalmát a kelet-európai szocialista társadalmakra alkalmazzák, hallgatólagosan vagy nyíltan legalább két dolgot el kell ismerniük a szocialista országokra vonatkozóan: 1. A kelet-európai szocialista országokban az elmúlt évtizedekben a társadalmi rendszer nem a statikusság valamilyen állapotában, hanem mozgásban, fejlődésben volt. 2. A szocialista társadalmi rendszerek mégsem „egyediek”, mert összehasonlíthatók egymással és más politikai berendezkedésű országokkal is, tehát meghatározott kontinuitást is képviselnek a társadalom történetében. Karl W. Deutsch, akire hivatkozik Gilberg, a „Social Mobilisation and Political Development” című munkájában fejt ki a modernizáló lényegét (megjelent: 1961-ben The American Political Science Review 493–515. oldalán). Deutsch szerint a modernizáció nem más, mint a társadalmi mobilitás. A mobilitás legfontosabb elemei, tényezői pedig: *a*) iparosítás, *b*) urbanizáció, *c*) az analfabetizmus felszámolása, *d*) jövedelemnövekedés, *e*) a tömegtájékoztatás fejlődése, *f*) aktív részvétel a politikai tevékenységben. Valóban, különféle bontásban sok amerikai keletkutató alkalmazza a Deutsch-féle modernizációs modellt, de a kép ettől sokkal tarkább. Ugyanakkor a kelet-európai modernizációval foglalkozó konferenciákon fokozatosan kialakult a modernizációnak egy olyan ideológiai „modellje”, amelyet tudatosan szembesítenek a marxizmus szocializmuskoncepciójával és a létező, megvalósuló szocializmussal. Kanet, Gilberg, Kennet Jowitz, Gitelman, Richard W. Burks, Barbara W. Jancer, Williem A. Wels, Gary K. Bartsch, Lenard J. Cohen, Ivan Völgyes és mások a fő „rendszeralkotók” a modernizációnak ilyen ideologikus tartalmakat is hordozó értelmezése terén. Ezek közül Völgyes professzor az, aki egyrészt sémát dolgozott ki a modernizáció belső tartalmára, másrészt – ebben a felfogásban – ezt a sémát szembesíti az 1945 utáni magyarországi konkrét fejlődéssel. Felfogása szerint Kelet-Európában „létezik a politikai fejlődésnek egy közös váza”, hiszen ez a szocialista országokban „erős korrelációban van” az elért modernizációs faktorial. Ennek alapján „a politikai és gazdasági modernizációnak” (lényegében a szocialista társadalom eddigi fejlődésének) három fázisát különbözteti meg: 1. a mobilizálás; 2. a stagnálás; 3. a reformok kora.

A modernizáció fogalmának bevezetése a kelet-európai szocialista országok társadalmi fejlődésének vizsgálatába – kimondva és kimondatlanul – azt is bizonyítani hivatott, hogy ennek a térségnek az országai, bár némi történelmi késéssel és más módszerek alkalmazásával lényegében a gazdasági fejlődésnek azt az útját járják végig, amelyet a fejlett tőkésországok már megtettek. Ezen az úton „zavarja” a kelet-európai országokat a „pártdiktatúra”, a kommunista ideológia és általában a kialakult politikai struktúra, amely a „szovjet modellt” követi. Az amerikai keletkutatók nyilván jól tudják, hogy a konvergenciának sem ezt, sem más köntösbe öltöztetett formáját – a békés egymás mellett élés gyakorlatának, a kelet–nyugati együttműködés fejlődésének az enyhülési politika irreverzibilissé tételének erősítése ellenére – a kelet-európai szocialista országok sohasem fogják elfogadni és követni. Ezzel együtt

nyilván olyan ideológiai behatolási lehetőségnek tartják, amely nem sok kockázattal jár – sőt „modernebb” mód a hidegháborús viszonyokhoz képest –, viszont zavarhatja, orientálhatja az egyes országok közvéleményének egy részét.

A POLITIKAI SZOCIALIZÁLÁS ÉS A „KELETKUTATÁS”

Az úgynevezett modernizáció problémája mellett és annak keretében a „keletkutatásban” nagy szerepet kap a kelet-európai szocialista országok „politikai szocializálás”-a folyamatának a tanulmányozása. A kifejezetten a „politikai szocializálás” témakörével foglalkozó művek száma az Egyesült Államokban olyan nagy, mint a „modernizálás”, vagy a „totalitarianizmus” szocializmus modelljével foglalkozó irodalom mennyisége. Mít értenek az amerikai keletkutatók a „politikai szocializálás” fogalmán, „konceptióján”?

A „politikai szocializálás” valójában a mi interpretációnkban nem más, mint a szocialista forradalom folyamatában a társadalom tudati szférájának szocialista töltésű átalakítása, a szocialista tudatosság (öntudat, a tudat társadalmiságának magasabb szintje), a szocialista erkölcs folyamatos kialakítása, a szocialista társadalmi létet tükröző, azt szolgáló köznapi, esztétikai és tudományos tudat megteremtése, és az ennek megfelelő emberi magatartás, cselekvés funkcionáltatása. A keletkutatók – a maguk ideológiai koncepciójának megfelelően – lényegében ezt a folyamatot vizsgálják, írják le azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy a szocialista tudat kialakításának célját, a megvalósítás eszközeit és tartalmát – nyilván nemcsak ismeretelméleti tévedések miatt – eltorzítják. A „politikai szocializálás” célja – hirdetik „... az, hogy megteremtse a különleges embert, a jövő kommunistáját, az egybeolvasztott forradalmárt és az odaadó polgárt”. E becsületes, erkölcsös, szorgalmas, internacionalista, feddhetetlen stb. tulajdonságokat először a kommunisták sajátítják el – ezzel megteremtődik a feltétele, hogy fegyelmetten kövessék a pártot –, majd „ezeket az értékeket átadják a polgárságnak és elfogadásuk képezi a szocializálási folyamatok magvát”. Tehát a „politikai szocializálás” úgy is felfogható, hogy az a szocialista társadalomban élő lakosság tudatának, gondolkodásának és magatartásának „államosítása”. Eszerint tehát az új társadalom emberi értékrendje kizárólag az állam kényszerítő akaratának és a rendelkezésre álló eszközöknek erőszakos bevezetése révén jön létre, nem az egyén és a közösség érdekeinek megfelelően, hanem a „politikai rezsim kormányzati feladatainak megkönnyítése” végett. Igaz, hogy egyes keletkutatók elismerik: „... a politikai szocializálás természetesen nem kommunista találmány, sőt azt minden országban, minden kormányrendszerben alkalmazzák, amely igyekszik polgársága körében elősegíteni a kívánatos magatartás kialakulását. Kelet-Európában azonban a rezsimnek igyekeznek sokkal teljesebb ellenőrzést gyakorolni e folyamat felett, és a lakosság politikai szocializálásában sokkal intenzívebb erőt kifejteni, mint a nyugati demokratikus politikai rendszerek.”⁸

A kelet-európai szocialista országokban a „politikai szocializálás”-nak két típusát különböztetik meg:

1. Az érték átvitele egyik nemzedékről a másikra. Ez megfelel a gyermek–felnőtt viszonyban az oktatásnak, a nevelésnek, a tradicionális és új értékek, a felhalmozott ismeretanyag szükségszerű átadásának. Wasyl Shimoniak „Kommunista nevelés” című könyvében (Chicago 1970) nagyon torz képet rajzol a kelet-európai országok-

ban folyó nevelésről, a nevelés tartalmáról és eszközeiről, erősen elmarasztalva a szocialista rendszereket az „erőszakos beavatkozás” miatt. A kommunista nevelés „erőszakos” hatásaival szemben a „családi nevelés” maradt a „hagyományos emberi értékek” hordozója és átadója.

2. A „politikai szocializálás” e második típusa a felnőttől a felnőtté szinten működik, amelyet „újrászocializálási” kísérletnek is neveznek. Ennek a második típusnak további két alapformáját különböztetik meg: a „forradalmi” formát és az „újrászocializálás folytonossági fázisát”.

A *forradalmi forma* közvetlenül a politikai hatalomátvétel után funkcionál. A „politikai rezsim fő célja ebben a szakaszban az, hogy a lakosságot a korábbi normáktól való elállásra kényszerítse”. A hangsúly kettős; egyrészt a lakosságot „kényszeríteni” kell az értékek, normák, szokások elfogadására, tehát a lakosság (most is hiányoznak az osztályszempontok, a differenciálási motívumok) a neki „idegen” normákat kénytelen elfogadni. Tudatosan negligálják azokat a forradalmi hagyományokat, a haladó nemzeti tradíciókat, amelyek a mindenkori értékekbe integrálódnak, mert ezek létezésének és hatásának elismerése kikényszerítené a kontinuitás bizonyos szintjének elismerését is. Ez viszont a „szocializáció” „erőszakos” bemutatását kérdőjelezné meg. Másrészt ebben a szakaszban a hangúly azon van, hogy az új értékek, normák támogatása a lakosság részéről „nem őszinte” – állítólag a politikai rezsim vezetői ezt nem is várják el –, mert elegendő a „támogatás nyílt és lelkes ki nyilvánítása, az új értékek nyílt elfogadása”. A következtetés teljesen evidens: a forradalmi szakaszban, a hatalom átvétele után a kelet-európai szocialista rendszerekben hipokrata tudatot és magatartást alakítanak ki. Hipokrata magatartás eddig minden társadalmi formációban volt. Nyilván volt és van a szocializmus építése során is. Mondják ezt annak ellenére, hogy a szocialista társadalmak tettek a legtöbbet (például a valláserkölcssel vagy a burzsoá erkölccsel szemben) a hipokrata magatartás felszámolására. Nemcsak a nevelés eszközeivel, hanem a hipokrata felfogást szülő objektív társadalmi viszonyok – s ez itt is a végső soron meghatározó – megváltoztatásával is.

A „újrászocializálás” második típusát „*folytonossági fázisnak*” nevezik, amely – szerintük – a politikai, gazdasági hatalom viszonylagos konszolidáció idején jön létre. Ennek az a lényege, hogy a lakosság által korábban elfogadott értékekben és normákban „folyamatos és fokozott változások” mennek végbe a „liberálisabb politikai normák” elfogadása végett. A politikai vezetés arra a képtelenségre törekszik – állítják –, hogy az új normákat, értékeket egyszerűen közölje, átadja, az már „nem fontos”, hogy a befogadó (a lakosság) ezeket lelkesen fogadja-e vagy sem. A vezetők ennek a „depolitizált szocializálásnak” a révén válhatnak népszerűvé, mivel „az emberek energiáit a forradalmi feladatokról a hatékony rendszerfenntartó funkciókra állítják át. Természetesen ez a felfogás és gyakorlat teljesen idegen a marxizmustól, és ezt a „folytonossági fázist” semmilyen formában sem igazolja a kelet-európai szocialista országok jelenlegi társadalmi fejlődése, a lakosság aktív és széles körű részvétele a társadalom összes mozgásfolyamataiban. Ez a felfogás valójában a burzsoá „fogyasztói modell” szimptomáinak erőltetett kivetítése a kelet-európai szocialista országokra. A szocializmus alapvető társadalmi-tudati folyamatai azonban gyökeresen új minőséget képviselnek, nemcsak a mai imperialista társadalmi folyamatokhoz viszonyítva, hanem a klasszikus kapitalizmushoz képest is. A társadalom anyagi viszonyai lényegének és mozgásának figyelmen kívül hagyása szükségszerűen szubjektív vagy szubjektivizált eredményekre vezet, vagyis hamis magyarázatot ad a valóról.

A „politikai szocializálás” polgári koncepciója ugyanakkor végső soron a kelet-európai szocialista országokban lezajló társadalmi-tudati átalakulás (szocialista forradalmi folyamat) sajátos, torz visszatükröződése. Ha e torz tükröződés nem párosul objektíve és szubjektíve olyan politikai és ideológiai célokkal, amelyek gyökeresen ellentmondanak a kor egyik fő követelményének, vagyis a két világrendszer közötti békés egymás mellett élés elősegítésének, akkor – a felfogásbeli különbségek az ideológiai antagonizmus ellenére – olyan tudományos vita folytatására nyílnak lehetőségek, amelyben az érvek és ellenérvek ereje, igazsága a döntő. Azonban a keletkutatók jelentékeny részét fogva tartó antikommunista ideológia folyamatosan szüli még az objektív valóságtól távol álló, ideológikus konstrukciókat. Ennek leküzdéséhez – a szocialista társadalmi lét dialektikus fejlődése eredményeinek bemutatása és a mai kapitalizmus létviszonyai antagonizmusának feltárása mellett – szükséges az antikommunista konstrukciókat és idealista módszertani alapokat közvetlenül is bíráló ideológiai vita is. A polgári kommunizmus kutatás gondolati konstrukcióit azon a talajon is lehet (és kell) támadni, amelyen megszülettek.

A keletkutatók célzatosan hallgatnak arról, hogy a marxisták sohasem tagadták – cllenkezőleg, nyíltan hirdették és hirdetik –, hogy a szocialista forradalom nemcsak a gazdasági viszonyok, a politikai rendszer, hanem a tudati viszonyok forradalma is. A társadalom totális, forradalmi átalakítása lehetetlen a gondolkodás, a tudattartalmak, az erkölcs stb. gyökeres átalakítása nélkül. A szocialista forradalom politikai, majd gazdasági győzelme kedvező feltételeket teremt a tudat forradalmisítása számára, amely aktívan visszahat a politikai és gazdasági folyamatokra. Ezért tarthatatlan a keletkutatóknak az az állítása, hogy egyrészt a társadalom tudati átalakítása csak a „politikai rezsim hatalmi érdekeit szolgálja”, másrészt az az állításuk sem védhető, hogy az átalakítás kizárólag vagy elsősorban az „erőszak” alkalmazása révén megy végbe. A keletkutatók nem látják tehát, hogy valójában itt egy nagyon összetett és bonyolult társadalmi folyamatról van szó. „Szocialista viszonyaink között az új, tudományosan kimunkált társadalmi célkitűzéseket – akár a népgazdaság, akár kisebb egységek, egyes üzemek célkitűzéseiről van szó – bizonyos értelemben szintén kívülről és felülről kell a tudatba plántálnunk, az »öszönös« tendenciákat ma is az elmélet segítségével kell elemeznünk és túlhaladnunk. Mégis: ha igaz az, hogy a tudat (Bewusstsein) soha nem lehet más, mint a tudatos lét (bewusstes Sein), hogy a tömegek tudatának formálását mindenekelőtt a megváltozott körülmények, nem pedig elméleti levezetések viszik végbe; ha igaz az, hogy a forradalom azért is szükséges, mert a *megdöntő* osztály csak forradalomban juthat el odáig, hogy lerázza nyakáról a múlt egész szennyét, és képessé váljék a társadalom új megalapozására, s hogy végül az ember gyakorlati tevékenységének milliárd és milliárd esetben kellett az emberi tudatot a különböző logikai alakzatok ismétlésére készíteni, hogy ezeknek axióma jelentőségük legyen – nos, akkor igaz az is, hogy a történelmileg kialakult objektív érdekek, szükségletek alapján folyó tömeges tevékenységet, mint az objektív társadalmi törvény érvényesülésének szerepét, formáját messzemenően figyelembe kell vennünk, hogy ebből kiindulva ezt a tevékenységet magasabb eszmei és politikai színvonalra emelhessük, viszonyaink fejlődését hatékonyan serkenthessük.”⁹

A NONKONFORMIZMUS KÉRDÉSÉNEK FELVETÉSE

Az amerikai keletkutatók a modernizálás vizsgálata kapcsán nemcsak a „politikai szocializálás” kérdéseit elemzik, hanem a nonkonformizmus problémáit is, abból a szempontból, hogy ez milyen viszonyban van a modernizálás fejlődésével. Ennek a témakörnek csak néhány elemét mutatjuk be. Valójában mi a lényege a nonkonformizmusnak? A nonkonformizmus – a keletkutatók szerint – a kelet-európai országokban „az aktív ellenzéken” túl „nagy amorf színtérrel” rendelkezik, amelyet azonosítani lehet az „elégedetlen lakossággal, munkásokkal, etnikai, vallási és kulturális csoportokkal”. Ezek elégedetlenségéből kapja támogatását „az aktív nonkonformizmus”. A nonkonformizmus – szerintük egy nyílt, a politikával összefüggő cselekedet, amely elveti a hivatalos célokat és eszközöket. Másfelől ahhoz, hogy ezt nonkonformistának minősítsék, „. . . a cselekedetet a hatóságoknak a politikával összefüggő, s ezért a fennálló normákkal szembeni kihívásnak kell nyilvánítaniok”.¹⁰

Vita folyik jelenleg a keletkutatók között arról is, hogy a modernizálás, a korszerűsítés, a gazdasági fejlődés elősegíti-e (a kelet-európai szocialista országokban) a „pluralisztikus társadalmi rendszer” kialakulását, amely viszont kifejlesztheti a versenyképes politikai rendszer iránti igényt. Vannak, akik ebben reménykednek, sőt csak ezt tartják eme országok a fejlődés egyetlen lehetséges útjának (például Robert A. Dohl „Részvétel és ellenzék” című, 1971-ben a Yale Egyetemen kiadott könyvében). Más koncepció szerint a gazdasági növekedés, a „modernizáció” olyan „politikai strukturális differenciálódást” igényel, amelyben a várható társadalmi kölcsönhatás normájaként a kelet-európai szocialista országokban „nem a terror” hanem a politikai „konszenzus” a kívánatos.¹¹

A keletkutatók többségének az az álláspontja, hogy a „modernizáció” legnagyobb hatása a nonkonformizmusra az, hogy megváltozott a „kommunista rendszerek és bírálói közötti kölcsönhatás módja”. Arra a következtetésre jutottak, hogy az „ellenzéki taktika” és a „rendszer válasza” a kihívásokra az „erőszakmentes” módszereket favorizálja, mivel már tapasztalatból tudják, hogy az „erőszak csekély konkrét eredménnyel jár”. Sőt a nonkonformisták által elkövetett erőszak erőszakos megtorlást vált ki a hatóságok részéről, s ennek még „bizonyos belső igazolhatósága” is van. Végül azok a kutatók, akik e témával foglalkoznak, arra a következtetésre jutnak – ebben reménykednek –, hogy minél előrehaladottabb a gazdasági fejlődés ezekben az országokban, annál kevésbé lesz funkcionális az erőszak, s annál inkább el kell tűrni a nonkonformista nézeteket, amelyek a hatalmi pozíciókat veszélyeztetik.

A kelet-európai szocialista országokban levő „belső ellenzék”-ről (nonkonformistákról) vallott nézetek ugyancsak célzatosak, az ellenséges, antikommunista beállítottságuk túlságosan nyilvánvaló. A szocialista országok eddigi fejlődéstörténetében előfordult konfliktusokat és – a jelentékeny részben a tőkés körök által támogatott – ellenforradalmi kísérleteket veszik alapul a „nonkonformizmus” koncepciójának „kidolgozásakor”. A szocializmus ténylegesen létezett (és még létező) belső és külső ellenségeinek veszélyes tevékenységét a szocialista országok sohasem hallgatták el és becsülték le, ez az ellenség azonban nem „ellenzék”, hanem valóságos ellenség. Továbbá a szocializmus építése során elkövetett hibák, ha szültek is elégedetlenséget, ezek leküzdése azonban sehol sem sikerült „nonkonformista” magatartással. El-lenkezőleg: csak a dolgozók és a politikai vezetés közötti széles körű együttműködés révén. Erre igen meggyőző példa az 1956-os magyarországi ellenforradalom leveré-

sét követő gyors konszolidáció módja és eredményei. A lakosság egyre növekvő tömegeinek bevonása a közéletbe, a döntéshozatal demokratizálása nem a nonkonformizmus számára nyújt lehetőséget, hanem a társadalmi és egyéni felelősséget, a kritikus és önkritikus magatartást, a közösség ügyei, dolgai iránti fokozott érdeklődést teszi kívánatosná és szükségessé. Mi a hazánkban végbemenő társadalmi folyamatok eme hatását tartjuk fontosnak és szükségesnek.

Az amerikai „keletkutatásnak” csak néhány, aktuálisnak tartott aspektusát mutattuk be. A szocialista országokkal – köztük hazánkkal foglalkozó amerikai kutatások jelene és jövőbeni orientációja ugyanis nem lehet közömbös számunkra sem. Ezeknek a kutatásoknak az értelmét vagy értelmetlenségét részletesen vizsgálunk kell. A békés egymás mellett élés elve és gyakorlata tehát egyidőben tételezi fel a harcot és az együttműködést, a két folyamat dialektikus egységét. Köztünk és az amerikai imperializmus között antagonisztikus érdekellentét van, ez határozza meg alapvetően viszonyunkat. Ugyanakkor korunkban a szocialista és a kapitalista világrendszernek vannak közös, bizonyos területeken találkozó, egybevágó érdekei is: „... az ellentétes társadalmi rendszerek világméretű szembenállását, a közöttük folyó versenyt az osztályharc törvényeinek alapján lehetséges véglegesen megoldani. Ez a harc szükségszerűvé teszi az együttműködést is a termonukleáris háború elkerülésében, a biztonság érvényesítésében, a fegyverkezési verseny korlátozásában, a fegyverzet csökkentésében, az energiahiány pótlásában. A két társadalmi rendszer harcát mi békés jellegűvé akarjuk tenni, hogy ne alkalmazzanak fegyvert társadalmi rendszerük életképességének és fölényének bizonyítására.”¹²

Az amerikai „keletkutatás” változó, útkereső koncepcióival tehát ideológiai vitát folytatunk és ezt tesszük a jövőben is. Többek között ebben a vitában bizonyíthatjuk a szocialista társadalom fölényét, a marxizmus igazságát, s mutathatjuk meg a keletkutatás ideológiai tartalmát, különíthetjük el az országaink iránti érdeklődést az ellenünk irányuló fellázítási kísérletektől. Ez a felfogás felel meg a helsinki záróokmány szellemének is.

JEGYZETEK

¹ Jerzy J. Wiatr. *Zycie Literackie*, 1974. 2. sz.

² Roger E. Kanet. *Osteurope* 1974. 4. sz. Behaviorista szemlélet a kommunizmuskutatásban.

³ Jerzy J. Wiatr. Ugyanott; Wiatr professzor idézett munkájában annak elemzésére is kitér, hogy az amerikai tudományos „robbanás” milyen mértékben gyakorolt hatást a társadalomtudományokra és az amerikai politikai vezetés miképpen ismerte fel, és állította saját szolgálatába a tudományos központok lehetőségeit, hogyan alakult ki a tudományos kutatás és a politika bonyolult kölcsönhatása.

⁴ Roger E. Kanet. Ugyanott; Kanet a behaviorizmus híve és ezt módszerként alkalmazza a „keletkutatásban”. Ugyanakkor elismeri az összehasonlító társadalmi vizsgálatok létjogosultságát.

⁵ Roger E. Kanet. Ugyanott; Kanet professzor a „keletkutatás” új tartalmi kérdéseit a következőkben foglalja össze: 1. A kommunista elit kutatása. 2. Az érdekcsoportok és a politikai folyamat. 3. Modernizáció és humanizáció. 4. Kohézió és konfliktusok a nemzetközi kommunista mozgalomban. 5. A politikai magatartás vizsgálata a régebbi ország- és térdépvizsgálat mellett. Ezek közül a későbbiekben néhány témát megvizsgálunk.

⁶ Trond Gilbert, a politikai tudományok docense a Pennsylvanai Állami Egyetemen. („Modernizáció és kommunista hatalom” című tanulmányából.)

⁷ Kanet például Cyril E. Black 1966-ban New Yorkban megjelent könyvének a The Dynamics Modernisation-nak értelmezését veszi alapul, miszerint a modernizáció „az a dinamikus forma, amelyet az újítás évszázados folyamata vett fel, a tudás robbanásszerű elterjedése folytán az elmúlt században”. Modernizáció alatt azokat a gyors politikai, szociális stb. változásokat érti, amelyek az iparosítás hatásából erednek és a társadalmi élet összes fontos faktorában kölcsönösen összefüggő, sokoldalú fejlődést hoznak létre.

⁸ Ivan Völgyes. Politikai társadalmisítás Kelet-Európában. Tanulmány. 1–2. old. – A különböző hivatkozások elsődlegesen Richard E. Dawson, Kenneth Trewitt, Herbert H. Hyman, J. Cillespie, G. Allport, Wasył Schimoniak és Richard R. Fagen azokban a munkáiban találhatóak, amelyek a hatvanas évek második felében jelentek meg. Völgyes idézett tanulmánya abban különbözött a kutatók munkáitól, hogy egy általános modell felvázolására törekszik a konkrét folyamatok elemzése helyett.

⁹ Lukács József: A társadalom fejlődéstörvényei és az emberi tevékenység. Társadalmi Szemle, 1975 március, 65–66. old.

¹⁰ Barbara W. Jancar: Korszerűség és nonkonformizmus a kommunista rendszerekben. Tanulmány. New York, Columbia Egyetem, 1973.

¹¹ Ezt a felfogást tükrözi Alexander Eckstein: Gazdasági fejlődés és politikai változás a kommunista rendszerekben című munkája; 1970-ben jelent meg a World Politics XXII. köt. 4. számában.

¹² Berecz János: Békés egymás mellett élés – ideológiai harc. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 35–36. oldal.

Megjegyzések a későpolgári tudat „kritikai-reflexív” típusának bírálatához

Ha témánkhoz mottót kellene választani, nehezen találnánk alkalmasabbat, mint ez: „Ahonnan a dolgok eredete származik, onnan való pusztulásuk is, szükségszerűen megfizetnek ugyanis egymásnak bűneikért az idő rendje szerint.” Van némi jogosultsága annak, hogy Anaximandrosz tételét a polgári filozófia irányzataira vonatkoztassuk. A polgári tudat részizagságain és egyoldalúságain a tárgy, amellyel foglalkoznak, s amely valójában nem lehet más, mint egyetemes – hiszen a filozófia tárgyról van szó! –, azzal áll bosszút, hogy e tudatot a kitérők, a tévutak, a zsákutcák és az „úttalan utak” egész labirintusán hajszolja keresztül, s az álláspontok kényszerű változásaival a tárgy önálló sajátosságainak semmibevételéért kell bírságpénzt fizetnie.

Ha ez igaz, akkor a filozófiai irányzatok önmozgásában belső logika érvényesül, melynek feltárása a marxista kritika eminens feladatai közé tartozik. Hogy ez igaz, az magán a polgári gondolkodáson belül is igazolható. A következőkben néhány idevágó jelenségről szeretnék említést tenni.

Annak a ténynek a konstataálásához, hogy a polgári tudat változásai mögött „belső logika” működik, még korántsem kell túllépnünk a polgári tudat keretein. A csak némiképp elfogulatlan szemlélő számára is szinte kézenfekvő ez a gondolat, ha felfigyel a különböző iskolák és irányzatok háttérében érvényesülő, újra meg újra visszatérő gondolati tendenciákra, ha elgondolkodik azokon a különös összefüggéseken és párhuzamokon, amelyek összefűzik az egyes gondolkodók „fordulatait”, s a nagyfokú érzékenységet mutató gondolkodói alkatok fejlődési fázisait a különböző irányzatokkal. Valójában már magán a polgári tudat mozgásán belül kialakul az a reflexió pont, ahonnan lehetővé válik bizonyos mérvű bepillantás a mélyebb összefüggésekbe és a strukturális azonosságokba. A polgári tudat ama megnyilvánulásai, amelyek kritikailag megpróbálnak túlhaladni az alapvető áramlatok egyoldalúságain, olyan közös sajátosságokat mutatnak, amelyek lehetővé teszik egy típus körvonalainak felvázolását, s ez mint ilyen, kétségkívül rászolgál a marxista kritika figyelmére.

E típusba – véleményem szerint – olyan gondolkodók tartoznak, akik általában szigetként emelkednek ki a fő áramlatok sodrából, sőt általában egymással sincsenek kapcsolatban. Ez az izoláltság egyébként megfelel a reflexió pozíciójának. Természetesen „gondolkodókról” itt tágabb értelemben beszélünk, és a filozófusokon kívül ide tartozik néhány olyan, a művészet és a tudomány területén működő személyiség is, akiknek munkássága hasonló jellegű elméleti-világnézet problémákat tartalmaz.

A teljesség igénye nélkül, és mintegy csak utalásszerűen, a következő jelenségeket említeném meg: Nicolai Hartmann „kritikai ontológiája”, Wright Mills „kritikai szociológiája”, Abraham Edel „tudományos empirizmusa” az etika területén, Gor-

don W. Allport munkássága a pszichológiában. Ide tartoznak a determinizmus és az okság elvének védelmében fellépő filozófusok és tudósok (Planck, Bunge, Bohm, Vigier). A művészet területén pedig analóg jelenségnek számíthat Thomas Mann „kritikai realizmusa”.

Ez a névsor első pillanatban talán meghökkentően hat. Azonban ha meggondoljuk, hogy minden különbözőségük ellenére ezeknél a gondolkodóknál egyaránt megfigyelhető a polgári tudat „regresszív metamorfózisának” (Marx) korszakára jellemző relativizmus és szubjektivizmus különféle megnyilvánulási formáival való kritikai szembenállás, s ennek feltételeként felvetődik a totalitás szempontjának érvényesítésére való törekvés, sőt, egyes esetekben a totalitás álláspontjának pozitív kidolgozására irányuló igény is, akkor az összefüggés ténye kétségkívül valószínűbbé válik.

A következőkben egyrészt e típus kritikai reflexiójának eredményeit vizsgáljuk, másrészt totalitás-konstrukciójának alapvető sajátosságát. E két oldal azonban nem választható el élesen egymástól.

Néhány megjegyzés e kritikai teljesítményről.

A filozófiai problematika teljessége és kidolgozottsági fokának mélysége szerint a modern polgári filozófiában kiemelkedő hely illeti meg a „kritikai ontológát”. Nicolai Hartmann nagyarányú filozófiai életművét a kortárs irányzatokkal folytatott éles polémia közepette építette ki. Hartmann fejlődése során nemcsak az újkantianus iskolával kerül szembe, amelynek keretei között gondolkodói pályáját elkezdte, hanem a fenomenológiával, az életfilozófiával, a heideggeri egzisztencializmussal és a pozitívizmussal is. E kritika részletezésére természetesen itt nincs mód, csupán néhány fontosabb megállapítást idézek fel.

A marxista kritika már utalt arra, hogy a polgári gondolkodásban az imperializmus korában új tendenciák jelentkeznek: megerősödik a világnézeti igény, de az objektivizmusra való törekvés álobjektivitásra vezet; szemberfordulás figyelhető meg a korábbi korszak ismeretelméleti formalizmusával, de ennek során a filozófiai megismerés eszközeként az intuíciót tolják előtérbe. Ezek a tendenciák, különösen az első világháború után erősödnek fel, amikor meghirdetik a metafizikához való visszatérés jelszavát, és új ontológiák kidolgozására kerül sor. Ezek a törekvések nem csupán a filozófia területén nyilvánulnak meg: a művészetben idesorolhatók a neoklasszicizmus körébe tartozó jelenségek is (vö. Mihail Lifsic). Az új objektivitás azonban a szubjektív idealizmus talajára épül, s így valójában csak álobjektivitást eredményezhet: „a korreláció”, illetve az „immanens transzcendencia” elve meghíúsít minden komolyabb ontológiai törekvést. Ez az elv, amely szerint az én és a világ egy megbonthatatlan összefüggés korrelatív tagjai, és amely a lét és a tudat ellentétét a szubjektum belsejébe helyezi át, vörös fonálként húzódik végig a polgári filozófián Kierkegaard-tól Sartre-ig. Ez az elv – a „harmadik utat” kereső modern irányzatok alapelve – jelentkezik Avernariushnál az „elvi koordináció”, Husserl-nál az „intencionalitás”, Heideggernél az „In-der-Welt-sein” eszméjében.

Hartmann ezt az elvet „előítéletnek” nevezi és határozottan elveti. Szerinte ezzel az ismeretelmélet olyan paradoxona keletkezik, amelyben a tulajdonképpeni ismeretprobléma elő sem fordul: eltűnik a tárgyon a megismertség és a meg nem ismertség különbsége, és eltűnik általában a pusztá elképzelés, gondolkodás, vélekedés, és ítélet különbsége a dolog valóságos megragadásától. Tehát nivellálódnak a megismerési folyamat mélységi fokozatai.

A korrelációs elv azonban meghatározott felfogást is involvál a létezőről, tehát ontológiai konzekvenciákat von maga után. A szubjektum, amely a megismerési viszony döntő vonatkozási pontjává tette magát, az immanencia foglyává válik és a

létezőt kénytelen vagy a saját aktusaiban megjelenő tárggyal, vagy éppen ellenkezőleg, az azon túllevő, felfoghatatlan irracionalitással azonosítani. Ez ugyanannak a tévedésnek kétféle megnyilvánulása. A létező ebben a felfogásban vagy „tárgy” („Gegenstand”), „ismerettárgy”, „fenomén”, „Zuhandenes” lesz, vagy pedig „transzobjektív”, „Ding an sich”. Az előbbi típusba tartozik a Husserl-féle „intencionális tárgy” is, melynek fogalmát Hartmann már korai nagy munkájában, a „Metaphysik der Erkenntnis”-ben behatóan bírálta.

Ez az elv hiúsítja meg lényegében a Husserl második korszakára jellemző ontológiai próbálkozásokat is, amelyeket eleve sikertelenségre kárhoztat az a körülmény, hogy az ismeretelméleti álláspont következtében elmosódik a határ az „immanencia” és a „transzcendencia”, a tudat és a külvilág között.

Hartmann ezzel nagyon az elevenére tapint a modern ontológiai kezdeményezéseknek. Heidegger filozófiájának elemzése kapcsán kimutatja, hogy voltaképpen az adottságmód és a létmód felcseréléséről van szó. A „lét értelmére” vonatkozó kérdésfeltevés minden létezőt már eleve az emberre vonatkoztat. Ennek következtében a lét és a lét megértése túlságosan közel kerül egymáshoz, és azok a meghatározások, amelyek az egzisztenciál-elemzések során adódnak, lényegében adottság mozzanatok, az egész elemzés pedig adottságelemzés. Hartmann megállapítja azt a tényt is, hogy a fundamentálonológiaiában eltűnik a klasszikus német filozófia egyik legfőbb vívmánya, az „objektív szellem”, azaz az egyénefeletti, a történelmi általános.

Bírálja a modern pozitívizmus nominalista tendenciáit is a „létezés” („Dasein”) és „igylét” („Sosein”) létmozzanatainak merev, dialektikátlan szétválasztása miatt, amelyek egyik következménye az objektív természettörvények tagadása. Találó megjegyzései vannak a matematizáló relativizmus és a szubsztrátum mozzanatok elhanyagoló formalizálási és kvantifikálási kultusz kinövéséi ellen is.

A legfontosabb azonban, hogy Hartmann a Kant óta eltelt korszak alaptendenciáját, a valóságproblémák kiküszöbölésére, az ontológia tárgyának felbomlasztására irányuló folyamatot egységes eszként képes megragadni, még ha ennek a változásnak az alapját nem is tudja kapcsolatba hozni a polgári osztály történelmi szerepének funkcióváltásaival.

Hartmann nagy ontológiai rendszerének (melynek középpontjában a realitás problémája áll) elemzésére itt nem térhetünk ki. Annyi azonban kétségtelen, hogy a materializmus és a dialektika irányába tett minden előretörése – például az a körülmény, hogy ontikus réteg-elmélet révén széles valóságösszefüggések nyomulnak be a világképbe, s hogy az objektív világ törvényszerűségeinek vizsgálata során nyert eredményeit következetesen érvényesíti az egyes filozófiai területek problémáinak feldolgozásánál, így az etikában, történetfilozófiában, ismeretelméletben, antropológiában messze meghaladva a kor polgári gondolkodásának átlagos problémaszintjét – az objektív idealizmusnak tett részleges engedmények árán valósulhat meg.

Egy másik ilyen figyelemre méltó törekvés – igaz, hogy csupán a filozófia egyik részterületén – Abraham Edel munkássága. Edel, aki az elméleti etikát, valamint a köznapi tudat erkölcsi ítéleteinek objektivitását igyekszik megalapozni, egyaránt bírálja az etikai relativizmust, és az etikai abszolutizmust – elméleti bomlástermékeknek tekintve mindkettőt. S így objektíve a dekadencia ellen fellépő marxista kritika szövetségese. Szerinte helytelen az etikai relativizmus „fél-apriorizmusa”, amely az erkölcsi tartalmakat, mint pusztán szubjektív relációkat értelmezi, ezért nem megy túl azon, amit az etikai szubjektum aktuálisan erkölcsösnek és hasznosnak érez; de helytelen az etikai abszolutizmus apriorizmusa is, amely az erkölcsi tartalmakat ugyancsak mint pusztán szubjektív relációkat értelmezi – elszakítva az emberi világot

egészétől. Edel ezzel szemben tudatosan vállalja a „naturalista hibát”, azaz az erkölcsöt, az értékeket, a normákat, az ideálokat, mindezt a létezőből, tehát magából a valóságos világból, az emberi életből, a szükségletekből és célokból kívánja levezetni. Ehhez határozottan szükségesnek tartja az etika és a tudományok kapcsolatának szisztematikus kimunkálását. Elveti a teljes meghatározottság és a teljes meghatározatlanság hamis alternatíváját. A meghatározatlanság csökkentésének lehetőségét a biológia, a pszichológia, a szociológia és a történelem eredményeinek feldolgozásában látja.

Anélkül, hogy további részletekbe mennénk, megemlítem még – mintegy utalás-szerűen – a következő jelenségeket: a pszichológia területén G. W. Allport munkásságát, aki személyiségpszichológiai vizsgálatai során eljut a „locke-i” és a „leibnitz-i” irányzat megkülönböztetéséig, bírálatáig és meghaladásáig; vagy a szociológiában Wright Mills „kritikai szociológiáját”, aki a „Nagy Elmélet” és az „absztrakt empirizmus” bírálatát fejté ki. Érdekes körülmény az is, hogy az okság elvének védelmében fellépő Mario Bunge, aki művének írásakor Hartmann-nak csak egy kis munkáját ismerte, sok vonatkozásban hasonló értelmű determinizmus- és okságfelfogást dolgoz ki, mint amilyen Hartmann nagy szisztematikus munkáiban található. Thomas Mann életművének kritikai szembenállása a dekadencia és az avantgardizmus világnézeti jellegzetességeivel és alkotómódszereivel Lukács György elemzése óta nem szorul bővebb bizonyításra. Ebben a vonatkozásban érdemes megemlíteni, hogy az idő szubjektívizálása ellen Hartmann éppúgy fellép, mint Thomas Mann.

A teljesség és a rendszeresség igénye nélkül felsorolok néhány jellemző mozzanatot.

A kritikai reflexió alapja az ún. „realista” ismeretelmélet. A világ elvileg megismerhető, vagy legalábbis nem megismerhetetlen.

A valóság objektivitásának elismerése az empiria és az elméletalkotás összekapcsolásához vezet, mindkét oldal jogosultságának egyidejű elismerése mellett. Ennek érdekében határozott törekvés nyilvánul meg a különböző tudati szintek, a mindennapi, tudományos és filozófiai tudat kritikai összehangolására, megismerési értékének kiaknázására. Különösen említésre méltó, hogy Thomas Mann realizmusa a naturalista deskripció veszélyét éppen alakjai „szellemi arculatának” beható jellemzése, művei gondolati-világnézeti problematikája kidolgozása révén tudja elkerülni. Sőt, hogyan tudja a műalkotás elvont-szellemi témáját alakjai plaszticitásával összeegyeztetni – mint pl. a Doktor Faustus-ban. Ennek megfelelően ezeknél a gondolkodóknál jóval dialektikusabb módszertani elképzelésekkel találkozunk, mint abban az uralkodó irányzatban, amely végeredményben módszertanilag mindent a nyelvi elemzésből következtet, s közben nemcsak a filozófiai kérdéseket torzítja el, hanem elégtelenül fogja fel magát a nyelvet is.

A tudatformák viszonyának kritikai meghatározásával kapcsolatosan sor kerül bizonyos látszatok kritikájára, különösen a hétköznapi tudat egyes aspektusainak vonatkozásában. Edel az etika terén végzett ilyen munkát. Nicolai Hartmann pedig posztumusz művében, a „Teleológiai Gondolkodás”-ban, a teleologikus látszatok egész arzenálját veszi kritikai bonckés alá. S amint nála a valóság és a teleológiai látszat kettős és ellentétes síkjából egyfajta metafizikai komikum pattan ki, úgy a manni iróniának is bőséges forrása a valóság és a látszat nem azonosságának, ellentétének a kihasználása.

Az irracionalizmus elutasítása, az értelem és a tudás megbecsülése a tudományokhoz való pozitív viszonyban is kicsendül. Igyekeznek megszüntetni a természet- és

társadalomtudományok dichotómiáját és egyidejűleg tisztázni a természeti és a társadalmi lét különbségét és azonosságát – miközben hajlanak a biologizmusra.

Jellemző az egyetemes kölcsönhatás, valamint a determinizmus és az okság elvének elismerése és összekapcsolása a valóság strukturáltságának, a lét különböző szintjeinek vagy rétegeinek gondolatával. Mindez egy ontológiai világkép kialakítására mutat. Mindenesetre feladatként vallják a valóság objektív rendszerének kutatását.

A vallási transzcendenciát elvetik, az ember autonómiáját hirdetik.

Az embert lényegében „zoon politikon”-nak fogják fel, sőt a történetiség elvét is érvényesítik, de ez inkább csak egy nembeli történelem, bár jelen vannak bizonyos társadalomkritikai mozzanatok is, főként az elidegenedés egyes oldalainak bírálata formájában. Ez a kritika azonban moralizáló jellegű és nemigen megy túl a reformer-nevelő magatartáson és programon.

Kiállnak a múlt – különösen a polgári múlt – pozitív öröksége s a humanista ideálok mellett, így például a sokoldalú és harmonikus személyiség eszményét szembe-
szegezik az elidegenedés viszonyaival.

A múlthoz való tudatos kritikai viszony egyfajta retrospektív fölényt biztosít a gondolkodóknak az „ínséges idő” ideológiai képviselőivel szemben. Nyilvánvaló ez Nicolai Hartmann, Thomas Mann esetében, akik a német klasszika nagy filozófiai és művészeti tradíciójához nyúlnak vissza. De Mills is megkísérli feleleveníteni tudományá „klasszikus” hagyományait, sőt értékorientációja is elválaszthatatlanul összefügg osztálya múltjával.

Politikailag „harmadik utas” álláspontjáról van szó, a rendszerek ellentétéin való felülemelkedésről, amely a szocializmus elvont perspektívájának megjelenésével, sőt fenntartásos igénylésével párosulhat.

A polgári tudat itt végrehajtott „önmeghaladása” voltaképp egy osztály múltjának, e múlt felemelkedő szakaszának jegyében megy végbe.

Mivel e gondolkodók kritikai teljesítménye – amellet, hogy elméletileg termékeny konfrontációra ösztönzi, illetve ösztönözheti a marxista gondolatot – adott esetben visszhangra találhat az imperializmus korának társadalmi viszonyaival elégedetlen kispolgári rétegek ideológusainak körében. Erre vall Nicolai Hartmann bizonyos „földalatti” hatása az egzisztencializmus és neopozitivizmus egyoldalúságait megeléglő értelmiségek körében, vagy a Mills-hez kapcsolódó „új szociológia”, vagy Thomas Mann kulturális jelentősége. Ezért mindez nem hanyagolható el a marxizmus talaján álló munkásmozgalomban a pártok szövetségi politikájának alakításakor sem, különösen, ha mint megmutatni igyekszünk, a maga típuszerűségében, a polgári tudat sajátos alakulásáról van szó.

Ennek igazolása végett – röviden – még egy másik oldallal is foglalkozom: a polgári tudat megnyilvánulási formájával. A „kritikai relexió” mintegy belső, konstitutív oldalára gondolok, amely már e reflexió belső feltételeként is jelen volt, de legpregnansabban a totalitás-konceptió pozitív kidolgozása során jelentkeznek.

Az e típusba tartozó alkotók útja, alkotói tevékenységük kibontakozása sajátos ívet fut be. A mozgásirány ezen a pályán úgy jellemezhető, hogy a kezdeti, speciálisabb kérdésfeltevésektől egy tágabb és általánosabb összefüggésekig érkezünk, s bár a folyamat elvileg egyre tovább hatolhat, mégis a kibontakozó egészben sajátos belső határ nyilatkozik meg. Egyfajta egyetemessé válásról van tehát szó, amely a szubjektivitásból kiindulva vállalja a tartalmiságban való elmélyülés küzdelmes feladatát és ha nehézségeken és buktatókon keresztül is, de az objektivitás irányába tör előre. A mozgás hajtóereje a szubjektív „energia”, amely egy kezdeti ellentét feszültségéből fakad, az út során újra meg újra feltöltődik a feldolgozott valóságtartalmakból, de

hatósugara csak addig terjed, ameddig a kezdeti ellentét meghatározottságának nyomai még felismerhetők e valóságtartalmakon, azaz ameddig a kezdet feltételeit végig nem nyomozza, s el nem érkezik kiindulópontjának tagadásáig és meghaladása határáig.

Ez a szubjektivitás, még inkább a benne feszülő ellentét, természetesen magán viseli a társadalmi meghatározottság bélyegét, de ennek kezdetben korántsem kell tudatosnak lennie. A továbbhaladás során azonban feltétlenül feldereng valami a kiindulópontot meghatározó objektív folyamatok természetéből, sőt ez olyan tudatosságra is emelkedhet, amely kiemelkedő helyet biztosít a gondolkodóknak a polgári kultúra történetében.

Ismeretes, hogyan fejleszti például Thomas Mann az alkotópályája kezdetére jellemző művész–polgár ellentét-felfogást a művészet–valóság, sőt a polgári Németország problematikájának mélyreható elemzéséig; hogyan küzdi át magát a „kisvilágból” a „nagyvilágba”, s hogyan válik a kezdetek lírai-szubjektivisztikus intonációjú alkotója, aki problémáit elvontan, történelemfeletti módon, pszichikai-erkölcsi síkon veti fel, a „világ-tükre” írói típus reprezentánsává, mindvégig megmaradva azonban a polgári lét határain belül.

Mills szemléletmódjának gyökereiben is kitapintható egy olyan ellentét – s ez talán személyes életútjának élményeivel is összefügg –, amelynek tartalmát az egyén mint értékhordozó és a modern társadalom szervezetei által rákényszerített konformizmus között kialakuló feszültségként határozhatjuk meg. Mills ezt az ellentétet az amerikai társadalom kritikai elemzésében konkretizálja, s ennek során elérkezik a marxizmus küszöbéig.

Hartmann-nál a marburgi újkantiánus szubjektív idealizmussal való szakítás során a szubjektum–objektum ellentét válik filozófiájának fő témájává, s a „létező mint létező” vizsgálatát célul kitűző, nagy tartalmi gazdagságot kifejlesztő ontológiájában a legfőbb érdeklődés a valóság objektív jellegére irányul. Tehát az ismeretelméleti nézőpont áthatja az egész rendszert.

A valóságos kiindulópont tehát ilyen vagy olyan formában mindenütt az elszigetelt egyén, illetve annak valamilyen egzisztenciális problémája.

A kiindulópont bővölete valamiképpen megmarad a későbbi fejlődés során is, s ez a körülmény olykor oda vezet, hogy csak a „kifejtés látszatát” (Marx) kapjuk a vizsgált tárgy valódi természetének és önmozgásának feltárása helyett. E totalitáskonstrukció jellegzetessége, a különös mozzanatának kidolgozatlansága, sőt nemegyszer a tudatos lemondás erről a feladatról, ezeken a „gyenge” pontokon azt eredményezi, hogy újra jelentkeznek, illetve megőrződnek a polgári tudat hétköznapi arculatában meglevő szubjektív látszatok.

Elég, ha arra gondolunk, hogy például Nicolai Hartmann-nál, aki filozófiája központi feladatának a kategórian kiépítését tartja – s nemcsak a fundamentális, hanem a regionális, a speciális kategórian is – bármennyire is helyesen állítja meg a kategóriáknak a „concretum”-mal való összefüggését, a reális képződmények önmozgásának szerepét elhanyagolja vizsgálataiban, s így magában a kategórianban irracionális mozzanatok jönnek létre, főként ott, ahol valódi dialektikus és fejlődési problémákra kerülne a sor. Maga is a látszatobjektivitás foglya marad, amikor a relativizmustól az ideális létszféra feltételezésével akar megmenekülni. Elutasítja magától a dialektika kidolgozásának programját (amint egy későbbi nyilatkozatából tudjuk); tudatosan korlátozza magát, helyesebben a filozófia feladatát; a nagy világnézeti kérdésektől távol akar maradni, egyfajta neutrális álláspontra törekszik, hogy a filozófiának „tudományos” megalapozást adhasson, s elkerüljön minden „metafizi-

kát” és utópiát. Ez az utópiaellenség jellemző Thomas Mannra is, akinek realizmusa szorosan összefügg azzal, hogy ábrázolásmódjában csupán azt engedi szóhoz jutni, ami a polgári lét keretei között adott, s a jövőt nem ábrázolja. A német valóságban hiányzó citoyen a polgár burzsoává válását bíráló és a demokrácia eszményeit képviselő manni műben sem jelenik meg, csak elvont lehetőség marad. És bármilyen kibontakozik, a társadalmi mozgás rugóinak feltárásában nem képes a moralizáló kritika által posztulált utópikus értelmiségi elitideológia színvonalán túlhaladni.

Az a totális koncepció tehát, amely itt a szubjektum és az objektum közötti ellentét valamilyen moduszának jegyében jön létre, kettős sajátsgot mutat: egyrészt valóságos előrehaladás történik az objektum irányában, az objektum-oldal egyre bővíthető, határa kitolható abban a tekintetben, hogy mi ez az objektum. A totalitásnak számos konkrét, valódi mozzanata jelenhet itt meg, de a valóságkép nem mentes egy bizonyos katalógusszerűségtől, amennyiben e mozzanatoknak legalábbis egy része pusztán mint adott ábrázolódik, a totalitás mozgásának fontos oldalai kiesnek, noha – az észhez és a tudományokhoz való pozitív viszony révén – fontos törvényszerűségek is megfogalmazódhatnak.

Másrészt az objektum állandóan visszavonatozik a szubjektumra, a szubjektum, mint vonatkozási és reflexiós pont jelen marad az objektivitás egyre táguló köreinek belsejében. Belsejében, de nem középpontjában. A valóságkép ugyanis, szélességének és mélységének mértékében másutt és másutt jelölheti ki a szubjektum helyét. Nem szubjektum-centrikusságról van szó, hanem csak a szubjektumra vonatkoztatottság sajátos fajtájáról, amelyben maga a szubjektum és objektum közötti ellentét érvényben marad. Nem a szubjektum projekciója itt a világ, hanem a szubjektum maga is egy az objektumok között. Az idealizmusra általában jellemző teremtő aktivizmussal szemben itt inkább egyféle passzív-receptív állásontról van szó, amely az objektív valóságból származó determinációkat mindig a szubjektumra vonatkoztatja, hogy általuk önmagát reduktíve megalapozza, s közben a világkonstrukció kiindulópontját végső soron reprodukálja.

Tehát az *Én* és *nem-Én* ellentétének ténye az *Én*-en belül indítja meg azt a továbbgyűrűző folyamatot, amely ezt az ellentétet most már az *Én*-en kívül levő valóságban igyekszik nyomon követni. Ez az ellentét az a maradandó izgalmi forrás, amely egyre további léterületek felé űzi a gondolkodást.

A „korlátlan ön-, és világnyelés misztériuma” (Marx) itt természetesen csak mint a gondolkodói erőfeszítések elvi korlátja mutatkozik meg, amelyen esetenként a gondolkodói-alkotói becsületesség és az erő kifejtés komolyságával túl is lehet jutni. Ekkor áll elő a „realizmus diadalával” analóg jelenség: az objektív valóság-összefüggéseknek ebben a vonatkozásban „malgré lui” feltárása.

Úgy gondolom, hogy a valóság és tudat ellentmondásának itt egy olyan különleges esetével van dolgunk, amely mint a későpolgári tudat „kritikai-reflexív típusa”, erényei és fogyatékoságai miatt egyaránt megérdemli figyelmünket az ideológiai konfrontáció világméretű kiszélesedésének idején.

A munkásosztáy társadalmi-politikai integrációját célzó polgári törekvések a kapitalizmusban*

Az 1950-es évektől a burzsoá politikai irodalomban, a publicisztikában, a propagandában sok szó esett a társadalom integrációs folyamatairól, elsősorban a munkásosztálynak a tőkés társadalomba integrálódásáról. A munkások integrálódásáról szóló nézetek a diákmozgalmak eseményei kapcsán is felerősödtek. Egyes jelenségeket – a munkások életszínvonalának emelkedése; a munkáséletmód, a fogyasztói szokások változásai; bizonyos munkásszervezetek reformizmusa; a tőkés–munkás viszony szabályozásának intézményesített formái; az „ipari kapcsolatok” fejlődése; a munkások „középosztályosodása”; a munkásosztályon belüli rétegződés problémái stb. – a burzsoá politika úgy értékelt a fejlett tőkésországokban, mint a munkásoknak a tőkés társadalomba való integrálódásának bizonyítékait. A termelési folyamatokban bekövetkezett változásokat, a termelés új szervezeti rendszereit, az üzem, a vállalat integrációjának fejlődését pedig úgy tekintették, hogy a modern termelés nemcsak az üzembe, hanem a tőkés társadalomba is integrálta a munkásokat. A kialakult gyakorlat és az új jelenségek alapján nemcsak politikai kijelentések, hanem tudományos igényű koncepciók is foglalkoztak az integráció kérdéseivel.

A burzsoá politikai propagandában a munkásosztály, a munkások integrálódásának hangoztatása egyértelmű politikai törekvést jelent: a polgári társadalomba integrálva a munkásosztály elvesztette forradalmiságát, nem áll már szemben tudatosan a kapitalizmussal, a modern kapitalizmus megszüntette az alapvető osztályellentmondásokat, nincs leküzdhetetlen akadálya a polgári társadalom integrációs folyamatainak, s a társadalom megbékélt része a munkásosztály is.

Mindez a politikai propagandában időről-időre elhangzik, hol a hatalom, hol az osztályharcos munkásmozgalmat támadó „ultrabalos” csoportok szóvivői szájából. Noha az integráció ilyen felfogását az események rendre cáfolják, maga az *integráció mint a társadalom reális folyamata* a társadalomtudományok számára lényeges probléma. Valóságos probléma tehát a polgári társadalom integrációs folyamatainak elemzése, valamint az, hogy ebben a folyamatban hol és hogyan helyezkedik el a munkásosztály. A polgári társadalomtudomány az integráció kérdéseivel régóta és nem lebecsülendő eredményeket is felmutatva foglalkozik. De a polgári tudományban az integráció fogalma sokféle értelemben használatos, tartalma is meglehetősen pontatlan, különböző szinteken értelmezik, s eredményeik egyfajta ideológiai közvetítőrendszerként segítik is az integrációs törekvéseket.

Jelenleg nem a társadalom integrációs folyamatainak konkrét és történeti leírásá-

* Részlet a szerző egy készülő nagyobb tanulmányából, amelyet műhelymunka-jelleggel közlünk.

ra, vizsgálatára vállalkozunk, hanem elsősorban a társadalmi integrációs folyamatok fogalmi, logikai problémáit próbáljuk tisztázni. Az integráció elméleti kérdésfeltevését szükségessé tette, hogy az utóbbi évtizedekben nálunk az integráció fogalma – és nemcsak a mindennapi tudat szintjén – szorosan kapcsolódik a nemzetközi, elsősorban a nemzetközi gazdasági integrációk problémáihoz és azok funkcionális vizsgálatához. A polgári tudomány viszont a társadalmi élet legkülönbözőbb területein (az utóbbi időben különösen erőteljesen) foglalkozik az integrációval.

Az integráció problémáinak a bemutatásakor – ahol néha elkerülhetetlenül kilépünk az elméleti megközelítésből a folyamatok jelzésére – először a polgári integrációs koncepciókat mutatjuk be vázlatosan, majd az integráció marxista értelmezését kíséreljük meg felvázolni, s végül a munkásosztálynak a kapitalizmusban megvalósuló „integrációját”, ennek néhány problémáját tárgyaljuk.

A TÁRSADALOM INTEGRÁCIÓS FOLYAMATAINAK ÉRTELMEZÉSE A POLGÁRI TÁRSADALOMELMÉLETBEN

Bevezetőben azonnal leszögeznénk, hogy az integráció fogalma nem szűkül le a nemzetközi integrációk, a nemzetközi gazdasági integrációk jelölésére, hanem a társadalom (vagy társadalmak) mind makro, mind mikro viszonyaiban lezajló mozgásfolyamatok bizonyos típusainak az elnevezésére szolgál.

Bár az integráció problémáját elsősorban a polgári szociológiai kutatások tárgyalják, a szociológiai megközelítés előtt és vele párhuzamosan általános társadalomelméleti igényrel is felvetődött a kérdés a polgári gondolkodásban. Mégpedig annak a problémának a formájában, hogy az emberi társadalom fejlődésében mi az alapvető, az elsődleges elem: az emberek, csoportok, osztályok közötti harc vagy az ezek közötti együttműködés. E kicsit merevre egyszerűsített kérdésre adott válaszok alapján különböztetnek meg úgynevezett *konfliktus-teoretikusokat és integrációs teoretikusokat, vagy harmonikus társadalomelméleteket, illetve konfliktuselméleteket.* „Az eszmetörténetben nagy számban előforduló harmonikus társadalomelméletek szerint tehát a társadalom *integráció* útján jött létre, a diszharmonikus, illetve természetjogi koncepciók szerint viszont a társadalomfejlődés feltétele a *konfliktusok* mesterséges kiiktatása.”¹

Az integráció fogalma a XIX. század evolucionizmusával, organicizmusával vonult be a szociológiába. Spencer a fejlődésben látta az integráció útját, a társadalomban a fejlődés abban áll – szerinte –, hogy „a meghatározatlan, összefüggéstelen egyformaság elemeinek egy rendszere összefüggésteljes egyenlőtlenséggé alakul át”.² A „halmaztól a rendszerig” tart az általános fejlődési formula. Spencer szerint a korai liberalizmus koncepciói is ebben az irányban fejlődtek: „A liberalizmus eredetileg azt jelentette, hogy csökkenteni kell a társadalomban a kötelező, a mesterséges kooperációt és növelni kell az önkéntes együttműködést.”³ Az evolucionizmus, az organikus társadalomfelfogás ezt szolgálta, s a liberális politika az önkéntes együttműködés jogi alapjait, feltételeit teremtené meg.

A francia irodalom az integrációs gondolkodás kezdetét Comte *consensus sociale*-jában jelöli meg.⁴ Durkheim munkássága a kapitalizmus új szolidaritását, ennek alapjait, formáit keresi. A *mechanikus és organikus szolidaritás* koncepciója, a szolidaritás bemutatása az integrációs koncepciók leggyakrabban hivatkozott elődjévé tették

Durkheim munkásságát.⁵ Durkheim organikus szolidaritása, amely a munkamegosztás és bizonyos fokig a helyes erkölcsiség normái révén alakul ki, az integrációs koncepciók egyik bázisa lett.

Max Weber, a társadalom érdekében működő racionalizmus elemzője, fontos szerepet tulajdonított a bürokratizáció integratív tényezőinek. Ennek később a szervezetek integráló hatása hangsúlyozásánál lesz komoly szerepe. Pareto pedig a *társadalmi egyensúly* gondolatának felvetésével járult hozzá elvileg az együttműködés, a consensus politikájának elmélyítéséhez.

Az említett törekvések azonban nem integrációs elméletek a szó szoros értelmében. Nem is használják az integráció fogalmát. De lényegüket tekintve abba az elméleti folyamatba sorolhatók, amely a társadalmi harmóniát, a társadalmi béke megteremtésének eszközeit keresi vagy véli jelen lenni a kapitalizmusban, s amelyből majd az integráció problémája középpontba kerül.

A polgári társadalomelméletekben és szociológiában tehát kezdettől megtalálható az az elméleti igény, amely az integrációs elképzeléseket jellemzi. Erre a gondolkodásmódra a polgári társadalomnak szüksége van.

A polgári társadalomban az integráció csak a későbbiek során és új módon válik a társadalmi és politikai tevékenység egyik jelentős gondolatává. Akkor, amikor a polgári társadalom fejlődése lehetővé is és szükségessé is tette a társadalmi gyakorlatban az integrációt tudatosan is szorgalmazó elméleti és gyakorlati tevékenységet.

Az integráció fogalma a társadalom rendszerszemléletű megközelítése révén vált ismertté és elterjedté. A rendszerszemléletű megközelítés legfontosabb megnyilvánulása a szociológiában a funkcionalizmus, a strukturalista-funkcionalista iskola megjelenése.

Az 1920-as években, az európai forradalmi válságok idején és után elsősorban az Egyesült Államokban erősödött meg ez az irányzat. Módszertanilag, szemléletben újat, és tagadhatatlanul eredményt is jelentett a társadalomnak mint rendszernek a vizsgálata, az egyes részek, elemek összefüggéseinek elemzése.

A funkcionalizmus ideológiai és politikai hatása világos: a rendszerértelmezés, a funkciók összekapcsolódása és működése lehetővé teszi egy „ideológiamentes” társadalomelmélet felépítését, ahol a fejlődés, a forradalmi átalakulás helyett a változás, a változás értelmezése és ellenőrzése a lényeges. Központi gondolat a változás szabályozása, a rend, az egyensúly válik, előtérbe kerül a konfliktus és integráció kérdése. A funkcionalizmus a konfliktusokat, feszültségeket – igaz sokszor csak a rendszer diszfunkciójaként – elismerte és integrációs felfogásában éppen az volt a jelentős, hogy az integrációt a polgári társadalomban a letagadhatatlan konfliktusok és feszültségek figyelembevételével és feloldásával vélte megteremteni.

A funkcionalizmus elterjedésével vált központi gondolattá az integráció. Ugyanakkor a funkcionalizmus formalista értelmezését, alkalmazását sok bírálat érte. „Míg a funkcionalisták csupán »intézményes integrációra« utalnak, anélkül, hogy kutatnák az értékek és érdekek nagyon különböző fajtái körüli integrációk különféle következményeit, tisztán formális magyarázatra korlátozzák magukat. Hiszen az integráció pusztán formális fogalom” – írja Merton, aki tartalommal próbálja megtölteni, s már a rendszerben keresni annak problémáit, elsősorban az egyensúlyt.⁶

Az integráció előtérbe kerülésének másik forrása a pragmatikus igényeket kielégítő üzemi-, munka- és iparszociológiai vizsgálatokból nőtt ki. A vállalatok vizsgálatánál is uralkodóvá vált a rendszerelmélet, s gyakorlati igényné nőtt az üzemen belüli integráció megteremtése. Az üzemek, vállalatok belső életének szabályozására a human relations iskola dolgozott ki tetteket, ahol is a központi gondolat a szervezet-

ben működő, tevékenykedő egyének közötti kapcsolatok szabályozása, az integráció megteremtése volt. Ezt kezdetben csak pszichológiai és egyéb, manipulatív tényezőkkel, szervezeti változtatásokkal vélték megvalósítani. De az üzemen belüli integráció értelmezése egyrészt a funkcionális fejlődése, másrészt az iparszociológia előrelépése, valamint a termelési folyamatok igen gyors fejlődése következtében változott, módosult.

Az üzemen belüli pragmatikus integráló törekvések Elton Mayo és Roethlisberger tevékenysége nyomán az emberi kapcsolatok tanának (human relations) iskolájában fejlődtek. De az integrációs problémákkal összefüggésben említeni kell Kurt Lewin tevékenysége nyomán a fejlődő kiscsoportkutatásokat, G. Moreno szociometriáját, a szervezetszociológia eredményeit.⁷

Itt azonban általában csak kisebb csoportok interperszonális kapcsolatairól volt szó, a valóságos társadalmi környezet hatásáról még alig. A 30-as években még alig vetették fel az integráció általánosabb értelmezését, a politikára, a hatalomra vonatkozó érvényesítést. Csakhamar azonban, a II. világháborút követő időben, az integrációfelfogás kilépett a szűkebb csoportok keretéből, s valamilyen formában alkalmazni kezdték az egész társadalomra.

A II. világháborút követő időszakban az egyes fejlett tőkésországokban a felgyorsult tudományos-technikai fejlődés, a gazdasági konjunktúra, a tömegek bizonyos életszínvonal-emelkedése következtében és az állami beavatkozás erősödése nyomán általában megerősödtek a burzsoá politikai vezetés integrációs törekvései. A megerősödött munkásmozgalom ellen üzemen belül is, de a politika területén is előtérbe kerültek az integrációs kísérletek. A gyakorlati gazdasági, szociális és politikai lépésekkel párhuzamosan a polgári elméletekben is felerősödött az integrációs irány, s különböző formákban hangoztatták a munkásosztály integrációját a kapitalista társadalomban.

Az iparszociológia számára ebben az időben például az volt a fontos, hogy bepillantson „az alsó rétegek társadalomképébe”, az osztálytudatba, és azt vizsgálta, „mennyiben kell ezeket a társadalmi csoportokat továbbra is a szocialista osztálytudat hordozóinak tekinteni, vagy pedig kimutathatók-e olyan tendenciák, amelyek az antikapitalista beállítódás és az osztálytudat leépülését mutatják, és ezzel a társadalmi integrációhoz vezető trend mellett szólnak.”⁸

Az integrációs törekvések Európában is felerősödtek és különböző formákban terjedtek, főleg a Német Szövetségi Köztársaságban, de Franciaországban, a skandináv országokban és másutt is.⁹

Szerepe volt itt a funkcionális iskolának, a különféle irányokban fejlődő human relations követőinek, akik elsősorban az „ipari béke”, azaz a tőkés–munkás ellentét megszüntetésének problémáit kutatták. Az „ipari béke” teoretikusai az üzemi szintjén akarták megoldani az ipari konfliktusokat. Ez az iskola, amelynek klasszikus teoretikusa W. F. Whyte¹⁰, a társadalmi illetve az üzemi rendszer rossz működésében látta a konfliktusok okát, az ipari konfliktusokat a termelési rendszerek funkcionális akadályának tekintette. Megoldást a konfliktusos részvétel megteremtésében látott, azaz elsősorban az üzemen belüli integrációban. Ennek az üzemen belüli integrációnak a bázisa a szakszervezet lenne. Az üzembe integrált szakszervezet válna nézete szerint az ipari béke megteremtésének legfontosabb organizmusává. A feszültségeket a funkcionális megjavításával feloldó elméleti és gyakorlati törekvéseket az Egyesült Államokban is bírálták, Európában pedig alig tudott komolyabb hatást elérni. „A funkcionális analízis koncepcióinak inkább ideologikus mint tudományos felhasználása arra vezetett, hogy majdnem kizárólag a vállalati integráció és

társadalmi harmónia követelményeit vették figyelembe¹¹ – jellemzi ezeket a törekvéseket A. Touraine.

A funkcionalizmus elméletileg legjelentősebb képviselője ebben az időben Talcot Parsons. Tevékenysége nyomán a funkcionalizmus próbál túllépni a formális elemzéseken, kutatásai középpontjában az integráció, a társadalom integrációs folyamatai állnak, általános elméletének központi kategóriájává lesz az integráció. „Az integráció fogalma a cselekvés elméletének alapfogalmai közé tartozik. Egy kapcsolati mértéktartást jelöl a rendszer egységei közt, lehetővé teszi, hogy ezek az egységek úgy hassanak egymásra, hogy a rendszer szétesését, stabilitása megtartási lehetőségének elvesztését megakadályozzák, és feladatait mint egyetlen egység lássák el” – fogalmazza meg koncepcióját Parsons.¹²

Tevékenysége nyomán válik az integráció a politikai szociológia egyik központi fogalmává, az állam, az intézmények, a hatalom mellett. Kísérlet történik a társadalmi integrációs folyamatoknak a gazdasággal, a gazdasági viszonyokkal való összeházasítására is.¹³

Parsons elmélete egyike az amerikai szociológia talaján annak a kevés számú össztársadalmi elméletnek, amely figyelmének középpontjába a társadalmat mint egészet állítja, és egyes jelenségeit tulajdonképpen ebből az össztársadalmi perspektívából tekinti. Nemcsak szociológiai, hanem általános társadalomelméleti igénnyel lép fel a filozófiai megközelítések normatív jellegének hangsúlyozásával. Az integráció forrásait egy egységes normatív rendszerben látja. Parsons számára a szociális rendszer a cselekvések rendszere, amely az individuumok interakcióiból áll, amelyek közös normák, értékek által közvetítettek. Ily módon egy stabil társadalmi rendszer lényegében szabályozott és szabályozható magatartásokból áll, s ezért a legfontosabb feladat a rendszer stabilitását, egyensúlyát fenntartó folyamatok vizsgálata, mint például a szocializáció, a szociális kontroll, az integrációs mechanizmusok, a normatív consensus, az adaptáció. Szerinte a társadalmi rendszer egyensúlya és egysége akkor áll fenn, ha „az egyes résztvevői egyéni érdekcikkkel és integrációs partnereik elvárásaival összhangban cselekszenek”, s ha az „elvárások és igények a közös értékminták és magatartásorientációk befogadása alapján kormányoztatnak”.¹⁴

Parsons egyoldalúan integráció teoretikus, aki a konfliktus problémáival alig foglalkozik, ezt dezintegrációnak, diszfunkciónak tekinti, még a konfliktus szót sem alkalmazza. „A társadalmi helyzetek vonatkozásában a »feszültség« (strain, tension) szót használja. Ez a szó, amint L. A. Coser állítja, jobban visszaadja a rendszer »betegségének« értelmét, mint a konfliktus szó.”¹⁵

Noha az egész társadalmat figyelembe veszi, nézetei komolyan bírálhatók. A polgári szociológia is kritizálja egyoldalúságát, számon kéri tőle az érdekek szerepét, a konfliktusokat. Legismertebb R. Dahrendorf bírálata, aki az egyensúlyi helyzetet, az integráció mellett a konfliktusokat hangsúlyozza, s nem tekinti a konfliktusokat diszfunkcionális jellegűnek, mint Parsons, hanem ezeknek pozitív funkciókat is tulajdonít.¹⁶ A konfliktus nemcsak változáshoz, hanem integrációhoz is vezet, illetve a consensus nemcsak integrációhoz, hanem változásokhoz is vezethet – állítja.

A parsonsi funkcionalizmus általános problematikája számunkra kevésbé érdekes, hiszen vele csak mint az integrációelmélet képviselőjével foglalkozunk. Fontosabb az a vonatkozása a dolognak, hogy a funkcionalista szemlélet integrációs gondolata hogyan kerül be a *politikai szociológiába* vagy a politikai tudományokba úgy, hogy ezen keresztül a polgári politikai gyakorlatot is befolyásolja. Ennek révén az 1950-es évektől erősödik a munkasztaély integrálódását hangoztató és ezt elősegítő politika, ideológia és gyakorlat is.

Az integráció problémái egyre inkább a politikához, a politikai hatalom kérdéseihez kapcsolódnak. Parsons szerint „a társadalmi rendszer politikai problémájának gyűjtőpontja az azt alkotó s egymástól megkülönböztethető komponensek integrációja”.¹⁷

A politika, a hatalom felfogásával kapcsolatban is megtalálható a követett kettőség. E kettőségről általában írja Clauss Offe: „a politikai szociológiában a konfliktus és integrációs elméletek ellentéte jelzi azokat a problémákat, amelyek felmerülhetnek, ha elméleti keretet kívánunk megalapozni a politikai uralom számára. Attól a perspektívától függően, amelyet ebbe a keretbe foglalnak, képviselőit *konfliktusteoretikusoknak* tekinthetjük, amennyiben elsősorban a *hatalom társadalmi alapja* és a befolyási esélyek társadalmi-strukturális megoszlása érdekli őket; az *integrációs elmélet* híveihez soroljuk őket, amennyiben elsősorban azt vizsgálják, hogy miben járul hozzá egy bármikor létrejött hatalmi potenciál a társadalmi rendszer állagának fennmaradásához, vagyis a *hatalom intézményes értékelését* és felhasználást helyezi előtérbe”.¹⁸

Az átfogó állami szabályozás, amely az állammonopolizmus egyik fő jellemzője, az integrációs elmélet oldaláról könnyebben átfogható a polgári gondolkodásban, mint a konfliktuselmélet oldaláról. Az integrációs elmélet a politikai uralmat, a hatalmat, a rendszert stabilizáló teljesítmények szempontjából érti meg. A politikai uralomnak igénye van a társadalmi integrációra a gazdaságban, a politikában, a társadalmi élet különböző szintjein. Ebben ma különösen fontos szerepet tulajdonítanak a munkássztyály integrációjának a politikai életben és az üzemekben, vállalatokon belül. Az utóbbi egyszerre segítheti a politikai integrációt és a termelékenységet.

Parsons szerint a hatalom – a politika lényege – biztosítja a rendszer integrációját. A polgári politikai szociológia és politika egyik fontos kérdésévé vált, hogy a hatalom a kényszer vagy az együttműködés jelensége-e elsősorban. Illetve mikor, melyik a domináló elem; az erőszakszervezetek hatása, a kényszer, vagy az együttműködés, a consensus, az integráció. Parsons a consensus mellett foglal állást. „A kollektív szisztéma egy consensusba való megalapozottságának elve a fontos, amely azt jelenti, hogy a tagok elfogadják, hogy ők együvé tartoznak, úgy, hogy bizonyos határon túl közösek az érdekeik.”¹⁹ Parsons rendszere a közös érdekek elismerésén alapul, a *szolidaritáson*, amelynek révén a normákkal szembeni elkötelezettség cselekvéssé válik. „Az integráció pedig az egymással vetélkedő igények rendezett megoldása”²⁰, ami „nyilvánvalóan magával vonja annak *intézményesítését*, hogy az egységek érdekei alá legyenek rendelve a kollektív érdekeknek olyan esetben, amikor ezek egymással konfliktusba kerülnek – akár tényleges, akár potenciális konfliktusokba... Egy társadalmi rendszer tehát olyan arányban tartalmaz szolidaritást, amennyire tagjai elkötelezettek azoknak a kollektív érdekeknek, amelyek révén a különálló egységek *érdekei integrálhatók*, és megfogalmazható és elfogadható a konfliktusmegoldás és a szubordináció jogossága.”²¹

Amíg a kapitalizmus első liberális időszakában a heves változások közepette elsősorban az erőszak, az összeütközés volt a tőkés rend előremozdítója – a munkáskérdéssel kapcsolatban is –, most a megváltozott körülmények arra készítik a polgári gondolkodókat és politikát, hogy a társadalom kohéziójának okait, lehetőségeit, az együttműködés feltételeit, a szolidaritás, az integráció alapjait keressék. Ezeket a durkheimi gondolkodásban is központi kérdéseket a maguk sajátos módján újabban először az amerikai társadalomban vetették fel. „A társadalmi problémák – a bűnözés, a városi élet dezorganizálódása, az etnikai csoportok közötti konfliktusok és emellett a nevelés, a jog és általában az intézmények – alkotják annak a szociológiai

gondolkodásnak természetes tárgyait, amelynek szinte egyetlen problémája a változás viszonyai közötti integrálódás”²² – jellemzi a folyamatot a francia Touraine, aki maga is elítéli ezt a szemléletet, de a valódi okokat nem sorolja fel.

Az integrációs igény növekedésének a jele, hogy a mai polgári szociológia kritikusan viszonyul azokhoz a korábbi szociológusokhoz, akiknél az együttműködés problémája lényegében érintetlenül hagyja a gazdaság kérdését. Weber és Michels hatásának is tulajdonítja például Lipset, hogy a szociológiai vizsgálat elszakad a gazdaságtól, a társadalomtól, s csak az intézményekre, szervezetekre, ezek hatalmára korlátozódik, ezek körében keresi a rend, a consensus lehetőségét „a minimális erőszak, maximális együttműködés” lehetőségét, illetve az ezt elősegítő mechanizmusok kiépítését.²³

Lipset kritikája a társadalmi integráció iránti növekvő igény felismerését tükrözi vissza, amely igény a termelőerők társadalmiasultságának mai szintjén az állam gazdasági beavatkozásának legkülönbözőbb formáiban érzékelhető.

Max Weber-kritikájának az a tétele, hogy ez utóbbi vizsgálatait elszakítja a társadalomtól és a gazdaságtól, csupán a tőkés társadalom „repolitizálódásának” napjainkban érzékelhető folyamataira támaszkodik. Ugyanakkor semmi közösséget sem mutat a marxista Weber-kritikával, amely bírálja a gazdaság és az intézményes keretek problémájának egymástól való elszakítását. A marxista bírálat lényege ugyanis, hogy a tőkés áruterelés állandóan keresztezi és tendenciájában bomlasztja azokat az integrációs törekvéseket, amelyeket az intézményes keret érvényesíteni próbál. Lipsetnél viszont arról van szó, hogy az integráció problémájának a társadalomra, illetve a gazdaságra történő kiterjesztésével kívánja a társadalomban meglevő divergáló tényezőket kiküszöbölni.

Az integráció egyik legismertebb teoretikusa, Michel Crozier pedig egyenesen a társadalom központi problémájának tartja az integrációt, az integráció eszközeit, mechanizmusát, kapacitását, mert ezek segítségével „képes létezni a társadalom, és alakítani a legfontosabb elemeit”.²⁴ Fő problémája, hogy az egyének hogyan tudják megoldani kooperációs problémáikat egy szervezett együttesben. A szervezett egység integrációs problémáit ugyancsak a hatalommal kapcsolja össze: „nincs integráció, nincs lehetséges társadalom hatalom nélkül”.²⁵ S ezért „a hatalmi viszonyok szervezete, másképpen az emberi eszközök kormányzásának a módja az, ami meghatározza az együttes kooperációját és fejlődését” és ezen keresztül az integrációt.²⁶ Sőt egyenesen az a megoldása, hogy *társadalom helyett* „ítéletünket egy szociológiailag sokkal jellemzőbb formában fejezzük ki: *az integráció folyamatának típusa*”.²⁷

Az integráció fogalma az említett társadalmi és elmélet-történeti-ideológiai fejlődés eredményeképpen a polgári politikai szociológia, s néhol pedig a szociológia, egyik központi kategóriájává vált. Mihelyt ilyen általános és központi kategória lett, felmerül annak az igénye is, hogy a különböző integrációs folyamatokat valamilyen módon értelmezzék, rendszerezék. Az alapkérdés az, hogy a társadalmi integráció egy vagy több dimenziójú jelenség-e. Általában az az álláspont alakult ki, hogy legalább két szinten vizsgálható minden integrációs folyamat. Egyrészt a csoportok szintjén, amelyek integrálják tagjait, s egy nagyobb egység szintjén, ami a csoportokat integrálja.

Az integrációkutatás elsősorban a csoportok, különösen a kiscsoportok vizsgálatára alapozódik. Ennek egyik vezető teoretikusa G. C. Homans, aki a csoport koordináló és kooperáló szerepét hangsúlyozza. Nemcsak a csoporton belüli axio-affektív rendszer elemei hatását emeli ki, hanem a csoportszervezettség bizonyos kényszerítő elemeit is.²⁸ De a csoportszemlélet csak a mikrostruktúra területén tud magyarázatot

és verifikációt adni az integrációs folyamatoknak, nagyobb összefüggésekre nem vállalkozik. Legfeljebb azt állítja, hogy az integrált csoport a tágabb közösség irányában tagjainak bizonyos conformizmusát fejezi ki.

A csoportintegráció kérdésével foglalkozik egy másik irányzat, az úgynevezett Group Dynamics teória, amely a csoporton belüli axio-affektív rendszer elemeit hangsúlyozza, a „mi” érzés intenzitását vizsgálja és emeli ki. De ez is csak csoportvontakozásban marad, extrapolálási kísérlete bizonytalan.²⁹

Természetesen a nagyobb társadalmi egység vagy az egész társadalom integrációs problémáit nem lehet a kiscsoportok integrációjából extrapolálni. Itt egy alapvető szociológiai probléma jelentkezik, amit a Várnai Szociológiai Világkongresszuson is hangsúlyoztak. „Korunk szociológiájának legfontosabb problémája a rendszerek két strukturális szint közötti összekötésének a kérdése. Ez még messze van a megoldástól.”³⁰ (Más kérdés, hogy e törekvésben a marxista szociológia a polgári szociológia illúzióját leplezheti le.)

Az integrációs folyamatok megkülönböztetésének egy másik kísérlete nem a csoportok és nagyobb egységek szintjének elválasztására épül, hanem az integráló erők, hatások szerint különböztet meg szinteket.

W. S. Landecker műve³¹ a társadalomban lezajló integrációs folyamatok 4 típusát különbözteti meg: *kulturális, normatív, kommunikatív és funkcionális* integráció.

Legkorábban a *kultúra integráló* szerepét vizsgálták, különösen a 30-as évek antropológiai kultusza idején. A kultúra fő eredményének akkor az integrációt tekintették, ezt ma már egyre kevésbé vallják, mert ma – ahogy Parsons is utal rá – a kultúra csak rendszerré intézményesedve és megszemélyesítve hat. De bizonyos integráló szerepe (szokások, hitek, filozófiák, hagyományok, esztétikai impulzusok) kétségtelenül ma is érvényes – mondják.

Az integráció tipizálási elődjének is Durkheimet tekintik, aki már megkülönböztette a mechanikus és organikus szolidaritást.³² „A mechanikus szolidaritás a társadalmi-kulturális rendszer alkotórészeinek integrációját jelenti a közös értékek és hiedelmek, meggyőződések révén, amelyek a kollektív tudat tartalmát alakítják és lehetővé teszik az egyének, de a csoportok számára is a hatékony együttműködést.”³³

Ugyancsak a Durkheim-féle mechanikus-szolidaritáshoz kapcsolódik a *normatív integráció* típusa, amelyet Parsons helyez rendszere középpontjába – erről már korábban beszéltünk. A normatív integráció (például általános normák a férfi és a nő tevékenységére, magatartására, a vállalat, az intézmény, az iskola normái; apa, anya, tanár szerep normái stb.) leginkább kisebb csoportokban erős.

A *funkcionális integrációt* szintén Durkheimre, az organikus szolidaritás koncepciójára lehet visszavezetni. Durkheim a munkamegosztásról írt híres munkájában fejt ki, hogy a szerves szolidaritás szükségszerűen csak a szakmai csoportokban, a termelés során, a munkamegosztás révén fejlődik ki.³⁴ A munkamegosztást végül is minden szolidaritás forrásává emeli, amikor levonja a konklúzióját: „Egyszóval, miután a munkamegosztás a társadalmi szolidaritás eminens forrásává vált, egyúttal az erkölcsi rend bázisává is lett.”³⁵ Durkheim nem idealizálta a szolidaritást, látta azokat a tényezőket, amelyek kialakulását gátolják – például a tőkés-munkás viszony létét is³⁶ –, de az egymásrautaltság, az együttműködés erkölcsének, ideológiájának és társadalmi gyakorlatának alapjait vetette meg.

A funkcionális integrációban a funkciót szerepként értelmezik, de a vizsgálatok többnyire a gazdasági tevékenység területén maradnak. Egyetemességét így még nem tudta bizonyítani, kétségbe is vonják, hogy a társadalmi tevékenység minden szintjén érvényes a funkcionális integráció hatása. Ez különben számunkra egyértelmű, a

munkamegosztásból fakadó integrációs folyamat nemcsak a funkciómegosztás, illetve majd az összekapcsolódás következménye, hanem a társadalmi viszonyoké is, amelyek hatása a funkciómegosztásra már a polgári szociológia előtt sem kétséges.

A *kommunikatív integráció* a mikro- és makroszociológiában egyaránt jelentkezik. A modern polgári társadalmakban a tömegkommunikáció integratív ereje kétségtelen; hatalmi, politikai szerepe is ezt erősíti. De ennek a területnek a vizsgálatakor még sok minden hipotetikus.

Az kétségtelen, hogy az említett integrációs típusok bizonyos körülmények között reálisan is bemutatathatók, tehát az önálló típusú vizsgálódásnak van alapja. De probléma marad az egyes integrációs típusok egymáshoz való viszonya; az, hogy a felsorolt típusokat a társadalmi környezet egészétől függetlenül alkotják; az integráció alapjait képező kapcsolatok bázisát, a társadalmi viszonyok hatását mellőzik.

Az előbbi kategorizálás mellett említenénk egy másfajta megközelítést is, bár ez a felosztás nemcsak az integrációra vonatkozik. Alain Touraine az individuum, a kollektíva (csoport) és a társadalom szintjén vizsgálja a szociológiai jelenségeket. A *munkásra* konkretizálva Touraine szerint a munkahely szintjén a munka feletti ellenőrzés (job control); a vállalat – mint kollektíva – szintjén az ipari demokrácia; a társadalom szintjén a társadalmi demokrácia jelenthet integrációs lehetőséget, azaz „a művek alkotására és alkotóik által megvalósuló kontrolljukra” irányuló kettős, „normatív orientációt”.³⁷ Touraine szerint ugyanis „az integráció szükségszerűen alkotás is, új tevékenységi mező teremtése”.³⁸ Ez a felosztás már tartalmaz társadalmi mozzanatokat is, azonban nem a társadalmi viszonyok elemzésén alapul. Ugyanakkor ezen a felosztáson belül Touraine beszél még a „politikai és morális integráció doktrínáiról” is, mint létező és ható tényezőkről.³⁹

Az integráció polgári értelmezésének legkidolgozottabb formáival a termelőtevékenység területén: az üzemek, vállalatok, intézmények működése vizsgálatokor találkozhatunk. Ezt egy előző besorolás a funkcionális integráció körébe sorolta, de nevezik szervezeti integrációnak is. Itt a termelés hatékonysága érdekében a termelőegység tökéletes szervezésére, az emberek és csoportok közötti kapcsolatok optimalizálására törekednek. Ezeknek a törekvéseknek sok vitát kiváltó formái ismeretesek. A sokfajta kísérlet a „munkásrésztételre”, a munkások beleszólási jogai, a közös vezetés, az üzemen belüli kapcsolatok intézményesítési formái stb. azonban elsősorban a munkások üzemen belüli integrációját hivatott elősegíteni – a polgári ideológusok szándékai szerint.

Mivel – ezt igyekeztünk felvázolni – az integrációs koncepciók a társadalom problémáit (ezen belül kisebb egységek, rendszerek vagy különböző területek; gazdaság, politika, kultúra) a stabilitás, az egyensúly, a harmónia oldaláról közelítik meg, a gyakorlat konkrét céljait szolgálják. Konkrét tőkés politikai törekvések elméleti megalapozójává váltak. A polgári integrációfelfogást és annak gyakorlati-politikai célját szemléltetően jellemzi Franz Hargasser nyugatnémet szerző: „... egy társadalmi kötetlenség az egyes érdekcsoportok egymásnak ellentmondó célkitűzései esetén arra van kényszerülve, hogy egy integrációt hozzon létre a különböző véleményekből és nézetekből, egy egységes feszültségmezőt a pozíciókból és ellenpozíciókból. A problémáknak demokratikus megoldása ma már csak a perspektívák integrációjánál található. A legkülönbözőbb álláspontok oldaláról a megoldás megtalálására való közös fáradozás inkább vezet a társadalom megújításához, mint egy elkapkodott reform, vagy az erőszakos megdöntési kísérletek. Éppen egy pluralisztikus társadalomnak van meg az esélye arra, hogy egy integráló eljárás móddal a legjobbat találja meg a társadalom és annak tagjai számára . . . Nem a társadalmi viszonyok harmonizálása, kiegyenlítése

és egyneműsítése, hanem a társadalom javítása érdekében az összes érdekeket magában foglaló konfliktusközösség a cél.”⁴⁰

Mivel tőkés társadalmi berendezkedésről van szó, az integráció elsősorban a munkásokat, a munkásosztályt érinti – teoretikusan is és a gyakorlatban is. Ez a szemlélet a „klasszikus” polgári tőkés–munkás viszony állásponton változtat, s a legkülönbözőbb területeken – üzemen belül, politikai életben, az egész társadalomban – konkrétabb gyakorlati lépésekkel a legkülönbözőbb módon igyekszik az integrációs politikát megvalósítani. Ehhez bázist a kapitalizmus fejlődésében végbement változások, elsősorban az állammonopolista kapitalizmus megjelenése adott.

A későbbiek során azokat a konkrét burzsoá törekvéseket vizsgálnánk meg – történeti konkrétuságukban is –, amelyek a munkások integrációjára vonatkoznak. Ennek elvégzéséhez azonban meg kell kísérelnünk, hogy a társadalom integrációs folyamatai marxista értékeléséhez néhány adalékkal hozzájáruljunk.

A TÁRSADALOM INTEGRÁCIÓS FOLYAMATAINAK ÉRTELMEZÉSI KÍSÉRLETE

A marxista szociológia lényeges eredményeket ért el a polgári integrációs elméletek ismertetésében és kritikájában. Leleplezik az integrációs törekvések politikai céljait, elemzik az integrációs nézetek, elméletek kialakulását, létrejöttük társadalmi hátterét.⁴¹ A marxista elemzések elsősorban a munkásosztályra vonatkozó és az üzemen, vállalatokon belüli integrációs nézeteket és törekvéseket veszik figyelembe, néha leírják az integrációs mechanizmusokat is, de az integráció fogalmának marxista értelmezésével kevésbé foglalkoznak, bár erre is vannak kísérletek.

Afanaszjev elsősorban az integráció legáltalánosabb rendszerelméleti vonatkozásait érinti irányítással foglalkozó munkáiban.⁴² A lengyel szociológiában általánosabban használt integrációfogalomra W. Jacher munkái (elsősorban: „A társadalmi integráció jelenlegi koncepciói a szociológiában” című munkája) kívánnak elemzést adni a kritika mellett. Rajta kívül Jan Szczepanski, Filipiak, Doktor, Bialyszewski tevékenységét szeretnénk említeni.⁴³ Lényegesen nagyobb irodalom foglalkozik az üzemen belüli, a termeléshez kapcsolódó integrációs problémákkal, ahol elméleti megközelítéseket is találhatunk.⁴⁴

A társadalmi integráció folyamatainak helyes bemutatása szükségessé teszi az integráció fogalmának marxista értelmezését. Ez természetesen nem azt az igényt jelenti, hogy a marxizmus valamiféle „integrációs” társadalomelmélet legyen, nem jelent harmóniakeresést, hanem részünkről azt a törekvést, hogy néhány adalékkal hozzá tudjunk járulni a társadalom életében jelentkező integrációs folyamatok, jelenségek, törekvések helyes értékeléséhez. Ez a törekvés elválaszthatatlan a társadalmi ellentmondások, konfliktusok állandó figyelembevételétől, ezek meghatározó szerepének elismerésétől, az integrációs folyamatokban játszott szerepük megfelelő értékelésétől. „A társadalmi egész alkotóelemei közötti kölcsönhatás ellentmondásos jellege – írja erről Afanaszjev⁴⁵ – fontos forrása az egész működésének és fejlődésének. Az ellentmondások a társadalomban fontos integratív tényezőként, a társadalmi rendszer totalitásának tényezőjeként jelentkeznek.” Ugyanakkor – s az előbbivel dialektikus összefüggésben – azt is látnunk kell, hogy „az osztálykonfliktusok különböző formái a társadalmi-politikai rendszer viszonylagos és hosszabb időn át tartó stabili-

zációja mellett léteznek”.⁴⁶ Amikor Marx a kapitalizmus működését elemzi és az ellentmondásokra, konfliktusokra helyezi a hangsúlyt, mindvégig foglalkozik azokkal a tényezőkkel – gazdasági, politikai, társadalmi tényezőkkel egyaránt –, amelyek a kapitalizmus működését egyáltalán lehetővé teszik. Tehát a konfliktusokon túl az ellentmondásosan jelentkező integráció folyamataival is. Az nem szorul különösebb magyarázatra, hogy Marx és a marxizmus, illetve a forradalmi munkásmozgalom miért a konfliktusokat, ellentmondásokat, feszültségeket elemezte elsősorban; a kapitalista társadalmat mindenekelőtt az antagonisztikus osztályellentmondások jellemzik, s csak ezeken keresztül és ellentmondásosan jelentkezik az integráció. Csak az antagonisztikus osztályviszonyok megváltoztatásával erősödhet a társadalom minden szférájában az integráció megvalósulásának programja, de természetesen ez sem jelent soha konfliktusnélküliséget.

A szocialista társadalom fejlődése, az antagonisztikus osztályellentmondások megszűnése, a társadalmi érdek növekvő szerepe, a népi, nemzeti egység politikája, a szervezés, irányítás magasabb színvonalra előtérbe hozta vagy hozza az integrációs folyamatok elemzésének kérdését a szocialista országokban is. Ezek is indokolják az integrációs folyamatok értelmezése elvi megalapozásának szükségességét.

Az integráció fogalma *legáltalánosabb* értelemben a részek átfogó egésze összekapcsolódásának *folyamatát* jelenti. Az integráció olyan fogalom, amelyet azokon a területeken alkalmazhatunk, ahol komplex, sokoldalú, sokrétegű rendszerek találhatók, amelyek elemei ismét komplex alrendszerekbe szerveződnek.⁴⁷ Az integráció a *rendszerhez kapcsolódik*, de nem azonos a rendszerrel, minden rendszernek kisebb-nagyobb integrációs foka van, minden rendszer többé-kevésbé integrált.

Egy rendszer viszonylag önálló, különböző hatású elemei kölcsönhatások, kapcsolatok keletkezése által viszonyba kerülnek egymással, relative állandó struktúrát hoznak létre, belső összetartozásuk erősödhet, egy új minőségű rendszer alakulhat ki. A rendszerben az összes alkotóelemek egymásrahatása, kapcsolata, viszonya az alkotóelemekre nem jellemző, új, a rendszerhez tartozó integratív minőségeket hozhat létre. *Az integráció a kapcsolatok meglétét, mértékét és jellegét jelöli a rendszer egységei között.* Akkor beszélünk integrációs folyamatról, ha ezek a kapcsolatok, kölcsönhatások lehetővé teszik, hogy az egységek úgy hassanak egymásra, hogy bizonyos összetartozás, stabilitás érvényesüljön, s a rendszer az integráció következtében a benne levő ellentmondásos tendenciák ellenére feladatait mint egyetlen egység összehangoltan lássa el, azaz a rendszer szétesését megakadályozza. A rendszerbe integrálódott eredeti alkotóelemek megváltoznak, elvesztik néhány olyan tulajdonságukat, amelyek a rendszerbe integrálásuk előtt jellemezte őket, s új tulajdonságokra tesznek szert. Az integráció nem az elemek ellentmondásos tulajdonságainak megszüntetését jelenti. Az integráció nem az ellentmondásmentesség megeremtésének folyamata, nem homogenizálást jelent, nem a különbségek megszüntetését, hanem olyan ellentmondásokkal is rendelkező kölcsönhatások, kapcsolatok, viszonyok kialakulását a különböző elemek között, amelyek a rendszer belső összetartását és stabilitását, valamint további fejlődését biztosítják.

Az integráció folyamatában nemcsak a részek, az alkotóelemek változnak meg, hanem megváltozik az egész, az adott integrált rendszer is. Az integráció folyamatában egyrészt változik a rendszer lényege és természete, amely új, integratív minőségeket hoz létre, másrészt pedig megváltoznak az egykori relative különálló elemek tulajdonságai és jellegük azáltal, hogy az integrációban új, meghatározott helyet kapnak és meghatározott feladatot látnak el.⁴⁸

Az integráció folyamatával áll szemben az egész szétesésének folyamata. A rész-

egységek közötti növekvő ellentmondás elvezethet az egészből való kiváláshoz, a szoros kapcsolatok, a belső összetartás felbomlása a *dezintegráció*.

Az integráló és dezintegráló folyamatok maguknak az elemeknek a kapcsolatából, dialektikus kölcsönhatásából adódnak. Az elemek, részek kapcsolatát a szerkezet biztosítja, s a szerkezet az a forma, amelynek keretében a változások végbemennek, s kialakulnak a feltételei annak, hogy a rendszer minőségileg megváltozzék, magasabb szinten integrálódjék. Az integráció tehát szoros kapcsolatban van a szerkezettel. A rendszerre integrálóan vagy dezintegrálóan ható tényezők csak az egyes elemek átalakítása által, a szerkezet módosítása által befolyásolják a folyamatot.

Az integráció fogalma legáltalánosabb leírásának formalizmusa természetesen kiegészítésre szorít, ha az integrációt a társadalomban – de még most is általánosan – vizsgáljuk. Az *integráció a társadalomban* mint rendszerben érvényesül. A társadalmi rendszer alanyait a közöttük kialakuló társadalmi viszonyok alapján kikristályosodott *kapcsolatok* fűzik össze egymással. Az emberek közötti kapcsolatok rendkívül sokoldalúak, ezek változnak, fejlődnek, alakulnak, gazdagodnak, vagy éppen szegényednek. Az *integráció a társadalomban a kapcsolatok kialakulásának következménye*. A kapcsolatok összessége és az integráció nem azonos egymással, de szorosan összefüggenek – és az integráció csak a kialakult kapcsolatokra és kapcsolatokon épülhet, alakulhat. *A társadalmi közösség integrációját a kapcsolatok magját, lényegét alkotó társadalmi viszonyok jellege határozza meg.*⁴⁹

Az integráció így már nem formális fogalom, hanem a társadalmi viszonyok által mindenkor determinált, egy adott társadalmi rendszerben meghatározott tartalommal rendelkezik. Az integrációs folyamatok és hatások *végső soron* a társadalom antagonisztikus vagy nem antagonisztikus érdekelletéi által determináltak. Ám a tartalmi vizsgálat egyúttal a fogalom körülhatárolása is az érdekelletékre koncentrált marxista társadalom-elmélet számára. A rész–egész probléma rendszerelméleti tárgyalása és a társadalomirányításban való hasznosítása itt egy közvetettebb és közvetlenebb mozzanatra bomlik fel, amit talán nevezhetnénk elsődleges, illetve másodlagos integrációnak is. Az elsődleges integráció a társadalmi termelés adott történelmi típusának egyáltalán való megnevezését, illetve funkcióképességét biztosító előfeltételként jöhet számításba. A másodlagos integráció viszont az együttműködés adott (működő, s ebben az értelemben első fokon már integrált) történelmi típusának megkérdőjelezését, a vele szembeni ellenállás kialakulását, illetve működését hivatott elhárítani. S bár nyilvánvaló, hogy a kettő szorosan feltételezi egymást, a politikai szociológia számára az utóbbi mozzanat tartalma adja az integrációfogalom politikai-ideológiai tartalmát. Eszerint *az integráció a társadalom tagjainak, csoportjainak olyan együttműködését, az együttműködés kialakulásának olyan folyamatát jelenti, amelyek során az egyének és csoportok saját társadalmi tevékenységük révén azonosulnak a konkrét társadalmi csoport, osztály vagy az egész társadalom tevékenységével, céljaival; tudatosan önként besorolódnak, részt vesznek a társadalom egészének, illetve bizonyos részének tevékenységében.*

Az ebben az értelemben felfogott integráció érvényesülése az adott, konkrét társadalom jellegétől, fejlettségi szintjétől, a társadalmi viszonyok milyenségétől függ. Antagonisztikus osztálytársadalmakban az osztályok közötti ellentmondások, érdekelleték az integráció fejlődését akadályozzák. A társadalom működéséhez szükséges kapcsolatokat a rendszer létrehozza, de a kapcsolatok további fejlődéséhez és gazdagodásához szükséges integrációs folyamatnak a társadalmi viszonyok gátat szabnak. Ahol a közösséget nem antagonisztikus ellentmondások szabdalják, ott a

társadalmi kapcsolatok jellegén könnyebb változtatni, tartalmát gazdagítani, s az integráció folyamata kedvezőbben érvényesül.

Korunkban a termelőerők fejlődése, a tudományos-technikai forradalom következményei, a munkamegosztás, a specializáció, a kooperáció növekedése, a vezetési-irányítási folyamatokban a hatáskörmegosztás követelményei, az ember egész személységét igénybe vevő munkafolyamatok megjelenése, a társadalom bonyolult szervezettsége, a társadalmassulás növekedése az emberek közötti társadalmi kapcsolatokban komoly változásokat idézett elő, illetve további tartalmi változásokat követel. Sürgeti a külső erőszakos tényezők visszaszorítását, s az integrációs folyamat erősítését. A tőkés társadalom korunkban egy sajátos ellentmondással néz szembe. Érdeke, hogy az integrációs folyamat előrehaladjon, de nem érdeke, hogy az alapvető termelési viszonyok jellege megváltozzék. A társadalmi termelés mai fejlettségi szintjén, a tudományos-technikai forradalom körülményei mellett azonban egyre világosabban kirajzolódik a rendszernek az a nehézsége, hogy a két, egymás ellenében dolgozó követelménynek egyidőben megfeleljen. Másrészt – legalábbis egyes országokban – gyarapszik azoknak az erőknek a száma, amelyek a szocializmus szemszögéből vetik fel és fogalmazzák meg a társadalom mai problémáit, s akikkel szemben egyre nehezebb az erőszak eszközeivel fellépni. Elméleti és konkrét politikai okokból sem közböbs, hogyan alakul a tőkés társadalomban ezeknek az ellentmondásoknak a mozgása; továbbá, hogy az integráció hol, milyen szinten és fokon érvényesül vagy érvényesülhet. Szükségesnek látszik tehát egy átfogóbb, a társadalmi viszonyokat figyelembe vevő tipizálási kísérlet felrajzolása. Az integráció fenti értelmezése alapján az integrációs folyamatok három szintjét különböztethetjük meg:

1. A társadalmi integráció lehetőségeit és korlátait a *társadalmi viszonyok egész rendszere* határozza meg. A társadalmi integráció nem a kisebb egységek, csoportok, egyes integrációs szintek és faktorok vagy alrendszerek integrációjának összessége, nem additív jellegű – bár hatásuk kétségtelen –, hanem a társadalom egészére vonatkozik, ahogy Szczepanski fogalmaz: a „globális társadalomra”⁵⁰.

A társadalmi integráció elért foka azt jelzi, hogy a társadalmat alkotó egyes személyek, csoportok, osztályok, kisebb rendszerek saját társadalmi tevékenységük során az adott társadalomban milyen kapcsolatokkal rendelkeznek, hogyan viszonyulnak az egész társadalomhoz, kapcsolatukban, viszonyukban mennyi a rendszer által kikényszerített elem, és mennyi az azonosulás, az érdekezonság, az érték- és normaközöség hatására létrejött összetartás, együttműködés.

Az egész társadalomra vonatkozó integráció tudományosan az általános társadalomelmélet kategóriáival közelíthető meg, nem elégséges tehát csak a szociológiai megközelítés. A marxista társadalomfelfogás a társadalom egészére vonatkozó, *társadalmi-gazdasági alakulat* teljességét figyelembe vevő szemlélete képes a társadalmi integráció folyamatának igaz elemzésére, mert feltárja azokat az ellentmondó tényezőket, melyek a társadalomban a társadalmi viszonyok, az emberek közötti kapcsolatok alakulásában meghatározó jelentőségűek, s végső soron az integrációt is meghatározzák.

2. A társadalmi viszonyok másik szintjét a társadalomnál mint totalitásnál alacsonyabb szintű, kisebb terjedelmű, a *társadalomban alapvető szerepet játszó közösségek*en belüli és ezek közötti viszonyok jelentik. Ezen a szinten a *társadalmi osztályokon belüli és az egyes osztályok közötti viszonyokon*, kapcsolatokon alapuló integrációt vizsgálhatjuk.

Az egyes osztályok érdekeik kifejezésére, érvényesítésére mint osztályok integrálódnak, politikai szervezeteiken, ideológiájukon, érték- és normarendszerükön keresz-

tül erősödnek, s helyzetüktől függően kisebb-nagyobb hatalmat tudnak az adott társadalomban megszerezni. A történelmi fejlődés során bizonyos alapvető osztályok képesek integráló hatást gyakorolni más osztályokra, rétegekre, érdekeiket megkísérlik különböző eszközökkel általánossá tenni, s ehhez elsősorban az állam politikai hatalmát és annak eszközeit veszik igénybe. Az ezen a szinten jelentkező integrációs folyamatokat *politikai integrációnak neveznénk*.

A politikai integráció két területen jelentkezhet: az osztályokon belül és az osztályok között. Noha az osztályon belüli integráció megléte a kiinduló feltétel, a politikai integráció igazi területe az osztályok közötti integráció, illetve az a politikai törekvés, amellyel a hatalmon levő osztály az osztályok közötti integrációt meg akarja teremteni.

A politikai integráció problémáinak megközelítése igen sokoldalú. A polgári tudományban politológiai, szociológiai, politikai-szociológiai megközelítéseket találhatunk, amelyek igen szerteágazóan és részletesen vizsgálják a témakört. Ezek általános problémája – mint láttuk –, hogy többnyire a társadalmi viszonyoktól, sokszor a gazdasági kérdésektől is teljesen elvonatkoztatnak, ezért gyakran formális problémákat elemeznek.

3. A társadalmi viszonyok terjedelmében legszűkebb, az előbbiektől által meghatározott területe az *emberek különböző csoportjai és a kialakult csoportok tagjai közötti viszony*. A társadalomban a legkülönbözőbb csoportok, kiscsoportok alakulhatnak ki. A csoporttá szerveződés különféle hatásokra, különféle eszközökkel, szervezetekkel mehet végbe, és eltérő nagyságú lehet. A csoportokon belül az emberek kapcsolata, viszonya konkrét formát ölt, mintegy az előbbiektől konkrét megnyilvánulási formája is. A csoportok mindig valamilyen szervezett kapcsolatokon, elfogadott viszonyokon alapulnak. Az ide rendelődő integrációt *csoport vagy szervezeti integrációnak* neveznénk. Ez a szint a mikrostruktúrára vonatkozik.

A csoporton, a szervezeten belüli integráció függ a szervezettnek, a csoportnak az adott társadalmi-politikai környezetben betöltött helyétől, a csoport tagjai társadalmi viszonyaitól. E döntő elem mellett azonban azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a csoportokon, szervezeteken belüli integráció bizonyos autonómiával is rendelkezik, a külső társadalmi hatásokat a szervezet belső sajátosságai módosíthatják, érvényesülését gyorsíthatják, illetve korlátozhatják is. Ez az integráció függ a szervezet, a csoport jellegétől, összetételétől, nagyságától, a szervezet tevékenységének tartalmától, irányításától stb. A legjelentősebb mikroszintű csoport vagy szervezeti integráció szerintünk *az egyes munkakollektívákon belüli és a munkakollektívák közötti viszonyokon épül*: a különböző munkahelyeken, a különböző tevékenységű termelési egységekben. Ezért a szervezeti integráció szintén két területen vizsgálható: az egyes munkakollektívák tagjai közötti viszony alapján az egyén és a kiscsoport viszonya keretében, másrészt az egyes munkakollektíváknak – csoport, brigád, műhely –, a munka szervezeti egységeinek egymáshoz, illetve az üzem, a vállalat egészéhez való viszonyában.

A szervezeti vagy csoportintegráció kutatásával a polgári szociológia sokat foglalkozott. Ezeket a munka-, az üzem-, az iparszociológiai, kiscsoportkutatási törekvéseket azonban polgári indíttatású pragmatikus célok vezették, miközben az integráció biztosításához, megteremtéséhez szükséges feltételeket, eszközöket és módszereket is megkísérelték kidolgozni. E polgári kutatásokban azonban a legfőbb probléma az, hogy például a munkásmagatartások, üzemi viszonyok változtatási feltételei közül elsősorban – néha kizárólag – a pszichológiai, szociológiai hatásokat vették figyelembe, s csak kevésbé a társadalmi viszonyokét. Pedig a szervezeti integráció is tár-

sadalmi kapcsolatokon alapul, a szűkebb szervezeten belüli és a globális társadalom viszonyai egyaránt hatnak e szint integrációs folyamataira.

A társadalomban lezajló integrációs folyamatok vizsgálatához kapcsolódó általunk bemutatott szintek – a társadalmi, a politikai és a csoport vagy a szervezeti integráció – nincsenek mereven elválasztva, nem léteznek önállóan. Kölcsönhatás van közöttük, összefonódhatnak, átjátszhatnak egymásba. De azért külön is vizsgálhatók. Például egy-egy fejlett technológiával és nagyfokú szervezettséggel dolgozó tőkés vállalaton belül a munkások üzemen belüli integrációja magas fokot érhet el, ugyanakkor a munkásosztály vagy ezek az említett munkások nem integrálódtak az adott politikai rendszerbe, a kapitalista társadalomba.

Az említett három integrációs szint természetesen nem meríti ki az integrációs folyamatok értelmezési lehetőségeit, dimenzióit. Ezek ugyanis a társadalmi viszonyok, az emberek közötti kapcsolatok lényegi mozzanataira épülnek, ezáltal elméleti keretet, alapot adnak ahhoz, hogy az egyes szinteken belül a már konkrétabb integrációs faktorok, integrációs tényezők szerepét és hatását is vizsgálhassuk. Ily módon elemezhetők például a már említett kulturális, normatív vagy kommunatív integráció forrásai és formái, megfelelő szinten bekapcsolható a gazdasági integráció tényezője, vagy a funkcionális integrációként értelmezett munkamegosztás integráló hatása is.

A MUNKÁSOSZTÁLY ÉS A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓS FOLYAMATOK A KAPITALIZMUSBAN

A társadalom integrációs folyamatainak felvázolása után most azokat a burzsoá törekvéseket vizsgáljuk meg, amelyek a munkásosztálynak a tőkés társadalomba való integrációját különböző területeken különböző eszközökkel igyekeznek megvalósítani. Itt most bővebben kell utalnunk a társadalmi folyamatokra, bár a kérdésnek elsősorban elméleti vonatkozásait kísérleljük meg tisztázni.

Ahogy azt már többször hangsúlyoztuk, a társadalom integrációs folyamatai az emberek illetve a csoportok közötti kapcsolatokon, viszonyokon alapulnak. A burzsoáziának a munkásosztályt integrálni akaró törekvései lényegében a *tőkés-bérmunkás viszonyt* akarják konzerválni, olyan módosítások és új formák révén, amelyek a munkás együttműködését hivatottak biztosítani.

A munkások integrációjának vizsgálatakor tehát lényegében a tőkés-bérmunkás viszony formáinak változását kell majd szemügyre vennünk a kapitalizmus fejlődése során, mert részben ezekben, részben ezzel párhuzamosan jelennek meg az integrációra törekvő gyakorlati-intézményes megoldások és nézetek.

A munkásokra, a munkásosztályra vonatkozó integrációs jelenségek és burzsoá integrációs törekvések vizsgálatánál a munkásosztálynak a tőkés társadalomban, a munkásnak a kapitalista üzemben elfoglalt helyéből, helyzetéből, szerepéből kell kiindulni. Ennek a helyzetnek az alapvető meghatározója a *tőkés-munkás viszony*. *A tőkés-munkás viszony a polgári társadalom alapvető viszonya. Azt a kapcsolatot, a kapcsolatot milyenségét jelzi, amelynek keretében a tőke és a munka egyesül, a kapitalizmus funkcionál.*

A tőkés-munkás viszony a munkások, a munkásosztály életét, helyzetét és tevékenységét átfogóan meghatározza, ugyanakkor e viszony illetve ennek változásai a polgári társadalom egészére, a burzsoáziára is hatással vannak. A tőkés-munkás

viszony a kapitalizmus fejlődése során változik. Ahogy a kapitalista társadalmi-gazdasági alakulat fejlődése során változnak a termelési viszonyok – ezen belül a döntőnek tekinthető tulajdonviszonyok is a magánkapitalista tulajdontól az állammonopolista kapitalizmus rendszeréig –, úgy változások következnek be a tőkés–munkás viszonyban is. Ezek a változások azonban magát a tőkés–munkás viszonyt (a kapitalizmust) fenntartották, miközben e viszony jellemzői változtak.⁵¹

A *társadalmi integráció* szintjén a burzsoázia számára a munkások, a munkásság mint *osztály* jelentős, hiszen a kapitalizmus egész rendszerének a munkásosztály alárendelését kell biztosítania. Annál inkább az osztály a jelentős, minél előrehaladottabb a munkásságnak osztállyá szerveződése. Ez az osztállyá szervezési folyamat keresztezi legmélyebben minden szinten a tőkés integráló törekvéseket. S mivel a munkásosztály osztállyá szerveződése, azaz a munkásosztály saját politikai integrációja magából a tőkés fejlődés folyamatából fakad, a burzsoázia nem tudta és tudja megakadályozni ezt a folyamatot.

A munkásság osztállyá szerveződésének, tudatosodásának folyamata a *politikai integráció* szintjén jelentős. A politikai integráció ugyanis egyrészt az osztályokon, rétegeken belüli integrációt jelenti, a munkásság esetében az osztállyá szerveződés, tudatosodás folyamatát. Ennek a folyamatnak a fejlődésével párhuzamosan a munkáskérdés új módon vált gazdasági, társadalmi, politikai problémává: a csak erőszakos eszközök nem jelentettek többé tartós megoldást, valamilyen módon az ellentmondásokat tompítani, a munkások együttműködését biztosítani kellett. Ezt a tendenciát erősítették a már korábban említett egyéb tényezők (a termelés folyamatában és feltételeiben bekövetkezett technikai-tudományos változások stb.), amelyek révén a fejlett tőkés rendszerekben a problémák megoldásában dominálónak kellett hogy váljék a politikai elem. Vagyis: a munkásosztály társadalmi erejének növekedésével, a modern termelőerők természetéhez való alkalmazkodás következményeinek előtérbe kerülése arra kényszeríti a fejlett tőkés rendszereket, hogy a maguk részéről rugalmasabb politikai jellegű mechanizmusokkal reagáljanak a megváltozott viszonyokra. Egyáltalán fennmaradásuk feltételévé vált ez a rugalmasság.

Mindez meghatározta az osztályok közötti politikai integráció jelentőségét is a tőkésosztály számára. A burzsoázia, amely mint osztály a feudális erők ellen integrálódott, majd integrálta is a feudális erőket, most már arra törekszik, hogy politikai integrációját a munkásosztályra is kiterjessze.

A burzsoázia célja egyrészt, hogy megakadályozza a munkásosztály saját osztályon belüli integrációját, a forradalmi munkásmozgalom, a munkások osztálytudatának kialakulását. Olyan feltételeket kíván vagy kényszerül teremteni, amelyek megnehezítik a munkások tudatosodását. Korlátozottan engedik a munkások érdekeinek szervezeti megnyilvánulását – például a szakszervezeteken keresztül –, hogy ezeket az érdekeket az állami szabályozáson vagy éppen figyelembevételén keresztül befolyásolják. Olyan létfeltételbeli változásokat eszközölnek tehát – egyrészt a munkásmozgalom követelésére, másrészt a tőkés fejlődés egyéb igényei alapján –, amelyekkel a munkások tudatosodását befolyásolhatják, s gátolhatják a munkásosztály osztályon belüli integrációját.

A burzsoá politikai integráció másik feladata, hogy a munkásosztály meglévő szervezeteit rendszere szerves részévé tegye, s ha lehet integrálja. S e szervezeteken keresztül hasson a burzsoá érdekeknek megfelelő módon az egyes munkásokra. Mindez közrejátszik abban, hogy néhány reformista munkáspárt már annyira a rendszer része, annyira integrált, hogy több tőkésországban kormányzó politikai párt. Néhány helyen, néhány intézményt a burzsoázia tehát integrált, ez azonban nem jelenti a

munkásságnak mint osztálynak az integrálását, noha eme intézményeknek, szervezeteknek a negatív hatása tagadhatatlan.

Ahogy mindkét esetben láttuk, a politikai integráció a *munkásmozgalom* ellen lép fel. Vagy úgy, hogy a forradalmi osztályszerveket nem engedi kialakulni, vagy úgy, hogy a munkásszervezetek igyekeznek integrálni. S az integrációs szint mindenkorin bázisán a nem integrálható forradalmi pártok és követőik ellen pedig az erőszakot alkalmazzák.

A tőkés indíttatású politikai integráció tehát a munkásokra vonatkoztatva azt jelenti, hogy a rendszer lényegét fenntartva, bizonyos változásokat eszközölve a tőkés rendszert elfogadtassa a munkásokkal, a tőkés és a munkás közötti viszony feszültségeit ne engedje konfliktusokban kifejeződni. Lényegében a tőkés rendszerrel szemben egy pozitív „munkáshozzáállást” akar biztosítani. Ennek érdekében a tőkés rendszer egy nagyon ellentmondásos eszközhöz kénytelen folyamodni: megkísérli megteremtteni az osztályharc intézményesítésének bonyolult rendszerét. Az ily módon adódó integrációs rendszer azonban bizonyos feltételekhez kötött: fel kell tételeznie, hogy a munkásság ma adott tudatossági szintje rögzíthető, és a munkáosztály valószínű érdekeit kifejező politikai tudatot leszerelheti. Ezt a feltételezést bizonyos társadalmi folyamatok is alátámasztják, amelyek az érdekösszefüggéseket átmenetileg összezavarják és átláthatatlanná teszik. Ezek közé tartozik a polgári szociológia által is elemzett mobilitás jelentkezése az individuális és a társadalmi élet különböző területein: „A rendkívüli szociális mobilitás az individuális és a társadalmi élet valamennyi területén olyan magas fokú és absztrakt érdekdifferenciációt hozott magával, hogy az egyesek és a társadalmi csoportok alig rendelkeznek azzal a lehetőséggel, hogy saját érdekeik tudatára jussanak.”⁵²

Ugyanerre hivatkozik más vonatkozásban Claus Offe is: „Miután mind a munka és a jövedelem, mind pedig a jövedelem és az életlehetőségek közé nagyszámú politikai manipulálható változó lép, a társadalmi egyenlőtlenség új formái közvetlenül már nem vezethetők vissza a gazdaságilag meghatározott osztálykülönbségekre és nem magyarázhatók azok tükröképeként.”⁵³

Mindezekhez járul az is, hogy a burzsoá állam ugyancsak korlátoz, szabályoz érdekeket, néha a tőkés egy csoportját érintő korlátozó intézkedései is vannak. A szakszervezetek is bizonyos mértékig érvényt tudnak szerezni – az osztály-erőviszonyok, az osztályharc állásától függően – a munkások gazdasági érdekeinek, nem ritkán éppen állami „segítséggel”. Az érdekek helyes vagy nem helyes felismerése tehát döntő szerepet játszik ebben a politikában. A tőkés politikai integráció legfontosabb törekvése, hogy a munkások helyes érdekelismerését megakadályozza. Ha tehát a munkáosztálynak mint osztálynak a politikai integrációját meggátolják, a forradalmi szervezeteket nem engedik működni, a munkásmozgalom ideológiája nem hat kölön, akkor a munkás valószínű helyzetét nem mérheti fel könnyen, s a munkások és csoportjaik hamis érdekelismerését eredményezi. Ezt az elszigetelt tudatot veszi mármost gondjaiba a tőkés manipuláció.

E manipulációs folyamatokat átszövi az „általános érdek” hangsúlyozásának a jelzava: megváltozott a kapitalizmus természete; a szabályozás miatt antagonisztikus ellentmondások nincsenek, csak megoldható konfliktusok; a munkások érdekei is megváltoztak, már szorosan kötődnek az egész társadalom érdekeihez; olyan érdekelközelítés alakulhat ki, amelyben a szabályozáskor a munkáosztály számára is biztosítva van az érdekképviselés – mondják.

Az érveket látszik alátámasztani az anyagi feltételek időszakos javulása is.

A polgári szociológia – s a politika is – éppen ezeket a viszonylagos változásokat

emeli ki a munkások „társadalmi” integrációja bizonyítására. Az igaz, hogy a munkásosztály, vagy egy része, elvesztette, vagy elveszti azokat a külső jellegzetességeit – vagy azok nagy részét –, amelyek a korábbi időszakok során alakultak ki és jellemezték. A mai polgári társadalom fogyasztási szokásai által kialakított életmód, életszínvonal, viselkedés sem homályosíthatja azonban el, hogy a kapitalizmusban ma is a munkásság a termelő, hogy a munkásnak nincs tulajdona és a munkás ki van zárva a termelési eszközök igazgatásának lehetőségéből. Serge Mallet, aki sokat foglalkozott a munkásosztály integrációjának kérdéseivel, ezt a kettősséget így értelmezi: „Az ipari tevékenységen kívül úgy tűnik, hogy a munkás integrálódik egy széles városi közösségbe, ahol az életmód különbségei mint egyszerű mennyiségi különbségek jelennek meg; erre fölösleges stratifikációt építeni. Ezzel szemben magában a termelésben azok az alapvető vonások, amelyek a munkásosztályt megkülönböztetik a népesség más rétegeitől, változatlanok maradnak.”⁵⁴

Megkülönböztetésének van reális alapja, de szétválasztása merev: egyrészt az üzemek kívüli élet nemcsak mennyiségi különbségekkel rendelkezik, s az osztálykorlátok a munkásokat a „minőségi folyamatokból” is kirekesztik (például a felsőoktatás, a kultúra stb.); másrészt „az ipari tevékenységen kívüli” területen a politikai szféra igen lényeges eleme az integráció, tehát Mallet megállapítása itt sem tekinthető érvényesnek. Továbbá megjegyzendő, hogy a termelésen belüli hely hatása nemcsak az üzemek belüli életre korlátozódik, hanem átszövi a kapitalizmus egészét, különböző szféráit.

A politikai integráció magától értetődően a munkahelyet, a termelőtevékenységet is figyelembe veszi, sőt egyre inkább előtérbe helyezi. A gazdasági egységekben, szervezetekben a termelés, a munka feltételeit megváltoztatja, változatos eszközökkel szolgálja a tudati befolyásolást. Ez ugyan már a szervezeti integráció területe, de elválaszthatatlan a politikai integrációtól.

A politikai integrációban a pusztán manipulatív eszközök keverednek tehát valódi folyamatokkal, reális változásokkal. A burzsoá ideológia az utóbbiakra is épít, amikor az integrációs törekvések szociológiailag konstataálható és elemezhető folyamataiból általános társadalomelméleti következtetéseket von le. A politikai integráció területén elért bizonyos eredményekkel tagadja a tőkés társadalomban meglévő objektív, alapvető ellentmondásokat, s most már az általános társadalomelméletben is az antagonisztikus ellentmondások megszűnéséről beszél.

Valójában azonban – s ez a polgári integrációelméletek alapproblémája – a társadalomban jelentkező ellentmondások, feszültségek és konfliktusok nem oldhatók meg alapvető strukturális változások nélkül. Tehát meddő ezeknek a koncepcióknak az alapkérdése: az előbbieket megoldhatók-e, szabályozhatók-e *csak politikai* lépésekkel, orvosolhatók-e ezek a problémák manipulációval.

A polgári integrációelméletek – még akkor is, ha a konfliktusok létét elismerik – az alapvető struktúraváltozás nélküli megoldást javasolják. A politikai integráció feladata a „társadalmi egyensúly”, „az egyetértés”, a „concensus” megvalósítása. De a kapitalista társadalom alapvető struktúrájából fakadó ellentmondások, az ebből kirobbanó konfliktusok így, „tudományosan” nem oldhatók fel. A polgári teoretikusok tehát nem számolnak azzal, hogy az ellentmondások nem oldhatók meg racionális vitákkal és okos kompromisszumokkal, minél alapvetőbbek, annál kevésbé. A „concensus” politikai gyakorlata éppen ezért tartalmilag polarizált, lényegileg formális „egyetértés” jelent, ahol az „egyetértésben” polarizált hatalmi viszonyok fejződnek ki.⁵⁵ Ebből következően átmeneti jellegűek és törekenyek.

Végül a szervezeti vagy csoport integrációt a munkásokkal kapcsolatban a mun-

kahelyi kollektívák szintjén vizsgálhatjuk, hiszen a munkások számára ezek a közösségek az egzisztenciális és egyéb szükségletek forrását jelentik, s ugyanakkor a társadalommal való kapcsolat legfontosabb elemei is.

Az üzemi viszonyok nemcsak szervezeti-technikai jellegűek, hanem társadalmi-gazdasági jellegűek is. Az üzemen belüli kapcsolatokban a technikai és a társadalmi munkamegosztás gondjai egyaránt jelentkeznek. Ezért az üzem, a gyár, egy-egy gazdálkodó egység jellemzője, hogy bennük különböző társadalmi osztályok, rétegek strukturáltságát, tevékenységük fő vonásait az uralkodó társadalmi-gazdasági viszonyok meghatározzák (például a tőkés tulajdonos rendszerint jelentős irányító befolyással bír). „Mivel azonban a gazdálkodó egység munkaszervezetét közvetlenül a termelőerők fejlettsége is meghatározza, az itt egybekapcsolódó érdekek sokkalta nagyobb mozgékonytságot mutatnak, mint a gazdasági rend által meghatározottak. A gazdálkodó egységekben az egyén funkcióját végül is a termelőfolyamat szabja meg, annak kell a munkát elvégezni, aki a legalkalmasabb – vagy legalábbis képes arra. Ezt a törekvést keresztezik az osztályérdekek, de teljesen nem közömbösíthetik, s végső soron a termelőerők fejlődése tör utat ennek.”⁵⁶

Az uralkodó osztály érdekei megkívánják, hogy a tőkés üzemben a termelőerők fejlődéséből adódó követelményeket kielégítsék; ezért tőkés viszonyok talaján is szükségszerű, hogy az egyén adottságait, képességeit is figyelembe vegyék. Ez az egyén helyzete megváltozását is eredményezheti. Ez a helyzet a menedzserek esetében is, hiszen képességeiket felhasználják, miáltal a tulajdonosok *közvetlen* szerepe az üzemben nem érzékelhető, viszont az üzemi vezetők, menedzserek a rendszer integrált részeivé válva kiszolgálják az adott rendszert, közvetítik a tulajdonos „jelenlétét”. Természetesen mindez az egyes egyének vagy csoportok helyzetét nemcsak az üzemen belül változtatja meg, hanem üzemen kívül is; ez pedig módosítólag hat a társadalmi struktúrára, az érdekstruktúrára.

Az említett tényezők: a termelőerők fejlődésének követelményei, a munkásoknak a munkához való viszonyának változásai, a tőkéseknek ezeket a követelményeket kielégíteni akaró törekvései, valamint az üzemeknek, vállalatoknak mint sajátos szervezeti egységeknek a specifikus tulajdonságai a szervezeti integráció kialakulása és változása számára objektív alapot biztosítanak. A szervezeti integráció fejlődése tehát a termelő egységeken belül azon alapul, hogy az üzem, a vállalat nemcsak a társadalom törvényei, hanem saját belső, autonóm törvényei szerint is fejlődik.⁵⁷ Ez azt is jelenti, hogy van objektív alapja a tőkés társadalomban is az üzemen, vállalaton belüli szervezeti integráció megteremtésének, hiszen ez egyben a nagyobb termelékenységet, következésképpen a nagyobb hasznot is jelentheti a tulajdonosok számára.

Ha feltételezzük, hogy egyes fejlett tőkés üzemekben megvalósul a szervezeti integráció – egyszerűen kifejezve a tőkés–munkás együttműködés jól funkcionál –, akkor sem beszélhetünk a munkások integrálódásáról általában, ahogy ezt sokszor a polgári szociológia, de még inkább a politikusok teszik.

Ugyanis *az integráció eme szintje* – ahogy erről már esett szó – *nem extrapolálható közvetlenül a társadalom integrációs folyamatainak egészére* vagy más színtereire, így a politikai integrációra sem. Azaz a tőkés üzemen belül jelentkező integrációs jelenségek nem jelentik a munkásoknak a tőkés társadalmi rendszerbe való integrálódását. Az azonban kétségtelen, hogy az üzemen belüli integrációnak nemcsak a termelésre, hanem a társadalom minden integrációs folyamatára hatása van.

A tőkés üzemben a tőkés–bérmunkás viszony gátja a szervezeti integráció kiteljesedésének. Az egyes munkacsoportok saját integrációja tulajdonellenes, antikapi-

talista jelleget ölthet, a munkások integrációja szemben áll az üzem vezetésének törekvéseivel, az üzem burzsoá jellegű integrációjával.

Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell azt is, hogy a sajátos gazdasági szervezet, az üzem, a vállalat – bizonyos autonómiája mellett – a társadalom egészének, a társadalmi-gazdasági viszonyok hatásának alárendelt. Az üzemen belüli viszonyok ezért tükrözik az egész társadalom viszonyait is. A tőkés–bérmunkás viszony az üzemen belül nemcsak a munkáltatóhoz, a munkáltatók adott csoportjához való viszonyt jelenti, hanem a tőkésállamhoz, a tőkés társadalom egészéhez való viszonyt is, hiszen a munkásoknak az üzemen belüli helyzetét, a szervezeti integráció szintjét a külső, a társadalmi tényezők befolyásolják. Tőkés körülmények között ezek a tényezők egyértelműen a szervezeti integráció kifejlődését akadályozzák, ami pedig a termelőerők fejlődését, a korszerű termelőerők megfelelő kihasználását akadályozza. Ez egyben a kapitalizmus alapvető ellentmondásának megnyilvánulása: a termelőerők fejlődése megköveteli a termelő egységek szervezeti integrációjának fokozását, ennek azonban tőkés körülmények között a tőkés–bérmunkás viszony akadálya. Éppen ezért a burzsoáziának az üzemen, vállalaton belüli integráció megteremtéséhez a tőkés–bérmunkás viszony megjelenési formáin is változtatni kell, illetve az üzemen belüli változtatásokat kell felhasználni arra, hogy azt a viszony „módosulása” jeleként a munkások elfogadják. Ily módon az egyes integrációs szintek – bár nem extrapolálhatók – szorosan kapcsolódnak egymáshoz.

Mindebből következik, hogy a szervezeti integráció nemcsak a tőkésék, hanem a munkások számára is tartogat lehetőségeket. A jól működő, integrált szervezet mechanizmusában ugyanis az is benne van, hogy tagjai befolyásolják a szervezet egészének működését, szándékait; ez a szervezet lehetőséget ad a részvételre. A részvételnek, a beleszólásnak, a munkások üzemen belüli jogainak, lehetőségeinek, ezek intézményesített és törvényekben rögzített formáinak az ún. „ipari kapcsolatok rendszerének” kérdése az osztályharc területe, az intézményes politikai harcé, amely már átnyúlik a politikai integráció elemzett problematikájának a körébe.

A tőkés társadalomban a munkások üzemen belüli integrációját a tőkésék pragmatikus okokból régóta szorgalmazzák: az üzembe integrálódott munkás nagyobb termelékenysége, munkakedve a tőkés vállalat eredményességének alapja, a modern munkafolyamatok emberi problémáinak megoldása is a termelékenység érdeke. Ez a fajta integrációs törekvés a politikai integrációt megelőzve egyes tőkésék kezdeményezésére már korán kialakult (például a familiáris, paternalista törekvések formájában, a gazda–munkás viszony családias kapcsolatában a kisebb-nagyobb üzemekben, a tulajdonos személyes közreműködésével). Ma már a szervezeti integrációs törekvések átalakultak, figyelembe veszik az egész társadalom viszonyait, összefüggenek a politikai integrációval. Mindebben pedig számba kell venni a munkások szervezeteit, erejét, a munkáspártok politikai hatását is. Éppen ezért ma már az integrációs törekvések minden szinten a tőkésék és a munkások osztályharca tárgyának tekinthetők.

*

Tanulmányunk – mint kutatási hipotézis – csupán szerény hozzájárulás kíván lenni az integráció elvi, fogalmi megalapozásához, segítséget kíván nyújtani e problémakör további átgondolásához, az integráció valós folyamatainak helyes értelmezéséhez és rendszerezéséhez. Úgy véljük, hogy erre napjainkban különösen szükség van, hiszen a burzsoá társadalom egységeseését, a munkások osztály integrálódását

hirdető polgári nézetek és az integráció megvalósítását segítő konkrét lépések ma is a burzsoá politika egyik fő törekvését jelentik.

JEGYZETEK

- ¹ R. Tarlter: Georg Simmel a társadalom integráció- és konfliktuselméletéről. M. M. Tájékoztató, 1966. 3. sz. 213. old.
- ² Wörterbuch der Soziologie. Ferdinand Enke Verlag. Stuttgart 1969. 469. old.
- ³ Kulcsár Kálmán: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Akadémiai Kiadó 1966. 76. old.
- ⁴ Dictionnaire des sciences sociales. Tom. III. Paris 1964.
- ⁵ T. Parsons: Durkheim's Contribution of Theory of Integration of Social System. Columbus 1960.
- ⁶ R. K. Merton: Social Theory and Social Structure. Eleventh Printing. January 1967. Fordítás, 12. old.
- ⁷ E. D. Vilbovcsenko: „Human Relations”. Egy polgári szociológiaelmélet bírálatához. Kossuth Könyvkiadó 1974.
- ⁸ F. Deppe-H. Lange: Zur Soziologie des Arbeiter und Klassenbewusstseins. Das Argument. Berlin 1970. 9-10. sz. 699. old.
- ⁹ Vö.: Lackó Miklós: A francia szociológia és a munkásosztály integrálódásának elmélete. Társadalomtudományi Közlemények, 1971. 1. sz. 17-37. old.
- ¹⁰ W. F. Whyte: Patterns for industriale peace. Harpers and Brothers. New York 1951.
- ¹¹ A. Touraine: La conscience ouvrière. Aux Editions du Seuil. Paris 1966. 23. old.
- ¹² Wörterbuch der Soziologie, 469. old.
- ¹³ T. Parsons-N. Smelser: Economy and Society. The Free Press. New York 1956.
- ¹⁴ Wörterbuch der Soziologie, 469. old.
- ¹⁵ H. Bialyszewski: Funkcionalna koncepcja zmiany społecznej. Studia Socjologiczne, 1970. 2. sz. 36. old.
- ¹⁶ R. Dabrendorf: Gesellschaft und Freiheit. Zur soziologischen Analyse der Gegenwart. München 1961.
- ¹⁷ T. Parsons: The Sozial System. The Free Press. New York 1951. 126. old.
- ¹⁸ C. Offe: Politische Herrschaft und Klassenstrukturen. Politikwissenschaft. Fischer Verlag. Frankfurt am Main 1972. Fordítás, 4-5. old.
- ¹⁹ T. Parsons: On the Concept of Political Power. In R. Bendix-S. M. Lipset: Class, Status and Power. The Free Press of Glencoe. New York 1966. 253. old.
- ²⁰ Ugyanott, 253. old.
- ²¹ Ugyanott.
- ²² A. Touraine: Az akcionalista szociológiáért. A francia szociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1971. 343. old.
- ²³ S. M. Lipset: Politikai szociológia. Az MSZMP KB Politikai Főiskolájának Olvasókönyve. Budapest 1969. 49. old.
- ²⁴ A. Crozier: Les rapports entre micro et macrosociologie. Varna 1970. Szociológiai Világkongresszus kiadványa, 2. old.
- ²⁵ M. Crozier: La société bloquée. Ed. du Seuil. Paris 1970. 29. old.
- ²⁶ M. Crozier: Les rapports entre micro et macrosociologie. 4. old.
- ²⁷ Ugyanott, 11. old.
- ²⁸ G. C. Homans: The Human Group. New York 1950.

- ²⁹ Vö.: *W. Jacher*: Wspolczesne koncepcje integracji społecznej w socjologii. *Studia Socjologiczne*, 1971. 3. sz. 81–89. old. A társadalmi integráció jelenkori koncepciói a szociológiában.
- ³⁰ *D. Stejska*: Integration of Works Group into the Social System of Work Organisation. A VII. Szociológiai Világkongresszus anyaga. Varna 1970. 1. old.
- ³¹ *W. S. Landecker*: Types of Integration and their Measurement. In: *The Language of Social Research*. New York 1962.
- ³² Vö.: *T. Parsons*: Durkheim's Contribution to Theory of Integration of Social Systems. *Colombus* 1960.
- ³³ *W. Jacher*: Id. mű, 30. old.
- ³⁴ *E. Durkheim*: De la division du travail social. PUF. Paris 1973. 27. old.
- ³⁵ Ugyanott, 396. old.
- ³⁶ Ugyanott, 345. old.
- ³⁷ *A. Touraine*: Az akcionalista szociológiáért. 347. old.
- ³⁸ Ugyanott, 359. old.
- ³⁹ Ugyanott, 370. old.
- ⁴⁰ *F. Hargasser*: Bildung als soziale Integration. *Pädagogische Rundschau*, 9. sz. 1973.
- ⁴¹ *Kulcsár Kálmán*: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Akadémiai Kiadó 1966; *Szentpéteri István*: Elton Mayo és a szervezés „Human Relations”-i irányzata. *Szociológia*, 1972. 1. sz., *Lackó Miklós*: A francia szociológia és a munkásosztály „integrálódásának” elmélete. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1971. 1. sz.; *E. D. Vilbovcsenko*: „Human Relations”. Egy polgári szociológia-elmélet bírálata. Kossuth Könyvkiadó 1974.
- ⁴² *V. G. Afanaszjev*: A társadalom tudományos irányítása. Kossuth Könyvkiadó 1969, illetve Irányítás, képzés. Tudományos-technikai forradalom. Kossuth Könyvkiadó 1973.
- ⁴³ Vö.: *J. Szczipanski*: A szociológia alapjai. Kossuth Könyvkiadó 1968. *H. Bialyszewski*: A társadalmi változás funkcionális koncepciója. *Studia Socjologiczne*. 1970. 2. sz.
- ⁴⁴ *K. Doktor-M. Hirszowicz-A. Matejko-J. Kulpinska*: Az ipari munkaviszonyok szocialista modelljének kialakulása. *Munkaszociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*; *Hegedüs András-Márkus Mária*: Ember, munka, közösség. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó* 1966; *Héthy Lajos-Makó Csaba*: Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Akadémiai Kiadó 1972.
- ⁴⁵ *V. G. Afanaszjev*: A társadalom tudományos irányítása. Kossuth Könyvkiadó 1969. 109. old.
- ⁴⁶ *F. Filipek*: Teoria konfliktów społecznych a „demokracja przemyslova”. *Nowe Drogi*, 1970. 6. sz.
- ⁴⁷ Vö.: *Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie*. Dietz Verlag, Berlin 1969. 244. old.
- ⁴⁸ *Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie*. 244. old.
- ⁴⁹ Vö.: *W. Jacher*: A társadalmi integráció jelenkori koncepciói a szociológiában. 7. old.
- ⁵⁰ *J. Szczipanski*: A szociológia alapjai. Kossuth Könyvkiadó 1968. 214. old.
- ⁵¹ Természetesen eme alapvető viszony mellett más viszonyok is léteznek a kapitalizmusban, amelyeknek szintén szerepe lehet az integrációban. Így például a munkásosztály és a középrétegek közötti viszony. Tartós burzsoá törekvés a munkásságot a középrétegek, a „középosztály” soraiba integrálni. Ezzel kapcsolatban pedig logikusan felmerül a középrétegek és a kapitalista rendszer viszonyának kérdése is. A munkásmozgalom számára a fejlett tőkésországokban ma is stratégiai kérdés a középrétegekhez való viszony politikájának kialakítása.
- ⁵² *R. Tartler*: Georg Simmel a társadalom integráció- és konfliktuselméletéről. *MM. Tájékoztató* 1966. 3. sz. 222. old.
- ⁵³ *C. Offe*: Politische Herrschaft und Klassenstrukturen. *Politikwissenschaft*. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1972. Fordítás, 31. old.
- ⁵⁴ *S. Mallet*: La nouvelle classe ouvrière, Ed. Seuil. Paris 1963. 9. old.
- ⁵⁵ Vö.: *Kulcsár Kálmán*: A társadalom és a szociológia. Kossuth Könyvkiadó 1972. 78. old.

⁵⁶ *Dr. Kozma Pál: Az érdek- és a gazdasági viszonyok kapcsolata. Elméleti és Módszertani Közlemények, 1974. 13. sz. 35. old.*

⁵⁷ *Vö.: Héthy Lajos-Makó Csaba: A vállalat szociológiai elméletének fejlődése. Valóság, 1975. 6. sz. 18. old.*

TÁJÉKOZÓDÁS

Szimpozium a békés egymás mellett élés és az ifjúságért vívott eszmei harc témakörben

1975. november 24. és 27. között nemzetközi szimpóziumot rendezett Szófiában a Modern Társadalomelméletek Intézete. A szimpózium témája a békés egymás mellett élés és az ifjúságért vívott eszmei harc volt. A tanácskozáson a nemzeti „probléma bizottságok” megbízásából csehszlovák, lengyel, magyar, német és szovjet delegációk vettek részt.

A tanácskozás jól reprezentálta az e témakörben folyó bolgár kutatásokat. A főreferátum a szimpózium témájának aktualitását a világtörténelmi folyamat jelen szakaszának két fő sajátosságával jellemezte: „Először – amennyiben a 60–70-es években a világforradalmi folyamat fejlődését az ifjúság politikai aktivitásának állandó emelkedése, szerepének növekedése a társadalom életében és az antiimperialista erők egységes cselekvése jellemzi – az ifjúság értelméért és szívéért vívott harc egyre határozottabban a kapitalizmus és a szocializmus közötti párbaj egyik legfontosabb területévé alakul.” A főreferátum a második lényeges sajátosságot abban jelölte meg, hogy „... rendkívül megnő az ideológiai felvonulási terület stratégiai jelentősége az osztályharcban, s az ifjúságért vívott harc új dimenziókra és új sajátosságokra tesz szert”.

A főreferátum a továbbiakban megállapította, hogy a békés egymás mellett élés kedvezőbb feltételeket biztosít az ifjúság helyes társadalmi tudatának formálódása számára is. Növekednek a baloldali demokratikus mozgalmak lehetőségei, másrészt a kapcsolatok kiszélesedésével a két rendszer ifjúságának az érintkezési lehetőségei is, s így lehetőség adódik a nyugati ifjúság számára, hogy a propagandisztikusan torzított szocializmusképpel szembeállítsa a szocializmussal kapcsolatos közvetlen élményét és tapasztalatát. Ezek a folyamatok azonban – hangsúlyozta a főreferátum –, saját feladatainkat is megszabják. A nyugati ifjúság lázadása a nyugati életformával szemben kiemelt jelentőséget kölcsönöz a szocialista életmód problémájának, a szocialista életmód társadalmi-gyakorlati kibontakoztatásának.

A továbbiakban részletesen elemezte az előadás e társadalmi folyamatoknak a visszatükröződését a közvetlenebb ideológiai szférában. Felhívta a figyelmet azokra a változásokra, amelyek a polgári ideológia és propaganda területén mutatkoznak, így a közvetett apológiának a növekvő szerepére, valamint a marxizmus átinterpretálásának különböző formáira. E területek jelentőségének növekedése kényszerhelyzet következménye is: „Az imperializmus abban a törekvésében, hogy megnyerje az ifjú nemzedék támogatását, egyre gyakrabban kénytelen kölcsönvenni osztályjellegétől idegen programokat és jelszavakat, ami még jobban növeli sebezhetőségét, de növeli társadalmi demagógiájának és ideológiai manipulációi mechaniz-

musa leleplezésének kockázatát a nyilvánosan hirdetett és a valódi célok, a propaganda jelszavak és az ifjúsághoz fűződő tényleges politika közötti ellentmondások feltárása útján.”

Végül a főreferátum részletesen elemezte a szocialista országok ifjúsága elleni polgári propaganda különböző törekvéseit és formáit (a nyugati fogyasztói kultusz propagálása, a dezideologizálásra törekvés, szovjetellenesség stb.), s feladatainkat az ellene folyó küzdelemben.

Az elhangzott korreferátumok sokoldalúan, az ifjúság életét érintő legkülönbözőbb vonatkozásokban kísérelték meg az ideológiai-világnezetű nevelés kérdésének konkretizálását.

A továbbiakban a két elhangzott magyar hozzászólást és egy kollektív munka benyújtott tematikai tervét közöljük.

Ifjúságpolitika — az ifjúság szocialista életmódjának formálásáért

Az MSZMP XI. kongresszusán elfogadott programnyilatkozat hosszú távra megszabja feladatainkat minden területen, így a társadalmi tudat, az életmód fejlesztésében is. Programnyilatkozatunk megállapítja: „Országunk fejlődésének most következő időszakában növekszik a tudati tényezők szerepe. A fejlett szocialista társadalom építése olyan emberek munkáját és aktivitását igényli, akik társadalmi céljaink megvalósításában fegyelmezett, jó munkájuk mellett a közügyekből is kivesszük részüket, ismerik és megtartják a szocialista erkölcs normáit, akik számára szocialista hazánk szeretete elválaszthatatlanul összefonódik a nemzetköziséggel.

El kell érni, hogy a javuló anyagi feltételekkel szocialista módon éljünk. Ezért egész társadalmunk fejlődésének egyik kulcskérdése és nélkülözhetetlen feltétele a tudati viszonyok gyorsabb, erőteljesebb változása, a szocialista erkölcs és életmód általánossá válása.”*

Az MSZMP ifjúságpolitikájának célja és tartalma az ifjúság szocialista nevelése. A Magyar Népköztársaság állami és társadalmi szervei ifjúságpolitikájának, a tenivalóknak irányt szabott az MSZMP Központi Bizottsága 1970. évi ifjúságpolitikai határozata, amelynek legfőbb következtetéseit a következőképpen összegezhetjük.

Az ifjúság a társadalom része, helyzetét, alapvetően a társadalmi viszonyok határozzák meg. A mi társadalmunkban, ahol a társadalmi célok és érdekek egybevágóak az ifjúság alapvető céljaival és érdekeivel, az ifjú nemzedék szerepe különösen jelentős, hiszen a társadalmi haladás aktív, mozgékony eleme. Ugyanakkor azonban az ifjúság olyan életkori és a munkamegosztásban elfoglalt helyzetéből következő sajátosságokkal, sajátos igényekkel és problémákkal is rendelkezik, amelyeket minden vonatkozásban, de különösen az életre, a munkára felkészülésnél, a pályakezdeésnél és az ezzel járó beilleszkedésnél, az önálló életkörülmények kialakításánál és a szabad idő eltöltése feltételeinek a kialakításánál figyelembe kell venni.

E fontos alapelv gyakorlati alkalmazását jelenti, hogy az ifjúság problémái társadalmi jellegűek és ezért csak a társadalom problémáival együtt oldhatók meg. A megoldás azonban nem következik be automatikusan, ehhez a párt, az állam, a társadalom megkülönböztetett figyelmére és gondoskodására, esetenként speciális érdekvédelemre, külön anyagi és jogi feltételek megteremtésére van szükség.

Az ifjúság megítélése nem ízlés, nem hangulat dolga, hanem ideológiai kérdés.

* A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 512. old.

Pozitívumai és negatívumai nem önmagában, hanem a társadalom egészében, a nevelő munka hatékonyságában keresendők. Ha viszont egy-egy fiatalról van szó, akkor a mérce ugyanaz legyen, mint a felnőtteknél; a külsőségek helyett az, ahogyan él, dolgozik, gondolkodik.

Következésképpen kell alkalmazni azt a lenini tanítást, hogy az ifjúság eszmei-politikai nevelését össze kell kapcsolni azzal, hogy az ifjúság részt vegyen a szocialista építés mindennapi feladatainak megoldásában. Ez egyrészt a fiatalok felelősségének, köteletségérzetének a felkeltését jelenti saját sorsa és jövője iránt, másrészt olyan feltételek biztosítását, amelyek alapján élhet demokratikus jogaival, önkormányzati szerveket működtethet, egyszóval társadalmi aktivitást fejthet ki. A nevelő munka csak akkor lehet hatékony, ha a társadalom valamennyi intézménye közvetlenül is felelősséget vállal az ifjúságért, ha olyan munkamegosztás alakul ki az ifjúságpolitikában, hogy minden szerv és intézmény – a családtól a munkahelyen át az országos főhatóságig – a funkciójából, „profiljából” eredő feladatokat lát el. Természetesen a KISZ-nek, a párt ifjúsági szervezetének változatlanul kiemelkedő szerepe van az ifjúság kommunista nevelésében, azonban az ifjúsági szövetség nem vállalhatja át más társadalmi-politikai szervezet és különösen állami szerv felelősségét. Az ösztársadalmi felelősség azt jelenti ugyanis, hogy a társadalom minden intézményének elsődleges ifjúságpolitikai feladata az ifjúság nevelésével törődni. Az ifjúság szocialista szellemű nevelése tehát az egész társadalom ügye, állandó feladata.

Pártunk XI. kongresszusa határozatban leszögezte, hogy a párt ifjúságról szóló határozata a megvalósulás útján van. Lényeges, pozitív változás következett be az ifjúságnak a szocializmushoz való viszonyában, az ifjúság megítélésében, a róla történő gondoskodásban.

Az ifjúságpolitikai határozat megvalósítása szükségessé tette valamennyi társadalmi és állami szerv részéről az addigiaknál összehangoltabb, célirányosabb ifjúságpolitikai tevékenységet.

A társadalmi munkamegosztás érvényesítésében a legjelentősebb pozitív változások az állami szervek vonatkozásában tapasztalhatók. Az ifjúságról való társadalmi gondoskodás és ösztársadalmi felelősségvállalás szempontjából a legjelentősebb állami intézkedés az ifjúságról szóló 1971. évi IV. törvény, amely kifejezi a párt ifjúságpolitikáját, annak jogi tükröződése, az ifjúságpolitika megvalósításának fontos állami eszköze. Az Ifjúsági Törvény a legátfogóbb jogokat és kötelezéseket foglalja össze és egyben feladatmeghatározó szabályokat ad az új, az ifjúságpolitikai célok megvalósítását segítő jogszabályok, rendelkezések kiadásához.

Az ifjúsági törvény beépült az állami és gazdasági élet egészébe, sajátos és garanciális előírásaival, a minden szintet átfogó lépcsőzetes végrehajtási rendszerével eredményes eszköznek bizonyult. Létrejötték azok a szervezeti és anyagi keretek, amelyek az Ifjúsági Törvény eredményes végrehajtását hivatottak szolgálni. A szervezeti intézkedések sorában jelentős eredmény, hogy öt éve működik az állami ifjúságpolitika irányító és ellenőrző szerve, az Állami Ifjúsági Bizottság, amely kormánybizottsági jogkörrel él azzal a jogával, hogy minden – az ifjúságot érintő – minisztertanácsi előterjesztést előzetesen véleményezzen, koordinálja azok végrehajtását, kezdeményezze az ifjúságpolitikai célkitűzések megvalósításához szükséges intézkedéseket, ellenőrizze az állami szervek ifjúságpolitikai tevékenységét.

A minisztériumokban és országos hatáskörű szerveknél, valamint a megyei tanácsok mellett ifjúsági bizottságok működnek. Létrejött a Központi Ifjúsági Alap, amely a kiemelt ifjúságpolitikai feladatok finanszírozására szolgál.

A törvény végrehajtása szempontjából kiemelkedő fontosságú a fiatalok felkészítése a társadalmi, közéleti tevékenységre, a munkára; a pályakezdés, a család-alapítás, az önálló életkörülmények kialakításának segítése; a szabad idő hasznos, tartalmas eltöltésének a kibontakoztatása.

A társadalom valamennyi intézményének együttes felelősségvállalását igénylő feladat az ifjúság közéleti aktivitásának, állampolgári felelősségének növelése. Elmondható, hogy javult a fiatalok öntevékenysége, politikai aktivitása, részvétele a közéletben. Megnőtt a fiatalok számaránya a különböző választott testületekben, az összes tanácstag 15⁰/₀-a 30 éven aluli.

A fiatalok többsége részt vesz a KISZ politikai akcióiban, a szocialista munkaversenyben, és a társadalmi munkaakciókban, helytáll a munkában, a tanulásban. A több mint 20 000 ifjúsági brigádban 320 000 fiatal, a szocialista brigádmozgalmában 250 000 fiatal vesz részt.

Megindult az állampolgári ismeretek önálló tantárgyként oktatása és 1974 tavaszától az érdekelte szervek összehangolt akciójaként, társadalmi eseményként kerül sor a személyi igazolványok ünnepélyes átadására, illetve a 18. életévüket betöltött fiatalok köszöntésére.

A vállalatok, szövetkezetek vezetői az eddigieknél is jobban törekednek arra, hogy a fiatalokat a döntések előkészítését szolgáló fórumok – igazgatói értekezletek, üzemi „négyzőgek” – munkájába bevonják.

Az Ifjúsági Törvényben jogszabályként előírt, kétévenként megrendezett ifjúsági parlamentek lebonyolítására első ízben 1974-ben került sor. Az ifjúsági parlament, mint a fiatalok közéleti tevékenységét és az iskolai és munkahelyi demokráciát továbbfejlesztő intézmény, a gyakorlatban is bevált és méltán lett az elmúlt év legkiemelkedőbb ifjúsági rendezvénye. A tízezer munkahelyi és intézményi parlamenten több mint egymillió fiatal vett részt. Általános tapasztalat, hogy a parlamentek a jogok és kötelességek egységének szellemében, jó légkörben, nagy aktivitás mellett folytak le és a törvény végrehajtásának széles tömegekre épülő országos kontrollját jelentették.

A fiatalokkal szemben az a társadalom követelménye, hogy megfelelően felkészüljenek a termelőmunkára.

A tanulóifjúság bevonása a munkába mindenekelőtt a szocialista nevelés fontos tényezőjének, a munkára nevelésnek jelentős pedagógiai eszköze. Az intézkedések széles körét magába foglaló olyan program kidolgozása kezdődött meg, amelynek segítségével hatékonyan mozgósíthatók a fiatalok a kiemelt népgazdasági feladatok megoldására. E tanévtől kezdve kísérleti jelleggel megindult a tanulófiataloknak a bevonása a termelőmunkába a szorgalmi időben – a nevelési és népgazdasági érdekek figyelembevételével. Emellett intézkedések történtek arra, hogy a tanulófiatalok nyári egyéni és kollektív formában történő munkavállalása is hatékonyabban a nevelési célok és a népgazdasági feladatok ellátásának szolgálatába álljon. Az ifjúság társadalmi munkavégzésének önként vállalt szervezett formája az ifjúsági építőtábor, amely jelentős mértékben hozzájárul a fiatalok közösségi szellemének erősítéséhez, a szocialista neveléshez, biztosítja a fiatalok részvételét a népgazdasági feladatok végrehajtásában.

Az ifjúság alkotó tevékenységének kifejezésre juttatása érdekében „Alkotó Ifjúság” pályázat és kiállítás indult meg, amelynek célja, hogy mozgósítsa a fiatalokat a népgazdasági terv célkitűzéseinek megvalósítására, mutassa be a fiatalok alkotásait, összegezze a szocialista munkaverseny kollektív és egyéni ifjúsági fórumainak,

valamint a tanulmányi mozgalmaknak az eredményeit, biztosítsa a jó tapasztalatok és kiemelkedő munkamódszerek országos elterjedését.

Az elmúlt időszakban a Minisztertanács határozatai nyomán javult a fiatalok személyi adottságainak, képességeinek és a népgazdaság munkaerő-szükséglete kielégítésének összhangja, szervezettebbé vált a pályaválasztási tanácsadás országos rendszere. Kiepült a területi pályaválasztási tanácsadó intézetek hálózata, javult a pályaválasztási tanácsadást irányító állami szervek és a társadalmi szervezetek kapcsolata. A vállalatok ilyen jellegű tevékenysége is jóval hatékonyabb, mint korábban, sőt fejlődésnek indult az üzemek és iskolák szervezett kapcsolata is.

Össztársadalmi, ugyanakkor vállalati érdek is a fiatalok pályakezdésének, munkahelyi beilleszkedésének elősegítése. A fiatalok első találkozása a munkával életpályájuk fontos meghatározó állomása. Ezért az Ifjúsági Törvény és végrehajtási utasításai igen nagy fontosságot tulajdonítanak a pályakezdő fiatalok zökkenőmentes munkahelyi beilleszkedésének. Ezért előírják, hogy az először munkába lépő fiatalokra a munkába lépéstől számított öt évig a személyzeti, a munkaügyi szervek megkülönböztetett figyelmet kötelesek fordítani. A munkahelyek vezetői rendszeresen kötelesek megvizsgálni, hogy a pályakezdő fiatalok munkabeosztása megfelelő-e képzettségüknek, díjazásuk arányos-e felkészültségükkel, végzett munkájukkal, biztonságos és az egészséget nem veszélyeztető munkakörben dolgoznak-e, valamint biztosított-e szakmai fejlődésük, továbbtanulásuk.

Kiemelkedő fontosságú állami ifjúságpolitikai feladat a fiatalok önálló életkörülményeinek, családalapításának sokoldalú elősegítése, a pályakezdési problémák enyhítése. Itt komplex feladatról van szó, amely a családi életre felkészítés nevelő munkája mellett, megfelelő szociálpolitikai intézkedéseket is igényel, hiszen a családalapítás sok esetben a pályakezdés, a munkahelyi beilleszkedés időszakával esik egybe. Az Ifjúsági Törvény végrehajtása során – különösen az életszínvonalat javító intézkedések hatásaként – javultak a fiatalok életkörülményei.

A fiatal házások életkörülményeit döntően befolyásolja a nehéz lakáshelyzet, annak ellenére, hogy az elmúlt években igen lényeges központi intézkedéseket hoztak a fiatalok lakásellátásának javítása érdekében. A tanácsí, vállalati lakások 40-50⁰/₀-át fiatal házások kapják, emellett a vállalatok – lehetőségeikhez képest – önrőből is támogatják a fiatalok lakáshoz juttatását. Kormányzatunk kedvezményes hitelfeltételek biztosításával is a fiatalok családalapításának megfelelő feltételeit igyekszik elősegíteni.

A fiatalok bérezési viszonyai – akárcsak a többi dolgozóké – javultak: a fiatalok bérezésében is egyre jobban érvényesül az „egyenlő munkáért egyenlő bér” elve.

A fiatalok megelégedését váltotta ki a pályakezdők bérezésének jelentős javulása. Számos politikai intézkedés a diákfiatalokra vonatkozott.

Szocialista társadalmunk mindenki számára biztosítja a tanulás jogát. Jóllehet a munkáshatalom összehasonlíthatatlanul kedvezőbb feltételeket biztosít a tanulás, a művelődés számára, mint a kapitalizmus, ebben még mindig vannak lényeges gondjaink. A tanulásban nyújtott teljesítményt – azonos képességek és adottságok mellett is – jelentősen befolyásolják egyrészt a család anyagi és művelődési viszonyai, másrészt az adott iskolában a tanúláshoz nyújtott személyi és tárgyi feltételek. Ma is és még hosszú ideig kiemelten fontos feladat, hogy a tanulásban az egyenlő jogokhoz az egyenlő feltételeket is biztosítsuk.

A Minisztertanács határozata nyomán javulás következett be a fizikai dolgozók gyermekei továbbtanulásában. A határozat alapján középiskolai tanulmányi ösztöndíj létesült, amelyben azok a munkás-paraszt gyerekek részesülnek, akik anyagi

helyzetük, tanulmányi munkájuk, közösségi magatartásuk alapján erre leginkább érdemesek. A pedagógiai segítségnyújtás igen eredményes eszköze a továbbtanulást segítő tanfolyamok, a felvételi előkészítők rendszere, melynek hatása lemérhető a felsőoktatási intézményekbe bekerülő munkás–paraszt gyerekek növekvő számában. A tanulói fiataloknak nyújtott támogatás leghatékonyabb formája a kollégium. Megjegyzendő továbbá, hogy az állami erőfeszítések mellett jelentős helyi kezdeményezések, társadalmi akciók bontakoztak ki a munkás–paraszt fiatalok kollégiumi elhelyezése érdekében.

Jelentős eredmény az is, hogy 1973-tól minisztertanácsi határozat alapján megkezdődött a termelőmunkában kitűnt, érettségivel nem rendelkező munkásfiatalok intézményes felkészítése a felsőfokú tanintézetekbe. Az első év kedvező tapasztalatai alapján az előkészítés a műszaki egyetemre és főiskolákra előkészítéssel túl kísérelt a közgazdasági és jogtudományi felsőfokú tanulmányokra is.

Számos intézkedés történt a munka melletti tanulás ösztönzésére és feltételeinek javítására is. A munkajogi kedvezmények bővítése mellett, új oktatási forma létesült a szakmunkások részére, bővültek a sorkatonai szolgálat ideje alatti továbbtanulási lehetőségek.

Az ifjúság szabad idő kihasználása is fejlődött. Ebben jelentős szerepet játszottak a Minisztertanácsnak a fiatalok kulturális ellátása helyzetéről, az ifjúsági turizmusról szóló határozatai.

Bevezettük az ifjúság kulturális kedvezményeinek egységes rendszerét, ez is közrejátszott abban, hogy ma minden negyedik színház- és hangversenylátogató fiatal.

A gyermek- és az ifjúsági könyvek száma dinamikusan nőtt, és növekedett a rádió és a televízió ifjúsági és gyermekműsorainak adásideje.

Az ifjúsági klubok helyzetét rendeztük, működésüket szabályoztuk. Négy év alatt a klubok száma – széles társadalmi összefogás eredményeként – megkétszereződött.

Az ifjúsági és úttörőházak kezelését 1972-től a tanácsok vették át; 4 év alatt számos új ifjúsági és úttörőházat, klubot, ifjúsági parkot, és játszóteret, sportudvart és tanuszodát adtunk át, amelyek mind az ifjúság művelődését, szórakozását segítik. Az ifjúság kulturális ellátottságának színvonala tehát nőtt az elmúlt időszakban, javultak ennek személyi és tárgyi feltételei, azonban a sajátosan ifjúsági létesítményhálózat kiépítése még a kezdeti stádiumban van.

Az ifjúsági turizmus fejlesztéséről hozott határozat végrehajtása eredményeként – központi beruházásként – 5000 férőhelyes ifjúsági üdülő és kiránduló központ építése kezdődött meg, emellett megyénként is létesültek – helyi erőforrásokból, a Központi Ifjúsági Alap segítségével – ifjúsági üdülő-kiránduló objektumok. Kialakult az ifjúsági turizmus állami támogatásának egységes rendszere, melynek keretében az ifjúság valamennyi rétege számára lehetővé vált a kedvezményes üdülés és országjárás.

Az ifjúságra vonatkozó intézkedések hatására az elmúlt években jelentősen bővült az ifjúság tartalmas szabad idő kihasználását szolgáló helyiségek száma, főleg a megfelelő objektumok célszerűbb felhasználása, a közművelődési intézmények egyre ifjúságcentrikusabb programjai és – részben – új létesítmények felépítése, illetve új klubhelyiségek kialakítása útján.

A Minisztertanács az V. ötéves terv előkészítő munkálatai során megvizsgálta az Ifjúsági Törvény végrehajtását és az V. ötéves tervben megvalósítandó ifjúságpolitikai feladatokat. A határozat szerint az Ifjúsági Törvényt a jövőben is az állami ifjúságpolitikai tevékenység alapjául kell tekinteni, hiszen hosszabb távra tartalmaz megoldandó feladatokat. Arra kell törekedni, hogy gyorsabb ütemben valósuljanak

meg azok a feltételek, amelyek elősegítik az ifjúság szocialista nevelését, a fiatalok fokozott bevonását a közéletbe, beilleszkedését a munkába, családalapítását és a szabad idő tartalmas eltöltését.

Az előbbieken kifejtett ifjúságpolitikai feladatok elvégzéséhez elengedhetetlenül szükséges az ifjúság körében végzett munka tudományos megalapozottsága. Az Ifjúsági Törvény is előírja: „Gondoskodni kell az ifjúság és egyes rétegei helyzetének tudományosan megalapozott kutatásáról, a valóságot híven tükröző megismeréséről.”

A Magyarországon folyó ifjúságkutatás egész programja és így az állami bázison folyó ifjúságkutatási témák megválasztásának is alapelve volt, hogy azokra az ifjúságpolitikai kérdésekre irányuljanak, amelyek a párt ifjúságpolitikai határozatából adódóan a legfontosabbak.

Az ifjúságkutatás alapvető funkciója a jövőben is az, hogy elősegítse a párt ifjúságpolitikájának megvalósítását, az ifjúság körében végzett munka tudományos megalapozottságát. Az ifjúságkutatásnak még jobban hozzá kell járulnia az ifjúságpolitikában érdekelt szervek előtt álló legfontosabb ifjúságpolitikai kérdések megoldásához, segíteni a megfelelő döntések előkészítését. Ehhez kiindulópontul szolgál az MSZMP XI. kongresszusán elfogadott határozat és programnyilatkozat, amely alapját képezi a fejlett szocializmus építése korszakában előttünk álló ifjúságpolitikai feladatoknak is.

Az ifjúság körében végzett munka eredményességét jelentős mértékben elősegíti az az internacionalista kapcsolat, amelyet kommunista ifjúsági szervezeteink folytatnak és amely az elmúlt években kiegészült az állami szervek ifjúságpolitikai együttműködésével.

Az ifjúság ideológiai képzésének néhány elméleti-módszertani kérdéséről

A bevezető referátum sokoldalúan tárgyalja az ifjúsággal kapcsolatos ideológiai munka kérdését. Ez részben megnehezíti, de részben meg is könnyíti a hozzászólást. Mindenekelőtt abból a referátumban érvényesített elvből indulunk ki, hogy az ifjúsággal kapcsolatos ideológiai munka valóban nem értelmezhető helyesen, ha nem vesszük figyelembe a két rendszer békés egymás mellett élésének azokat a fejleményeit, amelyek az utóbbi években a két rendszer kapcsolatainak a kibővüléséhez vezettek és tovább növelték a béke reményeit. Ugyanakkor azonban az is világos mindannyiunk számára, hogy a békés egymás mellett élés egyáltalán nem a „konvergencia”, nem valamiféle elvi és gyakorlati azonosulás jegyében zajlik le. Ellenkezőleg: az osztályharc olyan új formájáról van szó, amelyben a két rendszer konfrontációjának és vetélkedésének új területei kerülnek előtérbe. A „ki kit győz le?” kérdése a közvetlen katonai és politikai összecsapás helyett egyre inkább a „ki csinálja jobban?” kérdésben konkretizálódik. Ez azonban nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy az osztálytársadalmi tevékenység legkülönbözőbb mozzanatai, az emberi kapcsolatok gyakorlati alakulása közvetlen ideológiai-politikai hangsúlyt kap a két rendszer harcának ebben a tendenciájában.

A szocialista életmód például bizonyára valami olyasmi, aminek az egyének legkülönbözőbb cselekedeteiben, a munkában és a szabad időben, a közéletben, és a magánéletben érvényesülnie kell. A hidegháború időszakában, és általában a közvetlen felforgató tevékenységre és ellenforradalmi akciókra építő imperialista stratégiának a szemszögéből nézve ez a kérdés másodrangú volt. Valahová, legfeljebb az értelmiség szűkebb rétegét érintő viták területére utalta a kérdést, mert a szocialista rendszer közvetlen megbuktathatóságának lehetőségében bízott és erre épített. A hidegháborús politika veresége azonban egyúttal ennek a stratégiának a veresége és háttérbe szorulása is. Kiderült, hogy a szocialista társadalmak nem azonosak az akkori Kelet-Európa-kutatók elképzeléseivel. Nem statikusak, nem fejlődésképtelenek, hanem – hogy az ő kifejezésükkel éljünk – „modernizálásra” képesek. De ha ez így van, ha a szocialista társadalmak életképességét és növekvő erejét nem lehet tovább tagadni, akkor nem marad más hátra, mint áthelyezni a kételyeket e fejlődés szocialista jellegének az összefüggéseire. Ma vagy abban kételkedik a burzsoá ideológia – s törekvéseit nagyon találóan fejezi ki a fellazítás fogalma –, hogy ez a fejlődés, amelyet járunk, szocialistának nevezhető-e, vagy pedig abban, hogy a jövőre nézve képesek vagyunk-e egy nem konvergáló, szocialista alternatívát járni. Mind-ez azonban most már nyilvánvalóan azt jelenti, hogy az életmód (vagy ahogy a má-

sik oldal fogalmaz: az életminőség) kérdése közvetlenül előtérben álló, s egyúttal közvetlen bizonyító erővel rendelkező tényező az ideológiai vitákban.

A szocialista építőmunka sikerei és eredményei, a szocialista embertípus formálásában mutatkozó eredményeink e megváltozott helyzetben az eddigieknél is nagyobb mértékben jönnek számításba. Úgy tűnik, az új helyzet egyik megkülönböztető vonása, hogy a közvetlen és elkülönült ideológiai tevékenység minden eddiginél szorosabban, mondhatni elválaszthatatlanul összekapcsolódik a gazdasági, a politikai-közéleti és a kulturális tevékenység egészével. Ebből adódhat olyan látszat (és ellenfeleink készségesen hajlandóak e látszat megerősítésében szerepet vállalni), hogy az ideológiai munka szerepe csökken, mivel mintha mindig valami konkrétummal, nem pedig ideológiával állnánk szemben. A valóságban azonban arról van szó, hogy ma már a szocialista tartalmaknak és értékeknek „alulról”, az egyes egyének felől még inkább reprezentálódnia kell. Az életmód mint az egyének életének egészét átfogó szocialista erkölcs és világnézet nem értelmezhető enélkül az egyének felől manifesztálódó aktivitás és szándék nélkül. S ez éppen nem az ideológiai harc feleslegessé válását jelenti, hanem inkább azt, hogy megnövekedtek a feladatok, összetettebbé vált a munkánk, s egyre több tényezőt kell bevonnunk ebbe a munkába. Vagy megfordítva a dolgot: minél inkább a békés egymás mellett élés lenini normái szerint rendeződik a két világrendszer kérdése, annál nagyobb és annál közvetlenebb az ideológiai relevanciája a két rendszer gyakorlati tevékenységének, s ezért a szűkebb értelemben vett világnézeti-ideológiai munka egyik legfontosabb feladatává is ez a tényező, valamint ennek figyelembevétele és számontartása válik.

Ha most tehát ennek az ideológiai feladatnak az oldaláról közelítünk a dologhoz, akkor a társadalmi gyakorlat területén két mozzanatot kell világosan megkülönböztetnünk: a materiálisan mérhető teljesítményt és a feladat megvalósításában résztvevők magatartásában és tudatában bekövetkezett változásokat. A társadalomhoz kötődés és a szocialista emberré formálódás szemszögéből (tehát „ideológiai” szempontból) különösen az utóbbi a nagyon fontos. Ám, hogy valóban mérhető legyen a teljesítmény politikai-ideológiai oldalról is, a feladat megvalósításában résztvevők széles körű bevonására és aktivizálására van szükség. Mégpedig nemcsak a kivitelezésben, hanem – ahol ez lehetséges – a terveknek, a feladatoknak a meghatározásában is érvényesülnie kell ennek az aktivizálásnak.

Míndez korlátozás nélkül érvényes magára az ifjúságra is. Kádár elvtárs ezzel kapcsolatosan a következőkben jelölte meg feladatainkat az MSZMP XI. kongresszusán mondott vitázó beszédében:* „A neveléssel és a képzéssel el kell érniünk, hogy az új magyar ifjúság képes legyen megérteni azokat a célokat, amelyekről most a kongresszus határoz, és kész legyen azoknak a megvalósítására. Azt tartom, hogy ennek a legfőbb pedagógiai „receptje” a megbíztatás, a feladat, a munka. Mindenki tudja, még a kisgyermek is milyen boldog, ha az édesanyjától bármilyen csekély megbíztatást is kap, és azt teljesíteni tudja. Körülbelül így és ezáltal nő, fejlődik a gyermek, még inkább a fiatal ember. Bátran és bizalommal adjunk feladatokat a fiataloknak!”

Ebben a felszólalásban és feladatmegjelölésben látjuk politikai-ideológiai nevelőmunkánk kedvező társadalmi feltételeinek, társadalmi kondicionáltságának legfontosabb összetevőit. Természetesen, nagyon konkrét összefüggésekről van itt szó, hiszen az ifjú egyén nem általában él a társadalomban, hanem a társadalmi munkamegosz-

* A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 446. old.

tás és intézményes tagoltság meghatározott helyén, konkrét munkahelyen válik tudatos társadalmi lényé. Ebből adódik azután, hogy nincs olyan intézmény, amely konkrétan is ne lenne felelős az ifjúság „szocializációjáért”. Hiszen végső soron itt dől el, hogy mennyire bíznak benne, mennyire látják el feladatokkal, s mekkora teret biztosítanak számára képességeinek és tudásának társadalmi hasznosítására. Itt dől el, hogy „kívül reked-e”, vagy pedig építőmunkánk gondjaiba bevont, egyenjogú állampolgárrá válik, aki képes „belülről”, a napi nehézségeket és a történelmi perspektívát is mélyen, eszméileg is tisztán megértve tevékenykedni.

Aligha kell különösképpen hangsúlyozni, hogy ezekben a gyakorlati törekvésekben közvetlen politikai és ideológiai konfrontáció is megnyilvánul a fellazító törekvésekkel szemben. Hiszen ezeknek az egyik döntő szempontja az a törekvés, hogy az ifjúságot távol tartsák a szocializmustól, s hogy a kívülálló ellenzékieskedő szerepét játsszassák el vele. Azokat a számukra nyugtalanító jelenségeket, amelyek azt mutatják, hogy az ifjúság egyre szélesebb rétegei fordulnak szembe a kapitalista országok működési mechanizmusával, szívesen látnák viszont a szocialista országokon belül. Ezért nem véletlen, hogy az általuk sugallt ideológiák mögött a (konvergenciától kezdve a nyugati életforma, a „fogyasztói egyén” különböző típusaiig) mindenütt a „kívülálló” álláspontjának erősítését találjuk. A különbség legfeljebb abban van, hogy közvetlenül politikai-ideológiai ellenzékiségre serkent-e, vagy pedig az apolitikusságot kívánja erősíteni.

Csakhogy, ami szükségszerűen újratermelő és erősödő tendencia a kapitalizmusban, az nem az a szocialista rendszer keretén belül. Ha jelentkezik is az ellenzékieskedés, a nyugati életforma egy-egy jellemző tünete, ennek okai a szocialista országokban nem érinti a rendszer lényegét, hanem vagy eszménk gyakorlati érvényesítésének vagy pedig annak a munkának gyengeségeiből adódnak, amelynek feladata lenne olyan korábban említett konkrét társadalmi feltételeket teremteni, amelyekben ezek a jelenségek nem kaphatnának mozgásteret. Éppen ezért az ifjúság átlagnál erősebb kritikai szemlélete maga is bevonható, hasznosítható a rendszeren belüli negatívumok leküzdésére, sőt, talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a mai körülmények között alapfeltételül is szolgál ez az aktivizálás a szocialista életvitel és magatartás nagyobb lendületű kibontakoztatásához.

Politikai és ideológiai lehetőségeink ily módon az ifjúsággal kapcsolatban is sokkal nagyobbak, mint a kapitalizmusban. Ez az előny *objektíve* adott, még akkor is, ha napjainkban nem is érvényesíthető mindig ellentmondás nélkül. Ha azonban egy-egy konkrét ideológiai kérdést vagy magatartást vizsgálunk, mindjárt világossá válik ez a különbség. Megmutatkozik, hogy mennyire más összetevőkre utal vissza a rendszeren belül „nem kívánt” ideológiai jelenség.

Vegyük például a technicista szemléletet. Kétségtelen, hogy a „nyugatimádat” időnkénti jelentkezései mögött a technikának önmagában vett, fetiszizált szemlélete rejlik. Az is bizonyos, hogy egy ilyen szemlélet kialakulásának kedvez bizonyos nyugati technikák magasabb minőségi színvonala, esztétikailag-formailag tetszetősebb kivitelezése stb. (Sokszor talán mi magunk is a kelletnél nagyobb mértékben járulunk hozzá a „technikai jellegű teljesítmények” verseny- és reklámszerű túlhangsúlyozásához, amelynek ugyan van pozitív eredménye, ha mi vagyunk a jobbak; de egyúttal olyan szemléletmód kialakításához is vezethet, amely negatívan üt vissza olyan esetekben, amikor nem mi léphetünk fel a győzelmi emelvényre.) Önmagában tehát „jó alap” mutatkozik arra, hogy a kapitalizmus és a szocializmus helyett holmi tiszta „technikai” mértékkel mérhető társadalomról beszéljen a burzsoá propaganda, amelynek elnevezése körül egész szóinfláció bontakozott már ki. Mégis, a bur-

zsoá propagandának nagyon is korlátozott a lehetősége, hogy ezekkel az elméletekkel hatékonyabban elmélyítse a mindennapi élet során fel-felbukkanó technicista szemléletet.

A polgári társadalmak elmélyülő válsága, a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének és kieleződésének folyamata meggyőzően leplezi le ezeknek az ideológiáknak hamis tudati jellegét, a mögöttük rejlő illúziókkal párosuló apologetikus szándékot. Ezért ezek az ideológiák a polgári társadalmak ifjúságán belül sem hatékonyak igazán, s a mai ideológia, és propaganda nem is annyira a pozitív viszonyulás megteremtésének az igényével lép fel, hanem a „technokrata társadalmak” elleni lázadás ösztönösségének, romantikus-antikapitalista jellegének a kondicionálásával, azzal a törekvéssel, hogy „beépítse” a rendszerbe ezeket a lázadásokat, s meggátolja az eszmei tisztázódás folyamatát. A teljesítményre menés, a technikafejlődés csodálata és dicsőítése mögül azonban előbb-utóbb előbukkan a tőkeértékesítés szükséglete által megszabott növekedési ütem tartásának a kényszere s ennek ideológiai mítosza.

Különböző, egymással ellentétes és egymásnak ellentmondó komponensekkel dolgozik tehát a burzsoá propaganda ezen a vonalon is. Ennek leleplezése fontos feladata ideológiai munkánknak. S ha ez párosul annak a megértésével, hogy nem utolsósorban éppen ifjúságunkra vár a feladat, hogy az egyes területen még meglévő technikai elmaradottságokat, a minőségben és a formatervezésben tapasztalható hiányosságokat felszámolja; ha megérzi, hogy a „kihívás” neki is szól, akkor a technika többé már nem lesz szemlélődésének fetiszizált tárgya csupán, hanem társadalmi cselekvésre motiváló tényező.

Egyszerű ez a munka? Aligha. Megvannak a maga egymásba fonódó körei, egymásra épülő mozzanatai. A feszültség enyhülésével, az érintkezési felület megnövekedésével, az egyes állampolgárig menő, személyes kapcsolatteremtés lehetőségének kibontakozásával azonban ennek a munkának a jelentősége mégis óriási mértékben megnövekedett. Az ifjúság tudatáért folyik a küzdelem, de olyan körülmények között, amikor egyre több egyéb hatás is éri óhatatlanul az ifjúságot, s közvetlenül is találkozik nem marxista kulturális és ideológiai termékekkel. De ha így van, nagyobb a lehetősége is, hogy mérlegeljen közöttük. Nem mindegy, hogy hová áll, hogy mit tart meggyőzőbbnek. A marxista-leninista irodalom, a szocialista kultúra termékeinek a színvonala, meggyőző ereje így minden eddiginél súlyosabban esik latba. Az ideológia munkásaira az a feladat vár, hogy produkálják ezt a színvonalat, s elvhűségük és elkötelezettségük az eddigieknél is jobban párosuljon az ideológiai témákban való jártassággal, a társadalmi folyamatok meggyőzőbb elemzésével, amelyben az alapot és a biztosítékot a marxista-leninista elmélet és gyakorlat forradalmi jellege nyújtja.

Az ifjúság és az ideológiai harc mai kérdései című kötet terve*

A javasolt kötetben az ifjúság és a korszerű ideológiai harc kérdéseit azzal a céllal vizsgáljuk, hogy megjavítsuk nevelő, tudatformáló munkánkat és fokozzuk hatékonyságát. Ezért minden esetben – az egész tematikát beleértve – világosan és egyhangúlag meg kell jelölnünk, esetenként és összegezve, hogy ezek a témák milyen kapcsolatban vannak az őket elsődlegesen meghatározó objektív szociális, gazdasági és politikai viszonyokkal, folyamatokkal és a gyakorlattal.

A kötetnek meg kell valósítania azt, hogy az ideológiai problémák alapjaikban helyesen legyenek megszövegezve, és az ezeket elsődlegesen meghatározó és befolyásoló társadalmi viszonyok és mozgások, érdekek, törekvések, szociálpolitikai cselekvések és gyakorlat feltárása és elemzése útján legyenek megoldva, vagyis megoldásuk mind erre épüljön.

Előszó

A kötet létrehozása és célja.

Bevezetés (Bevezető tanulmány)

Az ifjúság marxista értelmezése: a fogalom értelmezése, fő módszertani elve: a generációk együttműködése, konfliktusai és a generációk váltásának kérdései; az ifjúság általános jegyei és szociális struktúrája; az ifjúság a tőkés és a szocialista országokban.

Első fejezet

A szocialista országok ifjúságának politikai-ideológiai helyzete, szerepe és tevékenysége a fejlett szocializmus építésének időszakában.

1. A szocialista országok kommunista és munkáspártjainak ifjúságpolitikája; a szocializációs intézményrendszer működésének eredményei és problémái.

2. Az ifjúság eszmei-politikai oktatásának, nevelésének és gyakorlati képzésének tökéletesítése az oktatási és ifjúsági intézményekben.

* Az ifjúság és a korszerű ideológiai harc kérdéseit tartalmazó kollektív kötetet – Magyarország, Bulgária, a Német Demokratikus Köztársaság, Lengyelország, a Szovjetunió és Csehszlovákia tudományos akadémiai részvételével – a szocialista országok tudományos akadémiai sokoldalú együttműködésének Problémabizottsága keretében készítik elő a „Két világrendszer békés egymás mellett élésével kapcsolatos az ideológiai harc kérdései” problémakörben.

3. Az ifjúság társadalmi és szociálpolitikai tevékenységének lehetőségei, gyakorlati és ideológiai problémái.

4. Szocializmus, kollektivizmus, patriotizmus és internacionalizmus az ifjúság tudatában és gyakorlatában.

Második fejezet

A fejlett tőkésországok ifjúságának politikai-ideológiai helyzete, harca, problémái.

1. Állami ifjúságpolitika a fejlett tőkésországokban.

2. A fejlett tőkésországok kommunista és munkáspártjainak ifjúságpolitikája, kommunista ifjúsági szövetségeik politikai-ideológiai tevékenysége.

3. A manipuláció, az individualizmus, a fogyasztói életmód és gondolkodásmód hatása és az ezek elleni harc.

Harmadik fejezet

Az ifjúságra és az ifjúsági mozgalmakra vonatkozó polgári, reformista és újbals elméletek kritikai elemzése.

1. Konzervatív, kereszténydemokrata, keresztényszocialista, centrista, liberális, radikális és fasiszta jellegű ifjúsági ideológiák és mozgalmak.

2. A szociáldemokrata pártok ifjúsággal kapcsolatos koncepciója és gyakorlata.

3. Újbaloldali elméletek az „ifjúsági osztályról” és „ifjúsági kultúráról”, „a generációk konfliktusáról és harcáról”; az újbaloldal ideológiai és politikai tevékenysége.

Negyedik fejezet

A békés egymás mellett élés és ideológiai harc az ifjúság vonatkozásában.

1. A nemzetközi szervezetek (ENSZ, UNESCO stb.) és a nemzetközi ifjúsági szervezetek (DIVSZ, a Nemzetközi Diákszövetség és a nem baloldaliak) tevékenysége az ifjúsáért vívott politikai-ideológiai harcban.

2. A fejlett tőkésországok kommunista és nem kommunista ifjúsági szövetségei és a szocialista országok kommunista ifjúsági szövetségei közötti kapcsolatok.

3. „Az emberek, eszmék és információk szabad áramlása” és az ifjúság; a szocialista országok ifjúsága ideológiai befolyásolásának eszközei és módszerei.

4. A szocialista országok ifjúságáról és ifjúsági szervezeteiről a tényeket meghamisító polgári és újbals nézetek.

*

Az általunk javasolt témákat – véleményünk szerint – az itt felvázolt, általános, mindenre kiterjedő megközelítés szerint lehetne feldolgozni, egyes esetekben pedig az adott kérdésnek csupán valamely részaspektusát lenne célszerűbb elemezni, vagyis az elemzést bizonyos országokra, rétegekre, irányokra, szervezetekre korlátozni, konkretizálni.

Javaslataink

1. A kötettel kapcsolatos munkák koordinálására és megvalósítására hozunk létre nemzetközi szerkesztőkollégiumot (1975 novemberében).

2. A kötetterv struktúrájával és témáival kapcsolatosan a részt vevő országok fejt-

sék ki további észrevételeiket, módosításaikat (1975 novemberétől 1976. március 31-ig).

3. A részt vevő országok tájékoztassák a szerkesztőkollégiumot arról, hogy milyen témák, illetve cikkek megírását vállalják (1976. június 30-ig).

4. A cikkek leírásának határideje: 1978. június 30.

5. Az összes részt vevő országban saját nyelven fogják kiadni a kötetet azonos tartalommal (1979 végéig).

6. A cikkek, tanulmányok maximális terjedelme 30 gépelt oldal.

7. A szerkesztőkollégium eredeti és orosz nyelven kéri be a cikkeket.

Budapest, 1975 november

Az imperializmus lenini elmélete és korunk címmel rendezett konferenciáról

A „Béke és Szocializmus” szerkesztősége a Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottságával közösen 1975. november 25. és 27. között tudományos konferenciát rendezett „Az imperializmus lenini elmélete és korunk” címmel. A konferencia egybehívására épp ebben az időben az adott okot, hogy 60 évvel ezelőtt, 1915-ben és 1916-ban születtek meg az imperializmus gazdaságát és politikáját elemző alapvető lenini művek. A konferencián 46 testvérpárt képviselői vettek részt. A háromnapos vita középpontjában a kapitalista világgazdaság jelenlegi válságának elemzése és értékelése állott.

A felszólalók egyértelműen kimutatták, hogy a mai állammonopolista kapitalizmus lényeges vonásainak megítélésében ma is alapvető iránytűként szolgál az imperializmus lenini elmélete; azok a fejlődési tendenciák, amelyekre – kibontakozásuk kezdeti stádiumában – Lenin rámutatott, az imperializmus mai szakaszában teljes mértékben érvényre jutottak, s létrehozták minden objektív feltételét annak, hogy korunkban a kapitalista termelési módot a szocializmus váltsa fel.

Ezért vált nagyjelentőségűvé a kapitalista világgazdaságot sújtó jelenlegi válság, s a belőle eredő lehetőségek megítélése a társadalmi tömegharc számára.

Hogyan értékelhető a jelenlegi gazdasági válság? Ez a kapitalizmus gazdaságának újabb, ciklikus válsága-e, avagy ennél szélesebb, mélyebb jelenség, és kezdetét jelenti-e a kapitalizmus általános válsága újabb, 1914–1917-től számítva negyedik szakaszának, avagy sem?

A vitában legtöbb felszólaló a kérdést úgy ítélte meg, hogy ez a válság sokkal mélyebb, átfogóbb, mint általában a ciklikus-válságok. Specifikuma abban van, hogy a két rendszer erősödő békés egymás mellett élésének és békés gazdasági versenyének körülményei között bontakozik ki; túlnő a kapitalista gazdaságon, s átfogja az egész társadalmat, ezért következményeit sokkal nehezebben fogja a kapitalizmus kibeverni. Lényeges eltérés, hogy a fejlett kapitalista országok a válság leküzdése után sem jutnak hozzá a válságot megelőző időszak olcsó nyersanyag- és energiaforrásaihoz. A megemelkedett nyersanyag- és olajárak miatt növekvő termelési költségek batást gyakorolnak a tőkésosztály profitjára, az árakra, a munkabérekre, a fejlett tőkésországok és a fejletlenek közötti viszonyokra, a neokolonializmus egész rendszerére. Kétségtelen, hogy mindez új feltételeket és új lehetőségeket teremt a kapitalizmus elleni harc számára is, amelyekkel feltétlenül számolni kell. Mindennek következtében, bár a tőkés világban az elkövetkező években a termelés volumene növekedni fog, ez nem párosul majd a társadalmi stabilitás erősödésével; sőt az osztályküzdelmek fokozódásával lehet és kell számolni. Ennek kapcsán több felszólaló

hangsúlyozta, hogy nem elegendő csupán elméletileg elemezni a mai kapitalizmus jelenségeit, hanem ezt az elemzést – ahogy Lenin tette saját korában – össze kell kötni a forradalmi harc fejlesztésével és erősítésével. Az enyhülés, a békés egymás mellett élés politikája – hangsúlyozták a felszólalók – nem stabilizálja a kapitalizmust, az együttműködés a két különböző rendszer államai között nem változtatja meg a kapitalista rendszer alapjait, tehát a rendszer minden belső ellentmondása megmarad, sőt kiéleződik – s ez a forradalmi harc objektív talaja. Az alábbiakban közöljük a két magyar résztvevő felszólalásának teljes szövegét.

Az imperializmus néhány tendenciája és a békés egymás mellett élés

Kétségtelen, hogy az imperializmusról írott lenini művek között központi helyet foglal el „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka” című, szerzője által „népszerű tanulmánynak” nevezett fundamentális tudományos munka, amelyet V. I. Lenin éppen 60 éve, 1916 első felében írt, s amely először a februári polgári demokratikus forradalom után, 1917 áprilisában, Petrográdban jelent meg. Mégis, amikor az imperializmus lenini elméletéről beszélünk, e könyv tartalmánál szélesebb értelemben fogjuk fel a dolgot. Mindazt az újat értjük ezen, amit Lenin a kapitalizmus marxi analiziséhez, s a tőkés ellen folytatott forradalmi harc elméletéhez és gyakorlatához hozzáadott. Ez a marxi elemzés természetes folytatása és továbbfejlesztése a kizsákmányolásra épített társadalmi rendszer fejlődésének utolsó szakaszában. Az imperializmus lenini teóriájának kidolgozásával befejeződött az a világtörténeti jelentőségű ideológiai és tudományos folyamat, amellyel Lenin a marxizmust marxizmus-leninizmussá, egységes, részeire nem bontható tudományos világnézeté, az imperializmus korában a szocializmusért vívott proletárharc elméleti alapjává, stratégiájává és taktikájává fejlesztette.

Korunk ideológiai harcában különböző áramlatok igyekeznek kicsinyíteni az imperializmus lenini teóriájának jelentőségét napjaink kapitalizmusának megítélésében. Nem egy tekintélyes áramlat azt tartja, hogy a lenini művek csak módszertani szempontból hasznosak; értékük abban van, hogy megmutatják, hogyan kell hozzáállni a jelenségek tanulmányozásához, de a bennük foglalt politikai és elméleti következtetések elévültek. Bizonyításként általában az imperializmus rothadásáról szóló lenini tételt említik, amelyet úgy értelmeznek, mintha az kizárná a gazdasági növekedés lehetőségét a tőkésállamokban. Lenin azonban sohasem értelmezte az imperializmus rendszerének rothadását gazdasági stagnálásként. Éppen ellenkezőleg arra mutatott rá, hogy a kapitalizmus fejlődésének utolsó szakaszában, az imperializmus korában mint társadalmi-gazdasági formáció hanyatlik, széthullik, annak ellenére, hogy gazdasági, technikai, műszaki téren még fejlődhet. Éppen ebben jelentkezik az alapvető ellentét a termelőerők fejlődése és a termelési viszonyok között. A rothadás tendenciája az időleges visszaesésekkel tarkított gazdasági növekedés közepette is megmutatkozik a termelőerők jelentős részének értelmetlen elpazarlásában, a fegyverkezési hajszában, a környezet felélésében, a növekvő társadalmi feszültségekben, azokban a politikai és ideológiai felépitményben rejlő gátakban, amelyek akadályozzák az ember, a személyiség sokoldalú kibontakozását.

Jellemző példája ennek az Egyesült Államok gazdasági, társadalmi és politikai fejlődése az 1960-as években. A statisztikai adatok arra utalnak, hogy ebben az or-

szágban 1962–1968 között folyamatosan növekedett a termelés, méghozzá olyan tempókkal, amelyre kevés példa van az egész amerikai történelemben. Ugyanakkor a társadalmi, politikai életben ez volt a legsúlyosabb megrázkódtatások időszaka: a városok válsága, a fekete bőrű lakosság viharos forradalmi fellépései a polgárjogok biztosításáért, széles körű tömegmozgalom a vietnami háború befejezéséért, a szegények számának gyors növekedése; az értelmiség legjobb képviselőinek fokozódó elidegenedése a rendszertől, az úgynevezett „szennykeverő” irodalom új áramlatának kibontakozása; diákzsendülések; a bűnözés megnövekedése, s általában a bizonytalanság érzése az egész amerikai társadalomban. Vajha mindez nem igazolja-e az imperializmusról szóló lenini tanítás lényegét, azt, hogy a lehetséges gazdasági és tudományos-technikai fejlődés ellenére az imperializmus a kapitalizmus rothadásának szakasza? Azt, hogy ebben a szakaszban a termelőerők fejlődése a termelési viszonyok szűknek mutató burkát repesztgeti? Azt, hogy az imperializmus időszakában létrejönnek a szocialista forradalom objektív feltételei? Az imperializmus lenini elméletének mai jelentősége nemcsak a módszertani hozzáállásban, hanem elméleti és politikai következtetéseiben van. A módszer, az elmélet és a politika megfelelő, együttes értelmezése segíthet a mai imperializmus ellen vívott harcban, amely nem automatikusan, önmagától, hanem csakis a forradalmi erők tudatos küzdelme révén omolhat össze, s adhatja át helyét az új, a szocialista társadalmi rendszernek.

*

Ismeretesek előttünk az imperializmusról szóló lenini munkák ama helyei, amelyek bírálják az úgynevezett „ultraimperializmus” elméletét. Ez a lenini kritika három síkon bontakozik ki, miközben a következőket bizonyítja be:

1. Amíg az imperializmus egyetlen uralkodó világpolitikai erő marad, a nemzetközi monopolista egyesülések, a trösztök és a kartellek nemzetközi szövetsége nem a békéhez, hanem újabb és újabb katonai összeütközésekhez vezet. A béke biztos bázisát a proletárforradalmak győzelme teremtheti meg.

2. A monopóliumok összefonódása nem szünteti meg közöttük a nemzeti és nemzetközi konkurenciaharcot.

3. Bárha a kapitalista fejlődés fő tendenciája – viharokon és háborúkon keresztül – egyetlen világtröszt létrehozása, még mielőtt ez létrejöhetne, az imperializmus mint az utolsó kizsákmányoló társadalmi formáció utolsó szakasza, szétesik a nemzetközi proletariátus forradalmi erőinek csapásai alatt, és átadja a helyét az új társadalmi rendszernek, a szocializmusnak. „Kétségtelen, hogy a fejlődés egy egyetlen, kivétel nélkül minden vállalatot és kivétel nélkül minden államot átfogó világtröszt *irányába* halad. De a fejlődés olyan viszonyok között, olyan ütemben, olyan – egyáltalán nemcsak gazdasági, hanem politikai, nemzeti stb. – ellentmondások, konfliktusok és megrázkódtatások közepette megy végbe, hogy az imperializmusnak, *még mielőtt* egy egyetlen világtröszt kialakulna, még mielőtt a nemzeti fináncnökék „ultraimperialista” világegyesülése létrejönne, elkerülhetetlenül össze kell majd roppannia, a kapitalizmusnak saját ellentétébe kell átcsapnia.”¹

E lenini előrelátások lényegi igazságát a történelem már igazolta: az imperializmus a föld egyharmadán a saját ellentétébe csapott át – kialakult s a fejlődés döntő tényezője lett a szocialista világrendszer.

A mai imperializmus táborában továbbra is érvénycsül az egység és a széthúzás kettős tendenciája. Az egység tendenciáját gazdasági és politikai okok idézik elő: a tőke nemzetközi koncentrációja, valamint a szocializmus, a demokrácia, a nemzeti felszabadító mozgalom elleni közös, kollektív harc szükséglete.

Az egység és a széthúzás mai tendenciái legáltalánosabb meghatározása az, hogy amíg az imperialista államok egymás közötti viszonyában a széthúzás tendenciája az erősebb, addig a szocializmus, a demokrácia, a nemzeti felszabadító mozgalom ellen vívott harcban az egység tendenciája dominál. Ilyen meghatározást nem egy alkalommal közölt a „Béke és Szocializmus” is. Mindezzel a maga általánosságában egyet lehet érteni, de szükséges figyelembe venni a két tendencia egybefonódásának specifikumát, valamint azt, hogy e két tendencia összekapcsolódása a két világrendszer közötti harc körülményei között történik. Ezt a két tendenciát a két világrendszer harca és különösen a nemzetközi enyhülés folyamatában nem lehet egymástól elkülöníteni, és a nemzetközi viszonyok egészétől függetlenül, „tisztán” vizsgálni. Az enyhülés és a szélesedő együttműködés a szocialista és a kapitalista országok között általában gyengíti a monopolista tőke nemzetközi osztályegyüttműködését, de bizonyos konkrét, specifikus, kiélezett helyzetekben ma még képtelen megakadályozni annak felerősödését. Emellett arra is rá kell mutatnunk, hogy gazdasági kérdésekben a „kelet-nyugati” együttműködés az imperialista országok közötti konkurrenciaharc új clemeként is megjelenik, de politikai kérdésekben létezik és erősödik az osztályszolidaritás a tőkés táborában, s eme osztályszolidaritás bázisán munkamegosztás is kialakul a tőkésországok között a szocializmus s nemzeti függetlenségi mozgalom elleni harcban.

A meggyengült tőkés osztályszolidaritás megerősítésére a 60-as évek elején az Egyesült Államok kidolgozta az Atlanti Társulás programját. Ez a terv a katonai szövetség megerősítésével együtt létre kívánta hozni a legnagyobb kapitalista hatalmak gazdasági szövetségét, amely majd egy nemzetek feletti politikai szövetséggé nőhet át. Az „ultraimperializmus” kautskysta elméletének visszhangját lehet felfedezni például Fulbright eszméiben. Szerinte az Egyesült Államok a 60-as években egyedül képtelen tovább viselni a szabad világ védelmének összes terhét, de mint a leghatalmasabb kapitalista ország, irányítania és vezetnie kell a hatalmak új szent szövetségét, amelyben mindegyik maga viseli a megfelelő terhet. Ennek az új szent szövetségnek a magva az átszervezett NATO, amely a jövőben nem lehet csak katonai szövetség, azaz a NATO-t egyesíteni kell a Közös Piacsal, továbbá a Gazdasági Együttműködés és Fejlesztés Szervezetével (OECD). Ez az új „ultraimperialista” szervezet meg kell hogy találja a kollektív neokolonializmus és a kommunizmus elleni fellépés legjobb, közös formáit.² Hasonló módon vélekedett a kérdéstről Kennedy is. „Az Atlanti Közösséget többé nem lehet tisztán katonai célokhoz kötni. Ez a közös vállalkozás állandóan növekvő lépésekkel halad előre; s mi már most, de a jövőben még nagyobb mértékben partnerek leszünk a segélyezésben, a kereskedelemben, a védelemben, a diplomáciában és a valutáris ügyekben. Az új Európa felemelkedése összekapcsolódik az Atlantikán átszövődő új kötelékek, új kapcsolatok megerősödésével . . .”³ Továbbá: „. . . az Egyesült Államok és Nyugat-Európa egyesített termelői és fogyasztói kapacitása elegendő erős lesz ahhoz, hogy szembenézzen minden kihívással és megtegyen minden intézkedést, vállalkozzon mindenre, amit a szabadság és a haladás fenntartása a világban megkövetel. Ha megtesszük ezt a lépést, a marxista jóslatok a kapitalista birodalmak közötti piacokért folytatott konkurrenciaharcról örök időkre megdőlnek, s a kommunista remények a két gazdasági gigász közötti kereskedelmi háborúra füstbe mennek; s a Nyugat megosztására vonatkozó kommunista erőfeszítések meghiúsulnak. Az integrált Nyugat-Európa, amely kereskedelmi társulásra lépett az Egyesült Államokkal, további etelódásokat eredményez a világpolitikai erőviszonyokban a szabadság javára.”⁴ Majd folytatta: „Ezért mi a világ valamennyi szabad nemzetének teljes társulása felé haladunk – olyan társu-

láshoz, amely a szabad világ ipari termelői kapacitásának 90⁰/₀-át tömöríti: amely megteremti a legnagyobb piacot, amelyet a világ valaha is ismert: s a kommunista bloknál nagyobb termelői kapacitást eredményez . . .”⁵

A fejlett tőkésországok katonai, politikai, gazdasági egységének megteremtésére vonatkozó tervek megvalósítása azonban nagyon lassan halad – ha egyáltalán halad – előre. A Közös Piac és az Egyesült Államok közötti vámhatárok csökkentése ellenére a kautskysta ultraimperializmus modern variánsa, az Atlanti Társulás terve, csődöt mondott. Ebben azonban nemcsak az imperialisták egymás közötti ellentétei, hanem a szocialista közösség országainak határozott és egységes fellépése, ellenakciói, s a két világrendszerhez tartozó országok bővülő gazdasági kapcsolatai is jelentős szerepet játszottak.

Az egység és a széthúzás tendenciája egybefonódik az Egyesült Államok és szövetségesei közötti kapcsolatok kérdéseivel. A szövetségesek az enyhülés viszonyai között igyekeznek csökkenteni függésüket az Egyesült Államoktól, és saját gazdasági kapcsolataikat a szocialista országokkal függetleníteni az Egyesült Államok–Szovjetunió viszonytól.

Az utóbbi esztendőekben felerősödtek az önálló, nyugat-európai tőkés egység megteremtésének tervei is; erősödött az a koncepció, hogy a kiszélesített Közös Piac gazdasági alapján létrehozható a nyugat-európai fejlett kapitalista országok politikai és katonai szövetsége.

Az „Európai Egyesült Államok” eme mai, modernizált terve néhány liberálisnak és demokratikusnak elismert vélemény szerint hasznos lenne a világbéke ügyére is, mert nem irányulna sem az Egyesült Államok, sem a Szovjetunió ellen, nem bontaná meg a kettő közötti katonai erőegyensúlyt – amely ugyancsak e vélemények szerint a béke fenntartásának alapja –, hanem középutas helyet elfoglalva, a szükséges esetben, ha bármely „nagy” szélsőségekre ragadtatná magát, ellensúlyként szerepelhetne. Az Európai Egyesült Államok jelszava a maga idejében foglalkoztatta Lenint is. Rámutatott arra, hogy az imperializmus gazdasági talaján ez vagy utópia, mivel az imperialisták egymás közötti ellentétei lehetetlenné teszik megvalósítását, vagy pedig reakciós eszme, mivel a forradalom érlelődésének viszonyai között nem lehet más, mint a reakciós európai hatalmak szent szövetsége, a szocializmus erői ellen. Mint ahogy megfogalmazta: „. . . az Európai Egyesült Államok a kapitalizmus fennállása mellett, vagy lehetetlen, vagy reakciós.”⁶

Határozottan állíthatjuk, hogy az Európai Egyesült Államok jelszavának olyan értelmezése, amely a nyugat-európai tőkésországok politikai, katonai egységét tartalmazza – mint valamiféle „harmadik erőt” az úgynevezett „szuperhatalmak” harcában – ma is vagy utópia, vagy reakciós eszme. Bármilyen nagy ugyanis a gazdasági, politikai és katonai potenciálja Nyugat-Európa kapitalista országainak, ezek ma, a kapitalista rend keretei között már nem lehetnek teljesen függetlenek az Egyesült Államoktól. Az Egyesült Államoknak Nyugat-Európában több mint 100 milliárd dollár értékű befektetése van: mintegy 300 000 katonája állomásozik e földrészen; a mai napig zsarolja szövetségeseit az atomfegyver monopóliumával, s ezt az utóbbi tevékenységét bontakoztatja ki most azoknak a vitathatatlan előnyöknek a felhasználásával, amelyekkel a tudomány és a technika terén rendelkezik. Az Egyesült Államokkal szemben álló egységes kapitalista Európa – utópia. A maga idejében még a „liberálisnak” tetsző Kennedy elnök jelentette ki „. . . elutasítanánk minden olyan törekvést, amely azt a célt szolgálná, hogy elválassza Európát az Egyesült Államoktól.”⁷

„Az Európai Egyesült Államok” jelszava tehát tőkés talajon elsősorban a fejlett

nyugat-európai országok burzsoáziájának kollektív fellépését jelentheti a nyugat-európai imperializmus „gyenge” láncszemeiben (lásd: Portugália, Görögország, Ciprus) a kibontakozó forradalmi mozgalmak vagy a reálisan létező szocializmus ellen.

*

A békés egymás mellett élés politikája egyenesen és közvetlenül ered az imperializmus lenini elméletéből levont következtetésekből. „A kapitalizmus kifejlődése a különböző országokban a legnagyobb mértékben egyenlőtlenül megy végbe. Az árutermelés mellett ez másképp nem is lehetséges. Ebből adódik az a vitathatatlan következtetés, hogy a szocializmus nem győzhet egyidejűleg *valamennyi* országban. Először egyetlen vagy néhány országban fog győzni, a többi bizonyos ideig burzsoá vagy a burzsoá rendig még el sem jutott ország marad. Ennek súrlódásokhoz kell vezetnie, sőt más országok burzsoáziájának azt a közvetlen törekvését is ki kell váltani, hogy szétzúzza a szocialista állam győzelmes proletariátusát.”⁸

A szocialista forradalom győzelmének lehetősége egy országban – mint köztudott – a lenini munkákban már 1916-ban megjelent, s vele együtt, mint a forradalom fennmaradásának, s a szocializmus teljes és végleges győzelmének kulcskérdése az is felmerült, vajon milyen lesz a viszony az egyedüli szocialista ország s a kapitalista környezet között. Erre a dilemmára adott válaszként dolgozta ki Lenin – már a szovjet-hatalom éveiben – a békés egymás mellett élés politikáját, amelyet a két ellentétes társadalmi rendszer közötti elkerülhetetlen harc – az emberiség s a szocializmus szempontjából egyaránt – legelőnyösebb formájának tartott.

A nemzetközi imperializmus csaknem fél évszázadig nem vett tudomást a békés egymás mellett élés szocialista elveiről. A polgári világ a „coexistence” terminusát is csak századunk 60-as éveiben ismerte meg, miután kialakult a szocialista világrendszer, s a nemzetközi erőviszonyokban olyan gyökeres változások történtek, hogy többé lehetetlen volt nem odafigyelni a Szovjetunióból érkező szavak jelentésére.

Ma az imperializmus „legkonokabb” koponyái is rádöbbenek arra, hogy a két világrendszer közvetlen katonai összeütközése olyan termonukleáris világháborút eredményezne, amelyben megsemmisülnének az emberi lét feltételei, tehát ez a fajta háború többé nem lehet célravezető eszköze a politikának, sőt a politikai célok megvalósításának *conditio sine quo non*ja lett ennek elkerülése.

Ez az alapvető tényező, amely arra kényszerítette az imperialista hatalmakat, s elsősorban az Egyesült Államokat, hogy a termonukleáris világháborút mellőző eszközöket keressenek politikai céljaik megvalósításához. Az imperializmus arra kényszerült, hogy kidolgozza a békés egymás mellett élésre vonatkozó saját doktrínáit is. Ebben kétségtelenül az imperializmus alkalmazkodását kell látnunk a megváltozott nemzetközi erőviszonyokhoz, a szocializmus, a nemzetközi kommunista mozgalom, s a nemzeti felszabadító mozgalom ellen vívott harc új feltételeihez.

Az imperialista doktrínák fejlődését tekintve, a következő nagyobb állomásokat figyelhetjük meg. 1959-ben Herter, az Egyesült Államok akkori külügyminisztere hirdette meg az „agresszív, konkurens együttélés” politikáját. Ennek magvában a közvetlen amerikai–szovjet konfrontáció állott, bár ez a doktrína is felismerte a katonai összeütközés irrealitását. A Kennedy–Johnson időszakban, azaz az Egyesült Államok demokrata-párti kormányzata idején (1961–1968) dolgozták ki részletesen és alkalmazták az úgynevezett „szelektív koegzisztenciát”-t s a részét képező „fel-lazítás” elvét és gyakorlatát. Ez a teória több, egymással összefüggő célt tartalmazott. Arra törekedett, hogy a kapitalizmus–szocializmus párharcából átmenetileg kiiktassa a közvetlen szovjet–amerikai konfrontációt, miközben minden lehetséges eszközzel

– beleértve a nukleáris háborúig nem növekvő helyi háborúk eszközeit is – folytassa a harcot a szocialista világrendszer „gyengének” minősülő láncszemei, valamint az antiimperialista nemzeti felszabadító mozgalom, s a társadalmi haladás útjára lépett felszabadult országok ellen. Néhány politológus ezt a doktrínát az „együtműködés és konfliktusok” elvének nevezte el. Ez a politika vezetett el a Kuba elleni amerikai agressziókhöz 1961-ben és 1962-ben, továbbá a vietnami háború megindításához és eszközléséhez. A szelektív koegzisztencia szerves részét képező „fellazítás” speciálisan a kelet-európai szocialista országok ellen irányult, s azt a célt szolgálta, hogy bomlassza belső társadalmi rendjüket, s fordítsa őket szembe a Szovjetunióval. E taktika kulminációs pontját a csehszlovákiai „csendes ellenforradalom” képezte. Végül is a „szelektív koegzisztencia” és a „fellazítás” teóriája és gyakorlata megbukott, mert a Szovjetunió és a szocialista közösség országai szilárdan arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a béke egy és oszthatatlan, a társadalmi haladás, a szocializmus eddig kivívott pozíciói és a békés egymás mellett élés összefüggenek. Határozottan elutasították tehát a szelektív koegzisztencia elvére épülő imperialista politikát. Ez a magatartás lényeges összetevője volt az imperializmus kubai és vietnami kudarcainak, s megakadályozta a szocialista rend felszámolását Csehszlovákiában.

Napjainkban az imperialista teoretikusok keresik a „békés egymás mellett élés” korábbiaknál jobban célra vezető úgynevezett amerikai filozófiáját. A keletkutató intézetek „agytrösztjei” új elképzeléseket igyekeznek kidolgozni. Ezek között van Marshall D. Schulman, a New York állambeli Columbia egyetem Orosz Intézete igazgatójának „elmélete”: az „Együttélés a kölcsönös önmegtartóztatás alapján”. Eme elmélet szerint ki kell dolgozni a két nagyhatalom együttélésének és együtműködésének pontos, kodifikált szabályait, s ha ezektől a Szovjetunió eltér – például nem tanúsít „önmegtartóztatást” a kibontakozó (feltételezhetően az Egyesült Államok által kibontakoztatott) nemzetközi konfliktusokban –, úgy meg kell fosztani őt a gazdasági, műszaki-technikai, kereskedelmi együtműködés úgynevezett „előnyeitől”.

Ez a teória a békés egymás mellett élés centrumába ismét a szovjet–amerikai viszonyt állítja, s azt feltételezi, hogy a szovjet–amerikai államközi kapcsolatok fejlődése csökkenti a szocialista nagyhatalom osztályszolidaritását az imperializmus, a kapitalizmus ellen harcoló társadalmi crökkel. A békés egymás mellett élés „ára” tehát a szociális status quo biztosítása a világban. Ebből az elméletből ered a portugál események, az angolai függetlenségi harc összekapcsolása a békés egymás mellett élés problémájával az antikommunista propagandában.

A szélsőségesen reakciós imperialista körök azonban ennél is tovább mennek, s a békés egymás mellett élés „árának” a Szovjetunió belső rendszerének fellazítását tartják. Míg korábban a fellazítás taktikájának éle elsősorban valamely kelet-európai szocialista ország ellen irányult, most ez közvetlenül a Szovjetuniót veszi célba. Erről tanúskodik a demokrata Jackson szenátor körül kialakult reakciós tömb tevékenysége az Egyesült Államok szenátusában. Erről tanúskodik a szovjetellenesség áradó hulláma csaknem valamennyi fejlett tőkésországban a szovjetunióbeli úgynevezett „szakadárok” tevékenysége kapcsán. Az imperialista együttélési doktrínának ilyen futólagos áttekintése is arra utal, hogy az enyhülés visszafordíthatatlanná tételéért vívott politikai harc, a tartós béke biztosítása azt is megköveteli, hogy a békés egymás mellett élés szocialista elveit elméleti síkon is szembeállítsuk a reá vonatkozó polgári torzításokkal.

A békés egymás mellett élés nemcsak a termonukleáris világháború elkerülésének egyetlen lehetősége, hanem a társadalmi haladás elengedhetetlen nemzetközi fel-

tétele is. Megköveteli az általános demokratikus jogi normák érvényesítését a nemzetközi viszonyokban, létrehozza az államok közötti kölcsönösen előnyös gazdasági, tudományos, technikai és kulturális együttműködés politikai alapjait. A szuverenitás, az egyenjogúság, az államok területi sérthetlenségének tiszteletben tartása; be nem avatkozás a belügyekbe; valamennyi nép elidegeníthetetlen joga arra, hogy maga válassza meg azt a társadalmi rendszert, amelyben élni kíván; a nemzetközi feszültségek még meglevő gócainak teljes és végleges felszámolása tárgyalások útján – ezek a békés egymás mellett élés politikájának legfontosabb mai követelményei. Lényegüket tekintve ezek az imperialista nyomás, fenyegetés, expanzió, alávetés, különösen pedig az ellenforradalom imperialista exportjának megakadályozását célozzák, amelynek veszélye napjainkban a társadalmi haladás legnagyobb külső akadályja. Ebben az értelemben mondjuk, hogy bárha a békés egymás mellett élés szocialista politikája közvetlenül egyetlen országban sem veszélyezteti a hatalom osztályjellegét, mégsem jelenti a fennálló társadalmi status quo rögzítését. Szoros kapcsolatban van nemcsak a békéért, hanem a kapitalista társadalom forradalmi átalakításáért vívott antiimperialista tömegharcral is.

Az imperializmus a békés egymás mellett élés szocialista politikáját önszántából sohasem fogadja el, legfeljebb rákényszerül elfogadására. Az imperializmus úgynevezett „realista”, „pragmatikus” szárnya is, amely leginkább meg van győződve a hidegháború, a fegyveres összeütközéssel fenyegető katonai konfrontáció elavultságáról, a békés egymás mellett élés politikájának saját osztálycéljait tükröző tartalmat és értelmezést igyekszik adni. Az imperializmus táborában kettős tendencia érvényesül. Egyrészt erős, de folyamatosan gyengül azok pozíciója, akik a két rendszer harcát a régi, hidegháborús keretek vagy ezek valamelyest módosított formái között kívánják megvívni; másrészt folyamatosan növekedik azoknak a befolyása, akik a harcot a békés egymás mellett élés maguk képzelte és maguk választotta területein kívánják folytatni. Ez utóbbi tendencia kívánatosabb a szocialista országok számára. Téves lenne azonban ezt a két tendenciát annyira leegyszerűsíteni, hogy az előbbieket az imperializmus „agresszív körei”, míg az utóbbiak a „realisták”. Az úgynevezett „realisták” is a szocializmus gyengítésére törekednek, csak igyekeznek ehhez újabb, megfelelőbb, a mai erőviszonyok között is használható eszközöket találni. A „realisták” között erős azoknak a befolyása is, akik nyíltan hirdetik azt, hogy az egyes, nem katonai területeken ma még meglevő imperialista előnyt ugyanúgy a politikai nyomás és zsarolás eszközeként használják fel a szocializmus ellen, mint ahogy korábban az atomfegyver monopóliumát erre igyekeztek felhasználni.

A békés egymás mellett élés politikájának megvalósításában döntő szerepe a szocialista országok egyeztetett, egységes politikájának van. Korunkban a szocialista országok legfontosabb, proletár internacionalista kötelessége a világ többi forradalmi áramlata, így a tőkésországok kommunista és munkásmozgalma, a nemzeti felszabadító mozgalom iránt azt biztosítani: a két rendszer küzdelme a békés egymás mellett élés keretében menjen végbe. Ahogyan a szocialista közösség országainak külpolitikája kedvező hatást gyakorol valamennyi forradalmi erő harcára, úgy a tőkésországok munkásosztályának küzdelme és a nemzeti felszabadító mozgalom sikerei erősítik a szocializmus pozícióit a békés egymás mellett élésért vívott harcban.

A két rendszer közötti együttműködés és harc a békés egymás mellett élés kereteiben egymással közvetlenül nem azonosítható, de szembe sem állítható fogalmak. A szocialista és tőkésállamok politikai téren szemben állnak egymással; a világnézet terén ellenségek, de az osztályharc közöttük az együttműködés és versengés formájában nyilvánulhat meg a gazdaság, a tudomány és a kultúra terén.

A békés egymás mellett élés politikájának sajátossága, hogy teljes győzelmét mindenekelőtt a szocialista országok belső társadalmi, gazdasági rendjének minden imperialista fellazítási törekvést elhárító szilárdsága, megbonthatatlansága, a szocialista országok egysége, közös fellépése vívhatja ki. Ezért a paradoxon: a békés egymás mellett élés, amely a forradalom és az építés sikereinek *külső* feltételeit biztosítja, elsősorban a szocialista közösség országainak *belső* helyzetétől, összeforrottságától, egységétől függ.

JEGYZETEK

- ¹ V. I. *Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 105. old. (Előszó Buharin brosúrájához).
- ² Lásd: J. W. *Fulbright: For a Concert of Free Nations*, Foreign Affairs. Oct. 1961. 1–19. old.
- ³ *The Public Papers of the Presidents*. J. F. Kennedy, Washington 1962. 13. old.
- ⁴ *The Public Papers of the Presidents*. J. F. Kennedy, Washington 1963. 70–71. old.
- ⁵ *The Public Papers of the Presidents*. J. F. Kennedy, Washington 1963. 360–361. old.
- ⁶ V. I. *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 344. old.
- ⁷ *The Public Papers of the Presidents*. J. F. Kennedy. 1963. 406. old.
- ⁸ V. I. *Lenin* Művei. 23. köt. Szikra 1951. 77. old.

Az agrárkérdés a jelenkori imperializmusban

Az elméletileg csődöt mondott II. Internacionálé teoretikusai képtelenek voltak a marxizmus alkotó továbbfejlesztésére akkor, amikor a múlt század végén, századunk elején új jelenségek mutatkoztak a fejlett tőkésországok gazdasági és politikai életében. Lenin volt az, aki mélyrehatóan elemezte e változásokat. Az imperializmus lenini elmélete az első világháború éveiben született meg. Lenin tisztázta az imperializmus főbb gazdasági ismérveit, meghatározta történelmi helyét a kapitalizmus fejlődésében, elemezte azokat a változásokat, amelyek az új körülmények között a szocializmusért vívott harc feltételeiben bekövetkeztek. Az imperializmus lenini elmélete az opportunizmus és a revizionizmus elleni kíméletlen harcban született meg. Leninnek az imperializmussal foglalkozó munkái egyenes folytatásai a kapitalizmus tudományos elemzésével foglalkozó marxi életműnek. Az imperializmus lenini elméletének ismerete nélkülözhetetlen a jelenkori kapitalizmus elemzésénél is.

A második világháború után az agrárkérdés a közgazdasági kérdések között a fejlett tőkésországokban a mezőgazdaság gazdasági súlyánál jóval nagyobb jelentőségre tett szert. Ez mindenekelőtt a mélyreható változásokkal függ össze, amelyek a mezőgazdaságban végbementek, illetőleg napjainkban is történnek. E változások társadalmi-gazdasági kihatásai igen sokrétűek. A tőke rendkívül erőteljes behatolása a mezőgazdaságba egyre inkább átalakítja annak technikai alapját. A fejlett technika mind szélesebb körű alkalmazása, új technológiai, biológiai módszerek elterjedése, termelékenyebb állatfajták kitenyésztése és számos jelentős felfedezés szinte forradalmasítóan hatott a mezőgazdasági termelésre.

A mezőgazdaságban lezajló tudományos-technikai forradalom következtében a mezőgazdaság munkaigényes ágazatból tőkeigényes ágazattá alakult át. A kézi munkát egyre inkább a gépi munka váltja fel. A fejlett tőkésországok mezőgazdaságában lényegében megtörtént az áttérés a kézi termelésről a gépi termelésre. A mezőgazdasági munka termelékenysége gyorsan növekszik, a legfőbb iparilag fejlett tőkésországban gyorsabb, mint az ipari munka termelékenysége. E változások tették lehetővé, hogy a mezőgazdasági termelés a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának csökkenése ellenére is növekszik.

A mezőgazdaság integrálódása az össz gazdaságba megváltoztatja a mezőgazdaság ágazati kapcsolatait. A mezőgazdaság piaci kapcsolatai egyrészt a termelési eszközöket szállító, másrészt a mezőgazdasági termékeket feldolgozó és forgalmazó monopóliumokkal olyannyira szorossá és tömegméretűvé válnak, hogy az utóbbiak benyomulnak a mezőgazdasági termelés folyamatába is. A mezőgazdaságnak ez az integrálódása más ágazatokkal és a technikai fejlődéssel együtt jár a mezőgazdaság egész

belső struktúrájának átalakulása. A strukturális változások egyik leglényegesebb és igen sok problémát kiváltó megnyilvánulása a *koncentráció folyamatainak meggyorsulása*.

„A kapitalizmusban a mezőgazdasági kisüzem pusztulásra és hihetetlenül szorongatott, elnyomott helyzetre van ítélve . . .”¹ A tőkésországok mezőgazdaságának háború utáni helyzete különös élességgel igazolja ezt a lenini megállapítást.

A marxizmus-leninizmus klasszikusai mindig hangsúlyozták, hogy a tőkés mezőgazdaságban is szükségszerűen érvényesül a koncentráció és a centralizáció, bár a mezőgazdaságban ezek korábban is bizonyos sajátosságokat mutattak az iparhoz képest. Például a nagyüzemek növekedése mellett végbement egy bizonyos szétforgácsolódás is, részben az örökösödés folytán, részben pedig azért, mert a földreform életképtelen parasztgazdaságokat hozott létre. A technikai fejlettség jelenlegi fokán a kisgazdaságok ebből a szempontból feleslegesek, hiszen a mezőgazdaság gépesítése munkaerőt szabadít fel. A második világháború utáni időszakra az jellemző, hogy *egyre nagyobb tért hódít a mezőgazdaságban is a nagyüzemi termelés és viharos gyorsasággal szűnnek meg az apró parasztgazdaságok*.

A kisgazdaságok pusztulásának meggyorsulása egyenes következménye a mezőgazdaság gyors technikai fejlődésének. A technikai haladás ugyanis – szükségképpen – még jobban kielezi a fejlett termelőerők és a hagyományos mezőgazdasági struktúra közötti ellentmondást, ennek megoldása pedig – éppúgy mint korábban az iparban – a prekapitalista termelési viszonyok felszámolását eredményezi. Addig ugyanis, amíg a nagygazdaságokban is a kézi munka uralkodott – mint erre Lenin rámutatott – a földművelő munkanapjának meghosszabbításával és szükségleteinek hiányosabb kielégítésével inkább fenntarhatta magát a nagyüzemmel folyó versenyben, és kiszorulása a mezőgazdaságból évtizedekig elhúzódhatott. Ráadásul a nem mezőgazdasági szektor fejlődése sem volt olyan gyors, hogy a mezőgazdaságban már feleslegessé vált munkaerőt a szükséges mértékben felszívja. A nagyobb gazdaságok gépesítése, a modern agro- és zootechnika alkalmazása következtében napjainkban a kisgazdaságok száma jelentősen csökken. Amíg ugyanis a mezőgazdasági termelés a kézi munkán és az igaerőn alapult, az egyes mezőgazdasági üzemek között az anyagi-műszaki bázis, valamint a munka termelékenységének színvonala és az egy termékegységre jutó ráfordítások tekintetében túl nagy eltérések nem alakulhattak ki. Húsz-harminc évvel ezelőtt még viszonylag kevés gépet alkalmaztak, és a gépeket alkalmazó gazdaságok még nem tudták kielégíteni a piaci keresletet. Noha a kistermelők jövedelme akkor is lényegesen alacsonyabb volt a nagygazdaságokénál, a versenyben mégis jobban helyt tudtak állni, mint ma. De a gyors technikai fejlődés következtében megváltozott a helyzet. Az új technika alkalmazásához tőkére és nagyobb földterületre van szükség. A kistermelők jelentős része nem rendelkezik e feltételekkel. Nem képesek kis földterületükön az árutermelés jelentős fokozására és ezen keresztül a bevétel növelésére, képtelenek a magas költségeket fedezni. A nagyobb beruházás pedig csak akkor kifizetődő, ha növeli az eladható áruk mennyiségét és ezáltal biztosított a befektetések megtérülése, s a megfelelő jövedelem realizálása. Napjainkban, amikor a mezőgazdaság egyre nagyobb volumenű ipari eredetű árut vásárol, mérhetetlenül megnövekszik a nagyüzemek fölénye a kisüzemek felett. Azok a kisgazdaságok, amelyek képtelenek gazdaságukat korszerűsíteni, árutermelésüket növelni, vagy tönkremennek, vagy önellátó gazdasággá alakulnak át.

Bár a kisgazdaságok felszámolásának üteme eltérő, mégis ez a folyamat a legtöbb tőkésországban *gyorsabb*, mint bármikor a kapitalizmus történetében. Franciaországban például a gazdaságok száma 1882 és 1892 között 10%-kal, 1929 és 1959 között

10⁰/₀-kal, 1967 és 1970 között pedig 8⁰/₀-kal csökkent. Az Egyesült Államokban a farmok száma 1939 és 1944 között 4⁰/₀-kal, 1954 és 1959 között 12⁰/₀-kal csökkent, és e húsz év alatt 2,4 millió farm szűnt meg. A Német Szövetségi Köztársaságban 1949 és 1964 között 23,1⁰/₀-kal, 1960 és 1970 között 36⁰/₀-kal csökkent a gazdaságok száma. Svedországban 1944 és 1970 között a gazdaságoknak csaknem fele szűnt meg.²

A fokozott tőkefelhalmozás, a gépek tömeges alkalmazása mindinkább felszínre hozza a rendelkezésre álló technika és a szétaprózott agrárstruktúra ellentmondását, és egyre nagyobb nyomást gyakorol a földcentralizáció irányába.

A kisparaszti gazdaságok zömében a modern technika alkalmazása általában megoldhatatlan feladat, kevés kivételtől eltekintve ugyanis nem képesek a technikai bázis átalakításának óriási költségeit előteremteni, vagy ha egyesek nagy erőfeszítések árán lépést is tartanak a korszerű felszerelések alkalmazásában, a kisgazdaság nem kielégítő mérete megakadályozza a költséges beruházások előnyeinek élvezetét. Tulajdonosaiknak az a sorsa, hogy rövidebb-hosszabb próbálkozás után felhagynak a gazdálkodással, földjüket eladják, vagy bérbe adják, esetleg mellékfoglalkozásként – kiegészítő jövedelemforrás biztosítása érdekében – művelik meg. A kisüzemek gyors kiszorulása ellenére az üzemek földterületének növekedése azonban túl lassú ahhoz, hogy a technikai fejlődés következményeivel lépést tartson. *A tényleges üzemnagyság a legtöbb fejlett tőkésországban egyre inkább elmarad a technikai fejlődés által meghatározott optimális üzemnagyságtól, sőt attól a minimumtól is, amely gazdaságilag egyáltalán megengedi az új termelő berendezések használatát.*

Lenin a századforduló táján az amerikai mezőgazdaság vizsgálata során kimutatta: „... a tőkés mezőgazdaság fejlődésének fő iránya éppen abban áll, hogy a kisgazdaság, amely a föld területét tekintve kicsi marad, a termelés méreteit, az állattenyésztés fejlődését, a trágyázás méreteit, a géphasználat mértékét stb. tekintve átalakul nagygazdasággá”.³ Ez a tendencia ma is érvényesül, de mellette a gyors technikai haladás folytán – mint arra rámutattunk – mindjobban megnyilvánul a fejlődésnek az a másik tendenciája, miszerint a tőkés fejlődés a mezőgazdaságban *egyre nagyobb területű üzemek létrehozásához vezet.* Lenin megállapítása – a technika mai színvonala mellett – főleg a területtől független állattenyésztő ágazatokra érvényes, mert itt az üzemfejlesztés nagymértékben független az üzemterület növelésétől. A termelés növelését ezekben az üzemekben sokkal inkább a ráfordítások nagysága határozza meg. Így a társadalmi földalapel megoszlása a technikai fejlődés következtében kevésbé pontos mérője a tényleges koncentrációnak.

Az 1910-es években azonban – Lenin vizsgálódásai idején – a ráfordítások döntően elevenmunka-ráfordítások voltak, következésképpen a földterület és az alkalmazott munkaerő száma együttesen megközelítőleg kifejezte az üzemnagyságot, ezek együttes társadalmi megoszlása pedig a koncentráció mértékét. *Ma viszont a ráfordítások zöme állandótőke-ráfordításként jelentkezik, ezért ennek nagysága, illetve megoszlása az üzemnagyság, illetve a koncentráció legmegfelelőbb jellemzője a ráfordítások oldaláról.* Az adatok azt mutatják, hogy az egyes üzemkategóriákba tartozó gazdaságok tőkeereje rendkívül eltérő. A Német Szövetségi Köztársaságban például 1963–1964-ben az 50 hektárnál nagyobb területű gazdaságokban az egy üzemre jutó működő tőke az ország északnyugati részén csaknem tízszerese, délen pedig több mint tízszerese volt a 20 hektárnál kisebb területű gazdaságok működő tőkéjének. A gyors tőkekoncentráció következményeként *gyorsan növekszik a kisüzemek és a nagyüzemek termelési színvonala közti különbség,* ami az üzemek fokozódó differenciálódását, a koncentráció további gyorsulását eredményezi.

A termelés koncentrációja a mezőgazdaságban mindenekelőtt abban jut kifeje-

zésre, hogy a termelés mind nagyobb része származik az üzemek kisebb hányadából. A termelés koncentrációja a földcentralizáció és a ráfordításos koncentráció együttes hatásaként növekszik. A legtöbb európai tőkésországban, ahol az agrárstruktúra szétaprózottsága miatt a földcentralizáció viszonylag alacsony fokú, és a ráfordításos koncentráció is most kezd csak igazán kibontakozni, a termelés koncentrációja viszonylag alacsony. A termelés koncentrációja azonban fokozódik. Svédországban például 1961-ben az 50 hektárnál nagyobb területű gazdaságok a mezőgazdaság árutermelésének 22,1⁰/₀-át adták, 1970-ben viszont már 30⁰/₀-át. Az európai országokénál lényegesen magasabb színvonalú a termelés koncentrációja az Egyesült Államok mezőgazdaságában, ahol az évi 20 000 dollárnál több árut termelő gazdaságok száma 1949-ben 151 000 volt, 1964-ben pedig 402 000. Ekkor ezek a gazdaságok már a mezőgazdaság összes árutermelésének 64,4⁰/₀-át vitték a piacra.⁴

A mezőgazdasági termelés koncentrációjának egyik fontos jellegzetessége, hogy a gyors specializálódás következtében a *termelés üzemágankénti koncentrációja sokkal gyorsabb, mint a mezőgazdasági össztermelés koncentrálódása.*

A technika fejlődése következtében az ágazatok közötti szerves kapcsolatok felazulnak a mezőgazdaságban, a sokoldalúság előnyei (a munka-, a kockázat-, a takarmánykiegyenlítés, a földtermelékenység fenntartása, az általános önellátás) háttérbe szorúlnak, és előtérbe kerülnek a specializáció előnyei (speciális termelőberendezések jobb kapacitáskihasználása, speciális szakképzettség stb.). A technikai fejlődés következtében a mind nagyobb teljesítményű és speciálisabb gépek és a szakismeret specializálódásának kényszere a termelés specializációjára ösztönöz és kényszerít. Így a szétaprózott agrárstruktúra és a modern termelési eszközök használata közötti ellentmondás tompításában fontos szerepet kap a specializáció, ami üzemági koncentrációt eredményez.

Az ipari jellegű technológiák alkalmazásával a nagyüzemesítés költséghatása a mezőgazdaságban is egyre jelentősebbé válik. A modern technika alkalmazásakor igen szoros összefüggés van az üzemterület, illetve állomány nagyság és az egy termékegységre jutó költségek között. Az új technikai megoldások egyre nagyobb méreteket követelnek, de az üzemterület, illetve állomány megfelelő növekedése esetén mind a fajlagos beruházási költségek, mind a fajlagos munkaköltségek gyorsan csökkennek.

Mindezek szemléletesen érzékeltetik, hogy egyrészt a korszerű technika milyen üzemméreteket követel, másfelől bizonyítják a nagyüzemek fölényét a kisüzemek felett. A technikai fejlődés következtében ezért egyre parancsolóbb szükségyszerűséggé válik az üzemszerkezet radikális egyszerűsítése, a minél határozottabb specializáció. Ennek következménye, hogy ma az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában is ezerszámra található hajdan elképzelhetetlennek tartott, csupán néhány növényfajta termelő, állatot nem tartó üzemek, és főleg az Egyesült Államokban tért hódítanak a növénytermelés nélküli, egyetlen állatfajta tartó, specializált hústermelő mezőgazdasági üzemek.

Az üzemági koncentráció elsősorban az úgynevezett területtől független állattenyésztő ágazatokban volt gyors, valamint a növénytermelés azon ágazataiban, ahol a hatékony gépesítés az ágazat viszonylagos jövedelmezőségét megjavította.

Bár a kisgazdaságok számának csökkenése a második világháború után meggyorsult, *a mezőgazdasági koncentráció hagyományos formái nem biztosítják a XX. század technikai eredményeit gazdaságosan hasznosító üzemnagyságok kialakulását.* A mezőgazdasági koncentrációnak a fejlett tőkésországokban számos új formája jelentkezik és a kisüzemek felszámolását a tőkésállam gazdasági beavatkozása is gyorsítja.

Az 1950-es évektől kezdődően elsősorban az Egyesült Államokban, de egyre inkább Nyugat-Európában is, a mezőgazdaság koncentrációjában mind nagyobb szerepet játszanak az ágazatközi vertikális kapcsolatok, integrációs formák. *A folyamat lényege, hogy a mezőgazdasági termelési eszközöket előállító és a mezőgazdaság termékeit tovább-feldolgozó és értékesítő monopóliumok gazdaságilag és technológiailag is egyre inkább ellenőrzésük alá vonják a mezőgazdasági termelés irányítását.* Ebben a folyamatban a mezőgazdaság östermelő ágazatból egyre inkább az élelmiszerelőállítás sok résztvevőből összetevődő folyamatának egyetlen láncszemévé válik, ami a mezőgazdasági koncentráció fokozására ösztönöz, és újfajta együttműködési formák kialakulásához vezet. A mezőgazdaság, valamint a mezőgazdaságot megelőző és követő ágazatok kapcsolatainak elmélyülése fokozottabban szükségessé teszi az élelmiszertermelés különböző vertikumai tevékenységének erőteljesebb összehangolását. *A végtermék-előállítás láncszerűen egymáshoz kapcsolódó tevékenységeinek koordinálását, az élelmiszerelőállítás különböző fázisainak, a mezőgazdasági termelési eszköz-ellátásnak, a mezőgazdasági termelésnek és termékfeldolgozásnak, valamint -elosztásnak az egységes döntési hatalom alatti összpontosulását nevezzük vertikális integrációnak.* A vertikális integráció lényege tehát a különböző szakaszokra vonatkozó döntések összpontosítása egy kézbe. Az egyes vertikumok között létrejövő technológiai összefüggések szükségszerűvé teszik az összehangolást, a termeléstechnikai koordinációt a szokásos piaci, értékesítési koordináción túl.

Formailag tehát arról van szó, hogy az élelmiszerelőállítás folyamatában a résztvevők egyike – az integrátor – saját kezében tartja a többi fázisra vonatkozó döntéseket is. Tartalmilag ez a vertikális integráció nem más, mint a mezőgazdaság integrálása a nagy ipari és kereskedelmi monopóliumok által. Az egyéb ágazatok termelési együttműködésével szemben ugyanis a mezőgazdaság vertikális integrációjának az a sajátossága, hogy erősen különböző gazdasági erejű egységek tevékenységeit koordinálja. Atomizált, kis gazdasági erejű mezőgazdasági üzemek állanak erősen centralizált ipari és kereskedelmi vállalatokkal. Ebből következik, hogy a *feltevételek diktálója, a döntéseket koordináló integrátor soha nem a farm. Ha a vertikális integrációban résztvevők erőviszonyait figyelembe vesszük, nyilvánvalóvá válik, hogy az integráció tárgya maga a mezőgazdaság.*

A szerződéses kapcsolat nem új jelenség a mezőgazdaság és az élelmiszeripar között. Ezek kezdetei a továbbfeldolgozásra kerülő termékeknél jóval a második világháborút megelőző időkbe nyúlnak vissza. Ami új a vertikális integrációban, az a *kapcsolatok szorossága és ennek nyomán a függőség nagymértékű megnövekedése. A szerződések ugyanis messze túlterjednek a szokásos adásvételi kapcsolatokon, kiterjednek a termelési folyamat legfontosabb mozzanataira, kapacitások, termelési programok, technológiák összehangolására.* A döntések centralizációja sok esetben olyan mértékű, hogy a farmer gyakorlatilag csak a földet és a munkaerejét adja a termeléshez, a többi termelési eszközt az integrátor bocsátja rendelkezésére, és ennek megfelelően ő határozza meg – gyakran a legapróbb részletekig – a termelési folyamat megvalósításának mikéntjét is. Ebben a folyamatban *a farmer önálló gazdálkodóból fokozatosan de facto bérmunkássá, az integrátor utasításainak végrehajtójává válik, miközben de jure önálló tulajánonos marad.* A vertikális integrációval létrejövő kapcsolatok tehát nem az egyenrangú partnerség viszonyai, hanem lényegét tekintve tőkés–bérmunkás viszonyok, annak sajátos, manipulált formájában.

A technikai haladás és a kapcsolódó ágazatokban végbement nagyfokú koncentráció fokozott üzemközi együttműködésre ösztönzi és kényszeríti a mezőgazdasági üzemeket. A monopóliumok hatalmának megnövekedése, az egyenlőtlen csere és a

kizsákmányolás elleni védekezés megnövelte a mezőgazdasági termékek kínálata koncentrációjának jelentőségét, a parasztek összefogását a forgalmi szférában a piaci erő növelése érdekében. Emellett a mezőgazdasági termelőeszköz-gyártásban végbenő gyors műszaki haladás előtérbe állította a termelési célú együttműködést is. *Új jelensége a tőkés mezőgazdaság centralizációjának, hogy megjelennek a hagyományos szövetkezeti funkciókon túlmenő, a termelés területére is kiterjedő együttműködési formák, a paraszti társulások.* A hagyományos hitel-, fogyasztási és értékesítési szövetkezetek mellett *gyorsan terjednek a társasgazdálkodás különböző új formái: a termelési közösségek, a géphasználati társulások és az egyéb, vegyes célú társulások.*

Bár a paraszti társulásoknál ma is a forgalom területén működő formák dominálnak, a technikai fejlődés a termelési együttműködés különböző formáinak széles skáláját hozta létre. A hitelletre és a forgalom területére korlátozódó együttműködést egyre inkább kiterjesztik a termelésre, annak különböző mozzanataira. A társasgazdálkodás főleg azokban az ágazatokban ígér nagy előnyöket és terjed gyorsan, ahol nagy a speciális költségek aránya.

A termelési együttműködések előnyei kézenfekvők. Az egyesülések révén optimális méretű gazdálkodó egységek kialakításával nagymértékben csökkennek mind a fajlagos beruházási költségek, mind a termelés folyamatos ráfordításai, emellett a nagybani termelés következtében a piaci erő is növekszik. A gyakorlat azt mutatja, hogy a paraszti egyesüléseket a mezőgazdasággal összefonódó monopóliumok éppúgy – sőt a termelés koncentrációja miatt még szívesebben – integrálják, mint az egyéni gazdaságokat. Ennek ellenére a koncentrált kínálat a parasztság számára is előnyösebb pozíciókat biztosít a monopóliumokkal szemben.

A társas gazdálkodásnak ágazatonként különböző lehetőségei vannak, attól függően, hogy az adott tevékenység mennyire kötött az egyéni üzemhez. Ezek a kötöttségek az ipari takarmányra és a speciálisan képzett munkaerőre épülő sertéshizlalásban, valamint a vásárolt tenyészanyagra és takarmányra alapozott szárnyashústermelésben a leggyengébbek. Mivel a szárnyashústermelésben az optimális méretek egy-egy családi üzemben is megközelíthetők, az együttműködésnek elsősorban a sertéshizlalásban van komoly lehetősége és szerepe. Emellett – ha egyelőre elvétve is – találhatóak közös vállalkozások az állattenyésztés területén is, amelyek elsősorban a nagy istállóköltségek csökkentése érdekében jöttek létre. Az ilyenfajta társulások fő problémája a közös beruházásokhoz szükséges tőke előteremtése. Ezért a tőkészegény kisgazdaságok számára ez általában nem járható út, ilyen gazdálkodási formákat inkább nagyobb, tőkeerősebb családi gazdaságok hoznak létre.

A növénytermelésben az együttműködés általában inkább csak bizonyos munkaműveletekre (talajmégmunkálás, betakarítás) szorítkozik. Az ágazat egészére vonatkozó társulások jelenleg eléggé ritkák.

Az egyes gazdálkodási funkciókra, termékfajtákra létrejött társulások mellett *léteznek olyan közösségek is, amelyek a gazdálkodás egészére, földművelésre és állattenyésztésre egyaránt kiterjednek.* Ezekben közös a munka és a termelési eszközök használata, a jövedelmet pedig az elvégzett munka utáni munkadíj és a bevitt termelési eszközök, valamint a föld utáni kamat formájában osztják szét. Ezeknek az elmondottakon kívül előnye, hogy a nagyobb földterület következtében nem kényszerülnek erőteljes specializációra, ez pedig kisebb kockázatot jelent, a sokoldalú gazdálkodás ugyanakkor egyenletesebb munkakihasználást biztosít.

A szövetkezetek és a társasgazdálkodás különböző formáinak jellegét, szerepét, lehetőségeit és perspektíváját alapvetően meghatározza a társadalmi-gazdasági kör-

nyezet, azok a törvényszerűségek, amelyek szerint az adott társadalmi-gazdasági rendszer működik. A fejlett tőkésországokban működő szövetkezetek, társulások nemcsak technikai céljaik, munkamódszereik, a szövetkezés iránya szempontjából különböznek egymástól, de osztálytartalmuk szerint is. Számos esetben megfigyelhető, hogy a parasztok által létrehozott szövetkezetek a megváltozott feltételek hatására – annak következtében, hogy a tőke fokozottan behatol a mezőgazdasági termelésbe és integrálja azt a tőkés újratermelés folyamatába, egyre inkább érvényesítvén benne is a tőkés gazdálkodás törvényszerűségeit – mindinkább eltávolodnak a hagyományos szövetkezeti elvektől, és tőkés típusú részvényes vállalkozásokká alakulnak át, teljes mértékben utat engedve a profittörvény érvényesülésének. Ezzel egyidejűleg léteznek demokratikus elvekre épülő szövetkezetek is, amelyek valóban a kisparasztság tömörülései s a dolgozó parasztok érdekeit védő és szolgáló szervezetek.

A társasgazdálkodás különböző formái az együttműködésből fakadó közvetlen gazdasági előnyökön túl, nagyon fontos szerepet töltenek be a parasztság útkeresésében. Ezek jelentik a mezőgazdaság technikai átalakulása során a demokratikus alternatívát. Sorsuk nagymértékben attól függ, hogy egyfelől *mennyiben képesek a társasgazdálkodásához szükséges tőkét előteremteni, milyen mértékű technikai és pénzügyi segítséget kapnak az államtól, másfelől mennyiben sikerül a monopolista környezetben megőrizni demokratikus struktúrájukat.*

Összefoglalva megállapítható, hogy a mezőgazdaság a tőkésországokban mélyreható átalakuláson megy keresztül. Ennek alapja a termelőerők forradalmi változása, amelynek következtében egyrészt megváltozik az ipar és a mezőgazdaság kapcsolata, másrészt szükségszerűen változniuk kell a mezőgazdaságon belül a termelési viszonyoknak is. Az európai tőkésországokban a parasztság nagy többségének rossz anyagi helyzete az imperialista világszisztemnek egyre nagyobb politikai problémája, az életképtelen üzemek ugyanis állandó nyugtalanság forrásai. Ezért felszámolásukat államilag úgy igyekeznek megszervezni és irányítani, hogy az politikailag veszélytelen ütemben valósuljon meg.

JEGYZETEK

¹ *Lenin Művei*. 19. köt. Szikra 1955. 273. old.

² Lásd *Statistical Abstract of the United States*, 1969; *Perspectives agricoles pour 1975*. Párizs 1971.; *Statistisches Jahrbuch über Ernährung Landwirtschaft und Forsten*, Bonn 1971; *Jordbruksstatistisk Jearsbok*, 1971.

³ *Lenin Művei*. 22. köt. Szikra 1951. 63. old.

⁴ Lásd *Jordbruksstatistisk Jearsbok*, 1969 és 1971; *Statistical Abstract of the United States*, 1971.

INTÉZETI HÍREK

Az ipari kapcsolatok szabályozásának sajátosságai egy tőkés országban*

* A szerző 1975 szeptember-decemberében háromhónapos tanulmányúton volt Párizsban az Országos Ösztöndíj Tanács és a Magyar Tudományos Akadémia ösztöndíjasaként. Kutatásokat végzett a tőkés–munkás kapcsolatok alakulásáról a fejlett tőkésországokban, mindenekelőtt Franciaországban. Elsősorban az üzemeken, vállalatokon belüli munkásképviseleti szervek tevékeny-

ségét, a részvétel, a beleszólás különböző formáit, módszereit vizsgálta. Felhasználta azoknak a francia tudományos intézeteknek a segítségét, amelyek hasonló témákkal foglalkoznak. A jelen dolgozat a tanulmányút eredményeinek egyik leíró jellegű beszámolója, s mint ilyen kiegészítései is szolgál a szerzőnek e számban közölt tanulmányához.

A francia politikai életben ma gyakorta felmerül a vállalatok reformjának kérdése. A munkásmozgalom, a baloldali pártok éppúgy sürgetik a vállalatok gazdasági, jogi, társadalmi, szervezeti, politikai helyzetének megváltoztatását, mint a hatalmon levők reformáló kísérletei. Maga a köztársasági elnök, Giscard d'Estaing is a „liberalisme avancé”, a haladó liberalizmus társadalma megteremtésének egyik fontos elemeként említette a vállalatok megreformálását. Minden törekvés a vállalaton mint szociális egységen belüli tőkés–munkás viszony problémáját akarja elsősorban megváltoztatni, természetesen a saját politikai és osztályérdekeinek megfelelően. A vállalatok reformjának a kérdése tehát nemcsak a termelékenység, a versenyképesség oldaláról merül fel, hanem döntően társadalmi és direkt politikai kérdés.

A vállalatok reformja körül kialakult és a tervezett reform törvényre emelésekor a várható viták megértéséhez szeretnénk ismertetni a jelenlegi francia vállalatokon belüli tőkés–munkás viszonyt szabályozó formákat; a törvényekben is

rögzített különböző mértékben reálisan működő intézményeket; e viszonyt szabályozó más intézkedéseket. Ugyanakkor mellőzzük a részletesebb történeti elemzést, csak az egyes intézkedések keletkezésének történelmi körülményeire utalunk, és leírásra, nem pedig elemző értékelésre, nem pontos elbírálásra vállalkozunk.

Az üzemeken belüli tőkés–munkás viszony (vagy ahogy tőkés körökben fogalmazzák, a munkaadó és munkavállaló viszonya) kérdéseinek igen gazdag irodalma, dokumentációja van a fejlett tőkésországokban. E viszony számos lényeges aspektusának sokoldalú – szociológiai, pszichológiai, statisztikai, szervezeti, gazdasági, politikai stb. – megközelítését találhatjuk meg. Mindez érthető a tőkés viszonyok talaján is, hiszen a tőkés–munkás kapcsolat alakulásától függ egyrészt a tőkés termelés produktivitása, másrészt a tőkés társadalom társadalmi és politikai ellentéteinek a milyensége és intenzitása is. A tőkés–munkás kapcsolatot, illetve ennek különböző módokon

szabályozott formáit nevezik a polgári irodalomban „*ipari kapcsolatoknak*” (relations industrielles) vagy újabban ipari demokráciának.

A továbbiakban a francia vállalatokon belül kialakult „ipari kapcsolatokat” próbáljuk röviden felvázolni. Franciaországban is megtalálhatók a fejlett tőkésországokra általában jellemző vonások, hiszen ezek a kapitalizmus lényegéből fakadnak, ugyanakkor azok a specifikumok is, amelyek az ipari kapcsolatok sajátos francia rendszerét alakították ki.

A teljesség igénye nélkül néhány, a francia fejlődésre jellemző vonást emelünk ki, amelyek ezeket a sajátosságokat kialakították. Az erős, nagy tapasztalattal rendelkező munkásmozgalom, a nagy tömeghatású kommunista párt, a nem reformista szakszervezeti mozgalom eredményezte, hogy a tőkés–munkás kapcsolat alakításában, változásaiban jelentős szerepe volt a munkáskövetelésnek, a munkásmozgalom erejének. Franciaországban az iparban és gazdaságban ma is meglévő nagyszámú kis- és középvállalatok miatt és ezek hagyományos családi tulajdona folytán a tulajdonosok meglehetősen konzervatívak, a tőkés–munkás viszony „modern” formáit lassabban alkalmazzák, kísérletekre kevésbé vállalkoznak, tovább él még a hagyományos paternalista szellem. Sajátos módon részben ezek következménye is az igen erőteljes állami beavatkozás, azaz az üzemeken belüli viszonyokat, a vállalatok működési elveit az állam törvényekben rögzítette. Franciaországra igen jellemző az, hogy a tőkés–munkás ellentéteket elsősorban államilag intézményesített formákban, a törvények kötelező erejével kívánják megoldani. Az ilyen politikai jellegű kísérletekben a francia burzsoázia egyébként is hagyományosan erős. A francia burzsoázia törekszik arra, hogy az állami beavatkozás – a körülményektől függően – hol az egyik, hol a másik fél érdekeit szolgálónak tűnjön,

tehát nem mindig „kölcsonös megegyezésre” törekszik, mint például azokban a tőkésországokban, ahol kevésbé erőteljes az állami beavatkozás (például az Egyesült Államokban, Angliában, a skandináv országokban). Az intézményesített törekvések ellenére azonban a jelentkező konfliktusok sokszor elhagyják az intézményi kereteket, társadalmi, politikai kérdésekben pedig nem helyi szinteken jelentkeznek.

A francia „ipari kapcsolatokra” általában jellemző a részvétel nagy fontossága, ez azonban többnyire csak konzultatív jogokra korlátozódik. Mégis a munkásmozgalom ereje miatt a francia munkások befolyása jogi lehetőségeiknél erősebb. A „részvétel” az anyagi, gazdasági területeken erősebb, mint másutt, ez is magyarázza azt, hogy a szociális javaslatok jelentősebbek. Megemlítendő azonban, hogy bár a francia szakszervezetek erősek és osztályharcosak, mégis a szervezett dolgozók aránya a többi nyugati országhoz képest viszonylag alacsony – a dolgozóknak mindössze 20–25%-a szervezett –, s nincs szakszervezeti egység sem. A sok kis- és középzemben nincs vagy nagyon alacsony a szervezettség. Ezekben nem lebecsülhető a helyi, autonóm szakszervezetek jelenléte sem.

A francia „ipari kapcsolatok” rendszerének vázlatos bemutatása során három területet érintenénk: az üzemeken, vállalatokon belüli *képviselési intézményeket*; a munkások érdekeltté tevésének, *anyagi részvételének jogi formáit*; és végül a *konfliktusok megoldásának intézményesített jogi-szervezeti kereteit*. Szükségesnek tartjuk már itt megjegyezni, hogy a pusztán intézményi és jogi keretek bemutatása a tőkés–munkás viszony valódi tartalmát nem fedi fel, viszont ezeknek az ismerete nélkül az osztályharc mai helyzetét és problémáit, a munkásmozgalom gondjait nem lehet reálisan megítélni.

1. *Képviseleti intézmények*

Jelenleg a nagyobb francia vállalatoknál a következő, a tőkés–munkás kapcsolatok javítását célzó, a konfliktusok megoldását elősegítő szervezet működik: a személyzeti képviselők rendszere (délégué personnel); az üzemi bizottság (comité d'entreprise – szó szerint vállalati bizottságot jelent, tehát lényegében megfelel az üzemi bizottság kifejezésnek, bár nemcsak üzemekben, hanem minden intézményben létezik); a szakszervezeti képviselők (délégué syndical) és a szakszervezeti szekció (section syndicale) rendszere.

Ez a három, egymás mellett létező, sokszor személyileg is összefonódó szervezet – mindegyik a maga külön kompetenciájával – meglehetősen bonyolult, a munkások számára nehezen áttekinthető szisztémát alkot. Közülük a legrégebb a *személyzeti képviselet* intézménye. Már a múlt század végétől néhány üzemben volt munkásképviselő, akiket az üzemek vezetősége meghallgatott (bányászok, Creusot művek). Az első világháború alatt, Albert Thomas fegyverkezési miniszter idején az államtól hadi megrendeléseket kapó, 50 főnél többet foglalkoztató vállalatokban bevezették a személyzet küldötteinek kötelező meghallgatását. A személyzeti képviselők rendszerét a francia népfront idején, a munkásmozgalom követelése eredményeként alakították ki a híres 1936-os Matignon-szerződésben, ahol a szakszervezetek sok engedelményre kényszerítették a tőkét. Ez a szerződés írta elő, hogy a 10 főnél többet foglalkoztató vállalatokban a munkások képviselőket válasszanak. A munkaadók szervezete és a szakszervezetek között aláírt szerződést az 1936. június 24-i törvény „államivá” teszi, s a személyzeti képviselők – noha nem szakszervezeti szertvet alkotnak – választásával kapcsolatban teendőket megszerzésével a szakszervezeteket bízza meg.

A személyzeti képviselők mai státusá-

nak kialakítására ismét a baloldali előretörés idején, a felszabadulás utáni időszakban kerül sor, 1946-ban. Az 1946. április 16-i törvény kötelezővé teszi mindenütt ezt az intézményt, kiterjeszti az összes munkavállalóra – az alkalmazottakra is –, s feladatát így határozza meg: „A személyzeti képviselők feladata, hogy a munkaadóknak továbbítják mindazokat az egyéni és kollektív panaszokat, amelyek a Munka Törvénykönyvnek a munkabérré és a szakmai besorolásra, valamint a munkásvédelem, a munkakörülmények, a társadalombiztosítás és a szociális intézményekre vonatkozó törvények és rendeletek be nem tartásából következnek”.¹ Lényegében arról van szó, hogy a személyzeti képviselők azokban a döntően egyéni konfliktusokban képviselhetik a munkásokat, alkalmazottakat, amikor *azt reklamálhatják ami jár, ami a törvények, rendeletek, vagy a kollektív szerződés szerint élő van írva*. Az előírások betartását követelhetik a vállalat vezetőségétől az összes dolgozó képviseletében. Új követelésekkel, főleg bérkövetelésekkel azonban nem léphetnek fel. Ez a szakszervezetek joga. Már egy 1884-es törvény szerint a szakszervezet csak a szakma kollektív érdekei, s nem tagjai egyéni érdekei védelmében léphet fel. A szakszervezet a kollektív érdekeket a kollektív szerződés alapján védi, a dolgozók egyéni problémáit pedig a szakszervezettől elvben független személyzeti képviselő hivatott megoldani.

Közvetítő, kibékítő jellegű intézmény ez, amelyet az összes dolgozó titkosan választ. A jelölteket általában a szakszervezetek állítják. Ahol gyengébb vagy egyáltalán nincs szakszervezet, ott erős a vállalat vezetésének hatása a választásokra. Mivel a nagyüzemekben több szakszervezet is tevékenykedik és nem szervezett jelöltek is indulhatnak, a választásoknak erőviszony-felmérő jelentőségük is van. A személyzeti képviselők védelmére 1959-től hoztak rendeletet, amely tevékenységük alatt és utána is

egy ideig, jogilag megvédi őket a tulajdonosi önkénytől.

A személyzeti képviselők tehát egy vállalaton belül, csak az adott vállalat személyzetének érdekében a munkatörvényhozás és a kollektív szerződések által előírtak betartásáért emelhetnek szót. Többnyire kibékítő jellegű a reklamációjuk. Nagyobb vállalatoknál, ahol jelentősebb szakszervezet is működik, a személyzeti képviselő rendszerre összefonódik a vállalatnál működő egyéb képviselői intézményekkel.

A francia ipari kapcsolatok legtöbb vitát, ellentmondásos értékelést kiváltó intézménye az *üzemi bizottság*.

Az üzemi bizottság gondolata egyrészt a munkásoknak a vállalatot ellenőrző követeléseiből, a munkásellenőrzés régi gondolatából, másrészt a tulajdonosoknak – természetesen tőkés érdekek által vezérelve – a munkásokat a vállalat életébe, a termelésbe bevonni, érdekeltté tenni akaró törekvéseiből származik. Kezdetben tulajdonosi oldalról vetődik fel a gondolat, s jelentős szerepe volt a katolikus mozgalmaknak, de Mun és La Tour de Pin, valamint Le Play koncepciói hatásának is. Először 1887–1891 között szerveznek tulajdonosi kezdeményezésre üzemi tanácsokat – például Leon Harmel kísérlete Val des Bois-ban.² Az elszigetelt kezdeményezések az első világháború alatt a hadiipari termelés fellendítése érdekében elterjedtek, majd a háborút követő forradalmi fellendülés idején a munkásmozgalom veti fel a munkásellenőrzés kérdését. A szakszervezet, a CGT 1917-től követeli a vállalati igazgatási kérdésekbe való bebeszólást, de jelentősebb eredményeket nem tudott elérni.

Sajátos módon a Vichy-rendszer is felhasználta a tőkés–munkás viszony üzemen belüli intézményesítését, amikor az 1941. október 4-én kiadott Munka Kartában (Charte du Travail) a korporációs szervezetek kiépítése mellett kötelezően előírta az üzemekben a „szociális bizott-

ságok” (comité social) létrehozását, amelyek összekötők lettek a korporatív tulajdonos és munkásszervezetek között nemcsak üzemi, hanem területi és országos szinten is. Kinevezett tagokkal, szoros állami ellenőrzés mellett működtek, bizonyos szociális jogokkal. 1944 augusztusában megszűnik ez a rendszer, s a felszabadulás antifasiszta harcában a baloldali erők követelik az új, a körülményeknek és az erőviszonyoknak megfelelőbb üzemen belüli szervezeteket.

Az ellenállási mozgalom során az egyes üzemekben spontán munkásszervezetek alakulnak, amelyek biztosítják az üzemek működését, s szinte teljesen ellenőrzik a vállalat tevékenységét (például a Berliet gyár), néhol a különböző elnevezésű üzemi bizottságok (üzemi hazafias bizottság, termelési bizottság, vezetési bizottság stb.) igazi üzemi szovjettekké alakulnak. Már 1944. május 22-én az algériai ideiglenes kormány légügyi megbízottja, a kommunista Fernand Grenier elrendelte a felügyelete alá tartozó intézményekben a termelési vegyesbizottságok létrehozását konzultatív joggal. Egyébként ebben az időben hasonló intézkedéseket látunk számos országban (pl. az Egyesült Államokban, Angliában). A háború után Franciaországban erőteljes burzsoáziaellenes hangulat alakult ki; vádolták a burzsoáziát, hogy szimpatizált a fasizmussal, nem vett részt kellően az ellenállásban, sőt közülük egyesek együtt is működtek a megszállókkal. A baloldal igen megerősödött, a Francia Kommunista Párt tagja volt a kormánynak, a szakszervezetek is igen jelentős erőt képviseltek. A közhangulat a munkásokat, a dolgozókat tekintette igazi hazafinak, s az erőviszonyok is kedveztek az üzemen belüli viszonyok megváltoztatásának. Ilyen körülmények között jelent meg 1945. február 22-én az üzemi bizottságokról szóló rendelet, amely bevezető cikkelyében leszögezi, hogy „az a nagy népi mozgalom, amely felszabadította Franciaországot az ellen-

ségtől, nemcsak egy nemzeti felszabadulási mozgalom volt, hanem egyúttal egy társadalmi felszabadulási mozgalom is.”³ S noha az Ellenállás Nemzeti Bizottsága a cogestion-ra, a közös igazgatásra, a részvényesek és alkalmazottak paritásos bizottságára dolgozott ki javaslatot, s annak ellenére, hogy a dolgozó tömegek a felszabadulás utáni politikai demokratiszálódás mellett igényelték a gazdasági demokrácia kibontakozását, s ennek megvalósító eszközeként, az államosítás mellett, az üzemi bizottságokat tekintették – ebből mégis igen kevés vált valóssággá. A rendelet nem beszél ugyan tőkés–munkás kollaborációról, hanem a gazdasági és a társadalmi struktúra átalakításáról, mégis az üzemi bizottságok jogát elég szűken mérték. Az alapvető gazdasági döntési jogok a tulajdonosok kezében maradtak, tehát a magántulajdon előjogait, „felelősségét” meghagyták. Az üzemi bizottságoknak csak konzultatív szerep jutott a lényeges gazdasági, pénzügyi kérdésekben; kivéve a vállalatok szociális intézményei vezetését, amelyek az üzemi bizottságok döntési jogkörébe kerültek. Az üzemi bizottságoknak továbbá joga volt mindenmű javaslatot tenni a jövedelem és a termelés növelésére, s elég sok információt megkaphatott – megfelelő „titoktartás” mellett – a vállalat üzletmenetére. Nem lehetett a dolgozók igényeit közvetítő, „követelő” jellegű szerv sem; az üzem belüli reklamációkat ugyanis személyzeti képviselő intézte, a jelentős problémák megoldását pedig (bérkövetelés, kollektív szerződés) a szakszervezetek végezték. Az üzemi bizottság tagjait a szakszervezetek jelölése alapján választották, külön választói testületet alkottak a munkások és alkalmazottak, és külön testületként küldtek megfelelő számú képviselőt a vezető, irányító beosztásúak, az úgynevezett káderek. E két csoport meghatározott arányú tagjaiból állt az üzemi bizottság választott része. Nem paritásos szerv volt, mert a vállalat vezetésének

egy képviselőjéből és meghatározott számú választott tagból tevődött össze.

1946 májusában a törvény valamit módosított az üzemi bizottságok működésén, de lényegét nem változtatta meg. Most már minden 50 főnél több dolgozót alkalmazó vállalatra, intézményre vonatkozik. A választhatósági feltételeket könnyítették, a vállalat információi kötelezettségei is nőttek, s a részvénytársaságok esetében az üzemi bizottság két tagja (egy munkás és egy káder) konzultatív jogokkal a felügyelő bizottságok ülésein is részt vehetett.

A háború, a megszállás alatt presztízszt vesztett burzsoázia időt, lélegzetet nyert az üzemi bizottságok létrehozásával, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy – a tulajdonosok jogai bizonyos fokú megnyirbálása révén – a magántulajdon „átmentődött”. Mutatja ezt az is, hogy a lényeges gazdasági döntésekbe az üzemi tanács máig nem szólhat bele. Hogy miért fogadták el ilyen formában a baloldali előretörés idején? Többek között azért, mert a francia munkásosztály ezekben az években osztályharcát, hatalomért vívott küzdelmét nem elsősorban az üzem belüli viszonyok megváltoztatása területén folytatta. Ebben szerepet játszott az, hogy az újjáépítés, a termelés biztosítása a munkásmozgalomnak is érdeke volt, ugyanakkor a burzsoázia sem lebecsülendő erővel rendelkezett.

A francia üzemi bizottságok kezdetben⁴ – *látsszólag* – a munkások érdekeit szolgálták, később azonban fokozatosan kiderült, hogy a tulajdonosok érdekében funkcionálnak, egyre nyíltabban a burzsoázia osztályérdekeinek megfelelően értelmezték az üzemi bizottságokra vonatkozó törvényeket, s ezeket egyre leplezetlenebbül a tőkés–bérmunkás együttműködés szervévé próbálták alakítani. A francia burzsoázia és proletariátus közötti osztályharc alakulása, a tőkés–munkás összecsapások közvetlenül nem érintették, nem változtatták meg az üzemi bizottságok deklarált jogait, szerepét,

bár ezek jelentősége, szerepe a munkások érdektelensége miatt is csökkent az 50-es években.⁴ A francia burzsoázia egyre jobban belátta, hogy a kiélezett társadalmi ellentmondások mind kevésbé teszik lehetővé, hogy az üzemi bizottságokat – osztályérdekeiknek megfelelően – a tőkés–munkás együttműködés szerveként funkcionáltassák. A szakszervezetek ezeket követelési fórummá változtatták, amit a tulajdonosok visszautasítottak.

A későbbiek során az üzemi bizottságok működése megélelénkült, bizonyos önállóságra tettek szert, lehetőségeikkel jobban törekedtek élni elsősorban a szociális intézmények és a munkások üzemi informálása terén. A francia kommunisták felfogása szerint az üzemi bizottság ma is az osztályharc színtere, harc révén kivívott pozíció újabb vívmányok elérésére, ugyanakkor veszélyt is rejt magában a burzsoá érdekeknek megfelelő tőkés–bérmunkás együttműködésre.

Időközben különböző törvények, rendeletek (1959, 1966, 1973) bizonyos területeken – a lényeg érintése nélkül – módosították az üzemi bizottságokra vonatkozó jogi szabályokat. Ezek következménye, hogy 1973 óta a munkaidő időtartama, beosztása, a szabadságolások, a munkaszervezés, a munkakörülmények megváltoztatása előtt kötelező az üzemi bizottságok meghallgatása, sőt a 300 főnél többet foglalkoztató vállalatoknál az ilyen kérdések vizsgálatára az üzemi bizottságon belül külön bizottságot is kell szervezni. A vezetőknek minden negyedévben be kell számolnia, s évente kétszer a haszonról is tájékoztatnia kell az üzemi bizottságot.⁵

A működő francia üzemi bizottságok hivatalos adatait a tevékenységüket felügyelő szerv, a Munkaügyi Minisztérium bocsátja ki. Ezek szerint az utóbbi időszakban az üzemi bizottságok száma egyenletesen nőtt: 1967-ben 3734; 1969-ben 5736; 1971-ben 6916; 1973-ban 8539 üzemi bizottság működött Franciaországban.

Az üzemi bizottság megítélését az érintett dolgozók által jelzi, hogy az üzemi bizottságok tagjainak választásakor a távolmaradók vagy érvénytelenül szavazók száma állandó, mintegy a választásra jogosultak egyharmada, így 1973-ban nem szavazott a munkások 31,1⁰/₁₀-a, az alkalmazottak 26,9⁰/₁₀-a, a művezetők 30,8⁰/₁₀-a, a káderek (vezető, irányító beosztású dolgozók) 27,6⁰/₁₀-a. Az üzemi bizottság tevékenységét nagymértékben befolyásolja, hogy tagjai melyik szakszervezetet képviselik. 1973-ban a szavazatok szakszervezetek szerinti megoszlása országos átlagban a következőképpen alakult: CGT 40,8⁰/₁₀, CFDT 19,6⁰/₁₀, CGT-FO 7,7⁰/₁₀, CFTC 2,6⁰/₁₀, CGC 5,1⁰/₁₀, egyéb szakszervezetek 5,2⁰/₁₀; nem szakszervezetek által jelölt tagok 19⁰/₁₀. A CGT szavazati aránya a munkások között 55,8⁰/₁₀, a CFDT-é 20,6⁰/₁₀, a nem szervezetteké 13,6⁰/₁₀.⁶

A hivatalos adatok a távolmaradók nagy számát, a baloldali szakszervezet, a CGT jelentős befolyását és az üzemi bizottságok számának igen jelentős növekedését mutatják. Hogy e szervezet működésének tartalma hogyan alakul, az nemcsak egy-egy üzem „klímájától”, hanem a francia társadalom egészének fejlődésétől is függ. Tény, hogy létező, alakuló intézményrendszerrel van szó, amely azonban szinte általános vélemény szerint többnyire formálisan funkcionál. Mivel lényeges kérdésekbe nem szólhat bele, jelentősége csökken, nem vált ugyan az osztályegytütműködés szervévé, de nem is a munkások követeléseit közvetítő fórum.

A francia vállalatokon belül működő szervezetek közül a legfiatalabb a *szakszervezeti képviselők* és az üzemi *szakszervezeti szekciók* működése. Franciaországban az 1864-es törvény eltörölte a munkások szervezkedésének tilalmát, s csaknem ettől az időtől kezdve szervezkedik, erősödik a szakszervezeti mozgalom, amely a francia társadalom életének jelentős tényezőjévé vált. A szak-

szervezetek azonban szakmai, majd iparági szervezetként, helyi, területi és országos szinten szerveződtek. Tárgyalásokat is tőkés szervezetekkel és az állammal folytatnak. Üzemen belüli szervezetük, képviselőjük nem volt, a tulajdonos és a törvény a szakszervezetet vállalaton kívüli tényezőnek tekintette, és előnyben részesítették a vállalaton belül, a dolgozók által választott személyzeti képviselőket.

A szakszervezetek azonban követelték üzemen belüli tevékenységük elismerését. A CGT 1964-ben kidolgozta az üzemi szakszervezeti szekció tervét, azonban az 50 főnél többet foglalkoztató vállalatokban a szakszervezeti szekció működésére vonatkozó törvény csak az 1968-as események hatására született meg,⁷ mely törvény szabályozza a szakszervezeti képviselő tevékenységét. Eszerint a szakszervezeti szekció, amely egyszerre több szakszervezet tevékenységét is jelenti, képviselői útján a vállalat vezetőségével is tárgyalhat a kollektív követelésekről, a bér és a munkaproblémákról, a kollektív szerződésről, tehát az üzemen belüli *munkáskövetelések és tárgyalások* szerve. A tárgyalásokat a szakszervezeti képviselők vezetik, akiket a szakszervezeti szekció nevez ki. Ugyancsak képviselőt küldhet a szakszervezeti szekció az üzemi bizottságba (minden reprezentatív szakszervezet egy-egy képviselőt), ahol konzultatív joga van. A törvény lehetőséget ad a közvetlen üzemi kollektív szerződésekre – ennek prototípusa a Renault-gyár üzemi kollektív szerződése volt –, de erre csak ott van lehetőség, ahol valóban jelentős a szervezetség, ahol azonban ez hiányzik, ott az országos iparági kollektív szerződések az irányadók. A burzsoázia törekvéseit jól tükrözi, hogy az 1971-es kollektív szerződésekre vonatkozó törvény már az üzemi szerződésekre helyezi a hangsúlyt, hiszen úgy gondolják, hogy ezáltal esetleg meg lehet osztani a munkásokat, csökkenteni az erős szakszervezeti köz-

pontok hatalmát. Ez a törekvés azért is veszélyes, mert ma Franciaországban az adott szervezetség mellett a szakszervezeti központok erejére, hatalmára szükség van, s a szakszervezeti szekciók csak ezekkel együtt lehetnek eredményesek. Mindez elsősorban a nagyüzemekre vonatkozik.

É törvény szerint – hasonlóan a választott személyzeti képviselőkhöz és az üzemi bizottságok választott tagjaihoz – a kinevezett szakszervezeti képviselők funkciójuk ellátásához fizetett időt kapnak az üzemekben – például 150 fős vállalat esetében havi 10–15 órát –, s ahol legalább 200 fő dolgozik, a szakszervezeteknek külön helyiséget is biztosítani kell.

Világosan kell látni, hogy itt nem üzemi szakszervezetekről van szó – bár a burzsoázia ezt szívesen venné –, hanem a szakszervezetek jelenlétéről az üzemben. Mivel Franciaországban nincs egységes szakszervezeti mozgalom, a különböző szakszervezetek különböző képviselői arányainak a meghatározása, a szakszervezetek versengése sok bonyodalmat okoz, s lehetőséget ad a tulajdonosoknak a manipulálásokra is.

A szakszervezetek szervezése az üzemekben azonban nem fejlődött kielégítően. A törvény szerint az 50 főnél több alkalmazottat foglalkoztató vállalatokban lehet szekciót alakítani, ez pedig 32 972 vállalatot jelent. Ezzel szemben 1972-ben mindössze 11 655 vállalatnál volt csak szakszervezeti szekció.⁸ Ez az arány azóta sem sokat javult. Főleg az 50–150 főt foglalkoztató kisüzemekben alacsony a szervezetség, e kisüzemek harmadnegyed részében nincs szakszervezeti szekció. Ezekben az alacsony szervezetség a tulajdonos közvetlen nyomására vezethető vissza elsősorban. Ennek aztán komoly következményei vannak a másik két intézmény működésére is, hiszen többnyire azokat is az erős és harcos szakszervezetek inspirálják. Ha ez a befolyás nem adott, akkor a kisüzemekben

a személyzeti képviselő és az üzemi bizottság könnyen az „együtműködés” eszközévé válik.

A felsorolt három intézménytípus – amelyek tevékenységét és jogkörét az állami törvények és rendeletek aprólékosan, de mégsem egyértelműen írják körül – a francia dolgozók sajátos képviselői rendszerét alkotja. Ezek az intézmények nagyon gyakran összefonódnak, működésük a gyakorlatban nehezen elkülöníthető. Ezt fokozzák a személyi összefonódások is, hiszen például legális lehetőség van egyrészt arra, hogy a szakszervezeti szekció által kinevezett szakszervezeti képviselőt válasszák meg személyzeti képviselőnek, továbbá arra, hogy ugyanazt a személyt az üzemi bizottság tagjának is megválasszák. A becslések szerint⁹ kb. 25⁰/0-os a tisztségelhalmozás, s ezzel együtt a biztosított időkezdemény is halmozódik.

A nagyobb üzemekben, ahol a szervezetség jelentős, az egész képviselői rendszer eredményessége többnyire a

szakszervezetek, a szakszervezeti aktivisták tevékenységétől, harcosságától függ. Mivel a francia törvények az üzemeken belül a politikai pártok tevékenységét tiltják, a kommunista párt befolyása is közvetett az üzemekre. A francia baloldali pártok jelenlegi egyik fő követelése, hogy az üzemeken belül is szervezkedhessenek, s így közvetlenebb befolyásuk lehessen. Ez elől a burzsoázia és az államhatalom kategorikusan elzárkózik.

Nagyüzemekben a legnagyobb befolyása a CGT-nek van. A burzsoázia a képviselői intézményekből a szakszervezeteknek – úgymond – a külső hatását ki akarja szorítani, miközben a szakszervezetek éppen befolyásukat akarják növelni. Tehát az üzemeken belül a kialakult intézmények tevékenysége, eredményessége komoly és mindennapi harc kérdése.

A kialakult intézményrendszert a polgári jogászok és a burzsoázia a következő funkcionálásban szeretné látni:

Cél	A képviselő típusa	
	üzemen belül	üzemen kívül
Együtműködés	üzemi tanács	kétoldalú paritásos tárgyalások
Követelés	személyzeti képviselő	szakszervezeti szekció

V. ö.: Bach-Dupuy-Martin: Id. mű, 19. old.

A munkásmozgalom gyakorlata másképp alakította ugyanezt a szisztémát. Ahol erős a baloldali szakszervezet és a kommunisták hatása, ott nem a széttagozás, hanem az egységesítés irányába hat a szakszervezeti tevékenység. Az üzemeken belül követendő stratégiát a szakszervezet határozza meg úgy, hogy a szakszervezeti központok hatására nemcsak a helyi és pillanatnyi érdekeket, hanem az osztályharc általános érdekeit is figyelembe veszik, itt tehát ér-

vényesül a szolidaritás, hiszen nem szűk üzemi szakszervezetekről van szó. A szakszervezeti szekció ennél fogva üzemi döntéseihez a szakszervezeti központoktól általános információt kap, a választott intézményektől pedig konkrét információkat. Stratégiáját aztán a választott testületek a vállalat vezetésénél képviselik. A leírások, elemzések alapján – véleményünk szerint – sémában ábrázolva a szakszervezetek által irányított képviselői intézmények a következőképpen működnek:

ső ismertebb példa 1842-ből Leclair építési vállalkozó kísérlete, valamint a sokat emlegetett Paris–Orléans Vasúttársaság példája 1844-től.¹⁰ A századfordulón – francia kezdeményezésre – nemzetközi kongresszusokat is szerveztek a munkások anyagi részvételének elvi és gyakorlati problémáiról. 1911-ben 114 vállalat alkalmazza tulajdonosi kezdeményezésre a jövedelemben való részesedés különböző formáit.¹¹ Az első világháború alatt és után már állami szabályozás is serkenti ezt a nyilvánvalóan munkásleszrelő tulajdonosi kezdeményezést „a társadalmi béke” érdekében. 1917-ben munkásrészvétellel létrehozandó részvénytársaságokról, 1919-ben az új bányakoncesszióknál bevezetendő munkásrészvételről születik törvény. Ebben az időben más országokban is kísérleteznek ezzel a módszerrel. A kísérletek megbuknak, a „munkásrészvétel” néhány kisebb vállalatnál maradt csak meg – zömmel formálisan.

Modernizált formában 1936 és 1944 között kisebb vállalatoknál feltűnik E. Schneller javaslatai alapján a salaire proportionnel, az arányos bér, amely a vállalat termelékenysége növekedése nyomán keletkezett „többlet jövedelmet” – az extraprofitot –, illetve annak egy töredékét a jövedelemben való részvétel jegyében szétosztja a munkások között. Ez a fordizmus ideológiájának kései francia változata paternalista körítéssel. 1944-ben 570 vállalat dolgozik ezzel a rendszerrel, de egyik sem foglalkoztat kétezer embert.¹²

A felszabadulás után, az üzemi képviselői intézmények megerősítése mellett, az 1947. május 31-i rendelet vezetibe a termelékenységben való érdekelttség elvét. Iparági szintű, szakszervezetek által is jóváhagyott megegyezés erre a részvételre nincs, üzemeken belül történik az egyezkedés a termelékenység növekedése és a munkások jövedelme közötti kapcsolatokról. Az érdekelttség, az érdekesement programja az üzemen belüli integ-

rációs törekvések egyik eszköze az ötvenes években. Ezek a konzervatív, főülről adott hagyományokon épül a francia vállalatoknál ma is létező „részvétel, érdekelttség” rendszere.

Az 1959 januári rendelet lehetővé teszi a magánvállalatoknál a dolgozók *érdekelttségi rendszerét* – fakultatív módon. Ez azt jelenti, hogy kollektív tárgyalások útján, a vállalat vezetősége vagy a személyzeti képviselővel, vagy az üzemi bizottsággal, vagy a kollektív szerződésben a szakszervezetekkel megegyezéseket köthet az egész kollektíva nevében a következő témákban: kollektív részvétel a vállalat eredményeiben különböző juttatások, prémiumok, jutalékok formájában; részvétel a vállalatok tőkéjében vagy önfinanszírozási műveleteiben; különböző érdekelttségi rendszerek a termelékenység növelésére; az érdekeltségen alapuló bérrendszerek a munkások egyes csoportjai számára. Az 1973-as törvény minden vállalatra – az államiakra is – kiterjesztette ezt a fakultatív rendszert. Igaz az eredmény nagyon csekély, mindössze 250 ilyen megegyezés született, s mindössze 125 000 dolgozóra vonatkozott.

Közben egy másik, 1967 augusztusában hozott, immár *kötelező részvételi törvény* előírja a munkások kötelező részvételét a vállalat fejlődésének eredményeiből.¹³ E törvény szerint 100 főnél több alkalmazottat foglalkoztató vállalatokban a munkáltatók kötelesek az üzemi bizottsággal vagy a szakszervezeti szekcióval 5 éves részvételi szerződést kötni. Az üzem hasznából egy bizonyos részt a munkásoknak biztosítanak, nem fizetés, hanem egyfajta nyereségrészesedés formájában. A dolgozó azonban nem kaphatja meg egyszerre a részét, hanem csak egy bizonyos idő elteltével. A vállalat viszont a felhalmozás alatt felhasználhatja az egyébként is adómentes részesedési alapot. 1973-tól azonban könnyítették a munkások számára a részesedés felvételét. Mindezt szemléltetik azok az ada-

tok, amelyeket a Munkaügyi Minisztérium közölt az 1974. május 31-i állapotokról. Ezek szerint 8819 szerződést kötöttek 9553 vállalatnál, ami 3 817 107 munkavállalót érint. A részesedések kifizetett összege: 1968-ban 765 millió frank. 1969-ben 1188 millió; 1970-ben 1373 millió; 1971-ben 1641 millió; 1972-ben 1900 millió (becslés); 1973-ban 2100 millió (becslés). Ez az első pillantásra nagy, milliárdos tétel azonban személyenkénti bontásban már jelentéktelenebb. A személyenkénti átlag ugyanis 1968-ban 353; 1969-ben 447, 1970-ben 449; 1971-ben 623 frank.

A kötelező részvétel a vállalat fejlődésének eredményeiből Franciaországban többféle formában lehetséges: kifizetik egy bizonyos idő múlva az alkalmazottak részesedését (általában 57⁰/₀-ot kifizették), hozzáteszik a részesedési alaphoz, amelyet a vállalat tőkeként felhasználhat (a részesedési összeg 40⁰/₀-át), s lehet munkásrészvényt is létesíteni belőle – ez az utóbbi azonban a részesedési összegnek mindössze 3⁰/₀-a volt.¹⁴ Az is jellemző, hogy ezeknek a részvételi szerződéseknek a többségét (83⁰/₀-át) az üzemi bizottságokkal, a tulajdonosokkal leginkább együttműködő képviselői intézményekkel kötötték. Mindez magyarázza, hogy ezt a részvételi formát születése pillanatától életképtelennek minősítette a francia munkásmozgalom, sőt a tulajdonosok egy része is. M. Crozier, az integráció formáinak teoretikusa azt írta: „Ki gondolhatja komolyan, hogy Franciaország kibékül a modern világgal, a részvételnek olyan formáival, amelyeket az 1914-es háború előtti szociális katolikusoktól örökölt.”¹⁵

A munkások gazdasági-anyagi részvételének harmadik formája a *munkásrészvényesség*. Ez a régi és ismert kísérlet ma Franciaországban alig létezik, a kísérletek sorra megbuktak, noha a formális jogi rendezés napjainkban is továbbfejlődik, hiszen az 1959-es és 1967-es részvételi törvények erre lehetőséget adnak,

sőt az 1973-as kedvezményeket is ad. Az utóbbi részletesen szabályozza a munkásrészvényesség feltételeit is. Eszerint a vállalat csak valóban értékes részvényeket adhat el alkalmazottainak, olyanokat, amelyeket legalább névértékben vissza is vásárol; a vállalat kedvezményes áron adhat el részvényt az alkalmazottaknak, ezt a részvényt a munkásrészvényes 5 évig csak kivételes alkalmakkor értékesítheti; a munkásrészvényes részvénye „profitja” után nem fizet adót. A vállalat tőkéjének emelésekor az új részvény-kibocsátásoknak 20⁰/₀-a lehet az alkalmazottaké, az alkalmazottak csak évi jövedelmük feléért vásárolhatnak részvényeket stb. Jelentős kedvezmény a vállalat számára, hogy a munkásrészvény-kibocsátás évi és személyenkénti 3000 frankig a vállalat számára adómentes.¹⁶

Itt egy régi, a francia kommunisták által sokszor bírált törekvéstről van szó, amely a tőke számára igen kedvező, szinte érdekeltté teszi a vállalatokat a hatalmat nem ellenőrző és a tulajdonosok számára anyagilag is haszonnal járó munkásrészvényes rendszer megteremtésére. Ennek ellenére a kevés számú vezetők alkalmazott részvényességétől eltekintve a „munkásrészvényesség” Franciaországban gyakorlatilag nem létezik.

3. A konfliktusok „megoldása”

Ismertetésünket végül az intézmények keretei között meg nem oldott, a vállalaton kívülre került konfliktusok megoldási módjai, döntőbíróóságai leírásával zárjuk. Ez is meglehetősen bonyolult terület, hiszen még a konfliktus résztvevőinek is gondot okoz, hogy az adott esetben melyik az az illetékes jogi fórum, ahol problémáikra jogorvoslást találhatnak.

A francia jog hagyományosan kétféle konfliktust különböztet meg a vállalatok életében: az *egyéni* és *kollektív konfliktusokat*. Az egyéni és kollektív konfliktusok

tus megkülönböztetése azonban sem a jogban, sem a gyakorlatban nem egyszerű, s ebből sok vita keletkezik.

A kollektív konfliktusok, amelyek többnyire a szakszervezetek és a munkaadók helyi, de inkább központi szervei között zajlanak, 1936-tól, a Matignon szerződéstől kibékítő, majd döntőbíró-ság, majd fellebviteli bíróság elé kerülnek – ami ma már Franciaországban (akárcsak a legtöbb tőkésországban) szabályos munkaügyi bíróságként működik. Az is általánosan jellemző, hogy a munkaügyi konfliktusokban jelentős szerepe van a munkaügyi minisztériumnak. Sajátos azonban, hogy az üzemeken belüli képviseleti intézmények működése feletti felügyeletet is a munkaügyi minisztérium szervei látják el, s alapvetően közvetítő, békítő szerepet is betöltenek. Érdemes megjegyezni, hogy a munkaügyi minisztérium gondolata 1848-ban Franciaországban vetődik fel, Victor Considérant ötlete. Louis Blanc 1848 májusában egy állami munkaügyi intézmény létrehozását követelte a parlamentben, mert szerinte az államnak kell szervezni, irányítani a munkával, munkásokkal kapcsolatos kérdéseket, a gazdasági átalakítást. Ilyen messi múltban gyökerezik tehát Franciaországban a munkáskérdés állami szabályozásának története. 1848-ban létre is hoztak egy Munka Bizottságot, a Comission de Luxembourg-ot. Ez szervezte többek közt a nemzeti műhelyeket is. Munkaügyi minisztérium azonban először csak a Párizsi Kommün idején alakult, Frankel Leó vezetésével, „ami hét hét alatt egy igazi munkaügyi minisztériummá vált; munkásrészvétellel”.¹⁷ A Párizsi Kommün bukása után hosszadalmas huzavonákkal csak 1906 októberében alakult meg a francia kormány munkaügyi minisztériuma. Így a franciák nagy bánatára egy „igazi francia eredetű intézmény” az Egyesült Államokban látott először napvilágot,¹⁸ ahol először 1869-ben Massachusetts államban alakult munkahivatal, majd 1888-ban

Cleveland elnök létrehozta a Département of labourt, ami 1913-tól már teljesen önálló minisztérium. (Az Egyesült Államok a tőkés-bérmunkás viszony szabályozásának állami eszközeit minden „rég” tőkésországnál tehát előbb létrehozta, s ez tagadhatatlanul szerepet is játszott a későbbiekben az amerikai burzsoázia és munkásosztály viszonyának alakulásában.) A francia munkaügyi minisztérium képviselői, a munkafelügyelők döntöttek a választott képviselők és a vállalatok vezetősége közötti vitákban, így például csak engedélyükkel lehetett a személyzeti képviselőket vagy az üzemi tanácsok tagjait elbocsátani.

Franciaországban egy eredeti intézmény alakult ki az úgynevezett *egyéni konfliktusok* rendezésére: a *szakmai egyeztető bizottság*, a Conseil de prud'hommes. Ezt az elnevezést most csak értelemszerűen fordíthatjuk magyar nyelvre, hiszen az eredetileg bölcsek tanácsát jelenti, és egy nagyon régi – már a XIII. századi Párizsban működő – francia jogi gyakorlat folytatása.

E bizottság mai őse Napoleon rendeletére jött létre 1806. március 18-án Lyonban, amelynek feladata „kibékítés útján rendezni azokat a kis nézeteltéréseket, amelyek nap mint nap keletkeznek a tulajdonos és a munkások között”.¹⁹ Folyamatos fejlődés, demokratizálódás útján alakult ki mai rendszere: egy paritásos döntőbizottság különböző szakmák szerint szerveződve. A munkaszerződés alkalmazása során keletkezett egyéni problémákkal foglalkozik; besorolás, egyéni bérezés, elbocsátás stb. A bizottság tagjait kategóriánként választják: külön választanak tagokat a tulajdonosi kategóriában a tulajdonosok, munkaadók, vezetők közül, és külön a munkások és az alkalmazottak közül. Mivel ez területi jellegű intézmény, például egy-egy nagyvárosban működik, a helyi igazgatás szervezi a „bölcsek tanácsa” választását. A jogi feltételek hasonlóak az általános választások szokásos előírá-

saihoz, hozzátéve a megfelelő idejű munkaviszonyt.

Az egyenlő számú munkás és tulajdonos képviselőt magában foglaló bizottság először békíteni próbál, ha ez nem sikerül, határozatot hoz, s kártérítést ítélhet meg. Ha a megítélt összeg 1500 frank alatt van, nem lehet a határozat ellen fellebbezni. Ha az összeg ennél nagyobb, fellebbezés esetén az ügy polgári bíróság elé kerül – évente általában 50 000 ügy kerül eléjük, amiből (s ez önmagáért beszél) a tulajdonosok csupán körülbelül 50%-ot kezdeményeznek. 1964-ben 58 770 ügy került a Conseil de prud'hommes elé, ennek 270%-a kibéküléssel járt, 1100-uknál, bár nem sikerült a kibékítés, mégsem volt szükség bíraskodásra; az ügyek 520%-át elbírálták a paritásos szervek. A szakszervezetek ezt a paritásos szervezet támogatják, a CGT kötelezővé tevését és ingyenességét javasolja. A nem tulajdonos tagok választásában a szakszervezeteknek jelentős szerepük van.

Vázlatos leírásunk is érzékelteti talán, hogy a francia vállalatokban egy hosszú történelmi fejlődés következtében a tőkés–munkás viszony szabályozásának milyen bonyolult formái alakultak ki. Van intézményes forma, amely az irányítás, vezetés bizonyos kérdéseibe enged beleszólást, biztosít részvételt (üzemi bizottság), van, amely a követelések közvetítését, a tárgyalások bonyolítását segíti elő a vállalaton belül (személyzeti képviselő, a szakszervezeti szekció, szakszervezeti képviselő). Léteznek rendeletek, törvények és üzemi szerződések, amelyek a dolgozók anyagi, gazdasági részvételét hivatottak elősegíteni, a munkásokat a vállalathoz kötni, érdekeltté teszi őket a tőkés vállalat jobb funkcionálásában (érdekeltségi törvények, részvétel a vállalati haszonban, munkásrészvényesség). Mindezeknek a tőkés–bérmunkás konfliktusok leszerelésén kívül az a célja, hogy a dolgozókat egyre inkább bevonják a termelés problémái megoldásába, mert ezt követeli a profitédek, de ezt

igényli a modern termelés is. Mindezekkel a bruzsoázia azt akarja elérni, hogy a munkások – akik egyébként is kötődnek munkájukhoz, munkahelyükhöz – aktívabban vegyenek részt a tőkés termelés működtetésében. Az intézmények működése közben keletkezett konfliktusok megoldására is kialakult a megfelelő állami mechanizmus és ennek egy sajátos, paritásos társadalmi szerve, a szakmai egyeztető bizottság.

Világos, hogy mindez nem francia sajátosság, minden tőkésországban létezik valamilyen mechanizmus a tőkés–munkás viszony szabályozására, de ez a mechanizmus mindenütt más és más. A francia meglehetősen bonyolult, és általános vélemény szerint meglehetősen hatástalan. Ugyanis egy dolog egy kialakított rendszer és a jogi keretek megléte, és más dolog azok tartalmas működése. Működésük jellegét és tartalmát az osztály-erőviszonyok határozzák meg. Franciaországban a munkásmozgalom ereje és harcossága következtében a korábban leírt mechanizmus a burzsoázia számára nem tudta biztosítani az osztályegüttműködést; a mechanizmus kevés jogot, kompetenciát biztosít a munkásoknak, ezért a munkásmozgalom a jogok kiszélesítéséért küzdve támadja. Ezért került válságba az egész szisztéma, ezért kerüli meg az osztályharc egyre gyakrabban az intézményes kereteket, s jelentkezik azokon kívül, nyílt politikai formában, ezért növekszik a politikai baloldal, főként a kommunisták befolyása az üzemeken belüli kérdésekben is.

Hiba lenne azonban nem látni, hogy bár többnyire csak formálisan működő képviselői szervekről van szó – kivéve természetesen a szakszervezeteket, amelyek viszont csak a nagyobb üzemekben játszanak fontos szerepet –, mégis léteznek, működnek ezek az intézmények, valamint a részvétel, az „érdekeltté” tevés egyes formái. Következésképp hatásuk van a dolgozókra, befolyásuk lehet a munkások nézeteinek, attitűdjének

alakulásában. A francia munkásmozgalom tevékenységének megítélésekor tekintetbe kell tehát vennünk a francia burzsoázia leírt törekvéseit is. Hogy ezek az államilag szabályzott mechanizmusok azután milyen mértékben szolgálják a burzsoázia érdekeit és milyen mértékben a dolgozó tömegek érdekeit, ez az intézményesítés kereteit túllépő gazdasági, politikai és ideológiai osztályharc kérdése Franciaországban is.

JEGYZETEK

¹ Journal Officiel, 1946. április 17.

² E. Dolléans-G. Dehove: Histoire du Travail en France. Mouvement ouvrier et législation sociale. Ed. Domat Montchrestien, II. köt. 40. old.

³ Journal Officiel, 1945. február 23.

⁴ Marcel David: L'expérience française des Comités d'entreprises. Paris, Dalloz. 1954. 18-20. old.

⁵ Journal Officiel, 1973. december 31.

⁶ Revue Française des Affaires Sociales, 1975. január-március, 145. old.

⁷ Journal Officiel, 1968. december 31.

⁸ Le Monde, 1973. január 9.

⁹ Jean Paul Bachy-Francois Dupuy-Dominique Martin: Représentation et négociation dans l'entreprise. Université Paris-Sud, Paris 1974. 119. old.

¹⁰ Bernard Mottez: Systèmes de salaire et politiques patronales. Essai sur l'évolution des pratiques et des idéologies patronales. Ed. CNS Paris 1966. 79-81. old.

¹¹ B. Mottez: Id. mű, 97. old.

¹² B. Mottez: Id. mű, 195. old.

¹³ Journal Officiel, 1967. augusztus 18.

¹⁴ Az adatokat lásd a Revue Française des Affaires Sociales 1975. január-márciusi számának 11. oldalán.

¹⁵ Idézi Jean Magnidas: Sur les tentatives d'intégration des travailleurs au système capitaliste. Cahiers du Communisme, 1971. április, 13. old.

¹⁶ Journal Officiel, 1973. december 28.

¹⁷ Jean André Tournier: Le ministère du Travail Ed. Cujas, Paris, 1971. 61. old.

¹⁸ Ugyanott, 80. old.

¹⁹ Les Conseils de prud'hommes. Notes et Etudes Documentaires, 1968. május 31. N 3495. 4. old.

²⁰ Ugyanott, 8. old.

Tolnai Gyula

Содержание

Статьи

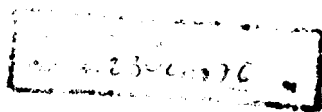
Идеологические концепции антикоммунистических стремлений, особенности антикоммунистической пропаганды против Венгерской Народной Республики, главные направления и методы борьбы против них — — — — —	3
<i>Тамаш ПАЛОШ</i> : Об идеологическом сотрудничестве братских партий —	32
<i>Йозеф БАЛАЖ</i> : О возникновении американского „исследования востока” — — — — —	45
<i>Карой РЕДЛЬ</i> : Замечания к критике позднего буржуазного сознания типа „критической рефлексии” — — — — —	58
<i>Дьюла ТОЛЬНАИ</i> : Буржуазные стремления при капитализме, направленные на общественно-политическую интеграцию рабочего класса —	65

Ориентация

Симпозиум на тему „Мирное сосуществование и идейная борьба за молодежи — — — — —	88
Дьюлане Будаи: Молодежная политика за формирование социалистического образа жизни молодежи — — — — —	90
<i>Иштван ХЮЛЬВЕЙ</i> : О некоторых теоретически-методических вопросах идеологического образования молодежи — — — — —	96
Проект коллективного тома „Молодежь и идеологическая борьба”—	100
О конференции „Ленинская теория империализма и современность” — —	103
<i>Ласло НАДЬ</i> : Некоторые тенденции империализма и мирное сосуществование — — — — —	105
<i>Аладар ШИПОШ</i> : Аграрный вопрос при современном империализме	113

Известия Института:

Об особенностях регулирования промышленных связей в одной капиталистической стране (Дьюла ТОЛЬНАИ) — — — — —	120

Contens

Studies

The ideological conceptions of anti-Communist endeavours, characteristics of anti-Communist propaganda against Hungarian People's Republic, the main tendencies and methods of the fight against them - - - - -	3
<i>Tamás Pálos</i> : About the ideological collaboration of the brother-parties - -	32
<i>József Balázs</i> : About the formation of the American „East-research” - -	45
<i>Károly Redl</i> : Comments about the criticism of the „critical reflexive” late-bourgeois consciousness - - - - -	58
<i>Gyula Tolnai</i> : Bourgeois endeavours for the social-economical integration of the working class in the capitalism - - - - -	65

Information

The symposium in the theme of the peaceful co-existence and the ideological fight for the youth - - - - -	88
<i>Gyuláné Budai</i> : Youth-politics for the formation of the socialista mode of life of the youth - - - - -	90
<i>István Hülvely</i> : About some theoretical-methodological questions of the ideological training of the youth - - - - -	96
Collective volume-plan with the title: The youth and the ideological fight	100
About the conference titled: The Leninist theory of imperialism and our age	103
<i>László Nagy</i> : Some tendencies of the imperialism and the peaceful co-existence - - - - -	105
<i>Aladár Sipos</i> : The agrarian question in the contemporary imperialism	113

News of the Institute

Information about the characteristics of the regulation of the industrial connections in France (Gyula Tolnai) - - - - -	120

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest, V., Steindl Imre u. 6.)
Felelős Kiadó: a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója.
Szerkesztőség: Budapest, VI., Benczúr utca 33. Tel.: 429-372.
Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és
kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529),
a Posta Központi Hírlapirodánál (Budapest, V., József nádor tér 1.)
és bármely postahivatalnál (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162).
Előfizetési díj egy évre: 40,- Ft.
Külföldön megrendelhető a Kultúra Könyv- és Hírlapkülkereskedelmi Vállalat
útján (Bp. 82. Pf. 149.).
Készült 3000 példányban, 11,9 (A '5) ív terjedelemben.
Index: 25 828
76-906 Pécsi Szikra Nyomda
Felelős vezető: Melles Rezső

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

10,— Ft